

MƏSUMƏ MƏLİKOVA
ELBƏY NƏBİYEV

XARİCİ ÖLKƏLƏRİN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

(qədim və orta əsrlər)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
tərəfindən hüquqsünaslıq ixtisası üzrə ali
məktəb tələbələri üçün dərslik kimi
təsdiq edilmişdir.*

Yenidən işlənmiş düzəliş və əlavələrlə II nəşri

“Elm və həyat”

Bakı - 2005

311291
M.30
M.F. MƏLİKOVA, E.Q.NƏBİYEV

XARİCİ ÖLKƏLƏRİN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

“ELM VƏ HƏYAT nəşriyyatı. Bakı. 2005. - 464 səh.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, hüquq elmləri doktoru, professor M.F. Məlikovanın redaktəsi ilə

(ikinci nəşr)

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinə həsr olunmuş dərslik qədim və orta əsrlərin dövlət və hüququnu əhatə edir. Kitabda qədim və orta əsrlər dövrləri çərçivəsində əsas dünya ölkələrinin dövlət və hüquq işıqlandırılır. Dərslikdə dövlət və hüququn konkret - tarixi inkişaf qanunauyğunluqları göstərilməklə dövlətlərin meydana gəlməsi və inkişafı, onların ictimai və dövlət quruluşu xronoloji ardıcılıqla izlənilir, hüququn əsas cəhətləri, səciyyəsi, mənbələri, təsisatları göstərilir və şərh edilir. Əsərdə ibtidai icma quruluşundan quldarlıq dövlətinə, sonra feodal quruluşunun yaranması və inkişafı mərhələsinə keçid ətraflı əks etdirilir

Dövlət universitetinin tədris proqramına uyğun yazılmış dərslik təkcə həmin tədris fənni öyrənilən universitetin, institutların tələbələri, aspirantları, magistrantları və müəllimləri üçün deyil, digər ictimai elmlərin mütəxəssisləri, hüquq-mühafizə orqanlarının işçiləri üçün də maraq kəsb edir.

Kitabın giriş hissəsini (E.Q.Nəbiyevlə birlikdə) I, II, IV-VIII fəsilləri AMEA-nın müxbir üzvü, professor M.F.Məlikova, III, IX-XXI fəsilləri hüquq elmləri namizədi, dosent E.Q.Nəbiyev yazmışdır. Dərslinin ikinci nəşrinə bəzi əlavə və düzəlişlər olunmuşdur.

M.N 1203020000-25 - 2005
30

Az2
(S) “Elm və həyat

“Elm və həyat” nəşriyyatı. Bakı, 2005.

ÖN SÖZ

Tarixi taleyini öz əlinə alıb müstəqillik qazanmış Azərbaycan xalqı demokratik, hüquqi dövlət qurmaq, sivil ölkə olmaq, dünya birliyində öz mövqeyini möhkəmləndirmək əzmindədir. Yeni dövlətin formalaşması, demokratik dəyişikliklərin uğurla aparılması-dünya ölkələrinin dövlətçilik və hüquq sahəsində topladığı təcrübədən faydalanmağı, inkişaf dövründə baş verən prosesləri dərk etməyi, fəaliyyətində onları nəzərə almağı və gələcəyi də bu əsasda proqnozlaşdırmağı zəruri edir.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi elminin mahiyyətini siyasi həyatın tarixi prosesləri və hadisələri ilə ayrı-ayrı dünya ölkələrinin dövlət və hüququnun qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi, müxtəlifliyi, mürəkkəbliyi və ziddiyyətliliyi ilə xarici ölkələrin dövlətçiliyinin və hüquq sisteminin təşəkkülü və inkişaf prosesinin tədqiqi təşkil edir.

Beləliklə, xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi öz öyrənmə predmetinə görə hüquq elmi sayılır. Ümumi tarixdən fərqli olaraq xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi cəmiyyəti bütövlükdə, hərtərəfli tədqiq etməklə məşğul olmur. Bu elm dəyişiklik və yeniliklərlə, çiçəklənmə və tənəzzüllə müşayiət olunan ayrı-ayrı ölkələrin yaranma və inkişaf prosesini, dövlət və hüququ faktiki material, xalqların siyasi həyatında baş verən mühüm hadisələrin mükəmməl təhlili əsasında aşkar edir və bu kimi mürəkkəb ictimai hadisələrin konkret tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin tədqiq etdiyi məsələlər onun hüquq elmləri sistemində yerini müəyyən edir, bu elmi onunla sıx əlaqədə olan hüquq elmlərindən və tədris fənlərindən, ilk növbədə, dövlət və hüquq nəzəriyyəsindən fərqləndirir. Belə ki, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin səciyyəvi cəhəti ayrı-ayrı ölkələr haqqında deyil, bütövlükdə, ümumi formada dövlət və hüquq haqqında biliklər sistemi olmasından ibarətdir. Ümumnəzəri elm olan dövlət və hüquq nəzəriyyəsi dövlət və hüququn əmələ gəlməsi və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənir, bütün hüquq elmlərinin, o cümlədən xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin istifadə etdiyi ümumi hüquq kateqoriyaları və anlayışlarını işləyib hazırlayır.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin bir sıra mühüm cəhətlərinə nəzər salaq.

Dövlət və hüquq tarixi siyasi-hüquqi üstqurum kimi, ayrı-ayrı ölkələrin dövlət və hüququnun əmələ gəlməsi və inkişafını, dövlət və hüquq təsisatlarının mürəkkəb sistemində dəyişiklik və yenilik-

ləri, onlara əsaslı təsir göstərən müxtəlif sosial-iqtisadi və siyasi amillərlə (öz növbəsində bu amillərə təsir göstərməklə) qarşılıqlı əlaqədə öyrənir.

Ayrılıqda götürülmüş ölkələrin dövlət və hüququnun özünə-məxsus inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkar edərkən dövlət və hüquq tarixi bu qanunauyğunluqların ictimai inkişafın ümumi qanunauyğunluqlarının tərkib hissəsini təşkil etdiyindən, ictimai hadisələr kimi dövlət və hüququn ümumi qanunauyğunluqlara tabe olunması mövqeyindən çıxış edir. Lakin nisbi müstəqilliyə malik olan dövlət və hüququn yalnız özünə xas olan spesifik qanunauyğunluqları da mövcuddur. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi dövlət və hüququn inkişafını ümumi və özünəməxsus qanunauyğunluqların uzlaşmasına əsaslanmaqla öyrənir.

Dövlət və hüquq tarixinin məqsədi təkcə ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq deyildir. Konkret tarixi şəraitdə müxtəlif ölkələrin dövlət və hüququnun tədqiqi elmi zəmində bu ölkələrin dövlət-hüquq inkişafının qanunauyğunluqlarında ümumi məqamları üzə çıxarmağa və bunun əsasında eyni bir tarixi dövrdə ölkələr üçün ümumi qanunauyğunluqları işləyib hazırlamağa imkan verir.

Dövlət və hüquq tarixinin konkret-tarixi prosesdə dövlət və hüququ öyrənməsi tarixi faktların, ilk mənbələrin, arxeoloji məlumatların, nəhayət, tarixi və ədəbi abidələrin hərtərəfli və mü-kəmməl təhlili və tədqiqi, yəni, möhkəm maddi baza əsasında həyata keçirilir. Bu da ayrı-ayrı ölkələrin dövlət-hüquq həyatı barədə biliklərin həqiqiliyini təmin edir. Bununla belə, dövlət və hüquq tarixi bir elm kimi dəyişməz qalmır. Yeni faktiki materiallar və elmi nailiyyətlərlə zənginləşən bu elm öz tədqiqatlarını dərinləşdirmək, dünya ölkələrinin dövlət və hüququ barədə bilikləri artırmaq yolu ilə daim inkişaf edir.

Dövlət və hüquq tarixi ayrı-ayrı ölkələrin dövlət və hüququnu öyrənərkən tarixi prosesdə qarşılıqlı əlaqədə, bir-birinə qarşılıqlı təsirdə təzahür edən dövlət və hüququn nisbəti haqqında ümumnə-zəri müddəaları rəhbər tutur.

Dövlət və hüquq tarixinin xüsusiyyəti məhz ondadır ki, ilk baxışda struktur planda onun predmetini bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə, lakin nisbi müstəqilliyə (hər biri özünə xas olan inkişaf qanunauyğunluqlarına və spesifik təsisatlara) malik olan sanki iki ünsür: dövlət tarixi və hüquq tarixi təşkil edir. Bu elmin bütövlükdə predmetinin tədqiqi məhz bu səpkidə aparılır. Lakin dövlət və hüquq konkret tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq dərin proseslərlə bağlıdır və bir-birindən asılı, qarşılıqlı əlaqəli ictimai hadisələr olduğu üçün onlar

vahid öyrənilmə predmetində birləşir, dövlət və hüquq tarixində vahid tarixi prosesdə təhlil edilir.

Dövlət və hüquq tarixinin xüsusiyyətlərindən biri də dövlət və hüququn varislik aspektində öyrənilməsidir. Tarixilik prinsipini əsas götürərək dövlət və hüquq tarixi onların bir mərhələdən digərinə keçməsi qanunauyğunluqlarını, bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini və bir-birinə təsirini üzə çıxarır. Keçmiş mərhələnin dövlətçilik və hüquq sistemi ünsürlərinin sonrakı mərhələdə saxlanması amilini göstərmək və izah etməklə, həmin ölkələrin dövlət-hüquq inkişafının bütöv sitemini yaradır və ayrı-ayrı dünya ölkələrinin dövlət və hüququnun mərhələlər üzrə inkişafını müəyyən edir.

Dövlət və hüquq tarixi dövlət və hüququ öyrənərkən onların mahiyyətini tam və hərtərəfli açıqlamaq məqsədi ilə ümumi qəbul olunmuş strukturu və müəyyən ardıcılığı əsas götürür. Dövlətin öyrənilməsi hissəsində: konkret dövlətin əmələ gəlməsi tarixi və inkişaf dövrləri, ictimai quruluş (sınıflar, sosial qruplar, onların hüquqi vəziyyəti, bir-birilə münasibəti), dövlət quruluşu (mərkəzi və yerli dövlət orqanları, məhkəmə sistemi və ordu) öyrənilir. Hüquq öyrənilərkən ilk növbədə həmin ölkədə hüququn mənbələri təhlil olunur, hər bir mənbənin (adətlərin, məhkəmə presedentinin, normativ-hüquqi aktların və s.) hüququn mənbələri sistemində yeri və əhəmiyyəti göstərilir. Daha sonra, ölkənin hüquqi aktlarının və qanunvericiliyinin təhlili əsasında müxtəlif hüquq institutları: mülkiyyət hüququ, öhdəlik hüququ, ailə-nikah hüququ, vərəsəlik hüququ cinayət hüququ və proses tədqiq olunur.

Deyilənlər xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin predmetini müəyyən etməyə imkan verir.

Beləliklə, xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi elminin predmetini müəyyən dövr çərçivəsində, xronoloji ardıcılıqla, konkret tarixi inkişaf prosesində ayrı-ayrı dünya ölkələrinin, dövlət və hüququnun meydana gəlməsi, inkişafı və fəaliyyətinin ümumi və özünəməxsus qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi təşkil edir.

Dövlət və hüquq tarixi dövlət və hüquqla bağlı tarixi faktları öyrənərkən onları düzgün izah etmək və bütövlükdə tarixi inkişafı obyektiv dərk etmək üçün bir sıra metodlardan (ümumelmi və xüsusi) istifadə edir. Ümumelmi metodlara təhlil və nəticə, mücərrədləşdirmə, sistemli- struktur, mücərrəddən konkretə doğru yanaşma aiddir. Xüsusi metodlara misal olaraq konkret-tarixi, müqayisəli, məntiqi, formal-hüquqi və s. metodları göstərmək olar. Konkret-tarixi metod dövlət və hüquqla bağlı hadisələri onların təşəkkül tap-

dığı və inkişaf etdiyi təkrarolunmaz tarixi şəraitdə öyrənməyə imkan verir. Bu metodun vasitəsi ilə tarixi proses xronoloji ardıcılıqla, olduğu kimi öyrənilir. Konkret-tarixi metod dövlət və hüquqa konkret dövrün təsiri altında daim inkişafda olan hadisələr kimi yanaşmağı tələb edir.

Müqayisəli metod vasitəsi ilə eyni dövrdə müxtəlif dövlətlərə aid məsələlər və ya müxtəlif dövrlərdə həmin dövlətlərə, onların hüquq sistemlərinə aid məsələlər, müxtəlif ölkələrin dövlət quruluşu, ictimai quruluşu, hüququ təmsalında müqayisə oluna bilər. Müqayisəli metod - müqayisə olunan obyektlərin ümumi (oxşar) əlamətlərini, eyni zamanda onları fərqləndirən cəhətləri aşkar etməyə imkan verir.

Məntiqi metod - tarixi prosesi müxtəlif təsadüflərdən təcrid olunmuş şəkildə mücərrəd və nəzəri cəhətdən ardıcılıqla və məntiqi surətdə əks etdirir.

Mövcud olan bu və ya digər hadisəni öyrənmək üçün təhlil yolu ilə konkretdən ümumiyə və ümumidən konkretə doğru getmək zəruridir.

Formal-hüquqi metod ənənəvi metoddur. Hələ orta əsrlər dövründə hüquq normalarının təfsiri və qüvvədə olan qanunvericiliyin formal təhlili üsullarını inkişaf etdirən bir sıra məktəb və cərəyanlar (qlossatorlar və postqlossatorlar) təşəkkül tapdı. Formalizm hüququn ayrılmaz hissəsidir. Formal metod dövlət və hüququn elmi cəhətdən dərk olunmasında zəruri və məcburi pillədir, çünki əldə olunmuş bilikləri təfsir etməyə, ümumiləşdirməyə, təsnifləşdirməyə, sistemləşdirməyə və aydın şəkildə çatdırmağa kömək edir.

Tarix elminin yaranması qədim dövrlərə təsadüf edir. Hələ o zamanlarda alimlər tarixi faktları üzə çıxarmağa, onları təfsir və izah etməyə çalışırdılar. Siniflərin, siyasi təşkilat və partiyaların yaranması ilə tarix elmi sinif və partiyaların mübarizəsini ön plana çəkir.

Elmin müstəqil bir sahəsi kimi, dövlət və hüquq tarixinin formalaşması XVIII-XIX əsrlərdən başlanır. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki feodalizmlə mübarizəyə qalxmış burjuva ideoloqları mütərəqqi ənənələri inkişaf etdirərək yeni quruluşun, siyasi və dini azadlığın, hüquq bərabərliyinin, burjuva dövlətçiliyinin prinsiplərini müdafiə etməyə çalışırdılar. Sosial tərəqqi ideyalarını rəhbər tutan dövrün ideoloqları yeni qaydaların yaradılmasına gətirib çıxaran tarixin qanunauyğun və təbii proses olduğunu göstərirdilər.

Tarix elminin inkişafında yeni dövrün görkəmli mütəfəkkirləri - Monteskye, Volter, Kondorse, Russo, Didro və digərləri böyük rol oynadılar. Onlar keçmiş əsrlərin dövlət və hüquq tarixinin öyrə-

nilməsinin və ondan ibrət dərsi almağın zəruri olduğunu göstərdilər.

Beləliklə də, məhz yeni dövrdə tarix-hüquq elmində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Yeni dövrdə yazılmış (İngiltərədə H. Men və H. Spenser, Rusiyada P.H. Vinqradov və N.İ. Kareyev, Fransada E. Labul və R. Darest və b.) əsərlərdə müxtəlif ölkələr və tarixi dövrlər daha geniş və dərin tədqiq olunmağa başlandı.

XIX əsrin ikinci yarısında - XX əsrin əvvəllərində tarixi-müqayisəli metodun geniş yayılması dövlət və hüquq tarixinin iqtisadi və sosial münasibətlər kontekstində öyrənilməsinə kömək etdi. Bu da cəmiyyətdə haqqında elmdə pozitivizmin əvəzinə sosioloji cərəyanın meydana gəlməsini göstərirdi. Bu cərəyanın inkişaf etdirilməsində alman hüquq tarixçisi E. Neykampın, Amerika hüquqşünası O. Xolmsın və başqalarının əsərləri böyük rol oynamışdır.

XIX - XX əsrlərdə dövlət və hüquq tarixi sahəsində ədəbiyyatda xeyli faktiki material toplanmış və ümumiləşdirilmişdir. Bu da bir sıra fundamental əsərlərin: alman alimləri U. Kolerin və L. Venqerin çoxcildli hüquq tarixi (1914), ABŞ hüquq tarixçiləri D. Viqmorun və V. Siqlin "Hüquq sistemlərinin panoramı" (1928) və "Hüquq tarixi" (1942) kimi əsərlərinin nəşr olunmasına imkan verdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra fransız alimləri J. Ellül, R. Monye, J. İmber və digərləri hüquq və siyasi institutlar tarixi üzrə əhəmiyyətli əsərlər yazdılar. Həmin əsərlərdə sosial yanaşmalardan istifadə olunması, ictimai həyatın global surətdə əhatə olunması diqqəti cəlb edir. Tarix-hüquq problemlərinin işıqlandırılmasında müqayisəli hüquqşünaslıq elminin nümayəndələri (R. David və b.) böyük rol oynamışlar. Tarix-hüquq tədqiqatlarının inkişafı bir sıra Qərbi Avropa, ABŞ və Rusiya universitetlərində hüquq (habelə xarici hüquq) tarixi üzrə xüsusi kursların tədris olunmasına imkan verdi. Hələ 1804-cü ildə Moskva universitetinin professoru V. Q. Svetayev "ən məşhur qədim və müasir xalqların hüququ" üzrə kurs oxumuşdu.

Müasir şəraitdə Avropa və ABŞ tarixşünaslığında tarixi təfsirin bu və ya digər formasının tərəfdarı olan bir neçə məktəb mövcuddur. Bunlardan tarixi şəxsiyyətlərin rolunu və əhəmiyyətini bir qədər şişirdilmiş formada göstərən bioqrafik məktəbi, elmin və texnikanın tərəqqisini əsas götürən elmi-texnoloji məktəbi, bundan başqa tarixin öyrənilməsi ilə məşğul olan digər məktəbləri – coğrafi, sosioloji, iqtisadi məktəbləri göstərmək olar.

Dövlət və hüquq tarixi hüquq elmi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu elmin mahiyyətini xalqların keçmiş tarixinin öyrənilməsi təşkil etməsinə baxmayaraq, o eyni zamanda hazırkı vəziyyə-

ti izah etmək və gələcəyi proqnozlaşdırmaq üçün idraki və ibrətətimiz vəzifə daşıyır. Dövlət və hüququn inkişafının meyllərini aşkar edən bu elm dövlət və hüququn mütərəqqi inkişafına, tarixi tərəqqiyə kömək edən amilləri və dövlət-hüquq inkişafında tərəqqini ləngidən amilləri əyani surətdə göstərir. Bununla əlaqədar, özünün informasiyalı olması və böyük idrak dəyəri ilə fərqlənən dövlət və hüquq tarixi təkcə hüquqşünasların deyil, həmçinin, sivilizasiyalı demokratik cəmiyyət qurmaq fəaliyyətində bilikləri zənginləşdirir.

Dövlət və hüquq tarixi eyni zamanda siyasi biliklər əldə etməyə imkan verir. Ayrı-ayrı dövlətlərin təmsalında dövlət və hüquq tarixinin öyrənilməsi həmin ölkələr barədə geniş təsəvvür yaratmağa, hazırda onlarda baş verən prosesləri düzgün dərk etməyə, dünya ölkələrində gedən proseslər barədə tutarlı elmi fikir söyləməyə imkan verir. Bu da hüquqşünas üçün çox zəruridir.

Dövlət və hüquq tarixi konkret ölkələrin təmsalında dövlət və hüquq tarixini mənimsəməklə hüquqşünasda ümumi hüquq mədəniyyətinin formalaşmasına, onun hüquqi və siyasi dünyagörüşünün genişlənməsinə kömək edir, dünya dövlətlərinin qanunvericiliyinin mütərəqqi cəhətlərinin öyrənilməsinə xidmət edir.

Dövlət və hüquq tarixi bir sıra hüquq fənnlərinin - dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, konstitusiya hüququ, beynəlxalq hüquq, siyasi və hüquqi nəzəriyyələr tarixi, mülki hüquq, cinayət hüququ və proses kimi fənlərin öyrənilməsi, onların mahiyyətinin daha dərinləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Məlum olduğu kimi, bəşər tarixinin inkişafı dörd dövrə bölünür: qədim, orta əsrlər, yeni və ən yeni dövr. Hər bir dövr dövlət və hüquq tarixi baxımından xeyli zəngindir. Buna görə də bir dərslilik çərçivəsində bütün dövrləri əhatə etmək mümkün olmadığından bu fənnin iki hissəyə bölünməsi məqsədəuyğun sayılmışdır. Təqdim olunan dərslilik qədim və orta əsrlər dövründə meydana gəlmiş və inkişaf etmiş ayrı-ayrı ölkələrin dövlət və hüququna həsr edilmişdir. Yeni və ən yeni dövr isə ikinci hissədə "Müasir dövlət və hüquq tarixi" dərsliyində verilmişdir.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi milli dildə ilk dəfə olaraq yazılmış dərslilikdir. Müəlliflər tələbələrə əsas dünya ölkələrinin dövlət və hüququnun əmələgəlmə və inkişaf tarixi barədə doğru biliklər verməyi, tələbələrin biliklərini zənginləşdirmək və bu biliklərdən müstəqil Azərbaycanda demokratik dövlət-hüquq quruculuğu işində istifadə etmək niyyəti ilə xarici ölkələrin dövlət və hüquq sisteminin inkişafına elmi maraq oyatmağı qarşıya məqsəd qoymuşlar.

I BÖLMƏ

QULDARLIQ DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

I FƏSİL

QƏDİM MİSİR

1. QƏDİM MİSİR DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Dünyada ilk dövlət Qədim Şərqdə təşəkkül tapmışdır. Onların arasında Misiri ən qədim sivilizasiyaların beşiyi hesab etmək olar. Qədim Misirin coğrafi mövqeyi və təbii sərvətləri məhsuldar qüvvələrin intensiv inkişafına və nəticədə, qəbilə quruluşundan quldarlıq quruluşuna keçid üçün şərait yaratmışdır. Qədim Misir Afrikanın şimal-şərq hissəsində, Nil çayının aşağı vadisində yerləşirdi. Misir ərazisində ilk məskunlaşma paleolit (qədim daş) dövrünə təsadüf edir. Şimali Afrikanın sərt təbii şəraitində və susuz boş səhraların əhatəsində məhz Nil vadisində münbit torpaqlarda ilk sakinlər göründülər. Eramızdan əvvəl X-IX minilliklərdə burada iqlim kifayət qədər rütubətli idi və bol yağışlar yağırdı. Nilin suyu uzun dar vadiboyu şimala axır (Yuxarı Misir) və mənsəbə 200 kilometr qalmış genişlənərək Nil Deltasını (Aşağı Misir) yaradırdı. Müxtəlif köçəri tayfalar Nili əhatə edən savannalarda yaşayırdılar.

Eramızdan əvvəl V minilliyə doğru Şimali Afrikada iqlimin dəyişməsi ilə quraqlıq başladı. Ovçuluqla məşğul olan tayfalar Nilə daha yaxın olan yerlərə köçməyə məcbur oldular. Eramızdan əvvəl VI-IV minilliklərə doğru neolit (yeni daş) dövründə insanlar oturaq həyat tərzinə keçərək əkinçiliklə məşğul oldular və Nilin sularından istifadə etməyə cəhd etdilər. Bu dövrdə suvarmanın hövzə sistemi, bunun da əsasında irriqasiya sistemi yaradıldı. İcmanın təsərrüfat həyatının əsası da dəyişdi. İrriqasiya sisteminin tikintisində nəinki icmaçıların, həm də qulların əməyi tətbiq edilməyə başladı. Köləliyin əsas mənbəyi daxili müharibələr idi.

İrriqasiya sisteminin təşkili ilə ictimai həyat da dəyişikliklərə uğradı. İrriqasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi üzrə qəbilə-tayfa başçılarının funksiyaları mürəkkəbləşdi. İqtisadiyyatın idarə edilməsi başçıların və onların yaxınlarının əllərində cəmləşmişdi.

İşçi əməyindən istifadə olunması sərvətin bir əldə toplanmasına, xüsusi mülkiyyətin yaranmasına, cəmiyyətin sosial cəhətdən təbəqələşməsinə və qəbilə əyanlarının meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Beləliklə, irriqasiya sistemi əsasında erkən dövlətin cəhətlərinə xas olan adamlar birliyi əmələ gəldi.

Qədim Şərqdə əvvəllər siniflərin yaranması və dövlətin təşəkkülü prosesi nisbətən ləng gedirdi. Sonralar idarəetmənin kəfayət qədər inkişaf etmiş forması təşəkkül tapdı. Bu idarəetmə ağsaqqallar şurası, xalq yığıncağı və hərbi başçıları olan hərbi demokratiya dövrü adını aldı. Bu məhz dövlət hakimiyyətinin rüseymləri idi. Sonralar hərbi başçının hakimiyyəti genişlənərək şah hakimiyyətinə çevrildi. Xalq yığıncağı və ağsaqqallar şurası isə öz əhəmiyyətini itirirdi. Yeni hakimiyyətin ətrafında yaxın qohumlardan və bir çox xidmət adamlarından ibarət yeni idarəetmə aparatı təşəkkül tapdı. Bütün bunlar idarəetmənin saray komplekslərinin formalaşmasına gətirib çıxartdı.

Eramızdan əvvəl IV minillikdə Nil vadisində yaranmış yeni dövlət qurumları Misir dilində sepat və ya xesp, yunan ənənələrinə görə isə nom adlanırdı. Bunlar xırda dövlətlər idi. Hər bir nomun irriqasiya sisteminin sərhədlərinə uyğun ərazisi var idi. Ona görə də nom vahid təsərrüfatdan ibarət idi. O öz inzibati-mərkəz şəhərinə malik idi. Hökmdarlar və ona yaxın olanlar, eləcə də yerli allah məbədi burada yerləşirdi. Mənbələrə görə, Misirin birləşməsi və vahid dövlətin yaranması dövründə nomların sayı qırxa çatmışdı. Onlar yerli inzibati-təsərrüfat vahidi kimi Misirin tərkibinə daxil idilər.

Arxeoloji məlumatlar nomlar arasında daxili müharibələr və zəif nomların ən güclü qalib nomun hakimiyyəti altında birləşmələri haqqında məlumat verir. Eramızdan əvvəl IV minilliyin ikinci yarısında ölkənin cənub və şimal nomları Yuxarı Misir və Aşağı Misir şahlıqlarında birləşdilər. Mənbələrə görə, bu iki vilayət şahlığının fərqləndirici nişanları aşağıdakılardan ibarət idi: Yuxarı Misir şahlarının fərqləndirici nişanı ağ rəngli baş geyim, Aşağı Misir şahlığının isə qırmızı rəngli tac idi. Vahid Misir dövlətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq qırmızı-ağ rəngli birləşmiş tac Qədim Misir tarixinin sonunadək qorunub saxlandı.

Eramızdan əvvəl IV minilliyin sonunda uzun sürən qanlı müharibələr nəticəsində Yuxarı və Aşağı Misirin birləşməsi baş verdi. Bu birləşmə qanunauyğun idi. Çünki hər biri öz irriqasiya sistemi ilə müstəqil olan nomların pərakəndəliyi bütövlükdə ölkənin irriqa-

siya təsərrüfatının qorunmasına lazımı şərait yaratmırdı. Bu sahədəki işlər (suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, kanalların genişləndirilməsi, Nilin sularından səmərəli istifadə olunması və i.a.) birgə səy və mərkəzləşdirilmiş vahid idarəçilik tələb edirdi. Bundan əlavə, Yuxarı və Aşağı Misir bir-birini iqtisadi cəhətdən təmamlayırdı. Yuxarı Misir şümləmə üçün istifadə edilən əkin yerləri, Aşağı Misir isə öz otlaqları ilə şöhrət tapmışdı. Bütün bunlar Cənubun və Şimalın birləşməsinin zəruriliyini obyektiv surətdə şərtləndirirdi. Birləşmə uğrunda mübarizənin təşəbbüskarı iqtisadi cəhətdən güclü, lakin Aşağı Misirin otlaqlarına ehtiyacı olan Yuxarı Misir idi. İki şahlığın birləşməsi eramızdan əvvəl III minilliyə yaxın baş verdi. O vaxt Yuxarı Misirin şahı Menes Aşağı Misiri zəbt edərək mərkəzi Memfis olan vahid Misir dövlətinin əsasını qoydu. Misir dövlətinin təşəkkülünün uzun sürən prosesi belə başa çatdı. Bu dövrdən də Misirin sülaləli tarixi başlanır. Misir dövlətinin şahları özlərini firon adlandırırdılar.

Misirin sülaləli tarixinin dövrlərə bölünməsi vahid Misir dövlətinin yaranmasından başlanır. Bu, şah Menesdən Makedoniyalı İsgəndərədək olan dövrü, yeni eramızdan əvvəl təqribən XXX əsrdən eramızdan əvvəl IV əsrin sonunadək olan dövrü əhatə edir. Dövlərə bölgü Manefon ənənələrinə görə aparılır. Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərindən sonra yaşamış Misir kahini Manefon özünün "Misir tarixi adlı iki cildliyində Misirin sülaləli tarixini aşağıdakı üç böyük dövrə bölür: Qədim, Orta və Yeni şahlıqlar. Hər bir şahlıq on sülaləyə bölünürdü. Deməli, üç böyük dövr cəmi otuz sülalədən ibarət olmuşdur. Bir qədər sonra bu dövrləşməyə ayrı-ayrı dəyişikliklər edildi. Birinci iki sülalə Erkən şahlığa daxil edildi. Şahlıqlar arasındakı dövrlər keçid dövrləri kimi qəbul olunur, siyasi və təsərrüfat tənəzzülü ilə səciyyələnirdi.

Beləliklə, Misirin sülaləli tarixində aşağıdakı dövrlər fərqləndirilir: 1) Erkən şahlıq (eramızdan əvvəl 3100-2800-ci ilə qədər) - Misir fironlarının birinci iki sülaləsinin şahlıq etdiyi dövr; 2) Qədim şahlıq (eramızdan əvvəl 2800-2250-ci ilə qədər) - III-VI sülalələrin şahlıq etdiyi dövr; 3) birinci tənəzzül (eramızdan əvvəl 2250-ci ilə yaxın - 2050-ci il); 4) Orta şahlıq (eramızdan əvvəl 2050-1700-ci ilə qədər) - XI-XII sülalələrin şahlıq etdiyi dövr; 5) ikinci tənəzzül (eramızdan əvvəl 1700-1580-ci ilə qədər); 6) Yeni şahlıq (eramızdan əvvəl 1580-1070-ci ilə qədər) - XVIII-XX sülalələrin şahlıq etdiyi dövr.

Erkən şahlıq. Erkən şahlıq Misirin sülaləli tarixinin iki yüzil-

dən artıq dövrünü əhatə edir. Bu, irriqasiya sisteminin daimi təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi, hər şeydən əvvəl, əkinçilikdə məhsuldar qüvvələrin yüksəlişi dövrüdür. Maldarlıq geniş inkişaf etdirilirdi. Daş və mis əmək alətləri təkmilləşdirildi və ticarət mübadiləsi genişləndirildi.

İctimai-siyasi sahədə Misir dövlətinin yaradılması, möhkəmləndirilməsi və Ümummisir dövlət aparatının təşəkkülü prosesi davam etdirildi. I və II sülalələrin yazıları təsərrüfat idarəçiliyinin və inzibati idarəçiliyin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq yeni idarələrin və vəzifələrin meydana gəlməsi haqqında məlumat verir.

Məlumatların qıtlığı Erkən şahlıq dövründə Misirdəki ictimai münasibətlərin mənzərəsini kifayət qədər yaratmağa imkan vermir. Bununla belə, məlumdur ki, böyük şah təsərrüfatı - "şah evi mövcud idi. Dəfn mərasimləri və qazıntılar əyanların varlı olmalarına dəlalət edir. Lakin əyanların öz irsi təsərrüfatı da var idi. Görünür onlar, öz iqtisadi müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdilər. Bu, həm də Misirdə artıq Erkən şahlıqda əmlak bərabərsizliyinin mövcudluğunu göstərir.

Erkən şahlıq dövründə misirlilər Liviyanın maldar qəbilələri, Sinay bədəviləri ilə daim müharibələr aparırdılar və Nubiyaya soyğunçu yürüşlər edirdilər.

Qədim şahlıq. Qədim şahlıq dövrü kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın və ticarətin daha da inkişaf etdirilməsi ilə səciyyələnirdi. Bu, Misirin siyasi inkişafında yeni keyfiyyət mərhələsi idi. Həmin dövr ölkənin qəti və möhkəm surətdə vahid siyasi birliyinin yaranması əlaməti idi. Qədim şahlığın abidələri şah təsərrüfatı, məbəd təsərrüfatı və yüksək vəzifələr tutan kübar şəxslərin xüsusi təsərrüfatının mövcudluğu haqqında məlumat verir. Deməli, icma və şah torpaq sahibliyi ilə yanaşı quldarların və məbədlərin xüsusi torpaq sahibliyi də mövcud idi.

Dövlət aparatı möhkəmləndirildi. Müxtəlif qulluqçuların çoxsaylı şəbəkəsi - məmurlar, katiblər, hesabdarlar, nəzarətçilər zümrələri və i.ə. yarandı. Ali əyan -cati (vəzir) tərəfindən başçılıq edilən nəhəng bürokratik aparatdan ibarət idi. Fironun hakimiyyəti ən yüksək sayılırdı. O, qeyri-məhdud iqtisadi və siyasi hakimiyyətə malik idi və ali kahin hesab olunurdu. Şahlar allaha bənzədilirdi. Onların şərəfinə dünyanın yeddi möcüzəsi tarixinə daxil olmuş ehramlar ucaldılırdı. Daimi nizami ordu formalaşdırılırdı. Qədim şah-

lıq dövrünün sonu yerli nom əyanlarının güclənməsilə əlamətdardı. Mərkəzi hakimiyyət əleyhinə separatçı əhval-ruhiyyə müşahidə edilirdi.

Firon, artıq bu əhval-ruhiyyə ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalmışdı. Vahid Misir dövlətinin tərkibinə yerli inzibati-təsərrüfat dairələri kimi daxil olan, lakin firon hakimiyyətinə tabe olmaqdan bezmiş nomlar azad olmağa cəhd göstərirdilər.

Qədim şahlığın ikinci dövrü bütövlükdə nomların öz iqtisadi və siyasi müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi ilə səciyyələnirdi. Onların təzyiqi altında mərkəzi hakimiyyət güzəştlərə getməyə məcbur olurdu. Fironlar köçkünlərin bir çoxunu şah evinin xeyrinə mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməkdən azad etdilər. Bütün bunlar fironların hakimiyyətinin zəifləməsinə və ölkənin çoxlu müstəqil vilayətlərə - nomlara parçalanmasına aparırdı. Məhz bu proses də Qədim şahlığın mövcudluğuna son qoydu.

İki yüzillikdən ibarət olan birinci tənəzzül dövrü pərakəndəlik, iqtisadiyyatın zəifləməsi və təsərrüfatın bərbadlığı dövrü oldu. Həmin dövrün abidələri dəhşətli aclıq illəri, boş qalmış tarlalar, otlaqlar, əhalinin var-yoxdan çıxması haqqında məlumat verir. Bir-birilə düşmənçilik aparan ayrı-ayrı nomların hakimiyyəti güclənirdi. Müstəqillik əldə etmiş nomarxlar yerli hərbi qüvvələrə və yerli al-laha pərəstişə başçılıq edirdilər.

Orta şahlıq. Qədim şahlıqdan Orta şahlığa keçid dövründəki vəziyyət məhsuldar qüvvələrin və irriqasiya sisteminin inkişafına əlverişli şərait yarada bilmədi. Əksinə irriqasiya tikintisinin dayandırılması müşahidə edildi. Yaranmış böhran Misirin yenidən birləşməsi zərurətini obyektiv surətdə irəli sürdü. İri torpaq sahibləri tərəfindən müdafiə edilən varlı kəndli təsərrüfatı da bunda maraqlı idi.

Ölkənin birləşdirilməsi ideyası Misirin cənubundakı Fivan nomunu da cəlb etdi. Ölkənin yenidən birləşdirilməsi də məhz onun başçılığı ilə sona çatdı. XI sülalənin şahları birləşmiş Misirdə 40 il hökmranlıq etdilər. Orta şahlıq dövrü onların hökmranlığı ilə başladı. Bu dövr az və ya çox dərəcədə daxili birləşməyə, tikintinin sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın yüksəldilməsinə və mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsinə nail olması ilə səciyyələnir. Orta şahlıq, xüsusilə də XII sülalə şahlarının hökmranlığı dövründə Misir dövlətinin qüdrəti yüksək zirvəyə qalxdı. Məhz onların dövrün-

də Fəyyum vadisində nəhəng irriqasiya tikintisi başa çatdırıldı.

Bu dövrdə inzibati aparatda əyan təbəqəsindən olmayanlardan ibarət məmurluq yaradıldı. Öz ictimai vəziyyətlərinə və rifah hallarına görə firona borclu olan bu adamlar mərkəzi hakimiyyətin güclənməsində maraqlı olub şahlara arxa idilər.

Lakin XII sülalənin idarəçiliyi dövründə də separatçılıq cəhdləri aradan qaldırılmadı. Yeni bürokratiyanın mövqeyinin təcridən güclənməsinə baxmayaraq, nomların irsi rəhbərliyinin mövqeyi sarayda hələ kifayət qədər möhkəm idi. Əyan olmayan adamlarla əyan qulluqçular arasında gərgin daxili mübarizə gedirdi. XII sülalənin qüdrətli şahı III Amenemxet nomarxların hakimiyyətini məhdudlaşdırmağa nail olmasına baxmayaraq, problem həll edilməmiş qaldı. Artıq XIII sülalənin şahları dövründə ölkə iki hissəyə parçalandı. Misirin ikinci keçid dövrü başlandı.

Misirin ikinci tənəzzülü iki yüz ildən artıq dövrü əhatə etdi. Bu, daxili çəkişmələr, qarşıdurmalar və yadelli işğallar dövrüdür.

Sülalələr arasında mübarizə, şahların tez-tez dəyişməsi və müflis olmuş torpaq sahiblərinin narazılığı ölkədə sabitsizliyi artırır. Zəmanəmizədək gəlib çatmış şah siyahısında keçid dövrü ərzində şahlıq etmiş iki yüz fironun adı çəkilir.

Yaranmış şərait Cənubi Suriya və Şimali Ərəbistanın sakinləri olan Asiya qəbilələri - giksoslar tərəfindən Misirin işğalını asanlaşdırdı. Onlar Misirdə 110 ilə yaxın hökmranlıq etdilər. Mərkəzi Avaris olan Şərqi Deltada möhkəmlənmiş giksoslar ölkənin cənub rayonlarına da yürüşlər etdilər. Onlar qarşılıqları çıxan hər şeyi, xüsusilə də irriqasiya qurğularını dağıtdılar. Lakin giksoslar ölkəni özələrinə tamamilə tabe edə bilmədilər. Onlara qarşı Fivan nomunun başçılıq etdiyi azadlıq mübarizəsi başlandı. Giksoslar qovuldular və Misir öz siyasi müstəqilliyini bərpa etdi. Elə həmin dövrdən də Misirin sülaləli tarixində Yeni şahlıq dövrü başlandı.

Yeni şahlıq. Bu, XVIII-XX sülalələrin hökmranlıq etdiyi (eramızdan əvvəl XVI-XI əsrlər) dövrüdür. Həmin dövr bu sülalə fironlarının işğalçılıq siyasəti ilə bağlı olan iqtisadi yüksəliş dövrü kimi səciyyələnir. İşğal edilmiş ölkələrdən böyük sərvət axını gəlirdi. Misirə Fələstin və Suriyadan mis, Efiopiya və Ön Asiya ölkələrindən qızıl, xett ölkələrindən gümüş və Nubiyadan taxta gətirilirdi. Misir şahları Aşağı Mesopotamiyanın müstəqil hökmdarlarından da xərac alırdılar. İşğalçılıq müharibələri indiyədək görünmə-

miş çoxsaylı köləliyin mənbəyi idi. Misir imperiyasının ərazisi şimaldan cənuba 3200 km ərazini əhatə edirdi.

Bu dövrdə Misir dövlət hakimiyyəti güclü hərbi-bürokratik aparata malik olan qüdrətli imperiya idi.

Misir dövlətinin süqutu Yeni şahlığın sonunda baş verdi. Köhnə irsi əyanlarla əyan olmayanlardan ibarət olan və nemxu adlanan yeni qulluqçular arasında daxili mübarizə gücləndi. “Nemxu sözü “yoxsul, dəyərsiz demək idi. Lakin XVIII sülalə dövrünün ortalarından başlayaraq bu, xidmətçi adamlar təbəqəsini bildiren sosial terminlə ifadə olundu. Belə adamlar Misirin ictimai iyerarxiyasında görkəmli yer tuturdular. Onlar şah ailəsinin sosial dayağı idi. Şah ailəsi öz hakimiyyətini onların köməyi ilə möhkəmləndirməyə çalışırdı.

Bir tərəfdən Fivan kahinləri ilə köhnə əyanlar, digər tərəfdən isə yeni qulluqçular arasında uzun sürən mübarizə də Misirin ictimai və dövlət quruluşunun əsaslarını sarsıdırdı. Fivan kahinlərinin düşmənçiliyinin səbəblərindən biri Amenxotepin dini islahatı idi. Şah həmin islahatla qədim allah Amon-Raya qarşı Atonu yeni Ümummisir allahı elan etdi. Bu addım şah tərəfindən mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək məqsədilə atılmışdı. Lakin bu addım rəsmi hakimiyyətə qarşı Amon-Ra kahinlərinin barışmaz düşmənçiliyini daha da artırdı.

Vahid Misirin süqutuna bir sıra başqa səbəblər, o cümlədən, əmək adamlarının istismarının gücləndirilməsi, qulların, bəzən muzdlu əcnəbilərin tərəfdar çıxdıqları üsyanları və nomların ölkənin hərbi qüdrətini zəiflədən separatçı cəhdləri şərait yaradırdı. İqtisadiyyatda da tənəzzül müşahidə olunurdu. Sələmçilik, ağır köləlik və sosial münasibətlərdə böhran işğal olunmuş ərazilərin Misir imperiyası tərkibindən çıxmasına gətirib çıxartdı. Artıq Misir özü işğal obyektinə çevrildi. Eramızdan əvvəl 525-ci ildə Misir zəbt edildi və İran imperiyasına qatıldı. Eramızdan əvvəl IV əsrdə Misir İran imperiyasının tərkibində Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən işğal edildi və eramızdan əvvəl I əsrdə Romanın əyalətinə, eramızın 395-ci ilində Roma imperiyasının bölünməsindən sonra isə o, Bizansın əyalətinə çevrildi.

2. İCTİMAİ QURULUŞ

Əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Əgər Yuxarı Misir başdan-başa şumlama üçün yararlı olan böyük əkin sahələri kimi əkinçiliyin vətəni idisə, Aşağı Misir maldarlığın mərkəzi idi. Bununla bərabər, zəngin yerli ehtiyatların və xaricdən axan sərvətlərin yaratdığı əlverişli şəraitdə sənətkarlıq da inkişaf edirdi. Misirdə Qədim şahlıq dövründə artıq əmək alətlərinin hazırlanması üçün misdən, daşdan və bəzi hallarda ağacdən istifadə olunurdu. Orta şahlıq dövründə bürünc, Yeni şahlıq dövründə isə dəmir meydana gəldi. Eramızdan əvvəl I minillikdə ticarətin inkişafı pul tədavülünə gətirib çıxartdı. Hələ kəsilmiş sikkələr olmadığına görə bütün hesablaşmalar qızıl, gümüş və misin çəki vahidləri vasitəsilə aparılırdı.

Misir ictimai iyerarxiyasının yüksək pilləsini prinsip etibarilə qəbilə-tayfa aristokratiyası (dünyəvi və hərbi), kahinlər və məmurlar tuturdu. Bunlar hakim sinif idi. Ancaq Misirin sosial strukturu dəyişməz qalmadı. Qüvvələrin qarşılıqlı münasibətləri dəyişdi. Məsələn, yeni xidmət adamlarından ibarət yeni sosial zümrə meydana gəldi.

Qəbilə-tayfa aristokratiyası vərəşəlik və ya müxtəlif şah bəxşisləri əldə etmək nəticəsində böyük var-dövlətə və geniş hüquqlara malik olan qəbilə-tayfa əyanlarının varisləri idi. Onların ən nüfuzlu kiçik şaha çevrilə bilirdi. Qədim və Orta şahlıqların sonunda və xüsusilə də Misirin birinci və ikinci tənəzzül dövründə onların statusu daha da yüksəldi. Onlar fironlardan immunitet qramotaları almaqla dövlətin xeyrinə mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməkdən azad olunurdular.

Qədim şahlığın sonunda artıq yeni xidmət adamlarının sosial təbəqəsi - "aşağılardan ibarət olan çoxsaylı vəzifəli şəxslər meydana gəldi. Bunlar Orta və Yeni şahlıqlar dövründə kifayət qədər nüfuzlu qüvvə olub qəbilə əyanlarının əldə etdikləri hüquqlara malik idilər. Qədim şahlığın dövrümüzədək gəlib çatmış çoxsaylı abidələri və sənədləri şah, məbəd və kübar təsərrüfatlarının olması haqqında məlumat verir.

Misirdə "mülkiyyət (cet) anlayışı adi deyil, daha geniş mənada işlədilirdi. O, özündə həm xalis mülkiyyəti, həm də sahibliyi ehtiva edirdi. Böyük kübar təsərrüfatı olan "xüsusi ev (per cet) baş malikanədən və evi idarə edənlər tərəfindən rəhbərlik edilən xeyli qulluqçuların (gözətçilər, mirzələr, sənəd qoruyucuları və s.) ştatla-

rı ilə ölkənin müxtəlif nöqtələrinə səpələnmiş çoxsaylı həyət və kəndlərindən ibarət idi. Ev idarəedicisi kübar təsərrüfatının bütün sahələrinə rəhbərlik edir, tarlada, otlaqda və sənətkar emalatxanasında işçilərin əməyini təşkil edirdi. Mənbələr Qədim şahlıq dövründə kübar təsərrüfatının bütün sahələrində məşğul olanların əməyinin təşkili forması kimi müxtəlif işçi dəstələrinin mövcud olduğunu qeyd edir. Əməkçilər istehsal vasitələrindən məhrum olduqlarına görə, ağanın əmək alətlərindən istifadə edirdilər. İstehsal edilən məhsul da ağanın mülkiyyətinə keçirdi. Onlar azuqəni kübar anbarlarından alırdılar.

Əmlak üzərində “Həqiqi və “xidməti sahiblik fərqləndirilirdi. “Həqiqi sahibliyə “şəxsi ev tərkibinə daxil olan kübar əmlakı və valideynlərdən qalmış miras aid edilirdi. Orta şahlıq dövründə sahiblik irsi idi. Böyük oğul üstün vərəsə hesab olunurdu. Kiçik oğullar evdə xidmət etməyə məcbur olurdular. Sahibliyin mənbəyi nəinki miras, həm də vəsiyyəət üzrə keçən və ya satınalma nəticəsində əldə edilmiş əmlak idi.

“Xidməti əmlakına, vəzifələrin icrasına görə əldə olunan bütün sərvət aid edilirdi. Ona görə də “xidmət əmlakı üzərində sərəncam verilə bilməzdi. Belə əmlak vəzifə ilə birlikdə geri alınır. Misirdə vəzifələr, bir qayda olaraq irsi xarakter daşıyır və atadan oğula keçirdi. İrsi keçmənin mütləq şərti onun şah tərəfindən təsdiq edilməsi idi.

Qəbilə aristokratiyasının vəziyyəti sabit deyildi. O, ya güclü olurdu və mərkəzi hakimiyyətə qarşı dura bilirdi, ya da fironun diktaturasının güclənməsi və xüsusilə də Yeni şahlıq dövründə kahinlərin təsirinin artması ilə zəifləyirdi. Məbəd təsərrüfatına geniş torpaq sahələri daxil idi. Bəcərilən torpaqların demək olar ki, altıda bir hissəsi onlara məxsus idi. Onların öz donanması var idi. Məbədlərin sərvəti Misir fironlarının, xüsusilə də müvəffəqiyyətli xarici yürüşlərdən sonra verdikləri bəxşişlər hesabına artırdı. Lakin məbədlərin özləri və onların mərkəzi hakimiyyətin xeyrinə ayırdıqları vəsaitlər Misir fironlarının gəlir mənbəyi idi. Bundan başqa, məbəd təsərrüfatı ilə şah təsərrüfatının qarşılıqlı münasibətləri elə qurulmuşdu ki, məbəd təsərrüfatı və onların ayırdıqları taxıl və digər məhsullar üzərində mərkəzi hakimiyyət tərəfindən ciddi nəzarət həyata keçirilirdi. Məbəd təsərrüfatından kənarında olan çoxsaylı hərbcilərin, şah məmurlarının və başqalarının təmin edilməsi üçün məbəd tərəfindən taxıl ayrılması təcrübəsi də mövcud idi.

Yeni şahlıq dövründə Fivan kahinləri mərkəzi hakimiyyətə, xırda və orta xidmətçi adamlar içərisindən çıxmış yeni əyanlara

qarşı dura bilən kifayət qədər nüfuzlu siyasi qüvvəyə çevrildi. Kahinlər köhnə aristokrat əyanlarla ittifaqda idilər. Firon IV Amenxotep tərəfindən təkallahlığın tətbiqi ilə əlaqədar olaraq siyasi mübarizə xüsusilə kəskinləşdi. Bu mübarizədə kahinlər öz allahını bərpa etməklə qalib gəldilər. Eramızdan əvvəl XI əsrdə Fivan kahinləri Misirdə taxt-tacı ələ keçirdilər.

Misirin bütün sülaləli tarixi ərzində kahinlər fasilələrlə dövətdə mühüm mövqə tutdular. Misirdə çoxallahlıq və müxtəlif pərəstişlər mövcud idi. Bu pərəstişlərə uyğun olaraq kahinlər başında ali kahinin durduğu ayrı-ayrı qruplara bölünürdülər. Bu qruplar içərisində şah-allaha pərəstişi idarə edən şah kahinlərinin xüsusi qrupu fərqlənirdi. X sülalə dövründə (eramızdan əvvəl III minilliyin sonundan) kahinlik irsi oldu. Bu, kastaların təşkilinin formalaşması prosesində atılan ilk addımlardan biri idi. Kastaların təşkili eramızdan əvvəl XIV əsrin sonu və XIII əsrin ortalarında II Ramzesin hakimiyyəti dövründə qəti olaraq təşəkkül tapdı. Hüquqi vəziyyətin özünəməxsusluğu kahinlərin özlərinin bilavasitə funksiyaları ilə yanaşı, mühüm dövlət vəzifələrini tutmaları ilə bağlı idi. Bu da onlara müəyyən hüquqlar verirdi.

Misirin sosial strukturunda mirzələr böyük rol oynayırdılar. Onların vəziyyəti xeyli dərəcə möhkəmləndi. Nəticədə, mirzələr mühüm mənəsb sahiblərinə çevrildilər. Mirzələrin əməyi natura ilə ödənilirdi. Bununla yanaşı, onlar öz xidmətlərinə görə şahdan mükafat kimi dövlət fondundan torpaq da alırdılar. Orta şahlıq abidəsi "Xetin nəsihəti mirzələrin vəziyyətini aşağıdakı kimi səciyyələndirirdi: "Şah evi var-dövlətinin qidasından məhrum olan mirzə yoxdur. Yaxud XII sülalənin ortalarına aid görkəmli məmurlardan birinin sözlərinə görə: Şah - çörək ağacı idi.

Misirin sosial strukturunda orta təbəqəni (xırda istehsalçıdan hökmran sinfə keçənləri) təsərrüfatlarda istehsalın təşkilatçılarının çoxsaylı şatları - öz vəziyyətlərinə görə bilavasitə zəhmətkeşlərdən fərqlənən məmurlar, hesabdarlar, nəzarətçilər və mirzələr təşkil edirdilər. Onlar müəyyən dövlət vəzifələrini tuturdular və öz torpaq sahələrinin, hətta, onları becərən adamların sahibi idilər. Əhalinin bu hissəsinə heykəltəraşlar, memarlar, həkimlər, varlanmış sənətkarlar, habelə məbədlərin xırda və orta heyəti də daxil idi. Torpaq sahiblərinin hüquqlarına malik olan varlı icmaçı-kəndlilər də (güclü necəslər) bu təbəqəyə aid edilirdi. Sonradan Yeni şahlıq dövründə varlı kəndlilərin bu təbəqəsi hakim sinfə qarışıdı. Onların xüsusi məktəblərdə təhsil alan uşaqları şah hökumət idarələrində xidmət edə bilirdilər.

Misirin bütün sülaləli tarixi ərzində istismar olunan kütləni - maddi nemətlər istehsalçılarının müxtəlif sosial təbəqələri, istehsal vasitələrinə malik olmayan, öz əməyinin məhsullarına hüququ çatmayan və öz ağasından aldığı azuqə hesabına yaşayan əməkçi əhali təşkil edirdi. Qədim şahlıq dövrü ilə müqayisədə əməkçi adamların vəziyyətində dəyişikliklər baş verdi. Əgər Qədim şahlıq dövründə əkinçilər işçi dəstələri ilə birgə işləyirdilərsə, sonrakı dövrlərdə hər bir əkinçiyə fərdi torpaq sahəsi təhkim edildi və məhsul üçün onun özü məsuliyyət daşıyırdı.

Maddi nemətlərin əsas istehsalçılarının sosial təbəqəsi misirlilər tərəfindən "hemuu nisut" ("şah hemuuları) termini ilə ifadə edilirdi. Bu termin ölkənin bütün əməkçi əhalisinə aid idi. Həmin sosial təbəqənin adamları ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərin ixtiyarında olub məbədlərə və ya dövlət müəssisələrinə məxsus idilər. Şah hemuuları vəzifəli şəxsə torpaq və başqa əmlakla birgə verilirdi. O, bu adamlar üzərində istədiyi kimi sərəncam verə bilməzdi. Şah hemusunun xüsusiyyəti hər bir hemuunun müəyyən peşə ilə bağlı olmasında idi. Onların bir qismi əkinçilərdən, çobanlardan, digər qismi həkimlərdən, üçüncü qismi isə müğənnilərdən, rəqqaslardan və s. ibarət idi. Onlardan yeyinti istehsalında - şnauda da istifadə edilirdi. Tarla işlərinə ancaq kişilər, müxtəlif növ ev işlərinə isə onlarla yanaşı qadınlar da cəlb olunurdular.

Misirdə işçi qüvvələrinin mərkəzləşdirilmiş bölgüsünün özünəməxsus sistemi mövcud idi. Buna hələ ən qədim dövrlərdə əhəlinin siyahıya alınması və peşələrin uçotunun aparılması şərait yaratmışdı. Şah hemuuları işçi qüvvəsinin bölgüsü üzrə mərkəzi idarədə uçotda dururdular. Şah idarəsinin nümayəndələri tərəfindən hər il şah hemuuları uşaqlarının keçdiyi xüsusi baxış təşkil edilirdi. Onlar bu zaman peşə seçmək hüquqlarından məhrum edilirdilər. İlk növbədə fiziki cəhətdən güclü olanlar qoşun üçün seçilirdilər. Peşələr üzrə bölgü məcburi olaraq Misir təsərrüfatının istehsal tələbatlarından asılı idi. Valideynlərin peşəsi nəzərə alınmırdı. Gənclərin əksəriyyəti əkinçilik, digərləri isə müxtəlif peşələr üçün seçilirdi. Təyinat ömürlük idi. Lakin yenidən bölgü keçirilməsinə də yol verilirdi. Məsələn, gücdən düşmüş qocaman əkinçinin daha yüngül işə keçirilməsinə icazə verilirdi. Belə yenidən bölgü bu kimi baxışlar zamanı həyata keçirilirdi.

Şah hemuuları şahın xeyrinə mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər. Şah işlərinin icrası üçün hemuular peşə məşğuliyyətlərindən müvəqqəti olaraq ayrılırdılar. Onlar şah işlərinin icrası müddəti ərzində xüsusi düşərgələrdə yerləşdirilir, kanalların, irriqasiya sis-

temlərinin tikintisi, daş çıxarmaq, donanmada avar çəkmək və s. kimi ağır işlərə cəlb olunurdular. Eyni zamanda suvarma sistemlərindən yüksəklərdə yerləşən dövlət bağlarının və bostanlarının əl ilə suvarılmasını yerinə yetirirdilər. Onların əməyi ağır və üzücü idi. Buna görə də adamlar şah işlərindən qaçmağa çalışırdılar. Şah işlərinə rəhbərliyi xüsusi şəxs - cati həyata keçirirdi. Şah işlərinin təşkililə məşğul olan müxtəlif idarələrin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi onun ixtiyarında idi.

Mənbələrə görə, şah hemuuları sosial təbəqə kimi Yeni şahlığın sonrakı dövrlərində də "peşə mənasını verən "semdet adı ilə mövcud idi.

Qullar, Qədim şahlıq dövründə "baku adı ilə məlum idilər. Hər iki təbəqənin asılı adamlardan ibarət olmasına baxmayaraq, baku və şah hemuuları arasında mühüm fərqlər var idi. Əgər şah hemuuları ancaq xidmət şərtilə ağanın ixtiyarında idilsə, qullar ağanın mülkiyyəti idi. Elə buradan da onların hüquqi vəziyyətində digər fərqlər meydana gəlirdi. Qullar uçota alınmır, baxışlardan keçirilmir və peşələr üzrə bölüşdürülmürdülər. Buna görə də, şah hemuularından fərqli olaraq onlar xüsusi peşələrə malik deyildilər. Onlardan müxtəlif ev işlərində istifadə olunurdu.

Sahibkar öz istədiyi kimi qulla davranmaq hüququna malik idi. O, qulu işlədə və ya sata bilirdi. Qulların uşaqları da onların taleyini həll edən ağaya məxsus idi. Qul bazarı var idi. Burada qullar satılırdı. Qulları nəinki varlı kübarlar, həm də tacirlər, kiçik vəzifəli şəxslər, adi kahinlər, çobanlar, bağbanlar və başqaları da alırdılar.

Qulların özünəməxsus vəziyyəti var idi. Onların öz ailəsi və əmlakı ola bilirdi. Qulların öz torpaqlarını başqasına satması halları da mövcud idi. Onlarla qəddarcasına rəftar edildikdə, məbədlərdə sığınacaq tapmalarına və öz ağasından şikayət etmələrinə icazə verilirdi. Belə qul məbəddə xidmətçisinə çevrilə bilirdi.

Misirdə köləliyin yaranma mənbələri ilk növbədə hərbi əsirlər idi. Qədim şahlıq dövründə qulların əksəriyyəti həm qəbilələr - misirlilər idi. Müəyyən dövrlərdə köləliyin mənbəyi qəbalə borcu olmuşdu. Yəni borcunu verə bilməyənlər qula çevrilirdi. Ancaq sərbəstliyə buraxılmış qul azadların statusunu əldə edirdi.

Qulların ağır vəziyyəti və qəddarcasına istismarı onların öz ağalarına qarşı etirazlarına səbəb olurdu. İki sənəd - kahin Nefere-xunun peyğəmbərliyi və Leyden papirusu eramızdan əvvəl XVIII əsrin ortalarında qulların əzəmətli üsyanı haqqında məlumat verir. Üsyan nəticəsində şah hakimiyyəti devrilmiş və şah təsərrüfatı ələ keçirilmiş, arxivlər açılmış və vergi deklarasiyaları götürülmüş,

məmurlar öldürülmüşdü. Üsyançılar tərəfindən torpaqlar və ictimai mal-qara qaytarılmışdı. Sonradan üsyançı yoxsullara, hətta imkanlı kəndlilərin ayrı-ayrı nümayəndələri də qoşulmuşdu.

Orta şahlıq dövründə işğalçı yürüşlər nəticəsində ələ keçirilmiş asılı adamların yadelli-əsirlər kateqoriyası meydana gəldi. Əsirlər ancaq varlıların, kübar əyanların deyil, həm də orta vəziyyətli misirlilərin yanında xidmət edirdilər. Onların vəziyyəti şah hemuularının vəziyyətinə oxşayırdı. Əsirlər də işçi qüvvələrinin bölüşdürülməsi idarəsində uçotda idilər, şah və məbəd təsərrüfatlarında işləyirdilər. Onlardan xüsusi təsərrüfatlarda qul kimi istifadə edilə bilərdi. Yadellilərdən bir qayda olaraq, ev işlərində, kübarların və sarayların yeyinti istehsalında istifadə olunurdu. Onların əməyindən tarla işlərində istifadə edilmirdi. Burada şah hemuularının əməyi tətbiq edilirdi. Müvəffəqiyyətli hərbi yürüşlərdən sonra şahlar məbədlərə minlərlə hərbi əsirlər verirdi. Onları fərqlənən döyüşçülərə mükafat kimi torpaq payları (nadelləri) ilə birlikdə verirdilər. Əlavə işlərdə asiyalı əsirlərin əməyi müstəsna dərəcədə tətbiq edilirdi. Misirin apardığı müharibələrdə liviyalılardan və efiopiyalılardan, Sardiniyadan olanlardan isə mühafizəçilər kimi istifadə olunurdu.

3. DÖVLƏT QURULUŞU

Misir dövləti irriqasiya sistemlərinin yaradılması zəruriliyi ilə şərtlənən Şərq despotizmi formasında mərkəzləşmiş dövlət idi. Suvarma sisteminin tikintisinin təşkili, ondan düzgün istifadə olunması üzərində nəzarət, kənd icmasının uzun müddət mövcud olması şərtləri hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsini və monarxiyanın möhkəmləndirilməsini tələb edirdi. Misir dövlətinin qüdrəti Yeni şahlıq dövründə xüsusilə artdı. O, güclü mərkəzi hakimiyyəti və icmaların idarəçiliyini özünə tam tabe edən teokratik dövlətə çevrildi.

Misir dövlətinin başında **şah-firon** dururdu. "Firon termini Misir sözü "pero sözündən olub, böyük ev, şah sarayı deməkdir. O, yunan dilindən gəlmə termindir.

Fironun hakimiyyəti qeyri-məhdud idi. O, iqtisadi və siyasi hakimiyyətə malik olmaqla həm də ali kahin idi. Misirin bütün tarixi ərzində o, Yuxarı və Aşağı Misirin şahı idi. Fironun hakimiyyəti irsi olaraq özündən sonra böyük oğluna keçirdi. Onun şəxsiyyəti ilahiləşdirilmişdi. Ona allah kimi itaət olunurdu. Fironların şərafinə əzəmətli ehramların (IV sülalənin qüdrətli şahı Xeopsın ehramının hündürlüyü demək olar ki, 150 metrdir və 2 milyon 300

min ədəd qaya daşından hörülmüşdür, onun kiçik oğlu Xefrenin ehramı da Xeopsınkindan geri qalmır və cəmi 3 metr azdır) ucaldılması buna parlaq sübutdur. Şahı “böyük allah adlandırırdılar. Xefrenin dövründən isə firon adına Ra - günəş allahı titulu da əlavə etdilər. Firon ali dövlət hakimiyyətinin daşıyıcısı idi. Buna görə də onun torpaq üzərində ali hüququ var idi. O, torpaq fonduna istədiyi kimi sərəncam verirdi. Şah tərəfindən əyanların, məmurların, hərbiçilərin və kahinlərin geniş torpaq sahibliyi ilə mükafatlandırılmasına dair minlərlə misal gətirmək olar. Dövlət anbarları, təbii ehtiyatlar və digər sərvətlər şahə məxsus idi. O, yüksək məmurları vəzifəyə təyin edir və onlara titullar verirdi. Fironun xeyrinə olan vergi və mükəlləfiyyətlər sərbəst surətdə yığılırdı. Lakin öz hakimiyyətinin qeyri-məhdudluğuna baxmayaraq, şah xüsusilə də keçid dövründə - tənəzzül dövrlərində yüksək əyanların, nomarxların və kahinlərin təmayulləri ilə hesablaşırdı. Orta şahlığa birinci keçid dövründə nomarxların müstəqilliyi xeyli artdı. Onlar yerli allaha pərəstişə başçılıq edir və özlərini bu allahın övladları adlandırırdılar. XII sülalənin şahlığı dövründə nomarxların sərdabələri daha zəngin olmağa başladı. Orta şahlıq dövründə nomarxların hakimiyyəti irsi oldu. Şah isə nomarxın təyinatını yalnız formal olaraq təsdiq edirdi.

Qanunvericilik, məhkəmə və hərbi hakimiyyət də şahə məxsus idi. O, inzibati aparata başçılıq edir və bütün yüksək məmurları təyin edirdi. Onlara titullar, torpaqlar verir və mükəlləfiyyətlərdən azad edirdi.

Vəzir (cati). Şahın arxalandığı inzibati aparat məmurların çoxsaylı ştatları ilə idarə olunan inkişaf etmiş, lakin azacıq fərqləndirilmiş idarəetmə sistemindən ibarət idi. Şahın baş köməkçisi inzibati aparata rəhbərlik edən yüksək əyan-cati idi. Onu vəzir adlandırırdılar. Vəzir şahdan sonra ən qüdrətli şəxs hesab edilirdi. O, öz əlində geniş səlahiyyətləri cəmləşdirmişdi. Lakin vəzir hər şeydən əvvəl, şah sarayının idarə olunması funksiyasını yerinə yetirirdi. O, saray həyatının bütün məsələlərini, eyni zamanda ayrı-ayrı dövlət tapşırıqlarını yerinə yetirən saray qulluqçularının işlərini idarə edirdi. Buna görə də sonradan onlardan məmurlar komplektləşdirildi, fironun yanında birinci xidmətçi olan eşikağası isə yüksək vəzifəli şəxs oldu.

Vəzir şahın adından ölkənin təsərrüfat həyatına ümumi rəhbərliyi həyata keçirir, şah işlərini təşkil edir, torpaq fondunu, su təchizatını və dövlət emalatxanalarını idarə edirdi. O, şah xəzinəsi və anbarlarının rəisi idi. Vəzir inzibati aparatın başçısı kimi, bütün

dövləti idarə edir, yerinə yetirilmiş işlər haqqında hökmdara məruzə etməli olan məmurların fəaliyyətinə nəzarət edir və yerli idarəçiliyi həyata keçirirdi. Vəzir məhkəmə palatasına rəhbərliyi həyata keçirir, yüksək məhkəmə instansiyası olan 10-lar şurasına sədirlik edirdi. O, həmçinin digər ali məhkəmə orqanı - "altı böyük saraya rəhbərlik edirdi. Bundan başqa, vəzir hərbi funksiyanı - hərbi qüvvələrə rəhbərliyi həyata keçirirdi.

III və IV sülalələr dövründə yüksək əyanların böyük hissəsinin şahla qan qohumluğu var idi. Bütün yüksək vəzifələr kimi, vəzir vəzifəsi də fironun yaxın qohumları tərəfindən tutulurdu. V sülalədən başlayaraq isə vəzir vəzifəsinə təkcə şahın qohumları təyin edilmirdi.

Vəzir böyük şərəf sahibi idi. O, allah Totun ali kahini idi. "İripat ("şahzadə) titulu daşıyırdı. Lakin onu "ədələt peyğəmbəri, "bütün dövlətin rəisi də adlandırırdılar.

Dövlət idarəçiliyində **vəzifəli şəxslərin** böyük ştatları iştirak edirdi. Bu, bütün atributlara malik olan nəhəng məmur aparatı idi. Vəzifəli şəxslər içərisində "iş rəislərinin adını çəkmək olar. Onlar daş çıxarmanı, mis mədənlərini idarə edir və şah tikintilərini inşaat materialları ilə təmin edirdilər. Baş xəzinədar, möhürləri saxlayan, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə nəzarətçi və başqa vəzifəli şəxslər var idi.

Dövlət təsərrüfatlarının uçotunu aparan, dövlət anbarlarını idarə edən mirzələrin və iş icraçılarının çoxsaylı dəstəsi dövlət aparatında mühüm yer tuturdu. Mükəlləfiyyətlərin, vergilərin, peşələrin bölgüsü işlərinin, ordunun komplektləşdirilməsinin müəyyən edilməsi üçün əhəlinin siyahıya alınmasını həyata keçirən məmurlar böyük rol oynayırdılar.

Orta şahlıq dövründən olan əyanların köhnə nəslə ilə yanaşı XVIII sülalənin başlanğıcında dövlət aparatında bir çox mühüm dövlət vəzifələrini tutan əsli-nəcabəti olmayan məmurlar təbəqəsi formalaşmışdı. Bunlar xırda və orta qulluq adamlarının içərisindən çıxanlar idi. Şah tərəfindən şərəfləndirildiklərinə görə onlar şaha sadıq qalırdılar. Orta və Yeni şahlıq dövründə şahlar nəslə varlı qulluq adamlarına və kahinlərə qarşı mübarizədə bu təbəqəyə arxalanır, onlara torpaq və titullar verirdi.

Dövlətdə **kahinlər** mühüm rol oynayırdı. Kahinlər məbəd ilə yanaşı, bəzən dövlət vəzifələri də daşıyırdılar. Məbəd təsərrüfatları işçiləri və Misir fironlarının xeyriyyə məbədlərində çalışanlar da bu dərəcəyə daxil idi. Ağasından məbədə şikayətlə müraciət edən qullara da məbəd işlərində çalışmaq imkanı verilirdi.

Yerli idarəçilik - nomların başçıları tərəfindən həyata keçirilirdi. Eramızdan əvvəl IV minillikdə Nil çayı vadisində yeni dövlət qurumları - şah-nomarxlar tərəfindən başçılıq edilən nomlar yaranırdı. Vahid Misir dövləti yaradıldıqdan sonra nomlar öz müstəqilliyini itirib yerli inzibati-təsərrüfat dairələri kimi Misir dövlətinin tərkibinə daxil oldular. Nomarxlar isə şahdan asılı olan vəzifəli şəxslərə çevrildilər. Qədim şahlıq dövründə nomların şah hakimiyyətinə tamamilə tabe etdirilməsi müşahidə olundu. Nomarxları şah təyin edirdi və onları bir vilayətdən digərinə keçirə bilərdi. Yerli idarəçilik üzərində ciddi nəzarət həyata keçirilirdi. Sonrakı dövrlər nomarxların mərkəzi hakimiyyətin altından çıxmaq uğrunda daimi mübarizəsi kimi səciyyələnirdi. Bu mübarizə bəzən, xüsusilə də Qədim şahlıqdan Orta şahlığa birinci keçid dövründə və Yeni şahlıq dövründə fasiləli müvəffəqiyyətlərlə müşayiət olunurdu. Orta şahlıq dövrünün başlanğıcında yerli nomların təsiri xeyli artdı. Onlar tarixin hesablanmasını bəzən öz hökmranlıq dövrlərindən aparırdılar və şahlardan güzəşt qramotaları almağa nail olurdular. Həmin qramotalara görə, nomlar mükəlləfiyyətlərdən azad edilirdilər. Nomarxlar ali kahinlər idi. Onların öz allahları var idi və özlərini onların övladları adlandırırdılar. Nomlara başçılıq edən nomarxlar bütün hakimiyyət atributlarına malik idilər. Onların öz məmurlar ştatı, katibləri və vergiləri toplayan xəzinədarları var idi. Onlar inzibati idarəçiliklə yanaşı, məhkəmə hakimiyyətini də həyata keçirir və yerli hərbi qüvvələrə başçılıq edirdilər.

Ordu. Misirdə nizami ordu yox idi. Müharibələr aparılması üçün yığma qoşun təşkil edilirdi. Yığma qoşun rekrut sistemi üzrə əhalidən yaradılırdı. Dinc dövrdə onlar təsərrüfat işləri ilə məşğul olurdu. Hərbi dəstələr nəinki şahların, həm də nomarxların, məbədlərin və dövlət vergi toplayanlarının sərəncamında idi. Böyük yürüşlərdə qoşunu döyüşə fironun özü aparırdı. Yeni şahlıq dövrünədək hərbi işlərə rəhbərlik etmək vəzirə etibar olunmamışdı. Yaxşı xidmətə görə döyüşçüyə torpaq və qul verilir.

Daimi qoşun yalnız şahın şəxsi mühafizəsi üçün, əsasən liviyalılardan və nubiyalılardan təşkil edilirdi. Piyadalar yeganə qoşun növü idi. Ox - kaman və qısa qılınclar əsas silah növləri idi. Giksoslar üzərində qələbədən sonra varlı zümrələrdən ibarət təkərli araba dəstələri meydana gəldi. Yeni şahlıq dövrü hərbi yığım yolu ilə nizami ordunun formalaşması dövrü idi. Giksoslardan azad olmaq uğrunda mübarizə ordunun sayının artırılmasını tələb edirdi. Yeni şahlıq dövründə Misir qoşununa muzdlular cəlb olundu. Muzdlu qoşundan istifadə edilməsi Misirin hərbi qüdrətini gücləndirirdi.

Məhz bu dövrdə Misir qüdrətli hərbi dövlətə çevrildi. Dövlət aparatının hərbişdirilməsi baş verdi. Hərbi rəislər, eyni zamanda dövlət vəzifələrini icra edirdilər. Onlara Qədim şahlıq dövründə işğal olunmuş əraziləri idarə etmək hüququ da verilmişdi. Bununla belə, ordunun muzdlulardan təşkil edilməsi Misirin öz ordusunun zəifləməsinə, yadelli hərbi rəislərin hakimiyyətinin güclənməsinə və hətta, onların taxt-tacı ələ keçirmələrinə gətirib çıxarırdı. Mənbələr Misir taxt-tacını müvəqqəti ələ keçirmiş suriyalı İrsunun adını çəkir.

Misirdə polis də fəaliyyət göstərirdi. Polis ən qədim dövrlərdə tabe etdirilmiş Şimali Nubiyadan çıxanlardan təşkil edilirdi.

Məhkəmə. Qədim Misirdə xüsusi yaradılmış məhkəmə orqanları və hakim vəzifəsi mövcud deyildi. Məhkəmə hakimiyyəti inzibati hakimiyyətdən ayrılmamışdı. Buna görə də məhkəmə funksiyasını müxtəlif vəzifəli şəxslər, məsələn, yüksək əyan olan vəzir həyata keçirirdi. Nömlərdə məhkəmə funksiyasını "Həqiqət allahının kahinləri adlanan nomarxlar yerinə yetirirdilər. Məhkəmə icraatı kollegial surətdə həyata keçirilirdi. Məhkəmə sisteminin başçısı firon, onun köməkçisi isə vəzir (cati) idi. Firon allahların nümayəndəsi kimi ədalət mühakiməsini təəssüm etdirirdi. Güman edilir ki, firon özü mühakimə icraatında bilavasitə iştirak etmirdi. Bu ümumi qaydadan istisnalığa nadir hallarda yol verilir. Tərədilmiş cinayətlər haqqında, adətən firona məruzə edirdilər, o isə elan edilmiş ittihamın düzgünlüyünün yoxlanılmasını müəyyən şəxslərə tapşırırdı. Ona şah sərdabələrini talan edən təqsirkarların adları bildirilirdi. Ən qədim dövrlərdə məhkəmə prosesləri fironun şəxsi iş-tirakı ilə aparılırdı. Bunu da fironla qəbilə-tayfa təşkilatı başçısı arasındakı varislik kimi qiymətləndirmək lazımdır. İnzibati aparatın başçısı və yüksək məhkəmə məmuru kimi vəzirin (catinin) hüquqi statusu dövrümüzədək gəlib çatmış iki sənəddə - "Vəzir üçün vəzifə təlimatında və "Vəzirin təyin edilməsi mətnində səciyyələndirilir. Bu sənədlərin Orta şahlıq dövrünə aid olması güman edilir. "Vəzir üçün vəzifə təlimatına uyğun olaraq cati, apellyasiya instansiyası olan mərkəzi məhkəmə icraatının başçısı idi. Mərkəzi məhkəmə orqanı bəzi işlərdə birinci instansiya məhkəməsi kimi çıxış edirdi. Cati yuxarıda göstərilən vəzifədə ölkədə bütün məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edirdi. O, vəzifəli şəxslərə qarşı iş qaldıra bilərdi. "Altılar palatası yüksək məhkəməsinin başında vəzir ədalət mühakiməsini həyata keçirirdi və özünün təsdiq etməli olduğu hər bir hökm barəsində özü də məruzə edirdi. Vəzir əmlak vərəsəliyi qaydasının rəsmiləşdirilməsində iştirak edirdi. Vəsiyyət

və i. a. onun iştirakı ilə tərtib edilirdi. “Vəzifə təlimatından və “Vəzirin təyin edilməsi mətnindən görüldüyü kimi, onun arxivində məhkəmə iclaslarının protokolları saxlanılırdı (“Sənin mühakimə etdiyin zalda isə - bütün keçmiş məhkəmə aparılmasının əlyazmaları saxlanılan yer var). “Vəzirin təyin edilməsi mətnində fironun vəzirə aşağıdakı nəsihətinə rast gəlinir: “Sən öz vəzifəni icra edərkən, ədalət məhkəməsi apararkən, müvəffəqiyyətlərə nail olursan, yaxud: “Budur, Yuxarı və Aşağı Misirdən, ölkənin hər yerindən vəzirin zalında mühakimə olunmaqdan ötrü hazırlıqlı şikayətçi gəlir; elə et ki, hər şey qanuna uyğun olsun, hər şey düzgün edilsin; çünki bu, insan hüquqlarından irəli gəlir.

Yeni şahlıq dövründə mərkəzi məhkəmə yaradıldı. O, 30 hakimdən ibarət kenbet adlanırdı. Mətnlərdə kenbetdən başqa, Yeni şahlıq dövründə məhkəmə orqanları kimi cacatın da adı çəkilir. Kenbetə cati başçılıq edirdi. Kenbetin üzvləri serlər adlandırılırdı. Sənədlərə uyğun olaraq vəziri də ser adlandırmaq olardı.

Misirdə, göstərilənlərdən başqa, məbəd məhkəmələri də mövcud idi. Bu məhkəmələr məbədlə və ya onun heyəti ilə əlaqədar olan işlərə baxırdı. Məbəd məhkəmələri əsasən əmlak işlərinə dair mübahisələrin həlli ilə məşğul olurdu. Bu məhkəmələrdə məbəd işçisi olan şəxslərin işlərinə baxılırdı. Məbəd məhkəmələrində mübahisə obyektini olan məbəd nadelinə aid işlərə də baxılırdı. Yeni şahlıq dövründə məbəd məhkəmələri tərəfindən baxılan işlərin dairəsi genişləndi. Qadınla nəzakətsiz davranılmasına və şahın təhqir edilməsinə dair işlərin də onlara aidiyyəti var idi. Yüksək vəzifəli kahinlər dünyəvi məhkəmələrin tərkibində iştirak etməyə başladılar. Onlar şəxsi toxunulmazlıq hüququ əldə etdilər.

4. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Hüququn mənbələri. Hüququn qədim mənbəyi adət hüququ normaları idi. Sonralar zəruri olan bu normalar Misir qanunvericiliyində təsbit olundu. Onların bəziləri sonrakı dövrlərdə də saxlanıldı. Beləliklə, Misir qanunvericiliyi bu və ya digər dərəcədə adət hüququndan irəli gəlirdi. Ancaq bu, Qədim Misirdə adət hüququnun mövcudluğu, qanunların isə olmaması demək deyildi. İctimai münasibətlərin inkişafı ilə yanaşı olaraq sonralar yazılı xarakter almış yeni normalara tələbat yarandı.

Misir hüququnun mənbəyi kimi məhkəmə presedentini qeyd etmək lazımdır. Dövlət tərəfindən ümumməcburi qüvvə almış konkret iş haqqında məhkəmə qərarı oxşar işlərə də tətbiq edilə bilərdi.

Qədim Misir qanunvericiliyinin mövcudluğu haqqında “Vəzir üçün vəzifə təlimatı sənədi də təsdiq edir. Bu sənəddə məhkəmə iclasının aparılması qaydası olduqca dəqiq tənzimlənilir. “Onun qarşısında açılmış 40 dərinin olması (40 ədəd bükülmüş dəri üzərində yazılmış qanunlar) göstərilir. Orta şahlıq dövrünə aid olan “İpuser nəsihətində bükülmüş dəri üzərində yazılmış qanunlar haqqında məlumat vardır.

Qədim Misir qanunvericiliyinin mövcudluğu haqqında antik tarixçi Sisiyalı Diodor da yazıb. O, vahid Misir dövlətinin banisi və birinci şahı olmuş Menesi ilk qanunverici adlandırır. Bundan başqa o, daha beş qanunverici şahı göstərir: ibadət haqqında qanun qəbul edən Sazikis, hərbi silk haqqında qanun qəbul edən Sesosis, maliyyə sahəsində və fərdi kontraktlar üçün qaydaları müəyyənləşdirən Bokxoris, nomarxlar və aşağı müdiriyyət üçün normaları hazırlayan Amasis, nəhayət, sonuncu qanunverici kimi Dara. Misir mənbələri daha yeni qanunların mövcud olduğunu göstərir. Buna misal olaraq Xaramxebin fərmanlarını göstərmək olar. Qanunlar şah möhürü ilə təsdiqlənən papiruslar üzərində yazılırdı. Mənbələr, həmçinin qanunların ümumi tanışlıq üçün daş lövhələr üzərində həkk olunması barədə də məlumat verir.

Yeni şahlıq dövründə Misir qanunvericiliyi qanun, tapşırıq, təlimat və fərmanlar kimi normativ aktlardan ibarət idi. Şah dekretlərinin qanun qüvvəsi var idi. Həmin aktların fərqləndirici cəhəti onların qüvvəsinin ünvanlandıqları sahibliyin və ya yaşayış məntəqəsinin hüdudları ilə məhdudlaşmasında idi. Tədqiqatçılar “Vəzir üçün təlimat kimi nəsihətlərin başqa vəzifəli şəxslər üçün də müəyyən olduğunu fərz edirlər. Məsələn, “ordu üçün nəsihətlər, “kahinlər üçün nəsihətlər, “sənətkarlar üçün tapşırıqlar məlumdur.

Misir hüququnu səciyələndirmək üçün məhkəmə prosesində tətbiq olunan andiçmə formulalarını mühüm sənədlər hesab etmək olar. Bu formulaların söylənilməsi üçün qayda müəyyənləşdirilmişdir.

Misir hüququnun vacib mənbələri sırasına I Setinin (e.ə. 1337-1317-ci illər) məcəlləsini də daxil etmək lazımdır. Onun mətni Nauri adlanan yerdə qayada həkk edilmişdir. Məcəllədə məhkəmə prosesi, cinayət və cəza haqqında məlumatlar toplanmışdı. Bununla belə mətnə göstərilir ki, o, Osiris allahının məbəəd sahiblik mənafeələrini qorumaq məqsədini daşıyır və vəzirə, serlərə, məhkəmə divanxanasına, şahın oğlu Kuşa və digər vəzifəli şəxslərə ünvanlanmışdır.

Mənbələr II Ramzesin şahlığı dövründə ordunun və dövlət

aparətının möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş qanunvericiliyin inkişaf etməsini göstərir. Məhz II Ramzes dövründə qanunlar cəmiyyətin silkli quruluşunu qəti şəkildə təsbit etdi.

40 bükülmüş dəridən, yəni 8 kitabdan ibarət olan şah Bokxorisin (e.ə. 732-726-cı illər) məcəlləsi mənbələr sırasında xüsusi yer tutur. Torpaq nadəllərinin özgəninkiləşdirilməsinin və girovunun, bununla əlaqədar olaraq borc köləliyinin qadağan edilməsi şah Bokxorisin adı ilə bağlıdır.

“Xett şahı Xattusili və Misir fironu II Ramzes arasında ittifaq müqaviləsi də mühüm hüquqi aktdır. Burada hər iki şah öz üzərinə bir-biri ilə heç zaman düşmənçilik etməyəcəkləri barədə öhdəlik götürürdülər. Sənəddə deyilir ki, Xetlər ölkəsinin böyük şahı Misir torpağını işğal etmək üçün oraya əsla ayaq basmayacaq və Misirin böyük hökmdarı da onun əmlakını işğal etmək üçün Xett torpağına əsla ayaq basmayacaqdır. Onlar əvvəlki müqavilələri yerinə yetirəcəklərinə və bir-birilərinə qarşılıqlı kömək edəcəklərinə söz verdilər. Müqavilədə, həmçinin qaçaqları qəbul etməmək və onlara qarşı cəza tətbiq etmədən Vətənə qayıtmaq haqqında ikitərəfli öhdəliklər də əks olunmuşdu. Müqavilənin pozulmasına görə cəza, riayət olunmasına görə isə mükafatlandırılma məsələləri xüsusi bəndlə tənzimlənirdi.

Mülkiyyət hüququ. Misirdə torpağın mülkiyyətçisi ilk növbədə, şah idi. Şah təsərrüfatı və şah evi geniş torpaq sahələrindən ibarət idi. Firon öz torpaqlarına dair sərəncam vermək hüququna malik idi. O, mükafat kimi torpaqları zadəganlara, vəzifələrini yerinə yetirdiklərinə görə xidmətdə olan adamlara, həmçinin xidmətlərinə görə hərbiçilərə verə bilirdi. O, torpaqlarla birlikdə qulları da bağışlayırdı. Şah tərəfindən məbədlərə böyük torpaq sahələri hədiyyə edilirdi. Bir çox bəxşis sənədləri dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Yeni şahlıq dövründə hökmdarlar məbəd torpaqlarını ayrı-ayrı kahinlər arasında bölüşdürməyə başladılar. Kahinlər həmin torpaqları özləri sərbəst idarə edirdilər. Bizə çatmış kupçi kağızları təkcə kahinlərin deyil, həmçinin xüsusi sahibkarların torpaq alqı-satqıları haqqında məlumat verir. Bəxşis verilmiş torpaqlardakı kəndlilər məhsulun bir hissəsini sahibkara verməli idilər. Əks halda onlar torpaqdan qovulurdular. Sonralar şah Xoremxəbin hökmdarlığı dövründə belə kəndlilərin qovulması qadağan edildi. Lakin onları cismani cəzalara məhkum etmək olardı.

Torpaq, həmçinin kənd icmalarının mülkiyyətində idi. Onların başında ağsaqqallar - kserplər dururdu. İcma torpağı dövlətin

mülkiyyəti hesab edilirdi. O, özgəninkiləşdirilə bilməzdi və yalnız kserp tərəfindən idarə olunurdu.

Qeyd olunduğu kimi, xüsusi mülkiyyətin obyektı həmçinin qullar idi. Onlar təkçə firona, zadəganlara, kahinlərə deyil, həmçinin orta var-dövləti olan adamlara, kiçik məbəd qulluqçularına və hətta çobanlara məxsus olurdular. Qullar bəxşiş verilmiş torpaqlarla və ya alqı-satqı müqaviləsi vasitəsi ilə mülkiyyətə keçirdi. Hələ qədim şahlıq dövründə Misirdə qul bazarının mövcud olduğu məlumdur.

Öhdəlik hüququ. Hüquqi təcrübə Misirdə müxtəlif növlü müqavilələrin olmasını sübut edir: alqı-satqı, kirayə, dəyişmə, borc və s. Alqı-satqı müqaviləsi geniş yayılmışdı. Kəsilmiş pulun yoxluğu ilə əlaqədar təbii ki, gümüşün, qızılın və misin çəkisi əsas ekvivalent dəyəri idi. Alqı-satqı, adətən əşyanı əvvəlcədən pulla qiymətləndirmək şərti ilə əşyanın əşyaya dəyişilməsi yolu ilə baş verirdi. Alqı-satqı müqaviləsi bir qayda olaraq, digər müqavilələr kimi bütün rəsmiyyətə riayət olunmaqla - şahidlərin iştirakı və mirzənin təsdiqi ilə yazılı formada papirus və ya daş pilite üzərində öz əksini tapırdı. Məsələn, çobanların başçısı Mesuanın sahənin alqısı haqqında Nebmexi ilə müqaviləsinin bağlanma tarixindən sonra şah bir allah kimi əbədi yaşamaq arzusuyla müraciət edilir. Bundan sonra müqavilənin məzmunu açıqlanır. Orada göstərilir: Bu gün Nebmexi yenidən "mənə 3 arur sahəsi qiyməti qədər bir inək ver deyərək buynuzlu heyvanlar naxırının başçısı Mesuaya müraciət etdi. Onda Mesua çoxlu şahidlərin qarşısında ona 1/2 deben təşkil edən inəyi verdi. Sonra şahid adlarının siyahısı verilir və göstərilir ki, Mirzə Çucu tərəfindən bu gün tərtib edilmişdir.

Torpaq, ev tikilişi, əmlak və qullar alqı-satqı obyektı idi. Kölə qadının alınması haqqında mübahisənin məhkəmə protokolu qismən bizə gəlib çatmışdır. Burada şahidlərin ifadələri, onların andıçmə mətni, kölə qadının ödəniş haqqının hesabına verilmiş əşyaların siyahısı və dəyəri əks olunmuşdur.

Borc müqaviləsi geniş yayılmışdı. Onun obyektı pul, heyvan və kənd təsərrüfat ərzağı idi. Borc bir qayda olaraq faizlə verildirdi. Borc vaxtında geri qaytarılmadıqda faiz artırdı. Borc verən (kreditor) bu halda borclunu və ya onun ailə üzvlərindən birini kölə halına sala bilərdi. Lakin o, borcluya məxsus iş üçün lazım olan əmək alətlərini, heyvanlarını zəbt edə bilməzdi. Sonralar Bokxorix məcəlləsi borc köləliyini qadağan etdi.

Borclu olan şəxsin atasının və ya hətta özünün mumiyaının

girovu borc müqaviləsini təmin edən vasitə ola bilərdi. Borc müqaviləsi çoxlu şahidin iştirakı və müqaviləni tərtib edən göstərilməsi ilə yazılı formada bağlanılırdı. Məsələn, dövrümüzə qədər gəlib çatmış borc müqaviləsində yeddi şahidin adı göstərilir.

Müqavilələr sırasında, həmçinin kirayə müqaviləsini də göstərmək olar. Belə müqaviləyə əsasən bu və ya digər əşya müvəqqəti ödənişlə istifadəyə verilir. Bizə gəlib çatmış sənədlərdən aydın olur ki, kirayə müqaviləsinin obyektı əmlak, heyvan və qullar idi. Kirayə dəyəri taxilla, kiçik və iri buynuzlu mal-qara ilə ödənilən kölə qadınların iki və dörd günə kirayəyə götürülməsi haqqında müqavilələr zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Müəyyən edilmiş qaydaya görə, əgər kirayə götürülmüş qul xəstəliyi və ya başqa səbəblərlə əlaqədar olaraq işi yerinə yetirə bilmirdisə, sahibkar alacağı haqqı kirayəçiyə ikiqat qaytarmalı idi. Əgər qul tərəflərdən asılı olmayan obyektiv səbəblərə görə (məsələn, hava şəraitinə görə) işi yerinə yetirə bilmirdisə, sahibkar kirayəçiyə haqqı qaytarırdı.

Dövrümüzə qədər gəlib çatan torpaq icarəsi müqaviləsinin yenidən bağlanması haqqında Berlin papirusuna əsasən kirayə müqaviləsinin obyektı həmçinin torpaq ola bilərdi. Papirusda şahin hökmdarın təriflənməsindən sonra icarədarın vəzifələri sadalanırdı. Göstərilirdi ki, açıqlanan yazı baş verə biləcək mübahisələrdə sənəd ola bilər.

Bağışlama müqavilələri olduqca geniş miqyas almışdı. Məbədlərin xeyrinə və hərbcilərə mükafat kimi verilən torpağa dair çoxlu bəxşis sənədləri gəlib bizə çatmışdır. Bəxşis sənədlərində torpaq sahəsinin ölçüsündən əlavə, bəzən bəxşisin təyinatı (hansı məqsəd üçün), ondan istifadə etmək qaydasını pozanlara cəza hədəsi də göstərilirdi.

Qədim Misirdə, həmçinin şirkət müqavilələri də məlum idi. Bu, müvafiq məqsədə nail olmaq üçün öz vəsaitlərini birləşdirən bir neçə iştirakçı arasında bağlanan müqavilə idi.

Ailə-nikah və vərəsəlik hüququ. Qədim Misirdə ailə-nikah münasibətlərində qəbilə quruluşunun xeyli qalıqları saxlanılmışdı. Matriarxat mərhələsində Misir qadını ailədə öz yüksək mövqeyini saxlayırdı. Sonralar, V sülalədən başlayaraq kişinin vəziyyəti daha da möhkəmləndi. Qadın adına hörmət edilirdi. Onun qohumları hörmət sahibi idilər. Qadın nikah müqaviləsinin subyektı idi. O, həmin müqavilənin bağlanmasında öz adından çıxış edirdi. Qadın öz əmlakının sahibi kimi qalırdı və onun üzərində sərəncam verə bilərdi.

Həmin zamandan çoxarvadlığa icazə verilir və kölə qadın - kəniş qrupu meydana gəlir. Qədim Misirdə qan qohumları, məsələn qardaşlarla bacılar arasında, ata ilə qızı arasında nikaha icazə verilirdi. Məsələn, şah öz mülkiyyətini qoruyub saxlamaq üçün öz qızı ilə evlənmişdi. Bizə çatmış sənədlərə əsasən güman etmək olar ki, Misirdə boşanma sərbəst idi. Qadının ikinci nikaha daxil olmasına icazə verilirdi.

Boşanma zamanı kişinin öz istəyinə əsasən arvadına əmlakının 1/3 və ya daha çox hissəsini verməsi ehtimal edilir. Cavabdeh mə'lumat verir ki, "onun 1/3 hissəsinə mən öz 2/3 hissəmi əlavə verirəm və həm oğlum, həm də qızım, buna etiraz etməsinlər. Bundan başqa, birinci nikahdan törənən uşaqlar ata əmlakının varisi kimi qalırdılar. Qadın öz əmlakına sərbəst sərəncam verə bilirdi. Ona məxsus olan əmlakın uşaqları arasında bölüşdürülməsi, bəzi şəxslərə mirasın verilməməsinin səbəbləri haqqında bizə çatmış vəsiyyətnamə bunu sübut edir. Məsələn, vəsiyyətnamənin birində qocalıqda uşaqlarının ona baxmaması səbəb kimi göstərilir.

Vəsiyyətnamənin olmadığı təqdirdə uşaqlar arasında miras bərabər surətdə bölüşdürülürdü. Lakin bu halda böyük oğula üstünlük verilirdi. Böyük oğul uşaqlar arasında bölgü aparmalı idi. O, öz atasının yerini tutaraq, "hər cür əmlakın "hökmdarına çevrilərək həmçinin torpaq sahəsinin varisi olurdu.

Vəsiyyətnamənin xüsusi növünü özgeninkiləşdirilə bilməyən əmlakın matəm mərasimi - müxtəlif ayınların yerinə yetirilməsi və allahlara qurban kəsilməsi üçün vəsiyyət olunması təşkil edirdi.

Cinayət və cəza. Xəyanət, üsyan, hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədi ilə sui-qəsd düzəltmə, dövlət sirrini yayma - dövlət və ictimai quruluşa qarşı ən ağır cinayət hesab olunurdu. Bunlara müvafiq verilən cəza daha ciddi idi. Buna görə ölüm cəzası verilirdi. Təkcə günahkar deyil, həmçinin onun ailəsi də cəzalandırılırdı. Günahkarın meyidini torpaqda basdırmırdılar. Onu suya atırdılar. Dini ibadət qaydalarının pozulması, həmçinin ağır cinayətlər hesab edilirdi. Ona görə ölüm cəzası verilirdi.

Qədim Misir sənədləri ağır cinayətlərin olduqca geniş siyahısını özündə belə əks etdirir: andı pozma, atanı öldürmə, şah məqbərəsini talan etmə, qurbanlıq heyvanı qəsdən öldürmə, qəbirləri açma, qadağan olunmuş yerdə dəfn etmə, Nil çayını çirkləndirmə, cadugərlik, ovsunçuluq, Allah Totunun kitablarında müəyyənləşdirilmiş qaydalara uyğun olmayan və xəstənin ölümü ilə nəticələnən müalicə etmə, hətta yeni mahnıların və rəqslərin yaradılması. Bi-

zə gəlib çatmış sənədlər, Misirin qanunvericiliyi - törədilən cinayətlərə görə nəzərdə tutulan cəza sistemini müəyyənləşdirirdi: ölüm cəzası, payaya keçirmə, şikəst etmə, katorqa işlərinə göndərmə, dili kəsmə, rütbəni ləğv etmə və sənətkar işinə keçirmə, necətlərə çevirmə (evin dalına köçürmə), namussuz əmələ görə rüsvayçı dirəyinin yanına yerləşdirmə. Məsələn, I Setinin dekreti payaya keçirməyi, 100 zərbə və 5 yara vurulmasını, burunun və qulaqların kəsilməsini, rütbənin ləğv edilməsini və əkinçiyə çevirməyi nəzərdə tuturdu. Göstərilən cəza növləri birlikdə, məsələn, şikəst edib katorqa işlərinə göndərmək, məbəd heyvanını oğurlayanın burnunun və qulaqlarının kəsilməsi və məbədə köləliyə verilməsi, pul cəriməsi və əmlakının müsadirə edilməsi tətbiq oluna bilərdi.

Ağır cinayətlərə görə ən ağır cəza - yandırmaq və ya payaya keçirmək yolu ilə ölüm cəzası müəyyən edilmişdi. Bokxoris qanunları ölüm cəzasını köləliyə çevirmək cəzası ilə əvəz etməyə icazə verirdi. Dövləti cinayətlərə, dini abidələrə qarşı cinayətlərə, cadugərliyə, andi pozmağa, nekropol oğurlamağa görə isə payaya keçirməklə ölüm cəzası nəzərdə tutulurdu. Atanı öldürmək üstündə olduqca ağır cəza müəyyən edilmişdi. Həmin cinayətkarın əvvəlcə ətini bədənindən qoparır, sonra tikan üstünə qoyur və nəhayət, yandırırıldı. Nekropolun oğurlanmasına görə payaya keçirmək yolu ilə ölüm cəzası verilirdi. Qəbirlərin talan olunması haqqında iş qaldırmış hökmdar Fivin sözlərinə görə bu, "böyük cinayətdir və payaya keçirmək yolu ilə cəza tələb edir.

Pul nişanəsini saxtalaşdırma, saxta ölçülərin və tərəzilərin istifadəsi, saxtakarlıq, zina, zorlama əməllərinə görə cinayətkar şikəst edilirdi. Məsələn, saxtakarlığa və möhürün saxtalaşdırılmasına görə əlləri kəsirdilər.

Çubuq cəzası olduqca geniş yayılmışdı. Şah I Setinin qanunları əmlak cinayətlərinə görə 100 zərbəni və "5 cırmaq yarası vurulmasını müəyyən edirdi. Yalan xəbərçiliyə görə çubuq zərbələri ilə cəzalandırırıldı. Əgər yalan xəbərçiliyin nəticəsində müttəhimin əmlakına ziyan vurulurdusa, çubuq zərbələrindən əlavə cərimə də təyin edilirdi. Bizə gəlib çatmış şah Setinin təhqir olunmasına dair ittiham üzrə proses protokoluna əsasən yalan ittihama görə günahkarlara cəza müəyyən edilmişdi. Onlara 100 çubuq zərbəsi vurulduğu göstərilir.

Oğurluğa görə ağır cəza müəyyən edilmişdi. O, tək cərimə ilə deyil, həmçinin əllərin kəsilməsi, Nubiyaya katorqa işlərinə sürgün edilməsi və hətta ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı. Məsələn, məqbərə oğurluğuna görə ölüm cəzası verilirdi.

Qanunla xüsusi mühafizə olunan məbəd mülkiyyətinin oğurluğu ağır cinayət sayılırdı. I Setinin fərmanına əsasən məbəd əmlakının oğurluğuna görə 100 zərbə vurulması və məbədin xeyrinə oğurlanmış əşyanın yüzqat dəyəri qədər cərimə ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Məbəd heyvanlarının oğurluğuna görə daha ağır cəza- oğrünün burnunun və qulaqlarının kəsilməsi, onun ailə üzvlərinin məbəddən asılı olan adamlara çevrilməsi, özünün isə məbəd köləsinə çevrilməsi müəyyən edilmişdi. Nekropol hüdudlarında qasdırılmış əmlakın və avandanlığın oğurluğuna görə cinayətkar Nubiyaya sürgün edilirdi. İbadət üçün nəzərdə tutulmuş əşyaların oğurluğuna görə ölüm cəzası müəyyən edilmişdi.

Məhkəmə prosesinə hakim başçılıq edirdi. O, prosesin aparılması ilə yanaşı şikayətləri qəbul etməli, ibtidai istintaqı aparmalı, cinayətkarın axtarılması və tutulması üçün müvafiq hərəkətləri yerinə yetirməli idi. Hakim işi qanuna və ədalətə əsasən həll etməli idi. Sənədlərdə deyilirdi: “Vəzifəni icra etməklə və ədalət mühakiməsini həyata keçirərək sən müvəffəqiyyətə nail olacaqsan. Vəzirin böyük mirzəsini “həqiqət mirzəsi adlandırırlar.

İşin qaldırılmasından əsassız imtina edən hakim cəzalandırılırdı. Şahın əmlakına olan qəsd haqqında məlumatlara dərhal reaksiya verməyən hakimə xüsusən ciddi cəza tətbiq edilirdi. Hakimin belə hərəkəti ölümlə cəzalandırılırdı. Onun arvadı və uşaqları isə “onun adını təhqir etmək, ruhunu məhv etmək, qəbiristanda onun cisminə rahatlıq verməmək məqsədi ilə təqib edilirdilər. Əgər hakim şah evi üzvlərinin mənafelelərinin qorunmasından əsassız imtina edirdisə, öz vəzifəsini itirirdi və 100 çubuq zərbəsi ilə cəzalandırılırdı. “Vəzir üçün vəzifə təlimatında məhkəmə otağının tərtibatından və hakim paltarının təsvirindən başlayaraq, mirzələrin, dəftərxana müdirlərinin tutduğu yerə, şikayətlərin qəbulu və baxılması, sənədlərlə rəftar etmək qaydasına qədər hər məsələ olduqca dəqiq tənzimləniirdi. Məsələn, XXI sülalənin fironu Xarixorun ordu reisinin (o, fironun oğlu idi) nekropolun mirzəsinə, saray təsərrüfatını idarə edənə göndərdiyi məxfi məktublarına əsasən güman etmək olar ki, şah evinə aid xüsusi vacib işlərə dair gizli məhkəmə və istintaq olurdu. Orada göstəriş verilirdi ki, ittiham sübut olunduğu halda cəza təyin edilsin: “Əgər sizə məlum olsa ki, onlar həqiqətən hansısa təhqiramiz sözlər söyləyiblər və ya böhtanlar atıblarsa, onları iki səbətə salın və gecə suya atın. Bütün ölkədə bu haqda heç bir adam bilməsin. Başqa məktubda isə bu və ya ola bilsin ki, daha ağır cinayətlərdə günahkar olanları əvvəlcə öldürmək, sonra isə gecə suya atmaq barədə göstəriş verilirdi. Fironun tapşırığı ilə şah ar-

vadının işini gizli aparan əyan Unanın məlumatı da gizli məhkəmə prosesindən bəhs edir.

Dindirmələrin və məhkəmə proseslərinin protokolları göstərir ki, əsas sübut növü müttəhimin etirafı, şahidlərin, zərərçəkənin ifadələri, müxtəlif sənədlər, üzləşdirmənin nəticələri idi. Qeyd etmək lazımdır ki, müttəhimin dindirilməsi ona qarşı işgəncənin tətbiq edilməsi ilə həyata keçirilirdi. XX sülalənin şahı XI Ramzes dövründə məqbərələrin talan edilməsində ittiham olunanların dindirilməsi protokollarında göstərilir: “O, ayaqlarının və əllərinin əzilməsi ilə dindirilib, “o, çubuqlama, ayaqlarının və əllərinin burulması ilə dindirilib, “onlar çubuqla döyülərək dindirilib, ayaqları və əlləri isə burulub. Adətən, proses çəkişmə xarakteri daşıyırdı. Çoxlu şahidlər çıxış edirdilər. Onların ifadələrini mirzələr dəqiq qeyd edirdilər.

Məhkəmə prosesində and içmək böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Həm mülki, həm də cinayət işlərinə həsr olunan sənədlərdə buna rast gəlmək olar. Şahidlər və tərəflər həmin andları öz ifadələrinin təsdiqi üçün söyləyirdilər. Sənədlər göstərir ki, əgər birinci dəfə söylənən and yalan idisə, anddan dönmələr olurdu. O, məhkəmənin hökmü ilə razılıq formasında verilir. Tədqiqatçılar qədim Misir andlarının xüsusiyyətini, adətən and içən şəxsin özü tərəfindən, ona veriləcək cəzanın müəyyən edilməsi üçün olduğunu qeyd edirlər. İfadələri yalan olduqda o, məhkum edilirdi. And içmənin formaları müxtəlif idi. Qədim və Orta şahlıq dövründə and içmədə, adətən şahın və allahın adı çağırılırdı.(yeni şahlıqda isə fironun adı “hökmdar sözü ilə əvəz edildi). Sonra isə and içən özü üçün cəzanı müəyyən edirdi. Məsələn, mülki iş görə: “əgər mən bu ərzaqları ödəməsəm, ikiqat borclu olacağam, “əgər mən yalan söyləsəm, şikəst edilməliyəm və Kuşa göndərilməliyəm. Məqbərələrin talan edilməsi işlərinə görə: “əgər söylədiyimin hamısı həqiqət deyilsə, qoy məni payaya keçirtsinlər. Hakimlər tərəfindən hökmlər və qərarlar aşağıdakı kimi çıxarılırdı: hakim boynunda gəzdirdiyi həqiqət rəmzi təsvirini prosesdə qalib gəlmiş tərəfin alına basırdı.

II FƏSİL

QƏDİM BABİL

1. MESOPOTAMİYADA DÖVLƏTİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Qədim Misir kimi, Mesopotamiya da qədim dünya sivilizasiyasının beşiyidir. Mesopotamiyanın (Aşağı İkiçayın) ən qədim sakinləri şumerlər olmuşdur. Dəclə və Fərat çaylarının vadisində yerləşən Mesopotamiya (yunancadan tərcümədə Çaylararası adlanır) bataqlıqlara çevrilmiş böyük səhra düzənliyindən ibarət idi. Onun əlverişsiz təbii şəraiti irriqasiya və meliorasiya işlərinin həyata keçirilməsi zəruriliyini irəli sürürdü. Misirdə olduğu kimi, Mesopotamiyada da irriqasiya qurğuları sistemi mühüm həyati əhəmiyyət kəsb edirdi. O, ictimai həyatın əsasını təşkil edərək ictimai və dövlət quruluşuna təyinedici təsir göstərirdi. Suvarma kanallarının təşkili əmək məhsuldarlığına və əlavə məhsul artımına şərait yaradırdı. Əkinçiliklə yanaşı maldarlıq da inkişaf edir və sənətkarlıq meydana gəlirdi. Bütün bunlar əmlak təbəqələşməsini şərtləndirirdi. Bu da öz növbəsində iqtisadi və sosial bərabərsizliyə gətirib çıxarırdı. Qəbilə-tayfaların yuxarı təbəqələri fərqlənirdi. Yoxsulların sosial təbəqəsi təşəkkül tapır və təsərrüfatlarda qul əməyindən istifadə olunmağa başlanırdı. Bütün bunlar sinifli cəmiyyətin təşəkkülü və ilk şəhər-dövlətlərin yaranmasına dəlalət edirdi. Cəmiyyətin idarəçiliyində hərbi demokratiyaya xas olan cəhətlər görünürdü.

Əmtəə mübadiləsinin inkişafı şəraitində tayfa əlaqələri öz yerini qonşuluq əlaqələrinə verirdi. Tayfa birliyi əvəzinə kənd və ya şəhər ərazi icması yaranırdı. Bunlar torpaqdan və sudan birgə istifadə edən qonşu icmalar idi.

İcman başında bütün təsərrüfat, inzibati və hərbi işləri həll edən ağsaqqallar şurası dururdu. Sırası icmaçılardan ibarət olan xalq yığıncağı ağsaqqallar şurasının qərarını bəyənə, dəyişdirə və hətta ləğv edə bilərdi. O, tayfa başçıları - dinc dövr üçün en titulu daşıyan rəhbər - kahini, müharibə dövrü üçün luqal adlandırılan hərbi başçını seçirdi. Təsərrüfat işlərinin genişlənməsi ilə onun funksiyaları da artırdı. O, təsərrüfata rəhbərlik edir, məbədlərin, şəhərlərin və irriqasiya qurğularının tikintisi işlərinə başçılıq edirdi. Luqal, indi artıq saray təsərrüfatına malik idi. Onun vəzifəsi daimi xarakter aldığına görə o, hökmdar mövqeyi qazanırdı. Hərbi məsə-

lələrlə məşğul olan rəhbər-kahin enin də funksiyaları xeyli genişləndirdi. Eramızdan əvvəl XXVI əsrdən o, ensi (patesi) titulu əldə edir. Bu, şəhər-dövlətin (potesiatlığın) hökmdarı demək idi. Elə həmin vaxtdan da Mesopotamiyada hökmdarlar ensi (patesi) və ya luqal adlandırıldı. Ensi və luqal öz mövqelərini möhkəmləndirməyə və müstəqil olmağa çalışdılar. Lakin onlar hələ xalq yığınağından və ağsaqqallar şurasından asılı idilər. Onların nail ola bilmədiklərinə luqal-hegemon nail oldu. Bu yeni titul eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarına aiddir. Ensi və luqaldan fərqlənən luqal-hegemon ağsaqqallar şurasından asılı olmayaraq, öz drujinalarını saxlaya və digər şəhər-dövlətlərin işğalı üçün bu drujinalardan istifadə edə bilərdi.

Yaranmış çoxsaylı müstəqil şəhər-dövlətlər içərisində (Eridu, Larsa, Laqaş, Umma, Nippur, Kiş və başqaları) III sülalənin hökmdarlığı dövründə Ur şəhər-dövləti xüsusilə seçilirdi. Bu, əhəmiyyətli yeni dövlət quruculuğu həyata keçirməkdə özünü göstərdi. Bu dövlətlər öz aralarında hegemonluq uğrunda daim mübarizə aparırdılar. Onlar bəzən iki və ya daha artıq patesiatlarda birləşirdilər.

Eramızdan əvvəl III minillikdə Aşağı Mesopotamiyanın şimal hissəsinə Suriya düzlərindən tayfalar soxulmağa başladı. Onlar əsasını qoyduqları Akkad şəhərinin adından götürülmüş akkadlar adlanırdı. Əlverişli ticarət yollarının ayırıcında yerləşməsi Akkadın inkişafına və nüfuzunun xeyli artmasına kömək etdi.

Mesopotamiya tarixinə daxil olmuş şah Sarqon (eramızdan əvvəl 2369-cu ilə yaxın) siyasi səhnəyə gəldi. O, özünü Şarrumken adlandırır. Bu da şərq- semit dilində "əsil şah demək idi. Əyan mənşəyi olmayan Sarqon Mesopotamiyanın tarixində böyük rol oynamış Akkad şəhərini yüksəltdi. Aşağı Mesopotamiyanın bütün vilayətləri Akkad adlandırılmağa başlandı. Şərq- semit dili isə Akkad dilinə çevrildi. Lakin şumer dili rəsmi yazı və kargüzarlıq dili olaraq qalırdı. Sarqon, hakimiyyətin mərkəzləşməsinə yönələn bir sıra islahatlar keçirdi. Onun başladığı yeni dövlət quruculuğu varisləri tərəfindən davam etdirildi. Sarqon və sarqonlar sülaləsi tarixə hökmdarlar kimi daxil oldular. Bütün ölkənin birləşdirilməsinə məhz onların dövründə nail olundu.

Eramızdan əvvəl III minilliyin sonunda Mesopotamiyanın bütün şəhərləri üzərində yeni mərkəz - Akkad şəhəri Babil yüksəlməyə başladı. Babil yunanca "allah darvazası deməkdir. Eramızdan əvvəl II minilliyin başlanğıcında Babil yeni dövlətin paytaxtı oldu. Məhz yeni paytaxt bütün Aşağı və Yuxarı Mesopotamiyanın böyük hissəsini birləşdirdi.

Yaranmış güdrətli Qədim Babil dövləti özünün xüsusi çiçəklənməsinə məşhur islahatçı və qanunverici şah olan Hammurapinin (eramızdan əvvəl 1792-1750-ci illər) hakimiyyəti dövründə nail oldu. Hammurapi eramızdan əvvəl 1760-1750-ci illərdə Aşağı və Yuxarı Mesopotamiyanın vahid dövlətdə birləşməsinə başa çatdırdı.

Qədim Babil dövləti eramızdan əvvəl XVII əsrin sonunadək mövcud oldu. Sonra o, dağlı kassit tayfaları tərəfindən zəbt edildi. III Ur sülaləsinin süqutundan Mesopotamiyanın kassit tayfaları tərəfindən e.ə. XX-XVII əsrlərdə işğal edilməsinədək olan dövr tarixdə Qədim Babil dövrü adlandırılır. Eramızdan əvvəl VII əsrdən eramızdan əvvəl V əsrədək Babilin yeni yüksəliş dövrüdür. Bu, Yeni Babil şahlığı dövrü adlandırılır. Eramızdan əvvəl 539-cu ildə Babil dövləti farslar tərəfindən işğal edildi.

2. İCTİMAİ QURULUŞ

Qədim Babil dövlətinin ictimai quruluşunun xüsusiyyətləri iri qəsiya əkinçiliyi ilə şərtlənirdi. Dövlət iri torpaq sahibi idi. Şahın torpaq mülkiyyəti məbəd torpaqları və icma torpaqlarının satın alınması hesabına artırdı. Hələ Sarqonun hakimiyyəti, ən çoxu isə III Ur sülaləsinin hökmranlığı dövründə bütün ölkə miqyasında vahid şah təsərrüfatı sistemi yaradıldı. Bütün məbəd və hökumət torpaqları vahid dövlət təsərrüfatına qatıldı. III Ur sülaləsinin hökmranlığı dövründə bütün işçilər (quruşlar) və işçi qadınlar (nqemələr, yəni kölə qadınlar) dəstələrdə birləşdirilərək bütün gün ərzində onlar üçün ayrılmış ərzaq payı almaqla ödənişsiz işləyirdilər. İşçilər dəstəsi özbaşına olaraq bir işdən başqasına keçirilə bilərdi. Əsirlər ailələri ilə birlikdə xüsusi düşərgələrdə saxlanılır və oradan da işləməyə aparılırdılar.

Hərbçilər, sənətkarlar və inzibati xidmətçilər də ərzaq payı alırdılar. Torpaqlar, bəzən istifadəyə verilirdi. Toplanmış məhsul və bütün başqa məhsullar şah təsərrüfatına daxil olur, sarayın, qonunun saxlanmasına sərf olunur, məbədlərdə qurban verilir, dövlət ticarət agent-tamkarları vasitəsilə ölkələr arasında mübadilə edilirdi. Maldarlıq da mərkəzləşdirilmişdi. Məbədlərdə qurban verilməsi üçün dövlətin mərkəzinə minlərlə baş mal-qara gətirilirdi.

Qədim Babil dövrünün iqtisadiyyatını dövlət və icma bölməsi təşkil edirdi. İcma bölməsi dövlət rəhbərliyinin nəzarəti altında idi. Şahın, kübarların və iri məmurların, habelə məbədlərin böyük təsərrüfatları var idi. İcma təsərrüfatı xırda təsərrüfat hesab edilirdi. Sıravı dövlət və məbəd qulluqçularının, ağanın torpağını becə-

rən əkinçilərin təsərrüfatı da bunların sırasına daxil idi.

Şahın şəxsində dövlət həm də su təchizatının mülkiyyətçisi idi. İcmaçılar tərəfindən sudan istifadə şah idarəsinin nəzarəti altında aparılırdı. Beləliklə də şahın istehsal olunmuş məhsulun bir hissəsini tələb etmək və mükəlləfiyyətlər tətbiq etmək ixtiyarı var idi.

İqtisadi və siyasi bərabərsizlik özünü Babil dövlətinin mürəkkəb sosial strukturunda, müxtəlif sosial təbəqələrin mövcudluğunda və sosial qrupların daxili fərqlənməsində biruzə verirdi.

Babil quldarlıq dövləti idi. O, idarəçilik formasına görə Şərq despotizmi ilə səciyyələnirdi. Ona görə də cəmiyyətdə, hər şeydən əvvəl, hakim quldarlar və qullar sinfi fərqlənirdi. Hakim sinfə şah ailəsinin üzvləri, əyanlar, kahinlər, inzibati və təsərrüfat vəzifəli şəxslər, iri hərbi rəislər aid edilirdi. Başda şah və şah sülaləsinin üzvləri dururdu. Məmurlar göstərdikləri xidmətə görə şah təsərrüfatından istifadə hüququ əsasında torpaq sahələri ("dolandırma") alırdılar. Bundan başqa, onlar dövlət xəzinəsinə mədaxil edilən vergilər hesabına yaranan məhsul fondlarının bölgüsündə iştirak edirdilər. Bəzi qulluqçulara məbəd və saray tərəfindən ərzaq payı ayrılırdı.

Qədim Babil dövlətinin sosial-iqtisadi strukturunda mühüm yerlərdən birini məbədlər tuturdu. Onların geniş sərvətləri, tarla, taxıl anbarları və mal-qara sürüləri var idi. Məbədlərin funksiyaları kahin fəaliyyəti çərçivəsindən kənara çıxırdı. Onlar sənətkar emalatxanaları təşkil edir, ticarət və sələmçiliklə məşğul olurdular. Məbədlər uzun müddət məhkəmə funksiyasını da həyata keçirirdilər. Burada müxtəlif mübahisələr həll edilir və şahidlər dindirilirdi. Məbədlər xəstələrə, qocalara, uşaqlara kömək edərək "Himayə evi" rolunu da yerinə yetirir və yoxsullara yardım edirdi. Əsir düşmüş icmaçıları azad etmək üçün ailələrinin vəsaiti olmadıqda, məbədlər pul verib onları azad edirdilər. Məbədlər öz gəlirlərini ianə və dini ayinlər yolu ilə əldə edirdi. Məbədlərin xeyrinə vergilər də verilir-di.

Varlı təbəqələr içərisində tamkarlar kateqoriyasını da göstərmək lazımdır. Hammurapi Qanunlarına görə, onlar dövlət qulluğunda olan tacirlər idi. Tamkarların fəaliyyət dairəsi kifayət qədər geniş hesab edilirdi. Onlar vergiləri toplayır, ticarət əqdləri bağlayır, ticarət birlikləri yaradır və bank əməliyyatları aparırdılar. Ticarət agentləri kimi beynəlxalq mübadilə ilə məşğul olurdular. Təbii ehtiyatlarının qıtlığına görə Mesopotamiya bir sıra zəruri materialları kənardan gətirirdi. Ona görə də beynəlxalq mübadilə dövlətin ən mühüm funksiyalarından birini təşkil edirdi. Tamkarlardan da məhz

bu məqsədlər üçün istifadə olunurdu.

Müstəqil xırda təsərrüfatçı icmaçı-kəndlilər də azad əhaliyə aid edilirdi. İcmaların əmlak təbəqələşməsi onların içərisindən qul əməyindən istifadə edən və öz böyük təsərrüfatına malik olan qəbilə əyanlarının yaranmasına gətirib çıxartdı. Onlar nəticədə xüsusi mülkiyyətçilərə çevrildilər. İcmaçıların qalan hissəsini isə şah təsərrüfatında və ağır işlərdə işləməyə məcbur olan icmaçılar təşkil edirdilər. Onlar öz əməyi müqabilində yalnız ərzaq payları alırdılar. İcmaçıların vəziyyəti qulların vəziyyətinə bənzəyirdi. Yoxsullaşmış icmaçılar şah və məbəd təsərrüfatlarında işləyir, bəzən isə icarəçiyə, hətta köləyə çevrildilər.

Sənətkarlar müstəqil sosial qrupu təşkil edirdi. Sənətin inkişafı ilə bərabər bu qrup müxtəlif peşə adamları - dəmirçi, dülgər, daşyonan, dərzi və başqaları hesabına genişlənirdi. Eyni peşə sənətkarları bəzən öz birliklərini yaradırdılar. Sənətkar emalatxanaları adətən şah və məbəd təsərrüfatlarında yaradılırdı. Buna görə də onlar saray məmurları və ya məbəd qulluqçularının nəzarəti altında olurdu.

Yeni Babil dövründə çoxlu qul-sənətkarların olduğu qeyd edilir. Lakin onlar ixtisaslaşmış azad sənətkarların əməyini əvəz edə bilmirdilər. Azad sənətkarlar sifarişçilərlə müqavilələr bağlayır. Sifariş verilən şeyləri ya özlərinin, ya da sifarişçinin məmullarından hazırlayırdılar. Məbədlərin ixtiyarında məhdud saylı qul-sənətkarlar var idi. Lakin məbədlər də azad sənətkarlara tez-tez müraciət edirdilər.

Babil dövlətinin sosial strukturunun xüsusiyyəti azad əhalinin iki müstəqil sosial qrupa, yəni hüquqi baxımdan qeyri-bərabər vəziyyətdə olan avilumlara (hərfən “ər, “insan) və müşkenumlara (hərfən, “səcdə edən) bölünməsi idi. Avilum və müşkenumlar əmlaka görə deyil, hüquqi statuslarına görə fərqləndirilirdi. Onlar xeyli əmlaka və qullara malik ola bilərdi. Müşkenum və həm də avilumlar daşınar və daşınmaz əmlak, başlıcası isə ev və bağ sahələri ala bilərdilər. Lakin müşkenumların öz istehsal vasitələri yox idi. Onlar torpağın mülkiyyətçisi deyildilər. Müşkenumlar şah sarayından və ya məbədlərdən torpağı icarəyə götürə bilərdi. Bu zaman məhsulun bir hissəsi torpağın mülkiyyətçisinə verilirdi.

Avilum və müşkenumların hüquqi vəziyyətinə dair fərqlər Hammurapi Qanunlarında təsbit edilmişdir. Müşkenumlarla müqayisədə avilumlar üstün mövqeyə malik idi. Hammurapi Qanunlarının avilum və müşkenumların qeyri-bərabər hüquqi vəziyyətini təsbit edən iki maddəsini göstərmək kifayətdir. Qanunların 200-cü

maddəsinə görə, əgər avilum özünə bərabər olanın dişini vurub çıxarardısı, zərər çəkmiş aviluma təqsirkarın dişini vurub çıxarmaq hüququ verilir. 201-ci maddəyə görə, əgər avilum muşkenumun dişini vurub çıxarardısı, təqsirkar 1/3 mina məbləğində cərimə ödəməli idi. Avilum və muşkenumun bərabərsizliyi haqqında Qanunların 208-ci maddəsi də bəhs edir.

Babil cəmiyyətinin istismar olunan kütləsinə qullar aid idi. Mesopotamiyada köləlik institutu Misirdə olduğu qədər inkişaf etməmişdi. Mesopotamiyada çoxsaylı qulların əməyinin tətbiq edildiyi iri xüsusi təsərrüfatlar formalaşmamışdı. İstehsal sahələrində qul əsas işçi qüvvəsi deyildi. Tikinti işləri və kanalların təmizlənməsi üzrə ağır əmək və digər torpaq işləri Qədim Mesopotamiyada qullar deyil, azad icmaçılar tərəfindən mükəlləfiyyət kimi yerinə yetirilirdi. Ona görə də maddi nemətlərin əsas istehsalçıları azad icmaçı-kəndlilər və sənətkarlar idi. Onlar orta təbəqəyə aid olub əhəlinin böyük hissəsini təşkil edirdi. Qullardan ev təsərrüfatında, əsasən şah və məbəd təsərrüfatlarında istifadə olunurdu. Lakin şübhəsiz ki, Babil dövlətində köləliyin mövcudluğu mühüm amil olmaqla ictimai həyata, iqtisadi və dövlət strukturuna mühüm təsir göstərmişdir.

Babil dövlətində köləliyin ənənəvi mənbəyi hərbi əsirlər idi. İstehsalın artım səviyyəsi və işçi qüvvəsinin çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq hərbi əsirlərdən suvarma kanallarının tikintisi və daşıxarma kimi ağır işlərdə istifadə olunurdu. Hələ III Ur sülaləsinin hakimiyyəti dövründə hərbi əsirlər, o cümlədən qadın və uşaqlar xüsusi düşərgələrdə saxlanılır və oradan da işləməyə aparılırdılar.

Borc qəbalesi köləliyin mühüm mənbəyi idi. Borcunu qaytarmaq iqtidarında olmayan borclu köləyə çevrilirdi. Sonralar Hammurapi Qanunları borc köləliyini üç ilədək müddətə məhdudlaşdırdı. Yeni Babil dövründə bu müddəalarda mühüm dəyişikliklər baş verdi. Birincisi, Hammurapinin göstərilən müddəaları artıq qüvvədə deyildi. İkincisi, borc köləliyi praktiki olaraq yox oldu. Artıq, indi kreditor borcunu verə bilməyən şəxsi borc həbsxanasına saldıra bilərdi. Lakin onu üçüncü şəxsə köləliyə sata bilməzdi. Bundan başqa, kreditor borclunun əməyindən pulsuz istifadə edə bilərdi. Bu halda borclu azad şəxs olaraq qalırdı. Ərin öz arvadını girov verməsi qadağan edilirdi. Borclu atalar öz borclarını verə bilmədikdə öz uşaqlarını girov verirdilər. Borc ödənilmədikdə həmin uşaqlar köləyə çevrilə bilərdi.

Cinayətkarlar və ya azadlığını cinayətkar üçün zəmin verən

şəxslər köləyə çevrilirdi. Xaricdən satın alınan əsirlər də köləliyin mənbəyi idi. Qullar alqı-satqı müqaviləsinin obyektı idi. Onlar satıla, girov qoyula, vərəsəlik üzrə verilə və bağışlana bilərdi. Qullar azadlığa buraxılmaq, satın alınmaq və övladlığa götürülmək yolu ilə azad edilirdi. Qulun vəziyyəti Yeni Babil dövründə xeyli dəyişdi. Qullara bəzi təsərrüfat müstəqilliyi verildi. Onlar əkinçi-icarəçi oldular. Bunun da müqabilində ağaya vergi verirdilər. Onlar özləri sərbəst və ya azadlarla və digər qullarla birlikdə azad şəxslərə aid olan ümumi şərtlərlə öz sahiblərindən və ya başqa şəxslərdən avadanlıqla birlikdə torpaq və işlək mal-qara icarəyə götürə bilərdi. Onlara azad adamları və qulları işə götürmək hüququ da verildi. Eləcə də onlar icarəyə götürdükləri torpağı subicarəyə, yəni başqa şəxslərə icarəyə verə bilərdilər. Bəziləri sənətkarlıq emalatxanaları açmışdılar, başqalarına sənət öyrədirdilər və ticarətlə də məşğul ola bilərdilər. Bu dövrdə bəzi qullar iqtisadi həyatda azad şəxslər kimi çıxış edirdi. Onlar ssuda götürür və ssuda verir, qul alverilə məşğul olur, azadların və qulların əmlakının girov saxlayanı kimi çıxış edir, alqı-satqı müqaviləsinin nəinki obyektı, həm də subyekti hesab olunurdu. Onlar əmlak almaq və satmaq hüququna malik idi. Bir çox qullar öz ailəsinə, torpaq sahəsinə, yaşayış evinə və daşınar əmlaka malik idi. Qulların məhkəmədə şahid, iddiaçı və cavabdeh kimi çıxış etmək hüququ var idi.

3. DÖVLƏT QURULUŞU

Babil quldarlıq dövləti Şərq despotik dövləti kimi formalaşmışdı. Dövlət hakimiyyəti mərkəzləşdikcə bu proses sürətlənirdi. Qədim Babil dövlətinin inkişaf tarixində dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi və mərkəzləşdirilməsi özünəməxsus yer tutur. Bu, özünün ən yüksək nöqtəsinə şah Sarqonun, sonra isə III Ur sülaləsinin hökmranlığı dövründə çatdı. Hökmdarın hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsi despotik idarəetmənin bərqərar olmasında təzahür edirdi. Nəticə etibarilə məmur-bürokratik dövlət aparatı formalaşdı. Məbəd kahinləri və nomlar dövlət hakimiyyətinə tabe edildilər. Nomların öz daxili strukturunu saxlamalarına baxmayaraq, yerli ensilər öz əhəmiyyətini itirərək şahın qarşısında məsul olan aparat məmurlarına çevrildilər. Sarqon nom qəbilə əyanlarının nümayəndələrini kübarlar və ya demək olar, girovlar kimi öz sarayında saxlayırdı. Sarqon özünün daimi qoşununa malik idi. Şah hakimiyyətinin möhkəmlənməsilə xalq yığıncığının və ağsaqqallar şurasının əhəmiyyəti azalırdı. Dövlət hakimiyyəti icma hakimiyyəti-

nin fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirirdi. Şah Sarqonun hakimiyyəti despotik xarakter alırdı. O, heç bir başqa qanuni hakimiyyətlə məhdudlaşdırılmırdı. Despotik hakimiyyətin güclənməsi eramızdan əvvəl XXII-XX əsrlərdə III Ur sülaləsinin hökmdarları dövründə də davam etdirildi. Bu dövrdə hakimiyyət irsi xarakter daşımağa başladı.

Şah hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsinə Qədim Babil şahlığı şah Hammurapi dövründə daha yüksək dərəcədə nail olundu. Hammurapinin şahlığı dövründə onun apardığı islahatlar öz xarakterinə görə despotik şah hakimiyyətinin qurulmasına cəhd edilməsini göstərirdi. İnzibati hakimiyyətin ciddi surətdə mərkəzləşdirilməsi, mühakimə icraatında şahın rolunun gücləndirilməsi, qanunvericilik hakimiyyətinin şahın əlində cəmləşdirilməsi, məbəd təsərrüfatının şah hakimiyyətinə tabe edilməsi, xüsusi beynəlxalq ticarətin qadağan olunması və bu məqsədlər üçün tamkar vəzifəsinin təsis edilməsi və s. müşahidə olunur.

Mərkəzi idarəçilik. Şah qədim Babil dövlətinə başçılıq edirdi. Qanunvericilik, icraedici, hərbi və məhkəmə funksiyaları onun əlində cəmləşmişdi. Hammurapi qanunlarında belə bir göstəriş vardır ki, şah hakimiyyəti ali allahlardan gəlir. Məhz həmin allahlar Babil "dünyanın dörd hissəsi içərisində qüdrətli etmiş, əsası göylər və yerlər kimi möhkəm olan şah hakimiyyətini təsdiq etmişdir. Torpaq və adamlar şahın idarəçiliyinə ali allahlar tərəfindən verilmişdir. Lakin şah hakimiyyəti müəyyən mənada hüdudsuz da deyildi. O, icmalarla və öz əllərində idarəçilik funksiyalarını hələ də saxlayan icma daxilində icma özünüidarəsilə hesablaşmaq məcburiyyətində idi. İcma özünüidarəçiliyi icma daxilində icmaçıların mübahisələrini həll edir, vergilərin miqdarını və i.a. müəyyənləşdirirdi. Bundan başqa, zərurət olduqda şah hakimiyyətinin güzəştə getdiyi varlı tacir əyanların da müəyyən təsiri var idi. Saxlanılmış sənədlərə uyğun olaraq üç müqəddəs şəhər - Babil, Nippur və Sippar şahdan imtiyaz qramotaları almağa nail olmuşdu. Həmin qramotalar əsgərlərin toplanması, həbs, əmlakın müsadirəsi zamanı şah məmurlarının özbaşınalıqlarını məhdudlaşdırırdı. Şah hakimiyyəti həm də tayfa başçıların və kahinlərin rolunu nəzərə almaya bilməzdi.

Mərkəzləşdirilmiş şah hakimiyyəti şah tərəfindən təyin edilən və onun qarşısında məsul olan mürəkkəb məmur-bürokratik aparata malik idi. Dövlət idarəçiliyinin mərkəzi şah sarayı idi. Ona sarayın nəzarətçisi (nubanda) olan yüksək məmur başçılıq edirdi.

Onun rəhbərliyi altında məmurların böyük bir ştatı çalışırdı. Məmurların hər biri idarəçiliyin müəyyən sahələrinə - irriqasiya işlərinə, kanalların tikintisinə, vergilərin toplanmasına və hərbi işlərə rəhbərlik edirdi. Məsələn, irriqasiya işlərini “şapir narim, su təsərrüfatını “çaylar sərəncamçısı və i.a. idarə edirdi. Göstərilənlərdən başqa, nəzarətçi, hesabdar, mirzə, xəzinədar və i.a. çoxsaylı vəzifə ştatı vahidi idi.

Yerli idarəçilik. Bütün ölkə vilayətlərə bölünmüşdü. Vilayətlər əvvəlki nomların ərazisi ilə üst-üstə düşə də, düşməyə də bilərdi. Vilayətlərin başında mərkəzi rəhbərliyə tabe olan şahın canişinləri hesab edilən ensilər (şakkanaku) dururdular. Ənənəvi hakimiyyət ancaq ayrı-ayrı sərhəd rayonlarında qorunub saxlanılırdı. Dairələrdə dairə hökmdarları - şapirum vəzifələri təsis edilmişdi. Şah canişinlərinə kanalların təmizlənməsi və yeni irriqasiya qurğularının tikilməsinə və tikintilərə rəhbərlik edilməsinə, vergilərin toplanmasına, şah mükəlləfiyyətlərinin yerinə yetirilməsinə və onların şaha göndərilməsinə, zərurət olduqda xalq qoşununun çağırılmasına və s. nəzarət etmək vəzifələri tapşırılmışdı.

Şahın yerli nümayəndələrinə onun təyin etdiyi icma şurasının başçısı - rabianum da aid edilirdi. Torpaq, maliyyə və təsərrüfat məsələlərinin həlli, eləcə də ictimai qaydanın qorunmasına dair polis funksiyalarının icrası onun ixtiyarında idi.

Məhkəmə quruluşu. Qədim Şərqin digər dövlətlərində olduğu kimi, Mesopotamiyada da məhkəmə inzibati idarəetmədən təcrid edilməmişdi. Eyni vəzifəli şəxslər həm inzibati hakimiyyəti, həm də məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirirdilər. Bu, şaha, onun məmurlarına və hətta, icma şurasının başçısı rabianuma da aid edilirdi.

Yüksək məhkəmə hakimiyyəti şaha məxsus idi. O, mülki və cinayət işləri üzrə ali hakim və yüksək instansiya idi. Hammurapinin dövründə Babil dövlətinin bütün böyük şəhərlərində şah məhkəmələri yaradılmışdı. Şah adamlarına və şah əmlakına aid olan işlərə həmin məhkəmələrdə baxılırdı. Bu məhkəmələr bilavasitə şaha tabe idi.

Şah özü ən mühüm, güman ki, dövləti cinayətlər haqqında işlərə baxırdı. İşlərin böyük hissəsini o, aşağı inzibati orqanlara və ya məhkəmə orqanlarına verirdi. Digər işlər və məhkəmə süründürməçiliyindən, hakimlərin mübahisəyə baxmaqdan imtina etməsindən və hakimlərin sui-istifadələrindən şaha edilən şikayətlərə göstərilən məhkəmələrdə baxılırdı. Şah cinayətkarları bağışlamaq hü-

ququna malik idi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, belə hallarda şah kassasiya və ya apellyasiya instansiyası kimi çıxış etmirdi. Çünki məhkəmə qərarlarından şikayət institutu mövcud deyildi. Məhkəmənin qərarı qəti hesab olunurdu.

Qədim Babil dövlətində şah məhkəmələri ilə yanaşı, ağsaqqallar şurası üzvlərindən ibarət və şahın məmurları olan rabianumlar tərəfindən başçılıq edilən icma məhkəmələri də fəaliyyət göstərirdi. Bununla yanaşı, onlar məhkəmə kollegiyalarında sədrlik edirdilər. Şah adamlarının işlərinin onlara aidiyyəti yox idi. Onlar icma ilə bağlı işlərə baxır, cinayətkarların axtarışını, həbsini həyata keçirir və tərəflərin məhkəməyə çağırılmasını təmin edirdilər.

Hammurapinin dövründə məbəd məhkəmələri müstəqil idi. İcma məhkəmələri kimi, onların da səlahiyyətləri məhdud idi. Məbəd məhkəmələri andı qəbul edir, əqdlərin qanuniliyini təsdiq edirdi. Məbəd məhkəmələri ordalı - "allah məhkəməsi qaydasının həyata keçirilməsində az rol oynayırdı. Məsələn, Hammurapi qanunlarının cadugərlikdə yalan ittihama dair işlər üzrə 2-ci maddəsi su ilə sınağa çəkməni nəzərdə tuturdu.

Ordu. Qədim Mesopotamiyada silahlı qüvvələr kimi icmaçı kəndlilərdən ibarət xalq qoşunu da var idi. Qoşun müharibə dövründə hökmdarların birinci çağırışı ilə toplanır, müharibədən sonra isə hamı yenidən öz təsərrüfatına qayıdırdı. Sonradan quldarlıq münasibətlərinin inkişafı və şah ordusunun güclənməsi ilə əlaqədar şahın öhdəsində olan döyüşçü-peşəkarlardan ibarət daimi ordu yaradılmışdı. Belə ordu ilk dəfə şah Sarqon tərəfindən aztorpaqlı icmaçılardan təşkil edilmişdi. O, məbəd təsərrüfatları tərəfindən verilmiş nadellərdəki drujinaları azad etmişdi. Hammurapi dövründə döyüşçülərin icma torpaq sahibliyindən qəti olaraq ayrılması baş verdi. Döyüşçü şah təsərrüfatından verilən torpaqla təmin edilirdi. Hammurapi qanunları daimi ordunun möhkəmlənməsi və sabitliyi üçün şərait yaratdı. Qanunlar döyüşçülərin torpaqla bağlı və digər məsələlərini tənzim edirdi. Döyüşçülərin torpaq nadəlləri dövrüyədən çıxarılmışdı. 35-37-ci maddələr döyüşçülərin torpaqlarının, bağının və evinin birbaşa alqı-satqısını qadağan edirdi. 36-cı maddəyə görə "Redumun, bairumun (öz xidmətlərinə görə istifadə üçün torpaq sahələri əldə etmiş şah döyüşçüləri) tarlası, bağı və evi və ya gəlir gətirən əmlak gümüşlə alına bilməzdi. Hammurapi qanunları döyüşçülərin əmlakını müdafiə edirdi. Qanunun 27-ci maddəsi əsirlikdən qayıtdıqdan sonra döyüşçünün, onun hərbi mükəlləfiyyətini daşıyan başqa döyüşçüyə verilmiş əmlakının geri qaytarıl-

masını tələb edirdi. Döyüşçülərin əmlakına qəsd edən, onları kirayə verən və ya döyüşçüyə şah tərəfindən verilmiş əmlakı özü üçün hədiyyə kimi götürən komandirlər (dekumlar və lubuttumlar) barəsində ölüm cəzası müəyyən edilmişdi. Sərt intizam və hökmdarın ordunu möhkəmləndirmək cəhdi haqqında başqa normalar da məlumat verirlər.

Döyüşçünün yürüşə getməkdən imtina etməsi ölüm cəzasına səbəb olurdu. Muzdlu döyüşçü tutan və onu öz yerinə döyüşə göndərən döyüşçünü ölüm cəzası gözləyirdi, onun əmlakı isə muzdlu döyüşçüyə keçirdi ("muzdla tutduğu şəxs onun evinə sahib ola bilərdi). Əsir götürülən əsgərin əmlakı onun oğluna keçirdi. Oğul isə atanın əvəzinə mükəlləfiyyət daşıyırdı. Xidmətdən yaxa qurtarmaq naminə öz nadelini atıb bir il ərzində görünməyən əsgər qulluğa qayıtmaq şərtlə öz nadelinə və başqa əmlaka olan hüquqlarını itirmirdi. Əgər o, üç il ərzində görünməzdisə, nadel üzərində olan hüququunu itirirdi və nadel şah qulluğunda olan və onu becərən şəxsə keçirdi.

Ordudan ancaq müharibələr aparmaq üçün deyil, daxili işlərdə də istifadə olunurdu. Əsgərlər şahın mühafizəsi və polis funksiyalarını icra edirdilər. İri yürüşlər zamanı yığma qoşundan da istifadə olunurdu.

4. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Hüququn mənbələri. Qədim Babil hüququnun mühüm mənbəyi adətlər idi. Adətlər əhalinin müxtəlif kateqoriyaları, şah, məbəd və icma təsərrüfatları arasındakı ictimai münasibətləri tənzimləyirdi. Adətlərin əhəmiyyəti sonrakı normativ aktların bir çox adətlərə əsaslanması və onları əks etdirməsində idi. Babil dövlətində əmtəə-pul münasibətlərinin yüksək inkişaf dərəcəsi, onların tənzimlənməsi zəruriliyi müxtəlif göstərişlər və qanunlar formasında Qədim Babil qanunvericiliyinin inkişafına şərait yaratmışdı.

İlk hüquqi göstərişlər sırasına Laqaşda Şumer şahı Urukagina islahatları aiddir (eramızdan əvvəl XXIV əsr). İslahatlar nəticəsində məbədlərin torpaqları özlərinə qaytarıldı, adətlərə zidd olan vergilər, borc əqdləri və s. ləğv edildi.

Sonra III Ur sülaləsinin banisi Urnammunun qanunlarını (eramızdan əvvəl XXI əsrin ortaları) göstərmək lazımdır. "Proloq və otuza qədər norma - ailə-nikah münasibətləri (boşanma qaydaları, zinaya görə cəza, yalan xəbərçiləyə görə cəza), qəsdən yalan ifadə vermə, torpaq sahibinin mənafehlərinin müdafiəsi, qulların və qul

qadınların vəziyyəti və s. haqqında normalar dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Diyal çayının vadisindəki Eşnunn şəhərinin hüquq toplusu eramızdan əvvəl XX əsrin başlanğıcında mühüm hüquqi abidə olmuşdur (eramızdan əvvəl 1800-cü ilə yaxın). Kirayə ilə əlaqədar müxtəlif hüquq pozuntularına görə cəzaları, cinayət və cəza, muzdluların əmək haqqı məsələlərini, ailə-nikah münasibətlərini, qulların statusunu və s. tənzim edən və dövrümüzədək gəlib çatmış mətn "Proloqdan və 60 maddədən ibarətdir.

Hüququn qorunub saxlanılmış abidələrindən I sülalənin şahı İssin Lipit-İştarın (eramızdan əvvəl XX əsrin sonu) qanunlarını göstərmək lazımdır. Cinayətlərə və cəzalara, mülkiyyət, icarə münasibətlərinə, ailə-nikah münasibətlərinə həsr edilmiş "Proloq, "Epiloq və təqribən 43 maddə dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Qədim Mesopotamiya hüququnun ən böyük abidəsi Hammurapinin qanunları (eramızdan əvvəl XVIII əsr) olmuşdur. Bu abidə nəinki Qədim Babil dövlətinin, həmçinin Qədim Şərq tarixində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Hammurapi qanunları diz çökmüş Hammurapiyə qanunların mətnini təqdim edən günəş allahı Şamaşın təsvir edildiyi lövhə (daş lövhə) üzərində həkk edilmişdir.

Hammurapi qanunları Qədim Babil cəmiyyətinin müxtəlif sahələrini tənzim edən normaların sistemləşdirilməsinin nəticəsidir. Qanunlar adət normaları, məhkəmə qərarları və Hammurapinin özünün göstərişləri əsasında tərtib edilmişdir. Lakin ən erkən dövrün (Eşnunnun, İssinin) qanunvericiliyinin bir sıra müddəalarının götürülməsini də görmək olar.

Qanunlar "Proloqla başlayır. Burada Babil "şahlığın əbədi məskəni adlandırılır, Hammurapinin xidmətləri sadalanır və aşağıdakı sözlərlə Qanunların yaradılması məqsədi göstərilir: "Güclünün zəifi sıxışdırmamasından ötrü, yetimə və dula ədalətlə yanaşılmasından ötrü... Sonra normalar ifadə olunur. Mətnin 282 paraqrafa bölünməsi alimlər tərəfindən şərti olaraq əlverişli oxunuş üçün həyata keçirilmişdir.

Qanunlar normaların dəqiq strukturunun olması, ardıcılıqla yerləşdirilməsi, hüquqi tənzimləmə predmetinə uyğun bölgü ilə səciyyələnir. 1-5-ci maddələr ədalət mühakiməsinin prinsiplərinə; 6-126-cı maddələr əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsinə; 127-195-ci maddələr ailə və vərəsəlik məsələlərinə; 196-214-cü maddələr bədən xəsarətlərinə və şəxsiyyətin müdafiəsinə; 215-282-ci maddələr daşınar əmlakla bağlı əməliyyatlara, kirayə şərtlərinə və s. həsr edilmişdir. Sonda "Epiloq verilmişdir. Burada Qanunların

göstərişlərini pozanların ünvanına lənət ifadə edilmişdir.

Mülkiyyət hüququ. Hammurapi qanunları mülkiyyətə sahiblik, ondan istifadə və onun üzərində sərəncam vermək məsələlərinə, daşınar və daşınmaz əmlakla bağlı müxtəlif əməliyyatlara, habelə müqavilələrin müxtəlif növlərinə böyük diqqət yetirir. Babil dövlətində mülkiyyət şah, məbəd, icma və ya xüsusi mülkiyyət formasında mövcud olmuşdur. İri xüsusi təsərrüfat geniş inkişaf etməmişdi. Şah və məbəd torpaqları nadəllər formasında - əsgərlərə vəzifə borclarını icra etməsinə, məmurlara, tamkarlara hakimiyyət qarşısındakı xidmətlərinə görə verilirdi. Bundan başqa, şah və məbəd torpaqları azad və asılı sosial təbəqələrdən olan əkinçilərə, habelə əkinçi qullara icarəyə verilirdi. Hammurapi qanunları xidmətə görə əsgərə verilən torpaq sahələrinin - ilkumun rejimini kifayət qədər ətraflı tənzimləyirdi. Əsgərlərin bu torpaqları və əmlakı mülki dövrüydən çıxarılmışdı. Əsgər öldükdə və ya əsir düşdükdə əmlak vərəsəlik yolu ilə onun oğluna hərbi qulluq etmək şərti ilə verilirdi. ("əgər onun oğlu mükəlləfiyyət daşıya bilərdisə, onda sahə və bağ ona verilməli idi və o, atasının mükəlləfiyyətini daşımalı idi - 28--ci maddə). Əgər oğul azyaşlı olduğuna görə xidmət edə bilməzdisə, sahənin 1/3 hissəsi oğlunun tərbiyəsi üçün anaya verilir di.

İcma torpaqları bütün icmanın kollektiv mülki, bir hissəsi isə ailənin mülkiyyəti idi. İcma öz torpağı üzərində sərəncam vermək hüququna malik idi. İcma torpaqlarının böyük hissəsi şahın xeyrinə özgəninkiləşdirilir və sadəcə olaraq şah tərəfindən satın alınır. İcma torpaqlarının icmadan kənara özgəninkiləşdirilməsi mümkün deyildi. Ola bilsin ki, buna qonşuların razılığı tələb olunurdu. Hammurapi qanunları kəndli-icmaçıya torpağa sahiblik, ondan istifadə və onun üzərində sərəncam vermək üzrə geniş hüquqlar verirdi (39-47, 60-65-ci maddələr). O, öz torpaq sahəsini sata, girov qoya, icarəyə verə və vəsiyyət edə bilirdi. Konkret kazuslar üzərində qurulan Qanunlar torpağa sahiblik, onun üzərində sərəncam vermək qaydalarını və onların pozuntusuna görə cəzanı ətraflı şəkildə tənzimləyirdi. Məsələn, 42-ci maddə torpaqların icarəyə verilməsini nəzərdə tuturdu. İcarəçinin torpağı vicdansızcasına becərməsi nəticəsində ("o, tarlada zəruri işləri görməmişdir) taxıl məhsulu götürməzdisə, cəza kimi "o, tarla sahibinə taxılı verməlidir.

Kəndli-icmaçı hökumətin icazəsi və icmanın razılığı olmadan özünə məxsus torpağa dair hərəkət edə bilirdi, bir şərtlə ki, o, icmanın tam hüquqlu üzvü olsun. İcmanın ancaq tam hüquqlu üzvləri xalq yığıncağının üzvü ola bilər və bütün hüquqlardan istifadə edə bilər.

di. Onlar icmada üzvlüyü itirməklə bərabər bu hüquqlardan və torpaq sahəsindən də məhrum olurdular. Belələrinə, şahın hərbi kolonistləri, eləcə də şah torpaqlarında oturan və istehsal vasitələrinə malik olan dövlət işçilərinin müxtəlif qrupları aid edilirdi.

Qədim Babil dövlətində daşınar və daşınmaz əmlakla yanaşı, sahibin satma, vərəsəliyə vermə, kirayə vermə və bağışlama hüququna malik olduğu qullar da mülkiyyətin obyektii sayılırdı. Hammurapi qanunları qulu ağanın əşyası kimi qiymətləndirir, onu başqa şəxslərin qəsdlərinəndən müdafiə edir və sərt cəzalar müəyyənləşdirirdi. 15,16-cı maddələrə görə saraya və ya muşkenuma məxsus olan qulları oğurlamaq və ya gizlətmək ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı. Qanunlar qaçqın qulun sahibinə qaytarılmasını, onun 226-cı maddəsi isə qul sahibinin xəbəri olmadan qulun damğasını ("qulun nişanə saçını qırmaq) yox edən dələyin barmağının kəsilməsini tələb edirdi. Əgər dəllək özgənin qulunun damğasını bilmədən hər hansı şəxsin aldatması nəticəsində yox edirdisə, "bu adam öldürülməli və torpağa basdırılmalıdır. Dəllək isə and içməlidir: "Mən, bilmədən qırxdım və məsuliyyətdən azad olmalıdır (227-ci maddə).

Öhdəlik hüququ. Hammurapi qanunları Mesopotamiyada müqavilələrin müxtəlif növlərinin - borc, alqı-satqı, icarə, dəyişmə, əmlak kirayəsi, şəxsi kirayə, tapşırıq, şirkət və s. müqavilələrin olması haqqında məlumat verir. Misirdən fərqli olaraq, Mesopotamiyada müqavilə bağlanması üçün mürəkkəb rəsmiyyətə əməl olunması tələb edilmirdi. Bir sıra hallarda yazılı formanın tətbiq edilməsinə baxmayaraq, kontraktlar əksər hallarda şifahi bağlanırdı. Ayrı-ayrı kontraktların, məsələn, alqı-satqının təmin edilməsi üçün allah qarşısında and içmək və ya şahidlərin iştirakı kifayət idi.

Qanunların çoxsaylı maddələri borc müqaviləsinin yayılması haqqında məlumat verir. Bu da əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı və tamkarların, şah məmurlarının və məbədlərin məşğul olduğu sələmçiliklə izah edilir. Sələmçiliyin qəbalə şərtləri xırda təsərrüfatların dağılmasına gətirib çıxarmışdı. Kreditor üçün borclunun şəxsiyyəti və ya əmlakı təminat kimi çıxış edirdi. Borca ehtiyacı olan borclu əvəzində əmlakını girov qoyur, ya özünü, yaxud da öz ailə üzvlərindən birini satmağa məcbur olurdu. Mövcud olan kredit sistemi iqtisadiyyatın möhkəmlənməsinə şərait yaratmır, əksinə, kəndlilərin torpaqsız qalmasını stimullaşdırır və iqtisadiyyatı tənəzüle aparırdı. Ona görə də Hammurapi qanunları kredit sistemini tənzim etməyə, borcluları kreditorların sui-istifadələrindən qorumağa istiqamətləndirirdi. Hammurapi qanunları borc qəbaləsini üç il müddətilə məhdudlaşdırırdı. 117-ci maddəyə görə müddət bitdik-

dən sonra kreditor girovları azadlığa buraxmalı idi. Yeni Babil şahlığında borc qəbələsi əsasən ləğv edilmişdi. Lakin girov qalırdı. Bu zaman borclu azadlığını saxlamaqla kreditor üçün pulsuz işləyirdi. Borcun əvəzi işləməklə ödənilməkdən sonra o, azad edilirdi.

Hammurapi qanunları borc qəbələsinin müddətlərini məhdudlaşdırmaqla yanaşı, bəzi hallarda borcun ödənilməsində möhlətə də icazə verirdi (48-ci maddə). Faizlərin dəqiq miqdarı müəyyən edilmişdi. Tamkar gümüşlə borca görə 20 faizdən, çörəklə borcda isə 33,5 faizdən artıq götürə bilməzdi. 90-cı maddə ilə borclunun gümüşü olmadıqda, şahidlərin iştirakı ilə onun başqa əmlakını götürməsinə tamkara icazə verilirdi.

91-ci maddəyə görə taxıl borcu müqaviləsi üzrə qanunla müəyyən edilmiş normaların tamkar tərəfindən pozulması borcun itirilməsinə səbəb olurdu. 114-cü maddəyə görə, girov olan şəxsin əsassız surətdə saxlanılmasına görə Qanunlar hər bir girov olan üçün gümüşlə ödənilməklə (1/3 mina) cəza müəyyən edirdi. Qanunlara görə kreditorun evində girov qoyulmuş azad borclunun oğlunu döymək və ya pis rəftar nəticəsində ölməsi sərt cəzaya - kreditorun oğlunun ölüm cəzasına məhkum edilməsinə səbəb olurdu. 116-cı maddəyə görə, qul həlak olduğu halda kreditor bunun əvəzi-ni gümüşlə ödəyirdi. Bu zaman o, öz borcunu itirirdi.

Qanunların nisbətən az maddələri alqı-satqı və dəyişmə məsələlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Alqı-satqının obyektləri daşınar və daşınmaz əmlak, qullar idi. Göründüyü kimi, Qanunlar alıcının hüquqlarını mühafizə edirdi. 9-cu maddəyə görə, əgər satıcının oğurlanmış şeyi satması, alıcının isə satılan şeyin oğurlanmış olduğunu bilmədiyi sübut edilsəydi, onda satıcı haqqı ödənilmiş şeyin məbləğini alıcıya qaytarmalı idi. Alıcının hüquqlarının təminatları barəsində 278-ci maddədə danışılır. Həmin maddəyə görə, alıcı bir ay ərzində aldığı qulu satıcıya qaytara və ödənilən məbləği geri ala bilərdi. Bu, bir ay ərzində qulun xəstəliyinin aşkar olunması faktı ilə bağlı idi (278-ci maddə). Hammurapi qanunları alqı-satqının ancaq müqavilə yolu ilə və şahidlərin iştirakı ilə bağlanmasını ciddi surətdə müəyyən edirdi. 7-ci maddədə alqı-satqının "insan oğlunun və ya insanın qulunun əli ilə şahidlərsiz və müqaviləsiz bağlanmasına görə ölüm cəzası nəzərdə tutulurdu. Bu cür alıcı oğru hesab olunurdu.

Digər müqavilələr kimi, saxlanılacaq müqaviləsi də mülkiyyətçinin mənafeələrini qoruyurdu. Qanunlar müqavilənin şahidlərin iştirakı ilə bağlanmasını tələb edirdi. Saxlanılmalı olan şey ancaq şahidlərə göstərildikdən sonra saxlanılmalı idi (123-cü

maddə). Qanunlar, şahidlərin iştirakı ilə saxlanmağa verilmiş şeyin qaytarılmasından imtina edilməsi zamanı əşyanı saxlayanın işə olunmasını, əşyanın dəyərini isə ikiqat qaytarılmasını müəyyən edirdi (124-cü maddə). Ümumiyyətlə, saxlanmağa verilməyən əşyanı əsassız olaraq tələb edən şəxs də onun dəyərini ikiqat ödəməli idi.

İcarə müqaviləsi geniş yayılmışdı. Bu da Mesopotamiyada təsərrüfat münasibətlərinin kifayət qədər inkişaf etməsi ilə bağlı idi. İri torpaq sahibləri tərəfindən xırda torpaq sahələrinin artımı $2/3$ olan məhsul payı ilə və ya haqqı qabaqcadan ödənilməklə icarəyə verilməsi təcrübədə geniş tətbiq olunurdu. Bundan başqa, icarəçi torpağı becərilmiş şəkildə qaytarmağa borclu idi (42-43-cü maddələr). İcarəçi icarə haqqını ödəmiş olduqda, tarlanı isə sel basıb və məhsulu yuyub apardıqda, itki icarəçinin (icarəyə götürənin) üzərinə düşürdü (45-ci maddə). Qanunlar icarəçinin üzərinə torpağı vicdanla becərmək və gəlir götürmək vəzifəsini qoyurdu. Əks təqdirdə o, əvəzi taxilla ödənilmək şərti ilə məsuliyyət daşıyırdı (42-ci maddə). Qanunların bir sıra maddələri iri buynuzlu və xırda mal-qaranın kirayəyə verilməsini nəzərdə tuturdu. Kirayə müqaviləsi, bir qayda olaraq, bir-iki ilə bağlanırdı. Əvvəllər becərilməyən və bağ salmaq üçün ayrılan torpaqlara dair müqavilələr daha uzun müddətə bağlanılırdı.

Hammurapi qanunları şəxsi kirayə məsələlərini də tənzim edirdi. Lakin bu, yuxarıda göstərilən müqavilələrlə müqayisədə o qədər də inkişaf etməmişdi. Qanunlar ixtisaslaşmış əmək adamlarının - həkimlərin, inşaatçıların, gəmiçilərin (215-225, 228-237-ci maddələr) və kənd təsərrüfatı işçilərinin, habelə qulların kirayəsini fərqləndirirdi. Qanunlarda göstərilən xidmətə görə haqqın ödənilməsi də qeyd olunur. Məsələn, göz üzərində əməliyyat aparən həkim 10 sikl gümüş haqq alırdı; xəstə muşkenum olduqda həkimə 5 sikl gümüş verilirdi. Qanunun maddələri, nəticəsi zərərə və insanın ölümünə səbəb olan vicdansız işlər icra etməyə görə də cəza müəyyən edirdi. Əgər tikilən ev inşaatçının təqsiri üzündən uçardisa və bunun nəticəsində ev sahibi ölərdisə, inşaatçı ölüm cəzasına məhkum edilirdi. Əgər bu hadisə ev sahibinin oğlunun ölümünə səbəb olardisa, "inşaatçının oğlu öldürülməli idi (229, 230-cu maddələr).

Qanunlar müqaviləni vaxtında icra etmiş inşaatçının mükafatlandırılması tədbirlərini də nəzərdə tuturdu. O, ev sahibindən (sifarişçidən) hər bir sar (sahə ölçüsü, 35 kvadrat metrə bərabər idi) üçün 2 sikl gümüş alırdı (228-ci maddə).

Qanunların bir sıra maddələri əkinçinin kirayə şərtlərini nəzərdə tuturdu. 257-ci maddə əkinçinin əmək haqqının - ildə 8 kurr çörək miqdarında məbləğini birbaşa tənzimləyirdi. Bəzi maddələr taxılı yetişdirməyən, sahibin mal-qarasının yemini oğurlayan işçinin məsuliyyətini nəzərdə tuturdu. Bu, taxilla cəriməyə səbəb olurdu. Cəriməni verməmək ağır cəzayla nəticələnirdi: "O, həmin tarlada mal-qaranın köməyiylə parçalanmalıdır (256-cı maddə).

Qədim Babil quldarlıq dövlətində qulun kirayəsi tətbiq edilirdi. Qulun hüquqi statusu ilə əlaqədar olaraq ona əmlak kirayəsi kimi baxılırdı. Buna görə də qulun əməyindən istifadə haqqı onun ağasına verilirdi.

Kollektiv müqavilə (şirkət müqaviləsi) şeylərin birgə satın alınması, borc verilməsi üçün iki və ya daha artıq şəxslər arasında bağlanırdı.

Ailə-nikah hüququ. Ailə cəmiyyətin sosial özəyi olduğundan qədim Babil hüququ ailəyə böyük əhəmiyyət verirdi. O, cəmiyyətə ailə əmlakının varisi olan nəsil verərək, öz sosial funksiyalarını yerinə yetirirdi. Ailə əcdadlara sitayişin himn olunması və saxlanması üçün lazım idi. Bütün bunlar hələ Şumer qanunlarının və xüsusən Hammurapi qanunlarının bu sahədə ailənin möhkəmləndirilməsinə, ailə-nikah və ailə üzvləri arasında əmlak münasibətlərinin ətraflı tənzimlənməsinə yönəldiyini göstərirdi.

Hammurapi qanunlarına əsasən qədim Babil dövlətində nikah yazılı müqavilə vasitəsilə bağlanırdı. 128-ci maddəyə görə onun olmaması nikahın qeyri-qanuni elan edilməsi üçün əsas idi. Nikah müqaviləsindən imtina edildiyi və ya boşanmanın olduğu təqdirdə əmlak münasibətlərini tənzimləyən bir sıra maddələrə əsasən tərəflər kimi oğlan və qızın atası çıxış edirdilər. Nikah müqaviləsinin mahiyyəti tək-cə qızla oğlan arasında nikah ittifaqının qeyd edilməsində deyildi. Burada həmçinin, cehiz və ödəncin müəyyənləşdirilməsi təsbit olunurdu. Babil dövlətində nikah "nikah-satqı" deyildi. Çünki cehizin miqdarı ödəncin miqdarından çox idi. Buna baxmayaraq, ödənc haqqı (tarxatum) nikahın şərti sayılırdı. Əgər nikah müqaviləsi "öz diqqətini başqa qadına yönəldən oğlan tərəfindən pozulurdusa, bu, ödəncin itirilməsinə səbəb olurdu. Ödənc qızın atasına qalırdı. 159-cu və 160-cı maddələrə görə müqavilə qızın atasının günahı üzündən pozulurdusa, o, ödənci ikiqat qaytarmalı idi. 151-ci maddəyə əsasən arvad kişinin onu borca görə girov qoymaq hüququnu ləğv edən müqavilənin bağlanılmasını tələb etmək hüququna malik idi. Hammurapi qanunları bərabər statusu olma-

yanlar arasında nikaha icazə verirdi. 175-ci və 176-cı maddələrə görə azad adamın qızı saray qulu və ya muşkenumun qulu ilə nikah bağlaya bilərdi. 154, 155, 157 və 158-ci maddələr ögey ana ilə ögey oğul, yaxın qohumlar arasında nikahı qadağan edirdi.

Babil dövlətində ailə monoqam idi. O, patriarxal xarakterini qoruyub saxlamışdı. Bununla belə, 170-ci maddəyə görə Qanunlar kişiyyə kölə qadınla birgə yaşamağı icazə verirdi. Kölə qadının uşaqları kişi tərəfindən qanuniləşdirildiyi təqdirdə başqa uşaqlarla birlikdə ata evinin əmlakına varis olurdular. Kişi uşaq saxlamağa icazə verilməyən kahinə qadınla evləndikdə, arvadı özünü pis aparardısa və ya xəstə olardısa, o, ikinci arvad ala bilərdi. Arvad sonsuz olduqda kişi aşna götürə bilərdi. 145-ci maddəyə görə, bu halda aşnanın hüquqları arvadın hüquqları ilə bərabər olmurdu. 129, 132, 143-cü maddələrə görə xəyanət üstündə arvadı ciddi cəzalandırır-dılar. Əgər kişi onu bağışlamırdısa, arvadı suya atırdılar. Buna baxmayaraq, Babil hüququna görə qadın müəyyən hüquqlardan da istifadə edirdi. O, məhkəmədə şahid kimi çıxış etmək, müqavilələr bağlamaq və mirzə, məhkəmə kollegiyasının üzvü kimi ictimai vəzifələri tutmaq hüququna malik idi. 144-cü maddəyə görə, sonsuz arvad öz əri üçün doğan kölə qadın gətirərdisə, onun ərinin başqa kənis gətirməsi qadağan olunurdu.

Hammurapi qanunlarına görə nikah ya ər-arvadın birinin ölümü, ya da boşanma nəticəsində xitam olunurdu. Arvadın sonsuzluğu boşanma üçün əsas ola bilərdi. 138-ci maddəyə görə, bu halda kişi ona ödənc verməli və cehizi qaytarmalı idi. Bədxərc və onu rüsvay edən arvadı kişi ödənc vermədən tərək edə bilərdi. 141-ci maddəyə görə, bu halda qanun ona birinci arvadı evdə kölə qadın vəziyyətində saxlamaqla başqa qadınla evlənməyə icazə verirdi. Müəyyən hallarda məsələn, kişinin xəyanəti üstündə arvad nikahı poza bilərdi (142-ci maddə). Kişi əsir düşərdisə və arvadın yaşamaq üçün vəsaiti olmazdısa, o, başqasına ərə gedə bilərdi (134-cü maddə). Qanun həmçinin kişi əsirlikdən icmaya qayıtdıqda arvadın birinci ərinin yanına qayıtmasını da nəzərdə tutur.

Qanunlar vərəsəlik hüququ məsələlərini ətraflı tənzimləyirdi. Miras əmlak varis uşaqlar arasında bərabər surətdə bölünürdü. Bu qayda, qanuni nikahdan və birgə yaşayan kölə qadından olan uşaqlar arasında əmlakın bölüşdürülməsində də tətbiq olunurdu. 170-ci maddəyə görə, bu halda qanuni oğula öz əmlak payını birinci seçib götürmək hüququ verilirdi. Qızlar öz paylarını cehiz şəklində alırdı. Kölə qadının ata tərəfindən rəsmi tanınmayan uşaqları öz vərəsəlik paylarını itirirdilər. Onlar anaları ilə birlikdə azadlığa buraxılırdılar.

Arvad öz cehizini və dul qadın payını alırdı. Onun, həmçinin ərinin evində yaşamaq hüququ var idi. 171-ci maddəyə görə, arvad əmlak üzərində sərəncam vermək hüququna malik deyildi; o, təkcə əmlakdan istifadə edə bilirdi. Mesopotamiyada ailənin patriarxallığı atanın arvad və uşaqlar üzərində hakimiyyətində özünü göstərir. Məsələn, 117-ci maddəyə görə o, üç il müddətinə onları borc köləliyinə verə bilirdi. Ancaq ata öz uşaqlarına qarşı yaşama və ölüm hüququna malik deyildi. 169-cu maddəyə görə oğul ikinci dəfə ağır xətalər etdikdə, onu mirasdan məhrum edə bilərdilər. Uşaqlar analarının cehizinə və əri vəfat etdikdən sonra ona verilən dul qadın payına varis olurdular. 150-ci maddəyə görə, ərin sağlığında arvadına bağışladığı daşınar və daşınmaz əmlaka, sahəyə, bağa, evə və s. onun ölümündən sonra uşaqları varis ola bilməzdilər.

Hammurapi qanunları kahinənin əmlak hüquqlarını ətraflı tənzimləyir. Əgər ata, kahinənin cehizini müəyyənləşdirən yazılı "möhürlü sənəddə onun öz payına sərbəst sərəncam vermək hüququnu qeyd edərdisə o, öz hüququndan istifadə edə bilirdi. Əgər kahinəyə belə hüquq verilmirdisə o, ancaq istifadə hüququnu əldə edirdi. 178, 179-cu maddələrə görə, vəfatından sonra onun vərəsəlik payı qardaşlarına keçirdi.

Göründüyü kimi, qədim Babil dövlətində vəsiyyət hüququnun əsasları yaranır. Hammurapi qanunlarına görə ataya "möhürlü sənədi tərtib edərək əmlakı "onun gözünə xoş görünən varisinə bağışlamasına icazə verilirdi. Həmin əmlak onun ölümündən sonra başqa varisləri arasında bölüşdürülə bilməzdi. Başqa əmlak bütün varislər arasında bərabər surətdə bölünməli idi (165-ci maddə). 150-ci maddə ilə həmçinin, oxşar surətdə kişinin əmlakının arvadına bağışlanması məsələsi həll olunurdu. Həmin bağışlama "möhürlü sənədlə imzalanırdı və varislərin iddiasına məruz qala bilməzdi.

Cinayət və cəza. Mesopotamiyada hüququn mülki və cinayət hüquqlarına bölünməsi səciyyəvi deyildi. Hammurapi qanunları təkcə cinayətə görə deyil, həmçinin əmlak pozuntularına görə də cəza təyin edirdi.

Hammurapi qanunları açıq-aşkar sinfi səciyyə daşıyırdı. Onun sosial istiqaməti quldarlıq quruluşunun möhkəmləndirilməsi və saxlanılmasına yönəlmişdi. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, 15-ci və 16-cı maddələrə görə, qulun qaçmasına imkan yaradan, həmçinin qaçmış qulu gizlədən şəxs ölüm cəzasına məhkum edilirdi. Qaçmış qulun tutulmasına görə qanunlarda mükafat nəzərdə tutulurdu (17-ci maddə).

Qanunların cəzalandırıcı xarakterini qeyd etmək lazımdır.

Ölüm cəzası 30 -dan çox hallarda, hətta yalançı şahidliyə, cinayətkarı gizlətməyə görə də tətbiq olunurdu. Arvadın xəyanətinə və yalan xəbərçiliyə görə ağır cəzalar tətbiq olunurdu.

Hammurapi qanunları tarixdə cəmiyyətin silki bölgüsünü qanuni təsbit edən ilk hüquqi sənəddir. Bu, müxtəlif sosial qruplar (avulmlar, müşkenumlar, qullar) üçün müxtəlif cəza növlərinin təyin edilməsində olduqca açıq görünür.

Qanunların səciyyəvi cəhəti kimi talion (əvəz-əvəz) prinsipinin elan olunmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu prinsip hələ ilkin Mesopotamiya hüquq mənbələrinə məlum idi. Lakin Qanunlarda bu prinsip daha tam və geniş təsbit olunmuşdur. Bu prinsipin həyata keçirilməsində, həmçinin qədim Babil hüququnun silki-sinfi xarakteri üzə çıxır.

Qanunlarda cinayət hüquq normaları obyektiv təqsirləndirməkdən (yəni günahsız cəza) bəhs edilir. Məsələn, 229-cu və 230-cu maddələrə görə, bənnanın tikdiyi ev sonralar uçub ev sahibinin ölümünə səbəb olarsa, bənnanın ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı. Əgər uçmanın nəticəsində ev sahibinin oğlu həlak olurdusa onda bənnanın oğlunu öldürürdülər.

Əgər müasir terminlərdən istifadə etsək, Qanunlarda təqsirin qəsd, ehtiyatsızlıq formaları, iştirakçılığın xəbər verməmə (109-cu maddə) və ya cinayətkarı gizlətmə (16-cı maddə) formaları və s. fərləndirilir.

Qanunlarda dövlətə, şaha, şah ailəsinə, kahinlərə qarşı cinayətləri əks etdirən normalar mövcud olmamışdır. Tədqiqatçıların gümanına görə, müvafiq işlərin həllinə dair yaranmış təcrübə ola bilsin ki, onların Qanunlarda nizama salınmasının zəruriyyətini rədd edirdi. Buna baxmayaraq, Qanunlar mövcud hakimiyyəti icra etmə qaydasına qarşı bir cinayət maddəsi - hakimlərin özünün əvvəlki qərarının dəyişdirilməsinə dair bir maddə nəzərdə tuturdu.

Qanunların çoxsaylı normalar qrupu: oğurluq, soyğunçuluq, cinayətkarı gizlətmə, borc verənə qarşı tamkarın dələduzluğu (90-95-ci maddələr), başqasının əmlakına zərərvermə (224, 225-ci və s. maddələr) - mülkiyyətə qarşı cinayətlər təsbit edən normaları təşkil edirdi. Şah və məbəd əmlakı qanunun xüsusi mühafizə obyektivi idi. Bu cinayət növlərinə görə ağır cəzalar - ölüm cəzası və ya 30 qat pul cəriməsi (6,8-ci maddələr) nəzərdə tutulurdu. Soyğunçuluq üstündə ölüm cəzası təyin olunurdu (22-ci maddə). 25-ci maddəyə görə, yanğın zamanı oğurluq edən şəxsi oda atırdılar. 21-ci maddəyə görə divarı deşən oğrunu öldürür, sonra isə cinayət yerində basdırırdılar.

Qanunların çoxsaylı normaları şəxsiyyətə qarşı cinayətləri nəzərdə tuturdu. Bu normalar şəxsiyyətin müdafiəsinə yönəldilmişdi. Bu cinayətlərin sırasına adam öldürmə, bədən xəsarətləri, xəstənin ölümü ilə nəticələnən həkimin uğursuz cərrahiyyə əməliyyatı, azyaşlı uşaqların oğurluğu, zədələmə və s. daxil idi.

Kişinin öz arvadı tərəfindən öldürülməsinə (153-cü maddə), azad adamın uşağının oğurlanmasına görə (14-cü maddə) ölüm cəzası təyin olunurdu. Bir sıra cinayətin törədilməsi şikəst etmə cəzasına səbəb olurdu. 218-ci maddəyə görə müvəffəqiyyətsiz cərrahiyyə əməliyyatı üçün həkimin barmaqlarını kəsirdilər. Atasına zərbə yetirən oğulun barmaqlarını kəsirdilər. Oğulluğa götürülmüş şəxs onu böyüdən ata və ananı saymadıqda onun dilini kəsirdilər.

Bəzi cinayətlərə görə Qanunlar cəzanı ağırlaşdıran, yüngülləşdirən və məsuliyyətdən azad edən halları göstərirdi. Məsələn, əgər azad adamın qızı döyülmək nəticəsində uşaq salırdısa, cinayətkar 10 sikkə gümüş verməli idi. Əgər bu qadın öldürsə, cinayətkarın qızını öldürürdülər. 227-ci maddə təqsiri yüngülləşdirən halları nəzərdə tutur. Burada həmçinin, başqa adamın hiyləsi nəticəsində qədsiz özgə qulun damğasını ləğv edən bərbərin məsuliyyətdən azad olması da göstərilir.

142-ci maddəyə görə arvadın paklığı və saflığı, həmçinin onu rüsvay edən kişinin xəyanəti onun məsuliyyətdən azad olunmasında və öz ər-arvad vəzifələrini yerinə yetirmədiyi üçün günahsız sayılmasında əsas hesab edilirdi.

Ailəyə qarşı cinayətlər ən geniş yayılmış cinayət növlərinin sırasına daxil idi. Ər-arvad xəyanəti, arvadın pozğun davranışı (129, 133, 143-cü maddələr), yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqə, uşaq oğurluğu (14-cü maddə), kişinin arvad tərəfindən öldürülməsi (153-cü maddə) və s. cəzalandırılırdı.

Hammurapi qanunları ölüm cəzası, şikəst etmə, cismani cəzalar, cərimələr kimi cəzaları nəzərdə tuturdu. Sınıf cəmiyyətdən əvvəlki cəzalar məsələn, icmadan sürgün etmə, məhkəməsiz cəzalandırma (25-ci maddə) mövcud idi. Qanunlar, həmçinin rüsvay edən cəzaları da nəzərdə tuturdu. Məsələn, entumu (kahinə) və ya azad adamın arvadını əxlaqsızlıqda yalandan ittiham edən günahkara köləlik nişanəsi yapışdırırdılar. 127-ci maddəyə görə, "onun gicgahındakı saçlarını qırırdılar.

Qanunlara əsasən ağır cinayətlərə görə ölüm cəzasının ağır növləri - yandırma, suda boğma, payaya keçirmə, diri-diri basdırma tətbiq olunurdu. Məsələn, ərini öldürən arvadı payaya keçirmə

(153-cü maddə), xəyanət edən arvada isə suda boğma (129-cu maddə) cəzaları müəyyən edilmişdi.

Cismani cəzalar əzablı və qorxuducu xarakter daşıyırdı. Qanunlara əsasən cismani cəzaların növləri qulağın, əlin, barmaqların, dayənin döşünün kəsilməsi və gözlərin çıxarılmasından ibarət idi.

Qanunların müəyyən etdiyi cəzalar sistemində Babil hüququnun silki-sinfi xarakteri aydın görünür. Bunu eyni cinayətlərə görə müxtəlif siniflərə və sosial qruplara mənsub olanlar üçün müxtəlif cəzaları müəyyən edən normalar göstərir. Məsələn, 196-cı maddə talion prinsipinə əsasən avilumun gözünü çıxartmış azad adamın gözünün çıxardılmasına göstəriş verirdi. Əgər o, muşkenumun gözünü zədələyərdisə, 198-ci maddəyə əsasən 1 mina gümüş pul kompensasiyası verməli idi. Qeyd etmək lazımdır ki, cərimə, pul kompensasiyaları, korlanmış və ya məhv edilmiş əşya dəyərinin bir neçə qat məbləğdə ödənilməsi kimi əmlak cəzaları Hammurapi qanunlarında geniş əks olunmuşdur. Onlar çoxlu normaların sanksiyalarını təşkil edirlər.

Məhkəmə prosesi. Məhkəmə prosesi həm cinayət, həm də mülki işlər üçün vahid idi. İşlər, bir qayda olaraq, iddiaçının (zərər çəkənin) şikayəti əsasında qaldırılırdı. O, öldükdə isə şikayət vermək hüququ onun qohumlarına keçirdi. İddiaçı cavabdehin və şahidlərin çağırışını özü təmin edirdi. Yerlərdə axtarış və həbslə şah canişinləri (rabianum, şakkanakum) məşğul idilər.

Mesopotamiyada məhkəmədə çəkişmə prosesi mövcud idi. Tərəflər məhkəməyə sübutlar təqdim edirdilər. Məhkəmə iddiaçının ərizəsini, cavabdehin və şahidlərin ifadələrini dinləyirdi. Proses şifahi aparılırdı. Misirdən fərqli olaraq, burada protokollar tərtib edilmirdi, çoxlu mirzələr ştatı dəvət olunmurdu. Buna baxmayaraq, vacib işlərin gedişi qeyd oluna bilərdi. Prosesin sonunda məhkəmə qərar qəbul edirdi. Həmin qərar gildən hazırlanmış lövhəcikdə yazılır və möhürlənirdi. Məhkəmə öz qərarını dəyişdirə bilməzdi. Hammurapi qanunları qərarın dəyişdirilməsini cinayət hesab edir və müvafiq olaraq cəzalandırırdı. 5-ci maddəyə görə, “o, həmin məhkəmə işində verilmiş iddianın qiymətini 12 qat miqdarda ödəməli, həmçinin, iclasda öz hakim kreslosundan qaldırılmalı və hakimlərlə birlikdə məhkəmədə oturmamalı idi.

Hammurapi qanunlarına əsasən sübut kimi maddi sübutlardan, təsdiqlənmiş yazılı “möhürlü sənədlərdən, şahid ifadələrindən, ordalialardan istifadə edilirdi. Bir sıra işlərə görə yazılı sənədlərin təqdim olunması məcburi idi. Normanın özü bunu nəzərdə tuturdu.

Nikah müqaviləsi (128-ci maddə), bağışlama müqavilələri (178, 179, 150, 165 və s. maddələr) belə işlər sırasına daxil idi.

Hammurapi qanunlarının çoxlu normaları əsas sübut növlərinin birini təşkil edən şahid ifadələrinin zəruriliyini göstərirdi (9, 10 və s. maddələr). Bəzi hallarda şahidlərin olmaması şəxsin ittiham edilməsi və ağır cəzanın təyin olunması üçün əsas sayılırdı. Məsələn, oğurluq haqqında şahid ifadələri ilə təsdiqlənməyən yalancı ittiham ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı (10, 11-ci maddələr). Məhkəmə prosesində şahid ifadələrinin əhəmiyyətini Qanunların 13-cü maddəsi göstərir. Həmin maddəyə əsasən, əgər şahidlər “yaxında deyil, başqa yerdədirlərsə, hakim iddiaçıya öz şahidlərini gətirmək üçün altı ay müddətində möhlət verirdi.

Sübut kimi ordaliyalar da böyük rol oynayırdılar. Onlar Hammurapi qanunlarına görə iki formada mövcud idi: su ordaliyası və allahların adına andlar. Qanunun 2-ci maddəsinə görə, şübhə altında olan şəxs bəraət qazanmaq üçün suya girməli idi. Əgər həmin şəxs boğulurdusa o, günahkar sayılırdı və Çay onu cəzalandırırdı. Əgər çaya atılan salamat çıxırdısa o, bəraət qazanırdı. Allahların adına andlara gəldikdə, belə hesab olunurdu ki, allah, yalandan and içəni mütləq cəzalandıracaqdır. Çünki and şəxsin günahsız tanınmasına xidmət edirdi. Məsələn, 23-cü maddəyə əsasən icma üzvünün əmlakının oğurlanması haqqında andı, icma tərəfindən zərərin ödənilməsinə səbəb olur. Həmin maddəyə görə, xəyanətdə ittiham olunmuş arvadın allah qarşısında andı onun günahsız hesab olunmasında əsas sayılırdı.

III FƏSİL

QƏDİM İRAN

1. İRAN ƏRAZISİNDƏ DÖVLƏTLƏRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərir ki, artıq e.ə. IV-III minilliklərdə müasir İran ərazisində ibtidai cəmiyyət mövcud olmuşdur. İranın şərqində köçəri maldarlar, qərbində isə oturaq maldarlar yaşayırdı. Heyvandarlıqla yanaşı, onlar ovçuluqla və əkinçiliklə məşğul olurdular. Qəbilə quruluşu şəraitində yaşayan bu tayfalar bəzən tayfa ittifaqlarında birləşirdilər.

İran ərazisində yaşayan qədim tayfalardan biri Elam tayfaları idi. Təxminən e.ə. III-II minilliklərdən başlayaraq Elamda ibtidai icma quruluşunun dağılması və sinfi cəmiyyətin yaranması baş verdi, primitiv xarakterli ilk dövlət qurumları yarandı. Elam bir çox xırda şahlıqlardan ibarət idi. Onlardan biri Suzı dövləti idi.

Mövcud mənbələrdən belə məlum olur ki, hələ qədim dövrlərdə müasir İran ərazisində Mərkəzi Asiyadan gəlmiş tayfalar məskunlaşdı və onlar yerli əhali ilə qarışdılar. Nəticədə "arilər əhalisi", "arilər ölkəsi" formalaşdı. İran sözünün buradan əmələ gəlməsi güman olunur. Hələ qədim dövrlərdə Şərqi (Orta Asiya) iranlıların qərbi iranlılardan (indiki farsların əcdadları) ayrılması prosesi baş verdi.

E.ə. X-IX əsrlərdə İran yaylasında qədim dövlət qurumu İranın indiki şimal-qərbini və Azərbaycanı əhatə edən Midiya şahlığı oldu. Midiya şahlığı bir neçə tayfa ittifaqı kimi əmələ gəldi. Midiya cəmiyyətində qəbilə quruluşu dağılır, siniflər formalaşır və köləlik meydana gəlirdi.

E.ə. VII əsrdə Midiya şahlığı güclü qədim şərq dövlətinə çevrildi. Onun mərkəzi Ekbatan (müasir Həmədan) şəhəri idi. Urartunu və Kiçik Asiyanın bir hissəsini ələ keçirmiş Midiya dövləti e.ə. VI əsrin əvvəlində İran yaylasının cənub-qərbində yaşayan İran tayfalarının cənub qolu olan fars tayfalarını istila etdi. Nəticədə şimal-şərqdə Amu-Deryaya qədər, cənubda isə İran körfəzinə qədər olan geniş ərazilər onun tərkibinə qatıldı.

Başqa tayfalarda olduğu kimi, fars tayfalarında da mühüm məsələləri müzakirə və həll etmək üçün xalq yığıncağı çağırılırdı.

Lakin e.ə. 558-ci ildə fars tayfaları midiyalılara qarşı mübari-

zədə qalib gəldilər. Bu üsyana başçılıq etmiş Fars dövlətinin xadimlərindən biri Fars (Pars) vilayətində yaşayan güclü fars tayfasına mənsub Əhəməni nəslindən olan Kir Fars dövlətinin — Əhəməni dövlətinin əsasını qoydu. Midiya şahlığı istila olundu və Əhəməni dövlətinə birləşdirildi. Birləşdirildikdən sonra sosial təbəqələşmə prosesi və köləliyin artması sürətləndi, İran tayfaları ittifaqı quldarlıq dövlətinə çevrildi.

Əhəməni dövləti müxtəlif tayfa və xalqların birləşməsindən əmələ gəldi. Onun tərkibinə bütün İran, Azərbaycan, Əfqanıstan, Orta Asiyanın cənub hissəsi, bütün Kiçik Asiya, Babil, Suriya, Fələstin, Misir və digər ərazilər daxil edildi. Həmin ərazilər bu dövlətin satraplıqlarını təşkil edirdi.

Əhəməni dövründə zərdüştlük hakim din sayılırdı. E.ə. VI əsrdə təşəkkül tapmış zərdüşt dini İranda hakim dinə çevrildi. E.ə. V əsrin II yarısından başlayaraq Əhəməni dövləti zəiflədi. E.ə. 330-cu ilə yaxın Makedoniyalı İsgəndərin başçılığı altında yunanlılar Əhəməni dövlətini istila etdilər. Süqutun əsas səbəbi bu cür nəhəng imperiyanın mövcudluğu üçün zəruri sosial-iqtisadi ilkin şərtlərin olmaması idi.

Bu dövlət dağıldıqdan sonra yunanlılar nəhəng hərbi-quldarlıq imperiyası yaratdılar. Lakin Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra onun yaratdığı imperiya bir sıra dövlətlərə parçalandı. Qərbdə Suriya, Finikiya və Kiçik Asiyadan tutmuş, Şərqdə Hind çayına qədər olan ərazidə İskəndərin hərbi rəislərindən biri Sələvkin başçılığı altında Sələvkiilər dövləti yarandı. İran həmin dövlətin əyaləti idi. Lakin artıq e.ə. III əsrdə Orta Asiya və Şərqi İran Sələvkiilər dövlətindən ayrıldı. Bu ərazidə Yunan Baktriya və Parfiya şahlıqları yarandı. Beləliklə, Əhəməni dövlətinin süqutundan sonra Şərqi İran xalqlarında dövlətçiliyin daşıyıcıları baktrilər, xərezmilər, parfiyalılar olmuşdur. Parfiya quldarlıq şahlığının banisi Böyük Arşak idi. E.ə. II əsrin sonunda Arşakilər Sələvkiilərlə mübarizədə bütün İran yaylasını, Mesopotamiyanı ələ keçirərək öz sahibliklərini genişləndirdilər.

2. İCTİMAİ QURULUŞ

Əhəməni dövləti nəhəng imperiya olduğundan, onun əhalisi də müxtəlif idi. Dövlətin əsas dayacağı istila olunmuş ölkələrdə iri quldar əyanlar və fars tayfaları idi. Bütün xalqlar arasında farslar hakim xalq sayılırdı və bir sıra imtiyazlara malik idi. Onlar vergi ödəməkdən, tikinti işlərində məcburi əməkdən azad idilər. İstila

olunmuş xalqların vəziyyəti olduqca ağır idi. Onlar külli miqdarda vergi ödəyir və məmurlar tərəfindən talan olunurdular.

Şərq vilayətlərində yaşayan İran əyanlarında patriarxal natural təsərrüfat hökm sürürdü. Qərb vilayətlərində isə əmtəə-pul münasibətləri nisbətən daha yüksək inkişaf etmişdi: burada farsca "karda və ya elamca "kurtaş adlanan işçi qüvvəsindən geniş istifadə olunurdu. Bunlar əsasən hərbi əsrlərdən, habelə icma üzvlərindən ibarət çoxsaylı işçi qüvvəsi idi. Kardalar sənətkar və qara fəhlə qismində sarayların tikintisində çalışır, şahın mal-qarasını otarır, kənd təsərrüfat əməyi ilə məşğul olurdu. Könüllü işləyən kurtaşlara zəhmət haqqı verilir. Etnik cəhətdən kurtaş farslar tərəfindən istila olunmuş xalqların (məsələn, misirlilərin, baktiryalıların) nümayəndələrindən ibarət idi.

Əhəməni dövlətində qul əməyindən geniş istifadə olunurdu. Onlar heyvanla eyniləşdirilir və daşınar mülkiyyətin predmeti sayılırdı. Qulları satmaq, bağışlamaq, vəsiyyət etmək icazə verilir. Lakin tədricən köləlik institutu dağılmağa başlayır, qullar azadlığa buraxılır və onlara sahibkarın mülkiyyətinin bir hissəsi, xüsusən, orpaq sahəsi - pekuli verilir.

Köləliyin geniş yayılmış mənbəyi hərbi əsirlər idi. Borc köləliyi, özünü köləliyə satmaq halları azlıq təşkil edirdi. Lakin azad işçi qüvvəsindən daha çox istifadə olunurdu.

Kənd təsərrüfatında azad əkinçilərin və icarədarların əməyi daha geniş yayılmışdı. Sənətdə də muzzla tutulan azad sənətkarların əməyi üstünlük təşkil edirdi.

Əhəmənilərin geniş ərazilər ələ keçirməsi nəticəsində kənd təsərrüfatında, qismən sənətdə primitiv patriarxal köləliyini yadelli işçilərin əməyi əvəz edir.

Quldar əyanlar ilə istila olunmuş xalqlar və qullar arasında ziddiyyətlərin artması quldarlıq Əhəməni dövlətini xeyli zəiflətdi.

Həm Parfiya şahlığında, həm Yunan-Baktiri şahlığında, həm də Səlvəkilər dövlətində köləlik münasibətləri üstünlük təşkil edirdi. Bununla yanaşı olaraq əkinçilik icmaları da mövcud idi. Parfiyadan şimalda köçəri həyat tərzini sürən park tayfalarında patriarxal-quldarlıq münasibətləri hökm sürürdü. Tayfaların içindən əyanlar ayrıldı. Onların mülkiyyətində xeyli miqdarda qul var idi.

Parfiya şahlığında adlı-sanlı nəslin üzvü "azad adlanırdı. Adlı-sanlı silkin iyerarxiya nərdivanının başında şah dururdu. Yuxarı təbəqəyə, həmçinin şah evinin şahzadələri, vilayət hökmdarları aid idi. Vilayət və hərbi-inzibati dairələrin rəisləri satrap titulu daşıyırdı.

3. DÖVLƏT QURULUŞU

Əhəməni dövründə İran dövləti mərkəzləşmiş quldarlıq dövləti idi. Dövlətin başında böyük hakimiyyətə malik olan “şahlar şahı (Əhəməni şahları özlərini belə adlandırır) dururdu. Onun hakimiyyəti irsən böyük oğula keçirdi. Zəruri hallarda şah əyanlardan ibarət şura çağırırdı.

Dövlət idarəçiliyi şah sarayında cəmləşmişdi. Mərkəzi aparatı şah dəftərxanası rəhbərlik edirdi. Dəftərxana rəisi sərəncamların icra olunmasına nəzarət edirdi. Məmurular üzərində ali nəzarəti hezarapet deyilən yüksək vəzifəli şəxs həyata keçirirdi. O, eyni zamanda şahın şəxsi mühafizəsinin rəisi və mərkəzi dövlət dəftərxanasının rəisi idi. Hezarapet şahın ən etibarlı adamı sayılırdı. O, sarayda təhlükəsizliyə və qaydaya cavabdeh idi, yürüşlər zamanı şahın rahatlığını və təhlükəsizliyini təmin edir, mühüm hadisələr barədə şahı məruzə edirdi.

Dövlət 20 satraplığa bölünmüşdü. Satraplıqlar böyük əyalətlər idi. Məsələn, Babil satraplığı, Misir satraplığı mövcud idi. Kiçik Asiya bir neçə satraplığa bölünmüşdü. Satraplığa öz ərazisində qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan satraplar (hökmdarlar) başçılıq edirdi. Satraplar vergi yığır, gümüş pul kəsir və qoşun toplayır, məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirirdilər. Şah satrapların fəaliyyətinə həm hərbi rəislər, xüsusi hərbi dairə komandanları, həm də satraplıqları gəzən xüsusi məmurular vasitəsilə nəzarət edirdi. Göründüyü kimi, satraplar, habelə hərbi rəislər mərkəzi idarəçiliklə sıx əlaqədə idi. Onlar şahın və onun məmurularının daimi nəzarəti altında idi.

Satrap titulu təkcə iri inzibati dairələrin canişinləri deyil, eyni zamanda satraplığa daxil olan xırda vilayətlərin rəisləri də daşıyırdı.

Parfiya şahlığı isə mərkəzləşmiş dövlət deyildi. Onun tərkibində mərkəzi hakimiyyətdən asılı olmayan bir sıra ərazi var idi.

Məhkəmə. Məhkəmə hakimiyyətini bəzən şah özü həyata keçirirdi. Herodotun məlumatına görə, şah I Dara bəzən özü məhkəmə qaydasında mübahisələri həll edirdi. Mühüm cinayət işlərinə baxmaq üçün hakimləri şah şəxsən təyin edirdi. Adi cinayət işlərinə databara deyilən (qanun daşıyıcısı) şah hakimləri baxırdı. Onlar adlı-sanlı farslardan ömürlük təyin olunurdu. Hakimlərin vəzifəsi irsi idi. Onlar farslar arasında mübahisəli məsələləri həll edir, qanun və adətləri təfsir edirdilər.

Məbəd məmurları da məhkəmə hakimiyyətinə malik idi. Məbəd hakimləri təkcə məbəd adamlarının deyil, başqa şəxslərin də məhkəmə işlərinə baxırdı. Məbəd hakimləri şah hakimlərinə tabe idi.

Ordu. Əhəməni dövləti hərbi toparxiyalara bölünmüşdü. Ordunun özəyini farslar təşkil edirdi. Hərbi xidmət 20 yaşdan müəyyən olunmuşdu. Əhəməni ordusunda midiyahılar, saklar, baktriyalılar və b. tayfalar xidmət edirdi.

Ordu süvari dəstələrdən və piyada qoşundan ibarət idi. Süvari qoşun əyanlardan, piyada isə əkinçilərdən komplektləşdirilirdi. Əhəməni dövlətinin güclü ordusu var idi.

Hərbi müvəffəqiyyətlərə süvari dəstələrin və ox atanların birləşdirilmiş hərəkətləri sayəsində nail olunurdu. Ordunun əsas silahı ox idi. Erkən dövrdə ordu azad əkinçilərdən və köçərilərdən ibarət idi və onlarda sosial təbəqələşmə yenicə başlayırdı. Bu cəhət ordunun qələbələrini şərtləndirən amillərdən idi. Bundan başqa sərt iqlim şəraiti dözümlü döyüşçülərin hazırlanmasına öz təsirini göstərirdi.

Hərbi xidmətə görə şəxslərə aylıq pul və natura formasında (buğda, ət, tərəvəz və s) zəhmət haqqı verilirdi.

Ordu korpuslara, alaylara və daha kiçik hissələrə bölünmüşdü.

V əsrdən başlayaraq sinfi təbəqələşmə dərinləşdikcə əkinçi əhəlinin vəziyyəti pisləşdi və piyada qoşunun əhəmiyyəti azaldı. Bununla əlaqədar olaraq, muzzdlu döyüşçülərdən geniş istifadə olunmağa başladı.

İstila olunmuş ölkələrdə üsyanların yatırılması üçün ordu hissələri yerləşdirilirdi. Muxtar dövlət hökmdarları öz qoşunlarına malik idi. Müharibə zamanı onlar şaha hərbi yardım etməli idi. Əhəməni dövlətinin tərkibində olan bütün xalqlar hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdı.

4. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

İran ərazisində quldarlıq dövrünün müxtəlif hüquq məsələləri barədə geniş təsəvvür yaradan mənbələrdən adət hüququnu, Avestanı (e.ə. VI əsrdə tərtib edilməsi güman olunur), şah qanunlarını, bəzi digər mənbələri göstərmək olar.

Qədim hüquq abidələrindən biri Avesta olmuşdur. Avesta Yaxın və Orta Şərq ölkələri xalqlarının qədim mədəniyyətinin böyük tarixi abidəsidir. Bu tarixi sənəd qədim dövrlərin siyasi və hüquqi

ideyaları, insanların hüquq düşüncəsinin səviyyəsi, əmlak, ailə və nikah münasibətləri, cinayət və cəza, məhkəmə və mühakimə üsulu məsələlərini tənzimləyən sosial normalar haqqında geniş məlumat verir. Avesta zərdüştlüyün müqəddəs kitabıdır. Zərdüştlüyün banisi olan Spitak Spitama Zərdüş bəşəriyyətə böyük təsir göstərmişdir. O, dünya dinlərindən ən qədimini yaratmışdır. Zərdüştlük təkcə qədim dövrlərdə deyil, eyni zamanda Sasani dövründə də rəsmi din sayılmışdır. Təqiblərə baxmayaraq o, Ərəb xilafəti dövründə də mövcud olmuşdur.

Avestada insanın və kainatın yaranması məsələləri öz əksini tapır. Avestaya görə kainat hava, su, torpaq və günəşdən ibarətdir.

Zərdüş çoxallahlıqı inkar edərək Ahuramazdanın (Hörmüz) simasında vahid allahı elan etmiş, tarixə böyük islahatçı kimi daxil olmuşdur. İslam dini meydana gəldikdən sonra onun dünya əhəmiyyəti itdi. Lakin buna baxmayaraq əsasən İran və Hindistanda hal-hazırda farsların müəyyən qrupu ona etiqad edir.

Əhəməni dövlətində fars adətlərindən və qanunlardan geniş istifadə olunurdu. Şah yeni qanunlar qəbul edə bilərdi. Onun qərarı qəti idi və dəyişdirilə bilməzdi.

Mülkiyyət hüququ. İran hüququnda ümumiləşdirilmiş “əşya anlayışı mövcud idi. “Əşya, dedikdə, torpaq sahəsi, ev, miras əmlak, mal-qara, qul və başqa bu kimi dövriyyədə olan və hüquq münasibətlərinin obyektini hesab edilən maddi predmetlər başa düşülürdü.

İran hüququnda “sahiblik, “mülkiyyət və “xüsusi mülkiyyət terminləri də mövcud idi. Mülkiyyət hüququna faktiki sahiblik və istifadə etmə hüquqları ilə yanaşı sərəncam vermə hüququ da daxil idi.

Parfiya dövründə İranda irsi (müddətsiz) emfitevt icarəsi var idi. Alıcı (emfitevt) müəyyən olunmuş haqqı (rentanı) ödəməyi öhdəsinə götürməklə mülkiyyətçidən (və ya həmin torpaq üzərində əsas titula malik olan şəxsdən) müəyyən qiymətə sahə alırdı. Alıcı həmin sahəni becərməli, istifadəsiz qoymamalı və onun dəyərini azaldan hərəkətə yol verməməli idi. Göründüyü kimi, bu cür icarə qaydasında emfitevtə mülkiyyət deyil, sahiblik hüququ keçirdi. Emfitevt öz icarəsini başqa şəxsə - yeni sahibə də verə bilərdi. Belə olduqda, emfitevtin üzərində olan bütün öhdəliklər (sahəni becərmək, mülkiyyətçiyə renta-vergi vermək) yeni sahibə keçirdi.

Öhdəlik hüququ. Avestada öhdəliyin iki növünə rast gəlinir:

könüllü öhdəlik (müqavilə) və zərərvurmadan əmələ gələn öhdəlik. Avesta müqaviləni icra etməmək üstündə cəza sistemi müəyyən etmişdi. Əgər tərəf "müqavilədə aldatmaya yol verərdisə o, cismani cəzaya məruz qalırdı.

Avestada müqavilələrin altı növü göstərilir: verbal müqavilə (tərəflərin şifahi surətdə müəyyən ifadələr işlətməyi kifayət idi); əl sıxmaqla bağlanmış saziş; bağladığı zaman bir baş qoyun qiymətinə bərabər təminat girovu nəzərdə tutan müqavilə; bağlandığı zaman təminat girovu bir baş öküz və ya bir baş inək qiymətinə bərabər olan müqavilə; bir qulun (kişinin) qiymətinə bərabər girovun verilməsilə müşaiyət olunan müqavilə; müəyyən standarta uyğun olan bir torpaq sahəsinin qiymətinə ¹ bərabər girovun qoyulması ilə müşaiyət olunan müqavilə. Müqavilənin birinci və ikinci növü özünün zahiri forması ilə bir-birindən fərqlənirdi. Onlar hər iki halda şifahi surətdə bağlanırdı. Könüllü öhdəliklərin digər dörd növü qoyulan girovun qiymətindən asılı olaraq fərdiləşdirilirdi.

Parfiya dövründə vəziyyət dəyişdi. Bu dövrdə öhdəlik hüququ inkişaf edərək xüsusi hüququn mühüm sahəsinə çevrildi. Onun səciyyəvi cəhətlərini birincisi, öhdəlik sazişlərinin bağlanması və rəsmiləşdirilməsi formalarının işlənilib hazırlanması, onların yazılı surətdə bağlanması, müqavilə sənədinin meydana gəlməsi, ikincisi, sazişlərin icra olunmasını təmin edən müxtəlif və yeni vasitələrin mövcudluğu; üçüncüsü, tərəflərin mənafeələrinin məhkəmə qaydasında müdafiəsi (rəsmi surətdə bağlanmış hər bir saziş tərəflərə məhkəmə vasitəsilə iddia qaldırmaq hüququ verirdi) təşkil edirdi. İqtisadi münasibətlər inkişaf etdikcə öhdəlik sazişlərinin tətbiq dairəsi də genişlənirdi.

Artıq yeni şəraitdə verbal müqavilələrin dairəsi məhdudlaşır və yazılı surətdə bağlanan müqavilələr artırdı. Belə hallara daşınmaz əmlakla bağlı müqavilələrdə, borc-kredit sazişlərində, şirkət müqavilələrində daha çox təsadüf etmək olar.

Digər hüquq sistemlərində olduğu kimi, İran hüququnda da alqı-satqı müqaviləsi ikitərəfli saziş kimi səciyyəvləndirilirdi. Bu cür müqavilə zamanı alıcı aldığı əmlakın tam qiymətini ödəməli, satıcı isə satdığı əşyanı alıcıya verməli idi. Eyni zamanda, satıcı malik olduğu əşya hüququnu alıcıya verməyi öz öhdəsinə götürürdü. Alıcıdan pul götürmüş, lakin razılaşıdırılmış əşyanı verə bilməyən satıcı pulu geri qaytarmalı idi.

Dəyişmə müqaviləsindən də geniş istifadə olunurdu. İkitərəfli olan dəyişmə müqaviləsi verbal xarakter daşıyırdı. Tərəflər mü-

1. - Pəhləvi təfsirlərində bu standart 500 drahmadan çox olduğu göstərilirdi

əyyən əşyaların dəyişməsi barədə saziş bağlayırdı. Tərəflər ya özləri, ya da nümayəndələri vasitəsi ilə bu cür müqavilə bağlaya bilərdilər.

Borc müqaviləsi geniş yayılmışdı. Yazılı müqavilələr meydana gəldikdən sonra borc müqaviləsi yazılı şəkildə bağlanırdı. Bu, iki tərəfli saziş idi. Tərəflər öz üzərlərinə müəyyən öhdəliklər götürürdü: borc verən şəxs borc alana (kreditor kontragentə) razılaşdırılmış pul və ya şeyi verməli, borclu isə müqavilədə müəyyən olunmuş müddətdə (konkret müddət göstərilmədikdə onda borc verən şəxsin tələbilə) borcunu tam həcmdə qaytarmalı idi.

İranda borc müqaviləsinin icra olunmasını təmin edən vasitələr də məlum idi. Girovun xüsusi növü olan baş hipoteka (daşınmaz əmlakın girov qoyulması) mövcud idi. Borclu, hətta girov kağızı olmadıqda belə, özünün bütün əmlakı ilə cavabdehlik daşıyırdı. Avestanın mətnindən görüldüyü kimi, xırda və iri mal-qara, qullar və daşınmaz əmlak girov qoyula bilərdi.

Vendidat müqavilənin icra olunmasını cəza sistemi ilə də təmin edirdi. Əgər tərəf sazişdə aldadardisa, ona cismani cəza tətbiq olunurdu.

Avestada başqasının əmlakına vurulan zərərdən irəli gələn öhdəlik məsələləri də tənzimləndi.

Ailə və nikah hüququ. Nikah münasibətinə girmək üçün nikah müqaviləsi bağlanmalı idi. Avestaya görə nikaha 15 yaşdan da xil olmağa icazə verilirdi.

Qızın ərə verilməsi onun valideynlərinin və ya qəyyumunun vəzifəsi idi. Nikaha daxil olanların, onların valideynlərinin və ya qəyyumlarının razılığı olmalı idi. Qız ərə gedərkən valideynləri ona cəhiz verirdi.

Nikah savab iş, nikahsızlıq isə günah iş sayılırdı. Ailə monoqam idi. Boşanma qadağan edilirdi. Zərdüşt dini ər-arvadın bir-birinə sədaqətli olmasını təbliğ edir, zinakarlığı pisləyirdi. Nikah yalnız möminlər arasında bağlanmalı idi. Dinsizlərlə nikah bağlamaq qəti qadağan edilirdi.

Cinayət hüququ. Əhəməni dövründə şah və onun ailə üzvləri əleyhinə olan əməllər ağır cinayət sayılır və buna görə ölüm cəzası verilirdi. Bu cür cinayətlərə görə bütün ailə cəzalandırılırdı.

Avestanın mətnində müxtəlif xətalara ifadə edən terminlərə, onlara müvafiq olaraq nəzərdə tutulmuş cəzalara və günahı yumağın üsullarına rast gəlmək olar. Avesta "delikt terminləri hüquqi və

dini-etik mahiyyətli pəhləvi mətnlərində qeyd olunur.

Avestada qəsd və ehtiyatsızlıq fərqləndirilir, təkrar cinayətə görə daha ağır cəza nəzərdə tutulurdu. Təqsirli şəxslə bərabər onun yaxın qohumları və ya onun ailə üzvləri birgə məsuliyyət daşıyırdılar. Cinayətin subyekti həm insan, həm də heyvan idi.

Təqsirli şəxsin dini mənsubiyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla belə, silki mənsubiyyətdən asılı olaraq cinayətlər fərdiləşdirilmirdi.

Avestada cinayətin subyektiv cəhətinə aid məsələlər kifayət qədər işlənib hazırlanmışdı.

Cinayəti tövsif etmək və cəza tətbiq etmək üçün təqsiri müəyyən etmək zəruri hesab olunurdu.

Avestaya məlum olan cinayətləri bir neçə qrupda birləşdirmək olar: 1) din əleyhinə olan cinayətlər; 2) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər; 3) heyvanlar əleyhinə olan cinayətlər; 4) əmlak cinayətləri; 5) əxlaq əleyhinə olan cinayətlər; 6) təbiət qüvvələri əleyhinə olan cinayətlər.

Dini cinayətləri tayfa allahlarının köhnə dininə etiqad etmək təşkil edirdi. Vendidata görə Zərdüşd dinindən imtina etmək də bu növ cinayətlərdən idi. Dini cinayətlərə imanlının dinsizlə nikahı, cinayət əməllərinə öyrətmə, kahin funksiyasını qeyri-qanuni yerinə yetirmə və b. aid idi.

Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər dedikdə, insanın həyatı və səhhəti əleyhinə yönəlmiş cinayətləri başa düşmək olar. Vendidat əvvəlcədən hazırlanmış hücumu və qəzəbli vəziyyətdə ani hücumu, zərbə vurmağa sui-qəsd (vurmaq üçün silah qaldırma) fərqləndirir. İlk dəfə cinayət törətmək, təqsiri etiraf etmək yüngülləşdirən hallar idi. Həkimin xəstənin səhhətinə müəyyən zərər vürması, abort etmək, bədən xəsarəti yetirmək bu növ cinayətlərə aid idi. Ayın məlum günlərində qadınla cinsi yaxınlıq etmək qadının səhhəti əleyhinə cinayət sayılırdı.

İtə və bəzi başqa heyvanlara xəsarət yetirmək heyvanlar əleyhinə cinayət sayılırdı.

Əmlak cinayətlərinə oğurluq, quldurluq və dələduzluq aid idi. Aldatma yolu ilə özgənin əmlakını mənimsəmək də əmlak cinayətlərinə aid idi.

Əxlaq əleyhinə olan cinayətləri əxlaq qaydalarına zidd, qeyri-təbii hərəkətlər təşkil edirdi. Bu qrupa aid olan iyrenc cinayətlərdən biri günahı silinməz əməl olan homoseksualizm idi. Bu qrup cinayətlərə zinakarlıq da aid idi. Əxlaqsız qadınla nikahdan kənar əlaqədə olmaq abırsız əməl və cinayət sayılırdı.

Təbiət qüvvələri əleyhinə olan cinayətlərin obyektı torpaq, su, od, bitki aləmi və s. hesab edilirdi. Təbii sərvətlər yaşamaq mənbəyi sayıldığı üçün onlara qəsd etmək ağır cinayət idi. Avesta həmin sərvətlərdən istifadə etmək qaydalarını tənzimləyirdi. Məs. torpağı çirkləndirmək günahı silinməz cinayət sayıla bilərdi. Bu cür əmələ görə sərt cəza tətbiq olunurdu.

Cəza pis əmələ görə zəruri əvəz sayılırdı. Ölüm cəzası, həbs-xana, cismani cəzalar, günahı yumaq, qan intiqamı əsas cəza növləri idi. Bir cəzaya başqa cəza növü birləşdirmək səciyyəvi hal idi. Cəzadan azad etmək halları da məlum idi.

Proses. Məhkəmə baxışı çəkişmə xarakteri daşıyırdı. İş həll olunmazdan əvvəl bir sıra məsələlər: cinayətkarın təqsiri, təqsirin formaları (qəsd və ehtiyatsızlıq), güclü ruhi həyəcan vəziyyətində törədilməsi, ilk dəfə və ya təkrarən etməsi, öz təqsirini etiraf etməsi, təqsirli şəxsin dini mənsubiyyəti və s. araşdırılırdı. Bu cür məsələləri müəyyən etmək üçün şahid ifadələrindən istifadə olunurdu. Yalan ifadə verən cəzalandırılırdı.

Sübut növü kimi allah məhkəməsindən (ordaliyadan) istifadə olunurdu. Sınaq vasitəsi kimi ordaliyanın müxtəlif növləri göstərilirdi. Odlu ordaliyadan, əridilən metallu ordaliyadan (sınaq zamanı əridilən metal sinəyə tökülürdü), qaynar su və ya yağdan, əksinə buzlu sudan və başqa ordaliya növlərindən istifadə olunurdu.

IV FƏSİL

QƏDİM HİNDİSTAN

1. HİNDİSTANDA DÖVLƏTİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Misir və Şumer kimi, Hindistan sivilizasiyası nisbətən gec yaranmasına baxmayaraq, ən qədim sivilizasiyalara aiddir. Hindostan adlanan yarımadada Hind çayından şərqə doğru yerləşmiş geniş ərazi Hindistan adlanırdı. Əhalinin ən qədim məskənlərinə eramızdan əvvəl IV minillikdə təsadüf olunur. E.ə. III minilliyin ikinci yarısında “Hind sivilizasiyası yaranır ki, onun da çiçəklənməsi bu dövrün ən iri şəhərlərindən birinin adını daşıyan “Harappa mədəniyyəti ilə əlaqələndirilir. Qədim Hindistanın və xüsusilə Vədi adlandırılan dövrün öyrənilməsinin mühüm mənbələri (eramızdan əvvəl II minilliyin ikinci yarısı - eramızdan əvvəl I minilliyin ortaları) dini məzmunlu abidələr - Vedlərdir. Zəngin tarixi məlumatlar Qədim Şərqdə ən iri dövlətin - Maurya imperiyasının (eramızdan əvvəl IV əsr - eramızın II əsri) yaranması ilə əlamətdar Mahadha - Maurya dövrünə (eramızdan əvvəl I minilliyin ikinci yarısından eramızın I əsrinədək) aiddir. Tarixi abidələr içərisində Maurya sülaləsinin banisi Çandrahuptanın müşaviri Kautilyanın müəllifi olduğu Arthaşastranı və bir sıra başqa abidələri göstərmək lazımdır. Bunların içərisində eramızdan əvvəl II əsrlə - eramızın II əsri arasındakı ən qədim mənbələr əsasında tərtib edilmiş Manu qanunları xüsusilə seçilir.

Mənbələr əkinçiliyin, maldarlığın və o cümlədən, sənətkarlığın inkişafı haqqında məlumat verir. Məhsuldar qüvvələrin yüksək inkişaf dərəcəsi, böyük şəhərlərin (Harappanın, Mohenco-Daronun və başqalarının) mövcud olması, yazının meydana gəlməsi, arxeoloji qazıntılar nəticəsində varlı və yoxsulların aşkar edilmiş qəbirləri cəmiyyətdə iqtisadi və sosial bərabərsizliyin olduğunu göstərir.

Eramızdan əvvəl XIX əsrdən “Harappa mədəniyyətinin tənzülü başlayır. XVIII-XVII əsrlərdə isə bu sivilizasiya yox olur. Bu fakt eramızdan əvvəl XIII-XII əsrlərdə Hindistana xarici düşmənlərin - köçəri tayfa olub özünü “nəci b adlandıran arilərin müdaxiləsi ilə bağlıdır. Onlar yerli əhalini dasa (“düşmən, “yad) adlandırdılar. Sonralar qullar belə adlandırılırdı. Ari qəbilələri tə

ittifaqına - qanaya əsaslanan qəbilə quruluşunda yaşayırdılar. Eramızdan əvvəl XIII-XII əsrlərdən e.ə. I minilliyin ortalarında yerli əhalinin təsiri altında arilərin ictimai quruluşunda xeyli dəyişikliklər baş verdi. Onlar köçəri həyat tərzindən oturaq həyat tərzinə, əkinçiliyə keçdilər. Bunun nəticəsində onlarda sənətkarlıq da inkişaf etdi. Bu dəyişikliklər cəmiyyətin əmlak təbəqələşməsində, ailə mülkiyyətinin, fərdi təsərrüfatların ümumi kollektiv mülkiyyətdən ayrılmasında ifadə olunan ictimai proseslərin gedişini sürətləndirdi. İcmanı (qanını) kənd icması - vişas əvəz etdi. Əmlak bərabərsizliyinin daha da dərinləşməsi ilə icmaçılar arasında kahinlərdən (brəhmənlərdən) və hərbi başçılar, onların ətrafındakı rəcalar və kşatrilərdən ibarət təbəqələr (varnalar) yaranırdı. Buna hərbi başçıların böyük rol oynadıqları müharibələr şərait yaradırdı. Kahinlərin Qədim Hindistan dini-mərəsimləri və hüquqi göstərişlərinin öyrənilməsini, dini ayinlərin idarə olunmasını öz əllərində cəmləşdirmələri onların nüfuzunun artmasına kömək etmişdi.

Bununla belə, əlavə məhsul artımı, suvarma sisteminin yaradılması zərurəti işçi qüvvəsinin artırılması ehtiyaclarını tələb edirdi. İşçi qüvvəsinin mənbəyi qullara çevrilən hərbi əsirlər idi.

Oturaq həyat tərzinə keçilməsi və əkinçiliyin inkişafı icmanın əsas özəyi olan bir neçə qohum ailədən ibarət yaşayış yerlərinin-qramaların təşkil edilməsinə gətirib çıxartdı. Kənd icması - vişas nisbətən iri birlik idi. Assimilyasiya edilmiş yerli əhali də bu birliyə daxil idi. Qəbilə-tayfa təşkilatına xalq yığıncağı (samiti) və ağsaqqallar şurası başçılıq edirdi. Xalq yığıncağı icma işlərinin həlli ilə yanaşı, hərbi başçının hakimiyyəti tədricən artan və xalq yığıncağından asılı olmayan və irsən keçən rəcanı seçirdi. Qədim Hindistanın tarixi abidəsi olan "Riqveda başçıların eyni ailəyə məxsus olması və bir sıra hallarda isə bu vəzifənin atadan oğula keçməsi faktlarını qeyd edir. Eramızdan əvvəl I minilliyə doğru xalq yığıncağından demək olar ki, heç bir əlamət qalmır. Rəcalar idarəçiliyi sonralar dövlət idarəsinə məmurlar qismində daxil olan müxtəlif xidmətçilərin köməyi ilə həyata keçirirdilər. İdarə edən yuxarı təbəqə - hərbi başçılar və habelə kahinlər icmaçılardan ayrılırdı. Yuxarıların hakimiyyəti dövlətin mühüm əlamətlərindən biri kimi kütləvi xarakter alırdı.

Ticarət, əmtəə mübadiləsi münasibətlərinin inkişafı ilə şərtlənən icma daxilində sosial təbəqələşmə brahman və kşatrilərin bu təbəqələrindən (varnalarından) başqa, azad icmaçı əkinçilərdən, sənətkarlardan ibarət olan 3-cü təbəqənin — vaysilər varnasının yaradılmasına gətirib çıxartdı. 4-cü varna - şudralar (xidmətçilər)

bir qədr gec meydana gəldi. Azad, lakin icmadan kənarada olan adamlar bu varnaya daxil idi.

Bu zaman əhalinin ərazi əlamətinə (dövlətin ikinci əlaməti) görə bölgüsü baş verirdi. İctimai münasibətlərin əmtəə mübadiləsinin inkişaf dərəcəsi ilə icma təsərrüfatının və bütövlükdə icma həyatının məhdudluğu pozulur, icma qohumluq əlaqələrində olmayan əhalinin (qullar, tacirlər, gəlmələr) qana ərazisində yerləşdirilməsi baş verirdi. Qan qohumluğu qanalarından fərqli olaraq, adamları onların qohumluq əlaqələrindən asılı olmayaraq birləşdirən ərazi vahidləri yaranırdı. Beləliklə, qədim Hindistanda ilk dövlətlərin təşəkkülü prosesi baş verirdi. Bu prosesin başa çatması eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarına təsadüf edilir. Mənbələrin məlumatına görə eramızdan əvvəl VI əsrin ortalarında bir sıra belə dövlətlər - Mahacanapad ("böyük ölkələr) mövcud idi. Öz qüdrətinə görə onların içərisində seçilən dövlət Mahadha oldu.

Eramızdan əvvəl 327-ci ildə Makedoniyalı İskəndər Hindistan ərazisinə soxularaq ölkənin şimal-qərb hissəsini özünə tabe etdi. Eramızdan əvvəl 317-ci ildə Maurya Çandrahuptanın rəhbərliyi altında hindlilərin yadelli işğalçılar əleyhinə mübarizəsi nəticəsində sonuncu yunan qarnizonu ölkəni tərk etdi. Hakimiyyəti ələ keçirən Çandrahupta bütün Şimali Hindistanda öz hakimiyyətini bərqərar etdi və yeni Mauriya sülaləsinin əsasını qoydu. Həmin vaxtdan Qədim Hindistanın tarixində eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın II əsrinədək olan dövrü əhatə edən mərhələ başladı. Maurya imperiyası uzaq cənubdan başqa demək olar ki, bütün Hind subkontinentini, habelə Hindistandan qərbə doğru xeyli ərazini əhatə edirdi. Maurya dövləti mərhələsi - Qədim Hindistan dövlətinin çiçəklənməsi, iqtisadiyyatın inkişafı, idarəetmənin möhkəmləndirilməsi, buddizmin qəbul edilməsi, müxtəlif xalqların və tayfaların siyasi birliyi, Aralıq dənizi ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrinin və siyasi münasibətlərin müəyyən edilməsi, bir sıra əhəmiyyətli dövlət və dini islahatların həyata keçirilməsi mərhələsidir.

Maurya imperiyasının süqutu nəticəsində (yunan, fars və başqalarının işğalçılıq müharibələri müəyyən rol oynadı) eramızın IV əsrin başlanğıcında siyasi mərkəzi Mahadha olan yeni Qupta dövləti yarandı. Eramızın VI əsərində Quptaların hökmranlığı ilə Hindistanın tarixində quldarlıq dövrü başa çatdı.

2. İCTİMAİ QURULUŞ

Maurya sülaləsinin idarəçiliyi dövründə Qədim Hindistan tarixi iqtisadiyyatın bütün sahələrində tərəqqinin olması ilə səciyyəvidir. Əkinçilik, irriqasiya - suvarma sistemi, sənətkarlıq və ticarət inkişaf edir və yeni torpaq sahələri əldə edilirdi. Sikkə tədavülü genişləndirilirdi. Özünə məxsus korporasiyalarda (şreni) birləşən tacirlər əmtəə mübadiləsində və iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsində böyük rol oynayırdılar. Dövlət, ticarətdə maraqlı olduğundan, onun genişləndirilməsi üçün bazarda qaydanın təmin olunması, ticarət əqdləri, qiymətlər və i.a. üzərində nəzarət edilməsi yolu ilə şərait yaradırdı. Hökmdarlar ən böyük tacirlər idi. Onlar bəzi əmtəələrin ticarəti üzərində inhisara malik idilər. Cəmiyyətin yüksək təbəqələrinin - şahın, əyanların, varlıların təsərrüfatı böyük məbləğlərlə hesablanırdı.

Qədim Hindistan quldarlıq cəmiyyəti - quldar aristokratiyasından, azad kəndli-icmaçılardan və qullardan ibarət idi. Quldar aristokratiyası hakim sinfi təşkil edirdi. Buraya, o cümlədən qullara malik olan, mühüm dövlət vəzifələri tutan və yalnız qulları deyil, həm də kəndli icmaçılarını istismar edən quldar əyanlar daxil idi. Kahinlər də imtiyazlı vəziyyət tuturdu.

Əhalinin ən çoxsaylı təbəqəsi olan və vergi verənlərin əsas qrupunu təşkil edən icma kəndliləri idi. Onlar müxtəlif mükəlləfiyyətlər daşıyır və vergi verirdi. Manu qanunlarında şah tərəfindən mal-qaranın və qızılın 1/50, taxılın 1/8, 1/6 və ya 1/12 hissəsinin götürülə bilməsi qeyd edilir.

Qədim Hindistanın ictimai quruluşunun xüsusiyyətini azad əhalinin təbəqə - kasta bölgüsü təşkil edirdi. Kastaların (varmaların) hüquqi vəziyyətinin tam mənzərəsini hüququn tarixi mənbələri - Vedlər, Manu qanunları və Arthaşastra 4 varna, yəni brəhmənlər, kşatrilər, vaysilər və şudralar haqqında məlumat verir. Manu qanunlarına görə, brəhmənlər Brəhmənin (yaradıcı- allah) ağzından, kşatrilər əllərindən, vaysilər budundan, şudrlar isə pəncəsindən yaranmışdı. Brəhmə hər bir varna üçün xüsusi məşğuliyyət növü və öz həyat tərzi qanunlarını (dharmasını) müəyyən etmişdi.

Öz hüquqi vəziyyətinə görə brahmanlar ən ali varna hesab olunurdu. Onların mənşəyi ilahiləşdirilirdi. Brahmanlar kahin vəzifələrini yerinə yetirir, Vedləri öyrədir, sitayiş hərəkətlərini icra edir və qədim ənənələrin təfsirini verirdi. Onlar qədim Hindistan hüququnun inkişafında böyük rol oynamışlar. Manu qanunları brəhməni "canlı varlıqların ən yaxşısı hesab edirdi: "Məhz brəh-

mən dharma xəzinəsinin mühafizəsi üçün doğulmuşdur, yer üzündə bütün varlıqların sahibi kimi yüksək yer tutur.

Hərbi, siyasi və iqtisadi hakimiyyət ikinci varnanın - kşatrilərin əlində cəmləşmişdi. Manu qanunları kşatrilərə “təbəələrin mühafizəsini, qurbanlar verməyi (sədəqə verməyi), dünyəvi əyləncələrə uymamağı və öyrənməyi (Vedləri) tövsiyə edirdi. Şahların, bir qayda olaraq, kşatrilərin içərisindən olması onların nüfuzlu olduğunu göstərirdi. Kşatrilərin ordusu var idi, onlar dövlət vəzifələri tuturdular.

Vayşilər varnası kəndli-icmaçılardan və tacirlərdən ibarət idi. Manu qanunlarına görə vayşilər maldarlıq, əkinçilik və sələmçiliklə məşğul ola bilərdilər. Bu o demək idi ki, vayşilər varnası tərkibcə yekcins olmayıb, əkinçi, tacir və sələmçilərdən ibarət idi. Varyoxdan çıxmış vayşilər muzzdlu işçilərə və icarəçilərə çevrilirdi.

Şudralar dördüncü varnanı təşkil edirdilər. Onlar göstərilən üç varnaya xidmət göstərən natamam hüquqlu təbəqə idi (“Hökmədar şudralar üçün ancaq bir məşğuliyyət tövsiyə etmişdir - bu, varnalara itaətlə xidmət etməkdir). Şudra dini mərasimlərdə iştirak edə və Vedləri öyrənmək hüququna malik ola bilməzdi. Vedlərin öyrənilməsi hüququna ancaq birinci üç varna malik idi. Bu da ikinci dəfə doğulmaq demək idi. Ona görə də Manu qanunları brahmanları, kşatriləri və vayşiləri “iki dəfə doğulanlara, şudraları isə “bir dəfə doğulanlara aid edirdi.

Bütün bunlarla bərabər, şudraların üç varnanın tabeliyində olmasına baxmayaraq, onlar qul deyil, azad şəxslər idi. Onlar mülki hüquq, ailə hüququ sahəsində müəyyən hüquqlara malik idilər.

Manu qanunları cəmiyyətin kasta bölgüsünü hər bir varnanın hüquq və vəzifələrini dürüst tənzimləməklə, bir varnadan digərinə keçidi və müxtəlif varnaların üzvləri arasında nikahların bağlanması praktiki olaraq qadağan etmək yolu ilə mühafizə edirdi.

Qədim Hindistanda varna sistemlərindən kənar qalmış adamların müxtəlif kateqoriyaları mövcud idi. Bu kateqoriyaya “toxunulmazlar daxil idi. Onlara toxunmaq bütün dörd varna üzvünü murdarlamaq hesab edilirdi. Manu qanunlarında onlar hətta səfillər üçün “lənətlənmişlər adlandırılırdılar (X.39). Səfillər içərisində çandala - “adamların ən aşağıda duranı tez-tez xatırladılır. Toxunulmazlar, indus təsəvvürlərinə görə, ən çirkin və alçaldıcı işləri yerinə yetirən yoxsullardan, geri qalmış qəbilələrdən və başqalarından ibarət idilər.

“Toxunulmazlar anlayışının yaranması tabu və natəmizlik mərasimi haqqında primitiv təsəvvürlərlə bağlı idi. Belə hesab olu-

nurdu ki, brəhmənin öldürülməsi kimi bəzi cinayətlər, zibil daşıyan, qəssab, cəllad, dəfn xidmətçisi və i.a. kimi bəzi peşə daşıyıcıları natəmizliyə səbəb ola bilər. Toxunulmazların mənzilləri yaşayış məntəqələrindən kənarında yerləşirdi. Onlar ölü paltarını geyir və öz quyularından istifadə edirdilər. Əmlakları isə it və eşşəklərdən ibarət idi. Onlara toxunmaq təmizləşdirici mərasimlər keçirilməsini tələb edirdi.

Toxunulmazlar cəmiyyətin ictimai nərdivanında şudralardan da aşağı olan pilləni tuturdular. Lakin vəziyyətlərinin qulların vəziyyətindən pis olmasına baxmayaraq, onlar qul və ya kiminsə mülkiyyəti deyildilər. Bu da toxunulmazların hüquqsuz vəziyyətini qismən qul asılılığının forması hesab etməyə əsas verir.

Muzdlu işçilər kateqoriyası - karmakar adlandırılan batraklar, günəməz işləyənlər, avara sənətkarlar, ara həkimləri və digər şəxslər də varnalardan kənarında qalanlar kateqoriyasına daxil idilər. Karmakar kirayədarla müəyyən müddətə bağlanan müqavilə əsasında kirayə üzrə işləyirdi. Karmakarlar azad şəxslərə aid edilirdi. Lakin onların vəziyyəti qulların vəziyyətinə yaxın idi. Onlar da qullar kimi amansızcasına istismar olunurdular və müqavilənin icrası dövründə ağa tərəfindən cismani cəzalarla cəzalandırıla bilərdilər. Karmakarlar kateqoriyası öz statusuna görə iki əsas sinif - qullar və quldarlar arasında aralıq vəziyyəti tuturdu.

Eramızdan əvvəl I minilliyin ikinci yarısında əmlak bərabərsizliyinin güclənməsi, köləlik institutunun inkişafı, xüsusi mülkiyyətçilik cəhdləri varnalar içərisində dəyişikliyə, əmlak təbəqələşməsinə və sosial bərabərsizliyə gətirib çıxarırdı. İnsanın vəziyyətinin müəyyən edilməsi üçün onun varna mənsubiyyətindən daha çox, faktiki vəziyyəti və var-dövləti böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Brəhmənlər arasında əsas vəzifələrin kahinlik olmasına baxmayaraq, əkinçilər, çobanlar, sənətkarlar, ara həkimləri və hətta xidmətçilər təzahür edirdi. Kşatrilər varnası daxilində hərbi əyanların yuxarı təbəqəsinə ancaq şah nəslindən olanları daxil etməyə başlamışdılar.

Bununla belə, zəifləmiş kşatri qəbilələrinin nümayəndələri kübarların gözətçilərinə, mühafizəçilərinə, bəziləri isə sənətkarlara və tacirlərə çevrilirdi. Vayşilər içərisində ticarət agentləri, xəzinədar, vergi toplayanlar vəzifəsində çalışan iri tacirlərin, sələmçilərin varlanmış hissəsi fərqləndirilirdi. Vayşilərin böyük hissəsi yoxsullaşaraq vergi verən təbəqə kimi qalmaqla şudralara daha çox yaxınlaşırdı. Şudraların da daxilində əmlak təbəqələşməsi baş verirdi. Varlanmış şudraların yüksək varnalardan xidmətçi götürdüklə-

rinə dair misallar vardır. Təbəqələşmə prosesinin gedişi haqqında Manu qanunları şəhadət verir. Qanunlar şudralara varlanmağı qadağan edirdi. Çünki, bu, brahmanların sıxışdırılmasına aparırdı. Belə şəraitdə şudralara hüquqları məhdud olaraq qalırdı.

Qullar - dasa, istismar olunan sinfi təşkil edirdilər. Qul başqa şəxslərin (sarayın, məbədin, icmanın və icmaçının) mülkiyyəti idi. O, satmaq və vərəsəliyə vermək, bağışlamaq, hər cür daşınar əmlak kimi girov qoymaq, öldürmək hüququna malik olan ağaya məxsus idi. Ağa qul qadından doğulan övlad üzərində hüquqa malik ola bilərdi (IX, 48, 54, 55). Kəlləliyin mənbələri müxtəlif idi: qulların qul qadından doğulması; hərbi əsirlərin qula çevrilməsi; borc qəbaləsi; özünün, öz uşaqlarının və qohumlarının satılması və bağışlanması; özünün azad şəxsə udulması. Cinayətkarlar da qula çevrilirdilər. Bu mənbələrdən asılı olaraq Manu qanunları qulların aşağıdakı yeddi dərəcəsini fərqləndirirdi: "bəyraq altında ələ keçirilən; saxlanılan; evdə doğulan; satın alınan; hədiyyə verilən; vərəsəliklə verilən və cəzalandırma nəticəsində yaranan qul (VII, 415). Qanunlara görə qul mülkiyyətə malik ola bilməzdi. Onların əldə etdiyi əmlak ağaya məxsus idi: "... onlar kimdirsə, əldə etdikləri əmlak da onundur (VIII, 416). Qulun hüquq qabiliyyəti yox idi; qul tərəfindən bağlanmış müqavilə etibarsız hesab olunurdu (VIII, 163). Bununla belə, dərəcələrindən asılı olaraq qullar müxtəlif yollarla azadlıq əldə edə bilərdi. Evdə doğulan və ya bağışlama yolu ilə əldə olunan qullar ağanın istəyi ilə azadlığa buraxıla bilərdi. Qulların bəzi dərəcələri ya özləri, ya da qohumları sahibinə pul vermək yolu ilə azadlıq əldə edə bilərdi. Belə hallarda ağa qulu azadlığa buraxmağa borclu idi.

3. DÖVLƏT QURULUŞU

Qədim Hindistan quldarlıq dövləti idarəçilik formasına görə əsasən monarxiya idi. Bir sıra Hindistan dövlətlərində respublikanın mövcud olduğu da qeyd edilir. Quldarlıq dövrü dövlətlərinin inkişaf tarixində bütün hakimiyyətin hökmdarın əlində mərkəzləşməsi və buna qarşı ayrı-ayrı regionların separatçılıq meyillərinin olması ənənələri də göstərilir. Şahların hakimiyyəti klassik mənada despotik deyildi. Şah hakimiyyəti hüdudsuz da deyildi. Onun qarşısı icma özünüidarəsi və muxtariyyəti ilə alınır. İcmalar özünə məxsus strukturuna, idarəçilik orqanlarına və iqtisadi müstəqilliyinə görə mülki təşkilat kimi çıxış edirdilər. Quldar aristokratiyası və

hərbi əyanlar da müəyyənədicə təsərə malik idi. Şahın səlahiyyətləri ilə yanaşı, onun vəzifələrini müəyyən edən dini-hüquqi göstərişlər də şahın hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasında mühüm rol oynayırdı. (Arthaşəstra, Manu Qanunları).

Şah hakimiyyətinin gücləndirilməsi və mərkəzləşdirilməsi prosesi Maurya imperiyası, xüsusilə də şah Mauryanın nəvəsi Aşokun hakimiyyəti dövründə özünün yüksək nöqtəsinə çatmışdı. Dövlət başçısının - şahın şəxsiyyəti ilahiləşdirilmişdi. Manu Qanunları ona geniş səlahiyyətlər verirdi. O, şəxsi əkinçilik təsərrüfatına və müxtəlif növ emalatxanalara malik idi. Şah dövlət aparatına başçılıq etməklə inzibati hakimiyyəti həyata keçirirdi. O, ali hərbi rəis idi və yüksək vəzifəli məmurları təyin edirdi.

Məhkəmə hakimiyyəti də şaha məxsus idi. O, məhkəmə hakimiyyətini brəhmənlərin və təcrübəli müşavirlərin köməyi ilə həyata keçirirdi: "Məhkəmə işlərinə baxmağı arzu edən şah, qoy məhkəməyə brəhmənlər və təcrübəli müşavirlərlə birgə gəlsin (VIII, 1). O, borcu ödəməmək, mərc, özgə (oğurluq) əmlakı satmaq, eləcə də oğurluq, zorakılıq, böhtan, təhqir və s. kimi mülki və cinayət işlərinə baxırdı.

Şah maliyyə sahəsində də səlahiyyətlərə malik idi. Manu Qanunları ona "ölkədə müstəqil sənətkarlıq peşəsi ilə yaşayan sadə xalqı vergi verməyə məcbur etmək hüququ verirdi. Bu zaman Qanunlar vergilərin toplanmasında şaha mötədilliyi gözləmək göstərişini verirdi. (VII, 128, 129).

Manu qanunları şaha səlahiyyətlər verməklə yanaşı, onun vəzifələrini də tənzimləyirdi. Qanunlar təbəələri mühafizə etməyi şahın yüksək vəzifəsi elan edirdi: "Tanrı şahı bu dünyanı mühafizə etmək üçün yaratmışdır (VII, 2, 3, 144). Şaha ədalətli olmaq, dövləti qanunla idarə etmək tövsiyə olunurdu. Bununla əlaqədar olaraq, Qanunların maraqlı doğuran aşağıdakı göstərişi bir daha şah hakimiyyətinin hüdudsuz olmaması haqqında şəhadət verir: "Öz ölkəsinə ağılsızlıqla hədsiz dərəcədə zülm edən şah, qohumları ilə birlikdə dərhal ölkədə yaşamaqdan və həyatdan məhrum edilir (VII, III).

Qanunlar şahın vəzifələri sırasına təbii fəlakətlərlə, açıqla mübarizəni, ümumi işlərin təşkilini və irriqasiya sisteminin tikintisini də daxil edirdi. O, azyaşlıların, xəstələrin, uşaqsız və ailədən məhrum olmuş qadınların və i.a. himayəçisi hesab olunurdu. Cəza vermək və varnaların sabitliyini mühafizə etmək vəzifələri kifayət qədər dəqiq müəyyən edilirdi.

Maurya imperiyası dövründə Qədim Hindistanda dövlət apa-

ratı mürəkkəbliyi və çoxşahəliliyi, idarəçiliyin bütün sahələrində məmur ştatlarının çoxluğu ilə fərqlənirdi. Arthastraya görə şah məmurları, hər şeydən əvvəl, aşağıdakı iki qrupa bölünürdü: a) mərkəzi idarə aparatı məmurları; b) yerli idarəçilik orqanları məmurları. Birincilərin içərisində yüksək əyanları - şahın müşavirlərini (mantrinləri, mahamatları) fərqləndirmək lazımdır. Bu əyanların yığıncağı - mantripərişad mühüm dövlət məsələlərinə dair şah məsləhətlər verən mühüm məşvərətçi dövlət orqanı idi. O, şah ömrlərinin icrasının yoxlanılması ilə məşğul olurdu. Şahın birinci müşaviri baş matrin dövlət aparatında mühüm rol oynayırdı. Ev kahini - purohita, məhkəmə işləri üzrə ali əyan, baş komandan (senapati) xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Mənbələr şah təsərrüfatının idarəçiliyinin təşkili, şah xəzinəsinə mədaxil olan vergilərin toplanması üzrə maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqədar çoxsaylı vəzifələr haqqında məlumat verir. Ordunun təchizatı ilə məşğul olan məmurlar qrupu da var idi. Məmurlar ştatı əhalinin sayının uçotunu aparır, doğum və ölüm hadisələrini qeydə alırdı. Xüsusi məmurlar su təchizatına, kanallara və su anbarlarına nəzarət edirdi. Nəzarət vəzifələrinin, gizli şah xəfiyyələrinin, cəsusların, dövlətdə baş verən bütün hadisələr barəsində şah məlumat verən xəbərçilərin bütöv bir şəbəkəsi mövcud idi.

Yerli idarəçilik. Yerli idarəçilik də mərkəzi idarəetmə aparatı kimi mürəkkəbliyi ilə səciyyələnirdi. Qədim Hindistan dövlətinin öz etnik və sosial-iqtisadi səviyyəsinə görə müxtəlif ərazilərin birləşməsi əsasında yaranması ilə əlaqədar olaraq inzibati bölgü mürəkkəblik yaradırdı.

Maurya imperiyası dörd canişinliyi, bir sıra asılı dövlətləri və qəbilələri birləşdirirdi. Ən böyük ərazi vahidləri şahzadələr tərəfindən idarə edilən iri əyalətlər idi. Sərhəd əyalətləri şah ailəsinin digər üzvləri tərəfindən idarə edilirdi. Onlar geniş səlahiyyətlərə malik idi. İctimai işlərin təşkili, ictimai qaydanın mühafizəsi, vergilərin toplanması, əyalət ərazisinin müdafiəsi, məhkəmə funksiyalarını yerinə yetirməsi və i.a. onların səlahiyyətlərinə daxil idi. Daxili işlərin həllində əyalətlərin bəzi müstəqillikləri var idi. Əyalətlər vilayətlərə və dairələrə bölünürdü. Bu bölgələrə dairə rəisləri başçılıq edirdi. Kənd inzibati vahidləri bunların tabeliyində idi. Kənd vilayətləri inzibati bölgüdə ən aşağı həlqəni təşkil edirdi. Mənbələr qeyd edir ki, bunlar, başda yerli hökumət olmaqla 800, 400, 200 və 10 məntəqədən ibarət idilər. Burada ağsaqqallar şurası və xalq yığıncağı fəaliyyət göstərirdi.

Məhkəmə. Şah ədalət mühakiməsini “brəhmənlər və təcrübəli müşavirlərlə birlikdə həyata keçirən ali hakim idi. Manu Qanunları brahmanlardan ibarət “üç nəfər hakimlə əhatə olunan (VIII, 10), yəni, tərkibində üç nəfər hakimlə işlərə birgə baxan məhkəmə haqqında məlumat verir. Məhkəmə funksiyasını müxtəlif vəzifəli şəxslər - nəzarətçilər (adhyakşalar), inzibati ərazi vahidlərinin - əyalətlərin, vilayətlərin və dairələrin başında duran məmurlar yerinə yetirirdilər. Bütün inzibati vahidlərdə işlərə üç məhkəmə məmurundan ibarət tərkibdə kollegiya baxırdı. İcraatında “ögrular üzərində nəzarət və cinayət işləri olan xüsusi məhkəmələr də mövcud idi. Xüsusi səyyar məhkəmələr işlərə yerlərdə baxırdılar. İcmalarda kasta məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Göründüyü kimi, Qədim Hindistanda digər Qədim Şərqi ölkələrində olduğu kimi, məhkəmə funksiyaları inzibati idarəçilikdən ayrılma- mışdı. İnzibati aparatın məmurları eyni zamanda idarə etdikləri sahələr çərçivəsində hakim funksiyasını yerinə yetirə bilirdilər.

Ordu. Qədim Hindistanda ordu əsasən dörd qoşun növündən ibarət yaxşı təşkil edilmiş dəstələrdən - piyada, süvari, arabaçı və fillərdən ibarət idi. Ayrı-ayrı hökmdarlar kiçik donanmaya malik idi. Ancaq kşatrilər əsgər ola bilərdi. Manu qanunları digər “iki dəfə doğulanlara yalnız onlar üçün fəlakətlər baş verdiyi zaman silah gəzdirməyə icazə verirdi (VIII, 348). Ordunun mütəşəkkilliyi haqqında hərbi idarəçiliyin dəqiq qaydaya salınmış aparatının olması şəhadət verir. Maurya imperiyası dövründə ordunun başında ali baş komandan (senapati) dururdu. Orduya 6 kollegiyaya bölünən 30 nəfərdən ibarət hərbi şura rəhbərlik edirdi. Göstərilən dörd qoşun növü, habelə hərbi donanma, nəqliyyat və təchizat həmin kollegiyanın tabeliyində idi. Bölmələrin başında müvafiq rütbəli hərbi məmurlar dururdu. Bunlara hərbi rəislər, təkərli arabaların rəisləri, piyadaların rəisləri, sərhədlərin mühafizə rəisləri və başqaları daxil idi. Ordunun möhkəmləndirilməsi işğalçılıq və başqa xalqlara qarşı soyğunçuluq müharibələri aparmaq zərurətindən irəli gəlirdi. Mənbələr Qədim Hindistan ordusunun qüdrəti haqqında məlumat verir.

4. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Hüququn mənbələri. Qədim Hindistanın ilk hüquq mənbələri adətlərə, başlıca olaraq dini-hüquqi göstərişlər toplularına -

dharmashastralara, qaydalara - dharmalara əsaslanırdı. Lazımı davranışı, vəzifələri əks etdirən “dharma terminindən mənbələrdə kifayət qədər tez-tez istifadə edilir. Dharmashastranın əsasında duran müxtəlif məzmunlu dini və mərasim mətnlərindən (samhitlər) ibarət topluları təşkil edən Vedlər hüququn ilkin və başlıca mənbəyi idi. Vedlərə cəmiyyətin silki-kasta bölgüsünün ilahi bölgüsü haqqında ictimai həyatda kök salmış müddəalar daxil idi. “Riqveddə (Vedlərə daxil olan dörd topludan birində) ilk dəfə olaraq, silki-kasta quruluşuna və onların arasında funksiyaların bölgüsünə arxalanan dünyəvi şah hakimiyyəti haqqında danışılır. Digər toplularda hökmdarların təbəələr qarşısındakı vəzifələri qeyd edilir.

Mauryadan əvvəlki dövrdə Vedlərin göstərişləri Hind cəmiyyətinin bütün varnaları üçün davranış qaydalarının universal məcəllələri olan dharmasutralarda (e.ə. VI, yaxud VII-III əsrlər) sistemləşdirilmişdir.

Burada ilk dəfə olaraq dharmalara əməl edilməsinə təminat verən cəzaların yaxşı işlənilib hazırlanmış sistemi verilir. Dharmasutralar əsasında brahmanlar tərəfindən tərtib edilən və onlara dini xarakter verən adət hüququnun ən geniş yayılmış normalarına, məhkəmə təcrübəsinə, şah göstərişlərinə əsaslanan dharmashastralara yaranmışdı. Buna görə də çoxvariantlı dharmashastranı vahid dini-fəlsəfi dünyagörüşü, o cümlədən mömin hindunun davranışını allah tərəfindən müəyyən edilən və məzmunu Vedlərlə müəyyənləşdirilən normalar kimi dharma haqqında təsəvvürləri birləşdirirdi.

Dharmashastralar içərisində əhəmiyyətli tarixi abidə Maurya imperiyası dövrünə aid olan “Arthashastradır. “Arthashastra üçün şah hakimiyyətinin yüksəldilməsi, onun təbəələrə dharma ilə bağlı olmasına, qayğılı münasibətinə dair təsəvvürlər səciyyəvidir. “Arthashastranın Hindistan cəmiyyətini idealizə etməməsi və onu kəskin ziddiyyətləri ilə təsvir etməsi mühüm haldır. Onda dharmanın əhəmiyyəti və şahın vəzifələri haqqında məsələlər həll edilir.

Dharmashastraların içərisində eramızdan əvvəl II - eramızın II əsrlərində təşəkkül tapmış “Manu qanunları xüsusi yer tutur. Fəaliyyət göstərən qaydalar toplusu kimi 2000 il mövcud olan qanunlar Vedlərə tez-tez istinad etməklə mömin Hindunun həyatının bütün tərəflərini tənzipləyirdi. Digər dharmashastralara kimi, Manu qanunları da dini-etik prinsiplərlə sıx bağlı idi və buradakı normalar dini-etik normalardan ayrılmaz idi.

Manu qanunları dünyanın yaranmasına həsr edilmiş aşağıdakı 12 fəsildən ibarət idi: Kainatın mənşəyi, dharmanın mənbələri, müqəddəs yazı, həyatın inkişaf mərhələləri, ailə, qadınların, şahla-

rın dharması, şahların mülki hüquq və cinayət hüququ normalarında ifadə olunan məhkəmə fəaliyyəti, ər-arvadın dharması, vərəsəlik, cəzalar, varnaların dharması, onların hüquq və vəzifələri və s. haqqında məsələlər III-cü, VII-ci, VIII-ci və X-cu fəsillərdə daha ətraflı şəkildə ifadə edilmişdir.

Manu qanunları brəhmənlərin aliliyini, qüdrətini və yüksək təbii qüvvələrlə əlaqəsini təsdiq edərək brəhmənist xarakter daşıyır.

Manu qanunları daha sonra öz məzmununa görə, qədim Hindistan cəmiyyətinin hakim təbəqələrinin mənafeyini ifadə edərək, köləliyi təbii vəziyyət kimi təsdiqləyərək və azad əhalinin aşağı təbəqələrinin istismarına haqq qazandıraraq, sinfi səciyyə daşıyırdı. Manu qanunları hər bir varnanın ayrılıqda hüquqi statusunu müəyyən və onların əsas prinsiplərini elan edərək, cəmiyyətin silki-kasta bölgüsünü təsbit edirdi.

Mülkiyyət hüququ. Qədim Hindistan hüququnda mülkiyyət hüququ məsələlərinə böyük diqqət yetirilirdi. O, həm də qayğının və hərtərəfli mühafizənin predmeti idi. Başqasının əmlakına qəsd edildiyinə görə Manu qanunlarının sərt cəza müəyyənləşdirməsi təsadüfi deyildi. Oğurluğa (IX, 276) görə hər iki əlin kəsilməsi, başqasının əmlakına zərər vurduğuna görə ziyanın ödənilməsi və vurulmuş ziyana bərabər miqdarda şahın xeyrinə cərimə verilməsi nəzərdə tutulurdu (VIII, 288).

Manu qanunları mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin yeddi qanuni üsulunu müəyyən edir: mülkiyyət hüququnun vərəsəlik, bağışlama, satın alma, ələ keçirmə, sələmçilik, işləri icra etmə, habelə xeyrixahların sədəqə verməsi vasitəsi ilə əldə edilməsi (X, 115).

Qədim Hindistanda torpaq mülkiyyətinin əsas formaları: obyektə bəcərlənməyən torpaqlar, faydalı qazıntılar, dəfinələr olan dövlət mülkiyyəti, sonra isə otlarla, tarla və xam yerlər üzərində icma mülkiyyəti idi.

Dövlət torpaqlarının bir hissəsini şah torpaqları təşkil edirdi. Arthaşastraya görə bu torpaqlarda qulların və asılı icarəçilərin əməyi tətbiq edilirdi. Torpaqların bir hissəsi əyanları və qulluqçu adamları “dolandırmakdan ötrü müvəqqəti istifadəyə verilirdi. Əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişaf etdiyi şəraitdə bu, mükafatlandırmanın təbii forması idi. Onlar verilmiş torpaqlarla yanaşı məntəqə və vilayətlərdən vergilərin toplanması hüququ da qazanır və bu hüquqdan müvafiq bir vəzifəni tutanadək istifadə edirdilər. Qədim Hindistanın ictimai quruluşunun əsas cəhəti icmaların və

icma torpaq sahibliyinin möhkəmliyi idi. İcma azad zəhmətkeşlərdən - əsas istehsal vasitələrinə malik olan kəndlilərdən ibarət idi. Bunun xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, icmaya əkinçiliklə məşğul olmayan şəxslər - dəmirçi, dülgər, gözətçi, zibil daşıyan və başqaları daxil idi. İcmanın kollektiv mülkiyyətində ağır işlərdə — kəndlilərin qazılmasında, suvarma qurğularının təmizlənməsində və s. istifadə edilən qullar da var idi. Kollektiv mülkiyyətçi və müstəqil iqtisadi orqanizm kimi icma, demək olar ki, ona məxsus torpaqlar üzərində qeyri-məhdud sərəncam vermək hüququna malik idi. İcma özünə məxsus olan torpaqları sata, bağışlaya və icarəyə verə bilərdi. İcma kollektiv mülkiyyətçi kimi renta vergisinin toplanması üçün məsuliyyət daşıyırdı; o, səciyyəvi əlamətlərə - öz idarəetmə elitasına, starostasına, kənd yığıncağına, icmanın pərəstişlərinə rəhbərlik edən kahinə malik olan muxtar mülki təşkilat kimi çıxış edirdi. Şah məhkəməsində baxılmalı olan ən ciddi cinayətlər istisna olmaqla o, bir çox icma işlərinə baxılması üzrə məhkəmə funksiyasını yerinə yetirirdi. Vergilərin toplanmasını da dövlət icmaya həvalə etmişdi.

İcma torpaq sahibliyi ilə yanaşı, böyük ailələrin əkin torpaqları üzərində xüsusi mülkiyyəti də mövcud idi. Xüsusi mülkiyyətçilər də icma ilə bərabər eyni torpaq sahibliyi hüquqlarına malik idi. Xüsusi torpaq sahibliyinə təkcə icma deyil, dövlət tərəfindən də nəzarət edilirdi. Əgər mülkiyyətçi əkin və biçin vaxtı öz sahəsinə baxmazdasa, ondan cərimə alınır.

Manu qanunları mülkiyyət hüququna malik olmayan şəxsləri - arvadı, oğlu və qulu birbaşa göstərirdi. Onların əldə etdiyi əmlak, hakimiyyəti altında olduqları şəxsə ("onlar kimindir, əldə etdikləri əmlak da onundur- VIII, 416) məxsus idi. VIII fəslin 417-ci maddəsi brahmana "şudraların əmlakına inamla sahib olmaq hüququ verirdi, çünki "onun heç bir mülkiyyəti yoxdur. Axı o, əmlakı ağa tərəfindən götürülən şəxsdir.

Qədim Hindistan hüququna görə dövlətə, icmaya və fərdi şəxslərə məxsus olan qullar mülkiyyətin obyektii idi.

Öhdəlik hüququ. Qədim Hindistan hüququnun xüsusiyyətlərindən biri Qədim Misir hüququndan fərqli olaraq onun hüququnun bir sıra normalarının müqavilə barəsində ümumi prinsiplial müddəalar nəzərdə tutmasından, müəyyən mənada nəinki müqavilələrin bağlanması şərtlərini, həm də onların etibarsız hesab olunması əsaslarını müəyyənləşdirməsindən ibarət idi. Məsələn, 8-ci fəslin 163 -cü maddəsinə görə sərxoş, anlaqsız, xəstəlikdən əziy-

yət çəkən şəxs, qul, uşaq, qoca, habelə müqavilə bağlamağa müvəkkil edilməmiş şəxs tərəfindən bağlanan müqavilə etibarsız hesab olunurdu. Növbəti 167-ci maddədə (8-ci fəsil) qul bərəsində olan qeyd-şərtə görə ağanın mənafeyi baxımından bağlanmış müqavilədən imtina etmək olmazdı. 8-ci fəslin 45, 164, 177, 195, 199, 201, 203 və s. maddələri ümumi müddəaları nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar olaraq, Arthaşastrada ifadə edilən aşağıdakı ümumi müddəə çox səciyyəvidir: “Açıq və təmiz niyyətlə, müvafiq üsullarla, əlverişli vaxtda və lazımı yerdə, kasta qrupu çərçivəsində bağlanan əqdlər qanuni qüvvəyə malikdir.

Qədim Hindistan hüququ müqavilələrin aşağıdakı növlərini qeyd edirdi: alqı-satqı, borc, şəxsi kirayə, bağışlama və i.a. Ən geniş yayılmış alqı-satqı müqaviləsi idi. Manu qanunları obyektini daşınar və daşınmaz əmlak olan alqı-satqı müqavilələrini fərqləndirirdi. Manu qanunlarına görə əmlakı satmaq hüququ ancaq mülkiyyətçiyə məxsus idi. Əks təqdirdə “ mühakimə icraatı qaydalarına uyğun olaraq (VIII, 199) müqavilə etibarsız hesab olunurdu. Lazımı keyfiyyətdə olmayan əmtəə satılması, alıcının çəkiddə və ya qiymətdə aldadılması qadağan edilirdi (VIII, 203). Oğurluq malın alqı-satqısına da yol verilmirdi. Malın vicdanlı alıcıda aşkar edildiyi halda belə, o, geri qaytarılmalı idi.

Alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması məsələlərini bütün dəqiqliyi ilə tənzimləyən qanunlar alıcının, yaxud satıcının peşiman olması şərtilə müqavilənin bağlandığı gündən 10 gün ərzində onun xitam edilməsinə yol verirdi (VIII, 222).

Qanunlarda borc müqaviləsi də alqı-satqı müqaviləsinə bənzər şəkildə ətraflı tənzimlənirdi. Faizlərin miqdarı borclunun varnaya mənsubiyyətindən asılı olaraq aşağıdakı miqdarda müəyyən edilirdi: “Varna qaydasına uyğun olaraq hər ay bərabər surətdə yüzün iki, üç, dörd və beş faizini götürmək olar (VIII, 142). Yəni bu, brahman üçün 2, ksatri üçün 3, vayşi üçün 4, şudra üçün isə 5 faiz müəyyən edilirdi. Bu zaman kreditor borclu üzərində qeyri-məhdud hüquqlardan istifadə edirdi. Kreditora borcu geri almanın müxtəlif üsullarını tətbiq etmək ixtiyarı verilirdi. O, borclunu döyər, hər cür ağır işi görməyə məcbur edə, onun oğullarını və ona məxsus ev heyvanlarını götürə bilərdi. Kreditor borclunu tutub “borcunu qaytaranaqədək öz evində döyər, ac saxlaya da bilərdi. Borclu kreditorun özbaşnalıqlarından şikayət etmək hüququna malik deyildi. Şikayət etmiş borclunu cərimə etməyə şahın haqqı var idi. Müxtəlif varnalardan olan borclarını qaytarmaq iqtidarında olmayan borclular üçün müxtəlif nəticələr müəyyən edilmişdi. Kreditorla eyni və ya

ondan aşağı varnadan olan borclu borcun əvəzinə işləməli idi. Yuxarı varnaya mənsub borclu isə borcunu tədricən ödəyə bilərdi (VIII, 177). Qanunlara görə, faizlə borc həm brəhmənə, həm də kşatriyə şərəf gətirmirdi (VIII, 177).

Manu qanunları saxlanc, bağışlama, icarə, mənzil kirayəsi müqavilələrini tənzim edən normaları da özündə birləşdirirdi. Şəxsi kirayə müqaviləsi onların içərisində xüsusi yer tuturdu. Hər şeydən əvvəl, razılaşma ilə müəyyən müddətə kirayə edilən karmakarlar kateqoriyasını qeyd etmək lazımdır. Onlar yarımkölə vəziyyətində idilər. Tarixi abidələrdə ("Arthaştra) qulların və işçilərin birlikdə xatırladılması təsadüfi deyildir.

Manu qanunları kirayənin ağır şərtləri haqqında xəbər verir. VIII fəslin 215-ci maddəsinə görə, müqavilə üzrə işi icra etməyən mizdli işçi cərimə olunurdu. O, hətta xəstələndikdə belə, ona kirayə haqqı verilmir və iş "axıra çatdırılmamış iş kimi qiymətləndirilirdi (VIII, 217).

Ailə-nikah hüququ. Qədim Hindistan ailəsi böyük patriarxal ailə idi. Ailə başçısının - atanın hakimiyyəti bütün ailə üzvlərinə şamil edilirdi. Dini-etik ədəbi mənbələrdə və Manu qanunlarında Qədim Şərq ölkələrində ailənin möhkəmləndirilməsi üçün səciyyəvi olan meyl müşahidə olunur. Bu meylin ən inandırıcı mənzərəsini Manu qanunlarının IX fəslə, bəzən məzmunu IX fəslin göstərişlərinə zidd olan III fəslin ayrı-ayrı normaları əks etdirir. Bu normalarda matriarxatın qalıqları aydın surətdə aşkar olunsa da, normaların əksəriyyəti patriarxal ailə ukladı haqqında məlumat verir: arvad və uşaqlar üzərində ata hakimiyyəti, ailə-nikah və vərəsəlik münasibətlərində qadının (arvadın) hüquqsuz vəziyyəti buna misaldır.

Manu qanunları, hər şeydən əvvəl, ailənin möhkəmliyinin təmin edilməsi məqsədilə ər-arvad arasında münasibətlərini müstəsna dərəcədə dharmalar əsasında qurmağı tövsiyə edir. Ɖr və arvadın dharmasının pozulması məhkəmə baxışı üçün bəhanə idi. (VIII, 7). Ailə-nikah münasibətlərinin möhkəmliyi yüksək dharmaya - ər-arvadın ömürlərinin sonunadək saxladıkları qarşılıqlı sədaqətə əsaslanmalı idi (IX, 101). Elə buna görə də ər-arvadın bir-birinə xəyanəti sərt cəzaya səbəb olurdu. Qanunlar arvadın xəyanətinə görə onun "adamların çox olduğu yerdə it vasitəsilə gəmişdirilməsi (VIII, 371) cəzasını müəyyən edirdi. Başqasının arvadını ələ keçirtməyə çalışmaq "lərzəyə salan cəza ilə sürgünə səbəb

olurdu (VIII, 352). “Qeyri-brəhmən tərəfindən zina ölüm cəzasına səbəb olurdu (VIII, 359).

Ailə üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlər ailənin möhkəmliyinə xidmət etməli idi. Qanunlar arvadın ailədə asılı vəziyyətdə olması barədə məlumat verir. Qadının “müstəqilliyə yararsız olması ilə əlaqədar o, “gecə-gündüz ərindən asılı vəziyyətdə olması idi, “atası onu uşaqlığında, əri gəncliyində, oğulları isə qocalığında mühafizə edirdilər (IX, 2, 3). “Ehtiramda ananın atanı min dəfə üstələməsi (II, 145) və ya “atalar, qardaşlar, ərlər və qayınlar tərəfindən ehtiram göstərməlidir, yaxud “qadınlara ehtiram göstərilmən yerdə allahlar da şad olur (III, 55, 56) kimi müddəaları təsdiq edən başqa fəsillərin göstərişlərində müəyyən qeyri-ardıcılıqlar nəzərə çarpır.

Ailədə qadınların əsas vəzifəsi ailənin qayğısına qalmaqdan, diqqətli olmaqdan, ən başlıcası isə uşaq doğmaqdan ibarət idi. Kişinin yeni nikaha daxil olma əsaslarından biri qadının sonsuzluğu və ya onun ölü uşaqlar doğması idi (IX, 81).

Ata hakimiyyətinə uşaqlar da tabe idilər. Ana kimi, oğullar da müstəqil hesab olunurdular. Qanunlar müəyyən mənada münasibətlərin iyerarxiyasını da müəyyənləşdirirdi. Atanın ölümündən sonra böyük qardaşlar ailənin qalan uşaqlarına münasibətdə xüsusi yer tuturdular və onlara qayğı göstərməklə atalarını əvəz etməli idilər. Qanunların IX fəslinin 108-ci maddəsi bu barədə aşağıdakıları elan edir: “Qoy balacaları böyükklər (böyük qardaş) ata kimi mühafizə etsinlər, balacalar isə böyükklərə münasibətdə özlərini oğullar kimi aparsınlar.

Qədim Hindistan cəmiyyətinin hinduların həyatının bütün tərəflərinə nüfuz etmiş silki-kasta bölgüsü ailə-nikah münasibətlərində xüsusi parlaqlığı ilə təzahür edirdi. Bu onunla izah olunurdu ki, ailə münasibətlərindəki kasta məhdudyyətləri ictimai münasibətlərin təşkili dayaqlarından biri idi və bunun da əsasında müvafiq ictimai münasibətlər sistemi təşəkkül tapmışdı. Məhz buna görə də “iki dəfə doğulan birinci nikahda ancaq özünə bərabər varnadan olan qadınla nikaha daxil ola bilərdi. Yalnız növbəti nikahlarda aşağı varnadan olan qadınla nikah bağlamağa yol verilirdi. Bu isə öz növbəsində “qarışıq kastaların tanınmasına səbəb olurdu. Brəhmənin şudra ilə nikaha daxil olması arzuolunmaz idi. Buna görə də bu, allahın cəzasına, yəni cəhənnəmə göndərmək cəzasına səbəb olurdu. Belə nikahdan doğulan oğul brəhmənlikdən məhrum edilirdi (III, 17).

Yuxarı varnadan olan qadının aşağı varnadan olan kişi ilə ni-

kah bağlanması tamamilə qadağan edilirdi. Kişinin aşağı varnadan olan qadınla nikaha daxil olması isə Qanunlara görə fiziki cəzaya səbəb olurdu (VIII, 366). Öz normalarında brəhmənizmi təbliğ edən Manu qanunları “toxunulmazları guya qarışıq nikahdan doğulanlar kimi təqdim edirdi.

Manu qanunları çoxarvadlılığa icazə verirdi. Böyük qəbahətləri, israfçılığı, sərxoşluğu və hər cür sərsəm vərdişləri olan qadının əvəzinə kişi başqa qadınla evlənə bilirdi (IX, 80). Bəzi hallar istisna olmaqla, boşanmaya yol verilmirdi. Məsələn, qadın sonsuzluğuna görə nikahdan səkkiz il, uşağın ölü doğulmasına görə doqquz il, qadının ancaq qız doğmasına görə isə on bir il keçdikdən sonra kişi başqa qadınla nikaha daxil ola bilirdi (VIII, 81). Qanunlar qadına münasibətdə son dərəcə sərt idi. Qadın, hətta, əri tərəfindən satıldıqda və ər onu atıb getdikdə belə, ondan heç bir səbəbə görə azad ola bilməzdi (IX, 46).

Ailənin bütün əmlakı atanın sərəncamında idi. Atanın ölümündən sonra əmlak vərəsəlik yolu ilə böyük oğula keçirdi: “Atanın mülkiyyətini qardaşlar və valideynlər deyil, oğullar əldə edir (IX, 185). Ata mülkiyyətinə bütün qardaşların bərabər hüququ var idi. Onlarla birgə yaşayanlardan heç kimin belə hüququ yox idi. Qızlar - bacılar hər bir qardaşdan ata əmlakının dördüdə bir hissəsini ala bilirdi. Bu da güman ki, cehiz üçün lazım gəlirdi.

Övladı olmayanın əmlakına ata və qardaşlar vərəsəlik yolu ilə sahib ola bilirdi. Vərəsə olmadıqda, brəhmənin əmlakı istisna olmaqla, ölənə əmlakı şahın mülkiyyətinə verilirdi. Brəhmənin əmlakını götürmək şaha qadağan olunurdu. Onun əmlakı Vedləri öyrənənlərə verilirdi. Müxtəlif varnalardan olan valideynlərdən doğulan uşaqlara münasibətdə məsələ bir qədər başqa cür həll edilirdi. Bunlara kasta məhdudiyətləri prinsipləri şamil olunurdu. Brəhmənin, müxtəlif varnalara mənsub olan qadınlardan doğulan uşaqları ananın varnaya mənsubiyətindən asılı olaraq vərəsəlik alırdı. Brəhmən qadının oğlu 4 pay, kşatri qadının oğlu 3 pay, vaysı qadının oğlu 2 pay, şudr qadının oğlu isə 1 pay alırdı.

Cinayət və cəza. Qədim Hindistan hüququnun, o cümlədən cinayət hüquq normalarının fərqləndirici cəhəti onda ümumi prinsiplial müddəaların ifadə edilməsi və bəzən də əməllərin tərifinin verilməsidir. Belə ki, Qanunlarda soyğunçuluğa, mülkiyyətçinin gözləri qarşısında törədilən və zorakılıqla müşayiət edilən əməl kimi tərif verilir. Mülkiyyətçinin olmadığı vaxt törədilən əməl oğurluq adlandırılır (VIII, 332). Bütün cinayət hüququna aid olan ümu-

mi müddəalar Qanunların müxtəlif maddələrində öz əksini tapmışdır. VIII fəslin 83-cü maddəsi şahidin düzgün ifadə verməsi vəzi-fəsindən, 127-ci maddəsi cəzanın ədalətli olmasından, 77-ci maddəsi şahidlərin ancaq tamahı və eyibləri olmayan kişilərdən olmasından, 349-cu maddəsi isə zəruri müdafiədən və s. bəhs edir.

Manu qanunları qəsdən və ehtiyatsızlıqla edilən cinayətləri fərqləndirirdi. Təqsirin formasından asılı olaraq, cəzaların müəyyən edilməsində bəzi qeyri-ardıcılıqlar müşahidə olunur. Adamlara və heyvanlara xəsarət yetirmək məqsədilə zərbə vurmağa görə təqsirkardan zərərin miqdarı həcmində cərimə vermək tələb olunurdu. (VIII, 286). Əmlakı bilmədən xarab etməyə görə də demək olar ki, belə cəza təyin edilirdi. Manu qanunlarına görə Qədim Hindistan hüququna təhrikçilik, gizlətmə, zəruri müdafiə və son zərurət də məlum idi. VIII fəslin 349-cu maddəsinə uyğun olaraq özünü, qadını və brəhməni, eləcə də qurban payını mühafizə etmək məqsədilə ona hücum edəni öldürən şəxs təqsirli hesab olunmurdu. Təkrarən (residiv) törədilən və ağır cəzaya səbəb olan cinayətlər dəqiq fərqləndirilirdi. VIII fəslin 277-ci maddəsinə uyğun olaraq birinci dəfə oğurluğa görə oğrunun iki barmağının, ikinci dəfə oğurluğa görə əlinin və ayağının kəsilməsi, üçüncü dəfə oğurluğa görə isə ölüm cəzası müəyyən edilirdi.

Qədim Babil hüququ kimi, Qədim Hindistan hüququ üçün də şah, dövlət əleyhinə olan, yəni dövləti cinayətlərin olmaması səciyyəvi idi. Manu qanunları yalnız şah anbarlarının, xəzinə və ya məbədlərin dağıdılması, fillərin, atların və ya arabaların oğurluğu üçün sərt cəzalar nəzərdə tuturdu (IX, 280). IX fəslin 289-cu maddəsi şəhər divarlarını və ya şəhər darvazasını partladan şəxslərin ölkədən sürgün edilməsini göstərirdi.

Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərin siyahısı kifayət qədər genişdir. Adam öldürmə, xəsarət yetirmə, döymə və s. həmin siyahıya daxil idi. Qədim Hindistanda siyasi sistem hər bir insanın mənşəyindən asılı olaraq onun cəmiyyətdə təyinatı haqqında təsəvvürlərə əsaslanırdı. Qədim Hindistan hüququ bütövlükdə insanı qəsdlərdən mühafizə edir və təhlükəsizliyini təmin edirdi. Məhz bu səbəbə görə də hüquqda şəxsiyyət əleyhinə olan cinayət insan üzərində zorakılıq kimi başa düşülür, haqq qazandırılmayan zorakılıq isə şər kimi qiymətləndirilirdi: “Zorakılıq etmiş insan təhqir edəndən, oğrudan və dəyənəklə vurandan da pis bədxahdır (VIII, 345).

Adam öldürmə ağır cinayətlərə aid edilirdi. Qanunlar brahmanın öldürülməsini cinayəti ağırlaşdıran hal hesab edirdi. “Yer

üzündə brəhmənin öldürülməsindən dharmaya müvafiq olmayan ağır əməl yoxdur (VIII, 381).

Bir sıra cinayət hüquq normaları şərəf və ləyaqət əleyhinə olan cinayətləri nəzərdə tuturdu. Böhtan, söz və ya hərəkətlə təhqir etmə və zorlama həmin cinayətlərə aid idi. Cəzanın ölçüsü təqsirkarın silki-kasta mənsubiyyətindən asılı olaraq müəyyən edilirdi. Məsələn, brəhməni təhqir etmiş kşatri 100 pan (pan 9,76 qrama bərabər olan mis sikkə idi), vayşi onu təhqir etdiyinə görə 250 pan cərimə olunur, şudr təhqir etdiyinə görə isə cismani cəzaya məruz qalırdı (VIII, 267, 268).

Şudranın təhqir etməsi nəinki ağırlaşdırıcı hal, həm də “dəhşətli təhqir hesab olunurdu. Belə cinayətə görə şudranın dili kəsilirdi (VIII, 270).

Manu qanunları, göstərilənlərdən başqa mülkiyyət əleyhinə olan cinayətləri də nəzərdə tuturdu. Manu qanunları soyğunçuluğu və oğurluğu bir-birindən fərqləndirirdi. Qədim Hindistan hüququna görə otlamları, tarlanı, meşəni, evləri yandıranlar odda yandırılırdı. “Ən yaxşı qiymətli daşların oğurluğuna “nəcabətli adamların və xüsusilə qadınların oğurluğu kimi baxılırdı. Bu, ölüm cəzasına səbəb olurdu. (VIII, 323). Böhtan və zina ağır cinayətlər hesab olunurdu. Zina xüsusilə ciddi cəzaya səbəb olurdu, çünki Qədim Hindistan cəmiyyətinin strukturunun əsas prinsipi olan varnanın təmizliyinə qəsd edirdi və onların qarışmasına doğru aparırdı.

Qədim Hindistan hüququnda cəza sosial-siyasi məna kəsb edirdi. Cəza nəinki əmələ görə sitəm qismində çıxış edir, həm də içtimai həyatın təşkili üçün hökmdarın əlində bir vasitə idi. Ona görə də cəzaya cəmiyyəti qaydada saxlayan, dharmanın icrasına şərait yaradan yüksək qüvvə kimi baxılırdı. Manu qanunlarında deyilirdi: “Cəza bütün adamları idarə edir. Cəza mühafizə edir, hamı yatan vaxt cəza sayıq olur; müdriklər cəzanı dharmanın təcəssümü elan etmişlər (VII, 18, habelə 20,21, 24 və başqaları). Cismani cəzalar verilməsindən və təhqiramizlikdən tutmuş (alına və baldıra damğa vurmaq) ölüm cəzasınadək olan cəzalar öz amansızlığı ilə seçilirdi. Ölüm cəzası işgəncə və əzab verməklə müşayiət olunurdu. Tonqalda yandırma, suda boğma, payaya keçirmə kimi işgəncələr tətbiq edilirdi. Cismani cəzalardan geniş istifadə olunurdu. Əllərin, ayaqların, burunun, qulaqların, dilin kəsilməsi və gözlərin çıxarılması tətbiq edilirdi. Evin divarını sökmə yolu ilə gecə törədilmiş oğurluğa görə oğrunun hər iki əli kəsildikdən sonra o, iti payaya keçirilirdi (IX, 276). Varnadan sürgün etmək sərt cəzalara aid edilirdi. Yuxarıda Qədim Hindistan hüququnun silki-kasta xarakte-

ri barəsində danışıldı. Bu prinsip məhz cəzalar sisteminə xüsusi-lə aydın təzahür etmişdi. Göstərmək kifayətdir ki, Qanunlar brahmanlar varnasından başqa qalan bütün varnalara münasibətdə ölüm cəzasına yol verirdi. Ölüm cəzası əvəzində isə brəhmənin başı qırılırdı (VIII, 379). Hammurapi qanunlarından fərqli olaraq, Manu qanunlarının başqa bir xüsusiyyəti cəzalarda rəmzi talion prinsipinin əks etdirilməsindən ibarət idi. VIII fəslin 280-ci maddəsi buna misal ola bilər. Həmin maddədə dəyənəklə başqasının qolunu sındırmiş şəxsin əlinin kəsilməsi və s. nəzərdə tutulurdu.

Cəzalar içərisində ən yüngül cəzalardan təqsirkarın ölümündək olan dini cəzalar mühüm yer tuturdu. Belə ki, brəhməni öldürmüş şəxs öz təqsirini əsgər üçün hədəf olmaqla və ya öz əmlakını “Vedlərin bilicisinə verməklə yuya bilərdi (XI, 77). Qanunlarda, həmçinin başın qırılması və həbsxanaya salmaq kimi cəzalar da xatırladılır. Pul cərimələri cəzanın yayılmış növlərindən idi.

Məhkəmə prosesi. Qədim Hindistanda məhkəmə prosesi çəkişmə prinsipi üzrə qurulmuşdu. Maurya imperiyası dövründə isə imperatorun fərmanı ilə axtarılan və tutulan cinayətkar barədə axtarış məhkəməsi fəaliyyət göstərirdi. Digər Qədim Şərq dövlətlərində olduğu kimi, Qədim Hindistanda da mülki proseslə cinayət prosesi arasında dəqiq fərqləndirmə yox idi. Məhkəmə prosesi iştirakçılar tərəfindən qaldırılırdı. Proses iştirakçılarının özü cavabdehi və şahidləri məhkəməyə gətirməli idi.

Sübutların əsas növlərindən biri şahid ifadələri idi. Qanunlar şahidlərə aid etik xarakterli bir sıra tələblər irəli sürürdü: doğrucu, tamahsız, tərbiyəli və i.a. olmalı. Yalan şahidlik ağır cinayətlərə aid edilir və günah hesab olunurdu. Ona görə də bütün varnalardan olan şahidlərə düzgün danışmaq tövsiyə olunurdu. Qanunlar, prosesdə şahid qismində çıxış edə bilməyən şəxslərin dairəsini dəqiq müəyyən edirdi. Onlara işdə marağı olan, tərəflərdən birinin dostu və ya düşməni olan şəxslər, qadınlar, yalan şahidlik etməkdə iştirak etmiş, xəstəliyə tutulmuş və böyük günah işləmiş şəxslər aid edilirdi (VIII, 64). Qadınlara ancaq qadınlar, “iki dəfə doğulanlara ancaq “iki dəfə doğulanlar, şudralara ancaq şudralar barəsində ifadə verməyə icazə verilirdi. Göründüyü kimi, kasta məhdudiyəti burada və mühakimə icraatının digər məsələlərində də əks olunurdu. Brəhmənin şahid ifadəsinə üstünlük verilirdi. Şübhəsiz ki, hadisəni gözü ilə görənlərin ifadəsi mühüm sübut növü hesab olunurdu. “Zorakılığa, oğurluğa, zinaya, söz və ya hərəkətlə təhqirə (VIII, 72) aid olan işlərin hakim tərəfindən yoxlanması tələb olunmurdu. Qanunlar sübut qismində kasta mənsubiyyətinə uyğun ola-

raq and içməkdən istifadəni nəzərdə tuturdu: brəhmənin andı onun doğru sözü, kşatrinin andı - təkərli arabası və silahı, vaysinin andı - inəkləri, taxılı və qızılı, şudranın andı isə ağır cinayətləri^x idi (VIII, 113). Qanunlar and içməkdən başqa, su və odla sınaqdan çıxarmanın, öz əlləri ilə ayrı-ayrılıqda arvadının və oğullarının başına əlbasmalarının da adını çəkirlər (VIII, 114, 115).

Qanunlar məhkəmə prosesində rəhbər tutulmalı olan aşağıdakı qaydaları da müəyyən edirdi: “Həqiqəti, iddianın predmetini, öz-özünü (özünü əbədi səadətdən məhrum etmək nəzərdə tutulur), şahidləri, yeri, vaxtı və halları nəzərə almaq lazımdır (VIII, 45).

Manu qanunları məhkəmə prosesinin aparılmasının zahiri formasına dair tövsiyələri özündə əks etdirir. VIII fəslin 2-ci maddəsi şaha prosesi “oturaq və ya ayaq üstə dayanmaqla, sağ əlini qaldırmaqla, sadə geyimdə və zinətlə bəzənmiş halda aparmağı tövsiyə edirdi.

x- Ağır cinayətlərin şudraya qənim olması nəzərdə tutulur.

V FƏSİL

QƏDİM ÇİN

1. ÇİN DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Qədim Çin öz ənənələrini minilliklər boyu qoruyub saxlayan dünyanın böyük sivilizasiyalarından biridir. Qədim Çinin tarixində şahlıq sülalələrinin adını almış aşağıdakı bir sıra dövrləri fərqləndirmək olar: Şan (İn) dövrü (eramızdan əvvəl XIV-XI əsrlər); iki dövrə ayrılan Çjou dövrü (e.ə. XI-III əsrlər) “Le qo(“Şahlıqların çoxluğu) və ya Çun syu (“Baharlar və payızlar) dövrü (eramızdan əvvəl VIII-V əsrlər) və “Çan qo dövrü (“Döyüşən şahlıqlıqlar- eramızdan əvvəl V əsrin ikinci yarısı və III əsrin sonu); Sin (eramızdan əvvəl 221-207-ci illər) dövrü və Xan (eramızdan əvvəl III əsr və eramızın III əsri) dövrü.

Çin ərazisində yaranan dövlətlər Sin dövründə ölkənin birləşdirilməsində müxtəlif etnik birliklərin inkişafının yekunu idi. Həmin etnik birliklərin hər biri özünəməxsus mədəniyyətə malik idi.

Qədim Çin sivilizasiyasının beşiyi Xuanxe çayının vadisidir. Eramızdan əvvəl IV-III minilliklərdə burada bir sıra neolit (yeni daş dövrü) mədəniyyəti yarındı. Onların içərisində Yanşao mədəniyyəti xüsusi olaraq seçilir. Artıq son neolit dövründə oturaq toxaxıçılıq ilə, inkişaf etmiş maldarlıqla, iri məskənlərin mövcudluğu ilə əvvəlki mədəniyyətdən fərqlənən Lunşan mədəniyyəti yarındı. Sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması müşahidə olundu. Metal emalı, tunc sənayesi ocaqları, əmlak bərabərsizliyinin ilk əlamətləri meydana gəldi. Çin ərazisində mövcud olan qədim cəmiyyət bütün atributları ilə süqut etmək mərhələsini keçirən ibtidai icma quruluşundan ibarət idi. Bu kimi atributlara ağsaqqallar şurası, xalq yığıncağı və hərbi başçılar aid idi. Müxtəlif əfsanələr, habelə fal üçün işlədilən sümüklər Şan-İn sülaləsi ilə əvəz edilən ilk rəsmi Sya sülaləsi haqqında məlumat verir. İn adı bu dövrdə Xuanxe çayının hövzəsinin orta və aşağı axarında yaranmış (eramızdan əvvəl II minillikdə) iri qəbilə kollektivlərindən birinə aid idi. İlk yazının (ilk yazılı abidələrin tarixi eramızdan əvvəl XIII-XI əsrlərə aid edilir) meydana gəlməsi və metaldan istifadəyə keçidlə əlaqədar olaraq

1. - *Bunlar fal açmaq üçün istifadə edilən heyvanların pəncə sümükləri və tsbağa qınları idi. Onlarda çuxur düzəldir, sonra işə yandırırıldı. Van-kahin əmələ gəlmiş yarıqla verilən suallara allahın cavablarını müəyyən edirdi.*

məhsuldar qüvvələrin artması bu dövrə aid edilir. Şan-İn dövrü neolitdən tunc əsrinə keçidlə əlamətdardır. Dəyişikliklər ictimai funksiyaların fərqləndirilməsində, hərbi rəhbərlərin, kahinlərin və ağsaqqallar şurasının ayrılmasında, əmək prosesinin təşkilində, cəmiyyətin sosial qruplara bölünməsinə özünü göstərirdi. İctimai tərəqqinin xüsusiyyəti köləliyin yaranması idi. Eramızdan əvvəl II minilliyin ikinci yarısında Şimali Çində qohum — qonşuluq icmaları kompleksindən ibarət olan şəhər tipli məskənlər meydana gəldi. Arxeoloji qazıntılar saray-məbəd tipli binalarla, sənətkar məhəllələri və tunc əritmə emalatxanaları olan divarlarla əhatə olunmuş çoxlu şəhərlərin olmasını sübut edir. Aşkar olunmuş dəfn əşyaları əmlak bərabərsizliyini, qulların kütləvi surətdə öldürülməsini və qurban verilməsini göstərir.

Eramızdan əvvəl II minilliyin sonunda şəhər cəmiyyətlərinin ən iri birliklərinin başında van adlanan ən güclü Şan qəbilə başçısı dururdu. Bu titul sonradan şah titulu kimi istifadə edildi.

Vanın hakimiyyəti onu seçmiş ağsaqqallar şurası ilə məhdudlaşdırılırdı. Bu hakimiyyət hələ də xalqdan ayrılmamışdı və icmanın başında duran hakimiyyət kimi qəbul edilməmişdi. Əksinə, van kollektivin mənafeyini müdafiə edirdi və onun birliyinin təcəssümü idi. Torpaq, tərkibində ayrı-ayrı böyük ailəli icmaların mövcud olduğu ərazi icmalarının ümumi mülkiyyətində idi. Belə ərazi icmaları erkən sinifli cəmiyyətlərin və ilk dövlətlərin yaranması üçün zəmin oldu.

Son Şan dövrü siniflərin yaranması və Qədim Çin dövlətlərinin intensiv təşəkkül tapması ilə səciyyələnir. Van hakimiyyəti möhkəmlənir və güclənir, əvvəlki kimi hərbi başçı hakimiyyətini özündə saxlayırdı. O, ali kahin idi. Bununla yanaşı, təsərrüfat funksiyaları da əldə edirdi. Vanın hakimiyyəti irsi xarakter alırdı. Bununla bərabər, idarəedənlərdən və hərbi başçılardan ibarət olan inzibati-siyasi aparat formalaşır, nümayəndələri yüksək vəzifələr tutan qəbilə ayanları, habelə kahin vəzifələrinə varis olan tayfalar fərqlənir və varlanırdılar.

Qul əməyindən istifadə etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Hərbi əsirləri, bir qayda olaraq ya öldürür, ya da qurban vermək üçün istifadə edirdilər. Lakin dövrümüzədək gəlib çatmış yazılar onlardan ovida, maldarlıqda və ağır tikinti işlərində qul kimi istifadə edilməsi haqqında məlumat verir. Onların əməyindən təsərrüfatda da istifadə olunurdu. Beləliklə, Şan dövründə vanın başçılıq etdiyi və icmanın üzərində duran kütləvi hakimiyyət yarandı.

Əhalinin demoqrafiyasında da mühüm dəyişikliklər baş verdi.

Oturaq həyat tərzinə keçid və əkinçiliyin inkişafı ilə birlikdə əhali müəyyən ərazidə möhkəmlənirdi. Eramızdan əvvəl XIV əsrdən inlərin köçürülməsinin dayandırılması, qərb, şərq, şimal və s. torpaqlara bölünməsi və “i adını almış ərazi əsasında məntəqələrin yaradılması mənbələrdə qeyd edilir. Bütün bunlar dövlətin əlaməti olan əhalinin ərazi bölgüsü haqqında məlumat verir.

Eramızdan əvvəl XII əsrin sonunda daxili müharibələr nəticəsində zəifləyən İn şahlığı qərb rayonlarından gəlmiş və qüdrətli hərbi koalisiyanın başında durmuş çjou qəbilələri tərəfindən zəbt edildi. Erkən Qərbi Çjou dövləti doğmalarına və silahdaşlarına verdiyi zəbt olunmuş ərazilərdən və eləcə də iri əyanların idarəçiliyinə verdiyi rayonlardan ibarət idi. Bu hökmdarların çjou evləri qarşısında öz vəzifələrini icra etmələrinə nəzarət xüsusi yüksək vəzifəli şəxslərə tapşırılmışdı. Vilayətlər — çjuxou hakimiyyəti tədricən güclənir və onların müstəqillik cəhdləri müşahidə edilirdi. Çjou idarəçiliyi əvvəlki qüdrətini itirirdi. Bunu da şimal-qərb və cənub-şərqdən qəbilələrin müdaxiləsi sürətləndirirdi. Şimal-qərbdəki köçəri jun qəbilələrinin müdaxiləsi xüsusi təhlükə yaradırdı. Eramızdan əvvəl VIII əsrin birinci rübündə Qərbi Çjou birliyi dağıldı. Sonuncu Pin van öz paytaxtını Şərqə köçürdü. Bu dövrdən də daha güclü dövlətlərin himayəsi altında olan sitayiş mərkəzi kimi Şərqi Çjou dövrü başladı.

Şərqi Çjou hökmdarları “Səma oğulları adlandırılırdılar. Səltənətin yüksək titulu olan “Van titulu isə ancaq Çjou sülaləsindən olan hökmdarlar daşıyırdı. Digər şahlıqların başqa hökmdarları isə “tabe hökmdarlar (çjuxou) - vanlar tərəfindən bağışlanan iyerarxiya üzrə titulları - qun, xou, bo,tszi, nyan titullarını daşıyırdı. Lakin Çjou hökmdarlarının hakimiyyəti formal idi. O, ali dini başçının hakimiyyəti hesab edilirdi. Məhz bu dövrdə Çjou sülaləsinin ilahi mənşəyi haqqında konsepsiya və keçmiş Sya və İn sülalələrinin “səma tərəfindən rədd edilməsinə dair fərziyyə işlənib hazırlandı.

Bu dövr müxtəlif yerli şahlıqlar arasında hegemonluq uğrunda uzun sürən daxili müharibələrlə səciyyələnir. Eramızdan əvvəl V-III əsrlərdə bütün kiçik şahlıqlar tədricən daha güclü dövlətlər tərəfindən zəbt edilmişdi. Onların içərisində Xan, Vey, Si və s. kimi güclü dövlətlər seçilirdi. Bu dövr təsərrüfat həyatının xeyli canlanması, ən başlıcası isə dəmir əsrinin tunc əsrini əvəz etməsi ilə səciyyələnir. İqlim şəraitinin dəyişməsi, yəni bir tərəfdən şimal və şimal-qərb rayonlarında quraqlıqla, digər tərəfdən isə Xuanxe və Xuayxe çayları hövzəsində daşqınlarla əlaqədar olaraq bir sıra şahlıqlarda kənd təsərrüfatının və xüsusilə də əkinçiliyin yüksəlişinə bö-

yük şərait yaratdı. “Çjan qo dövrü də ixtisaslaşdırılmış sənətkarlığın — toxuculuq, dülgərlik, dulusçuluq, zərgərlik və s. inkişafı ilə səciyyələnir. Bu dövrdə əmtəə-pul münasibətlərinin intensiv inkişafı xüsusi ticarət adamları (şan jen) kateqoriyasının formalaşması ilə müşayiət olunurdu. Xüsusi ticarətə böyük əhəmiyyət verilirdi. Yazılı müqavilələrin tətbiqi də buna şərait yaradırdı. Beynəlxalq ticarət inkişaf edir, iri işgüzar adamlar, xüsusi ticarət evləri meydana gəlir və metal əridən emalatxanalar yaradılırdı. “Aşağılar içərisindən çıxmış qəbilə əyanlarından fərqli olaraq titulsuz əyanlar meydana gəlirdi.

Şahlıqlarda siyasi və hərbi islahatlar həyata keçirilirdi. Siyasi islahatlar hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsinə, inzibati-ərazi bölgüsünün yenidən təşkilinə, əmtəə-pul münasibətlərinin və xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı, köləlik institutunun yüksəldilməsi üçün şərait yaradılmasına, əvvəlcə ağır, eramızdan əvvəl IV əsrdən isə çox ağır olmayan, yəni nominal dəyəri olan ilk tökülmiş metal sikkələrin kəsilməsinə yönəldilmişdi. Sikkələrin üzərində onların kəsildiyi yer və dəyərləri göstərilirdi. Arxeoloji məlumatlara görə 96 sikkəxana var idi.

Hərbi sahədə aparılan islahatlar nəticəsində təkərli qoşunlar əvvəlcə atıcı dəstələrlə, eramızdan əvvəl IV əsrin sonundan isə süvarilərlə əvəz edildi. İllərlə aparılan müharibələr artıq işğalçılıq, əsir tutmaq məqsədləri güdüdü.

Bu dövrün şahlıqları içərisində irriqasiya sistemlərinin yaradılmasına və kənd təsərrüfatının səviyyəsinə görə digərlərini üstələyən Sin şahlığı xeyli inkişaf etdi. O, əhalisinin sayına görə yalnız Çu şahlığından geri qalırdı. Çu şahlığı hegemonluq uğrunda mübarizədə Sin şahlığının başlıca rəqibi idi. Çin şahlığının güclənməsi eramızdan əvvəl IV əsrdə şah Syao-qunun hökmranlığı dövründə onun müşaviri Şan Yan tərəfindən ictimai və dövlət quruluşunda aparılan islahatlarla bağlı idi. İslahatlar nəticəsində uzunluq, çəki və həcm ölçüləri, torpağın azad alqı-satqısı müəyyən olundu. Məhsuldan alınan vergi ailənin torpaq sahəsinin ölçüsündən asılı olaraq bu sahədən alınan vergi ilə əvəz edildi. Vilayətlərə (syan) bölünməklə dövlətin vahid inzibati-ərazi bölgüsü həyata keçirildi. Ellik zəmanətlə bağlı beş və on ailənin ən kiçik vahidləri yaradıldı. Əmlak senzi əsasında və hərbi xidmətlər nəzərə alınmaqla əyanların mülki dərəcələri müəyyən edildi. Nəsli əyanların bütün imtiyazları ləğv edildi. Onlar hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Orduda bir sıra yeniliklər edildi. Şan Yanın islahatları qəbilə zadəganları içərisində narazılığa səbəb oldu. O, Syao-qunun ölümündən sonra edam edil-

di. Lakin Şan Yanın apardığı islahatlar əsasında dövlətin mərkəzləşməsinə doğru addımlar atıldı və Sin şahlığı qüdrətli hərbi dövlətə çevrildi. Qonşu dövlətlərə qarşı aparılan işğalçılıq müharibələri eramızdan əvvəl 221-ci ildə ölkənin birləşdirilməsi və Sin imperiyasının yaradılması ilə başa çatdı.

Çjou vanlarının tyansı ("Səma oğlu) titullarının əvəzinə Sin şahı-qalib İn Çjen "xuandi ("imperator) yeni titulunu qəbul etdi. İn Çjen xuandi tarixə yalnız "Sin Şi xuandi, yəni birinci Sin imperatoru kimi deyil, həm də Şan Yandan sonra öz adını dövlətdə dərin və ciddi yenidən qurmaların təşkilatçısı kimi əbədiləşdirən islahatçı kimi daxil oldu. O, Şan Yanın bəzi islahatlarını davam etdirdi və imperiyanın siyasi cəhətdən möhkəmləndirilməsi işində öz sələfindən çox irəli getdi. Onun keçirdiyi islahatlardan ən mühümü bütün irsi titulların ləğvi və hamı üçün vahid "qarabaşlılar təbəəliyinin təsis edilməsi; əyanların sərvətlərinə və imperator qarşısında xidmətlərinə görə dərəcələrə bölünməsi; bütün imperiyada əvvəllər şahlıqlara bölgüdən asılı olmayaraq, yeni inzibati-ərazi bölgüsünün aparılması; şahlıqlardan birini digərindən ayıran qala divarlarının dağıdılması idi. Bunlar da şübhəsiz, ölkənin siyasi birliyinin möhkəmləndirilməsinə gətirib çıxarırdı.

Sin Şi xuandinin hökmranlığı dövrü həm də təsərrüfat həyatının inkişafı, yeni irriqasiya qurğularının yaradılması, geniş yollar tikintisinin həyata keçirilməsi, çəki və uzunluq vahidlərinin müəyyən edilməsi, vahid gümüş sikkələrin tətbiq edilməsi, hüquq sahəsində vahid yazılı qanunvericiliyin qəbul edilməsi, yazının (heroqliflərin sin forması müasir Çin yazısının əsasını təşkil edir) vahid şəkllə salınması, məbəd və sarayların inşası dövrü idi. Bu dövrdə uzunluğu 4 min kilometr olan Böyük Çin səddi tikildi.

Sin Şi xuandinin nəhəng islahatları sonrakı Xan dövrü imperiya dövlətçiliyinin əsasını qoydu. Sin dövrünün dövləti idarəetmə prinsipləri və bütövlükdə bütün dövlət maşını qarşıdakı dörd əsr üçün həyati əhəmiyyət kəsb etdi.

Bununla belə, Sin Şi xuandi islahatları Sin imperiyasını iflasa aparan səbəbləri aradan qaldıra bilmədi. Əksinə, həmin islahatların bəzisi - idarəetmə formasının dəyişdirilməsi, əyanların irsi titullardan məhrum edilməsi və irsi torpaqların ləğv olunması zadəganların narazılığına səbəb oldu. Can və torpaq vergilərinin və s. mükəlləfiyyətlərin müəyyən edilməsi aztorpaqlıların və kasıbların müqaviməti ilə nəticələndi. Sin Şi xuandinin ölümündən sonra imperiyanın hər yerində üsyanlar baş verdi. Həmin üsyanlardan ən qüdrətli si eramızdan əvvəl 209-cu ildə müflis olmuş iki əkinçinin - Çen Şe-

nin və Lyu Banın başçılığı altında baş verdi. Həmin üsyan eramızdan əvvəl 202-ci ildə üsyançıların qələbəsi ilə başa çatdı. Lyu Ban özünü imperator elan edərək Xan dövləti və sülaləsinin əsasını qoydu. Xan imperiyasının sonrakı tarixi bir sıra xalq çıxışları ilə səciyyələnir. Belə çıxışlar Xan sülaləsini daxildən sarsıtdı və onun süqutuna gətirib çıxartdı. Eramızın 18-ci ilində başlanıb 10 il davam etmiş “qırmızıqaşlılar, eramızın 184-cü ilində baş vermiş “sarısarıqlılar, sonra isə “qara dağlar ordusu üsyanlarını misal göstərmək olar.

2. İCTİMAİ QURULUŞ

Qədim Çində sinifli cəmiyyətin və quldarlıq dövlətinin təşəkkülə eramızdan əvvəl II minilliyin ortalarına təsadüf edir. Bu dövrün ictimai quruluşu aşağıdakı üç əsas sosial təbəqənin fərqlənməsi ilə səciyyələnir: a) ali və yerli hökmdarlardan, onların qohumları və yaxınlarından, kahinlərdən, qəbilə və böyük ailə birliklərinin başçılarından ibarət olan imtiyazlı qəbilə zadəganları; b) azad kəndli-icmaçılar; v) istismar olunan hüquqsuz qullar kütləsi.

İmtiyazlı əyanlar torpaqların və qulların sahibi idi. Onlar öz əllərində siyasi hakimiyyəti cəmləşdirərək qullardan daha çox azad kəndli-icmaçıların hesabına yaşayırdı və onları istismar edirdi. Çjou dövründə imtiyazlı təbəqə yeni xidmətçilər və hərbi əyanlarla tamamlanırdı. İdarə etdikləri icma ərazilərindən topladıqları rentavergilərin hesabına yaşayan müxtəlif dərəcəli məmurlar da həmin təbəqəyə daxil idi. Qərbi Çjou dövründə torpaqların əvvəlki İn zadəganları tərəfindən mənimsənilən hissəsi və sonrakı işğallar nəticəsində ələ keçirilmiş torpaqlar işğalçıların doğmaları və yaxınlarına “bağışlama aktı əsasında, lakin mülkiyyət hüququ olmadan, yalnız həmin torpaqlardan götürülən gəlirə malik olmaqla adətən “van adamları ilə birlikdə çjou əyanlarına verilir. Eramızdan əvvəl IX əsrin ortalarından Vanın fərmanı əsasında verilmə torpağa sahiblik irsən keçməyə başladı. İri şah təsərrüfatı komplekslərinin yaradılması həmin dövrə aiddir. Şah təsərrüfatı idarəçilik sahələri - “torpaqlara nəzarət (sıtu), “sənətkarlara nəzarət və s. üzrə xüsusi vəzifəli şəxslər tərəfindən idarə olunurdu.

Şah təsərrüfatından başqa vanın başçılıq etdiyi şah-məbəd təsərrüfatı da mövcud idi. Xüsusi Xou-Szi pərəstişi və habelə ölkənin məhsuldarlığını və xoş rifah halını nümayiş etdirmək məqsədilə “birinci şırım müqəddəs mərasiminin keçirilməsi kimi şərəfli funksiya da ona məxsus idi. Bu təsərrüfatlarda icmaçıların, lakin başlıca olaraq qul vəziyyətinə düşmüş və aralarında cinayətkarlar və hərbi

əsirlərdən ibarət olan qulların əməyindən istifadə edilirdi. Sonuncular hərbi başçıların (şi) sərəncamında olurdu.

Eramızdan əvvəl V-III əsrlərdə Qədim Çinin ictimai quruluşunda mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bunun səbəbi obyektiv sosial-siyasi şəraitlə yanaşı, eramızdan əvvəl IV əsrdə Sin dövründə filosof-əyan Şan Yan tərəfindən aparılan bir sıra iri islahatlardan ibarət idi. Onun islahatları əyanların tərkibini demək olar ki, praktiki olaraq dəyişirdi. İslahatlar xidmətçi, hərbcı və tacir-sələmçi əyanlardan ibarət olan yeni əyanlar təbəqəsinin yaranmasında ifadə olundu. Əyanların köhnə nəsli sıxışdırıldı. Zadəganların da hüquqi statusunda əsaslı dəyişikliklər edən islahatlar əmlak senzi əsasında əyanların 20 dərəcəsinə müəyyən etdi. Bu zaman hərbi xidmətlər də nəzərə alınmalı idi. Məsələn, düşmənin məhv edilməsi və ya əsir götürülməsi hərbi rütbənin artırılmasına gətirib çıxarırdı. Yalnız hərbi rütbəsi olan hərbcilər tam hüquqlu azad vətəndaşlar hesab olunurdu. Beləliklə, aparılmış islahatlar əyanların komplektləşdirilməsi prinsipində dəyişiklik etdi. Artıq əyanların vəziyyətinin müəyyən edilməsində mənşə deyil, əmlak vəziyyəti, var-dövlət və hökmdar qarşısındakı xidmətlər əsas götürülürdü. Nəticədə eramızdan əvvəl 243-cü ildən əyan rütbəsinin alınması leqallaşdırıldı.

Əhalinin etnik əlamətlərə görə veyslərə, yanslara, sinslərə və s. bölgüsünü ləğv edən və təbəqə mənsubiyyətindən - əyan, yaxud sadə adam olmasından asılı olmayaraq hamı üçün məcburi vətəndaşlıq təbəəliyi -qarabaşlılar təbəəliyini müəyyənləşdirən, bütün irsi titulları ləğv edən və öz yaxın qohumlarını da istisna etməyərək hamını qanun qarşısında bərabər sayan Sin Şi xuandinin hökmrənliyi dövründə irsi zadəganlığa daha böyük zərbə vuruldu. Köhnə zadəganların öz imtiyazlı vəziyyətini itirməsi ilə iri sahibkar və tacirlərin içərisindən olan hərbi bürokratik əyanların rolu xeyli artdı. İrsi aristokratiyanın hüquqlarının qismən bərpası xalq içərisindən çıxmış imperator Lyu Banın zamanında Xan şahlığı dövründə həyata keçirildi. Lyu Ban hökmdar qarşısında xidmətlərə görə verilən ali çjou titullarını - van və xou titullarını bərpa etdi. Onlara torpaqlardan istifadəyə, dövlət vergilərindən pay almağa və bu torpaqlardan mükəlləfiyyətlər almağa dair vərəsəlik hüququ verildi. Bu zaman verilən torpaq nadəlləri hələ də imperatorun mülkiyyəti hesab olunurdu.

Qədim Çinin ictimai strukturunda min (xalq) və syaomin (kiçik adamlar) kimi azad kəndli-icmaçılar təbəqəsi mühüm yer tuturdu. Qədim Çinin bütün tarixi ərzində icmalar daxili struktur dəyişikliklərindən və ya kəndli kütlələri daxilində təcridcən gedən tə-

bəqələsmə prosesindən asılı olmayaraq, cəmiyyətin sosial əsasını təşkil edirdi. İcma hələ ən qədim dövrlərdən torpaqların kollektiv mülkiyyətçisi idi. Onun mövcudluğunun ən geniş yayılmış forması patronimiya idi. Patronimiya icmanın bir-biri ilə qohumluq əlaqələrində olan və bir neçə məntəqədə yaşayan böyük ailələrin böyük sayda (bir neçə yüz) olması ilə səciyyələnirdi.

Şan İn və Çjou dövrlərində icmanın daxili quruluşu Sintyan ("quyulu tarlalar) sisteminə əsaslanırdı. Bu, ərazi icması torpaqlarının bütün icmaçılar tərəfindən dövlətin xeyrinə (quntyan) birgə becərilən "ümumi və xüsusi "qeyri-dövlət (sıtan) torpaqlara bölünməsindən ibarət idi. "Ümumi torpaqların məhsulu vanın və ya bu ərazinin verildiyi şəxslərin xeyrinə toplanırdı. Xüsusi torpaqların məhsulu isə əkinçi-icmaçılara məxsus idi. Kəndlilər "ümumi torpaqların becərilməsi ilə yanaşı məhsul vergisi verir, müxtəlif mükəlləfiyyətlər - hərbi, tikinti və başqa mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar.

Çjou dövründə torpaqların icma daxilində müntəzəm olaraq yenidən bölüşdürülməsi adəti mövcud idi. Eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə bu adət icma başçıları və əyanlarının ən yaxşı torpaqları ələ keçirtmək cəhdləri ilə əlaqədar olaraq pozuldu. Torpaqların bölgüsünün mövcud prinsipi isə bu kimi cəhdlərə mane olurdu. Nadellərin ayrı-ayrı ailələrə təhkim edilməsi nəinki icmadaxili münasibətlərdə, həm də vergi sistemində dəyişikliklərə səbəb oldu. Eramızdan əvvəl 594-cü ildə Lu şahlığında ilk dəfə olaraq ayrı-ayrı təsərrüfatlara təhkim edilmiş becərilən torpaqların miqdarından asılı olaraq vergi müəyyən edildi. Bu, əslində Sintyan sistemini dağıtdı. Eramızdan əvvəl 350-ci ildə Şan Yan islahatları onun tamamilə ləğvinə səbəb oldu. Bunun da əsasında məhsuldan alınan verginin əvəzinə ayrıca ailəyə məxsus olan (torpaq sahəsinin ölçüsündən asılı olaraq) vergi tətbiq edilirdi, torpaqların sərbəst alqı-satqısına icazə verildi və iri torpaq sahibliyi həvəsləndirildi. Bütün bunlar nadellərin ayrı-ayrı ailələrin irsi mülkiyyətinə çevrilməsinə şərait yaratdı. Digər tərəfdən isə kəndli-icmaçıların var-yoxdan çıxmasına, torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərin artmasına və onların payçı-icarəçi kateqoriyasına çevrilməsinə gətirib çıxartdı.

Sin Şi xuandinin islahatı nəticəsində can vergisi tətbiq edildi. Verilən fərmana görə torpaqlarının olub-olmamasından və ölçüsündən asılı olmayaraq hamıdan can vergisi tutulurdu. Bu isə kasıb icmaçıları var-yoxdan çıxarırdı. Can vergisi Xan dövründə də olmuşdu.

Qədim Çinin ictimai quruluşunda azad adamlar kateqoriyasından quldarlıq quruluşunun acısını çəkən imtiyazsız xırda istehsalçılar, istehsal vasitələri mülkiyyətçiləri olan kəndlilər və sənətkarlar

bir sosial təbəqə kimi ayrıldı.

Hüquqsuz və zülmə məruz qalmış qullar sinfi istismarçılara qarşı dururdu. Köləlik institutunun formalaşması ən qədim dövrlərə təsadüf edir. Mənbələr hərbi əsirlərdən olan qulların kütləvi şəklidə öldürülməsi və qurban verilməsi haqqında məlumat verir. Anyana rayonunda öyrənilmiş və təqribən eramızdan əvvəl XIII-XI əsrlərə aid edilən qəbirlərdə öldürülmüş adamların, qolları arxadan bağlı başsız qulların yüzlərcə skeletləri və minlərlə kəsilmiş baş skeletləri aşkar edilmişdir. Qulların öz ağası ilə basdırılması adəti Qədim Çində uzun müddət qorunub saxlanılmışdır. Lakin bu dövrdə hərbi əsirlərin əməyindən qul kimi təsərrüfatda istifadə edilmirdi. Bununla belə, hərbi əsirlərdən ovda, maldarlıqda və ağır işlərdə istifadə olunurdu. Onlar sonra qurban verilir. Böyük təsərrüfatların formalaşması və torpaqların istifadəyə verilməsinin yayılması ilə əlaqədar olaraq işçi qüvvəsinə olan tələbat qullara çevrilməsi hərbi əsirlərin hesabına təmin edilirdi. Qullar dövlətin mülkiyyəti sayılırdı. Onlar yalnız ayrı-ayrı şəxslərə sahiblik hüququ əsasında verilir. Sonralar Çjou dövründə xüsusi qul sahibliyi də meydana gəldi. Dövlət köləliyi böyük rol oynamaqda davam edirdi. Köləlik institutu Sin və Xan dövrlərində xüsusilə inkişaf etdi. Artıq Sin dövründə köləliyin mənbələrinin genişlənməsi hesabına qulların sayı xeyli artdı. Yalnız hərbi əsirlər deyil, məhkum olunanlar, dövlət vergilərini verə bilməyib var-yoxdan çıxanlar və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirə bilməyən azadlar da qula çevrilirdi. Bu dövrdə qulu adlandırmaq üçün "nu termini də meydana gəldi. Bu termindən Çinin sonrakı tarixi dövrlərində də istifadə edilirdi. Həmin vaxtdək isə qulların vahid adı yox idi. Onlar peşələrinə (mehtər, çoban və s.), fərdi şəxslərə və ya dövlətə mənsubiyyətlərinə, yaşa və cinsə görə adlandırılırdı.

Hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonrakı ilk vaxtlarda yoxsul və istismar olunanların müdafiəçisi kimi çıxış edən Xan dövrü imperatoru Lyu Banın hökmranlığı dövründə dövlət qulları azad edildi. Lakin sonradan azad adamların köləliyə satılmasına rəsmi icazə verən müstəsna bir addım da atıldı. Lyu Banın ölümündən sonra imperator U-di hökmranlığı dövründə qullara münasibət xeyli sərtləşdirildi. Dövlət qulları əvvəlki kimi irsən keçirdi. Qulların gözlərinin ətrafına yaşıl damğa vurulur və ölümə məhkum edilmişlərin ailələri köləyə çevrilirdi. Bu dövrdə xüsusi qul sahibliyi geniş yayılmışdı. Qulların əməyindən həyatın müxtəlif sahələrində -kənd təsərrüfatı, tikinti, mədən və bütün digər ağır işlərdə istifadə olunurdu. Qul əməyi amansızcasına istismar edilirdi. Qulların vəziyyəti ağır və

dözülməz idi. Onlar alqı-satqı obyektı idi. Qul alveri geniş vüsət almışdı.

Qədim Çində köləliyin mənbəyi işğalçılıq müharibələri nəticəsində ələ keçirilmiş hərbi əsirlərdən qul kimi istifadə edilməsi idi. Çjou dövründə cinayətkarlar və edam edilənlərin ailələri də köləyə çevrilirdi. Var-yoxdan çıxmış kəndli-icmaçılar, kasıblar və s. qula çevrilirdi. Sin və Xan dövrlərində borc köləliyi inkişaf etmişdi.

3. DÖVLƏT QURULUŞU

Mərkəzi idarəçilik. Qədim Çin quldarlıq dövləti monarxiya idarəçilik formasına malik idi. O, dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının çoxşaxəli sistemini, habelə bütün hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirən hökmdarların başçılıq etdiyi çoxsaylı vəzifə ştatları olan aparatı özündə birləşdirirdi. Hakimiyyət burada irsi xarakter daşıyırdı. İn dövrünün əvvəllərində o, əgər qardaşlara, oğullara, hətta qardaş və bacıların oğullarına keçirdisə, artıq bu dövrün sonlarında yalnız atadan oğula keçməyə başladı. Sonuncu Şanın hakimiyyəti dövründə hökmdar özünü “birinci adam adlandırırdı. O, “van titulu qəbul edir. “Püşk sümüklərinin göstərdiyi kimi yerinə yetirilməsi yalnız sadə adamlar üçün deyil, həm də əyanlar üçün də məcburi olan bütün qərarlar van tərəfindən verilirdi. Vanın şəxsiyyəti ilahiləşdirilirdi. Erkən Çjou dövründə van bütün Çini və digər xalqların torpaqlarını əhatə edən, bütünlükdə “dünyanın hökmdarı kimi elan edilən “tyansı, yəni “Səma oğlu titulu daşımağa başladı.

Çində Sin dövrünün başlanğıcı bu dövlətin mərkəzləşdirilməsi ilə müşayiət olunurdu. Sin sülaləsinin banisi və Çini birləşdirən İn Çjen eramızdan əvvəl 221-ci ildə “xuandi (“imperator) titulu qəbul etdi və Sin Şi xuandi adlandırıldı. İmperatorun hakimiyyəti qeyri-məhdud idi. Böyük-küçükliyindən asılı olmayaraq, bütün işləri o, həll edirdi. Bütün mənbələrdə qeyd olunur ki, nəhəng islahatlar nəticəsində onun hakimiyyəti daha da möhkəmləndi və dövlət mərkəzləşdirilmiş güclü hərbi-bürokratik maşına çevrildi. Tipik Şərq despotiyasının əlamətləri - monarxın qeyri-məhdud hakimiyyəti, mərkəzi hakimiyyətin icma özünüidarəetməsi ilə əlaqələndirilməsi, güclü hərbi-bürokratik aparat, idarəçiliyin üç idarə: maliyyə, hərbi və ictimai işlər idarələri tərəfindən həyata keçirilməsi ona xas idi.

Lakin Qədim Çin cəmiyyətinin ilkin mərhələlərində idarəetmə funksiyalarının bir-birindən ayrılması, yəni bu funksiyaların də-

qiqləşdirilməsi zəif idi. Bu proses idarəetmə aparatının təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsini tələb edən sosial-siyasi və iqtisadi münasibətlərin inkişafı, əmtəə-pul münasibətlərinin güclənməsi zəminində dərinləşirdi. Artıq Çjou dövründən başlayaraq ayrı-ayrı idarələrin funksiyalarının daha dəqiq fərqləndirilməsinə başlanıldı. Ümumilikdə götürdükdə isə bu, saray və ölkə idarəçiliyinin bir əldə birləşməsi ilə səciyyələnən saray idarəetmə sistemindən başqa bir şey deyildi. Müxtəlif xidmətləri yerinə yetirən nöqərlərin daxil olduğu bütün nəhəng saray heyətinə başçılıq edən saray rəisi saraydakı bütün işləri aparırdı. O, bundan əlavə, hökmdarın yaxın köməkçisi idi və aparatda yüksək vəzifələrdən birini tuturdu.

Çjou dövründə vanın bütün tapşırıqlarını yerinə yetirən belə bir şəxs onun yaxın köməkçisi, məmurlar vasitəsilə praktiki olaraq ölkənin idarəetməsini öz əlində cəmləşdirmiş şyan idi. O, hökmdara yaxın olan və onun etimadını qazanan şəxslərin cərgəsində birinci yeri tuturdu. Ondən başqa idarəetmə aparatında üç yüksək rütbəli şəxs -vanın vəliəhdinin tərbiyəsi ilə məşğul olan baş müşavirləri: böyük tərbiyəçi (taybao), böyük müəllim (tayşi) və böyük mü-rəbbi (tayfu) mühüm rol oynayır. Daha beş vəzifəli şəxs yüksək inzibati rütbələrə aid edilirdi: sima - orduya komandanlıq edən ali hərbi-inzibati rütbəli şəxs; sıkun - ictimai işlərin aparılmasına rəhbərlik edən, məsələn, əkinçilik, sənətkarlıq, suvarma sistemi və s. məsələlər üzərində müşahidə və nəzarəti həyata keçirən şəxs; situ - səlahiyyətlərinə vergi yığılması, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin daxil olduğu şəxs; sıkou - cəza məsələləri ilə məşğul olan şəxs; nəhayət, dinə sitayiş məsələlərinə rəhbərlik və dini ayinləri icra edən vəzifəli şəxs. Bu yüksək məmurlardan əlavə, idarəetmə aparatı çoxsaylı vəzifə ştatlarından ibarət idi. Mə-murlar ordusu sarayda xidmət edirdi. Onların xidmətləri saray tə-sərrüfatlarının müxtəlif sahələrini əhatə edirdi. Bütün bu sistemin içərisində mirzələrin, salnaməçilərin və tarixşünasların rolu heç də az əhəmiyyət kəsb etmirdi.

Sinin hakimiyyəti dövründə mərkəzi idarəetmə sistemi müəyyən dəyişikliklərə məruz qaldı. Bu dəyişikliklər idarəetmə prinsipinə toxunmadan aparatın quruluşunun, onun xeyli çoxşaxəliyindən və müxtəlif idarələrinin funksiyalarının bölgüsünün daha da dərinləşdirməsindən ibarət idi. Birinci imperator Sin Şi xuandinin vaxtında hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi özünün ən yüksək nöqtəsinə çatdı. Bu da aparatın bürokratikləşməsinə və məmurların sayının artmasına gətirib çıxartdı. Bizə qədər gəlib çatmış e.ə. 219-cu ilə aid daş lövhə üzərində həkk edilmiş yazılarda qeyd edildiyi kimi, bu imperator ölkədə qayda-qanun yaratdı, vahid qanunvericiliyi qə-

bul etdi və vahid, yeni idarəetmə sistemi qurdu.

Sin imperiyasında məmurlar dəstəsinin ən imtiyazlı təbəqəsinə daxil olan ali məmurlar - “üç hun adını qazanmış çensyan, tayvey və yuyşi dafu idi. Çensyan imperatorun yaxın köməkçisi və birinci müşaviri idi. O da Çjou dövründəki syan kimi, aparatın işinə başçılıq edir və imperatorun bütün tapşırıqlarını yerinə yetirirdi. Hərbi qüvvələrə komandanlıq edən tayvey mərkəzi idarəetmədə mühüm şəxs sayılırdı. Yuyşi dafu və onun köməkçiləri sensor funksiyalarını yerinə yetirirdilər; əllərində olan bütün sənədlər, yazılı hesabatlar və s. əsasında bütünlükdə aparatın, vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti üzərində ciddi nəzarəti həyata keçirirdilər. Çin tarixinin sonrakı dövrlərində də həddindən artıq böyük səlahiyyətlərin verildiyi belə sensor institutu idarəetmə aparatının ən mühüm həlqələrindən biri oldu. Dövlət idarəçiliyinin mürəkkəb və çoxşaxəli aparatının çoxsaylı məmurları içərisində vergilərin yığılması və digər maliyyə məsələlərinə başçılıq edən şaofu xüsusi yer tuturdu. Tinvey vəzifəsi də var idi. Onun səlahiyyətlərinə məhkəmə işlərinin həlli və cəza məsələləri aid edilirdi. Sin Çinində məmurların kifayət qədər geniş siyahısı bir sıra adları və vəzifələri: imperator sarayının mühafizəsinə, imperator cangüdənlərinə başçılıq edən, qurban verilməsi mərasimlərinin keçirilməsinə, taxılın saxlanılmasına (“böyük anbarların rəisi), tikinti aparılmasına və suvarma sistemlərindən, bəndlərindən istifadəyə görə məsuliyyət daşıyan və digər çoxsaylı məmurların ad və vəzifələri özündə əks etdirirdi və s. Sin dövrünün dövlət idarəetmə aparatının möhkəmliyi Çin imperiyası tarixinin sonrakı dövrlərində də ona möhkəm əsas yaratmışdı. Bütünlükdə vəzifəli şəxslərin sin sistemi “heç bir dəyişiklik edilmədən Xan dövrünə keçirilmişdi.

Yerli idarəçilik. Qədim Çində yerli idarəçilik mürəkkəb proseslərlə, xüsusən də inzibati islahatın keçirilməsi ilə əlaqədar ortaya çıxan məsələlərlə səciyyələnirdi. Sin dövrünə qədər Qədim Çin dövləti vahid dövlət deyildi. O, nisbətən müstəqil, özlərinin İn vana tabe olan hökmdarlarına malik olan müxtəlif ərazi birləşmələrindən ibarət idi. Vanlarla yerli hökmdarlar - başçılar (çjuxou) arasındakı əlaqələr qarşılıqlı hüquq və vəzifələr əsasında qurulurdu. Van öz hökmlərini onlara göndərə və onların saraya gəlməsini tələb edə bilərdi. Çjuxoular isə hakimiyyətə öz itaətlərini göstərmək üçün vanın tələblərinə tabe olurdu. Bundan başqa, zərurət olduqda onlar öz döyüşçü dəstələrini, ictimai işlərdə çalışmaq üçün adamlarını vanın tələbinə əsasən göndərməyə borclu idi. Lakin, tabeçiliyin əsas üzə çıxan forması vana müxtəlif xərək vermək idi. Onlar ov-

dan əldə edilən qəniməti, itləri, atları və s. vana göndərməli idi. Van da öz növbəsində çjuxoulara zərurət olduqda hərbi kömək göstərmək vəzifəsini daşıyırdı.

Çjuxoular öz statuslarını Çjou dövründə də qoruyub saxlaya bilmişdilər. İnin hakimiyyəti altında olan İn dövlətinin və digər dövlətlərdən ələ keçirilmiş torpaqları və əraziləri hakim sülalənin qohumları və yaxınlarına sahiblik hüququ əsasında paylanırdı. Beləliklə də, həmin şəxslər çjuxou statusunu bütün hüquq və vəzifələri ilə birlikdə əldə edirdilər. E.ə. IX əsrin ortalarında Qərbi Çjouda ərazilərin çox da mürəkkəb olmayan bölgüsü - vergi və hərbi ərazi vahidləri sayılan dairələrə bölünməsi baş verdi. E.ə. VII əsrdə ayrı-ayrı şahlıqlarda qəza inzibati əraziləri yaradılmağa başlandı. Qəzalara mərkəzdən göndərilən məmurlar başçılıq edirdi. E.ə. IV əsrdə (e.ə. 350-ci ildə) Şan Yan tərəfindən çox iri inzibati islahat keçirildi. Bu islahata müvafiq olaraq dövlət inzibati dairələrə (syan), dairələr isə beş və on ailədən ibarət olan nisbətən kiçik ərazi vahidlərinə (qəza, məntəqə) bölünmüşdü. Bu məsələdə inzibati bölgü prinsipinin müəyyən qədər saxlanılmasında ifadə olunan varislik Sin Çini dövründə var idi. Sonralar Sin Şi xuandi bütün ərazinin 40 dairəyə bölgüsünü həyata keçirdi. Bu dairələr də öz növbəsində qəza və məntəqələrə bölünürdülər. Ən aşağı pilləni icmalar təşkil edirdi. Hər bir inzibati bölgüyə imperator tərəfindən təyin edilən və buna görə də onun qarşısında məsuliyyət daşıyan məmurlar başçılıq edirdi. Dairələrdə mərkəzi hakimiyyətin nümayəndələri də var idi. Bunların da səlahiyyətinə inzibati idarəçiliyin müxtəlif məsələləri aid edilirdi. Hər bir əyalətin başında qubernator dururdu. Onlar sərhəd rayonlarında mülki və hərbi funksiyaları həyata keçirirdi. Digər rayonlarda isə hərbi funksiyalar hərbi idarənin nümayəndələri tərəfindən yerinə yetirilirdi. Sin dövründə məmurluq bütünlüklə dövlətin natural təminatına keçirildi.

E.ə. 140-87-ci illərdə Xan dövründə imperator U-dinin zamanında ölkə mərkəzləşdirilmiş güclü dövlətə çevrildi. U-dinin keçirdiyi yeni inzibati islahat nəticəsində imperiya - 13 ölkəyə (çjou), ölkələr - 3 vilayətə (szyun), vilayətlər isə syanlara bölündü. Hər bir çjou imperatora tabe olan və yerlərdəki inzibati aparatı öz nəzarətində saxlayan inspektorlar (tsişi) tərəfindən idarə edilirdi. E.ə. I əsrin axırlarında məmurların sayı 130 minə ötmüşdü. Bu da bürokratik sistemin həddindən artıq inkişaf etdiyini göstərirdi.

İnzibati aparatın möhkəmləndirilməsinin mühüm amillərindən biri, e.ə. 136-cı ildə məmurlar üçün müxtəlif dərəcəli "erudit rütbəsi almağa görə imtahan sisteminin tətbiq edilməsi idi. Rütbə almaq arzusunda olanlar müxtəlif toplularda (məsələn, "Mərasim-

lər kitabında, “Musiqi kitabında və b.) və “Çun tsyu salnaməsində öz ifadəsini tapmış konfusiçilik üzrə imtahanlar verməli idilər. Bu, həm də U -dinin öz sələfi Lyu Bandan fərqli olaraq daosizmə münasibətdə konfusiçilik dini təlimini üstün tutması ilə bağlı idi. Konfusiçiliyi bilmək məmurların loyallığına dəlalət edən bir hal hesab edilirdi. Daosizmin tərəfdarları da göstərilən kitablar üzrə imtahanları verdiyi təqdirdə rütbə ala bilərdilər.

Çinin bütün tarixi ərzində icma həmişə ölkənin yalnız iqtisadi həyatında deyil, həm də siyasi həyatında mühüm rol oynayırdı. Ərazi icmaları inzibati aparatda özünün özünüidarə orqanları ilə birlikdə ən aşağı ərazi vahidi sayılırdı. Ənənəvi olaraq onlara ağsaqqallar şurası başçılıq edirdi. Çjou dövründə, daha dəqiq “Le-qo dövründə kənd icma özünüidarə orqanları mövcud idi. Onların da tərkibinə icma tərəfindən seçilən ağsaqqallar (fulao), icma starostası — liçjen və üç əsas ağsaqqal kollegiyası — sanlao daxil olurdu. Sonralar onların funksiyalarının ağsaqqallardan birinin əlinə keçməsinə baxmayaraq, o, sanlao adlandırılmaqda davam edirdi.

Ordu. Çində daimi ordunun formalaşdırılması çox uzun çəkən bir proses oldu. Digər quldarlıq dövlətlərində olduğu kimi, Qədim Çin tarixinin ilkin mərhələlərində, İn dövründə hərbi yürüşlər zamanı vanın hökmü və tələbi ilə yerli hakimlər tərəfindən formalaşdırılmış yığma qoşundan istifadə olunurdu. Daimi ordunun yaradılması rüşeymləri çjou dövründə, orduya yığının müəyyən sisteminin tərtib edilməsi ilə bağlı üzə çıxmağa başladı. Bunu hər bir kəndli həyəti tərəfindən bir nəfər adamın verilməsi, döyüş vasitələrinin, ərzaqın daşınması üçün qoşunun arabalarla, güc heyvanları ilə təmin edilməsində əhalinin iştirakı və s. kimi faktlar aydın göstərir. Daim baş verən çəkişmələr, ara müharibələri və köçəri tayfaların basqınları şəraitində ordunun gücləndirilməsi labüd idi. Ona görə də ordunun müntəzəm döyüş vasitələri ilə təmin edilməsi, hərbi qüdrətinin artırılması vacib hesab edilirdi. Təkərli qoşun hissələrinin sayının artması dövlətin hərbi qüdrətinin yüksək olduğunu göstərirdi. Piyadalar və arabaçılardan əlavə, bu dövrdə süvari dəstəsi də meydana çıxdı. Çjou dövründə hərbi qüvvənin möhkəmləndirilməsi və daimi ordunun formalaşması qoşun üzərində idarəetmə aparatının yaradılması yolu ilə də baş verdi. Belə bir aparatın yaradılması hərbi vəzifələrin: sərkərdələrin, dəstə rəislərinin və başqalarının ayrılmasında, sərkərdələr tərəfindən döyüşçülərdən hərbi and qəbul edilməsinin tətbiqində öz ifadəsini tapdı.

Sin dövründə köçərilərin hərbi quruluşunun nümunəsi əsasın-da Şan Yan tərəfindən həyata keçirilən yeniləşmə ilə ordunun daha

da mərkəzləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi baş verdi. O, təkərliyə əvəzinə cəngavərlər dəstəsini, tunc silah əvəzinə dəmir silahı tətbiq etdi, döyüşçü qruplarının ellik zəmanətə əsaslanan ciddi nizam-intizamını müəyyənləşdirdi və s. Ordunun yenidən təşkil edilməsi Sin Çininin sonrakı dövrlərində də davam etdirildi. Mərkəzləşdirməyə doğru ən mühüm addımlardan biri yerli orduların ləğvi və imperatorun özünün ali baş komandan- olduğu vahid ordunun formalaşdırılması oldu. Xan dövründə 23 yaşından 56 yaşına qədər kişilər hərbi mükəlləfiyyəti yerinə yetirməli idi. Eyni zamanda xidmətin vaxtı və yeri də müəyyən edilmişdi: bir aylıq xidmət qəzada və yaxud dairədə, bir illik - qoşunda, sərhədlərin mühafizəsində, hərbi xidmət - müddətlər göstərilmədən. Bununla belə, pul verərək başqa bir adamı öz yerinə göndərməklə hərbi xidməti çəkməkdən qurtarmaq olardı. Əhalinin üzərinə ordunu daşıyıcı vəsaitlə, ərzaqla təmin etmək, istehkamların tikintisi və s. kimi vəzifələr qoyulurdu. İlk Xan dövründə yaradılmış sərhədlərin mühafizəsi üçün şimali və öz tərkibində mühafizəçi və cəngüdənləri birləşdirən cənubi qoşun hissələri imperator sarayından təmin olunurdu. Bunun özü Çində daimi ordunun formalaşdırılmasını bir daha təsdiq edir.

Məhkəmə sistemi. Məhkəmə funksiyalarının inzibati aparatın nümayəndələri ilə yanaşı xüsusi vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilməsi, məhkəmə idarələrinin inzibati idarələrdən müəyyən dərəcədə ayrılmasına dəlalət edir. Çjou dövründə məhkəmə funksiyalarını mərkəzi aparatın xüsusi məmuru - siku yerinə yetirirdi. Sin dövründə tinveyin başçılıq etdiyi məhkəmə idarəsi mövcud idi. Xan vaxtında məhkəmə funksiyalarını tinveydən başqa, imperator şurasının üzvlərindən biri yerinə yetirirdi. Bununla belə, Çində məhkəmə işlərinin həlli, həmçinin də inzibati aparatın vəzifəli şəxslərinin səlahiyyət dairələrinə daxil idi. Məsələn, qəza inzibati idarəsinin başçısı aşağı məhkəmə qismində mülki işlərə, qəzada həll edilməyən işlərə isə qubernator baxırdı. İşin həlli mürəkkəb olduğu hallarda qubernator həmin işi baxılmaq üçün məhkəməyə və yaxud bu sahə ilə məşğul olan inzibati idarənin rəisinə göndərə bilərdi. Nəhayət, iş ali instansiya qismində çıxış edən imperatorun şəxsən özünə daxil ola bilərdi. İcmada xırda işləri özünüidarə orqanları həll edirdi. Bundan başqa, cinayətkarların axtarışı ilə məşğul olan xüsusi məmurlar da mövcud idi.

4. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Hüququn mənbələri. Qədim Çin hüququnun səciyyəvi cəhəti quldarlıq mahiyyəti daşması idi. Bu, hər şeydən əvvəl, onun normalarında quldarlıq ictimai və dövlət quruluşunun təsbit edilməsində ifadə olunur. Müxtəlif dövrlərin hüququnun müəyyən qədər varisliyini də qeyd etmək lazımdır. Mənbələrdən aydın olur ki, İn şahlığının ərazilərini çjouçular tərəfindən istilas zamanı İnin "Qanunlar toplusu və "Məhkəmə işlərinin aparılma qaydası kitabları da ələ keçirilmişdi. Bu da İnin hüquqi materialının çjou qanunlarına öz təsirini göstərməsini hesab etməyə əsas verir. Qədim Çin hüququnun mühüm cəhətlərindən biri də aralarında olan ziddiyyətin hüquqda əks etdirildiyi fəlsəfi, siyasi-hüquqi təlimlərin - konfusiçiliyin və leqizmin hüququn inkişafına göstərdiyi təsirlə bağlıdır. Konfusiçiliyin əsas kateqoriyaları sayılan mənəvi-etik normalar (li), hüquq normalarına (fa) münasibətdə üstünlüyə malik idi. Qanunun əleyhinə çıxış edən konfusiçilik cəmiyyətdəki qaydaların qanun və cəza vasitəsilə tənzimlənməsini və idarə edilməsini pisləyirdi, hakimləri etik normaları rəhbər tutmağa, dini sitayiş mərasimlərini yerinə yetirməyə çağırır, hüququ qorxuducu hüquqi qadağanlarla və cəza ilə eyniləşdirirdi. Leqistlər isə (erkən leqizmin ən görkəmli nümayəndəsi Şan Yan idi) siyasət və hüququn mənəvi şərtlərini inkar edərək, qanunların dəqiq müəyyən edilməsi, cəmiyyətdə qanunun köməyi ilə qayda yaradılması, cəzanın labüdlüyü və ağırlaşdırılması kimi ideyaları təbliğ edirdilər. Sonrakı mərhələlərdə geniş kütlənin qəddar leqist qaydalarından narazılığı ilə əlaqədar olaraq, leqizm mənəvi məzmun kəsb edən normaları da qəbul etməyə başladı və konfusiçilik ilə yaxınlaşdı. E.ə. II-I əsrlərdə leqizmlə birləşən konfusiçilik Çində dövlət dini kimi təsdiq edildi. O, 1911-1913-cü illər Sinxay inqilabına qədər rəsmi təlim kimi qaldı.

Bütün Qədim dünya ölkələri kimi, Qədim Çin hüququnun da ənənəvi mənbəyi adət hüququ idi. Qanunvericiliyin kifayət qədər geniş inkişaf etməsinə baxmayaraq, adət hüququ qədim Çinin bütün mövcud tarixi ərzində qüvvədə olmuşdur. Artıq Şanın dövründə ilk yazılı qanunlar üzə çıxdı. Mənbələr Çjou dövründə Çində ilk məlum qanunlardan Mu vanın cəzalar haqqında qanunnaməsinin tərtib edildiyini təsdiq edir (e.ə. X əsr). Eramızın I əsrinin xronikası Çjen şahlığının (e.ə. 536-cı ildə) vaxtında mövcud olmuş üzərində qanunların mətnləri həkk edilmiş tunc üçayaq barədə xəbər verir.

Çinin siyasi inkişaf tarixinin dönüş anı hesab edilən - e.ə. V-IV əsrlər ləqizmin yaradıcılarından biri olmuş Li Kuy tərəfindən "Vey şahlığının qanunlar topluları adı altında hüquq normalarının məcəllə şəklində sistemləşdirilməsi ilə əlamətdar oldu. Bu, altı fəsildən ibarət və fəsillərində oğrular, quldurlar, həbs və s. haqqında qanunlar əks olunmuş cinayət və cəzalardan bəhs edən Qanunnamə idi.

Qədim Çinin hüquqi inkişaf tarixində imperator Sin Şi xuan-dinin həyata keçirdiyi hüquqi islahat mühüm bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu islahata görə yerlərdəki hüquqi fərqlər ləğv edildi. Bütün imperiyanın ərazisində vahid hüquq sistemi (Vahid qanunnamə) yaradıldı.

Hələ Xan dövründə Çində hakim imperatorların fərman-reskriptlərinin və qədim qanunların sistemləşdirilməsinin nəticəsi olaraq e.ə. 193-cü ildə qanunlar toplusu qəbul edildi. Bu fərman-reskriptlər, imperatorların konkret sərəncamları, həmçinin onun tərəfindən bəyənilən məhkəmə qərarları da Qədim Çin hüququnun mənbələrinə aid idi.

Mülkiyyət hüququ. Qədim Çində torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun subyekt kimi ilk növbədə müstəqil təsərrüfat vahidi olan icma çıxış edirdi. Bununla yanaşı, vanın-hakimin mülkiyyəti kimi dövlət mülkiyyəti də mövcud idi. Sonralar xüsusi torpaq sahibliyi yuxarıda adı çəkilən növlərdən ayrıldı və icma torpaqlarının əsas hissəsi ayrı-ayrı ailələrin mülkiyyətinə keçdi. Bununla belə, icmalar hələ eramızın I əsrində torpaq münasibətlərinə girə bilirdi və torpaq mülkiyyətçisi statusunu saxlayırdı. Çjou dövründə torpaqlar hökmdarlar tərəfindən müəyyən ərazidən vergilərin yığılması hüququ ilə birlikdə yaxınlarına bağışlanılırdı.

E.ə. VIII-VII və xüsusən də V-III əsrlərdə verilmə torpaq sahiblərinin hüquqları mühüm dərəcədə genişləndi. Bu hüquqlar atadan oğula keçirdi. Torpağın verilmə hüququ öz xarakterinə görə xüsusi mülkiyyət hüququna yaxınlaşırdı. Xüsusi mülkiyyətə həmçinin, tədricən icma üzvlərinin miras sahələri də keçirdi. Artıq e.ə. I minilliyin ikinci yarısında bu sahələr xüsusi torpaq mülkiyyəti statusu alır. Bunu torpağın icarəyə verilməsini, girov qoyulmasını və alqı-satqısını xəbər verən mənbələr də təsdiq edir. Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ rəsmən tanınmağa başlandı. Sin Çində Şan Yanın islahatları ilə əkilib-becərilən torpaqlar üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ qanunlaşdırıldı. Xüsusi torpaq sahibliyinin

çəkisi və sayı dövlət mülkiyyəti fondundan torpaqlar almış yeni əyanların hesabına xeyli artmışdı. Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququndan torpağı miras qoyan, satan və alan iri sahibkarlar, ticarətlə və sələmçiliklə məşğul olan şəxslər istifadə edirdi.

Xüsusi mülkiyyətin obyektləri sırasına qullar da daxil idilər. Ən erkən mərhələlərdə (sonuncu Şanın dövrü) qullar kollektiv mülkiyyətə və yaxud xüsusi sahibliyə məxsus idi. Bir qədər sonra Çjou dövründə e.ə. V-III əsrlərdə “dövlət qulları ilə yanaşı xüsusi qullar da meydana çıxdı. Sin-Xan dövründə artıq qullarla azad ticarət (alqı-satqı) var idi. Eramızın 8-ci ilində hakimiyyətə gəlmiş və yeni Sin sülaləsinin başlanğıcını qoymuş Van Manın hakimiyyəti illərində qul ticarəti məhdudlaşdırılırdı və demək olar ki, qadağan edildi. Van Man bütün xüsusi torpaq mülkiyyətini dövlət torpaq mülkiyyəti kimi özgəninkiləşdirilməyən “hökmdar torpaqları (van tyan), xüsusi qulları isə - “şəxsi asılı (si şu) elan etdi. Lakin müəyyən halların ucbatından artıq eramızın 12-ci ilində Van Man torpaqların və “şəxsi asılıların, yəni qulların “qanunla məhdudlaşdırılmadan satışına icazə verdi.

Öhdəlik hüququ. Quldarlıq Çinində müqavilənin ən geniş yayılmış növlərindən biri alqı-satqı müqaviləsi idi. Ev heyvanları, silah, sənətkarlıq məmulatları, Çjou dövründə qullar, e.ə. I minilliyin ortalarından başlayaraq isə həm də torpaq onun obyektinə olmuşdu. Mənbələrdə xəbər verilir ki, e.ə. IV-III əsrlərdə bazarlarda bütün malların və məhsulların üzərində nəzarəti həyata keçirən xüsusi məmur təyin edilmişdi. Mallarını satanlar öz əqdlərini onun yanında qeydiyyatdan keçirirdi. Əqdlər çox zaman şahidlərin iştirakı ilə bağlanırdı. Onların adları torpağın alqı-satqısı üzrə qəbaləyə (kupçiyə) daxil edilirdi.

Mənbələrdə bağışlanma müqaviləsinin mövcudluğu göstərilir. Onun predmetinə müxtəlif əmlak, o cümlədən qullar da aid ola bilərdi. Çjou hakimiyyəti vaxtında vəzifəli şəxslərə torpağın verilməsi yalnız “bağışlama aktı kimi bu torpaqlardan əldə edilən gəlirə malik olmaq hüququ ilə qeydləşdirilirdi. Yeni vanın hakimiyyətə gəlməsi ilə bu aktlar təzələnməli idi. Göstərilirdi ki, bəzən torpaqla, yaşayış məskənləri və mal-qara ilə bərabər “vanın adamları da bağışlanırdı. “Vanın adamları dedikdə, vanın tabeliyində olan müxtəlif peşə sahibləri, hətta vəzifəli və yüksək rütbəli şəxslər başa düşülürdü. Bağışlanılan adamların sayı bəzən min nəfəri ötüb ke-

çirdi. İşçilərin (çenlərin) ailələri ilə birlikdə (5-dən 200 ailəyə qədər) bağışlanmasına da tətbiq edilirdi.

Müqavilələrin içərisində borc və sələmçilik müqavilələri də mövcud idi. Borc müqaviləsinin obyektı pul, taxıl və s. hesab edilirdi. Borc müqaviləsinin inkişafı borc köləliyinin artmasına şərait yaradırdı. Borcu vaxtında qaytara bilməyən borclu öz torpaq sahələrini və uşaqlarını girov qoyurdu. Əgər o, uşaqlarını 3 il ərzində borcu ödəyərək geri qaytara bilmirdisə, onlar köləyə çevrilirdi. Adətə görə kreditor borc köləsini oğulluğa götürə və yaxud öz qızına evləndirə bilirdi. Əhalinin var-yoxdan çıxmasına, yoxsullaşmasına və adamların müəyyən təbəqələrinin zənginləşməsinə səbəb olan sələmçilik də çox geniş yayılmışdı. İmperator U-dinin vaxtında sələmçilik elə bir yüksək səviyyəyə çatmışdı ki, hətta ayrı-ayrı varlılar dövlətə borc verirdi. Əsrimizin 10-cu ilində sələmçiliklə mübarizə aparan imperator Van Man tərəfindən borc əməliyyatlarının dövlətin əlində cəmləşdirilməsinə və "ildə on faizi keçmədən məbləğin müəyyən edilməsinə cəhd göstərilmişdi.

E.ə. V - III əsrlərdə icarə müqaviləsinin, Çjou dövrünün sonuna yaxın isə kirayə müqaviləsinin mövcudluğu barədə mənbələrdə məlumatlar vardır.

Ailə-nikah hüququ. İn dövründən başlayaraq Çində ailə patriarxal xarakter daşıyırdı. Onun başında ailənin böyüyü sayılan kişi dururdu. Ata ailədə tam hakimiyyətə malik idi. Ən qədim dövrlərdə atanın uşaqlarına yaşama və ölümə məhkum etmə hüququ da var idi. Çoxarvadlılığa icazə verilirdi. Əyanların evlərində arvadlardan başqa çoxlu kənzilər də yaşayırdı. Birinci arvad digərlərinə nisbətən imtiyazlı idi. Şan cəmiyyətində qadınlara hörmət və ehtiram göstərilirdi. Bu da onların istehsal fəaliyyətində (toxuculuq, duluculuq, əkinçilik, və s.) əsas işçi qüvvəsi olması ilə əlaqədar idi. Arxeoloji qazıntılar qadınların ovda və müharibədə iştirak etməsini göstərir. Tunc nizə ilə birlikdə basdırılmış qadının aşkar edilməsini tədqiqatçılar qadınların həm hərbi başçılar, həm də ov zamanı başçı olmaları kimi qiymətləndirir. Fal yazılarında on üç minlik döyüşçü dəstəsinə başçılıq edən qadın hərbi rəis barədə qeydlərə rast gəlinir. Elə bu yazılar van arvadlarının ali kahin olmalarını göstərir. Yazılarda böyük kahin - başçı qadın tituluna da təsadüf edilir.

Nikahı evlənənlərin valideynləri bağlayırdı. Adətə görə gəlinə cehiz verilirdi. Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin inkişafı çox-

tərkibli (böyük) ailə əlaqələrinin zəifləməsinə gətirib çıxartdı. E.ə. 356-350-ci illərdə Şan Yan öz separatizmi ilə mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinə mane olan böyük ailələrin məcburi bölgüsünü keçirdi. Bununla belə, böyük ailə sosial-təsərrüfat özəyi olaraq qalırdı.

Böyük ailənin əmlakı üzərində ailənin başçısı sərəncam verirdi. Atanın sağlığında əmlakın bölüşdürülməsinə görə oğullar cəzalandırılırdı. Böyük ailənin mülkiyyəti üzərində vərəsəlik hüququndan ailənin bütün üzvləri — oğullar, dul qalmış arvadlar və ərə getməmiş qızlar istifadə edirdi.

Cinayət və cəza. Qədim Çin cinayət hüququ əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdi. Mənbələrə görə Çjou dövründə qanunvericiliyə cinayətlərin 500 növü daxil idi. Səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də ümumi prinsiplərin işlənməsi əsasında hüququn təşəkkül tapması idi. Burada iştirakçılıq anlayışı, təqsiri ağırlaşdıran hallar, məsələn, təkrarlıq (residiv), cəzanın ağırlıq dərəcəsini müəyyən etmək üçün əsas rolunu oynayan təqsirin formaları öz əksini tapmışdı. Bədən xəsarətinin “qəddarcasına qəsdlə və yaxud dava-dalaş zamanı törədilməsindən asılı olaraq müxtəlif cəzalar təyin edilirdi.

İlk növbədə dövləti cinayətlər: qiyam, iğtişaş, hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədilə hökmdara sui-qəsd düzəltmə, imperatoru tənqid etmək və onun əleyhinə yönəldilmiş narazılıqlar, çağırışlar və s. ağır cinayət sayılırdı. Sin dövründə dövlət əleyhinə olan cinayətlərə konfusiçiliyi təbliğ edən və qadağan olan qədim kitabların qorunub saxlanması da aid edilirdi. Sin qayda-qanununu gözdən salmaq məqsədilə keçmiş tərifləyən hər bir kəs təqiblərə məruz qalırdı və ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı. Sin Şi xuandi “bütün müəllimlərin Mahni və Rəvayətlərini, hikmətli sözlərini aradan götürməyi, başqa sözlə, bütün şəxsi bambuk kitablarını yandıрмаğı əmr etmişdi. Hakimiyyətin tənqid edilməsini qadağan edən fərmanın pozulmasına görə rejimin yüzlərlə əleyhdarı, o cümlədən çoxlu konfusiçilər qəddarcasına cəzalandırıldılar: diri-diri torpağa basdırıldılar, köləyə çevrildilər. Kiçik narazılığın ifadə edilməsi bütün ətraf əhalinin ucdantutma məhvi ilə nəticələnirdi.

Qədim Çin hüququ şəxsiyyət əleyhinə cinayətləri: törədilməsinə görə çox kəskin cəzaların nəzərdə tutulduğu adam öldürmə, bədənə xəsarət, yaralanma kimi cinayətləri özündə əks etdirirdi. Məsələn, qohumun öldürülməsinə görə tonqalda yandırılmağa məhkum edilmə nəzərdə tutulurdu. Atanın öldürülməsi isə hökm-

darın öldürülməsinə bərabər tutulurdu. Bu faktın özü həmin cinayətin ağır cinayətlər sırasına aid edildiyini göstərirdi.

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə böyük diqqət yetirilirdi. Bu cinayətlərə oğurluq, soyğunçuluq, bağdan ağacın oğurlanması və s. daxil idi. Yük heyvanlarının oğurlanmasına görə çox ağır cəza-ölüm cəzası müəyyənləşdirilirdi. Cinayət işlərinə baxılması üzrə nümunələrin əks olunduğu məmurlar üçün vəsaitlərdə məbəd-dən oğurluq, sitayiş əşyalarının oğurlanması, böhtan, ordudan fərarlik kimi cinayət növlərinin mövcudluğu göstərilir.

Qədim Çin hüququ müxtəlif növ cəzaların mövcudluğunu göstərirdi. Bunlardan da ən sabit - dəyişməz olanları, Mu vanın Qanunnaməsində (e.ə. X əsr) qeyd edildiyi kimi, damğa vurulması, burunun, ayağın kəsilməsi, axtalama və ölüm cəzası idi. Geniş yayılmış cəza növlərindən biri olan 100-dən 500-ə qədər dəyənəklə döyülmə ölüm cəzasına bərabər idi. Qədim Çin hüququna cərimə və məcburi qula çevirmə kimi cəza növləri də məlum idi. Şanın hakimiyyəti dövrünün əvvəllərində konfusiçilərin böyük nüfuzu altında cinayətkara qarşı etik təsir normalarına əsaslanan xüsusi rəmzi cəzalar sistemi (syau) mövcud idi. Belə ki, burunun kəsilməsi paltarın al-qırmızı rəngə boyanması ilə əvəz edilirdi. Ölüm cəzası - yaxasız əzgin köynəyin geyindirilməsi ilə dəyişdirilirdi və s. Sonrakı dövrlərdə quldarlıq münasibətlərinin bərqərar olduğu və inkişaf etdiyi bir şəraitdə rəmzi cəzalar aradan çıxmağa başladı. Bununla belə, onların qalıqlarına hələ Çjou dövründə rast gəlinirdi. Xan dövründə isə onları bərpa etmək cəhdlərinə təsadüf edilirdi.

Qədim Çin hüququnun sonrakı tarixi cəza sisteminin formalaşdırılması və onun sərtləşdirilməsini göstərir. Bunun da tam şəkildə təsdiqi e.ə. V-IV əsrlərə aid edilir. Cəza qorxuducu xarakter daşımağa başladı. Sin dövründə ölüm cəzasının ixtisaslaşdırılmış müxtəlif xarakterli növləri tətbiq edilirdi: qabırqaların sındırılması, qaynar qazana salınma, boğma, diri-diri torpağa basdırma və s. Bu dövrdə Çində kütləvi cəza növü kimi dövləti cinayətlərə görə ölüm cəzası yalnız cinayətkara tətbiq edilmirdi. Eyni zamanda onun üç nəsil dönənindən ailə üzvlərinin, habelə bir-birilə ellik zəmanətdə olan ailələrin məcburi köləliyə çevrilməsini nəzərdə tutan cəzalandırma sistemi işə salınmışdı.

E.ə. II əsrdə - eramızın I əsrinin əvvəllərində böyük Xan sülaləsinin dövründə imperator Lyu Ban Sinin qisasalıcı cəza qanunlarını ləğv edərək yalnız adam öldürməyə görə ölüm cəzasını qüvvə-

də saxladı. Əlamətdar hallardan biri də şikəst etməyə görə Şan Yanın qadağan etdiyi qan intiqamının Lyu Banın yenidən bərpa etməsi oldu. Bir qədər sonra sərt qanunlar - "On maddəlik Qanunnamə qüvvəyə mindi. Lakin kütləvi cəzalar artıq nəslin hamısına şamil edilmirdi. Lyu Banın ölümündən sonra imperator U-di edam edilmiş şəxslərin ailələrini kölə vəziyyətinə salan sərt qanunları yenidən qüvvəyə mindirdi. Kiçik Xan sülaləsinin dövründə imperator Quan Udi (eramızın 25-27-ci illəri) üsyana qalxmış kütlələrin bir sıra tələblərinə güzəştə getməyə məcbur olaraq cəzaların yüngülləşdirilməsi üçün tədbirlər gördü. O, məhkumlara amnistiya elan edərək eramızın 30-31-ci illərdə özünün verdiyi "Adamların satılması və köləliyə çevrilməsi haqqında Qanun əsasında qeyri-qanuni məhkum olunmuş qulları azad etdi. Eramızın 35-ci ilində verilmiş fərmanla qulların damğalanması qadağan edildi. Elə həmin vaxtda sahiblərin qullarını öldürmək hüququ məhdudlaşdırıldı. Azad adamları yaralamaq üstündə qula kəsilən ölüm cəzası haqqında qanun da ləğv edildi.

Hələ Qərbi Çjou dövründən başlayaraq Qədim Çin hüququ cəzadan iltizamın mümkünliyünü qəbul edirdi. Məsələn, damğa vurulmadan - 100 şua (pul vahidi), burunun kəsilməsindən - 200 şua, ölüm cəzasından 1000 şua verməklə cəzadan azad olmaq mümkün idi. Qədim Çin quldarlıq hüququnun sinfi xarakteri hakim sinif üçün müxtəlif güzəştlərin əks etdirilməsində özünü daha aydın şəkildə biruzə verirdi. Hakim nəslin üzvləri və yüksək mənəb sahibləri tərəfindən ağır cinayətlərin törədilməsi "şərəfli ölüm adlanan cəza ilə nəticələnirdi. Bu da ölümə məhkum edilmiş şəxsə hökmdar tərəfindən qılınc göndərilməsindən və ona özünü öldürməsinə əmr etməkdən ibarət idi. Xan sülalələri dövründə e.ə. 195-ci ildə imperator ediktinə əsasən, əyanlığın 15-ci və 16-cı dərəcələrinə mənsub olanlara, həmçinin imperatorun qohumlarına xəsarətli cəzaların tətbiqi qadağan edilmişdi. O, daha yüngül cəzalarla - məbəd üçün çör-çöpün yığılması, düyü təmizləmə və s. ilə əvəz edilirdi.

Məhkəmə prosesi. Qədim Çinin erkən dövrlərində məhkəmə prosesi çəkişmə xarakteri daşıyırdı. Proses çıxış edən və şahidləri özləri gətirən tərəflərin təşəbbüsü ilə başlanırdı. Bununla belə, Şan dövründə məhkəmə prosesi axtarış formalarının elementlərini də özündə birləşdirirdi. Qaçmış qulların axtarılması haqqında e.ə. XI əsrdə Ven vanın məlum sərəncamı bu hal üçün səciyyəvidir.

Axtarış forması getdikcə daha çox tətbiq olunub dövlət tərəfindən istifadə edilirdi. Təsadüfi deyildir ki, Li Kuyun Fatszinində (“Qanunlar kitabı) həbs və axtarış haqqında qanunlar müstəqil fəsillərə ayrılmışdır. Bu zaman xəbərçilik böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Hətta, cəza qorxusu altında ailə başçısının üzərinə “öz adamlarını ələ vermək, yəni ev adamlarını və qullarını məhkəməyə gətirmək vəzifəsi qoyulurdu. Eramızdan əvvəl II əsrin ortalarında xəbərçilərə mükafat verməklə xəbərçilik həvəsləndirilirdi. Buna, həmçinin Şan Yan tərəfindən tətbiq edilən ellik zəmanət sistemi müəyyən təkan verdi. Həmin sistemə görə 5 və 10 nəfərdən ibarət olan dəstələrin üzvləri nəinki bir-birinə görə cavabdehlik daşıyırdı, həm də başqalarının hərəkətlərini müşahidə etməli idilər.

Sübutların ən mühüm və geniş yayılmış növləri şahid ifadələri və maddi sübutlar idi. Tərəflərin and içməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Sin və Xan dövrlərində müqəssirin etirafı əsas sübut növü kimi qəbul edilirdi. Qaynaqlarda cinayətkarın “ifşa olunduğu, lakin öz təqsirini etiraf etməkdən boyun qaçırdığı hallarda və yaxud təhqiqatın gedişində öz ifadələrini dəyişdiyi təqdirdə, ona qarşı iş-gəncə tətbiq edilməsi barədə göstərişlərə rast gəlinir. Mənbələrdən görüldüyü kimi, Sin Çinində istintaq aparılmasının formal qaydası müəyyən edilmişdi. Bunu Sin dövrünün məhkəmə məmurunun basdırıldığı yerdə arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilmiş hadisə yerinin müayinəsi zamanı doldurulan blankların nüsxələri də sübut edir.

VI FƏSİL

QƏDİM YUNANISTAN

1. QƏDİM YUNANISTANDA DÖVLƏT VƏ HÜQUQUN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Yunanıstanda ibtidai icma quruluşunun dağılması prosesi qədim Homer dövründən başlanır (XI-IX əsrlər). Artıq bu zaman əmlak bərabərsizliyi müşahidə olunurdu. Bunun nəticəsində yaxşı torpaq və heyvanları öz əlində cəmləşdirən varlı adamlar meydana gəlirdi. Onlar cəsurlar və bazilevslər idi. Torpağın tayfa mülkiyyətinə daxil olmasına baxmayaraq, zadəganların nadəlləri (klerləri) öz ölçüsünə görə iri və yaxşı idi. Bazilevslər öz torpaqlarından əlavə xüsusi nadel ("temenos) alırdı. Bu dövrdə ev təsərrüfatında işləyən qullar meydana gəldi. Həmçinin həmin mərhələdə nadəli olmayan və buna görə varlı torpaq sahibləri üçün müəyyən sahə işləri görmək məqsədilə işə girən yoxsul təbəqə (fetlər) yarandı.

Bununla belə, Yunanıstanın Homer dövründə hələ də qəbilə quruluşu tam hökmran idi. Əhali tayfalara bölünürdü. Onlara bazilevs başçılıq edirdi. Qəbilə ağsaqqallarından ibarət olan, sonralar isə onların arasından seçilən ağsaqqallar şurası (bule) ictimai hakimiyyəti həyata keçirirdi. Şura vacib tayfa işlərini müzakirə edir, digər tayfalarla danışıqlar aparır, qəbilə-tayfa məhkəməsində iştirak edirdi. Ən mühüm məsələlərin həlli üçün xalq yığıncaqları çağırılırdı. Onlar əvvəlcədən ağsaqqallar tərəfindən hazırlanmış qərarları ya qəbul, ya da rədd edirdilər. Qərarlar səs-küylə, qışqırıqla qəbul edilirdi. Çox hallarda sırası icma üzvlərinin rəyi varlılar tərəfindən rədd edilirdi. Bu bəzədə Homerin "İlliada ədəbi-tarixi abidəsində bəhs olunur. Qəbilə-tayfa quruluşunun üzərində hərbi rəis, ali hakim və baş kahin funksiyalarını yerinə yetirən başçı-bazilevs dururdu. Əvvəllər bazilevs seçilirdi. Sonralar isə həmin vəzifə irsən keçməyə başladı. Bazilevsin güclü hakimiyyətə malik olmasına baxmayaraq o, səlahiyyətlərini təkbaşına deyil, əhalinin iştirakı ilə həyata keçirirdi.

Homer Yunanıstanında ictimai münasibətlər adətlər ilə tənzimlənirdi. Hüquq hələ yox idi. Həmin dövrdə ellinlər ədalətə və adətlərə (dike) istinad edirdi. Qan intiqamı hələ də hökm sürürdü. Ölmə görə qisas alınmalı idi. Bununla yanaşı, qisas, müqəssirin

sürgünü və öləninq qohumlarının razılığı olduğu halda qan bahası ilə əvəz edilə bilərdi.

Beləliklə, Homer dövrünün cəmiyyəti dağılmaq mərhələsində və quldarlıq dövlətinin yaranması ərafəsində idi.

Qədim Yunanıstanın ərazisində quldarlıq cəmiyyətinin meydana gəlməsi e.ə. VIII-VII əsrlərə təsadüf edir. Qədim Yunanıstanın xüsusiyyəti Makedoniya monarxiyasına qədər onun vahid bir dövlət olmamasında idi. Həmin dövr o, Balkan yarımadasının cənub hissəsindəki ərazidə, Aralıq dənizinin digər yerlərində (Kiçik Asiyanın qərb sahillərində, Qara dənizin şimal və cənub sahillərində, İtaliyada, Siciliyada və s.) mövcud olan çoxlu müstəqil dövlətlərdən (polislərdən) ibarət idi (Milet, Efes, Smirna, Mitilena, Lesbos adasında Fokeya, Afina, Sparta, Korinf, Fiv və s.). E.ə. VIII əsrdən yunanların Aralıq dənizi rayonlarının müstəmləkələşdirilməsi onların ərazilərinin genişlənməsi ilə nəticələndi. Yunan koloniyaları göstərilən ərazidən başqa Fransanın cənub sahillərində, İspaniyada və s. yerlərdə də təşkil edildi. Həmin ərazinin əhalisi birlikdə yunanlılar adlanırdı. Onlar mənşəcə qohum, yalnız coğrafi mövqeyinə görə isə bir-birindən pərakəndə düşmüş tayfalara mənsub idi. Yunanıstanı bölən dağ silsilələri onun hissələri arasında əlaqəni məhdudlaşdırırdı.

Qəbilə-tayfa quruluşunun dağılması nəticəsində meydana gəlmiş həmin dövlət-polislərin əhalisi az idi. Onlar kiçik ərazini əhatə edirdi. Dövlət-polislər sadə sosial-iqtisadi quruluşa malik olan böyük saray komplekslərini əvəz etdi. Polislər, bir qayda olaraq, kənd icmalarının bir şəhər mərkəzi ətrafında birləşməsi şəklində təşkil olunurdu. Buna baxmayaraq, tarixə bir neçə kəndin mərkəzi olmadan birləşməsi də məlumdur (məsələn, Sparta).

Polislər yunan cəmiyyətinin əsas siyasi təşkilat forması idi. Onlar müxtəlif formalarda insanların mütəşəkkil birliyi və kollektivlərini təşkil edirdi. Platon hesab edirdi ki, polisinq yaranması qida, ev və paltar tələbatlarının ödənilməsilə şərtləşir. Onun fikrincə, bunları insan ancaq başqaları ilə birlikdə ödəyə bilərdi. Aristotelinq fikrincə, polis mümkün insan birliyi tiplərinin ən yüksək forması idi. Aristotel onung əsas mövcudluq şərtini qidalanmaqda və torpaq sahibliyində görürdü.

Beləliklə, tamhüquqlu vətəndaşları birləşdirən, onların azadlıqlarını, quldarlıq quruluşunun sabitliyini təmin edən polis qapalı vətəndaş icması kimi fəaliyyət göstərirdi. Dövlət- polislərin özünəməxsusluğu antik torpaq mülkiyyətinin forması ilə müəyyən olunurdu. Torpaq mülkiyyəti polisinq siyasi və sosial sisteminin əsasını təşkil edirdi və üç formada - dövlət, ictimai (filanın, demlərin, iba-

dət birliklərinin kollektiv mülkiyyəti) və xüsusi mülkiyyət formasında olurdu. Özünəməxsusluğun mahiyyəti ondan ibarət idi ki, dövlət torpaq mülkiyyəti bütün icmanın, həmin polis vətəndaşları kollektivinin mülkiyyəti hesab olunduğu halda, ictimai torpaq sahibliyi ayrı-ayrı qrupların əlində cəmləşmişdi. Dövlət torpaq fondunun istifadə olunması dövlətin qanunları ilə nizama salınırdısa, ictimai torpaq fondunun istifadə şərtləri ayrı-ayrı vətəndaş-sahiblər qrupları tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. İctimai torpağın istifadəsinə dair mübahisələr ümumi deyil, xüsusi hüquq normaları ilə tənzimlənirdi.

Bundan başqa, dövlət və ictimai torpaq gəlir mənbəyi olmadığı üçün fərdi adamlara icarəyə verilmirdi, əldə olunmuş gəlir dövlət və ibadət tələbatlarına sərf edilirdi. Vətəndaşlara, həmçinin müsadirə edilmiş torpaq və əmlak satılırdı. Yunanıstanda vətəndaşlardan vergi tutulmasının bitkin sistemi də yox idi. Verginin birbaşa alınması, ancaq fəvqəladə ehtiyac zamanı baş verə bilərdi. Bu tədbirin müstəsna hal olması, xalq yığıncığının həmin verginin qədəri haqqında xüsusi dekretin qəbul edilməsi və onun birdəfəliyi ilə təsdiqlənirdi. Beləliklə, polislərin özünəməxsusluğunu, polisin ümumi və vətəndaşların fərdi maraqlarının üst-üstə düşməsi təşkil edirdi. Ancaq polis vətəndaşları həmin ərazidə torpaq sahəsi ala bilərdi. Müstəsna hallarda həmin imtiyaz meteklərə bağışlanırdı. Burada bir polisin ərazisi vətəndaşlara mənsub olan torpaqlarla üst-üstə düşürdü. Torpaq sahibliyi şəxsin həmin polis vətəndaşlarına aid olmasını, onun tam hüquq və imtiyazlarını müəyyən edirdi. Bu sahiblik yüksək vəzifəni tutmaq üçün hüquq verirdi. (Məsələn, Afinada strateq vəzifəsi).

Polis vətəndaşları arasında münasibətlər siyasi hüquq və vəzifələrin bərabərliyi əsasında qurulurdu. Bu, azad və bərabər üzvlərin münasibəti idi. Vətəndaşların bərabərliyi təcrübədə ayrı-ayrı təsərrüfatların - oykosların bərabərliyi demək idi. Oykoslar polisin daxilində əsas iqtisadi və sosial vahid idi. Polislər, demək olar ki, bu oykosların ümumi məcmusunu təşkil edirdi. Vətəndaşlar siyasi həyatda məhz bu oykosların vasitəsilə iştirak edirdi.

Polislər əvvəlki kənd icmaları ilə müqayisədə yüksək sənətkarlıq səviyyəsi, sikkənin, bazar münasibətlərinin meydana gəlməsi ilə daha mürəkkəb daxili quruluşa malik idi. Quldarlıq münasibətlərinin yaranması və quldarlığın inkişafı nəticəsində, polis dövlət funksiyalarını əldə etdi. Qədim Homer mərhələsindən klassik mərhələyə keçid ictimai həyatın bütün sahələrində dəyişikliklərə səbəb oldu. Homer dövründə köləliyin klassik forması olmadığı halda, klassik mərhələdə, xüsusən Yunan-İran müharibələrindən

sonra (e.ə. 492-479-cu illər) köləlik tam formalaşmış instituta, qullar isə məhsuldar qüvvəyə çevrildi. Polis, vətəndaşların bir ittifaq forması kimi, qullara qarşı durmalı idi. Beləliklə, polis qullara qarşı duran və hökmran sinfə çevrilən azad vətəndaşların təşkilatı kimi çıxış edirdi.

Yunan polislərinin sosial-siyasi inkişafında zadəganlarla vətəndaşlar arasında hakimiyyət uğrunda daimi mübarizə müəyyən rol oynayırdı. Demos bu mübarizədə öz iqtisadi müstəqilliyini qorumağa və zadəganlarla öz hüquqlarını bərabərləşdirməyə çalışırdı. Yunan polislərinin əksəriyyətində, məsələn, Afinada, bu mübarizə demosun və demokratik quruluşun qələbəsi ilə nəticələndi. Afina başqa polislərdən öz inkişaf səviyyəsinə və demokratik idarəçilik formasına görə seçilirdi. Digər polislərdə uzun müddət qəbilə-tayfa quruluşunun qalıqları mövcud idi. Bu isə onların ictimai və siyasi quruluşuna öz təsirini göstərirdi. Belə polislərin sırasına Sparta, Krit və s. daxil idi.

2. AFİNA QULDARLIQ DÖVLƏTİ

Afina dövlətinin yaranması. Statusuna görə, meydana gəlməsi e.ə. VI əsrə aid olan Afina dövləti dövlət-polislərdən xüsusi-lə seçilirdi.

Afina dövlətinin formalaşması prosesində əfsanəvi bazilevs Teseyin islahatları böyük rol oynadı. Rəvayətə görə, onun hakimiyyəti dövründə dörd Afina tayfasının birləşməsi baş verdi (sinoykizm). Bunun nəticəsində qəbilə quruluşunun dağılması sürətləndi, tayfalararası əlaqəsizlik aradan qaldırıldı, Attika ərazisində yığcam əhalinin - Afina xalqının formalaşması baş verdi. Tayfa birləşmələri ilə bir vaxtda yaradılmış Şura onların birləşdirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Şura tayfaların ümumi idarəçilik orqanını funksiyasını həyata keçirirdi.

Qəbilə - tayfa quruluşunun dağılması prosesində və ictimai bərabərsizliyin möhkəmləndirilməsində Teseyin adı ilə əlaqələndirilən azad əhalinin üç silkə bölünməsi mühüm amil oldu. Həmin silklər: evpatridlər - alicənablar, geomorlar - əkinçilər və demiurqlar - sənətkarlar idi. Evpatridlər ictimai vəzifələri əldə edən, böyük səlahiyyətlərə malik olan qəbilə-tayfa zadəganları, Afina aristokratları idi. Evpatridlər əhalinin cüzi hissəsini təşkil edirdi. Əhalinin çox hissəsi yoxsullar (fetlər) və tacirlərlə birlikdə geomorlar və demiurqlardan idarət idi. Onlar xalq yığıncağında iştirak etmək hüququnu saxlayırdı. Sonralar kiçik torpaq sahiblərinin vəziyyətinin pisləşməsi ilə birlikdə xalq yığıncağının da əhəmiyyəti azaldı. Evpat-

ridlər isə həm iqtisadi, həm də siyasi sahədə daha böyük hakimiyyət əldə etdi. Evpatridlər iri torpaq sahibləri və ən yaxşı torpaq mülkədarları idi. Kiçik torpaq mülkədarları onlardan böyük faizlə borc taxıl aldıkları üçün öz torpaqlarını girov qoymağa məcbur olurdu. Kimə və hansı məbləğə həmin sahənin girov qoyulmasının göstərilməsi ilə “sərhəd dirəkləri təcrübəsi meydana gəldi. Aristotel qeyd edir ki, e.ə. VII əsrin sonunda Afinada borc, torpağın və şəxsiyyətin girov qoyulması ilə bağlı idi. Borcu qaytara bilməyən şəxsləri məhkəmə qərarı ilə azadlıqdan məhrum edib köləliyə satmaq olardı. Borc köləliyinin şərtləri kreditora borcu vermək iqtidarında olmayan borclunu qula çevirmək imkanı verirdi.

Evpatridlərin möhkəm iqtisadi vəziyyəti onların siyasi hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə kömək edirdi. Onlar, tədricən tayfa başçısının — bazilevsin hakimiyyətini məhdudlaşdırırdı. Bazilevsin funksiyaları evpatridlərdən seçilmiş arxontlar adlanan vəzifəli şəxslərə keçməyə başladı. Arxontlar öz vəzifələrini əvəzsiz yerinə yetirirdi. Əgər əvvəllər arxontlar ömürlük seçilirdilərsə, e.ə. VIII əsrdə onlar üçün on illik fəaliyyət müddəti təyin olundu. E.ə. 683-cü ildə arxontların sayı və fəaliyyət müddəti dəyişdirildi. Bundan sonra bir il müddətinə doqquz arxont seçilirdi. Arxontların hər biri ayrılıqda müvafiq funksiyaları yerinə yetirirdi. Arxontlar kollegiyasına başçılıq edən arxont-eponim birinci arxont sayılırdı. O, ölkəni idarə edirdi və ailə məsələləri ilə bağlı məhkəmə funksiyasını həyata keçirirdi. Həmin təqvim ilinə hakimiyyətdə olan arxontlar kollegiyasının üzvü arxont-eponimin adı verilirdi.

İkinci arxont-bazilevs kəhinlik vəzifələrini və dini işlər üzrə məhkəmə funksiyasını yerinə yetirirdi. Üçüncü arxont - polemərx hərbi rəis funksiyasını həyata keçirirdi. Başqa qalan altı arxont - fəsmofetlər əsasən ədalət mühakiməsini icra edirdilər.

Beləliklə, arxontlar kollegiyası faktiki olaraq bazilevsə əvəz etdi. Afina dövlətinin yaranma prosesində öz əhəmiyyətinə görə ikinci amil zadəgan ailələrinin üzvlərindən ibarət olan areopaq adlı yeni dövlət idarəçilik orqanının yaradılması idi. Areopaq tayfa ağsaqqallar şurasını əvəz etdi. O, keçmiş arxontlardan təşkil olunurdu, eyni zamanda özü arxontları seçir və onlara nəzarət edirdi. O, həmçinin ali məhkəmə orqanı funksiyasını həyata keçirirdi. Bu iki orqanın - arxontlar kollegiyasının və areopaqın yaranması evpatridlərin hakimiyyətini gücləndirdi və onların tam hakimiyyətini təmin etdi.

E.ə. VII əsrdə Afina dövlətinin siyasi həyatında mühüm hadisə — əhalinin ərazi üzrə bölgüsü baş verdi. Qohumluq əlaqələrinə görə tayfalarda birləşdirilmiş əhali dəniz ticarətinin qorunması üçün donanmanın yaradılması ilə əlaqədar olaraq ərazi əlamətinə

görə bölündü. Ölkə kiçik ərazi dairələrə - navkrariyalara bölündü. Onlar hər dörd tayfanın hüduqlarında yaradıldı. Pritanın başçılıq etdiyi hər tayfa 12 navkrariyadan ibarət idi. Hər navkrariya donanma üçün bir gəmi tikməli idi.

Evpatriqlərin iqtisadi və siyasi hakimiyyətinin möhkəmlənməsi ilə yanaşı demosun vəziyyətinin pisləşməsi, kiçik torpaq sahiblərinin borca düşməsi, kəndlilərin müflisləşməsi baş verirdi. Kəndlilərin əksəriyyəti icarəyə götürülmüş torpaq sahibinə məsulun altıda bir hissəsini verməli idi. Onlar altıpaylılar adlanırdı. Bəzən yoxsullar özləri köləliyə keçir və ya öz uşaqlarını köləliyə satmağa məcbur olurdular.

Kəndlilərin ağır vəziyyəti, onların müflisləşməsi e.ə. VII əsrdə zadəganlara qarşı açıq çıxışlara gətirib çıxartdı. Zadəganlara qarşı kəndlilərin narazılığından istifadə edib hakimiyyəti ələ almağa çalışan quldarlar sinfinin ticarət və sənaye təbəqələri də çıxış etdi. Plutarx varlılarla kasıblar arasında kəskin bərabərsizliyi göstərərək qeyd edirdi ki, bütün xalq varlılara borclu idi, narazı olanların ən fəalları isə çoxsaylı ittifaq təşkil edib dözülməz vəziyyətin ləğvi haqqında razılığa gəldi. Onlar borcluların azad edilməsi, torpağın bölünməsi və ümumi dövlət çevrilişi etmək qərarına gəldilər.

Solon islahatları. Yaranmış vəziyyətdə dərin siyasi dəyişikliklərin aparılması zərurəti meydana gəldi. Siyasi səhnəyə çıxan Solon bir sıra mühüm islahatları həyata keçirdi. E.ə. 594-cu ildə Solon arxont seçilmişdi. O, öz mənşəyinə görə evpatriqlərdən idi və ticarətlə məşğul olurdu. Solonun islahatları mütədil xarakter daşıyırdı. Bu iki ayrı-ayrı qüvvə - plutokratiya (varlıların hakimiyyəti) və demos arasında kompromisin təmin olunmasına yönəlmişdi. Solon "həm yoxsul, həm də varlı üçün bərabər qanunlar qəbul etdi. Solon siyasi hüquqlarına görə əhalini bərabərləşdirmədi. Solon yazırdı: "Mən demosa onu qane edən qədər hörmət bəsləyərək onun vətəndaş şərəflərini almadım və artıq heç nə vermədim. Özünün ən əsas xidmətini Solon varlılarla kasıblar arasında ziddiyyətlərin kompromis islahatlar vasitəsilə ləğv edilməsində və bununla, qanlı qarşidurmanın qarşısının alınmasında görürdü. Solon kəndlilərin tələblərinə baxmayaraq, torpaq bölgüsü aparmadı. Lakin fetlər torpaq almaq imkanı qazandı. O, borc hüququ islahatını (sisaxfiya) həyata keçirdi, kasıbların evpatriqlərə olan borclarını ləğv etdi. Bundan sonra şəxsın borca görə köləyə çevrilməsi qadağan edildi. Borca görə köləliyə düşmüş şəxslər azadlıq əldə etdilər. Ölkədən kənara satılmışlar isə geri alınıb vətənə qaytarıldılar. Bununla yanaşı olaraq dövlət, öz biganə borclularını köləliyə satmaq hüququnu

özündə saxlayırdı. Solon islahatları geomorları plutokratiyadan müdafiəsinə yönəlmişdi. Geomorlar tərəfindən itirilmiş torpaq və şəxsi azadlıq ikinci islahat nəticəsində bərpa olundu. Ancaq onlar özlərinin müstəsna torpaq sahibliyini və siyasi hakimiyyət hüququnu itirdilər.

Solonun ikinci islahatı vətəndaşları əmlak ölçüsünə görə dörd dərəcəyə bölürdü. Lakin Solon qəbilə quruluşuna xas olan Afina icmasının dörd tayfaya - filaya bölünməsinə saxladı. Ölçü vahidi kimi 52,4 l bərabər (medimn) taxıl həcmi qəbul edildi. Birinci dərəcəyə kənd təsərrüfatından ildə 500 medimn gəlir əldə edən vətəndaşlar daxil olurdu. Onlar beşyüzlülər idi. İkinci dərəcəyə gəliri 300 medimndən az olmayaraq və ya döyüş atını saxlaya bilən süvarilər daxil idi. Üçüncü dərəcəyə daxil olanlar üçün (zevgitlər) - 200 medimn və nəhayət, dördüncü dərəcəyə (fetlər) - 200-dən aşağı medimn nəzərdə tutulmuşdu. Siyasi hüquqlar əmlak vəziyyətinə müvafiq olaraq bölüşdürülürdü. Yüksək vəzifələri (arxontlar, areopaq üzvü vəzifəsini) ancaq birinci dərəcənin vətəndaşları tuta bilərdilər. Birinci üç dərəcənin vətəndaşları dövlət vəzifələrini tutmaq hüququna malik idilər. Dördüncü dərəcənin vətəndaşları heç bir vəzifələrə seçilmirdi. Bununla belə, onlar üçün xalq yığıncağına yol açıldı. Dördüncü dərəcənin vətəndaşları onun işində və seçilməsində iştirak edə bilərdi.

Dərəcələr müəyyən mükəlləfiyyət daşıyırdı. Birinci dərəcənin vətəndaşları (beşyüzlülər) dövlətin xeyrinə liturgiya (mükəlləfiyyət) daşıyırdı. Onlar donanma üçün gəmi tikməli idi. İkinci dərəcə vətəndaşları (süvarilər) - süvari qoşunda, üçüncü dərəcə vətəndaşları (zevgitlər) - ağır silahlanmış piyadada (hoplitlər) xidmət edirdi. Dördüncü dərəcə vətəndaşları (fetlər) isə yüngül silahlanmış hərbiçi kimi xidmət göstərirdi.

Afina dövlətinin möhkəmləndirilməsində, Solon tərəfindən hər tayfadan (hər il) yüz nəfər sayında birinci üç dərəcənin vətəndaşlarından seçilən yeni dövlət idarəçiliyi orqanı - Dördyüzlər şurasının yaradılması vacib bir addım oldu.

Solon qəbilə zadəganlarından ibarət olan areopaqı qoruyub saxladı. Areopaq, əvvəlki kimi qanunların icrasına və xalq yığıncağının fəaliyyətinə nəzarət hüququna malik idi.

Solonun Dördyüzlər şurası yaratması qəbilə zadəganlarına güzəşt idi. Bu güzəştin əvəzinə Solon demos üçün bütün dörd dərəcənin vətəndaşlarından seçilən və geniş məhkəmə hakimiyyətinə malik olan andlılar məhkəməsi — gelieyanı yaratdı. Sonralar gelieya qanunvericilik hakimiyyətinin həyata keçirilməsinə və vəzifəli şəxslərin seçilməsinə də nəzarət olunmasında iştirak edirdi.

Beləliklə, Solon islahatları kompromis xarakter daşıyırdı. Solon tərəfindən qəbul edilmiş əmlak senzi və yaradılmış dövlət orqanları Afina dövlətini daha da möhkəmləndirdi, qəbilə-tayfa quruluşunun əsaslarını sarsıtdı. Lakin Afinada dövlətin yaranma prosesi Klisfen islahatlarının nəticəsində başa çatdı.

Solon islahatları əsasında qurulmuş Afina cəmiyyəti 30 il fəaliyyət göstərdi. Lakin sonra islahatdan narazı olan evpatridlər hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladı və müvəqqəti müvəffəqiyyətə nail oldular. Arxontların sayı 10-a qədər artdı. Onlardan beşi - evpatridlərdən, üçü - geomorlardan, ikisi - demiurqlardan seçilməli idi. Ancaq evpatridlərin cəhdləri demosun, əsasən kiçik torpaq sahiblərinin cavab mübarizəsi və müqaviməti ilə rastlaşdı. Qəbilə zadəganlarının əhali ilə mübarizəsi siyasi səhnəyə varlı və zadəgan qəbilə nümayəndəsi olan Pisistratı çıxartdı. Hərbi qüvvələrə və kənd kütlələrinə arxalanan Pisistrat hakimiyyəti ələ aldı. O, təkbaşına idarəetmə üsulunu (tiranlığı) tətbiq etdi. Pisistratın və onun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğullarının hökmranlığı e.ə. 560-cı ildən e.ə. 527-ci ilə qədər davam etdi. Pisistratın hökmranlığı dövründə kənd təsərrüfatı işlərinin aparılması üçün pulla verilmiş kredit kəndlilərin vəziyyətini müəyyən qədər yüngülləşdirdi. Bundan başqa, vergilər yüngülləşdirildi və kəndlilərin şəhərə (məhkəmə işləri ilə əlaqədar) getməməsi üçün səyyar məhkəmələr təşkil olundu. Bütün başqa məsələlər üzrə Afina Solon islahatları əsasında idarə olunurdu.

Vergilərin çoxalmasından və müstəbidlik rejimindən narazı olan zadəganlar müstəbidliyə qarşı çıxış etdi. Spartanın köməyinə baxmayaraq, onlar hakimiyyəti ələ ala bilmədi. Xalq kütlələri, Afina cəmiyyətinin geniş dairələri adlı-sanlı Alkmeonidlər nəslindən olan zadəgan ailəsinin nümayəndəsi Klisfenin başçılığı altında pisistrat Qippiyi (Pisistratın oğlu) və onunla birlikdə spartalıları qovdu. Bununla da tiranlığa son qoyub hakimiyyəti Klisfenə təqdim etdilər.

Klisfen islahatları. Hakimiyyətə gələn Klisfen qəbilə quruluşunu tam ləğv edən və Afinada dövlətin formalaşmasını başa çatdıran e.ə. 509-cu il islahatlarını həyata keçirdi. Klisfen Solon tərəfindən müəyyən olunmuş əmlak senzini saxladı. Lakin o, əhalinin dörd tayfaya - filaya bölünməsinə ləğv etdi. Tayfa mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, o, bütün əhalini 10 ərazi filaya böldü və bununla da əhalinin ərazi bölgüsünü təşkil etdi. Hər filanı o, ayrı-ayrı yerlərdə yerləşən və vahid bir ərazini təşkil etməyən trittilərə böldü. Başqa sözlə, hər fila üç ayrı-ayrı ərazi vahidinin birləşməsinə təşkil

etdi. Hər filanın 2/3 hissəsi şəhər əhalisini və ya şəhərə meyl göstərən əhalini, 1/3 hissəsi isə kənd əhalisini əhatə edirdi. Tritilər öz növbəsində demlərə bölünürdü. Demlər öz ağsaqqalını- demarxı seçirdi. Onlar keçmiş navkrarlar kimi demin işlərinə başçılıq edir və dem yığıncağının qərarlarını icra edirdilər.

Klisfen dövlət quruluşunda da dəyişiklik etdi. Hələ Solon tərəfindən yaradılmış Dördyüzlər şurası ləğv olundu. Onun yerinə hər 10 filadan 50 nəfər nümayəndə olan Beşyüzlər şurası yaradıldı. Şura xalq yığıncağının çağırışlararası dövründə Afinanın siyasi həyatına rəhbərlik edirdi. O, həmçinin xalq yığıncağının qərarlarını icra edirdi.

Klisfen areopaqı və arxontlar kollegiyasını dəyişməz saxladı. Lakin sonralar yeni idarəçilik orqanı - 10 strateq kollegiyasının yaradılması ilə əlaqədar olaraq arxontlar kollegiyası özünün əvvəlki əhəmiyyətini itirdi. Strateqlər kollegiyasına hər 10 filanın bir nümayəndəsi daxil idi. Əvvəllər strateqlər hərbi qüvvələrə rəhbərlik edirdilərsə, sonralar onlar yüksək dövlət vəzifələrini tutmağa başladılar.

Klisfen tərəfindən qəbul edilmiş qanunlardan biri də ostrakizm (ostrakon-kirəmit, saxsı qırıqları) haqqında qanun idi. Həmin qanuna əsasən səsvermə yolu ilə dövlət üçün təhlükə doğuran şəxslər müəyyən edilir və onlar Attikadan kənara sürgün olunurdu. Səsvermə kirəmit qırıqlarının verilməsi yolu ilə keçirdi. Orada dövlətə, demokratiyaya təhlükə doğuran şəxslərin adı yazılırdı. Səsverənlərin sayı 6 mindən az olmamalı idi. Əvvəlcə "kirəmit qırıqlarının verilməsinin zəruriliyini səsvermə ilə müəyyən edən xalq yığıncağı çağırılırdı. Aristotelin məlumatına görə, əgər onun zəruriliyi sübut olunardusa, bütün meydan on giriş qapısı saxlanılmaqla taxta hasara alınır. Həmin girişlərdən filalar üzrə daxil olanlar yazılmış hissəni aşağı çevirməklə kirəmit qırıqlarını təqdim edirdi. Bu mərasimə doqquz arxont və Şura sədrlik edirdi. Səsverənlərin çoxu şəxsin əleyhinə səs verirdisə, o, 10 il müddətinə Attikanı tərk etməli idi. Özünün şəxsi işləri ilə bağlı kiməsə nəyisə verə və ya ala bilməsi üçün ona əvvəlcədən 10 gün müddət verilirdi. Həmin şəxsin öz əmlakından əldə olunan gəlirləri istifadə etmək hüququ saxlanılırdı. Ostrakizm, şübhəsiz, qəbilə zadəganlarına qarşı əlverişli vəsiətə idi. Sonralar öz rəqiblərinə qarşı mübarizədə ayrı-ayrı siyasi qruplar ondan istifadə edirdi.

Klisfen islahatları Afina dövlətinin yaradılmasında həlledici rol oynadı. Onlar bu mürəkkəb prosesə yekun vuran mərhələ idi. Klisfenin əmlak senzini qoruyub saxlamasına baxmayaraq, onun islahatları Afina demokratiyasının yaradılmasına, demosun qələbəsi-

nə və quldarlıq demokratik respublikasının qurulmasına yol açdı. Aristotel qeyd edir ki, Klisfenin qanunları xalqın xeyrinə qəbul edilmişdi. Afinanın dövlət quruluşu isə Solon dövrü ilə müqayisədə daha da demokratik oldu.

E.ə. V əsrdə Afinada dövlət quruluşunun demokratikləşməsi. E.ə. V əsrin birinci yarısı Yunan-İran müharibəsi ilə səciyyələnilir. Həmin müharibə e.ə. VI əsrin ikinci yarısında formalaşmış qüdrətli İran dövləti tərəfindən Yunanıstana qarşı başlandı. Müharibə yunanların qələbəsi ilə nəticələndi. Afina bu qələbədə həlledici rol oynadığına görə istiqamətverici ölkəyə çevrildi. Bu dövrdə Afinada iqtisadi və siyasi inkişaf, demokratik quruluşun möhkəmlənməsi müşahidə olunurdu.

Afina öz qüdrətinin ən yüksək nöqtəsinə Afina arxenin yaranması mərhələsində çatdı. Afina arxei Yunan-İran müharibələri zamanı Afinanın başçılığı altında çoxlu (160) yunan polisinin birləşməsi nəticəsində yaranmış dəniz ittifaqı idi. Çünki İrana qarşı mübarizə onların ümumi səylərini tələb edirdi. Buna görə də e.ə. 477-ci ildə Delos adlandırılan ittifaq yaradıldı. Əvvəlcə ona Sparta başçılıq edirdisə, e.ə. V əsrin 70-ci illərində hərbi əməliyyatların dənizə keçməsi ilə əlaqədar olaraq, başçılıq Afinaya keçdi. Qədim mənbələrin məlumatına görə, hakimiyyətin Afinaya verilməsi təşəbbüsü Xios, Samos, Lesbos kimi ada-dövlətlərinə məxsus idi. Bu hadisəyə qədər də Afina ittifaqda hakim mövqə tuturdu. İttifaqın üzvləri gəmiləri təchiz etməli, ümumi xəzinəyə hərbi məqsədlər üçün üzvlük haqqı ("foros - vergi) verməli, donanma tikməli idilər. Sonralar donanmanın tikilməsi və ona rəhbərlik Afinaya tapşırıldı. Hərbi ehtiyaclar üçün üzvlük haqqının yığılması təcrübəsi, hələ ittifaq spartalılar başçılıq etdiyi dövrdən başlanmışdı. Həmin dövrdə müttəfiqlərin öz təşəbbüsü ilə onların imkanları nəzərə alınmaqla üzvlük haqqı müəyyən edilmişdi. Plutarx qeyd edir ki, yunanlar özləri afinalılara onların torpaqları və gəlirləri ilə tanış olub üzvlük haqqını təyin etmək üçün Aristidin göndərilməsi barədə müraciət etdilər. Beləliklə, qeyd olunan dövrdə vergi müəyyən edərkən təkcə torpaqdan gələn gəlirləri deyil, həmçinin digər mənbələrdən - gümüş hasil edilməsindən, daxili vilayətlərlə ticarətdən əldə olunan gəlirlər də nəzərə alınır. Bu, şübhəsiz, üzvlük haqqının verilməsini yüngülləşdirirdi.

Məbləğ əvvəlcə Delos adasında yerləşən ümumi xəzinəyə daxil olurdu. Lakin e.ə. 454-cü ildə xəzinə Afinaya köçürüldü. Həmin zamandan ilk dəfə olaraq ellinlər xəzinəsinin xəzinədarları vəzifəsi təsis olundu. Müttəfiqlərdən gələn vergilər hər il Akropolda

mərmər sütunda qeyd olunub nümayiş etdirilirdi. Forosun məbləği-nə dair şikayətlərə, qərarı qəti olan Afina məhkəməsi baxırdı.

Sonrakı illər Afinanın ittifaqda hegemonluğunun güclənməsi ilə səciyyələnir. Afina müttəfiqlərin daxili işlərinə qarışır və vergiləri müntəzəm yığırdı. E.ə. 425-ci ildə Afina xalq yığıncağının qərarı ilə verginin artırılması nəticəsində foros verən dövlətlərin sayı çoxalıb 380-400 qədərə çatdı. Afinada yerləşən ümumittifaq xəzinəsi Afina hakimiyyəti tərəfindən adətən afinalıların xeyrinə xərclənirdi. Mənbələr Perikl tərəfindən həyata keçirilmiş böyük inşaat işlərindən, “uzun divarın (Afinanı onun limanı Pereylə birləşdirən divar) tikilməsindən, ittifaqın ehtiyat fondunun hesabına Afina və Attika məbədlərinin bərpasından, ayrı-ayrı məbədlərin tikilməsindən (Qefestin və Afinanın, Parfenonun, Afina-Nikanın) bəhs edir.

Təxminən e.ə. V əsrin 40-cı illərinin birinci yarısında Afinada müttəfiq polislərə qarşı nəzarəti gücləndirmək üçün iki dekret qəbul edildi. Birinci dekret forosun vaxtında verilməsinin təmin edilməsini nəzərdə tutan Kliniy dekreti idi. Bu dekretə görə forosun yığılması və Afinaya çatdırılması məsuliyyəti yerli və Afina orqanlarının üzərinə qoyuldu. İkinci - “pul dekreti müttəfiqlər qarşısında öz ərazilərində Afina gümüş pullarından, çəkisindən və ölçüsündən istifadə etmək vəzifəsini qoyurdu. Afina pulunun tətbiqi ilə yerli pul kəsilməsi qadağan edildi. Müttəfiq polislər qarşısında öz gümüş pullarını Afinaya yenidən kəsilmək üçün göndərmək vəzifəsi müəyyən olundu.

Həmin dövrdə Afina, müttəfiqlərin ərazisində bir sıra koloniyaların yaradılması siyasətinə keçdi. Müttəfiqlərin ərazisində afinalılardan ibarət kleruxiya adlanan böyük yaşayış qəsəbələri təşkil olundu. Plutarx qeyd edir ki, Perikl “kasıb adamlara kömək etmək arzusunu rəhbər tuturdu. Həqiqətən, mənbələr göstərir ki, əsasən fetlərdən ibarət olan 10 min kasıb Afina vətəndaşı müttəfiqlərin ərazisində nadəllər və ya renta aldı. Kleruxiyalar satış dairəsinin genişlənməsi mənasında da Afinaya xeyir gətirirdi. Bu iş sənətkarlıqla və ticarətlə məşğul olan adamlara sərfəli idi. Bundan başqa onlar, əslində Afina dövlətinin hərbi bazalarına çevrilmişdi.

Afina hegemonluğu, həmçinin afinalı vəzifəli şəxslərin müttəfiq dövlətlərin əksəriyyətinə təyin olunması vasitəsilə də həyata keçirilirdi. Aristotel xaricdə qulluq edən 700 nəfərə qədər afinalı vəzifəli şəxs olduğunu qeyd edirdi. Bu mənada, Eritra haqqında Afina dekreti maraqlı kəsb edirdi. Orada qeyd edilirdi ki, həmin şəhərin şurası təkcə keçmiş yerli şuranın deyil, həmçinin afinalı vəzifəli şəxslərin - yepiskopun və Afina qarnizonunun başçısı olan fruraxın müşahidəsi ilə seçilməli idi. Başqa mənbələrdən məlum olur

ki, həmin vəzifəli şəxslər özlərinin bilavasitə dini və hərbi funksiyaları ilə yanaşı, müttəfiq dövlətlərdə siyasi nəzarət funksiyasını da həyata keçirirdi.

Arxedə Afina siyasətinin həyata keçirilməsində arxontlar böyük rol oynayırdı. Onların çoxu yerli magistratlara məsləhət vermək üçün müttəfiq dövlətlərə göndərilirdi. Proksenlər də (proksen titulu həmin dövlətin vətəndaşlarının mənafeələrinin müdafiəsini öz üzərinə götürən digər dövlətlərin vətəndaşlarına verilirdi. Proksenlər öz şəhərlərində Afina siyasətinin daşıyıcıları kimi çıxış edirdilər.) əhəmiyyətli rol oynayırdı. Onlar tərəfindən Afina hakimiyyətinə verilən məlumatlar ittifaq üzvlərinin Afinaya qarşı üsyanlarının vaxtında qarşısını alırdı. Afina hakimiyyəti müttəfiqlərin ərazisində öz proksenlərini müdafiə edirdi.

Mənbələr arxedə Afina tərəfindən nəzarətin güclənməsində məhkəmələrin əhəmiyyətini göstərir. Afina müttəfiq dövlətlərin mövcud dövlət quruluşuna toxunmayaraq, məhkəmə orqanlarının vasitəsilə onlara nəzarət etməyə başladı. Demək olar ki, bununla məhkəmələr siyasi funksiyalar əldə etdi. Belə ki, Afina andlılar məhkəməsi müxtəlif xarakterli işlərə baxırdı. Məsələn, yuxarıda göstərilən pul və ittifaq dövlətlərində forusun vaxtında yığılması dekretlərinin pozulması barədə ittiham üzrə işlərə. E.ə. 425-ci il verginin yenidən təyini haqqında dekretə əsasən mübahisəli məsələlərin həlli üçün Afinada 1000 nəfərdən ibarət xüsusi məhkəmə təsis edildi. Həmin məhkəmə Afina Şurası ilə birlikdə işə baxıb qəti qərar qəbul edirdi.

Beləliklə, Afina ittifaqda öz hegemonluğunu nəzarət formaları (iqtisadi, inzibati, siyasi, məhkəmə) vasitəsilə həyata keçirirdi. Bu hegemonluq xüsusən e.ə. V əsrin ortalarından gücləndi. Təbii ki, zorakılığa, müttəfiqlərin istismarına arxalanan belə hegemonluq müttəfiqlərin ciddi etirazına səbəb olurdu. Afina hakimiyyətinə və qanunlarına qarşı tabesizliyin və üsyana çevrilən antiafina hissələrinin ifadəçisi əsasən kleruxiyaların və forosun ağırlığını daşıyan müttəfiq polislərinin təmin olunmuş vətəndaşları idi. Həmin polislərin demosu polisin ittifaqda olmasından hətta müəyyən xeyir əldə edirdi. Buna görə də mənbələrdə etiraf edilir ki, məhz Afina demosunun arxeye marağı və demosun müttəfiq polislərə dəstək olması həmin ittifaqın Afina hökmranlığının altında on illər ərzində qalmasına mühüm səbəb oldu.

Delos ittifaqında Afinanın hegemonluğu, onun qüdrətli dəniz dövlətinə çevrilməsi, e.ə. V əsrin ortalarından geniş sosial proqramın həyata keçirilməsi Afina iqtisadiyyatının intensiv inkişafına və Afina demokratiyasının çiçəklənməsinə gətirib çıxartdı. Artıq Yu-

nan-İran müharibələri dövründə dövlət quruluşunun demokratikləşməsi prosesi müşahidə olundu. Arxontların seçilməsi daha səsvermə yolu ilə deyil, püşk vasitəsilə həyata keçirilirdi. Birinci dərəcə vətəndaşları ilə yanaşı süvarilərin də sıralarından arxontlar seçilə bilərdi. Strateqlər kollegiyası yarandıqdan sonra qəbilə zadəganlarının nümayəndələrindən ibarət olan arxontların əhəmiyyəti azaldı.

Dövlət quruluşunun demokratikləşdirilməsində Efialtın və Periklin islahatları böyük rol oynadı. Efialt ən əvvəl öz islahatları ilə areopaqın xalq yığıncağının qərarlarına veto qoymaq hüququnu ləğv etdi. O, həmin hüququ gelicyaya verdi. Ümumiyyətlə, Efialtın islahatları areopaqın hesabına Beşyüzlər şurasının, xalq yığıncağının və gelieyanın hüquqlarını genişləndirdi. Beşyüzlər şurasına və xalq yığıncağına, əsasən gelieyaya vəzifəli şəxslərə və qanunların icrasına nəzarət funksiyası keçdi. Areopaq, həmçinin vəzifəli şəxslərin qeyri-qanuni hərəkətlərinə baxmaq hüququndan məhrum edildi. Onun səlahiyyətlərinə dini işlərə və həmçinin dini cinayətlərə aid olan qəsdən adam öldürmə işlərinə baxmaq daxil idi.

İctimai həyatın demokratikləşməsində Periklin həyata keçirdiyi islahatlar mühüm addım oldu. Periklin islahatına görə vəzifə tutmaq üçün müəyyən edilmiş senz azaldıldı. Aristotelin məlumatına görə, e.ə. 457-456-cı illərdə ilk dəfə zəvgit arxont oldu. Sonralar bu senz də ləğv edildi. Strateq vəzifəsi istisna olmaqla, bütün tam hüquqlu vətəndaşlar dövlət vəzifələrinə seçilmək hüququnu əldə etdi. Bundan başqa, Perikl zamanı vəzifəli şəxslər üçün mükafat müəyyən olundu. Bu, şübhəsiz, azad kasıb kütlələrinə həmin vəzifələrə yol açdı və xalq yığıncağının rolunu artırdı. Perikl, həmçinin ilk dəfə olaraq məhkəmələrdə əmək haqqının verilməsini təşkil etdi.

E.ə. V-IV ƏSRLƏRDƏ AFİNA DÖVLƏTİ

İctimai quruluş. E.ə. V-IV əsrlər Afina demokratiyasının çiçəklənmə dövrü hesab edilir. Afina quldarlıq dövləti olduğu üçün bu, azad əhalinin demokratiyası idi. Qullar xalq kütləsinin əsas hissəsini təşkil edirdi. Ayrı-ayrı dərəcələrə bölünmüş əmlaklı və əmlaksız təbəqələr onun digər hissəsini təşkil edirdi. Əmlaksız təbəqəni sənətkarlardan, əkinçilərdən və istehsal vasitələrindən məhrum olan, varlı adamların və dövlətin sədəqəsi hesabına yaşayan lyumpen - proletarlardan ibarət azad yoxsullar kütləsi təşkil edirdi. Varlılar içərisində torpaq aristokratiyası və tacirlərin, mədən, gəmi sahiblərinin və s. daxil olduğu sənaye-ticarət dairələri fərqlənirdi. Azad əhalinin digər dərəcəsini hüquqları məhdud olan meteklər (xaricilər) təşkil edirdi.

Afina vətəndaşı olan valideynlərdən doğulan şəxslər tamhüquqlu hesab olunurdu. Aristotelin məlumatına görə, bu qanunu Perikl qəbul etmişdi. O, göstərir ki, 18 yaşına çatmış vətəndaş demotlar (dem üzvü) siyahısına daxil edilirdi. Lakin siyahıya qəbul etmək şəxsin qanunla müəyyən edilmiş yaşa çatması, azad olması, qanuni doğulması (onun valideynlərinin tam hüquqlu olması) haqqında demotlar tərəfindən səsvermə nəticəsində qəbul edilmiş qərardan sonra baş verirdi. Birinci məsələ mənfi həll olunurdusa, şəxs yənidən yetkinlik yaşına çatmamış dərəcəsinə təyin edilirdi. Əgər şəxs azad hesab edilmirdisə, onun demotların qərarından məhkəməyə şikayət vermək hüququ var idi. Mübahisəni demotlar tərəfindən seçilmiş 5 ittihamçı həll edirdi. Əgər şikayət vermiş şəxs mübahisəni uduzdusa, dövlət onu köləliyə satırdı; əgər o, işi udurdusa, onun adını siyahıya daxil edirdilər. Bundan sonra həmin şəxs Şura tərəfindən yoxlanılırdı (dokimasiya). Əgər Şura 18 yaşına çatmamış şəxsin demotlar tərəfindən siyahıya daxil etməsini aşkar edirdisə, Şura onları cərimə edirdi. 18 yaşına çatanlar (onları efebələr adlandırırdılar) bir il ərzində xalq yığıncağı tərəfindən seçilmiş himayəçilərin rəhbərliyi altında hərbi hazırlıq keçirdilər. Bir ildən sonra onlar öz bacarığını teatrda xalq qarşısında nümayiş etdirirdilər. Sonra onlar iki il ərzində qarnizon xidmətini apara bilirdi. Bu müddət bitərkən onlar “bütün vətəndaşlarla eyni səviyyəyə çatırdılar. Xidmət dövrü efebələr (varlılar üçün nəzərdə tutulmuş donanmaya gəmi tikmək və təchiz etmək mükəlləfiyyəti istisna olmaqla) bütün mükəlləfiyyətlərdən azad olunurdu. Qeyd olunan mükəlləfiyyətdən isə ancaq yetimlər bir il müddətinə azad edilirdi. Bundan başqa, (vərəsəlik işləri və kahinlik vəzifəsinə əməl etmək zərurəti istisna olmaqla) xidmətdən yayınmamaqdan ötrü efebələr məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh kimi çıxış edə bilməzdi.

Tamhüquqlu vətəndaşlar qanunla müəyyən olunmuş hüquqlara malik idi. Bu, ən əvvəl torpaq mülkiyyəti hüququ idi. Yalnız vətəndaşlar polis hüduqlarında torpaq sahələri üzərində mülkiyyət hüququna malik idilər. Burada vətəndaş statusu və torpaq mülkiyyəti hüququ bir-birini şərtləndirirdi. Vətəndaşların, həmçinin siyasi hüquqları (xalq yığıncağında iştirak etmək, Beşyüzlər Şurasının üzvünə dək ayrı-ayrı dövlət vəzifələrinə seçilmək) var idi. Vətəndaşın hüquqları ancaq müxtəlif cinayət əməlinə görə məhkəmə qərarı ilə məhdudlaşırı. Belə vətəndaşlar atimia adlanan namussuzluq cəzasına məhkum edilmiş kimi hesab olunurdular, çünki məhz bütün hüquqlarının mövcudluğu vətəndaşın namuslu (time) hesab olmasına əsas verirdi.

18 yaşdan 60 yaşa kimi vətəndaşlar hərbi mükəlləfiyyətli hesab

edilirdi. Xidmətin növü vətəndaşın dərəcə mənsubiyyətindən asılı idi. Birinci və ikinci dərəcənin vətəndaşları (Beşyüzlər və süvarilər) atlı qoşunda və ya ağır piyadada, üçüncü dərəcənin vətəndaşları (zevgitlər) - ancaq ağır piyadada, dördüncü dərəcənin vətəndaşları (fetlər) isə - yüngül piyadada və ya donanmada xidmət edirdi.

Dərəcə mənsubiyyətindən asılı olaraq vətəndaşlar digər müxtəlif mükəlləfiyyətləri də yerinə yetirirdilər. Böyük xərclər tələb edən mükəlləfiyyətlər liturgiya adlanırdı. Onları varlı vətəndaşlar və həmçinin, varlı meteklər daşıyırdı. Demosfenin nitqindən görünür ki, hər il Afinada 60 nəfərə qədər vətəndaş liturgiya daşıyıcısı olurdu. Ən ağır mükəlləfiyyət isə gəmini təchiz etmək (triyerarxiya) vəzifəsi idi.

Afinaya digər yunan polislərindən gəlib, orada özlərinə məskən tapan və əsasən sənətkarlıqla, ticarətlə məşğul olan xaricilər meteklər adlanırdı. Meteklərin hüquqları məhdudlaşdırılmışdı. Onların vətəndaşlıq hüququ yox idi. Ona görə də onlar dövlət vəzifəsini tuta bilməzdilər. Meteklər torpağın, daşınmaz əmlakın sahibi ola bilməzdi. Onlar yaşayış üçün ev ala bilməzdilər. Meteklər evi ancaq kirayə götürə bilərdi. Başqa qeyri-vətəndaşlar kimi, meteklər hərbi xidmətə cəlb olunarkən bir qayda olaraq, köməkçi funksiyaları yerinə yetirirdilər. Lakin Afina donanmasında meteklərin rolu az əhəmiyyətli deyildi. Afinalılarla yanaşı hərbi xidmət etmək hüququ meteklərə bağışlanmış imtiyaz kimi verilirdi.

E.ə. V əsrin axırlarından Afinada dövlət qarşısında xüsusi xidmətləri olan meteklərə və yadellilərə torpaq və ev almaq imtiyazı verilməsi təcrübəsi tətbiq olundu. Metekə torpaq sahibi olmaq hüququnun bağışlanması əsasən polisin böhranı ilə əlaqədar idi. Bu, polis vətəndaşlarının müstəsna torpaq mülkiyyəti hüququnu pozurdu. Meteklərə, onların dövlət qarşısında xüsusi xidmətlərinə görə bağışlanmış imtiyazlardan biri də afinalı vətəndaşla qanuni nikaha girmək hüququ idi. Nəzərdə tutulmamış hallarda belə nikahlar qeyri-qanuni hesab edilirdi. Bu nikahdan törənən uşaqlara isə vətəndaşlıq hüququ verilmirdi.

Meteklər gəmi qurmaq mükəlləfiyyəti istisna olmaqla, bütün mükəlləfiyyətləri daşıyırdılar. Bu mükəlləfiyyəti ancaq varlı metek daşıyırdı. Ümumi mükəlləfiyyətlərdən başqa onlar xüsusi vergini - metekionu da verməli idi. Hər metek onun maraqlarını müəyyən dərəcədə təmsil etmək üçün özünə prostat seçməli idi. Prostat, məsələn, meteklə dövlət təşkilatları arasında vasitəçi idi.

Xüsusi bərabər vəzifəli meteklər qrupu da var idi. Dövlət qarşısında xüsusi xidməti olan həmin imtiyazlı meteklər onlar üçün nə-

zərdə tutulmuş adi mükəlləfiyyətlərdən azad edirdi və bu məsələdə onlar vətəndaşlarla bərabər olurdu.

Meteklərə yaxın vəziyyətdə azad edilmiş qullar dururdu. Onlar azadlığa buraxılmış və ya pulla öz azadlığını əldə edən keçmiş qullardan ibarət idi. Azad edilmiş qullar öz keçmiş sahiblərindən (patronlarından) asılı vəziyyətdə qalırdı. Əgər azad edilmiş qul nəzərdə tutulmuş məhdudiyəti pozurdusa, o, cəzalandırılırdı. Onlar meteklər kimi əkinçiliklə, sənətkarlıqla, üzümçülüklə və s. müxtəlif əmək sahələri ilə məşğul olmaqla, əsasən kənd təsərrüfatında çalışırdılar. Meteklərin mükəlləfiyyətlərini azad edilmiş qullar da daşıyırdı.

Qullar. E.ə. V-IV əsrlərdə Afina dövlətinin çiçəklənən dövründə, patriarxal köləliyin əvəzinə klassik köləlik gəldi. Əgər əvvəllər qullardan əsasən ev təsərrüfatında istifadə edirdilərsə, göstərilən dövrdə onlardan əmək aləti kimi istifadə edirdilər. Qullar əsas məhsuldar qüvvəyə çevrildi. Onların əməyi istehsalın bütün sahələrində istismar olunurdu. Qullar dövlətin mülkiyyətində və ya xüsusi şəxslərin sahibliyində idi. Dövlət qullarından həbsxana qulluqçusu, katib, mirzə, məhkəmə icraçısı kimi istifadə edirdilər.

Məlumdur ki, qulların sayı azad əhəlinin sayından dörd dəfə çox idi. 21 min vətəndaşa və 10 min metekə 400 min qul düşürdü. Köləliyin mənbələri müxtəlif idi: hərbi əsirlər, qullardan doğulmuş, xaricdən alınmış qullar (qeyd olunduğu kimi Solonun islahatları borc köləliyini ləğv etmişdi). Qul sahibkara məxsus olduğu üçün onun bütün əmlakı sahibkarın mülkiyyəti hesab edilirdi. Lakin ağasından ayrı yaşayan qullar da var idi. Onlar sənətkarlıqla məşğul idi, öz ağalarına ancaq müəyyən töycü verirdilər. Bundan başqa, dövlət qullarının mülkiyyət əldə etmək və onun üzərində sərəncam vermək hüququ var idi. Ağa üçüncü şəxslərə qul tərəfindən vurulan ziyana görə məsuliyyət daşıyırdı. O, qulu zərər çəkənə verdikdə, məsuliyyətdən azad edilirdi. Ağa qulu öldürə bilməzdi. Lakin onu şallaqla cəzalandıra bilərdi. Ölüm hökmü ancaq məhkəmə qərarı ilə təyin olunurdu. Özgə qulun öldürülməsi onun ağasına cərimə verilməsi ilə cəzalandırılırdı. Qul, dövlətə qarşı işlər istisna olmaqla, məhkəmədə müstəqil çıxış edə bilməzdi.

Dövlət quruluşu. Afinada əsas dövlət orqanları aşağıdakılar idi: a) xalq yığıncağı; b) Şura (bule); v) gelieya. E.ə. 462-ci ilin islahatına qədər idarəçiliyə nəzarət funksiyasının icrasında areopaqın müəyyən rolu var idi. Seçilən vəzifəli şəxslər də idarəçilikdə mühüm yer tuturdu.

Xalq yığıncağı. Geniş səlahiyyətə malik olan Afina ali dövlət hakimiyyəti orqanı - Xalq yığıncağında 20 yaşına çatmış tamhüquqlu vətəndaşları iştirak edə bilərdi. Qul, metek və qadınların belə hüququ yox idi. Xalq yığıncağı əvvəllər ildə 10 dəfə, sonralar e.ə. IV əsrdə isə 40 dəfə toplanırdı. Fövqəladə yığıncaqlar xüsusi hadisələr zamanı (məsələn, düşmən hücumu, təbii fəlakət) çağırılırdı. Xalq yığıncağı tərəfindən vacib qərarların qəbulu üçün ən azı 6 min nəfərin iştirakı tələb olunurdu. Orada əsasən Afinanın və yaxın kəndlərin sakinləri iştirak edirdilər. E.ə. IV əsrdən yığıncaqda iştiraka görə mükafat nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, kəndlilərə öz işlərindən ayrılmaq sərf etmirdi. Hər bir pritanianın iclaslarından biri (Attikada 354 günə bərabər olan ilin günləri növbə çəkən filaların sayına görə 10 pritaniyaya bölünmüşdü) əsas sayılırdı. Orada, Aristotelin göstərdiyinə görə, vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti və sərəncamları yoxlanılırdı, ərzaq və ölkənin təhlükəsizliyi məsələləri müzakirə edilirdi. Həmin iclaslarda, arzu edənlər xəyanət, demokratiyaya qarşı sui-qəsd, natiqləri pulla ələ almaq kimi dövləti cinayətlər haqqında fəvqəladə bəyanət verə bilərdilər. Bu iclasda, həmçinin əmlakın müsadirəsi haqqında təkliflər müzakirə edilirdi, varislərin hüquqlarının təsdiqi haqqında ərizələrə baxılırdı. Altıncı pritanianın əsas iclasında bu məsələlərdən başqa, ostrakizm məsələsi həll olunurdu. İlkən hökmlər (layihələr) haqqında (məsələn, Afina strateqləri haqqında işə görə ittihamçıların məhkəməyə cəlb edilməsi) təkliflər müzakirə edilirdi. Bu halda işin əvvəlcə məhkəməyə verilməsi üçün xalqın fikri lazım idi.

Başqa bir yığıncaq vətəndaşların müxtəlif xahişlərinin baxılmasına həsr olunurdu. Aristotel göstərir ki, hər arzu edən ibadət budağını qoyub (yun lentlə bağlanmış zeytun ağacının budağı yalvarış əlamətini göstərirdi), xalqa şəxsi və ya ictimai işlər haqqında danışa bilərdi. Üçüncü və dördüncü iclaslar başqa işlər üçün ayrılırdı. Qanuna əsasən həmin iclaslarda dini məsələlər üzrə üç iş, səfirliklərin məruzəsi üzrə üç iş, dünyəvi xarakter daşıyan məsələlər üzrə üç iş müzakirə olunurdu.

Xalq yığıncağının çağırılması bir filanın üzvlərindən təşkil olunub Şuranın növbətçi hissəsi olan pritanlara həvalə edilirdi. Dörd gün əvvəl onlar gözlənilən xalq yığıncağının yığılmasını, onun proqramını elan edir, məsələləri səsverməyə qoyur, nizam-intizama nəzarət edir, səsələrin sayını hesablayırdılar. Onlar iclası buraxmaq hüququna da malik idi. Bütövlükdə təkcə xalq yığıncağına dair deyil, həmçinin Şuraya və vəzifəli şəxslərin seçilməsinə dair bir sıra prosedur funksiyaları həll edirdilər.

Hər məsələnin müzakirəsi əvvəlcə Şuranın ilkən rəyinin

oxunması ilə başlanırdı. Əgər yığıncaq öz razılığını bildirirdisə, iş Şuranın rəyinə müvafiq qəbul edilmiş sayılırdı. Yığıncaqda hər bir iştirakçı çıxış edə bilərdi. Ancaq nitqləri əsasən professional natiqlər - demaqqoqlar söyləyirdi. Yığıncağın sədri tərəfindən qeyri-qanuni hesab edilmiş təkliflər və qanun layihələri səsverməyə buraxılmırdı. Hər bir vətəndaş irəli sürülmüş təklif müəlliflərinə qarşı məhkəmə ittihamını qaldıracağını bəyan edərək (qraphe paranomon) həmin təklifin müzakirədən və eləcə də səsvermədən çıxarılmasını tələb edə bilərdi.

Sədrlə birlikdə öz vəzifələrini yerinə yetirən yeddi nomofilaklar yığıncağın qərarlarının Afina qanunlarına uyğun olmasına nəzarət edirdi. Səsvermə əllərin qaldırılması (xeYROtoniya) ilə həyata keçirilirdi.

Qanunvericilik nisbətən mürəkkəb proses idi. Hər il birinci əsas iclasda qanunların dəyişdirilməsi və yeni qanunların qəbulu haqqında təkliflər irəli sürülürdü. İclas açıq səsvermə yolu ilə bu haqda qərar qəbul edirdi. Qərar müsbət olduqda, təklifi irəli sürən qanun layihəsini Şuraya rəy üçün vermək hüququ əldə edirdi. Bundan sonra qanun layihəsi Şuranın rəyi ilə birlikdə yenidən həmin ilin üçüncü xalq yığıncağına təqdim olunurdu. Eyni zamanda qanun layihəsini əhəlinin nəzərinə çatdırmaqdan ötrü onu Afina meydanlarının birində asırdılar.

Sonra bəyənilmiş qanun layihəsi gelieyaya - andlılar məhkəməsinə verilirdi. Burada ona xüsusi nomofetlər kollegiyası qəti olaraq baxırdı. Gelieyada qanun layihəsini müzakirəsi məhkəmə prosesi formasında keçirdi. Bir tərəfdən xalq yığıncağı ilə təyin olunmuş köhnə qanunların beş rəsmi müdafiəçisi, digər tərəfdən isə köhnə qanunu ittiham edib yeni qanun layihəsini təqdim edənlər çıxış edirdi. Qanun nomofetlər tərəfindən səsvermə ilə qəbul edilirdi. Əgər təklifin müəlliflərinə qarşı qanun layihəsinin qeyri-qanuni olması haqqında ittiham irəli sürülürdüsə və hakimlər ittihamı düzgün hesab edirdilərsə, müəlliflər pulla cərimə olunurdu. Üç dəfə qeyri-qanuni qanun layihəsinə görə cəzalandırılmış şəxs (qrafe paranomon) belə hüququnu həmin andan itirirdi. Əgər ittihamçı əsassız ittihamına görə məhkəmədə səslərin heç olmasa 1/5 hissəsini əldə etmədysə, o, 1000 draxm məbləğində cərimə edilirdi:

Xalq yığıncağı qanunvericilik və idarəetmə ilə yanaşı məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsində də iştirak edirdi. Xalq yığıncağı ancaq ən vacib dövləti cinayət işlərinə baxırdı. Onun qərarları şikayətçi üçün məhkəməyə müraciət etmək imkanını istisna etmirdi. Lakin belə qərarlar məhkəmə baxışı üçün müsbət rol oynayırdı.

Beşyüzlər şurası (bule) - ali idarəçilik və inzibati orqan kimi 500 nəfərdən ibarət idi. Hər filadan 30 yaşına çatmış vətəndaşlar sırasından püşk ilə ildə 50 nəfər seçilirdi. Seçilmiş vətəndaşlar (onun mənşəyi, valideynlərinə qarşı öz borcunun yerinə yetirilməsi, vergiləri ödəməsi, hərbi xidməti yerinə yetirməsi və s.) dokimasiyadan - yoxlanışdan keçirdi. Səsvərmədən sonra seçilmiş şəxs daş üzərinə çıxıb vəzifələrini vicdanla icra edəcəyi, rüşvət almayacağı və s. haqqında and içirdi.

Şura üzvlərinin işi ödənişli idi. Seçki müddəti bitdikdən sonra Şura üzvü öz fəaliyyəti haqqında hesabat verirdi. Şuranın günahkar üzvü ondan xaric edilirdi. O, həbs edilib məhkəməyə verilə bilərdi.

Şura geniş səlahiyyətlərə malik idi. Ən əvvəl Şura xalq yığıncağında müzakirə edilmək üçün bütün işlər haqqında rəyini verirdi. Əvvəlcədən Şurada baxılmamış iş üzrə xalq yığıncağının qərarı qəbul edilə bilməzdi. Bundan başqa, Şura dövlət idarəçilik orqanı kimi xalq yığıncağının qərarlarını həyata keçirirdi.

Şura maliyyə idarəçiliyi sahəsində geniş səlahiyyətləri icra edirdi. O, dövlətin gəlir mənbələrini müəyyən edir, dövlət borclarını alır, müsadirə olunmuş əmlakı satır və tikintilərin layihəsini müzakirə edirdi. Şura hərbi donanmaya və süvari qoşuna nəzarət edirdi. Yeni gəmilərin tikintisini və onların təchizatını təşkil edir, müqəddəs yerlərə qayğı göstərir və bayramların keçirilməsini təşkil edirdi. Başqa dövlətlərlə diplomatik əlaqələr məsələləri də Şuranın sərəncamında idi. O, Afina səfirlərinin hesabatını qəbul edir, başqa dövlətlərlə müqavilələr bağlayır, səfirləri qəbul edirdi və s. Şura vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət edir və onların hesabatını qəbul edirdi. İş yüngülləşdirməkdən ötrü Şura 10 komissiyaya bölünmüşdü. Hər bir komissiya filalardan birinin 50 nəfər nümayəndəsindən ibarət idi. İl ərzində komissiyalar növbə ilə Şuranın vəzifələrini həyata keçirirdi. Komissiyanın üzvü pritan, hər komissiyanın növbətçi olduğu ay isə pritanıya adlanırdı. Komissiyalar hər gün püşk ilə özlərinə sədr seçirdi. Seçilmiş sədr eyni zamanda xalq yığıncağında sədrlik edirdi. E.ə. IV əsrdə bu qayda dəyişdirildi. Həmin vaxtdan sədr Şura və xalq yığıncağının hər bir iclasından əvvəl seçilirdi. Pritanların sədri xəzinənin, dövlət sənədlərinin və möhrün olduğu məbədlərin açarlarını saxlayırdı. Ona görə də həmişə pritanların 1/3 hissəsi Şura binasının yanında dəyirmi binada — folda yaşamaq idi. Pritanların əməyi mükafatlandırılırdı.

Gelieya (andlılar məhkəməsi) - Solon zamanı yaranmış ali məhkəmə orqanı idi. Hər filadan 600 nəfər təmsil olmaqla o, beş

min hakimdən və min nəfər ehtiyatda olan şəxsdən ibarət idi. Geliyanın üzvləri hər il 30 yaşına çatmış vətəndaşlar sırasından püşklə seçilirdi.

Geliya hər birində 500 hakim (100 nəfər ehtiyatda olan şəxs) olmaqla 10 kollegiyadan ibarət idi. Bu və ya digər işə baxan məhkəmə tərkibi məhkəmə iclası günü müəyyən edilirdi. Belə qayda hakimlərə maraqlı şəxslər tərəfindən təsir göstərmək imkanını istisna edirdi.

Dövləti və vəzifə cinayətlərinə dair geliya birinci məhkəmə instansiyası kimi çıxış edirdi. O, həmçinin digər məhkəmə instansiyalarının qərarlarından verilən şikayətlərə də baxa bilirdi. Bundan başqa, geliya vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Geliya xalq yığıncağının qərarlarına dair qəti təsdiq hüququna malik olmaqla, onun qanun layihələrinə öz vetosunu da qoya bilirdi.

Vəzifəli şəxslər Afinada dövlətin idarə edilməsində vacib rol oynayırdı. Qaydaya görə onlar xalq yığıncağında səsvermə yolu ilə, ya da püşk vasitəsilə seçilirdi. Bütün vəzifəli şəxslər (bəzi vəzifələr istisna olmaqla) bir il müddətinə seçilirdi. Onlar həmin vəzifəni iki dəfə və ya eyni zamanda iki vəzifə tuta bilməzdilər. İstisna ancaq hərbi vəzifələr üçün nəzərdə tutulmuşdu. Vəzifəli şəxslərin əməyi (strateqlər istisna olmaqla) mükafatlandırılırdı. Strateq vəzifəsini tutmaq üçün daşınmaz əmlakın sahibi olmaq tələb olunurdu. Vəzifəli şəxslər bir il tamam olduqdan sonra Şuraya və geliyaya hesabat verməli idi. Bütün vəzifəli şəxslər hesabat verirdi.

Püşklə seçilən vəzifəli şəxslər üçün bir az fərqlənən qayda müəyyən edilmişdi. Bəzi vəzifəli şəxslərin (məsələn, arxontların) seçilməsi ayrı-ayrı filalar, digərlərinin isə demlər üzrə baş verirdi. Sonralar püşklə seçkilər ancaq filalar üzrə keçirilirdi. Mənbələr göstərir ki, püşk üçün qara və ağ paxla tumundan istifadə olunurdu.

Bütün seçilən vəzifələr üçün dokimasiya (yoxlanış) qaydası müəyyən olunmuşdu. Arxontları Şura və məhkəmə, digər vəzifəli şəxsləri isə ancaq məhkəmə dokimasiya edirdi. Qədim vəzifələr istisna olmaqla (arxont-eponim, bazilevs və polemars) vəzifələrin əksəriyyəti kollegial idi.

Strateqlər və arxontlar Afinada ali vəzifəli şəxslər idi. Klisfenin islahatına qədər əsas vəzifəli şəxs 9 arxont sayılırdı. Sonralar strateqlərin siyasi əhəmiyyətinin artması ilə əlaqədar arxontların rolunun azalması müşahidə olundu. Əvvəlcə arxontlar areopaq tərəfindən, Solonun islahatından sonra isə püşklə filalardan seçilirdi. Bir qayda olaraq, onlar öz vəzifələrini ayrılıqda icra edirdilər. Kollegial surətdə onlar nadir hallarda çıxış edirdilər. Məsələn, xalq yığıncağında ostrakizm və vəzifəli şəxslərin dokimasiyası məsələsi-

nin həllində birgə sədrlik edirdilər. Hər arxont onun üçün nəzərdə tutulmuş səlahiyyət çərçivəsində ayrılıqda öz funksiyalarını yerinə yetirirdi. Kollegiyaya başçılıq edən və bəzi ailə işlərinə dair (valideynlərə, yetimlərə qarşı kobud rəftar etmək, onların əmlakına ziyan vurmaq, qəyyumluq, vərəsəlik, yetimlərə himayə təşkil etmək, əmlakı bölmək və s.) məhkəmə funksiyasını yerinə yetirən arxont-eponim arxontlar arasında birinci sayılırdı. O, həmçinin bayramların keçirilməsini təşkil etmək vəzifəsini yerinə yetirirdi. İkinci, arxont-bazilevs idi ki, səlahiyyətinə dini işlərə və Afina da dini cinayətlərə aid olan qəsdən adam öldürmə işlərinə baxmaq daxil idi. Həmin ildə keçirilmiş arxontlar kollegiyasının öz vəzifələrini icra etdiyi il arxont-bazilevsin adını daşıyırdı. Üçüncü arxont - polemarch hərbi hakimiyyətə malik idi. E.ə. V əsrdə o, faktiki olaraq həmin funksiyaları itirdi. Onun öhdəsində müharibə allahlarının şərəfinə qurbanlar verilməsi və bəzi başqa funksiyalar saxlanılmışdı. O, əsasən meteklərin və digər əcnəbilərin (yetim meteklərin müdafiəsi, onların varisliyi haqqında işlər, meteklərin Afina vətəndaşları ilə mübahisələri və s.) işləri ilə məşğul idi. Digər altı arxont ədalət məhkəməsi və müxtəlif məhkəmə funksiyalarını yerinə yetirən fesmofetlər kollegiyasını təşkil edirdi. Məsələn, məhkəmə iclaslarının gününü təyin edir, dövləti cinayətlərin məhkəmədə baxılmasında, vəzifəli şəxslərin dokimasiyasında, strateqlərin hesabatının dinlənilməsində sədrlik edirdilər. Onların fəaliyyətinin ən vacib hissəsindən biri də qanunlarda olan boşluqları və ziddiyyətləri aradan qaldırmaq idi. Meteklərə münasibətdə polemarchın funksiyaları arxontun Afina vətəndaşlarına münasibətdə mövcud olan funksiyalarına oxşayırdı.

Strateqlər xalq yığıncağı tərəfindən əllərin qaldırılması ilə seçilirdi. Namizədlər üçün daşınmaz əmlakın sahibliyi və evli olması şərti nəzərdə tutulurdu. Onların namizədliyinə əvvəlcə Beşyüzlər şurasında baxılırdı. Əvvəlcə onlar hər filadan bir nəfər, sonradan isə bütün əhalidən seçilirdi. Eyni vəziyyətə və hüquqa malik olan strateqlər kollegiyası 10 nəfərdən ibarət idi. Onlar hərbi rəis funksiyasını yerinə yetirirdi. Ali komandanlığın strateqlərdən birinə həvalə edilməsi məsələsini xalq yığıncağı həll edirdi. E.ə. V əsrdə demokratiyanın çiçəklənməsi və Afinanın qüdrətinin möhkəmlənməsi ilə əlaqədar strateqlərin səlahiyyəti xeyli genişləndi. Onlara ordu və donanmanın maliyyə vəsaitlərinə dair göstərişlər vermək, Afinaya ərzaqın çatdırılmasına rəhbərlik etmək, fəvqəladə hərbi vergilərin yığımını təşkil etmək kimi hüquqlar verildi. Onlar istintaq aparmaq, hərbi cinayət işləri üzrə məhkəmə prosesində sədrlik etmək, Beşyüzlər Şurası və xalq yığıncağının növbədənəkənər iclasla-

rını çağırmaq, təslimolmanı qəbul etmək, barışıq bağlamaq səlahiyyətlərinə də malik idi. Lazım olduqda strateq-avtokrator seçilirdi. Bütün hakimiyyət Şura və xalq yığıncağından asılı olmayaraq dövləti idarəetmə hüququ ilə birlikdə ona keçirdi. E.ə. IV əsrdən xalq yığıncağı müəyyən səlahiyyətləri ayıraraq ayrı-ayrı strateqlərə verdi: birinə — qoplitlərə rəhbərlik etmək (həmin strateq nizam-intizamı pozanları həbs etmək, nizam-intizam cəzalarını təyin etmək hüququna malik idi), digərinə - ölkəni qorumaq, üçüncüsünə - başqa sahələrə qayğı göstərmək, dördüncüsünə - varlı vətəndaşlar tərəfindən gəmilərin təchiz olunmasına nəzarət etmək və həmin şəxslər arasında baş verən mübahisələrə baxmaq və s. tapşırılırdı. Mənbələr hər pritaniyada strateqlərin vicdanla öz vəzifələrinin yerinə yetirilməsini müəyyən etmək üçün yoxlamalar keçirilməsi barədə məlumat verir. Yoxlamaların nəticəsində qərar səsvermə yolu ilə qəbul edilirdi. Səs yığa bilməyən məhkəməyə verilir və günahkar sayılırdısa, cərimə edilir ya da cəzalandırılırdı.

Afinada idarəçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan çoxlu (700-ə yaxın) xüsusi vəzifəli şəxs mövcud idi. Məsələn, maliyyə sahəsində kolakretlər və apodektlər var idi. Kolakretlər, əvvəllər bütün dövlət təsərrüfatına başçılıq edirdi. E.ə. IV əsrdə isə kolakretləri apodektlər kollegiyası əvəz etdi. Apodektlər dövlət xəzinəsinə başçılıq edirdi. Onlar baş xəzinədarlar idi. Başqa xəzinədarlar da var idi. Məsələn, Afina dəniz ittifaqının xəzinəsinə 10 xəzinədar başçılıq edirdi. Afina dəniz ittifaqının xəzinəsinə ellənötür rəhbərlik edirdi. Mənbələr həmçinin dövlət əmlakını idarə edən 10 poleti (onlar icarə müqavilələri bağlayır, mədənlərin istismarı üçün satışlar təşkil edir, Şuranın iclasında cinayətkarların əmlakını hərrac yolu ilə satırdılar və s.); 10 logisti (vəzifəli şəxslərin pul hesabətını yoxlayan); 10 astinomaxı (küçələrin təmizliyinə, nizam-intizama, vətəndaşların əxlaqına qayğı göstərən) və digər çoxlu vəzifələri göstərir.

Məhkəmə orqanları. Ən qədim məhkəmə orqanı areopaq idi. Sonralar efetlər məhkəməsi yaradıldı. Solon dövründə andlılar məhkəməsi - gelieya yaradıldı. Pisistrat dövründə - demlər üzrə məhkəmələr təşkil olundu. Sonralar onlar otuzlar kollegiyası kimi fəaliyyət göstərirdi. Mənbələr müvafiq işlərə baxan digər məhkəmələr haqqında məlumat verir. Məsələn: dietetlər (mülki işlər üzrə məhkəmə), mədənlər, xarici ticarət işləri üzrə məhkəmələr və s.

E.ə. V əsrin ortalarına qədər areopaq, vəzifəli şəxslərin və xalq yığıncağının fəaliyyətinə dair vacib nəzarət funksiyalarını yerinə yetirirdi. Efialtin islahatlarından sonra (e.ə. 462-ci il) onun an-

caq məhkəmə funksiyaları saxlanıldı. Areopaqın iclaslarına arxont-bazilevs sədrlik edirdi. O, qəsdən adam öldürmə işlərinə baxırdı. Cinayətkarla məhkəmədə iştirak edənlərin eyni damın altında ol-maması üçün bu işlərə adətən açıq səma altında baxılırdı. Qəsdən adam öldürmə ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı. Ancaq qatil ittiham-çının nitqindən sonra həmin ərazini tərk etməklə ittihamdan xilas ola bilərdi. Xalq yığıncağının tapşırığı ilə areopaq, həmçinin dövlə-ti cinayətlərin istintaqını apara bilərdi. Nəticələr haqqında xalq yığıncağına məlumat veriləndən sonra iş gelieyaya göndərilirdi. Son-ralar areopaqın səlahiyyətinə, həmçinin müharibə vaxtı (e.ə. 338-ci il Heroneya döyüşü) ölkəni tərk etmişlərin məhkəmə işlərinə baxıl-ması daxil edildi. Onun səlahiyyəti Roma hökmrənliyi dövründə da-ha da genişləndi.

Efetlər məhkəməsinə ehtiyatsızlıq nəticəsində baş vermiş qətl, qanunda nəzərdə tutulmuş qətlər (zəruri müdafiə zamanı, oğ-runun cinayət yerində öldürülməsi, oynaşın öldürülməsi və s), hey-vanlar, cansız əşyalar üzündən ölüm hadisələri (məsələn, ağır əşya-nın kiminsə başına düşməsi nəticəsində baş vermiş ölüm barədə iş-lər) aid idi. Bu halda heyvan və əşya Afinadan kənarlaşdırılırdı.

On bir nəfər məhkəməsi quldurların, cib oğrularının, vətən-daşları qaçırdanların və s. işinə baxırdı. O, həbsxanalara, qərarların icrasına nəzarət edir və təqsirkarları azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edirdi.

Dietetlər məhkəməsi - əmlak mübahisələri üzrə mülki işlərə baxan rəsmi münşiflər məhkəməsi idi. Kiçik işlərə (məsələn, on draxma məbləğindən aşağı olan mübahisələrə) “qırx kişi məhkə-məsi baxırdı. On draxmadan yuxarı işlərə birinci instansiya kimi di-etetlər məhkəməsi baxırdı. Onun qərarı ilə apellyasiya gelieyaya verilir-di.

Ordu. Ordunu ən əvvəl vətəndaşlardan ibarət olan yığma qo-şun təşkil edirdi. O polis vətəndaş cəmiyyətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edirdi. Afina vətəndaşları 18 yaşdan 20 yaşa qədər hərbi ha-zırlıq keçməli idi. Onlar eyni zamanda gözetçi və patrul xidmətini də aparmalı, sonralar isə meydana öz bacarığını göstərməli idilər. Ancaq bundan sonra onlar 20 yaşdan 50 yaşa kimi hərbi rəislərin tərtib etdiyi siyahı üzrə orduya hərbi xidmət etmək üçün çağırılırdı. Ordu Solon islahatlarına görə insanların bölünmüş olduğu dərəcə-lərə müvafiq olaraq hər bir filadan təşkil edilirdi. O, süvarilər, ağır silahlanmış əsgərlər - qoplitlərdən və yüngül silahlanmış piyadalar-dan — fetlərdən ibarət idi. Bundan başqa, muzdlulardan ibarət yüngül silahlanmış piyada və süvari qoşun var idi.

Afinada qullardan ibarət olan və polis funksiyasını yerinə yetirən süvari qoşun var idi. Bu qulları toksotlar adlandırırdılar. Sonralar bu dəstələr ləğv edildi və onların funksiyalarının bir qismi işe efeblərə keçdi.

Sərhədlərin qorunması üçün muzzdla tutulan daimi yüngül silahlanmış ordu da mövcud idi. Peloponnes müharibəsindən başlayaraq onlar hərbi əməliyyatlarda da iştirak edirdilər.

Afina demokratiyasının süqutu. Afina demokratiyasının çiçəklənməsi dövrü e.ə. IV əsrdə başqa yunan polislərində olduğu kimi, Afina dövlətinin də böhranı ilə əvəz olundu. Həmin dövrdə əhalinin içərisində əmlak bərabərsizliyi və ziddiyyətlərin, varlılarla kasıblar, vətəndaşlarla meteklər arasında kəskin ziddiyyətlərin yaranması, azad əhali - kiçik əkinçilər, sənətkarlar və yoxsulların vəziyyətinin pisləşməsi, bununla əlaqədar sosial toqquşmalar müşahidə edildi.

Torpaq sahibliyinin ancaq Afina vətəndaşlarının müstəsna hüququ olmasına, vətəndaş icmasının qapalı olmasına əsaslanan ənənəvi polis quruluşunun dağılması prosesi gediirdi.

Təbii ki, bu cəhət Afinada böhran prosesinin başlanmasını göstərirdi. E.ə. 431-ci ildə Afina və onun başçılıq etdiyi Afina dəniz ittifaqına daxil olan əlaltıları ilə Spartanın başçılıq etdiyi Peloponnes ittifaqı arasında başlanmış Peloponnes müharibəsi nəticəsində daha da kəskinləşdi. Afina üçün məğlubiyyətlə bitən müharibə böhranı daha da dərinləşdirdi. Afina dövlətinin müttəfiq dövlətlərə qarşı zorakılığına arxalanan Afina dəniz ittifaqı dağılmağa başladı. Müttəfiqlər Afina hegemonluğuna qarşı üsyan qaldırır və Spartanın tərəfinə keçirdilər.

E.ə. 415-413-cü illərdə Peloponnesi çöreklə təmin edən və Spartaya yaxın olan yunan koloniyalarına qarşı təşkil olunmuş Siçiliya ekspedisiyasının məğlubiyyətindən sonra Afina öz siyasi əhəmiyyətini daha da itirdi. Bu, e.ə. 411-ci ildə Afinada oliqarxiya çevrilişinə səbəb oldu.

Oliqarxiya Afinada demokratik institutlarını ləğv edən bir sıra addımlar atdı (bir sıra vəzifələrin və əmək haqqının ləğvi və s.). Nəzarətsiz hakimiyyətə malik olan, demokratiya ilə heç bir əlaqəsi olmayan yeni orqan - Dördüzlər şurası yaradıldı. Buna görə də oliqarxiya quruluşu uzun sürmədi. Tez bir zamanda demokratiya bərpa olundu. E.ə. 404-cü ildə Afina qəti təslim olunduqdan sonra ikinci oliqarxiya çevrilişi baş verdi. Oliqarxiyanın yenilikləri demokratiyaya qarşı yönəlmişdi (siyasi hüquqların ancaq ən varlı min nəfər vətəndaşa verilməsi, onların yarısından Beşyüzlər şurasının təşkil

edilməsi, gelieyanın ləğv edilməsi, onun funksiyalarının həmin şüraya verilməsi və s.). Ancaq bu dəfə də demokratiya bərpa edildi. Lakin ölkə keçmiş qüdrətini itirdi, Afina xəzinəsi boşaldı, xalq müflisləşdi. Öz vəsaitlərilə xəzinəni doldurmalı olan varlı qul sahibləri də narazı idilər. Polis quruluşunun maddi əsasını təşkil edən torpaq mülkiyyətinin dağılması amili Afina demokratiyasına ciddi zərbə vurdu. Mənbələr təkcə ehtiyacdan deyil, həmçinin digər müxtəlif səbəblərdən (vəsaiti sərfəli qoymaq arzusunun, qanuni varislərdən yan keçmək üçün və s.) torpağın satılmasını qeyd edir. Torpağı təkcə kəndlilər deyil, eyni zamanda vərəsəlik torpaq sahibliyini nəzərə almayan varlı adamlar da satırdı. E.ə. V əsrin ortalarından meteklərə və əcnəbilərə xüsusi xidmətə görə torpaq və ev əldə etmək hüququnun verilməsi polisin böhran içində olmasını göstərən amil idi. E.ə. V əsrin axırlarından dövlət və ictimai torpaq sahələri ilə yanaşı xüsusi torpaq sahələri də icarəyə verildi.

Bütün bunlar Afinanın iqtisadi və siyasi qüdrətinin itirilməsinə səbəb oldu. Afina xeyli zəiflədiyinə görə həmin zaman güc toplayan Makedoniyaya müqavimət göstərə bilmədi. E.ə. 338-ci ildə Makedoniya ordusu Herroneya döyüşündə yunan ordusunu məğlub etdi.

E.ə. 336-cı ildə Afina və bütün Yunanıstan Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən istila olundu, e.ə. II əsrdə isə Roma dövləti tərəfindən zəbt olundu və Roma imperiyasına bir əyalət kimi daxil edildi.

3. AFİNA HÜQUQUNUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Hüququn mənbələri. Digər yunan polislərində olduğu kimi, Afinada da hüququn mənbəyi hər şeydən əvvəl, ibtidai-icma quruluşunun ən qədim sosial normalarını təşkil edən adətlər idi. Afina hüququnun yaranması arxaik (Homer) dövrünün adətləri hesabına baş verirdi. Bununla belə, hüququn formalaşması mərhələsində bir qayda olaraq, adətlər və yeni hüquqi aktlar yanaşı tətbiq olunurdu. Həmin mərhələdə hələ uzun müddət sinfi cəmiyyətə qədərki dövrdən qalmış adət qavrayışı saxlanılırdı. Qədim adətlər təfsir vasitəsilə yeni şəraitə uyğunlaşdırılırdı. Belə ki, areopaq və arxontlar əvvəldən öz fəaliyyətində yeni cəmiyyətin tələblərinə zidd olmayan qədim adətlərdən istifadə edirdilər.

E.ə. 621-ci ildə qəbul edilmiş qanunlar qanunvericilik fəaliyyətinin başlanğıcını qoydu. Onların qəbul edilməsi əfsanəvi şəxsiyyət olan Drakontun adı ilə bağlıdır. Mənbələrə görə, həmin qanunlar e.ə. 624-622-ci illərdə qəbul olunmuş və əhalinin diqqətinə çatdırılmışdı. Öz sərtliyinə görə onları əjdaha adı ilə bağlayırdılar. Buna görə də onlar Drakont qanunları adını almışdır. Qanunların mət-

ni bizə gəlib çatmamışdır. Onlar haqqında məlumat qədim mənbələrdən əldə edilmişdir. Drakont qanunları adətlərə əsaslanır və praktiki olaraq onları sanksiyalaşdırırdı. Plutarx bu qanunların çox sərt olduğunu qeyd edərək məlumat verirdi ki, ölüm cəzası tək cəzədən adam öldürmə və küfr etməyə deyil, hətta tərəvəz oğruluğuna, avaralıq etməyə görə də tətbiq edilirdi. Bundan başqa sürgün etmə (məs., ehtiyatsızlıq üzündən adam öldürməyə görə), öküzlərlə hesablanan cərimə, şərəfsizlik kimi cəza növləri də müəyyən edilmişdi. Ümumiyyətlə, Drakont qanunlarının qəddarlığına baxmayaraq, onlar adət hüququ ilə müqayisədə irəliyə doğru addım idi. Drakont qan intiqamını qadağan edir, cəsd və ehtiyatsızlıqdan adam öldürməni fərqləndirir, ehtiyatsızlıqdan adam öldürməyə görə sürgün etmə cəzasını müəyyənləşdirirdi.

E.ə. 594-cü ilə təsadüf edən Solon qanunvericiliyi Afina hüququnun yaranmasında növbəti mərhələ oldu. Drakont qanunları kimi, onlar da bizə gəlib çatmamışdır. Mənbələrə görə, bu qanunlar 16 kərbada (fırlanan taxta lövhə üzərində) yazılmışdı. Solon qanunvericiliyi kompromis xarakter daşıyırdı. O, Afinanın ictimai və dövlət quruluşunun ən vacib problemlərinə toxunaraq geniş sosial dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə yönəlmişdi.

E.ə. V-IV əsrlərdə Afinada qanunvericilik fəaliyyəti xeyli inkişaf etmişdi. Qanunlar Afina hüququnun əsas mənbələrindən birinə çevrildi. Xalq yığıncağı həm ümumi xarakter daşıyan, həm də ayrı-ayrı şəxslərə, konkret kazuslara aid olan qanunlar qəbul edirdi. Bu cür qanunlar "psefizm adlanırdı. Afina hüququnun inkişaf etməsinə baxmayaraq, burada Roma hüququndan fərqli olaraq hüququn əsas institutları tam şəkildə işlənib hazırlanmamışdı.

Mülkiyyət hüququ. E.ə. V-IV əsrlərdə Spartadan fərqli olaraq Afinada, xüsusən Solon dövründən başlayaraq xüsusi mülkiyyət institutu kifayət qədər inkişaf etmişdi. Buna baxmayaraq, burada mütləq hüquq kimi mülkiyyət hüququ anlayışı hələ formalaşmamışdı. Bu hüququ andandırmaq üçün termin belə yox idi. Vətəndaşların malik olduğu əmlak, əşyaların cəmi xüsusi mülkiyyət sayılırdı.

Afinada dövlət mülkiyyəti, ictimai mülkiyyət və xüsusi torpaq mülkiyyəti fərqləndirilirdi. Dövlət mülkiyyəti malikanə, mədən və qullardan ibarət idi. Spartadan fərqli olaraq burada ictimai mülkiyyət geniş inkişaf etməmişdi. Dövlət ona məxsus olan torpaqları əsasən kirayə verirdi. İctimai mülkiyyəti filaların və demlərin torpaq sahələri təşkil edirdi. Xüsusi mülkiyyətə isə vətəndaşların sahibliyində olan əmlak və əşyalar aid idi. Torpaq sahibliyi icma üzvlüyü

ilə sıx bağlı idi. Vətəndaş statusu ilə torpaq mülkiyyəti hüququ arasında qarşılıqlı asılılıq mövcud idi.

Afina dövləti sahibin mülkiyyət hüququnu qoruyurdu. Afina hüququnda bir neçə iddia müəyyən olunmuşdu. Əvvəlcə sahibin sahəsi və ya evindən əldə olunan gəlirlər barədə iddia irəli sürülürdü. Sonra isə mülkiyyətə dair iddia qaldırılırdı. İddiaçı haqlı olduğunu sübut etməli idi. O, həmçinin xüsusi qaydada özünün sahiblik hüququnun pozulmasına dair iddia qaldıra bilərdi. İş uduzmuş tərəf (məs., cavabdeh) dövlətin xeyrinə cərimə verməli idi.

Öhdəlik hüququ. Aristotelin məlumatına görə, Afina hüququnda öhdəliyin iki növü mövcud idi: müqavilələrdən əmələ gələn “iradəvi öhdəliklər və ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn (“qeyri-iradəvi) öhdəliklər. Müqavilə öhdəliklərinin əsasını sazış təşkil edirdi. Afina hüququ müqavilələr üçün məcburi forma (yazılı və ya şifahi) müəyyən etməmişdi. Ancaq ən vacib sənədlər yazılı formada bağlanırdı.

Alqı-satqı müqaviləsi öhdəliyin ən geniş yayılmış növü idi. Daşınar və daşınmaz əmlakın, qulların (borc köləliyini ləğv etmiş Solon islahatlarına qədər) alqı-satqı müqaviləsi formal şərtlərə riayət olunmadan bağlanılırdı. Müqavilədə tərəflər (alıcı və satıcı) subyektiv hüquq və vəzifələrə malik idi. Alqı-satqı müqaviləsində əsas şərtlərdən biri müəyyən olunmuş müddətdə razılaşdırılmış qiymətin ödənilməsi idi. Əgər pulun tam ödənilməsinə qədər əşya alıcıya verildisə, satıcı ona məxsus olan əşyanın geri qaytarılmasını tələb edə bilərdi. Əşyanın alıcıya verilməsi ilə həmin əşyanın təsadüfən məhv edilməsinə dair məsuliyyət də ona keçirdi. Satıcı əşyanı satarkən həmin əşyanın üçüncü şəxs tərəfindən götürülməməsi haqqında alıcını əmin etməli idi. Güman etmək olar ki, satıcı lazımı keyfiyyətdə olmayan şeyin satılması (yəni, ona əvvəlcədən məlum olan və müqavilədə əks olunmayan qüsurlara görə) hallarında da məsuliyyət daşıyırdı. Hər halda, məsələn, xəstə qulun satılmasına görə satıcının məsuliyyətini müəyyən edən qanunlar da var idi. Bu halda qanun alıcıya qısa müddətdə əqdin (müqavilənin) ləğvini tələb etmək hüququ verirdi.

Borc müqaviləsi ən geniş yayılmış əqd növündən biri idi. Bu cür müqavilə adətən formal qaydaları gözləmədən, şahidsiz və şifahi formada bağlanırdı. Lakin o, rəsmiyyətə əməl olunmaqla da bağlana bilərdi.

Solon islahatlarına qədər borc köləliyi mövcud idi. Müqavilə öhdəliyi icra edilmədikdə borc köləliyi yaranırdı. Xarici köləlikdən

pul ilə azad edilmiş, lakin bunun üçün götürdükləri borcu qaytarmayan vətəndaşlar kölə halına salınırdı.

Borc adətən faizlə verilirdi. Afinada sələmçilik geniş inkişaf etmişdi. Qanun faizin qədrini məhdudlaşdırmasa da sələmçilik əməliyyatları üçün müəyyən məhdudiyətlər qoymuşdu. Borcun 12 %-lə qaytarılması ədalətli sayılırdı. Lakin bir sıra hallarda bu, 22 və hətta 30 %-ə çatırdı. Faizin vaxtında ödənilməməsi nəticəsində faizin üstünə faiz gəlirdi. Lakin faizsiz borclar da var idi. Sələmçiliyin inkişafı nəticəsində e.ə. IV əsrdə kredit əməliyyatları ilə məşğul olan xüsusi işgüzar adamlar - "trapezitlər (bank sahiblərinə bənzər adamlar) meydana gəldi.

Kirayə müqaviləsi - kirayədar ilə kirayəçi arasında olan müqavilədir. Müqavilənin predmeti daşınar və daşınmaz əmlak idi. Müqaviləyə əsasən kirayədar ona məxsus olan əmlakı haqq ilə müvəqqəti istifadə üçün (razılaşdırılmış ödənişə görə) digər şəxsə - kirayəçiyə verməyi öz öhdəsinə götürür. O, müəyyənləşdirilmiş ödəniş hesabına kirayə haqqını vaxtında vermək vəzifəsini daşıyırdı. Bir qayda olaraq, ödəniş pulla verilirdi. Kənd təsərrüfatında ödənişin natura ilə verilməsi mümkün idi. Kirayə haqqı vaxtında verilmədikdə, kirayədar müvafiq tədbirlərə əl atmaq hüququ əldə edirdi. Məsələn, ev sahibinə sakinləri çıxarmaq hüququ verilirdi. Kirayə müqaviləsi, xüsusən, meteklər tərəfindən ev kirayəsi Afinada geniş yayılmışdı. Onlar daşınmaz əmlak hüququna malik olmadıqları üçün evləri kirayə götürməyə məcbur idi.

Alqı-satqı müqaviləsi kimi, kirayə müqaviləsinin bağlanması üçün rəsmiyyətə riayət etmək tələb olunmurdu. Daşınmaz əmlak kirayə müqaviləsinin yazılı formasının nəzərdə tutulması güman edilir.

Müqavilə iştirakçıları göstərilənlərdən başqa digər vəzifələr də daşıyırdılar. Məsələn, kirayədar üçüncü şəxslər tərəfindən kirayə verilən əmlaka qarşı heç bir iddia olmayacağı haqqında kirayəçiyə təminat verməli idi. Belə şəxslərdən kirayəçi cərimə almaq vasitəsilə özünü müdafiə edə bilirdi.

Kirayəçi əşyanı saz vəziyyətdə qaytarmalı idi. Buna görə də kirayəçi əşyadan təyinatı üzrə istifadə etməli və onu korlamamalı idi. Bundan başqa, kirayəçiyə əmlakdan istifadə olunan müddətdə kirayəyə götürülmüş əmlakı özgəninkiləşdirmək qadağan olunurdu. Qadağanın pozulması kirayəçinin məsuliyyətinə səbəb olurdu.

Şəxsi kirayə müqaviləsi tərəflər arasında özgə əməyinin kirayəsi üçün bağlanırdı. Adətən gəmi tikintisi, emalətxana və s. işlərdə çalışmaq üçün müflisləşmiş kəndlilər və sənətkarlar kirayəçi

olurdular. Təsərrüfatlarda əsasən qul əməyindən geniş istifadə olunduğuna görə muzzdlu əmək o qədər də geniş yayılmamışdı.

Kirayə müqaviləsindən fərqli olaraq saxlanc müqaviləsində əşya istifadə üçün deyil, saxlamağa görə verilir. Əşyanı saxlayan şəxs onu qorumalı və əşya sahibi tələb etdikdə qaytarmalı idi. O, əşyanın saxlanılması üçün çəkdiyi xərclərin ödənilməsini tələb edə bilərdi. Əşyanı sahibinə qaytarmaqdan imtina etmək namussuz hərəkət sayılırdı.

Saxlanc müqaviləsinin bir növü də pulun "trapezitlərə (onlar həmin puldan istifadə edə bilərdi) verilməsi idi. "Trapezitlərin statusu onlara öz müştərilərinin əmanəti hesabına müəyyən faiz müqabilində tacirləri maliyyələşdirmək hüququ verirdi. Əmanətçilər də həmçinin öz əmanətlərindən kiçik məbləğdə faiz əldə edirdi. Bundan başqa əmanətçilərin tapşırığı ilə trapezitlər onların kreditörələrinə ödənişləri həyata keçirir və digər xidmətlər göstərirdilər.

Şirkət müqaviləsi müxtəlif vətəndaş birlikləri arasında bağlanırdı. Bu cür ticarət, gəmi, bank və s. birliklər Afinada kifayət qədər idi. Şirkət müqaviləsi vasitəsilə iştirakçıların əmanətlərindən ümumi əmlak yaradılırdı. Nümayəndələri əmlak əldə edə bilən şirkətlər hüquqi şəxslər kimi çıxış edə bilərdilər. Müqavilənin şərtlərindən asılı olaraq şirkətin hər bir iştirakçısı vurulmuş zərəərə görə bərabər surətdə məsuliyyət daşıyır və gəlirlərin əldə olunmasında iştirak edirdi. Əgər bu şərt əvvəlcədən müqavilədə nəzərdə tutulmurdusa, hər bir iştirakçı öz payının dəyərində uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırdı. Şirkət müqaviləsi, adətən yazılı surətdə bağlanırdı.

İslahatdan sonrakı dövrdə beh, girov, zəminlik müqaviləni təmin edən vasitələr hesab edilirdi. Beh - müqavilənin bağlanmasını təsdiq etmək və onun icrasını təmin etmək məqsədilə ödənişlər hesabına verilən pul məbləğidir. Afina hüququna görə, alıcının müqaviləni icra etməkdən imtina etməsi verilmiş behin itirilməsinə səbəb olurdu, satıcının məsuliyyəti isə behi ikiqat məbləğdə qaytarmasında ifadə olunurdu. Zəminlik müqaviləsi üzrə zəmin üçüncü şəxsin kreditörü qarşısında müqavilənin icra olunmasına cavabdeh olduğunu öhdəsinə götürürdü. Müqavilə icra olunmadığı halda zəmin duran şəxs kreditör qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Girova gəldikdə isə Afina hüququ daşınar və daşınmaz əmlakın girovunu fərqləndirirdi. Daşınar əmlakın girov qoyulması borclunun öz borcunu ödəyəənə qədər daşınar əmlakı kreditörün sahibliyinə verməsi idi. Öhdəlik icra olunmadıqda kreditör öz borcunu götürmək üçün girov qoyulmuş əmlakı sata bilərdi. Hələ qədim dövrdən məlum olan "hipoteka (hupotheka) adlanan daşınmaz əmlakın girov qoyulması geniş yayılmışdı. Hipoteka zamanı girov qoyulmuş torpaq

borclunun sahibliyi və istifadəsində qalırdı. Lakin o həmin torpağı sata bilməzdi. Borc müəyyən olunmuş müddətdə ödənilmədikdə torpaq kreditorun sərəncamına keçirdi.

Girov qoyulmuş torpaqlarda müvafiq yazılarla özül daşı qoyurdular. Torpaq kreditorun mülkiyyətinə keçdikdən sonra həmin yazılar silinirdi. Müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələri borclu ola bilərdi. Mənbələr məşhur strateq Timofeyin, digər əkinçilərin adını çəkir, kreditorların amansız rəftarlarından borcluların şikayətlərini göstərir, borcluların müflisləşməsi faktlarını qeyd edir. Dövlətin pul-kredit münasibətlərinə müdaxilə etməməsi də göstərilirdi. Afinada Solon islahatından sonra borcluların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsinə yönəlmiş tədbirlər barədə məlumat yoxdur. Lakin borcun ödənilməsinə yönəldilmiş əlverişli şəraitin yaradılmasından - məs. zəminlik altında borclunun həbsxanadan azad olunmasından danışılırdı.

Ziyan vurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər şəxsiyyətə və ya əmlaka zərərvermədən (deliktlərdən-hüquq pozuntularından) irəli gəlirdi. Bu da iddia irəli sürmək (dike blabes) üçün əsas verirdi. Bu cür iddia üçün əsas təkə zərər vurmaq deyil, qəyyumun öz vəzifəsini vicdanla yerinə yetirməməsi və ya cavabdehin təqsiri üzündən sərfəli dəniz əməliyyatının pozulması ola bilərdi. Adətən, bilavasitə zərər vurmuş şəxs cavabdeh sayılırdı. Lakin müəyyən hallarda bu qayda tətbiq olunmurdu. Uşaqlar tərəfindən vurulmuş zərəri ailə başçısı, qulun vurduğu ziyanı isə qul sahibi ödəyirdi. Qul sahibi qulu zərər çəkmişə ödəniş haqqı kimi də verə bilirdi. Qəsdən vurulmuş zərər ikiqat məbləğdə ödənilirdi.

Ailə və nikah hüququ. Afinada ailə və nikah münasibətləri qəbilə quruluşunun bir çox qalıqlarının mövcudluğu ilə səciyyələnirdi. Bunlar atanın öz uşaqları üzərində hakimiyyətinin olmasında, nikah müqaviləsinin bağlanma qaydasında və b. məsələlərdə təzahür edirdi. Afinada nikah məcburi sayılırdı. Subaylıq cəzalandırılmasa da şərəfsizlik kimi qiymətləndirilirdi. Çünki adətlərə və atababa ibadətinə zidd idi. Ailə monoqam idi. Çoxarvadlılığa icazə verilmirdi.

Nikah iki formada bağlanırdı: 1) qızın atası və ya qəyyumu ilə oğlan arasında müqavilə formasında; 2) məhkəmə və ya vəzifəli şəxslər qarşısında bağlanan nikah. Nikahın ikinci forması qız-varisin və ya başqa şəxs tərəfindən qızlığa götürülmüş qızın ərə verilməsi, habelə oğulluğa götürülmüş şəxsin evləndirilməsi halları üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Nikahın birinci formasında nişanlı qız faktiki olaraq alqı-satqı müqaviləsinin obyektinə kimi çıxış edirdi. Bu adət hələ Homer Afinada

sı dövründən qalmışdı. Həmin dövrdə ata və ya onu əvəz edən şəxs ərə verdiyi qızın müqabilində heyvan və ya digər qiymətli əmlak, evlənən oğlan isə hədiyyələr alırdı.

Afina ailə hüququ arvadın alçaldıcı vəziyyətdə olduğunu göstərir. Qeyd olunduğu kimi arvad nikah müqaviləsinin obyektı idi. Əgər nikah müqaviləsində tərəflər ata və evlənən oğlan olurdusa, onda qıza cehiz verilməsi məcburi deyildi. Qızı onun qardaşı ərə verdikdə ona cehiz verməli idi. Jehiz halında gətirilmiş əmlak kişinin sərəncamına keçirdi. O, həmin əmlakı nikahdan olan uşaqlar üçün saxlamalı idi. Atanın qızı üzərində olan hakimiyyəti onu ərə verdikdən sonra da qalırdı. Bundan başqa qadın ərin də tabeliyinə keçirdi. Baş qulluqçu vəziyyətində olan arvad ailənin bütün işlərini görməli idi.

Afınalı qadının vəziyyəti Spartada qadının vəziyyətindən xeyli fərqlənirdi. Bunu da Spartada matriarxatın qalıqlarının mövcudluğu ilə izah etmək olar. Spartada qadın nisbətən yüksək pillədə dururdu. Burada qadın əmlak hüquqlarına malik idi. Əmlak bərabərsizliyi və var-dövlət artdıqca o, dövlət işlərinə təsir etməyə başlayır. Qızlar Sparta üslubunda tərbiyələndirilir, oğlanlarla bərabər gimnastika ilə məşğul olur, intizama riayət etməyi öyrənirdilər.

Afinada boşanmaq kişi üçün asan, qadın üçün isə müşkül məsələ idi. Boşanma ərin təşəbbüsü ilə olduqda, onda o, arvadın cehizini qaytarmalı idi (əgər boşanmağa səbəb arvadın xəyanəti deyildisə). Son halda ər müqavilə üzrə qızın atasına vermiş olduğu əmlak və qiymətli şeyləri geri ala bilərdi.

Afina ailəsində ata uşaqları üzərində qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Ata öz uşaqlarının yaşamaq və öldürmək hüququnu həll edirdi. Solon islahatlarına qədər isə hətta köləliyə sata bilərdi. Solon, ataya ona hörmətsizlik göstərən oğulu qovmaq hüququ verirdi. Sonralar atanın hakimiyyəti xeyli zəiflədi. Buna baxmayaraq, ata öz uşağı saymadığı uşaqdan imtina edə bilərdi, itaətsizlik göstərdiyinə görə oğlunu vərəsəlikdən məhrum edə, qızını istədiyi adama ərə verə, hətta vəsiyyətnamədə qızının gələcək ərinə göstərə bilərdi.

Uşaqlar valideynlərinin hörmətini saxlamalı, oğul isə yoxsuluga düşmüş valideynlərini təmin etməli idi.

Vərəsəlik hüququ. Afinada vərəsəliyin iki növü: qanun üzrə və vəsiyyət üzrə vərəsəlik fərqlənirdi. Ölənin vəsiyyətnamə qoymadıqda qanun üzrə vərəsəlik qaydası tətbiq olunurdu. Bu halda ölənin əmlakı onun oğulları arasında bərabər surətdə bölüşdürülürdü. Oğlan övladı olduqda qız vərəsə ola bilməzdi. Lakin qız ərə gedər-

kən qardaşı ona cehiz verməli idi. Nikahdan kənar olan uşaqlar da vərəsəlik hüququndan məhrum idi. Qanun vəsiyyətnamə üzrə onlara çatacaq əmlakın dəyərini bir min draxma qədər məhdudlaşdırırdı. Birbaşa qohumlar olmadıqda ölənün yan qohumları - qardaşları və qardaş oğlu, bacı oğlu, onlar da olmadıqda, bacı və qardaş qızı, bacı qızı, daha sonra isə əmi, dayı, onların övladları və s. qanun üzrə vərəsə sayılırdı.

Solon islahatlarına görə vəsiyyət üzrə vərəsəlik qaydası oğlan övladları olmadığı hallarda tətbiq olunurdu. Qadınlar və oğulluğa götürülmüşlər vəsiyyət hüququna malik deyildilər. Vərəsələri olmayan oğulluğa götürülmüşün əmlakı oğulluğa götürənin ailəsinə keçirdi. Bir qızı olan ata, üçüncü şəxs onun qızı ilə evləndikdə o, öz əmlakını ona (üçüncü şəxsə) vəsiyyət edə bilərdi. Vəsiyyət edən şəxsin bir neçə qızı olduqda, o, başqa şəxsin üzərinə müəyyən vəzifələr qoymaqla (qızlarından biri ilə evlənmək, qalanlarına cehiz verməklə onları ərə vermək) əmlakını ona vəsiyyət edə bilərdi.

Cinayət hüququ. Afina hüququ cinayətlərin iki növünü: dövlət əleyhinə olan cinayətləri və şəxsi mənafeələr əleyhinə olan cinayətləri fərqləndirirdi. Afina hüququnun səciyyəvi cəhəti bu iki qrup cinayətlər arasında dəqiq fərqi olmaması idi. Zərər çəkmişin mənafeələrindən asılı olaraq cinayət bu və ya digər qrupa aid edilə bilirdi.

Dövləti cinayətlərə dövlətə xəyanət, “xalq aldatma (xalq yığınaçığında natiqin şərəfsizcəsinə hərəkəti), allahsızlıq, məbəd əmlakını oğurlama, qəsdən adam öldürmə aid idi. Qız oğurluğu, adam öldürmə, bədən xəsarəti, arvadın zina etməsi, qocalmış valideynlərlə pis rəftar etmə, böhtan, təhqir, zəhərləmə, yanğın törətmə kimi təhlükəli cinayətlər də məlum idi. Zərər çəkmişin vurulmuş zərərin ödənilməsinə və ya təqsirli şəxsin cəzalandırılmasına nail olmaq istəyindən asılı olaraq bu cinayətlər ya şəxsiyyət əleyhinə olan cinayət (dike) və yaxud dövlət mənafeyi əleyhinə olan cinayət (qraphē) kimi qəbul edilməli idi.

Sparta hüquq normalarında əməlin yalnız cəzalandırılması nəzərdə tutulurdu. Cəzanın həcmi isə hakimlərdən asılı idi. Spartadan fərqli olaraq Afina hüququnda cəzanın növləri göstərilirdi. Cəzanın sərtliyi cinayətin ağırlığından asılı idi. Dövlətə xəyanət, qəsdən adam öldürmə, allahsızlıq kimi dövləti cinayətlərə görə ölüm cəzası verilirdi. Bu cür hallarda məhkuma zəhər qəbul etmək vasitəsilə hökmü icra etmək, bəzən isə ona qılinc və ya kəndir seçmək imkanı verilirdi. Cinayətkarları köləliyə satmaq halları da məlum idi.

Xüsusi ittiham üzrə cərimə, vurulmuş zərəri ödəmək (adətən

ikiqat məbləğdə), əmlak müsadirəsi cəzaları nəzərdə tutulmuşdu. Siyasi cinayət barədə bilə-bilə yalan xəbərçilik edən şəxs (siko-fant) məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunurdu. Afina hüququ qullar üçün xüsusi cəza növləri müəyyən etmişdi. Məsələn, yalnız qullara cismani cəzalar tətbiq olunurdu. Ümumiyyətlə, qullar üçün daha sərt cəzalar müəyyən olunmuşdu.

Namussuzluq (atimiya) xüsusi cəza növü sayılırdı. Bu cəza əmlak müsadirəsi, bəzən hətta məhkəməyə şikayət vermək hüququndan məhrum etmək, müqəssiri siyasi hüquqlardan (xalq yığıncağında iştirak etmək, dövlət vəzifələri tutmaq) məhrum etməkdən ibarət idi. Cəza növü kimi atimiya Spartada da məlum idi. Bu cəzaya məruz qalmış şəxs (məs., müharibədə qorxaqlığa, təslim olmağa görə və s.) siyasi hüquqlardan məhrum olunmaqla bərabər, öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququnu itirirdi.

Afina hüququnda qəbilə quruluşunun bir çox qalıqları qalmaqda idi. Belə ki, hadisə yerində yaxalanmış arvadının aşnasını öldürmək, qızı oğurlamaq üstündə təqib etmək və başqa bu kimi hallara rast gəlmək olar.

Məhkəmə prosesi. Afina hüququ cinayət ittihamın iki növünü fərqləndirirdi: xüsusi - dike və dövlətin mənafeyinə toxunan ittiham (qraphe). Hər iki halda ittiham zərər çəkmişin özü və ya qohumları tərəfindən irəli sürülürdü, çünki, məs., adam öldürmə dövlət orqanlarını deyil, qohumları maraqlandıran iş sayılırdı. Dövlətin mənafeyinə toxunan ittihamdan fərqli olaraq qohumların iddiası xüsusi ittiham xarakteri daşıyırdı.

Adətən, xüsusi ittiham növü olduqda zərərin ödənilməsi və cərimə tətbiq olunurdu, halbuki dövlətin mənafeyinə toxunan ittiham formasında söhbət müttəhimin ciddi cəzalandırılmasından gedirdi.

İttihamçıların statusu ittihamın bu və ya digər formasından asılı olaraq müəyyən olunurdu.

Xüsusi ittiham (dike) üzrə prosesin başlanması üçün zərər çəkmişin və ya onun qanuni nümayəndəsinin bəyanatı olmalı idi. Onlar, həmçinin, prosesə xitam verə bilirdi. Ümumi ittiham (qraphe) üzrə proses hər bir tamhüquqlu vətəndaşın məlumatı əsasında başlanırdı və proses mütləq sona çatdırılmalı idi. Əks təqdirdə ittihamçı 1000 draxma məbləğində cərimə olunurdu. İş udduğu halda şikayətçiyə müsadirə olunmuş əmlakın bir hissəsi və ya müqəssirin üzərinə qoyulduğu cərimənin bir hissəsi verilirdi. Hakimlərin ən azı 1/5-nin əleyhinə səs verdiyi halda iş uduzmuş hesab olunurdu.

Bu cür hallarda şikayətçi 1000 draxma məbləğində cərimə ödəməli idi.

İtthamın formaları prosesin gedişinə də öz təsirini göstərirdi. İlk növbədə itthamçının (şikayətçinin) üzərinə müqəssiri və ya cavabdehi şahidlərin iştirakı ilə işə istiqamət verən vəzifəli şəxsin yanına çağırmaq vəzifəsi düşürdü. Müqəssir (cavabdeh) məhkəməyə gəlmədikdə işə qiyabi surətdə baxılırdı. İşə baxan vəzifəli şəxs ibtidai istintaq (anakrasis) keçirirdi. Cavabdeh işin baxılmasına yazılı surətdə etiraz edə bilirdi (paraqraphe). Etiraz əsaslı olduqda işə xitam verilirdi. Əks halda məhkəmə işə mahiyyət üzrə baxılmasına başlayırdı. Proses başa çatdıqdan sonra bütün sübutlar xüsusi mis və ya saxsı qablarda (yexinlərdə) möhürlənirdi. Bundan sonra heç bir əlavə sübut qəbul olunmurdu. Qadınlar və yetkinlik yaşına çatmayanlar şahid qismində çıxış edə bilməzdi. Qullara isə bu cür hüquq verilirdi. Onlar işkəncə altında dindirilirdi.

Məhkəmə prosesi zamanı çıxış edən tərəflər üçün vaxt məhdudiyəti qoyulurdu. Məhkəmə qərarları gizli səsvermə yolu ilə qəbul olunurdu. Səsvermə zamanı səslər bərabər olduqda hakimin səsi müqəssirin xeyrinə sayılırdı.

Afina hüququ məhkəmə qərarlarından gelieyaya apellyasiya verməyə icazə verirdi. Gelieyanın qərarı qəti idi və ondan şikayət verilə bilməzdi. İşin yenidən baxılmasına müstəsna hallarda yol verilirdi. (Məs., əgər cavabdeh məhkəməyə çağırılmamışdysa və ya üzürlü səbəblərə görə gəlməmişdisə).

Cavabdehə qərarı icra etmək üçün müəyyən vaxt verilirdi. Həmin müddətdə qərar icra olunmadıqda iddiaçı borclunun əmlakını ələ keçirə və ya qərarın icra olunmasına yönəlmiş yeni prosesə başlaya bilirdi.

4. SPARTA QULDARLIQ DÖVLƏTİ

Sparta dövlətinin meydana gəlməsi. Meydana gəlməsi və ictimai quruluşunun xüsusiyyətlərinə görə Sparta yunan polisləri arasında xüsusi yer tutur. Özünəməxsus inkişaf yolu və dövlət quruluşunu seçmiş Sparta müəyyən mənada yunan polislərinin ümumi inkişafı baxımından fərqli idi. Spartanın başlıca özünəməxsus xüsusiyyəti hər şeydən əvvəl, bu dövlətin meydana gəlmə prosesində öz əksini tapmışdır.

Əgər Afina üçün dövlətin bilavasitə və əsasən qəbilə quruluşunun daxilində inkişaf edən sinfi ziddiyətlərin yaranmasının klas-

sik forması səciyyəvi idisə, e.ə. VIII-VII əsrlərdə Sparta dövlətinin yaradılması isə işğalçılıq siyasətinin nəticəsi idi.

Sparta Peloponnes yarımadasının cənub hissəsində yerləşən Lakonikanın mərkəzini tuturdu. O, beş məntəqəni birləşdirirdi. E.ə. XII əsrdə Balkan yarımadasında tayfaların yerdəyişməsi, gəlmələri dərzi tayfaları tərəfindən yerli əhəlisini və ətraf dağ rayonları sakinlərini özlərinə tabe edilməsi Sparta dövlətinin yaradılmasına imkan yaratdı. İşğal olunmuş tayfalar qullara (ilotlara) çevrildilər. Dağ rayonlarının sakinləri isə asılı vəziyyətdə düşdülər. Digər tayfaların tabe edilməsi işğalçılarla yerli əhəli arasında gərgin sosial-iqtisadi vəziyyətin yaranmasına səbəb oldu. Bu vəziyyət artıq əhəlinin artımı ilə, hər şeydən əvvəl, torpağın çatışmazlığı məsələsi ilə əlaqədar meydana çıxan problemlər nəticəsində daha da dərinləşdi.

Özgə ərazilərdə kleruxiyaların yaranması üsulundan istifadə edən Afinadan fərqli olaraq, Sparta bu problemi qonşu ərazilərin, ən əvvəl qonşu Messeniyanın işğalı ilə həll etmişdi.

E.ə. VII əsrdə başlanmış II Messeniya müharibəsi Messeniyanın Sparta tərəfindən işğalı ilə nəticələndi. Bu qələbə Spartaya öz ərazisini genişləndirməyə və torpaq məsələsini həll etməyə imkan verdi. Digər tərəfdən, messeniyalılardan tabe edilməsi mövcud sosial gərginliyi daha da artırdı. Bu isə Sparta dövlətinin inkişafı və onun siyasi quruluşu üçün həlledici amil oldu. Spartanın inkişaf tarixində (arxaik Sparta ilə klassik dövrün Spartası arasında) Messeniya müharibəsi mühüm mərhələ oldu.

Beləliklə, Sparta istilası nəticəsində torpaq üzərində müştərək xüsusi mülkiyyət və spartalılar sinfinin hökmranlığı altında köləliyin xüsusi forması - ilotiya yarandı.

İşğalçılıq müharibələri nəticəsində Spartada yaranmış vəziyyət: minlərlə kölə halına salınmış kütlə tərəfindən təhlükə, onların qiyam qaldırması təhlükəsi, daimi hərbi təhlükə, spartalılar arasında sosial gərginliyin mövcudluğu, azad əhəlinin ümumi bərabərlik, onların aristokratiya ilə siyasi və əmlak hüquqlarının bərabərləşdirilməsi tələbləri — bütün bunlar vətəndaş kollektivinin birləşdirilməsini, spartalıların qullar sinfinə qarşı duran və hökmranlıq edən vahid sosial qrup kimi mütəşəkkillik məqsədilə xüsusi siyasi təşkilatın yaradılmasını, geniş sosial-iqtisadi dəyişikliklər proqramının aparılmasını, ictimai-siyasi həyatın yeni əsaslar üzərində qurulmasını tələb edirdi.

Bütün bu məsələlərin həlli bir sıra islahatların aparılmasına səbəb oldu. Həmin islahatlar əfsanəvi qanunverici Likurqun - "Bö-

yük retra (müqavilə) müəllifinin adı ilə bağlıdır. Likurqun həyatda real yaşamadığı güman edilir. Likurq qanunları əsasında təsis olunmuş ictimai quruluş “Likurq quruluşu adını aldı. Bu quruluşun e.ə. VII əsrin sonu - VI əsrin əvvəlində yaranması ehtimal edilir. Afina-nın liturgiya sistemindən, ödənişli vəzifələrin qəbulundan, sərt vergi sisteminin olmamasından və öz ehtiyaclarını əsasən liturgiyalar və hərbi gəlirlər hesabına ödəməsindən fərqli olaraq, Sparta vətəndaşlarının gündəlik həyatının tənzimlənməsi, cəmiyyətdə “polis rejiminin qurulması yolu ilə getdi. Sissitiyalar sisteminin təşkili (müş-tərək süfrə), uşaqların və gənc spartiatların dövlət tərəfindən tərbi-yə edilməsi sistemi, vətəndaşların şəxsi həyatına və əmlakına mün-təzəm nəzarət, gümüş pulun əvəzinə dövriyyəyə dəmir pulun bura-xılması, təmtərağa qarşı tədbirlərin görülməsi, ciddi hərbi nizam-intizamın və subordinasiyanın təşkili buna nail olmağa yönəldilmiş-di.

Likurq qanunları antiaristokratiya xarakteri daşıyırdı, bunların nəticəsində aristokratiya əsasən öz imtiyazlarını itirdi və demosla bərabərləşdi. Bu vaxt demosun həyat tərzini üstünlük təşkil etdi.

“Likurq quruluşunun təsbit olunması Spartada iqtisadi inkişafın, əmtəə-pul münasibətlərinin ləngiməsinə səbəb oldu, yarımna-tural kənd təsərrüfatının kultivasiyasına kömək etdi. Bütün bunlar Spartanı uzun müddətə ən geri qalmış dövlətə çevirdi və onun ictimai-siyasi quruluşunun durğunluğuna gətirib çıxartdı. Buna, həmçinin ölkəni xarici dünyadan qəsdən təcrid etmə siyasətinin aparılması imkan yaratdı. Əgər arxaik Sparta mədəniyyətin mərkəzi kimi səciyyələndirilsə, “Likurq quruluşuna keçid ictimai həyatın bütün sahələrində, hər şeydən əvvəl, iqtisadi sahədə tənəzzüllə müşahidə olunurdu.

Sparta tarixini “hərcmərclik və qanunsuzluq və “rifah qanunçuluq mərhələlərinə bölən antik tarixçilərə görə Likurq qanunlarının həyata keçirilməsi və “Likurq quruluşunun təsbiti öz əhəmiyyətinə görə çevriliş olaraq (Plutarx), həmin quruluşun Peloponnes müharibəsinin əvvəlinə qədər dörd yüz il boyu dəyişikliksiz hökm sürməsinə gətirib çıxartdı (Fukidid).

Bununla yanaşı, polislərarası münasibətlərdə Sparta'nın yerini və rolunu azaltmaq olmaz. Sparta'nın sosial strukturu onu hərbi düşərgəyə oxşayan quruma çevirdi. Burada hər kəs hərbi idi. Sparta'nın hərbi potensialı və yunan polisləri dünyasında nüfuzu xeyli böyük idi. O, Peloponnes ittifaqına başçılıq etdi və Afina üzərində qələbə çaldı. Yunan-İran müharibələri dövründə öz qüdrətini nümayiş

etdirdi və öz müstəqilliyini işğalçı Makedoniyadan qorumaq üçün cəhdlər göstərdi.

İCTİMAİ QURULUŞ

Yunan polislərinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri torpaq sahibliyi hüququ ilə vətəndaş hüquqlarının bilavasitə qarşılıqlı əlaqədə olması idi. Sparta bu ümumi ictimai həyat rejimindən fərqlənmirdi. Əksinə, Spartada bu qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq daha aydın müşahidə olunurdu.

E.ə. VI əsrin birinci yarısında aparılmış torpaq islahatına görə Sparta tərəfindən işğal edilmiş Messeniya torpaqları və yaxın ətrafda olan torpaqlar öz gəlirlərinə görə 9 min eyni həcmdə bölünməz və özgəninkiləşdirilməz nadellərə - klerlərə bölündü və onlara təhkim olunmuş ilotlarla birlikdə spartiatlara verildi. Klerə sahiblik tam hüquqlu vətəndaşlar sırasına daxil olmaq üçün ən əsas şərt idi. İki Afina vətəndaşından törənənlərin qanuni, deməli tamhüquqlu hesab olunduğu Afinadan fərqli olaraq Spartada doğumun qanuni olması nəzərə alınmırdı. Ancaq kler üzərində sahiblik tələb olunurdu. Torpaq sahəsinin itirilməsi vətəndaş hüquqlarının itirilməsinə səbəb olurdu.

Spartada torpaq mülkiyyətinin xüsusiyyəti dövlətin özünün ali torpaq sahibi kimi çıxış etməsindən ibarət idi. Bu, icma-dövlət mülkiyyət forması idi. Spartiatlar torpağın bilavasitə sahibi sayılmırdı.

Polibinin məlumatına görə, nadellər üçün ayrılmış torpaq "dövlət və ya "ictimai torpaq adlanırdı. Dövlət özünün hüququnu bilavasitə sahibliklə deyil, nadel sahibkarları üzərində nəzarət etmək yolu ilə həyata keçirirdi. O, torpaq mülkiyyətinin əldən ələ keçməsinə nəzarət edir, torpağın maksimum həddini təsdiq edir, varislərin dərəcəsini müəyyən edir, varislərin olmadığı halda özü varis olurdu.

Qanun torpağın alqı-satqısı, bağışlanması və vəsiyyət olunmasını qadağan edirdi. Nəzarət məqsədilə torpaq mülkiyyətinə dair bütün əqdlərə açıqlıq qaydası müəyyən olunmuşdu. Sparta cəmiyyətinin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri qəbilə quruluşu qalıqlarının qalması idi. Bütün ictimai və həmçinin siyasi quruluş dərin qədimliyi, qəbilə-tayfa institutlarının həddindən artıq mövcudluğunu nümayiş etdirirdi.

Sparta cəmiyyətində əhali aşağıdakı qruplara bölünürdü:

a) spartiatlar; b) azad tamhüquqlu olmayan perieklər; v) qullar-ilotlar.

Spartiatlar - hakim sinfi təşkil edən tamhüquqlu vətəndaşlar

idi. Onların hüquqi vəziyyəti torpaq nadellərinə (klerlərinə) və həmin nadelə təhkim olunmuş qullar-ilotlara malik olması ilə müəyyənləşdirilirdi.

Spartiatlara ticarət və sənətkarlıqla məşğul olmaq qadağan edilmişdi. Spartiatlar onların torpaqlarında yaşayan ilotlardan yığılan qanuni vergilərin hesabına yaşayırdı. Spartiatlar təsərrüfat işinə tamamilə qarışmırdı. Quldarlar istehsalın təşkilatçıları kimi çıxış etdiyi halda, digər yunan polislərindən fərqli olaraq, spartiatlar isə rentanın sadəcə alıcısı idi. Bütün təsərrüfat işləri bilavasitə istehsalçılar olan ilotların əlində cəmlənmişdi.

Digər yunan polisləri ilə müqayisədə Spartada korporativ əsaslar daha parlaq ifadə olunurdu. "Bərabərlər icması adlanan vətəndaş icması yaşa və ya başqa əlamətə görə bir-birilə bağlı yaşlı kişilərdən ibarət olan kişilər ittifaqlarından təşkil edilmişdi. İttifaqa mənsubiyyət spartalının vəziyyətini müəyyən edirdi. Bir korporasiyadan daha imtiyazlı olan digərinə keçid xüsusi xidmətlər əsasında mümkün olurdu.

Sparta kişilər ittifaqlarının sistemi nizam-intizamla və spartalının vəziyyətinin unifikasiyası ilə səciyyələnirdi. Onların daxili quruluş qaydası - yaranma qaydası kimi aydın müəyyən edilmişdi.

Spartiatların həyatı hərbi düşərgə şəklində təşkil olunmuşdu. Sparta cəmiyyətinin əsasını təşkil edən bərabərlik və vahidlik prinsipi sissitiyalar (qanunla qəti müəyyən olunmuş üzvlük haqqı normaları və eyni istehlak normalarının hesabına təşkil olunan müştərək süfrələr) kimi spartiatların birlik və vəhdədlik formalarında öz əksini tapdı.

Plutarx qeyd edir ki, hər bir spartalı hər ay müəyyən porsiyada ərzaq gətirməli və ərzaq almaq üçün üzvlük haqqı ödəməli idi. Kasıblığa görə üzvlük haqqını verə bilməyən az əmlaklı vətəndaşlar "bərabərlər sırasından çıxarılırdı və alçaldıcı sayılan gipomeyonlar adlanan "aşağı düşmüşlər dərəcəsinə keçirilirdi. Sissitiyalar iştirakçısı olan spartiatlar üçün (şahlar və gerontlar istisna olmaqla) eyni yemək payları nəzərdə tutulmuşdu. Şahlar və gerontlar üçün şərəf payları müəyyən edilmişdi. Ayrı süfrəyə malik yüksək vəzifəli şəxslər olan eforlar üçün sissitiyalar məcburi deyildi. Sissitiyalar sistemi Sparta polis quruluşunun əsaslarından birini təşkil edirdi.

Ciddi nizamlaşma spartiatların zahiri formasında da müşahidə olunurdu. Spartada rəsmi göstərişlər və qadağanlar sistemi qəbul edilmişdi. Vətəndaşlar eyni biçimli paltar geyir, eyni formalı saqqal və biğ saxlayırdılar. Təmtərağa qarşı tədbirlər görülmüşdü. Feofantın məlumatına görə, hər şey "var-dövlətin artıq sərvət olmaması

üçün edilirdi. Təmtərağın qarşısını almaq üçün evlərin tikilməsində balta və mişardan başqa, digər alətlərdən istifadənin qadağan edilməsi haqqında qanunun qəbul edilməsi Likurqun adı ilə bağlıdır. Ksenofant məlumat verir ki, Likurq o dövrdə bütün yunan polislərində qəbul edilmiş gümüş sikkələr əvəzinə Spartada arabada daşınılan ağır dəmir sikkə buraxdı, spartiatlara ticarət və sənətkarlıqla məşğul olmağı qadağan etdi.

Sparta polis quruluşunun ikinci vacib amili vətəndaşların tərbiyə sisteminin təşkili idi. Uşaqların və gənclərin tərbiyəsi ilə dövlət özü məşğul olurdu. Bu tərbiyə spartialını həqiqi hərbiçi etmək istiqamətinə yönəlmişdi. Yeddi yaşına çatmış uşaqları tərbiyə etmək üçün agela adlanan xüsusi məktəblərə verirdilər. Burada onlar xüsusi vəzifəli şəxslərin - pedonomların rəhbərliyi altında dəmir nizam-intizama, hakimiyyətə, böyüklərə tabe olmaq vərdisləri, güc, dözümlülük, cəsurluq kimi keyfiyyətləri mənimsəyirdilər. Mənbələr göstərir ki, spartiaların uşaqları ilə birlikdə agelalarda "məfaki adlanan cəmiyyətin aşağı təbəqələrinin nümayəndələri də tərbiyə olunurdu. Tərbiyə və hərbi işə hazırlıq 20 yaşda başa çatırdı. 20 yaşdan 60 yaşına qədər hər bir spartialı hərbi mükəlləfiyyət daşımamalı idi. Həddi-buluğa çatma 30 yaşdan başlanırdı. Bu yaşa çatdıqda spartialı siyasi hüquqlar əldə edirdi. O, nikaha daxil ola bilərdi.

Spartiatlar bərabər imtiyazlara malik idi. Ancaq imtiyazlı azlığın daxilində spartialardan seçilmiş xüsusi elita qrupları da özünü biruzə verirdi. Belələrinə 300 "süvari adlanan korpus aid idi. Bundan başqa, qeyd olunduğu kimi, gipomeyonlar (aşağı düşmüşlər) dərəcəsi mövcud idi. Həmin vətəndaşlar müxtəlif səbəblər nəticəsində (məsələn, təyin olunmuş üzvlük haqqının və ərzaq normasının ödənilməsinin mümkün olmaması) "bərabər dərəcəsindən gipomeyonlar dərəcəsinə keçirdi. Bu dərəcəyə, həmçinin ailənin kiçik oğlanları aid edilirdi. Sparta qanunlarına görə torpaq nadəlləri ancaq böyük oğula keçirdi, digərləri isə yalnız yiyəsiz nadəlləri ala bilərdi. Belə nadəllər olmadıqda onlar gipomeyona çevrilirdi. Gipomeyonlar "bərabərlər icmasına daxil deyildi. Ona görə də onların hüquqları məhdud idi. Məsələn, onlar xalq yığıncağında iştirak etmək hüququnu itirirdi.

Belə vərəsəlik qaydası spartiaların azalmasına, (e.ə. IV əsrdə 9 min nəfərdən 4 minə qədər), gipomeyonların isə çoxalmasına şərait yaradırdı.

Perieklər — dori tayfaları tərəfindən işğal olunmuş məhsul verməyən dağlıq ərazinin əhalisi idi. Lakin perieklər şəxsən azad, ancaq yarıməsli və əmlak hüquq qabiliyyətinə malik idi. Onlar si-

yasi hüquqlara malik deyildi. Onların əsas məşğuliyyəti sənətkarlıq və ticarət idi. Perieklər Afinada meteklər kimi, dövlətin nəzarəti altında idi. Həmin nəzarəti vəzifəli şəxslər - qarmostlar həyata keçirirdi.

Perieklər Spartaya bac verirdi. Bundan başqa, onlar hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdı. Onlar müharibədə ağır silahlanmış döyüşçü kimi iştirak edirdi. Perieklərin vəziyyəti Afina meteklərinin vəziyyətinə bənzəyirdi. Lakin meteklər, müqayisədə daha çox hüquqlara malik idi. Meteklərə xüsusi xidmətlərə görə ev və torpaq əldə etmək, Afina vətəndaşları ilə qanuni nikaha girmək hüquqları verilir. Perieklər meteklər kimi azad, ancaq tamhüquqlu olmayan dərəcəyə aid idi. Onlar ali vəzifəli şəxslər — eforlar tərəfindən məhkəməsiz hər hansı sayda ölüm cəzasına məhkum edilə bilərdi.

İlotlar - Lakoniya və Messeniya ərazisinin işğalından sonra oradakı tayfaların qula çevrilmiş əhalisi idi. Spartanın işğalçı siyasətinin əsas nəticəsi təkcə Sparta dövlətinin yaradılması deyil, həmçinin klassik köləlik tipindən fərqlənən, xüsusi formalara malik olan köləliyin yaranması idi.

İlotlar dövlət mülkiyyəti sayılırdı. Mənbələrdə onlar “dövlət qulları və ya “ictimai qullar adlanırdı. Afinadan və digər yunan polislərindən fərqli olaraq Spartada klassik köləlik tipindən əvvəl mövcud olan ev köləliyi xüsusi mərhələ kimi öz əksini tapmadı. Burada ev işlərini qula çevrilmiş hərbi əsirlər görürdü.

İlot spartiatın ixtiyarında idi və onun torpaq sahəsində işləyirdi. Spartiatın onu idarə etmək, öldürmək və ya hakimliyin icazəsi ilə azadlığa buraxmaq, başqa spartalıya vermək hüququ var idi. Lakin onu xaricə sata bilməzdi.

İlotlar öz vəziyyətinə görə, təhkimli kəndlilərə bənzəyirdi. Onlar spartiatın sahibliyində olan nadələ təhkim idi. Bu isə dövlətin maraqlarına uyğun idi. Çünki ilotların torpağa təhkim edilməsi çoxminli ilotlar kütləsinə nəzarəti yüngülləşdirirdi. İlotların statusu Afina qullarının vəziyyətindən fərqlənirdi. İlotlar istehsal vasitələrindən kənarlaşdırılmırdılar. Onlar torpaq mülkiyyəti hüququna malik deyildi. Ancaq müstəqil təsərrüfatla məşğul olurdular. İstehsal alətlərinə, iş heyvanlarına və digər növ əmlaka malik idilər. İlot öz ağasına məhsuldan töycü şəklində 82 medimn həcmində taxıl və digər ərzaqların müəyyən miqdarını verməli idi. Məhsulun qalan hissəsini ilotlar öz ehtiyaclarına sərf edə, hətta sata da bilərdilər.

Klassik tip qullardan fərqli olaraq, ilotlar öz yaşayış yerlərini tərk etmirdi. İlotlar buna görə də qul vəziyyətinə salınana qədər onlar məxsusi sosial əlaqələr formalarını qoruyub saxlamışdılar. Gü-

man edilir ki, ilotların öz ailələri olmuşdur. Onlar öz icma quruluşunun ünsürlərini hiyf edə bilmişdilər.

Spartiatlara ilotları azadlığa buraxmaq qadağan edilmişdi. Bunun üçün, görünür hakimiyyətin icazəsi tələb olunurdu. Plutarxın məlumatına görə, e.ə. 222-ci ildə 6 min ilot eyni vaxtda hərəsi beş attika mini verməklə azadlıq əldə etmişdi. Azadlığa buraxılmış ilot neodamod adlanırdı. Təəssüf ki, onların hüquqi vəziyyəti haqqında məlumatlar bizə gəlib çatmamışdır.

Mənbələr spartiatların ilotlara qarşı vəhşicəsinə rəftar etdiyini göstərir. İlotlar tərəfindən daim təhlükə hiss edən dövlət onların tabeliyini və quldarların hökmranlığını təmin etmək üçün onlara qarşı amansız terror metodlarından istifadə edirdi. Bundan əlavə, ilotlar sayca spartiatlardan qat-qat çox idi. Tədqiqatçıların təxmini hesablamasına görə Spartada e.ə. 371-ci ildə 7-9 min spartalı və onların ailələri (öz vətəndaş hüquqlarının bir qismini itirənlərlə birlikdə), 40-60 min periek olduğu halda, ilotların sayı 140-200 minə çatırdı. İlotları əzmək və baş verə biləcək üsyanların qarşısını almaq məqsədilə hərdənbir Spartada “kriptiya adlı ilotların kütləvi qırğını həyata keçirilirdi. Bundan başqa, spartiatlar ilotlara hər il müharibə elan edirdilər. Bu da həmçinin, təcrübədə kütləvi qırğınına gətirib çıxarırdı. İlotlar rəhmsiz və vəhşi rəftara üsyanlarla cavab verirdi. Məsələn, ilotların e.ə. 464-cü ildə başlanan üsyanı on il davam etmişdi.

DÖVLƏT QURULUŞU

Spartanın siyasi institutları mürəkkəb sistem təşkil edirdi. Həmin sistemdə qəbilə-tayfa quruluşunun qalıqları da əhəmiyyətli dərəcədə əks olunmuşdu. Şah hakimiyyətinin, sissitiyaların, gerusiyanın və s. saxlanması Spartanın ictimai və dövlət quruluşunda ənənəvi arxaik təşkilatlarla yanaşı, yeniliklərin mövcud olmasını da göstərirdi. Bütün bu institutlar kompleksi hələ dori dövrünə aid olmaqla quldarlıq dövlətinin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmışdı.

İdarəçilik formasına görə Sparta aristokratik respublika idi. Spartaya iki **şah (arxagetlər)** başçılıq edirdi. Şah hakimiyyətinin ikiliyi iki tayfanın (dori və axey) birləşməsi ilə əsaslanırdı. Hər tayfa öz şahını saxlayırdı.

Arxagetlərin hakimiyyəti qəbilə-tayfa başçılarının seçkili hakimiyyətindən fərqli olaraq irsən keçirdi.

Əvvəllər şahların səlahiyyətləri olduqca geniş idi. Lakin sonralar yüksək vəzifəli şəxslərin xeyrinə məhdudlaşdırıldı.

Şah hərbi yürüş zamanı sərkərdə hakimiyyətinə malik idi. Bu hakimiyyətin daşıyıcısı kimi şah-arxagetin vətəndaşlara qarşı ölüm və həyat məsələlərini həll etmək hüququ var idi. Sonralar şahların hərbi səlahiyyətləri xeyli məhdudlaşdırıldı. Şahların səlahiyyətlərinə, həmçinin ali kahinlik, məhkəmə funksiyalarının həyata keçirilməsi də daxil idi. Sonralar onların məhkəmə hakimiyyəti əvvəllər qəbilə-tayfa başçılarının funksiyalarına daxil olan və bütün icma üçün əhəmiyyət daşıyan işlərin baxılması ilə məhdudlaşdı. Bunlar, qızların varisliyi, oğulluğa götürmək, ictimai yolların tikintisi məsələləri idi. Arxagetlər ağsaqqallar şurasına daxil idi. Onlara böyük hörmət bəsləyirdilər. Hərbi qənimətdən onlara xeyli pay ayrılırdı və hesablarına vergi ödəyirdilər. Bütün şəxslər (eforlar istisna olmaqla) onların qarşısında durmalı idi. Buna baxmayaraq, arxagətlərin hakimiyyəti formal idi. Praktiki olaraq ölkəni əlində bütün hakimiyyəti cəmləşdirmiş eforlar idarə edirdi.

Hərbi yürüşə şahla birgə onu müşayiət edən iki efor gedirdi. Eforlar hər 8 ildən bir ulduzlara baxıb şahlar üçün fal açırdı. Falın nəticəsində arxagətlərə qarşı məhkəmə işi qaldırıla bilərdi. Eforlar hətta onları hakimiyyətdən kənarlaşdırmaq imkanına malik idi. Qəbul edilmiş mərasimə görə hər ay şahların ölkə qanunlarına, eforların isə şah hakimiyyətinə riayət edəcəkləri haqqında bir-birinə and içirdi. Arxagətlərin hərbi və məhkəmə səlahiyyətləri eforların xeyrinə məhdudlaşdırılmışdı.

Gerusiya quldarlıq quruluşu şəraitinə uyğunlaşdırılmış qədim dövlət institutlarının biri tayfa ağsaqqallar şurasının varisi olan ağsaqqallar şurası idi.

Qəbilə-tayfa quruluşundan fərqli olaraq gerusiya 60 yaşına çatmış 28 gerontdan — adlı-sanlı spartialı nümayəndələrdən ibarət idi və xalq yığıncağında qışqırıqla ömürlük seçilirdi. Gerusiyanın tərkibinə səs vermə hüququ ilə hər iki arxaget daxil idi.

Gerusiya xalq yığıncağının müzakirəsinə daxil olan işlərə ilkin baxmaq vəzifəsini daşıyırdı. Bu, gerusiyaya xalq yığıncağının qərarlarına təsir göstərmək və bununla onun fəaliyyətinə istiqamət vermək imkanı yaradırdı. E.ə. VIII əsrdə gerusiya onu qane etməyən xalq yığıncağının qərarlarını rədd etmək hüququ əldə etdikdən sonra xalq yığıncağına təsiri daha da artdı. Gerontlar və arxagətlər xalq yığıncağının qərarı ilə razılaşmadıqda gerusiya yığıncağı tərkdirdi. Plutarxin məlumatına görə, gerusiyanın səlahiyyətləri Polidor və Feopompun şahlığı dövründə genişləndi. Onlar əvvəlki retraya (müqaviləyə): “əgər xalq düzgün yoldan çıxsa, qoy gerontlar və şahlar iclası tərkdə etsinlər sözlərini əlavə etdilər.

Gerusiya, həmçininin bəzi məhkəmə funksiyalarını həyata keçirirdi: dövləti cinayətlər də daxil olmaqla cinayət işlərinə baxırdı və şahlara qarşı məhkəmə prosesini aparmaq səlahiyyətinə malik idi. Əmlak mübahisələrinə eforlar baxırdı. Bundan başqa, gerusiya bəzi diplomatik funksiyaları yerinə yetirir və başqa dövlətlərlə danışıqlarda iştirak edirdi. Eforların hakimiyyəti gücləndikcə, gerusiya öz əhəmiyyətini tədricən itirirdi.

Xalq yığıncağı (apella) Gerusiya kimi qəbilə quruluşundan miras qalmış ənənəvi siyasi institut idi. Orada, arxaik Spartaadakı kimi, bütün tamhüquqlu spartalılar iştirak edirdi. Yaş senzi 30 yaş təyin olunmuşdu. Əvvəllər xalq yığıncağı arxagetlər, sonralar isə eforlar tərəfindən çağırılırdı. Həmin şəxslər xalq yığıncağına sədrlik edirdi. Fövqəladə iclaslar istisna olmaqla yığıncaqlar ayda bir dəfədən tez çağırılmırdı. İclaslarda ancaq vəzifəli şəxslər və başqa dövlətlərin səfirləri çıxış edə bilərdi. Bəzən bu hüququ digər şəxslər də əldə edirdi. Xalq yığıncağının iştirakçıları qərarı qışqırıqla qəbul edirdi. Mübahisəli hallarda yığıncağın iştirakçıları iki qrupa bölünüb lehinə və əleyhinə olmaqla ayrı-ayrı tərəfə çəkilirdilər. Qərar səs çoxluğu ilə qəbul edilirdi.

Xalq yığıncağı olduqca geniş səlahiyyətlərə malik idi. Xalq yığıncağının dəqiq müəyyən edilmiş müddətə vəzifəli şəxsləri, xüsusən eforları seçmək, onlar tərəfindən verilmiş təklifləri rədd etmək, arxaget vəzifəsinin varisliyi haqqında məsələni həll etmək səlahiyyətləri çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu isə şübhəsiz, xalq yığıncağı tərəfindən onlara təsir göstərilməsinə imkan verirdi, magistratları, xüsusən eforları, dövlət mənafeyinə uyğun siyasət yeritməyə və öz vəzifələrindən sui-istifadə etməməyə vadar edirdi.

Xalq yığıncağının mühüm funksiyası qanunvericilik idi. O, qanunverici orqan idi. Lakin Plutarxın məlumatına görə, Sparta'nın qədim qanunvericilik aktı olan "Böyük retrada xalq yığıncağının qanunların qəbulu ilə yanaşı qanun layihələrini rədd etmək hüququ da var idi. E.ə. V əsrdə -IV əsrin əvvəllərində bütün mühüm dövlət əhəmiyyətli qərarlar yalnız xalq yığıncağında qəbul edilirdi. Xalq yığıncağı həmçininin müharibə və sülh məsələlərini həll etmək, səfirləri seçmək, vətəndaşlığa qəbul etmək və ayrı-ayrı spartiatları vətəndaşlıqdan məhrum etmək hüququna malik idi.

Yüksək vəzifəli şəxs tərəfindən başqa vəzifəli şəxsin törətdiyi cinayətə görə tutduğu vəzifəsindən kənarlaşdırılması haqqında irəli sürülən təklif olduqda xalq yığıncağı məhkəmə orqanı kimi çıxış edirdi. O, ittihamçının təklifinin qəbul və ya rədd edilməsi haqqında qərar çıxarırdı.

Afina ilə müqayisədə Spartada xalq yığıncağı nisbətən az əhəmiyyət kəsb etdiyinə baxmayaraq, 8 min nəfərə qədər tamhüquqlu əhalini əhatə edir və şübhəsiz, güclü siyasi qüvvə kimi onunla hesablaşmağı tələb edirdi.

E.ə. IV əsrdə Spartanın sosial-iqtisadi böhranı və tənəzzülə düşməsi ilə əlaqədar xalq yığıncağının rolu da zəiflədi.

Eforlar Spartada başqa vəzifəli şəxslər sırasında müstəsna yer tutan yüksək vəzifəli şəxslər idi. Öz vəziyyətinə görə eforlar kollegiyası Spartada bütün dövlət orqanizmini birləşdirən və istiqamətləndirən həqiqətən əsas orqan sayılırdı.

Eforlar vəzifəsi digər dövlət orqanlarından bir az sonra - e.ə. VIII əsrdə, Polidorun və Feopompun şahlığı dövründə təsis edildi. Bu zərurət qəbilə-tayfa başçıları ilə qəbilə aristokratiyası arasında olan mübarizə nəticəsində baş verdi. Qəbilə aristokratiyası öz mənafeyindən çıxış edərək qəbilə başçılarının irsi hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq üçün onu öz nümayəndələrinə - beş efora verməyi üstün tutdu.

Eforlar hər il tamhüquqlu vətəndaşlar sırasından xalq yığıncağı tərəfindən seçilirdi. Aristotelin məlumatına görə, xalq eforların seçilməsində yaxından iştirak edirdi. Buna görə də kollegiyanın tərkibinə az vəsaitli vətəndaşlar da daxil olurdu.

Eforlar kollegiyasına birinci efor başçılıq edirdi. Təqvim ili Afinada birinci arxont-eponimin adını daşdığı kimi, Sparta da birinci eforun adını daşıyırdı. Öz qərarlarını eforlar səs çoxluğu ilə qəbul edirdi.

Eforların əlində xeyli hakimiyyət cəmləşmişdi. Təsadüfi deyil ki, antik mənbələr eforların hakimiyyətini "müstəbidliyə yaxın adlandıırırdı. Təkcə onu demək kifayətdir ki, geniş səlahiyyətləri yerinə yetirən eforlar ictimai həyatın müəyyən edilmiş ümumi rejiminə tabe deyildi. Onlar öz süfrələri olan yeganə vəzifəli şəxslər idi. Eforlar, həmçinin sissitiyalara da gəlmiyə bilərdi. Yalnız eforlar arxagetlər qarşısında öz kreslolarında əyləşə bilərdilər. Digər vəzifəli şəxslər isə ayağa qalxmalı idi.

VI əsrin ortalarından başlayaraq eforların hakimiyyəti genişləndi. Əvvəllər onlar arxagetlərin köməkçisi kimi çıxış edir və əmlak mübahisələri haqqında işlərə baxırdı. Sonralar eforların əlində geniş hakimiyyət cəmləşdi. Onlar ölkənin həm daxili, həm də xarici işlərini idarə edirdi.

Eforlar gerusiyanı, xalq yığıncağını çağırır və onların fəaliyyətinə başçılıq edirdilər. Özləri üçün arzu edilməz qərarların qəbul olunmasının qarşısını almaq hüququna malik idilər. Vəzifəli şəxslər

lərin də fəaliyyətinə nəzarət edirdilər. Onların bilavasitə tabeçiliyində əsasən polis və kəşfiyyat funksiyalarını yerinə yetirən mühüm dövlət orqanları, məsələn, “üç yüz süvari korpusu və onunla əlaqəli olan “aqaturqlar kollegiyası var idi. Onlar hətta şahlara nəzarət edir - hərbi yürüşlər zamanı onu müşayiət edirdilər. Eforlar kollegiyasının üzvləri uşaq və gənclərin agelalarda tərbiyə olunmasına, sissitiyalara gələn vətəndaşların davranışına, zahiri görüşünə və paltarına ciddi nəzarət edirdi. Onlar təkcə vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət etməklə kifayətlənmirdilər. Eforlar, həmçinin həmin şəxslərin hesabatlarını yoxlamaq, onları vəzifədən uzaqlaşdırmaq və məhkəməyə vermək hüququna malik idilər. Onlar xalq yığıncağında və gerusiyada vəzifəli şəxslər üzərində məhkəmə prosesinə rəhbərlik edirdilər. Eforlar müxtəlif şəxslər üzərində özləri məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirirdilər.

Xarici əlaqələr sahəsində eforlar xarici səfirlərlə danışıqlar aparır, müharibə, sülh və digər məsələləri həll edirdilər. Eforların hökmranlılığı, həmçinin onların heç kəsə tabe olmaması və ancaq öz varislərinə hesabat vermələri ilə sübut olunurdu.

Sparta siyasi sisteminin böhranı. E.ə. V əsrin sonundan yunan polislərinin tarixində böhran dövrü başlayır. Böhran müxtəlif səbəblərdən irəli gəlmişdi. O, özünü ayrı-ayrı formalarda biruzə verirdi.

Dəyişikliklər hər şeydən əvvəl dövlət polis quruluşunun sosial əsasını təşkil edən torpaq münasibətlərinə toxundu. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı, polislərin natural təsərrüfatları hüdudlarından çıxması və bunun nəticəsində polislərarası iqtisadi münasibətlərin yaranması müşahidə olunurdu. Bütün bunlar polisin daxilində əmlak bərabərsizliyi, varlıqlarla kasıblar arasında qütbləşmə və toqquşmaya qədər çatan ziddiyyətlərlə müşayiət olunurdu. Bunların hamısı yunan polislərinin e.ə. IV əsrdə daha da dərinləşən böhran əlamətlərini göstərirdi. Böhran Spartadan da yan keçmədi. Böhranın əlamətləri ona da xas idi.

Böhranın Spartada kəskinləşməsinə Peloponnes müharibəsi müəyyən təsir göstərdi. 27 il davam edən bu müharibə Peloponnes ittifaqına başçılıq edən Spartanın qələbəsi ilə nəticələndi. Məğlub olmuş Afina Spartaya böyük təzminat verməli idi. Spartaya qızıl axını xeyli dərəcədə intensiv əmlak təbəqələşməsinə səbəb oldu və əmtəə-pul münasibətləri üçün geniş sərbəstlik yaratdı. Sparta cəmiyyətinin başlıca prinsipləri zəifləyir və ya dağılırdı. Sparta sosial quruluşunun dayaqları uçdu və əvvəllər dəyişilməz torpaq münasibətlərinin əsasları zəiflədi. E. ə. IV əsrdə torpaq nadəllərinin

bağışlanmasına və vəsiyyət edilməsinə qarşı olan qadağanlar ləğv edildi. Torpağın satılmasının qadağan edilməsi hələlik toxunulmaz qalırdı. Ətraf torpaqların hesabına zadəganların torpaq sahələri genişləndi. "Aşağı düşmüşlərin - gipomeyonların sayı çoxaldı. Spartiatların kütləvi müflisləşməsi prosesi getdi. Əvvəllər spartiatlar üçün ticarətlə məşğul olmaq qadağanına riayət olunmurdu. Təhlükəli spartiatların sayı əgər əvvəllər 10 min nəfər idisə, e.ə. V əsrdə (480-ci il) - 8 min nəfərə, e.ə. V əsrin sonunda isə (418-ci il) - 4 min nəfərə qədər azaldı. Bu prosesin bilavasitə nəticəsində hökmrən "totalitar rejim, əvvəllər qəbul olunan və güclü nəzarət edilən ciddi nizam-intizam zəiflədi. Sparta həyat tərzinin əsasları dağıldı.

Sparta tarixində böhranı kəskinləşdirən mühüm hədd onun ərazisinin perieklər yaşayan böyük bir hissəsinin, əsasən, Messeniya yadakı torpaqlarının və ilotların itirilməsi idi. Messeniyanın itirilməsi bütün Sparta polis quruluşunun təşkilini sarsıtdı. Messeniya Sparta əsarətindən Makedoniya şahı Filippin işğalçı müharibələri nəticəsində azad olundu. Sparta Makedoniyaya qarşı müharibədə iştirak etməməsinə baxmayaraq, şah Filipp ona qarşı cəzalandırıcı ekspedisiya təşkil etdi. Ən əvvəl Peloponnes müttəfiqlərinə Messeniya da daxil olmaqla Sparta tərəfindən işğal olunmuş bütün torpaqları qaytardı. Sparta tərəfindən Messeniyanın qaytarılmasına və onun üzərində, həmçinin Peloponnesdə yenidən öz hökmrənliyinin təmin olunması üçün etdiyi cəhdlər uğursuz nəticələndi. Bütün bunların nəticəsində Sparta öz keçmiş əhəmiyyətini itirdi.

Spartada yaranmış vəziyyət müflisləşmiş spartiatların köhnə qaydaların - torpaqların yenidən bölüşdürülməsi, borcların ləğvi və s. bərpası tələblərinə səbəb oldu. Birinci çevriliş cəhdi e.ə. 399-cu ildə gipomeyon dərəcəsinə olan Kinadonun başçılığı altında baş verdi. Ancaq bu cəhd məğlubiyyətlə nəticələndi. E. ə. 243-cü ildə şah Aqis tərəfindən islahatlar layihəsi irəli sürüldü. Həmin islahatları şah III Kleomen həyata keçirdi. O, eforatı, ağsaqqallar şurasını ləğv etdi və əyanların çoxunu sürgün etdi. Bir neçə min Sparta sakinlərinə vətəndaşlıq hüququnun bağışlanması da mühüm addım idi. Bu islahatlara cavab olaraq narazı əyanlar Makedoniya şahından kömək istədi. Kleomenun ordusu məğlub oldu və o, ölkədən qaçdı.

E.ə. II əsrin ortalarında Yunanistan Romaya tabe edildi. Sparta başqa yunan polisləri kimi, Roma dövlətinin tərkibinə daxil olaraq öz müstəqilliyini itirdi.

VII FƏSİL

QƏDİM ROMA DÖVLƏTI

Şəhər - dövlətdən, yəni böyük olmayan polisdən ibarət olub e.ə.VI əsrdə müasir İtaliyanın ərazisində yaranan Qədim Roma quldarlıq dövləti e.ə. III əsrin sonunda Aralıq dənizinin ən güclü Qərb dövlətinə, eramızın I-II əsrlərində isə Aralıq dənizinin bütün sahili boyu uzanan, Qərbi və Cənub-Şərqi Avropanın, Şimali Afrikanın və Ön Şərqi xeyli vilayətlərini özünə daxil edən nəhəng imperiyaya çevrildi.

Roma quldarlıq dövlətinin yaranması, çiçəklənməsi, ümumi böhranı və eramızın V əsridə süquta uğraması dövrlərinin min ildən artıq tarixi vardır. İbtidai icma cəmiyyətinin zorakılıqla dağılması əsasında yaranan Roma quldarlıq dövləti erkən quldarlıq münasibətlərindən (e.ə.VIII-VI əsrlər) klassik quldarlıq münasibətlərinədək, (e.ə. III əsrin sonundan e.ə. II əsrin başlanğıcınadək), idarəçilik formasına görə isə quldar aristokratik respublikasından onu əvəz etmiş monarxiya quruluşunadək inkişaf nümunəsi oldu.

Quldarlıq Romasının bütün tarixi sinfi və sosial ziddiyyətlərlə, e.ə. II əsrdə Siciliya adasında və e.ə. 74-71-ci illərdə İtaliyada Spartakın rəhbərliyi altında qulların əzəmətli üsyanları ilə müşayiət olunmuşdur.

Ümumdünya-tarixi inkişaf prosesində Qədim Romanın rolu böyükdür. Yunan polislərindən fərqli olaraq, Roma klassik qul sahibliyinə, Avropa sivilizasiyasının inkişafı əsasında duran yüksək antik mədəniyyətə, resepsiyası (mənimsənilməsi) Qərbi Avropa ölkələrində (məsələn, Fransada 1804-cü il Napoleon Məcəlləsi, Almaniyada 1900-cü il Mülki Məcəllə) həyata keçirilən yüksək inkişaf etmiş, "mükəmməl şəkildə işlənib hazırlanmış xüsusi hüquqa malik olan yeganə dövlətdir.

Qədim Roma quldarlıq dövlətinin tarixi üç əsas dövrə bölünür: 1).Dövlətin yaranması dövrü (bu, şahlıq dövrü adlandırılır) - e.ə. VIII əsrin ortaları - VI əsr; 2).Roma respublikası dövrü - e.ə. V əsr - e.ə. 27-ci il; 3).Roma imperiyası dövrü - e.ə. 27-ci il - eramızın 476-cı ili. Bu dövr də öz növbəsində iki mərhələyə bölünür: a)prinsepət dövrü (e. ə.27-ci il - eramızın 284-cü ili) ; b) dominat dövrü (eramızın 284 — 476-cı illəri). Roma imperiyası bu axıncı mərhələdə Qərbi və Şərqi (Bizans) imperiyalara bölündü. 476-cı ildə Qərbi Roma imperiyası german tayfalarının hücumları nəticəsində süqut etdi. Şərqi imperiya - Bizans isə demək olar ki, min il - 1453-cü ilədək mövcud oldu.

1. QƏDİM ROMA DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

E.ə. 753-cü ildən - Romanın əsası qoyulan ildən e.ə. 509-cu ilədək - ibtidai icma quruluşunun dağılması və üç qəbilənin - latın, sabın və etrusqların birləşməsi əsasında yaranmış şəhər icmasından (sivitas) ibarət olan dövr - Roma quldarlıq dövlətinin yaranması dövrüdür. Afinaya bənzər bu sinoykizmi ənənə əfsanəvi şah Romulun adı ilə bağlayır. Tarixçilər sosial təbiətin və mülkiyyətin antik formasının ümumiliyi əsasında Roma sivitaslarının Afina polisləri ilə yaxınlığını qeyd edirlər, lakin onların arasında müəyyən fərqlərin (Romada çox erkən senatın və ayrı-ayrı magistratların xüsusi hakimiyyəti ilə səciyyələnən və dürüst fəaliyyət göstərən dövlət sistemi meydana gəlmişdi) olması da istisna olunmur. Cəmiyyətin mühüm ünsürü 30 kuriya idi. Romada ənənələrə görə 300 qəbilə var idi. Hər on qəbilə kişi-hərbçilərin ittifaqından ibarət olan kuriyanı təşkil edirdi. Kuriya 100 piyada və 10 süvari əsgər verirdi. On kuriya tribi (qəbiləni) təşkil edirdi. Şah dövrünün başlanğıcında Roma xalqı (populus) Afinanın Klisfenə qədərki filalarına uyğun olan üç belə tribdən ibarət idi.

Şah dövrünün Roma qəbiləsi (gens) bütün mühüm cəhətlərilə (torpağa ümumi sahiblik, qarşılıqlı vərəsəlik, ağsaqqalları seçmək və əvəz etmək, bir-birini müdafiə etmək, özgələri qəbiləyə qəbul etmək və i.a.) ata xətti ilə inkişaf edən ekzoqamiya¹ qəbiləsi idi. Qohumlar mifik və ya real əcdadın vahid qəbilə adını daşıyırdı. Qəbilə öz dini pərəstişinə malik idi. Qəbilənin sosial-iqtisadi əsasını torpaq üzərində kollektiv mülkiyyət təşkil edirdi. Lakin əsas torpaq fondu qəbiləyə tərkib hissə kimi daxil olan və qəbilə münasibətlərinin zəifləməsilə cəmiyyətin əsas özəyinə çevrilən ailələr (familia) arasında bölüşdürülürdü.

Roma ailəsi patriarxal ailə idi. Bütün ailə üzvləri üzərində qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan ailə başçısı (pater familias) ona başçılıq edirdi. Ata ailə üzvünə həyat verə və onu həyatdan məhrum edə bilərdi. Pater familias-ın əhəmiyyəti, ailə üzvlərinin əmlakı üzərində sərəncam verən yeganə mülkiyyətçiyə çevrilərək tədricən artırdı.

Roma şəhər icması müxtəlif sosial qruplardan ibarət idi. İcmanın və kuriyaların birinin tərkibinə mənsub şəxslər tamhüquqlu he-

1. - Ekzoqamiya - öz tayfası, öz qohum-əqrəbası və ictimai qrupundan evlənməyi qadağan edən adətdir.

sab olunurdu. Belə tamhüquqlu vətəndaşlar patrisilər adını almışdı. Lakin sonralar təsərrüfatın, heyvandarlıq və əkinçiliyin inkişafı, müharibələrin sayının və əhalinin artımı əmlak bərabərsizliyini və xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsini stimullaşdırdı. Qəbilə icmaları ilə yanaşı qonşuluq icmaları da təşəkkül tapır, patriarxal köləlik meydana gəlir, nəticədə cəmiyyətin sosial strukturu mürəkkəbləşir, xalqın (populusun) əsas kütləsini təşkil edən və əyan olmayan qohumlarla qarşı-qarşıya duran əyan ailələri və varlı ailələr getdikcə seçilirdilər. Yulilər, Kvintililər, Horatsilər və başqalarının qədim patrisilər nəslə mələumdür. Yoxsullaşmış qohumlar varlı ailələrin köməyi və himayədarlığına ehtiyac üzündən onlardan asılı vəziyyətə düşürdü. Onlardan kliyentlər (cliens - itaətkar) adlanan sosial qrup yaranırdı. Kliyentlər patron adlanan tamhüquqlu icma üzvünün şəxsi və vərəsəlik asılılığında idi. Patronat - kliyentel münasibətləri müqəddəs idi və onların pozulması ölümlə cəzalandırılırdı. Patronun ailəsinə daxil olan kliyentin vəzifəsi ona öz əməyi ilə kömək etmək və ehtiram göstərməkdən ibarət idi. Ən başlıcası isə kliyentlər patronun döyüş drujinasını təşkil edirdi. Patron isə öz kliyentlərinə torpaq sahəsi ayırmalı və onları məhkəmədə müdafiə etməli idi.

Əhalinin sonrakı artımı işğallar, habelə əlverişli coğrafi şəraitə cəlb edilmiş gəlmələr və yeni şəhərə könüllü keçənlər, yaxud yaxın polislərin Roma tərəfindən təbə edilməsi nəticəsində onun tərkibinə zorla daxil edilmə hesabına artırdı. Gəlmələr əvvəlcə üç trib tərkibinə daxil edilirdi. Lakin sonradan triblərə daxil edilmə yolu kəsildi. Yeni sakinlər patrisilərin qəbilə təşkilatından kənarda qaldılar və azadların vəziyyətinə düşdülər. Lakin tamhüquqlu olmadıqlarına görə onlar "Roma xalqına mənsub deyildilər, onlara torpaq verilmirdi, siyasi hüquqlardan, idarəçilik orqanlarında - senatda və kariat komitsiyalarında (toplanişlarda) iştirak etmək hüququndan məhrum edilmişdilər. Gəlmələrin sayı daim artırdı, elə plebslər (plere - tamamlamaq) adı da buradan meydana gəlmişdi. Tamhüquqlu vətəndaşlardan "populus Romanus-dan ibarət olan patrisilər formalaşmaqda olan plebeylərin sosial təbəqəsilə qarşı-qarşıya duran Roma əyanlarının qapanmış qrupuna çevrilmişdilər. Patrisilərlə plebeylər arasında münasibətlər patrisilərin plebeyləri öz icmalarına buraxmamaq cəhdi, plebeylərin isə siyasi hüquqlar uğrunda daimi mübarizəsi ilə səciyyələnirdi.

Şah dövründə Roma icmasının təşkili hərbi demokratiyanın bütün cəhətlərinə malik idi. İdarəçilik senat, kariat komitsiyaları və şah tərəfindən həyata keçirilirdi.

Senat (latınca - senex sözündəndir - ağsaqqal deməkdir) - ağsaqqallar şurası üç yüz qəbilə ağsaqqalından ibarət idi. O, şahın ya-

nında məşvərətçi orqan olsa da, mühüm məsələlərin həllində böyük təsirə malik idi. Senat mühüm məsələləri qabaqcadan müzakirə edir, sonra isə onları xalq yığıncağı qəbul edirdi. Senat xalq yığıncağının qərarını rədd edə bilərdi.

Kuriat komitsiyaları kişi-hərbçilərdən ibarət olub mühüm məsələləri həll edən, senatın qərarlarını qəbul və ya rədd edən, bütün vəzifəli şəxsləri, eləcə də şahı seçən və müharibə elan edən xalq yığıncağı idi. Səsvermə kuryalarda keçirilirdi. Hər kuryanın bir səsi var idi.

İcmanın başında kuriat komitsiyalarında seçilən hərbi rəhbər, ali məhkəmə və ali kahin funksiyalarına malik olan şah (rex) dururdu. Şah cəza sahəsində qeyri-məhdud hüquqa malik idi. Onun qərarından apellyasiya qaydasında şikayət verilə bilməzdi. Lakin o, məsələnin qəti həlli üçün işi xalq yığıncağına vermək hüququna malik idi.

Tarix Qədim Romada kahinlər kollegiyalarının -vəzifəli şəxslərin hərəkətləri haqqında falaçma əsasında rəy verən avqurların, adətləri qoruyan və onların təfsirini verən pontifiklərin, müharibə elan edilməsi aktını yerinə yetirən fetsialların böyük əhəmiyyətini qeyd edir. Müharibə elan edildikdə, fetsiallar ucu qana bulaşdırılmış nizəni düşmənin ərazisinə atırdılar.

Roma qəbilə təşkilatının qapalılığı onun dağılmasının təbii prosesinin qarşısını ala bilmədi. Buna, plebeylərin patrisilərlə öz hüquqlarının onların hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi, plebeylərin artım sayının stimullaşdırılması, xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı və onların varlıqlarla yoxsullara bölgüsü nəticəsində əmlak bərabərsizliyi, ticarət və sənətin onların əlində mərkəzləşməsi ilə bağlı patrislərə qarşı kəskin mübarizəsi də şərait yaratdı. Bu zaman plebey-yoxsulların bir qismi patrislərin borclarını verə bilməyənlər (borclular) kimi borc qəbaləsi məngənəsinə düşdü. Digər qismi isə özlərinə patrislərdən patron axtarıb tapmaqla, qəbilənin tərkibinə daxil edilib patronun torpaq sahəsi alır və patronun adını alaraq kliyentə çevrilirdi. Plebeylərin cəmiyyətdəki əhəmiyyəti onların hərbi yürüslərdə iştiraka cəlb olunması ilə əlaqədar xüsusilə artırdı. Məsələ bundadır ki, eramızdan əvvəl VI əsrin ortalarından plebeylərin Roma icması tərkibinə daxil edilməsi ilə birlikdə, hərbi yürüslərin genişləndirilməsi ilə əlaqədar onlar xalq qoşununun sıralarına da cəlb edilirdi. Eramızdan əvvəl V əsrin başlanğıcında plebeylər Roma qoşununun əsas hissəsini təşkil edirdi. Hərbi qarşılıqlıq anında plebeylərin qoşunu patrisilər qarşısında öz tələblərini qoyub, Müqəddəs dağa çəkilərək Romanı tərk edirdilər. Bundan son-

ra patrisilər onlara güzəştə getməyə məcbur olurdu. Belə gedişlər setsesiyalar (latın sözüdür - gediş, çıxma deməkdir) adlanırdı.

Plebeylərin patrisilərlə mübarizəsi, onların qələbəsi, siyasi hüquqlar əldə etməsi, aqrar məsələni öz xeyirlərinə həll etməsi qapalı qəbilə təşkilatının dağılmasına və dövlətin yaranmasına şərait yaradı.

Tarixi ənənə Qədim Romada dövlətin yaranmasını eramızdan əvvəl VI əsrdə etrusk sülaləsindən olan Roma şahı Servi Tullinin islahatları ilə bağlayır. Həmin islahatlar öz əhəmiyyətinə görə eramızdan əvvəl 594-cü ildə Solon, eramızdan əvvəl 509-cu ildə Klisfen tərəfindən keçirilən islahatlara bərabər tutulur.

Servi Tulli islahatları Qədim Romanın ictimai quruluşunu, onun quruculuq prinsiplərini kökündən dəyişdirərək, əmlak və ərazi prinsiplərini rəhbər tutdu. İslahata görə, Romanın bütün kişi əhali sosial təbəqəyə mənsubiyyətindən, yeni patrisi və ya plebey olmasından asılı olmayaraq 6 dərəcəyə bölünürdü. Bölgünün əsasını şəxsin malik olduğu torpaq nadelinin ölçüsü təşkil edirdi. Sonradan, eramızdan əvvəl IV əsrdə pulun meydana gəlməsilə torpaq nadelinin dəyəri pulla ifadə edilməyə başladı. 100 min mis ass ilə qiymətləndirilən əmlaka malik olan şəxslər birinci dərəcəyə; 75 min mis ass ilə qiymətləndirilən əmlaka malik olan şəxslər ikinci dərəcəyə; 50 min mis ass ilə qiymətləndirilən əmlaka malik olan şəxslər üçüncü dərəcəyə; 25 min mis ass ilə qiymətləndirilən əmlaka malik olan şəxslər dördüncü dərəcəyə; 11.500 ass ilə qiymətləndirilən əmlaka malik olan şəxslər isə beşinci dərəcəyə aid edilirdi. Torpaqsız yoxsullar altıncı dərəcəyə- proletarlara daxil idi. Birinci dərəcədən ən varlı vətəndaşlardan ibarət olan süvarilər xüsusi qrupa ayrılırdı. Əmlaka malik olan hər bir dərəcə qoşun vahidlərinin müəyyən sayını - senturiyalar (yüz nəfər) verirdi: birinci dərəcə - cəmi 98 senturiya olmaqla 80 senturiya ağır silahlı piyada və 18 senturiya süvari; ikinci dərəcə - 22; üçüncü dərəcə - 20; dördüncü dərəcə - 22 senturiya və beşinci dərəcə - 30 yüngül silahlı senturiya; altıncı dərəcə isə 1 silahsız senturiya verməli idi. Cəmi 193 senturiya var idi.

Servi Tulli islahatlarının əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, islahatlarla təşkil edilmiş senturiyalar yalnız qoşun (hərbi) vahidləri deyil, həm də siyasi vahidlər idi. Senturiyalar əsasında kariat komitseyaları ilə yanaşı xalq yığıncaqlarının yeni növü - senturiyalarda çağırılan və hər senturiyanın bir səsi olan senturiya komitseyası yaradılmışdı. Senturiyaların sayı isə eyni deyildi (193 senturiyadan 98-i birinci dərəcənin payına düşürdü) və ənənəyə görə səsvermə

birinci dərəcəli senturiyadan və süvarilərdən başlanırdı. Yekdil səsvərmə zamanı iş praktiki olaraq nəinki patrisilərin, həm də plebeylərin daxil olduğu birinci dərəcəli senturiyada həll olunurdu. Bu, plebeylər üçün siyasi hüquqlar sahəsində və onların Roma populusun tərkibinə daxil edilməsində mühüm nailiyyət idi. Sonralar senturiya komitsiyalarının hüquqlarının genişləndirilməsi indi artıq məsələlərin məhdud dairəsinə - əsasən qəbilə pərəstişləri ilə əlaqədar olan məsələlərə baxan kuriat komitsiyalarının əhəmiyyətini və rolunu xeyli azaltdı.

İslahatların bu hissəsinin plebeylər üçün müsbət nəticələrinin daha bir mühüm rolunu da qeyd etmək lazımdır. Bu, patrisilərdən və plebeylərdən ibarət olan ümumi qoşunun yaradılması idi. Belə qoşunun yaradılması sonralar plebeylərə öz xeyirlərinə bir çox siyasi məsələlərin həllində böyük üstünlüklər verdi. Belə ki, plebeylərin patrisi Roması, Roma populusu üçün ən böhranlı şəraitdə ordundan getmələri patrisilərin onlara mühüm güzəştlərə getməsinə səbəb olurdu.

Servi Tulli islahatları qəbilə quruluşuna zərbə vurdu və dövlətin yaranmasına, Roma əhalisinin ərazi bölgüsünün aparılmasına şərait yaratdı. Roma həm patrisiləri, həm də plebeyləri birləşdirən 4 şəhər və 17 kənd dairəsindən ibarət olan 21 dairəyə bölünmüşdü. Onların trib adları qorunub saxlanılmışdı. Triblər ərazi prinsipi üzrə öz tribut komitsiyalarını çağırmağa başlamışdı. Tribin başında seçkili starostalar dururdu. Onların vəzifələrinə adamların əmlakının uçotunu aparmaq və vergi toplamaq daxil idi.

Beləliklə, Servi Tulli islahatları qan qohumluğu əlaqələrində asudəlik tapmış qədim qəbilə quruluşunu dağıtdı, onun əvəzində isə ərazi bölgüsünə və əmlak fərqlərinə əsaslanan yeni sosial-siyasi quruluş yaratdı. İslahatların əhəmiyyəti bir də onda idi ki, o, azad patrisilərlə Roma populusun tərkibinə daxil edilmiş, senturiat və tribut komitsiyalarında iştirak etmək yolu ilə hakimiyyətə buraxılmış plebeylərin birləşməsinə şərait yaratdı. Belə ki, onlar qullar üzərində hökmranlıq aləti olan Roma quldarlıq dövlətinin olduğu hakim quldarlar sinfinə daxil edildi.

Plebeylərin mübarizəsi Servi Tulli islahatları ilə Romada dövlətin yaranması prosesi başa çatmadı. O, qəbilə təşkilatının köhnə orqanlarının sıxışdırılması və yenilərinin yaradılması istiqamətində davam edirdi. Xeyli nailiyyətlər əldə etmələrinə baxmayaraq, plebeylərin hüquqlarının bərabərləşdirilməsi uğrunda Roma qəbilə əyanları əleyhinə mübarizəsi daha sonrakı iki əsr ərzində davam etdi. Aqrar məsələ, borc məsələsi və siyasi hüquqlar həmin mübarizənin əsas məsələləri oldu. Plebeylərin əsas tələbləri patrisilərin

özbaşinalıqlarını məhdudlaşdırma bilən öz magistratlarının və hüquqlarının mövcudluğuna; xalq yığıncığının real hüquqlarının genişləndirilməsinə və komitsiyalarda səsvermənin daha demokratik prinsiplərinin müəyyən edilməsinə; senatda vəzifələrin və yerlərin tutulmasına; patrisilərlə qanuni nikaha (kvirit nikahı adlanan nikaha) daxil olmaq, aktiv və passiv seçki hüququnun əldə edilməsinə yönəldilmişdi.

Roma tarixçisi Tit Livinin fikrincə, patrisilərlə plebeylər arasında ilk toqquşma eramızdan əvvəl 494-cü ilə aiddir. Yəni, həmin vaxt kreditorların özbaşinalıqlarına və borc qəbaləsinin ağır şərtlərinə cavab olaraq plebeylər öz ənənələrinə görə Romanı tərk edərək Müqəddəs dağa çəkilməmişdilər, qonşu qəbilələr (etrusklar və latınlar) tərəfindən təhlükəyə məruz qalan patrisilər isə güzəştə getməyə məcbur olmuşdular. Plebs öz içərisindən magistratları - dövlət qarşısında onların mənafələrini təmsil edən xalq tribunlarını seçmək hüququna nail olmuşdu. İlk əvvəllər tribunların sayı iki və ya beş, sonralar isə 10 oldu. Plebey tribunu sonralar böyük hakimiyyət əldə etdi. Eramızdan əvvəl 449-cu ildən tribunun şəxsiyyəti toxunulmaz oldu, evi isə sığınacaq hüququna malik idi. Tribun Roma patrisi magistratlarının və senatın qərarları üzərində veto (qadağan) qoya bilərdi (intersessiya hüququ).

Eramızdan əvvəl 451-450-ci illərdə plebeylərin təzyiqi altında həyata keçirilən hüququn ilk məcəllələşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti oldu. Qanunların tərtib edilməsi üçün demək olar ki, bütün üzvləri patrisilərdən olan "10 kişidən (detsimvirlərdən) ibarət komissiya yaradıldı. Bu, ailə-nikah, cinayət və cəza, vərəsəlik və bir çox başqa məsələləri tənzim edən XII Cədvəl Qanunları idi. Qanunlar bütövlükdə plebeylərin müvəffəqiyyətlərini göstərirdi. Belə ki, magistrat özbaşına adətlərin təfsirini deyil, qanunu rəhbər tutmalı idi. Bundan başqa, Qanunlar mülki hüquqlar sahəsində plebeyləri patrisilərlə tamamilə bərabərləşdirdi. Ölümə məhkum olunmuş şəxsə komitsiyalara apellyasiya qaydasında şikayət etmək hüququnun verilməsi mühüm güzəşt idi. Qanunlar borc qəbaləsini, habelə plebeylərlə patrisilər arasında nikahın qadağan olunmasını saxlayırdı. Qanunlar Roma hüququnun sonrakı inkişafına böyük təsir göstərirdi.

Eramızdan əvvəl 449-cu ildə plebeylər xeyli müvəffəqiyyətlər qazandı. Konsullar - Lutsi Valerinin və Mark Horatsinin qanunlarına görə xalq tribunlarının toxunulmazlığı bərpa olundu. Lakin ən başlıcası plebeylərin iştirak etdikləri tribut komitsiyalarının qərarları patrisilər üçün də məcburi olan qanun qüvvəsi aldı.

Eramızdan əvvəl 445-ci ildə Kanuley Qanunu patrisilərlə ple-

beylər arasında nikaha icazə verdi. Bu da patrisi-plebey əyanlarının yaranmasını stimullaşdırdı. Belə vəziyyət öz növbəsində plebeylərin konsulluğa buraxılması haqqında məsələnin irəli sürülməsinə səbəb oldu.

Plebeylərin yüksək vəzifələr tutmaq tələbləri qismən təmin edildi. Patrisilərin təzyiqi altında plebeylər konsul vəzifəsinə deyil, konsul hakimiyyətli hərbi tribun vəzifəsinə seçilmək hüququ əldə etdilər.

Eramızdan əvvəl IV əsrin 80-60-cı illərində plebeylərin borc hüququnun ləğv edilməsi uğrunda kəskin mübarizəsi başlandı. 80-ci illərdə göstərilən ilk cəhd müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Rəvayətə görə bu mübarizə xalq tribunları Sekstinin və Litsininin başçılığı altında 10 il davam etdi. Yalnız eramızdan əvvəl 367-ci ildə plebeylər müvəffəqiyyətlərə nail oldu. Sekstinin və Litsininin təklifi ilə plebeylərin əsas tələblərini təmin edən mühüm qanunlar qəbul edildi. Birinci növbədə, qanunla patrisilərin 500 yuqadək (125 hektaradək) ictimai torpaq fondu hesabına torpaq sahibliyinin ölçüsü məhdudlaşdırıldı. Bu da şübhəsiz, plebeylərin həmin torpaqlara malik olması imkanını genişləndirdi. Qanun yenidən hesablaşma yolu ilə borcları xeyli azaldaraq borc məsələsini qismən həll etdi. Belə ki, ödənilmiş faizlər borcun əsas məbləğindən silindi, qalan hissə isə üç il ərzində güzəştli şərtlərlə ödənilməli idi. Borc qəbaləsi eramızdan əvvəl 326-cı ildə tribun Petelinin qanunu ilə ləğv edildi. Bundan başqa Seksti və Litsininin qanunu hərbi tribun vəzifəsinə ləğv etdi və biri plebey olmaqla iki konsul vəzifəsi təsis etdi.

Plebey və patrisilərin mübarizəsində Appi Klavdinin - senzorun eramızdan əvvəl 312-ci ildə apardığı islahatların mühüm əhəmiyyəti oldu. O, ataları azadlığa buraxılmış qullar olan magistratları senata daxil etdi. Beləliklə, Romanın ali idarəçilik orqanına qulların nəsiləri də düşdü.

Eramızdan əvvəl 300-cü ildə kahinlərin kollegiyalarının tərkibinə plebeylərin daxil olmasına yol açan qanunlar qəbul edildi.

Plebeylərin patrisilərlə uzunmüddətli mübarizəsinin sonuncu ili eramızdan əvvəl 287-ci il, yəni diktator Qortenzinin qanunu ilə plebey yığıncaqlarının qərarlarının (plebisitlərin) yenidən qanun qüvvəsinə malik olmasının və onların bütün vətəndaşlar, o cümlədən patrisilər üçün məcburi qüvvəyə malik olmasının təsdiq edildiyi il oldu.

İbtidai-icma quruluşunun dağılması, qəbilə əyanları ilə plebeylər arasında sosial ziddiyyətlər hərbi demokratiyanın süqutuna gətirib çıxartdı. Patrisilərlə etrusk əyanları arasında mübarizə, Roma qəbilə əyanlarının onların imtiyazlarının məhdudlaşdırılması

hesabına aparılan şah hakimiyyətinin mərkəzləşdirməsindən narazılığı - qəbilə əyanları tərəfindən başçılıq edilən şah əleyhinə hərəkatı şərtləndirdi. Əgər Servi Tulli islahatları plebeylərin mənafeyi naminə keçirilmişdisə, etrusklardan olan şah Təkəbbürlü Tarkvini senatorlara qarşı repressiyalar tətbiq etdi, senatı praktiki olaraq idarəçilikdən kənar etdi, məhkəməni və divan tutma tədbirlərini təkbəşinə həyata keçirdi. Şah əleyhinə hərəkat eramızdan əvvəl 510-cu ildə Tarkvininin Romadan qovulması və Romada respublikanın bərqərar edilməsi ilə başa çatdı.

2. ROMA RESPUBLİKASININ İCTİMAİ VƏ DÖVLƏT QURULUŞU

İctimai quruluş. Eramızdan əvvəl 509-cu ildə Romada zəfər çalmış aristokratik respublika eramızdan əvvəl 27-ci ilədək mövcud olmuşdur. Bu dövr ərzində Romanın ictimai və dövlət quruluşunda Roma Respublikasının tarixində aşağıdakı iki dövrü fərqləndirməyə imkan verən mühüm dəyişikliklər baş verdi: Roma Respublikasının təşəkkülü və möhkəmlənməsi dövrü (eramızdan əvvəl VI-IV əsrlər); Respublikanın çiçəklənməsi və süquta uğraması və monarxiya idarəçilik formasının yaradılması dövrü (eramızdan əvvəl III-I əsrlər).

Roma Respublikası özünün erkən dövründə natural təsərrüfat, icma torpaq sahibliyinin qalıqlarına malik olan, xüsusi mülkiyyətin və əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişaf etdiyi cəmiyyət idi. Köləlik patriarxal xarakter daşıyır, çünki klassik köləlikdən fərqli olaraq, qulların əməyi əmtəə istehsalına deyil, quldarların yaşama vasitələrinin yaradılmasına yönəldirilmişdi.

Roma quldarlıq respublikası dövrü onun çiçəklənməsi dövrüdür. Makedoniya, Karfagen və Suriya üzərində çalınan parlaq qələbə nəticəsində Roma dövləti Aralıq dənizi regionunun qüdrətli dövlətinə çevrildi. Bu dövr Romanın sosial-iqtisadi strukturunda dərin dəyişikliklərlə səciyyələnir. Patriarxal köləlik, quldarlıq istehsal üsulu ən yetkin səviyyəyə çatıb əsas istehsal üsuluna çevrildiyi zaman öz yerini klassik köləliyə verdi. Sənətkarlığın və ticarətin sonrakı inkişafı, torpaqların mərkəzləşdirilməsi və xüsusi mülkiyyətin, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ucuz işçi qüvvəsi tələb edirdi. Bunun isə əsas mənbəyi işğalçılıq müharibələri nəticəsində bütün şəxsi hüquqlardan və əmlak hüquqlarından məhrum edilmiş qullar ola bilərdi. Buna görə də eramızdan əvvəl V-IV və II-I əsrlərin müharibələri xarakterlərinin müxtəlifliyinə görə fərqlənirdi. Erkən əsrlərdə müharibələr əsasən zəbt etmə və torpaq-

ların müsadirə olunması ilə, bir qədər gec isə həm də əhalinin kölə halına salınması ilə müşayiət olunurdu. Klassik köləliyin inkişafı qul əməyinin istismarının gücləndirilməsi, sosial ziddiyyətlər sisteminə müəyyənədirici olan sinfi mübarizənin kəskinləşməsi ilə müşayiət olunurdu.

Roma Respublikasında yaranmış sosial-iqtisadi şərait Roma cəmiyyətinin sosial strukturunu, azad əhalinin siniflər və sosial qrupları arasındakı qarşılıqlı münasibətləri şərtləndirirdi.

Roma cəmiyyəti iki əsas sosial qrupa bölünürdü: azad əhali və qullar. Azad adamlar özləri də quldar torpaq sahibləri və tacirlərin varlı yuxarı təbəqəsinə və xırda istehsalçıların - əkinçi və sənətkarların təbəqəsinə bölünürdü. Şəhər yoxsulları da bu təbəqəyə daxil idi. Azad vətəndaşlar ilk əvvəllər dövlətə məxsus torpaqlar və qullar üzərində kollektiv mülkiyyətə malik olan bir sosial qrupda birləşirdi. Sonralar isə ictimai torpaq fondundan xüsusi torpaq sahibliyi ayrıldı. Eramızdan əvvəl 111-ci ildə Tori qanunu ilə ictimai torpaq fondu ləğv edildi, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət qəti olaraq təsdiq edildi.

Beləliklə, Roma quldarlıq cəmiyyətində əsas bölgü - azadlara və qullara bölgüden ibarət idi.

Qullar. Romada quldarlıq münasibətləri patriarxal xarakter daşıyırdı. Natural təsərrüfatın, əmtəə istehsalının rüşeym halında və bazar əlaqələrinin zəif olduğu şəraitdə qulların əməyindən quldarın və onun ailəsinin təsərrüfat tələbatlarının ödənilməsi üçün istifadə olunurdu. Qulların hələ də bəzi şəxsi hüquqları qorunub saxlanılırdı. O, ağanın əmlakının avadanlıq siyahısına daxil deyildi. Qul zəmin kimi çıxış edə, bəzi əməllərə görə məhkəmədə cavab verə, övladlığa götürülə, bəzi dini pərəstişlərin keçirilməsində iştirak edə bilirdi. Ona bayramlarda istirahət də verilirdi. Qullarla amansız rəftar etmə, xüsusən onların qanının axıdılması allaha xoş getməyən hal kimi qarşılanırdı. Hərbi əsirlərdən olan qulların vəziyyəti daha ağır idi. Onlar tamamilə hüquqsuz idilər və hətta minimum hüquqlardan məhrum edilmişdilər.

Roma tarixinin bu dövrü qulların kütləvi üsyanları ilə qeyd edilməmişdir; qulların etirazları ağasından qaçmaqda, əmək alətlərini xarab etməkdə, yarım-yoxsul və yoxsulların həyacanlı çıxışlarına qoşulmaqda təzahür edirdi. Görünür, bu dövrdə qulların sayı nisbətən az olmuşdur.

Eramızdan əvvəl III-I əsrlərdə klassik köləliyə keçid qulların vəziyyətində dərin dəyişikliklərlə səciyyələnir. Qullar istismar olunan əsas sinfə çevrildilər. Qul sahibliyi təsərrüfatın həlledici sahə-

lərini əhatə etdi. Qulların sayının artması ona gətirib çıxartdı ki, onlar ən çoxsaylı sinif olmuşdu, (eramızdan əvvəl II-I əsrlərdə yarım milyondan artıq insan kölə edilmişdi, əmlak senzinə malik olan Roma vətəndaşlarının sayı isə 400 minə çatmırdı). Qul əməyi ilə yanaşı, az həcmdə yarıməsiz işçilərin də əməyi təsərrüfatda tətbiq edilirdi. Qulların istismarı amansız xarakter aldı. Qul əşyaya, heyvana bərabər tutulur, həyatı üzərində və ölümünə sərəncam verən quldarın mütləq mülkiyyətində idi. İri quldarlıq latifundiyyalarında qulların vəziyyəti xüsusilə ağır idi. Sənətkar emalatxanalarında, ev təsərrüfatlarında çalışan, müəllim, aktyor, musiqiçi və heykəltaraş qulların vəziyyəti nisbətən yüngül idi. Bütün bunlar quldarlarla qullar arasında eramızdan əvvəl II əsrdə Siciliya adasında və eramızdan əvvəl 74-71-ci illərdə Spartakın başçılığı altında baş vermiş böyük üsyanların kulminasiyası kimi antaqonizmi şərtləndirirdi.

Quldarlıq istehsal üsulunun inkişafı kəndli və sənətkarların var-yoxdan çıxmasına, kəndlilərin iri torpaq sahibləri ilə rəqabətə tab gətirməməsinə, yoxsul proletarlara çevrilməsinə səbəb oldu. Bu da iri qul sahibləri ilə azad vətəndaşlar arasında mübarizənin kəskinləşməsinə xidmət etdi və çox vaxt vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxarırdı.

İstehsalın sonrakı inkişafı əsas istehsalçılar kimi, qullara olan daimi tələbatları şərtləndirdi. Köləliyin ilkin mənbələri içərisində müharibələrin adını çəkmək lazımdır. (Karfagenin darmadağın edilməsindən sonra 55 min insanın köləyə çevrilməsi məlumdur). Ələ keçirilmiş hərbi əsirlər kvestor tərəfindən auksionda satılırdı. Onlar adətən müvəffəqiyyətli hərbi yürüşlərdən dərhal sonra qoşunun ardınca gedən qul alverçiləri tərəfindən elliklə alınırıldı.

Köləliyin digər mənbəyi borc köləliyi idi. Hələ eramızdan əvvəl 326-cı ildə tribun Petelinin qanunu ilə ləğv edilməsinə baxmayaraq, o, Roma vətəndaşlığı hüquqlarına malik olmayan əyalətlərə və İtaliya əhalisinə münasibətdə mövcud olmaqda davam etmişdi. Romanın vergi toplayanları bu sakinlərə böyük ssudalı faizlərlə (48 faizədək) borc verərək, borc qaytarılmadığı halda onları qula çevirirdi. Köləliyin inkişafı üçün eramızdan əvvəl II əsrin ortalarına doğru geniş inkişaf etmiş qul ticarəti böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Bütün şəhərlərdə qul bazarları təşkil edildi. Ən iri qul bazarları Aralıq dənizinin Delos adasında (Egey dənizi), Tanais (Don çayının mənsəbi) və Akvileya (İtaliya) şəhərlərində idi. Mənbələrin məlumatına görə Delos adasına qullar bütün Şərqi Aralıq dənizi rayonundan gətirilirdi və gün ərzində 10 min nəfərədək qulun satılması faktı da məlumdur. Köləliyin mənbəyi rolunu bəzən təbii təkrar istehsalı oynayırdı. Lakin çətinlik qulların ailəsinin olmaması ilə

bağlı idi. Qulların bazarlara gətirilməsində eramızdan əvvəl II əsrin sonunda geniş vüsət almış dəniz quldurluğunun da müəyyən rolunu qeyd etmək olar.

Qul və onun istehsal etdiyi məhsullar üzərində quldarın qeyri məhdud mülkiyyət hüququna əsaslanan quldarlıq münasibətləri qulun öz əməyinə marağının qalmamasına gətirib çıxartdı. Bu da əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olmaqla, istismarın yeni forması olan pekulinin meydana gəlməsi üçün zəmin yaratdı. Yeni istismar formalarından biri olan pekulü ağanın qula öz əmlakının bir hissəsini (məs. torpaq sahəsini, sənətkar emalatxanasını) verməsindən ibarət idi. Qul həmin əmlakdan əldə olunan gəlirin bir hissəsini ağasına vermək şərtilə təsərrüfatı müstəqil idarə edirdi. Quldarlıq münasibətlərinin bu yeni forması quldar üçün sərfəli idi. Bunlar, həm də qulun öz əməyinə marağını artırırdı. Digər forma isə feodal münasibətlərinin meydana gəlməsində mühüm rol oynamış kolonat idi. Bu, torpaq sahiblərindən torpağı icarəyə götürmüş, onlardan iqtisadi asılılığa düşmüş və torpağa təhkim edilmiş yoxsullaşmış azad şəxs və azadlığa buraxılmışlar idi. Kolonların vəziyyəti qul və pekulilərin vəziyyətindən onunla fərqlənirdi ki, kolonlar öz əmlakları üzərində sahiblik, sərəncam vermək hüququna malik idilər və müqavilələr bağlaya, nikaha daxil ola bilərdilər. Onlar eramızın 332-ci ilində imperator Konstantinin dövründə rəsmi surətdə torpağa təhkim edildilər.

Əhalinin müəyyən kateqoriyasını azadlığa buraxılmışlar (libertlər) - azadlığa buraxılmalarına baxmayaraq, keçmiş ağasından asılı qalmaqda davam edən və məhdud vətəndaşlıq hüquqlarından istifadə edən keçmiş qullar təşkil edirdi. Onların uşaqlarının — libertinlərin də hüquqları məhdud idi. Libertlər sənətkarlıq və ticarət sahəsində mühüm rol oynayırdı. Eramızdan əvvəl II-I əsrlərdə onların rolu xüsusilə artdı.

Romanın azad əhalisi yekcins deyildi. Əhali müxtəlif sosial qruplara bölünmüşdü. Onlar arasında münasibətlər şəraitdən asılı olaraq sosial münacişələrdə təzahür edən ziddiyyətlərlə və ya yaxınlıq və barışıqlarla səciyyələnirdi. Əsas sinif olan quldarlar - bunlar torpaqların, iri sənətkarlıq emalatxanalarının mülkiyyətçiləri idi. Belələri həm Roma vətəndaşları, həm də Roma vətəndaşlığı hüquqlarına malik olmayan şəxslər, məsələn, müttəfiqlər, əyalət əhalisi ola bilərdi.

Eramızdan əvvəl III-II əsrlərdə quldarlar sinfi içərisində bu sinfin hakim imtiyazlı təbəqəsini təşkil edən nobililərin və süvarilərin sosial təbəqəsi meydana gəldi. Nobilitetin (nobilis sözündəndir - ən yaxşı əyan mənasını verir) tərkibinə iri torpaq sahibləri - qul-

darlar, ən hörmətli patrisi nəsiləri, plebsin varlı təbəqəsi daxil idi. Nobilitet dövlətin bütün rəhbər vəzifələrini öz əlində cəmləşdirən hakim təbəqə idi. Senatın tərkibini ancaq nobililər tamamlayır, orduya başçılıq edir, əyalətləri idarə edir, hərbi qənimətlər və soyğunçuluq, sələmçilik hesabına varlanırdılar. Roma tarixinin müəyyən dövrlərində nobilitetin nümayəndələri dövlətin siyasətini də müəyyən edirdi. Eramızdan əvvəl II-I əsrlərdə nobilitet yeni adamların oraya daxil olması çətin olan qapalı təbəqəyə çevrildi. Belə “yenilər sırasına tarix Mark Portsi Katonun (eramızdan əvvəl II əsr), Mark Tuli Siseronun (eramızdan əvvəl I əsr) adlarının daxil olduğunu qeyd edir.

İkinci təbəqəni - suvarilər, ticarət - maliyyə əyanları təşkil edirdi. Onların iqtisadi əsası xarici ticarət, sələmçilik, hərbi daşımalar, podrat və qismən torpaq sahibliyi idi. Vergilərin alınması hüquqlarının xüsusi şəxslərə - vergilərin məbləğini qabaqcadan dövlət xəzinəsinə keçirən, sonra isə böyük qalıqları mənimsəməklə müəyyən edilmiş vergiləri əhalidən toplayan iltizamçılara verilmişdi. Vergi yığımının iltizam sistemi xüsusi gəlir mənbəyi idi. Senatla süvarilər arasında süvarilərin sui-istifadələri ilə bağlı ayrı-ayrı ixtilafların olmasına baxmayaraq, onları bir-birinə ümumi sinfi mənafələr bağlayırdı. Bu da eramızdan əvvəl I əsrdə nobilitetlə süvarilərin bir-birinə qaynayıb-qarışmasına, onların arasında qohumluq əlaqələrinin yaranmasına xidmət etdi. Nəticədə bir çox senatorlar vəsitəçi şəxslərin köməyi ilə maliyyə əməliyyatlarında iştirak etməyə, süvarilər isə senata yol tapmağa başladılar. Bu, Siseron tərəfindən “təbəqələrin razılaşması adlandırılan proses idi.

Öz tərkibinə görə yekcins olmayan azad əhali içərisindən xırda istehsalçıların - kəndli, sənətkar və tacirlərin sosial təbəqəsi fərqlənirdi. Bu təbəqənin ikili vəziyyəti var idi. Onlar bir tərəfdən mülkiyyətçi hesab olunur, digər tərəfdən isə öz ailələrilə birlikdə işləyən əsl zəhmətkeşlərdən ibarət idi. Bu təbəqə quldarlar sinfi ilə qaynayıb-qarışan varlılara və müflisləşən, yoxsullaşan icarədarlara, batraklara, lümpen-proletarlara çevrilən daimi differensiasiya prosesinə məruz qalmış təbəqə idi.

Roma əhalisi içərisində öz vəziyyətinə və roluna görə azad əhalinin xüsusi təbəqəsi - lümpen-proletarlar adlanan təbəqə fərqlənirdi. Öz statusuna görə azad olan bu adamlar magistratlara, xalq yığıncağına seçmək hüququna malik olan, lakin mülkiyyəti olmayan və heç bir faydalı işlə məşğul olmayan, tüfeyli həyat tərzi keçirən və varlıların sədəqələri hesabına ömür sürənlər idi. Eramızdan əvvəl I əsrdə lümpen-proletarlar ciddi siyasi qüvvəni təşkil edir, səsvərmədə verilən sədəqələrin miqdarından asılı olaraq bu və ya

digər tərəfin namizədinə meyl edərək, habelə müxtəlif xidmətlər göstərərək ayrı-ayrı qruplaşmaların siyasi mübarizəsində mühüm rol oynayırdı. Eramızdan əvvəl 73-cü ildə Kassi qanunu ilə onlar dövlətin himayəsinə keçirildi. Eramızdan əvvəl 50-40-cı illərdə belə özgə xərcinə dolananlar 300 mindən artıq idi.

Roma vətəndaşı statusu onlara bütün siyasi hüquqlar vermişdi. Lakin Roma, İtaliya və əyalətlərdə Roma əhalisinin böyük hissəsini təşkil edən və öz vəziyyətinə görə azad olan əhali vətəndaşlığa malik deyildi. Deməli, tamhüquqlu olmadıqlarına görə onlar siyasi həyatda iştirak etmək, dövlət vəzifələrini tutmaq, habelə xalq yığıncağında iştirak etmək, Roma vətəndaşları ilə nikaha daxil olmaq hüquqlarına malik deyildi. İtaliya və əyalət sakinlərinin demək olar ki, hüquqsuz vəziyyəti onların romalıların amansız istismarına qarşı etiraz əlaməti olaraq öz hüquq bərabərliyi uğrunda mübarizəsini stimullaşdırmışdı. Eramızdan əvvəl I əsrin 80-ci illərində onlara Roma vətəndaşı hüquqlarının verilməsi bu mübarizənin yekunu oldu.

Roma vətəndaşı hüquqlarına malik olmayan azad əhaliyə pereqrinlər - İtaliya və işğal olunmuş ölkələrin ərazisindən kənarəda yerləşən əyalətlərin sakinləri, eləcə də xarici dövlətlərin azad vətəndaşları aid edilirdi. Pereqrinlər Romada mülkiyyətə sahib olmaq və əqdlər bağlamaq hüququna malik idi. Himayəsi altında olduqları patronlar onların hüquqlarını müdafiə edirdilər.

Dövlət quruluşu. Roma dövlətinin mərkəzi orqanlarının strukturunu xalq yığıncağı, senat və magistraturalar təşkil edirdi.

Xalq yığıncağı (komitsiya) - respublika qanunlarını qəbul etmək, müharibə elan etmək və sülh bağlamaq səlahiyyətlərinə malik olan ali dövlət hakimiyyət orqanı idi. O, ali məhkəmə instansiyası funksiyasını yerinə yetirir, məhkəmə orqanlarının qərarlarından verilən apellyasiyaları nəzərdən keçirir və icraedici hakimiyyətin vəzifəli şəxslərini seçirdi.

Romada xalq yığıncağının aşağıdakı üç növü fərqləndirilirdi: kuriat, senturiat və tribut yığıncaqları. Kuriat komitsiyaları kuriyalarda toplanırdı və yeganə yığıncaq idi. Servi Tulli islahatlarından sonra onların əhəmiyyəti xeyli azaldı. Onlar yalnız başqa yığıncaqlarda seçilmiş şəxslərin vəzifəyə təyinatını aparırdı. Sonradan isə kuriyaların 30 nəfər nümayəndələrinin - liktorların yığıncağı ilə əvəz edildi. Plebeylərin hərbi xidmətə buraxılması ilə əlaqədar yaradılmış senturiat komitsiyalarının əsasını əmlak dərəcəsinə görə bölgü təşkil edirdi. Hər bir dərəcə müəyyən sayda senturi verirdi.

Senturiat komitsiyaları dövlət həyatında həlledici rol oynayırdı və qanunların qəbulu, yüksək vəzifəli şəxslərin (konsulların, pretorların, sensorların) seçilməsi, habelə müharibə elan olunması və ölüm hökmünə dair şikayətlərə baxılması onların səlahiyyətinə daxil idi. Onlar yüksək vəzifəli şəxslər - konsullar tərəfindən Roma şəhərinin hüdudlarından kənar, Mars meydançasında toplanırdı. Qərarların qəbul qaydası birinci sinfə daxil olan aristokratik və varlı dairənin mənafeələrini təmin edirdi. Bu da Roma vətəndaşlarının geniş təbəqələrində narazılığa səbəb olurdu. Nəticədə, eramızdan əvvəl III əsrin ikinci yarısında senturiat komitsiyalarının demokratik islahatları keçirildi. Bu islahata uyğun olaraq hər beş sinifdən biri bərabər sayda 70 senturiya, cəmi isə 373 senturiya (5 sinif - 350, süvari - 18, proletarlar - 5 senturiya) verməyə başladı.

Tribut komitsiyaları ərazi dairələri - triblər üzrə təşkil edilirdi və tribdə iştirak edən sakinlərin tərkibindən asılı olaraq plebey və patrisi-plebey komitsiyalarına bölünürdü. Məsələ ondadır ki, tribut yığıncaqları əvvəlcə ancaq plebeylərdən ibarət idi. Lakin bu komitsiyalarda patrisilər də iştirak etməyə başladılar. Tribut komitsiyaları xüsusilə eramızdan əvvəl 449-cu il və 287-ci il qanunlarından sonra böyük dövlət nüfuzu qazandılar. Onlar, heç bir istisna olmadan bütün vətəndaşlar üçün məcburi olan qanunlar qəbul etmək hüququ əldə etdilər. Tribut komitsiyaları öz demokratik xarakterinə görə fərqlənirdi. Eramızdan əvvəl III əsrdə bütün 35 trib (31 kənd və 4 şəhər tribi) əhalinin tərkibindən asılı olmayaraq, bir səsə malik və bərabərhuquqlu idi.

Xalq yığıncaqları yığıncaqda özü sədrlik edən və məsələləri müzakirəyə çıxaran magistratın mülahizəsi ilə çağırılırdı. Səsvermə açıq idi, gizli səsvermə Respublika dövrünün sonunda tətbiq edildi. Roma xalqının ali hakimiyyət orqanı olan xalq yığıncağının yüksək statusuna baxmayaraq, dövlətin faktiki idarəçiliyini senat həyata keçirirdi.

Senat Romanın dövlət orqanları strukturunda mühüm yer tuturdu. O, formal olaraq məşvərətçi orqan hesab olunsa da, dövlət həyatında böyük rol oynamaqla geniş səlahiyyətlərə malik idi. O, Roma oliqarxiyasının dayacağı idi. Roma dövlətinin rəsmi sənədlərdə adlandırılması üçün istifadə edilən "Senat və Roma xalqı formulası senatın rolu haqqında şəhadət verən faktdır. Qanun layihələrinin xalq yığıncaqlarında baxılmasınadək qabaqcadan müzakirə edilməsi, xalq yığıncağı tərəfindən qəbul edilmiş qanunun bəyənilməsi hüququ senata məxsus idi. Xalq yığıncağı tərəfindən qəbul edilmiş hər hansı qanun senatda bəyənilmədən qanun qüvvəsinə minə bilməzdi.

Bununla bərabər, senat xalq yığıncaqlarının - senturiyatların qanunvericilik fəaliyyətini, sonralar isə tributların qanunvericilik fəaliyyətini öz nəzarəti altında saxlayırdı. Senat xalq yığıncaqları tərəfindən seçilmiş vəzifəli şəxslərin, sonra isə namizədlərin təyinatını təsdiq edirdi. Bu da magistratların üzərində nəzarəti və onları öz iradəsindən asılı olmasını təmin edirdi. Magistratlar senat qarşısında hesabat verməli idi. Dövlət xəzinəsi, vergilərin və maliyyə xərclərinin müəyyən edilməsi səlahiyyətləri senatın əlində idi. Roma Respublikasının xarici siyasəti də onun inhisarında idi. Məhz senat sülh müqavilələrini təsdiq etməklə sülh məsələlərini həll edir və pərəstişlə əlaqədar olan işləri idarə edirdi. Senat hərbi sahədə orduya çağırışı həll edir və ordu komandanlıqları arasında legionların bölgüsünü həyata keçirirdi. Dövlət təhlükəsizliyinə nəzarət onun əlində idi. Fövqəladə hallarda senat təyinatı konsullara tapşırılan diktatura müəyyən edilməsi haqqında qərar qəbul edə bilirdi.

Senatorların sayı əvvəlcə patrissi nəsilələrinin sayına uyğun olaraq 300 nəfər idi. Eramızdan əvvəl I əsrdə onların sayı 600-ə, bir qədər sonra isə 900 nəfərə çatdırılmışdır. E.ə. IV əsrdən başlayaraq senatın sıraları səlahiyyət müddətləri öz-özünə bitən və senatın siyahısına daxil edilən keçmiş magistratların hesabına doldurulurdu. Senatorlar seçilmirdi. Vətəndaşları senturiyalar və triblər üzrə bölüşdürən xüsusi magistratlar — sensorlar beş ildə bir dəfə ciddi iyerarxiya qaydasında senatorların siyahısını tərtib edirdi. Siyahıda əvvəlcə keçmiş sensorların, sonra isə konsul, pretor və digərlərinin adları göstərilirdi. Başqa sözlə, senat quldarların ən imtiyazlı və varlı hissəsinin orqanı kimi çıxış edirdi. Senatı ancaq yüksək vəzifəli şəxslər - özləri də onun iclaslarında sədrlik edən magistratlar — diktator, konsul və pretorlar çağıra bilirdi. Məsələlərin müzakirəsində təkliflər, eləcə də səsələr ciddi siyahı üzrə verilirdi. Senat tərəfindən qəbul edilən qərar senatus-konsult adlanırdı.

Magistraturalar. Romada bütün icraedici hakimiyyət seçkili vəzifəli şəxslər - magistratlar tərəfindən həyata keçirilirdi. Magistratlar xalq yığıncaqlarında (senturiyatlar, tributlar), yeni magistratların öz vəzifələrinin icrasına başlamalarına 3-4 ay qalmış bir il müddətinə (5 il müddətə seçilən sensorlar istisna olmaqla) seçilirdi. Diktatorlardan başqa, bütün Roma magistratları seçkili və kollegial (2 konsuldan, 2 pretordan, 4 edildən, 10 xalq tribunundan, 4 kvestordan ibarət tərkibdə) idi. Romada kollegiallığın xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, hər bir magistrat onun kolleqaları tərəfindən “veto” (“qadağan edirəm”) qoymaq yolu ilə ləğv edilə bilməsinə baxmaya-

raq, müstəqil qərar qəbul edirdi. Belə akt intersessiya adlanırdı. Magistrat vəzifəsi əvəzsiz idi, çünki iş deyil, şərəf hesab olunurdu. Lakin ödənişsizlik bu vəzifələri tutmağı varlı adamlar üçün mümkün edirdi. Digər tərəfdən də magistrat öz aparatının mirzə, carçı, mühafizəçi, xidmətçi, katibləri və i.a. öz hesabına saxlamalı idi.

Magistrat yalnız vəzifəyə gəlmə müddəti bitdikdən sonra məsuliyyətə cəlb oluna bilərdi; bu qayda aşağı magistratlara (cinayətlərin təhqiqatını yerinə yetirənlərə, ölüm cəzasını icra edənlərə, sikkə kəsənlərə və i.a.) şamil edilmirdi. Diktator, sensor və plebey tribunları məsuliyyət daşıyırdı.

Özlərinin hakimiyyət dərəcələrinə görə ali hakimiyyətə (*imperium* - a) və ümumi hakimiyyətə (*potestas* -a) malik olan magistratlar fərqləndirilirdi. *Imperium*-a ali hərbi hakimiyyət (orduya komandanlıq etmək); senatı və xalq yığıncağını çağırmaq və onlarda sədrlik etmək; mühakimə etmək və cəza təyin etmək; qanunlara əlavələr, onlarda dəyişikliklər edilməsi ilə hüquqi məsələləri həll etmək hüququ daxil edilmişdi. Magistratlar sərəncamlar verməyə, onların icra olunmasını, sərəncamları pozanları məhkəməyə vermək, cərimə etmək və əmlak üzərində həbs qoymaq yolu ilə məcbur etməyə haqqı var idi. Diktatora məxsus, şikayət verilməli olmayan ölüm hökmü çıxarmaq hüququna malik ən yüksək *imperium* (*summum imperium*) 4 konsula məxsus, Roma şəhərində çıxarılan və şikayət verilə bilən ölüm hökmü çıxarmaq hüququna malik böyük *imperium* (*mayus imperium-un*) müxtəliflikləri mövcud idi. Roma hüdudlarından kənarında çıxarılan ölüm hökmündən isə şikayət verilə bilməzdi. Nəhayət, ölüm cəzası hökmü çıxarmaq hüququ olmayan pretora məxsus məhdud *imperium* mövcud idi. *Potestas* hakimiyyəti sərəncamlar vermək və onların icra edilməməsinə görə cərimə etmək hüququ ilə bütün magistratlara məxsus idi.

Romada magistratlar iki qrupa bölünürdü: a) konsul, pretor, sensor, kvestor, edil vəzifələri və s. vəzifələrin aid edildiyi ordinar (adi) magistratlar (konsul, pretor və sensorlar ali magistratlar hesab olunurdu) və b.) ekstraordinar magistratlar.

Konsullar (*Consulo* sözündən olub müşavirə aparıram mənasını daşıyır). Romada ordinar magistratların bütün sisteminə başçılıq edən iki konsul seçilirdi. Konsullar əvvəllər patrisilər içərisindən seçilirdi. Litsininin və Sekstin eramızdan əvvəl 367-ci ildə verdikləri qanuna görə konsullardan biri plebeylərdən seçilməli idi. Konsullar orduya komandanlıq, Roma vətəndaşlarının orduya çağır-

rılmasına rəhbərlik edir, hərbi rəisləri təyin edir, orduda ədalət mühakiməsini həyata keçirir və barışıq sazişləri bağlayırdı.

Pretorlar (öndə gedənlər deməkdir) eramızdan əvvəl IV əsrdən konsulların köməkçiləri idi. Onlar ictimai asayişin mühafizəsi üzrə funksiyaları yerinə yetirərək, ordu komandanları olub Romada olmayan konsulları əvəz edirdi. Sonradan onların əsas funksiyaları məhkəmə icraatına rəhbərlik etməkdən ibarət oldu. Pretorların verdikləri ümumməcburi qərarlar Roma hüququnun inkişafında böyük rol oynadı. Əvvəlcə bir pretor, V əsrin ortalarından isə iki pretor (şəhər pretoru və pəreqinlərin pretoru) seçilirdi. Sonradan onların sayı səkkizə çatdı.

Senzorlar keçmiş konsullardan beş ildə bir dəfə 18 ay müddətinə 2 nəfərdən ibarət tərkibdə seçilirdi. Onlar Roma vətəndaşlarının siyahılarını tərtib edir, onları triblər, dərəcələr və senturiyalar üzrə bölüşdürür, süvarilər sırasına daxil edir, senatın siyahılarını təftiş edir və senatorların yeni siyahılarını tərtib edirdi. Bundan başqa, senatorlar mənəviyyata nəzarət edir və mənəviyyatsızlığa görə cəza vermək hüququna malik idi. Senzorlar öz fəaliyyətində müstəqil idi, qeyri-məhdud hüquqlara malik olmaqla heç kimə tabe deyildi.

Kvestorlar ilk əvvəllər konsulların köməkçiləri idi. Onlar xüsusi funksiyalara malik deyildi. Sonradan onlar xəzinədar funksiyalarını yerinə yetirməyə, maliyyə kitablarının haq-hesabını və cinəyət işlərinin ibtidai təhqiqatını aparmağa başladılar.

Edillər şəhərdə qayda-qanuna, bazarda ticarətə, şəhərin abadlığına nəzarət etmək, ictimai oyunları, dövlət bayramlarını və sair tamaşaları təşkil etmək vəzifələrini daşıyırdı.

Magistratlıq sistemində vəzifələri eramızdan əvvəl 494-cü ildə plebeylərin patrisilərlə mübarizəsi nəticəsində təsis edilmiş plebey tribunları xüsusi yer tuturdu. Tribunların şəxsiyyəti müqəddəs və toxunulmaz hesab olunurdu. Onların təhqir edilməsi ölüm cəzasına səbəb olurdu. Xalq tribunları magistrat və senatın qərarlarına münasibətdə "veto hüququna malik idi. Onlar senatın iclaslarında iştirak edir, qanun layihələri verə bilər, tribut komitsiyaları çağırır və onların iclaslarında sədrlik edirdi. Tribunların hakimiyyəti Roma şəhərinin hüdudlarından kənara çıxmırdı.

Ekstraordinar magistratlar, məsələn diktator fəvqəladə hallarda (ağır müharibə şəraitində, ciddi iğtişələr baş verdikdə və s.) təşkil olunurdu. Diktator senatın tapşırığı ilə konsul tərəfindən altı aydan artıq olmayan müddətə təyin edilirdi. Lakin Roma tarixinə ömürlük diktator vəzifəsi də məlumdur. Korneli Sullanı buna misal göstərmək olar. Diktator qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Bütün ordinar magistratları ona tabe olmağa borclu idi. Diktatorun sərəncamlarından, o cümlədən ölüm hökmlərindən apellyasiya verilə bilməzdi, diktatorun özü isə fəaliyyəti üçün məsuliyyət daşıyırdı. Diktator öz köməkçisi - diktator kimi bu vəzifədə altı aydan artıq qala bilməyən süvarilərin rəisini təyin edirdi.

Ordu Roma tarixində böyük rol oynayırdı. O, milis sistemi əsasında təşkil edilmişdi. Romada daimi ordu yox idi. 18 yaşdan 60 yaşadək əmlak senzində (11 min assa bərabər olan 5 yugerədək torpaq sahibi) malik olan bütün Roma vətəndaşları hərbi xidmət etməli idi. Xatırladaq ki, Roma vətəndaşlarının hər bir dərəcəsi legionlarda birləşən senturiyaların (I-ci dərəcə - 98 və i.a.) müəyyən sayını verirdi.

Əsgərlər öz dərəcəsinə uyğun surətdə özünü silahlandırmalı və özünü ərzaqla təmin etməli idi. Hərbi yürüşlərdən sonra ordu buraxılırdı. Legionlara hərbi tribunlar, senturiyalara senturionlar, atlı dəstələrə (dekurialara) isə dekurionlar başçılıq edirdi. Orduya komandanlıq etmək, konsulun vəzifəsi idi və o, bu komandanlığı pretora verə bilirdi. Diktator Mark Kamillin adına çıxan islahatlara görə, əsgərlər məvacib almağa başlamış və intizam möhkəmlənmişdi. Əmri yerinə yetirməməyə və döyüş meydanından qaçmağa görə ölüm cəzası verilirdi. Xidmət vəzifəsinin artırılması, gümüş və qızıl fərqlənmə nişanları, ən yüksək mükafat kimi dəfinə əklilinin verilməsi növündə təltiflər də təsis edilmişdi.

Ordunun ciddi surətdə yenidən təşkili eramızdan əvvəl 107-ci ildə istedadlı sərgərdə Qay Mari (Marinin məşhurluğu haqqında onun altı dəfə konsul seçilməsi şəhadət verir) tərəfindən Romanın Numidi şahı Yuqur və german xalqları - kimvrlar və tevtonlar ilə müharibədə müvəffəqiyyətsizliyindən sonra həyata keçirilmişdi. Bunun bir səbəbi də öz təsərrüfatlarından ayrılan və uzun sürən müharibələrdə iştirak edən kəndlilərin artmaqda olan narazılığı oldu. Marinin islahatlarının mahiyyəti ordunun senzlə məhdudlaşdırılmadan könüllülərdən komplektləşdirilməsində, yəni hərbi xidmətə görə dövlətdən silah və məvacib alan praktiki olaraq bütün yoxsulların orduya cəlb edilməsindən ibarət idi. Veteranlara torpaq sahəsi də verilirdi. Nəticədə bu, yoxsulların və kasıb vətəndaşların

orduya axınına şərait yaratdı və hərbi xidmət həmin şəxslər üçün peşəyə çevrildi. İslahat ordunun sosial tərkibinin kökündən dəyişməsinə gətirib çıxartdı və ona peşəkarlıq keyfiyyəti verdi. Legionların quruculuğu da dəyişikliyə məruz qaldı. Legionerin yerinin müəyyən edilməsi üçün həlledici şərt onun əmlak senzi deyil, əsgərin döyüş keyfiyyəti idi. Mari müttəfiq hərbi dəstələrdən də geniş istifadə etməyə başlamışdı. Mari islahatları legionların gücləndirilməsini legionlarla birgə hərəkət edən süvari və piyadaların yardımçı köməyi, hərbi təlimlərin keçirilməsi və intizamın möhkəmləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Mari islahatlarının nəticələri eramızdan əvvəl 102-ci ildə tevtonlar, eramızdan əvvəl 101-ci ildə isə kimvrlar üzərində bir sıra parlaq qələbələr qazanan Roma ordusunun döyüş qabiliyyətinə təsir etdi və özünü həmin xalqların tarix səhnəsindən çıxmasında göstərdi.

Yerli idarəçilik işğal edilmiş ərazilərin statusundan asılı olaraq həmin ərazilərdə həyata keçirilirdi. Roma vətəndaşlığı hüququ əldə etmiş ərazilərin sakinləri triblərdən birinin tamhüquqlu üzvü olmaqla özünüidarədən istifadə edirdi. Tam Roma vətəndaşlığı olmayan ərazilərdə isə munisipi (munera sözündən olub - mükəlləfiyyət deməkdir) yaradılırdı. Bu ərazilər onlarda mühakimə icraatını həyata keçirən xüsusi vəzifəli şəxsin adı ilə (prefecti yure dicundo) prefektura adlandırılırdı. Roma dövlətinin tərkibinə daxil olmayan və ya öz müstəqilliyini qoruyub saxlayan bir sıra ölkələrin Roma ilə qarşılıqlı münasibətləri müxtəlif, məsələn, qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələrə və ya bütün xarici siyasətin Romaya tabe edildiyi hallarda qeyri-bərabər müqavilələrə əsaslanırdı. Bu ölkələr federativ və azad icmalar adlanırdı.

Eramızdan əvvəl III-I əsrlərdə Roma dövlətinin yerli idarəçiliyində müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Eramızdan əvvəl I əsrin başlanğıcında Romanın amansız siyasəti əleyhinə İtaliya sakinlərinin mübarizəsi nəticəsində onlara Roma vətəndaşlığı hüquqlarının verilməsi haqqında qanunlar qəbul edildi. Bu, eramızdan əvvəl 45-ci ildə Yuli Sezarın dövründə İtaliyada özünüidarənin eyni strukturunu müəyyən edən qanunun (lex Yulia municipalis) qəbulu üçün əsas oldu. Həmin qanun hər bir şəhərdə yerli kuriyalar üzrə xalq yığıncağının, 100 nəfərdən ibarət olan senatın və Roma konsullarına bənzər iki vəzifəli şəxsdən ibarət bələdiyyə magistratının təsis edilməsini müəyyən edirdi. Roma tərəfindən işğal edilən və İtaliyadan kənarında yerləşən ərazilər - əyalətlər (provincia - məğlub edilmiş ölkələr) tamamilə başqa statusa malik idi. Bu ölkələrin torpaqları Roma dövlətinin mülkiyyəti hesab olunurdu; keçmiş mül-

kıyyətçilər torpaq sahibi vəziyyətində olduqlarına görə vergilər ödəməli idi. Əyalətlərin idarəçiliyi keçmiş konsul və pretorlardan ibarət olan prokonsul və proprətor adlandırılan canişinlərə tapşırılmışdı.

Məhkəmə. Erkən quldarlıq dövləti dövründə Roma dövləti əleyhinə olan cinayətləri şah (rex) özü araşdırırdı. Fərdi şəxslər əleyhinə olan cinayətlərə dair işlər isə onlardan daha ağırları barəsində dövlət hakimiyyət orqanlarının təşəbbüsü ilə qaldırılan işlər istisna olmaqla, zərər çəkmiş şəxslərin təşəbbüsü ilə qaldırılırdı. O cümlədən bu, əvvəllər konsulların, sonralar isə pretorların səlahiyyətinə daxil olmuşdu. Eramızdan əvvəl 509-cu ildə Valerinin konsulların, xüsusilə də plebeylər barəsində özbaşınalıqları bir qədər məhdudlaşdıran qanunu verildi. Qanuna görə, konsulların Roma şəhəri hüduqlarında çıxardığı ölüm hökmlərindən senturiat komitsiyalarına şikayət verilə bilərdi. Munisipiyalarda mühakimə icraatı Romadan göndərilmiş prefektlərin ixtiyarında idi. Əyalətlərdə məhkəmə funksiyalarını prokonsullar və proprətorlar həyata keçirirdi və onların səlahiyyət müddəti bitənədək hərəkətlərindən şikayət ediləməsinə yol verilmirdi.

Eramızdan əvvəl III-I əsrlərdə baş verən dəyişikliklər bəzi cinayət işlərinə baxılması üçün 100, 200 və daha artıq hakimdən ibarət olub xüsusi pretorun sədrliyi altında iclaslar keçirən xüsusi məhkəmə komissiyalarının təsis məsələsinə də toxunmuşdu. Hakimlər müttəhim və ittihamçının iştirakı ilə bir il müddətinə tərtib edilmiş xüsusi siyahı üzrə seçilirdi.

Qay Qraxın məhkəmə islahatı ilə Roma canişinlərinin əyalətlərdəki hakimiyyətdən sui-istifadəsi və korrupsiyası haqqında işlərin araşdırılması üçün süvarilərin mənafeyinə xidmət edən süvarilərdən ibarət məhkəmə komissiyaları yaradılmışdı. Bu məhkəmə komissiyaları Qayın ölümündən sonra Korneli Sullanın diktaturası dövründə ləğv edilmişdi.

Mülki işlərə pretor tərəfindən tərəflərin razılığı ilə təyin edilən xüsusi hakimlər baxırdı. Razılıq olmadıqda hakimlər pretorun özü tərəfindən təyin və ya püşk vasitəsilə müəyyən edilirdi.

3. RESPUBLİKANIN SÜQUTU VƏ İMPERİYAYA KEÇİD

Eramızdan əvvəl II-I əsrlər Roma tarixinə sinfi və sosial ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi dövr kimi daxil olmuşdur. Əsas ziddiyyətlər quldarlarla qullar arasındakı antaqonizmdən ibarət idi. Klassik

köləlik qulların istismarının gücləndirilməsi və onun formalarının dəyişməsi ilə müşayiət olundu. Lakin bu, sinfi-sosial münasibətlər sahəsində yeganə problem deyildi. Quldarlıq sinfinin özünün daxilində hakim təbəqənin ayrı-ayrı qruplaşmaları arasında münaqişəli şərait yaranmışdı. Quldar əyanlarla azad şəxslər - kasıblar və yoxsullar arasında münasibətlər gərgin xarakter almışdı. Özgə torpaqlarının işğalı hesabına ərazilərin genişlənməsilə əlaqədar Roma dövləti qarşısında daim üsyan təhlükəsinin mövcud olduğu işğal edilmiş xalqları idarə etmək problemi dururdu. Roma böhranlı dövrə qədəm qoyurdu. Bir tərəfdən eramızdan əvvəl II əsrdə Siciliya qullar üsyanı, eramızdan əvvəl 74-71-ci illərdə Spartak üsyanı, digər tərəfdən isə vətəndaş və müttəfiq müharibələri Roma dövlətinin varlığını təhlükə altına almışdı.

Qraxk qardaşlarının islahatları. Romada nobililərin bölünməz hökmranlığı və xırda torpaq sahibləri kütləsinin var-yoxdan çıxması, habelə qüdrətli qullar hərəkatı və İspaniyada müvəffəqiyyətsiz hərbi əməliyyatlarla səciyyələnən şərait aqrar islahatlar aparılması zərurətini yaratdı. Bu kimi islahatlar Roma nobilitetinin əyan nəsindən çıxmış xalq tribunu Tiberi Qraxk /eramızdan əvvəl 162-133-cü illər/ tərəfindən təklif edildi. O, Romanın qüdrətinin süqutu səbəbini xırda torpaq sahiblərinin torpaqsız qalmasında görərək, iri torpaq sahibliyini məhdudlaşdırmağa cəhd göstərdi. Tiberi bu məqsədlə işləyib hazırladığı qanun layihəsinin eramızdan əvvəl 133-cü ildə təsdiqinə nail oldu. Həmin qanuna görə quldarların ayrı-ayrı ailələri üçün torpaq nadellərinin dəqiq ölçüsü müəyyən edildi. Belə ki, hər ailə üçün şumlanan torpağın 1000 yugeri - 500 yuker ailə başçısı (ata) üçün, 250 yugeri isə iki böyük oğlunun hər biri üçün ayrılırdı. Artıq torpaqlar əlindən alınır və az torpaqlı və torpaqsız vətəndaşlar arasında 30 yuger miqdarında bölüşdürülürdü. Həmin torpaq sahəsini satmaq və ya bağışlamaq hüququna malik olmayaraq onlar dövlətə kiçik gəlir vergisi verməli idi. Bu islahatın həyata keçirilməsi üçün tərkibinə Tiberi Qraxkın, onun qardaşı Qay Qraxkın və Tiberinin qayınatası Appi Klavdinin daxil olduğu üç nəfərdən ibarət komissiya yaradıldı. Təbii ki, Tiberinin islahatı güclü müxalifətdə birləşmiş qüvvələr olan latifundiyaçıların narazılığına səbəb oldu. Öz islahatını axıradək yerinə yetirmək üçün Tiberiyə eramızdan əvvəl 132-ci ilədək xalq tribunu vəzifəsində qalmaq zəruri idi. Seçkilər vaxtı Tiberinin tərəfdarları ilə rəqibləri arasında baş vermiş toqquşma qanlar axıdılmasına və nəticədə Tiberinin ölümünə gətirib çıxaran sonluqla bitdi. Bununla bərabər, Tiberinin çoxlu tərəfdarları bu toqquşmada həlak oldu.

Tiberinin ölümü islahatların həyata keçirilməsi prosesini dayandıra bilmədi. Bu sahədə onun qardaşı Qay Qraks (eramızdan əvvəl 153-122-ci illər) bir sıra mühüm qanunlar qəbul etməklə Tiberinin aqrar islahatını başa çatdırmağı qərara aldı. Eramızdan əvvəl 124-cü ildə xalq tribunu seçilmiş Qay Qraks özündə yalnız aqrar islahatları deyil, həm də hərbi, məhkəmə, inzibati və digər islahatları birləşdirən geniş yenidənqurma proqramı ilə çıxış etdi. Lakin Qay üçün başlıcası aqrar islahatın başa çatdırılması oldu. Bu məqsədlə Qay ilk növbədə öz ətrafına tərəfdarlarını toplamaq və sonra demokratik yenidənqurmanın başlıca düşmənlərinə - Roma nobilitetinə və senat üzvlərinə zərbə endirmək üçün tədbir gördü. O, əsasən kənd plebsinə arxalanırdı. Çünki torpaqların bölüşdürülməsi onun da mənafeyinə uyğun idi. Qay aqrar komissiyasına məhkəmə funksiyalarını qaytarmaqla onun səlahiyyətlərini bərpa etdi. Bundan əlavə, Qay şəhər əhalisini öz tərəfinə çəkmək üçün "çörək qanunu" adlanan qanunun qəbul olunmasına nail oldu. Bu qanuna əsasən şəhər əhalisinə dövlət anbarlarından çox ucuz qiymətə taxıl satılırdı. Qayın süvarilərin mənafeyi naminə həyata keçirdiyi qanunların da mühüm əhəmiyyəti oldu. Əyalət əhalisindən vergilər yığan publikanlar (iltizamçılar) kimi, süvarilər də nobilitet sırasından olan Roma canişinləri ilə münaqişə edirdi. Qəbul olunmuş qanuna görə Qay Roma canişinlərinin sui-istifadə və korrupsiyasını araşdırmaq üçün məhkəmə komissiyaları yaratdı. Bu komissiyalara qanuna görə canişinlərin fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququ olan süvarilər daxil idi.

Bundan əlavə, onun təklifi ilə xalq yığıncağı Romanın yeni Asiya əyalətinin sakinlərinə məhsulun onda bir hissəsi həcmində birbaşa vergi və müxtəlif dolayı vergilər qoyulması haqqında qərar qəbul edib iltizam hüququnu süvarilərə həvalə etmişdi. Beləliklə, Qay öz islahatçılıq fəaliyyətində yalnız kənd əhalisinə deyil, şəhər plebsinə və zəngin süvarilər zümrəsinə arxalanırdı. Aqrar islahatı davam etdirən Qay Kapuyada və Tarentidə "ictimai tarlalarda yeni koloniyaların yaradılması və əyalətlərdə, məsələn, dağıdılmış Kərfagenin yerində Roma koloniyacılarının məskunlaşdırılması haqqında qanun qəbul etdi. Yeni koloniyacılarla 200 yuger torpaq verildi. Koloniyaların özü hərbi əhəmiyyət daşıyan köhnə koloniyalardan onunla fərqlənirdi ki, onlar Roma üçün dayaq məntəqələri, qonşu ərazilər üçün isə ticarət-sənaye mərkəzləri olmalı idi.

Hərbi xidmətin müddətlərinin nizama salınmasına yönəldilmiş hərbi islahatların da mühüm əhəmiyyəti oldu. Bundan əvvəl kənd sakinləri hərbi əməliyyatlar zamanı öz əkinçilik işindən bir müddət ayrı düşürdü. Bu da kiçik əkinçilərin təsərrüfatının dağıl-

masına gətirib çıxarırdı. Qay Roma vətəndaşları üçün nəzərdə tutulmuş məcburi hərbi yürüşlərin sayını azaltmışdı. Müəyyən edilmiş yaş həddinə (senzinə) əsasən hərbi xidmətə 17 yaşdan 46 yaşadək olan vətəndaşlar çağırılırdı. Əsgərlərə hərbi ləvazimat pulsuz verilirdi. Onlar dövlət tərəfindən məvaciblə təmin edilməli idi. Halbuki əvvəllər onlar əldə edilmiş qənimətdən yalnız pay alırdı. Bundan əlavə, ölüm cəzasına məhkum edilmiş əsgərlərə bu qərardan xalq yığıncağında apellyasiya qaydasında şikayət etmək hüququ verilmişdi.

Qay islahatları, həmçinin məhkəmə icraatının yenidən qurulmasına yönəldilmişdi. Məlum olduğu kimi, ədalət mühakiməsi hər il seçilən pretorların vasitəsilə həyata keçirilirdi. Onların çoxsaylı işləri vaxtında yerinə yetirilməsi çətin olduğu üçün Qay tərəfindən səlahiyyətli şəxslərdən ibarət bəzi məhkəmə komissiyaları təşkil edilmişdi. Habelə, hakimlərin özbaşınalıq və sui-istifadə hallarına qarşı da tədbirlər görüldü. Magistratlar və senatorlar tərəfindən sui-istifadə halları da ciddi surətdə cəzalandırılırdı.

Senatın hakimiyyətini zəiflətmək məqsədilə Qay ciddi mübarizə apardı, xalq yığıncağı və xalq tribununun hüquqlarını genişləndirdi. Senata əsas zərbə onun maliyyə sahəsindəki hüquqlarına vuruldu. Qayın islahatlarına görə şəhər əhalisinə çörəyin aşağı salınmış qiymətlə satılması və iri qurğuların tikintisi üçün vəsaitlərin ayırması senat tərəfindən deyil, xalq yığıncağı tərəfindən həyata keçirilməli idi. Xalq tribununun funksiyalarına gəldikdə isə onlar öz əvvəlki rollarından çox irəli getmişdi. Qayın fəaliyyəti hətta konsulların rolunun ikinci plana keçirilməsi haqqında şəhadət verir.

Qayın islahatçılıq fəaliyyətinə qarşı, onun bəzi səhvlərindən istifadə edərək böyük məşhurluğuna zərbə vuran senat aristokratiyasının müxalifəti durmuşdu. İtaliyanın azad sakinlərini - Roma vətəndaşlığı hüququ ilə təmin etməyə dair qanun layihəsini keçirmək cəhdinə nəinki senat müxalifətinin, həm də plebsin tərəfdar çıxması Qayın məğlubiyətinə səbəb oldu. Qanun layihəsi rədd edildi. Qay Qrakx eramızdan əvvəl 122-ci ildə xalq tribunu səlahiyyətlərindən imtina etdi və həmin ildə də öldürüldü.

Qay Qrakxın ölümündən sonra rəqibləri (optimatlar) onun bəzi islahatlarını ləğv edən qanunların qəbul olunmasına nail oldular. Eramızdan əvvəl 111-ci ildə Spuri Torinin qəbul etdiyi qanunlar onlardan ən mühümü idi. Həmin qanuna görə *ager publicus* "istifadə etmək, malik olmaq, sahib olmaq hüququ ilə onun sahibinin xüsusi mülkiyyətinə keçirdi.

Bununla da, bu torpaqların satın alınması və onların iri torpaq sahiblərinin əlində cəmləşməsi üçün şərait yaradıldı. Lakin Qrakx

qardaşları islahatlarının Roma üçün məqsədəyönlü və faydalı olması göz qabağında idi. Onların siyasi fəaliyyəti isə Roma respublikasının sonrakı tarixinə böyük təsir göstərdi.

Sulla dikturası. Romada Qayın italyalı müttəfiqlərə Roma vətəndaşları hüquqlarının verilməsi haqqında qanun layihəsinin müvəffəqiyyətsizliyə uğraması müttəfiqlərin narazılığına, eramızın I əsrində isə müttəfiqlərarası müharibəyə səbəb oldu. Nəticədə, İtaliya sakinləri öz hüquqlarının Roma vətəndaşlarının hüquqları ilə bərabərləşdirilməsinə nail oldular. Roma üçün əlverişsiz olan xarici şəraitlə yanaşı, azad vətəndaşlar içərisində optimatlar (optimus - ən yaxşılar) - senatın tərəfdarları ilə populyarlar (popularis - xalq) - xalqın azad kütlələrinin tərəfdarları arasında daxili sosial ziddiyyətlər kəskinləşdi. Qulların üsyanları, xırda torpaq sahiblərinin narazılıqları, ərzaq çatışmazlığından əziyyət çəkən şəhər plebsinin narazılıqları vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Yaranmış şərait mərkəzi dövlət hakimiyyətinin gücləndirilməsini tələb edirdi. Bu məqsədlə mühüm tədbirlər populyarların rəhbəri Mari ilə amansız mübarizədən sonra təsis edilmiş optimatların rəhbərləri Korneli Sulla dikturası dövründə həyata keçirildi. Sullanın hərbi müvəffəqiyyətləri onun titulunda deyildiyi kimi "qanun verilməsi və dövlət quruculuğu üçün senatı ona qeyri-məhdud səlahiyyətlər verməyə, qeyri-müəyyən müddətə diktator təyin etməyə məcbur etməkdən ötrü onun üçün şərait yaratdı. Sulla öz hakimiyyətindən tam hakimiyyətə malik monarx kimi istifadə edir, məhkəmə funksiyasını yerinə yetirir, minlərlə adamların və şəhərlərin taleyini həll edirdi.

Sulla, hər şeydən əvvəl, ölümə məhkum edilmişlərin və onların əmlakının müsadirə olunmasını nəzərdə tutan rəqiblərinin siyahısının tərtib edilməsini və hamıya bildirilməsini əmr etmişdi. Belə siyahı proskripsiya adlanırdı. Belə şəxslərin qohumları, uşaqları və hətta nəvələri hüquqlardan məhrum edilmişdi. Onlar dövlət vəzifələri tuta bilməzdi. Siyahıya nəinki Sullanın rəqibləri, həm də onlara şəfqət göstərənlər və sadəcə olaraq varlılar daxil edilirdi. Sulla bu yolla nəinki siyasi rəqiblərinə divan tutur, həm də xəzinəni doldurur və torpaq sahibliyini artırırdı. Sullanın islahatları xalq yığıncığının hakimiyyətinə qarşı senatın hakimiyyətinin gücləndirilməsinə yönəldilmişdi. Buna görə də o, bir sıra tədbirlər keçirərək Qayın islahatlarına görə süvarilər tərəfindən həyata keçirilən məhkəmə hakimiyyətini senata vermiş, habelə dövlət maliyyəsinə nəzarəti və senzura funksiyasını da ona həvalə etmişdi. Öz tərəfdarları hesabına senatorların sayını 300 nəfərdən 600 nəfərədək artmışdı.

Sulla tərəfindən məhkəmə işlərinə baxmaq səlahiyyətlərindən məhrum edilmiş xalq yığıncağına xeyli zərər vuruldu. Həmin funksiya, başında pretorların və başqa magistratların durduğu daimi məhkəmə komissiyalarına verilmişdi. Maliyyə işlərinin aparılması da xalq yığıncağından alınaraq senata verilmişdi. Qərarları əvvəlcə senatda müzakirə olunan xalq tribunlarının taleyi sərt həll edildi və bununla da tribunat senatın nəzarəti altına düşdü. Xalq tribunu tərəfindən seçilmiş şəxs daha yüksək dövlət vəzifəsinə iddia etmək hüququ qadağan edilmişdi. İslahatlar icraedici hakimiyyəti - magistratları da senatdan tam asılı vəziyyətə salmışdı. Magistratların sayı artırılmışdı: 2 nəfər pretorun əvəzinə 8 nəfər, 8 nəfər kvestorun əvəzinə isə 20 nəfər seçilirdi. Yalnız on illik müddət keçdikdən sonra magistrat eyni vəzifəyə ikinci dəfə yenidən seçilə bilərdi. Vəzifələrinin icra müddəti bitdikdən sonra bir il müddətinə canşin qismində konsulların və pretorların əyalətlərə göndərilməsinin Sulla tərəfindən yeni qaydası müəyyən edilmişdi.

Sullanın islahatları dövlət hakimiyyətinin Roma oliqarxiyasının əlində mərkəzləşməsində və monarxiya idarəçiliyi üçün zəmin yaradılmasında böyük rol oynadı. Sullanın islahatlarının Roma respublikasının gücləndirilməsinə yönəldilməsinə baxmayaraq, onlar yeni şəraitin tələblərinə cavab verə bilmədi. Bununla belə, respublika ənənələrinin həyatiliyi əhalinin müxtəlif təbəqələrin narazılığına səbəb olan qeyri-məhdud monarxiya hakimiyyətinin antideмократик təbiətini açmağa şərait yaratdı. Sullanın özü eramızdan əvvəl 79-cu ildə diktator hakimiyyətindən imtina etdi. O, eramızdan əvvəl 78-ci ildə 60 yaşında vəfat etdi.

Sulladan sonra sosial ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi və müxtəlif qruplaşmaların sosial-siyasi mübarizəsi gücləndi. Hakimiyyəti triumvirat ələ keçirdi. Triumvirata Pompey, Krass və Sezar daxil idi. Sonra, eramızdan əvvəl 44-cü ildə Sezar əbədi diktator elan olundu. Respublika quruluşu faktiki olaraq hərbi diktatorun təkbəşinə hakimiyyəti ilə əvəz edildi. Eramızdan əvvəl 45-ci ildə Sezar əvvəllər mükafat qismində sərgərdəyə verilən imperator titulu aldı. Eramızdan əvvəl 44-cü il martın 15-də Sezarın öldürülməsindən sonra, eramızdan əvvəl 43-cü ildə xalq yığıncağı təzyiq altında hakimiyyətin "respublika qurulması üçün üç triumvirə - hərbi rəislər Mark Antoniyə, Emili Lepidə və Qay Oktaviana (Sezar tərəfindən övladlığa götürülmüş və Qay Yuli Sezar Oktavian adını almışdır) verilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Birincidən fərqli olaraq fəvqəladə səlahiyyətlərlə rəsmi dövlət orqanı olan ikinci triumvirat belə yarandı.

Triumviratın süqutundan, Antoninin ölümündən və Oktavia-

nın Misiri zəbt etməsindən sonra Roma dövlətinin yeganə hökmdarı imperator rütbəsi almış və ömürlük xalq tribunu hüququ əldə etmiş Oktavian oldu. İncə siyasətçi olan Oktavian eramızdan əvvəl 27-ci ildə Roma respublikasının başında özünü saxlamaq haqqında senatı qərar qəbul etməyə təhrik etməyi bacardı. Həmin vaxtdan, (eramızın 14-cü ilində) öz ölümünədək əvvəllər allaha yalnız müraciət kimi istifadə edilən Avqust fəxri titulu almış Oktavian Roma dövlətinə senatın “qərarı ilə başçılıq etdi. Romanın öz tarixində yeni dövrə - Roma imperiyası dövrünə qədəm qoyması Oktavianın adı ilə bağlıdır.

4. ROMA İMPERİYASININ İCTİMAİ VƏ DÖVLƏT QURULUŞU (eramızdan əvvəl 27- eramızın 476-cı illəri)

Roma imperiyası tarixinin iki dövrə bölünməsi qəbul edilmişdir: 1) prinsipat (eramızdan əvvəl I əsr- eramızın III əsri) dövrü - “prinseps-senatus adındandır - yəni birinci senator. Bu titulu senatdan ilk dəfə Oktavian Avqust, senatorların siyahısında birinci olduğuna və beləliklə də, senatın iradəsini istiqamətləndirərək onun iclaslarında birinci çıxış etmək hüququna malik olduğuna görə almışdı; 2) dominat (eramızın III-V əsrləri) dövrü - “dominus sözündəndir, cənab deməkdir - Roma dövlətinin böhranı və Qərbi Roma imperiyasının süqutu dövrüdür.

Eramızın I-III əsrlərində Roma imperiyası Şimali Afrikanı, Qərbi, Cənubi və Cənub-Şərqi Avropanın böyük hissəsini, Aralıq dənizinin Fərat çayınadək olan Şərq ərazilərinin daxil olduğu nəhəng dövlət idi. O, sosial-iqtisadi inkişafın müxtəlif pillələrində olan ölkələri birləşdirirdi. Roma imperator sarayının, mərkəzi dövlət orqanlarının cəmləşdiyi siyasi, dini və mədəni mərkəz olan böyük dövlətin paytaxtına çevrilmişdi.

Prinsipat dövrü Romada siyasi şəraitin nisbi sabitliyi ilə səciyələndir. Bunu da diktaturanın bərqərar olması və vətəndaş müharibələri dövrünün başa çatması şərtləndirirdi. Müəyyən iqtisadi yüksəliş müşahidə olundu, əkinçilik inkişaf etdi, orta və iri quldar malikanələri geniş yayıldı. Əyalətlərdə xüsusi torpaq sahibliyi ilə yanaşı, imperator torpaq sahibliyi də inkişaf edirdi. Ümumi yüksəliş sənətkarlığın çiçəklənməsində də müşahidə olunurdu. Buna da sənətkarlığa qul əməyinin nüfuz etməsi şərait yaratdı. Ticarət və pul tədavülü intensivliyin yüksək dərəcəsinə çatdı.

Bununla bərabər, Roma dövləti monarxiya idarəçilik formasına malik və əsas siniflər arasında Roma cəmiyyətinin ziddiyyətlə-

rinin qalmaqda davam etdiyi sinfi antaqonizmin mövcud olduğu quldarlıq dövləti idi. Prinsipat dövründə quldarlıq münasibətləri ötən dövrlərdəki kimi quldarlıq cəmiyyətinin əsaslarını təşkil etməklə elə mühüm dəyişikliklərə məruz qalmamışdı.

Dominat dövrü Roma cəmiyyətinin sosial-iqtisadi strukturunda quldarlıq münasibətlərinin böhranı və feodal münasibətlərinin yaranması ilə qeyd edilən mühüm dəyişikliklər dövrüdür. Dominat siyasi baxımdan imperator hakimiyyətinin bölünməz hökmranlığı və bürokratik dövlət aparatının mərkəzləşməsi ilə səciyyələnir.

İctimai quruluş. Roma quldarlıq cəmiyyəti azadlara və qullara bölünürdü. Torpaq sahibləri və xırda istehsalçılar sosial təbəqə kimi seçilirdilər. Azad əhali arasında sosial bərabərsizlik inkişaf edirdi. Onların sıraları işğal edilmiş ərazilərin sakinləri, başlıcası isə eramızın 68-69-cu illərdə vətəndaş müharibələrindən sonra İtaliya sakinləri ilə yanaşı, bir çox əyalət quldarlarının və hətta, bütöv icmaların Roma vətəndaşlığı hüquqları əldə etmiş əhalisi hesabına tədricən artırdı. Beləliklə, Roma imperiyasının sosial bazası nəzərə çarpacaq dərəcədə genişlənməmişdi. O, Romanın quldar əyanlarından başqa, həm də İtaliyanın və əyalətlərin (bələdiyyə və əyalət əyanlarından) quldarlarından və dövlət məmurlarından ibarət idi.

Roma cəmiyyətinin yüksək təbəqələrinə senator və süvarilər aid edilirdi. Dövlət hakimiyyətinin dayağını təşkil edən senator təbəqəsinə ilk növbədə əmlak senzi I milyon sestersi olan Roma nobiliteti, İtaliya əyanları, sonra isə xüsusilə də şərq əyalətlərindən olan əyanların nümayəndələri daxil edilmişdi. Antoninlərin hakimiyyətinin sonuna doğru (eramızın II əsrinin sonuna doğru) sonuncular senatın 1/3-ni təşkil edirdi. Devrilmiş sülalələrin nəsilləri, başqa sözlə, iri latifundiyaların, çoxsaylı qulların, kolonların sahibləri, sənətkar emalatxanalarının mülkiyyətçiləri də bu təbəqəyə daxil idi. Senatorlar Romada və əyalətlərdə, habelə orduda 600 min sestersi məvacib alaraq, dövlət aparatında yüksək dövlət vəzifələri tuturdu. Bundan başqa, senatorlardan biri potensial imperator idi. Belə ki, Romada imperator hakimiyyəti imperatorun istəyi ilə təşkil edilirdi.

Senatorlardan sonra ikinci yüksək təbəqəni eramızın II əsrində xidmətçi təbəqəyə çevrilmiş süvarilər təşkil edirdi. Süvarilər üçün əmlak senzi 400 mindən I milyonədək sestersi miqdarında müəyyən edilmişdi. Onlar da senatorların tutduqları vəzifələri tuta bilərdi. Senatorlar təbəqəsinin sıraları süvarilərin hesabına artırdı. Lakin süvarilərin böyük hissəsi vergilərin toplanması, imperator latifundiyalarının və mədənlərinin icarəyə verilməsi üzrə vəzifələr-

də çalışırdı. İmperator aparatında xidmət edənlər görkəmli fəxri rütbə daşıyırdı.

Bələdiyyə əyanları -imkanlı adamlar, malikanə sahibləri, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlar, sənətkarlığı, ticarəti idarə edənlər və əmlak vəziyyətləri 100 min sestersi və yüksək olanlar daha çoxluq təşkil edirdi. Bələdiyyə əyanları nümayəndələri şəhər özünüidarə orqanlarına seçilirdi. Qulların çalışdığı sənətkarlıq emalatxanalarının sahibləri, tacirlər və gəmi sahibləri də bu təbəqəyə daxil idi.

Ötən dövrlərdə olduğu kimi, Roma quldarlıq cəmiyyətinin sosial-iqtisadi strukturunda hərbi xidməti başa vurub torpaq sahəsi əldə etmiş veteran əsgərlərin hesabına artan azad xırda istehsalçıların təbəqəsi görkəmli yer tuturdu. Onlar böyük olmayan torpaq nadelələrinin mülkiyyətçisi kimi qulların əməyini tətbiq edərək torpağı özləri becərirdi. Bazarda qul əməyinin dəyərinin dəyişməsi və axımının azalması onların təsərrüfatında hiss olunurdu. Belə mülkiyyətçilər tədricən var-yoxdan çıxaraq, icarədarlara və eramızın II-III əsrlərində geniş inkişaf etmiş kolonlara çevrilirdi.

Kolonlar öz statusuna görə tamhüquqlu azadlardan və qullardan xeyli fərqlənirdi. Onlar hüquqi cəhətdən azad idilər və 5 il müddətinə bağlanmış müqavilə əsasında icarəyə götürülmüş torpaq sahəsini becərməyə borclu idilər. Müqavilənin müddəti bitdikdən sonra kolon sahibkarın yanından gedə bilirdi. Lakin sahibkara borcu olduqda və digər belə hallarda kolonat ömürlük qalır və sonra varisiyyə keçirdi. Sahibkar kolona münasibətdə tədricən cənab statusu əldə edirdi. Belə ki, o, kolona torpaq sahəsi, bəzi əmək alətləri verir, onun məhsullarını alır, onların şikayətlərinə baxır və onu vergi toplayanlardan müdafiə edirdi. Kolonların bir torpaq sahibinin yanından digərinin yanına qaçmasının qarşısını almaq üçün hökumət torpaq sahibləri və öz fiskal mənafeləri baxımından Konstantinin eramızın 332-ci ilində qəbul edilmiş "Qaçqın kolonlar haqqında konstitusiya"na görə kolonları torpağa təhkim etdi. İndi artıq torpaqlar yalnız onlara təhkim edilmiş kolonlarla birgə satıla bilirdi.

Analoji proses sənətkar və tacirlərin ellik zəmanətlə bağlı irsi korporasiyalara məcburi qaydada birləşdirildikləri şəhərlərdə də baş verirdi. Vəziyyətləri latifundiyalarda işləyən qulların vəziyyətidən nəzərə çarpacaq dərəcədə yüngül olan, torpağa təhkim edilən qullar da kolonlara çevrilirdi. Azad kolonlar kimi, qul - kolonlar da torpaq sahəsini becərir, ağalarına müəyyən ödənc ödəyirdi. Qul-kolonların statusu digər qulların statusundan yüksək idi. Bu barədə onların əşya kimi malikanələrin inventar siyahısına daxil edilməməsi və vəsiyyət üzrə verilməməsi də şəhadət edir. Zaman keçdik-

cə sərhəd əyalətlərində məskunlaşıb kölə halına salınmış “barbar tayfaları da kolonatin mənbəyi oldu.

Əsas istismar olunan sinif yenə də əvvəlki kimi qullar sinfi idi və onun vəziyyətində müəyyən dəyişikliklər baş verirdi. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, köləliyin mənbəyi kimi nadir hala çevrilən işğalçılıq müharibələri əvvəlki əhəmiyyətini itirirdi. Bu da latifundiyalarda işçi qüvvəsinə artan tələbata görə qulların qiymətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarırdı. Buna görə də köləliyin daxili mənbəyinin əhəmiyyəti artırdı. Bunun da birbaşa nəticəsi qulların vəziyyətinin bir qədər yaxşılaşması idi. Belə ki, qadın qulların sayı artır, qulların ailə münasibətləri həvəsləndirilir, qulun öz ailəsinə saxlanması üçün bəzi əmlak (torpaq sahəsi, koma, sənətlə məşğul olmaq üçün əmək aləti və s.) ayrılırdı. Başqa sözlə, qullar içərisində təkcə kolonat deyil, istismarın pekuli kimi forması da geniş yayılmışdı. Qulun hüquqi statusu da dəyişmişdi. Eramızın II əsrində əvvəllər ancaq quldarın mənafeələrini müdafiə edən dövlət qullarla amansız rəftar hallarının qarşısını alaraq quldarlarla onların arasındakı münasibətlərə qarışmağa başlamışdı. Qullara dövlətin təbəələri kimi baxılırdı, onlara ancaq ağa-mülkiyyətçinin deyil, həm də dövlət hakimiyyəti şamil edildi. Roma imperatorlarının - Klavdinin əməyə yararsızlığa görə Eskulap adasına “atılmış, lakin sağaldıqdan sonra ağasının yanına qayıtmış qulun azadlıq əldə etməsi; Adrianın qulun səbəbsiz öldürülməsinin qadağan olunması; Antoni Piyin ağa tərəfindən öldürülmüş qulun yadellinin öldürülməsinə bərabər tutulması haqqında və s. qanunvericiliyi hökumətin qullara münasibətinin dəyişməsi barədə şəhadət verir. Əlbəttə, belə münasibət işçi qüvvəsinin qorunub saxlanmasına və sinfi ziddiyyətlərin səbəblərinin aradan qaldırılmasına xidmət edirdi. İmperiyanın ilk əsrlərində qulların iri üsyanlarının müşahidə edilməməsi bununla izah edilməlidir. Lakin öz mahiyyətinə görə quldarlıq dövləti olan Roma öz əsas funksiyalarından birini - qulların müqavimətini qırmaq funksiyasını yerinə yetirməkdə davam edirdi. Senatın eramızın 10-cu ilində qəbul etdiyi qərar buna parlaq misal ola bilər. Həmin qərara uyğun olaraq qul tərəfindən ağasının öldürdüyü halda, bu vaxt evdə olan bütün qullar ölüm cəzasına məhkum edilirdi.

Azad əhalinin müstəqil kateqoriyasını əvvəllərdə olduğu kimi lümpen - proletarlar təşkil edirdilər. Onlar tüfeyli təbəqə olmaqla verilən sədəqələr hesabına yaşayırdı, “çörək və tamaşa tələb edirdi. Bu dövrdə onların sayı 150-200 min nəfər kişidən və üstəgəl onların dövlətdən ayda bir dəfə 5 modi taxıl, bir qədər yağ və ət alan ailələrindən ibarət idi. Hökumət siyasi mübarizədə onlardan istifadə

etmək üçün onlar üçün qladiator döyüşləri, vəhşi heyvanların boğuşdurulması, dəniz döyüşləri və başqa əyləncələr təşkil edirdi.

Dövlət quruluşu. Eramızdan əvvəl I əsrin sonundan eramızın III əsrinədək (Diokletianədək -eramızın 284-cü ili) idarəçilik formasına görə monarxiya olan Roma quldarlıq dövləti hələ respublika təşkilatlarının fəaliyyət göstərməkdə davam etdiyi keçid dövrünü yaşayırdı. Belə ki, birinci prinseps Oktavianın dövründə Roma da mərkəzi orqan əvvəlki kimi senat hesab olunurdu, magistratların seçildikləri tribut komitsiyaları çağırılmaqla davam edir və Roma canişinləri fəaliyyət göstərməkdə idi. Lakin dövlət orqanlarının bütün bu sisteminə və bütün idarəçiliyə faktiki olaraq senat tərəfindən onun öz prinsepsi elan olunan və Avqust adını əldə edən Oktavian tərəfindən nəzarət edilirdi.

Prinseps ilk əvvəllər müəyyən titula malik deyildi. "İmperator" titulu fəxri hesab olunurdu. Onu, bir qayda olaraq, fərqlənən hərbi rəislər alırdı. Məsələn, Oktavian bu titulu 21 dəfə almışdı.

Prinsepsə, ona dövlətin daxili həyatını və xarici siyasətini müəyyən etmək hüququ verən imperium (xüsusi hakimiyyət) orduya komandanlıq etmək, xarici siyasəti həyata keçirmək, (müqavilələr bağlamaq, səfirləri qəbul etmək, müharibə və sülh məsələlərini həll etmək), dövlətin daxilində: qanun qüvvəli xüsusi aktlar (leges datae) vermək, qanunları təfsir etmək, yüksək mülki məhkəməni və cinayət məhkəməsini həyata keçirmək hüququ məxsus idi. Senat əyalətlərinin idarə edilməsinə nəzarət də onun ixtiyarında idi. Prinsepsin yüksək hakimiyyəti barəsində senatın və ya magistratın qərarlarına münasibətdə veto hüququnun, istənilən magistratın qərarını ləğv etmək və senatı öz tərəfdarlarından ibarət komplektləşdirmək hüququnun məxsus olması da şəhadət verir. Eramızın II əsrindən senat tədricən öz əvvəlki əhəmiyyətini itirərək prinsepsin iradəsinin "itaətkarına çevrildi. Əgər I əsrdə senatın qərarı qanun qüvvəsinə malik idisə, sonralar isə o, praktiki olaraq ancaq prinsepsin təkliflərini təsdiq edirdi. Senatın maliyyə işləri sahəsində sərəncam vermək hüquqları da məhdudlaşdırıldı. Belə ki, Avqust Oktavian dövlət başçısı kimi ona məxsus olan şəxsi vəsaitlərinin və əmlakının daxil olduğu xüsusi xəzinə - "fisk yaratmaq hüququ əldə etdi. Bununla yanaşı o, ali baş komandan kimi - xəzinənin - erariyanın vəsaitlərinə malik olmaqla sikkələr kəsirdi və beləliklə, dövlətin bütün maliyyə işlərinə rəhbərliyi faktiki olaraq həyata keçirirdi. Senat tərəfindən, həmçinin hərbi və xarici siyasət sahəsində səlahiyyətlərin itirilməsilə, öz əlində hərbi və mülki hakimiyyəti cəmləşdirmiş prinsepsin hakimiyyəti qeyri-məhdud xarakter daşıdı. Buna

əlavə olaraq Oktavian ali pontifik - Roma şəhərinin kahini rütbəsi-ni də aldı.

Səciyyəvidir ki, hələ respublika dövründən fəaliyyət göstərən magistratlıq sistemi ilə parallel surətdə, başında prinseps şurası və dəftərxanasının durduğu, bir neçə idarənin daxil olduğu imperator məmur aparatı təşəkkül tapdı. Şura üzvləri prinsepsin özü tərəfindən ona yaxın olan şəxslərdən təyin edilirdi. Hətta azadlığa buraxılmışlar və qullar da məmur vəzifələri almışdılar. Yüksək məmurlar senatorlar və süvarilərdən təyin edilirdi. Pretoriyanın prefekti - imperator qvardiyasının rəisi, Roma şəhərinin polis qoçortlarını idarə edən prefekti, Romanın ərzaqla təchizatını təşkil edən annona prefekti, Misirin prefekti, Romanın yanğından mühafizəsini həyata keçirən və gecə vaxtı asayişə cavab verən vigillər prefekti və s. onlara aid idi.

Yerli idarəçilik də dəyişikliklərə məruz qaldı. Bütün əyalətlər prinseps tərəfindən təyin edilib leqatlarla idarə olunan imperator əyalətlərinə və senatorlar içərisindən püşklə müəyyən edilib senat tərəfindən təyin olunan prokonsullar və proprətorlarla idarə edilən senat əyalətlərinə bölünmüşdü. Öz şurası və dəftərxanasına malik olan leqatlar hərbi və mülki hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirmişdi, prinsepsin və senatın tabeliyində olan prokonsul və proprətorlardan fərqli olaraq prinsepsə tabe idi. Yaradılmış dövlət aparatının müxtəlif cinsli, çoxsaylı və qeyri-mükəmməl olmasına baxmayaraq, prinsepsin hakimiyyətinin güclənməsinə şərait yaratmaqla erkən respublikanın ötən dövrlərində olduğuna nisbətən daha səmərəli idi. Roma imperiyasının sonrakı tarixi göstərir ki, eramızın III əsrinə doğru senat əyalətləri də imperiya əyalətlərinə çevrilmişdi.

Ordu. Prinseps legionların komandanlarını - leqatları və hərbi tribunları (böyük komandirləri) təyin edən nəhəng daimi ordunun komandanı idi. Prinsipat dövründə ordu yeni xüsusiyyətlər əldə etdi. Nəinki dövlətin, həm də imperatorun şəxsi xəzinəsi hesabına yaradılan və saxlanan daimi ordu əvvələn, xüsusi sosial təbəqəyə çevrilmişdi; ikincisi, onda korporativ əlaqələr möhkəmlənmişdi; üçüncüsü, Roma dövlətinin həyatında onun sosial-siyasi rolu artır, o, şəxsi hakimiyyətin və dövlət hakimiyyətinin dayacağı olur, prinsepsin özünün taleyinin asılı olduğu siyasi qüvvəyə çevrilir; dördüncüsü isə prinseps siyasi hakimiyyətin və hərbi qüvvələrin birliyini təcəssüm etdirirdi.

Oktavian Avqustun dövründə ordunun yenidən qurulması baş verdi. Belə ki, ordu öz vəziyyətinə görə üç müxtəlif hissəyə bölündü. Birincisi, bu, Romanın İtaliya mənşəli vətəndaşlarından toplan-

miş imtiyazlı pretoriya qvardiyası idi. Pretoriyalılar yalnız 16 il xidmət edir, bundan sonra kifayət qədər əmlak əldə edib hakim sinfin sıralarını artırmaqla istefaya buraxılırdılar. Onların məvacibi legionerlərin məvacibindən 3,5 dəfə artıq idi. İkinci hissə, başlıca olaraq əyalət mənşəli Roma vətəndaşlarından könüllülük prinsipi üzrə toplanan və ordunun əsasını təşkil edən legionerlər idi. Onlar 20 il xidmət edir, hərbi qənimətlərlə birlikdə aldıkları yaxşı məvacib onlara böyük olmayan quldarlıq təsərrüfatı əldə etməyə imkan verir, onlar da yerli əyalət əyanlarına qaynayıb-qarışır, şəhər şurasına üzv seçilir və dekurionlara çevrilirdi. Ordunun üçüncü hissəsi yardımçı qoşundan ibarət idi. O, Roma vətəndaşlığı hüquqlarına malik olmayan əyalətlərin sakinlərindən, yəni vəziyyətləri legionerlərin də vəziyyətindən aşağı olan pəreqinlərdən komplektləşdirilirdi. Onlar 25 il xidmət edirdi. Onların məvacibləri legionerlərin məvacibindən 3 dəfə az idi və intizamı daha sərt idi. Buna baxmayaraq, vəsait, başlıcası isə istefadan sonra Roma vətəndaşlığı hüquqları əldə etmək imkanı onların orduya axımını stimullaşdırırdı. Eramızın II əsrində onlar sayca (200 min nəfər) legionerlərdən geri qalmırdı. Sonradan eramızın 212-ci ilində Karakalın İmperiyasının bütün azad əhəlisinə Roma vətəndaşlığı hüquqları verən ediktinin qəbulu ilə legionerlərlə yardımçı hissələr arasındakı sərhədlər yox oldu. Bu da onların birləşməsinə və siyasi rolunun güclənməsinə şərait yaratdı.

Dominat. Eramızın III əsrinin sonunda Roma imperiyası özünün yeni inkişaf mərhələsinə - dominat dövrünə qədəm qoydu. Bu dövr monarxiya hakimiyyətinin bütün atributları ilə, ilk növbədə isə imperatorun qeyri-məhdud hakimiyyəti ilə Romanın monarxiya dövlətinə çevrilməsilə səciyyələnir. Bununla bərabər - bu, quldarlıq cəmiyyətinin dağılması, iqtisadi sistemin tənəzzülü, sinfi mübarizə və sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi dövrüdür. Bu dövr, həm də siyasi qruplaşmalar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi və sülalələrin zorakılıqla devrilməsi ilə əlamətdardır. Respublika quruluşunun qalıqları, demokratik institutlar ləğv edildi və senat qəti olaraq prinsepsə tabe edildi. "Dominus (cənab) titulu almış imperatorun şəxsiyyəti ilahləşdirildi, onların bəziləri isə ölümündən sonra allah elan olunurdu. O, qanundan yüksəkdə duran monarx hesab olunurdu. Əhali respublika vətəndaşlarından Roma imperiyasının təbəələrinə çevrildi.

Bütün idarəçiliyi öz əlində cəmləşdirmiş imperator bürokratiyası saray məmurları, hərbi və mülki məmurlar kateqoriyasından ibarət idi. Bütün bu kateqoriyalarda iyerarxiya və onun pillələr üzrə yüksəlməsinin xüsusi qaydası mövcud idi. Respublika idarələri-

nin əhəmiyyətinin itirilməsi ilə birlikdə bütün yeni imperiya orqanları əhəmiyyət qazanırdı. Prinsipat dövründə mövcud olmuş prinseps şurası konsistorium adlanan Dövlət şurasına çevrildi. Romanı imperator tərəfindən təyin edilən prefekt idarə etməyə başladı. Dəyişikliklər Roma şəhər şurasına çevrilmiş senata və bələdiyyə vəzifəli şəxsləri olmuş magistratlara da toxundu.

Dominat dövrü hakimiyyəti son Roma imperiyasının - quldarlıq dövlətinin inkişafının son mərhələsi ilə üst-üstə düşən - 284-cü ildən 476-cı ildə sonuncu Roma imperatoru Romul Avqustun devrilməsindək olan dövrü əhatə edən imperator Diokletianın (284-305-ci illər) adı ilə bağlıdır. Mürəkkəb böhran, azad torpaq sahiblərindən kolonlara, qaçqın qullara, hərbi hissələrin tərəfdar çıxdıqları yerli tayfalaradək geniş əhali təbəqəsini əhatə edən üsyan şəraitində hakimiyyətə gəlmiş Diokletian imperiyanı öz nəzarətində saxlamaqdan ötrü tetarxiya, yəni dördhakimiyyətlik yaratdı. O, Roma imperiyasını iki hissəyə - özünün idarə etdiyi Qərb və öz həmidarəçisi Maksimiana tapşırdığı Şərqi hissələrinə böldü. Onlar Avqust titulu qəbul etdilər və hər biri özünə sezar adlanan köməkçi götürdü.

Doğrudur, imperiyanın birliyi formal olaraq saxlandı. Belə ki, vahid qanunvericilik var idi və qanunlar hər iki imperatorun adından verilirdi. Bununla belə, Roma imperiyasının bölgüsü və dörd hakimiyyətin təsis edilməsi imperiyanın rəsmi bölgüsü üçün həlledici amil oldu. Avqust qızlarına evlənən sezarlara 20 ildən sonra onları Avqust mənəsinə öz yerlərinə gətirməyi, özlərinin isə şəxsi həyata çəkilmələrini vəd edirdi və bu da onlar tərəfindən yerinə yetirildi. Onlardan sonra varislər arasındakı mübarizə Konstantinin qələbəsi və onun Avqust mənəsinə (rütbəsinə) qazanması ilə başa çatdı. Mərkəzi əvvəlcə Mediolan (Milan), sonra isə Ravenna olan Qərbi, paytaxtı Nikomediya olan Şərqi (Bizans) hissələrə parçalanmış Roma imperiyası Konstantin tərəfindən 324-cü ildə qısa müddətdə yenidən birləşdirildi.

Diokletian tərəfindən bir sıra islahatlar - mühüm sosial-iqtisadi dəyişikliklərə gətirib çıxaran inzibati, hərbi və maliyyə islahatları aparıldı. İnzibati islahat Romanın işğalları vaxtı yaranmış və öz qədim ərazilərini qoruyub saxlamış əyalətlərin kiçilməsini, ölçüsünə görə kiçik olan yeni əyalətlərin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Cəmi 100 əyalət təşkil edilmişdi. Roma xüsusi olaraq 101-ci əyalət kimi ayrılmışdı və Roma şəhəri daha imperiyanın paytaxtı hesab olunmurdu. Əvvəlki tarixi ərazilərlə üst-üstə düşməyən əyalətlərə bölgü əvvələn, əhaliyə nəzarət edilməsini, vergilərin toplanmasını asanlaşdırır və ikincisi isə, onların separatçılığına mane olurdu. Bir

neçə əyalət diosezdə birləşdirilmişdi. Onların sayı cəmi 12 idi və imperatorla təyin edilmiş vikari tərəfindən idarə olunurdu. Xüsusilə mühüm əyalətlərin canişinləri (rektorları) bilavasitə imperatora, digərləri isə vikarilərə tabe idi. Beləliklə, aşağı instansiyadan yuxarıya keçid subordinasiyası ilə bürokratik sistemin vahid iyerarxiya quruluşu müəyyən edilmişdi.

Diokletianın hərbi islahatı imperiya ordusunun və hərbi qüdrətinin möhkəmləndirilməsinə istiqamətləndirilmişdi və aşağıdakıları nəzərdə tuturdu: 1) ordunun sıralarının tamamlanması üçün könnüllülərin çatışmaması ilə əlaqədar olaraq rekrut toplanmasının təbiiq edilməsi və buna uyğun olaraq iri torpaq sahiblərinin öz əyalətlərinin sakinləri içərisindən rekrut verməsi vəzifəsi; 2) mövcud olan sərhəd ordusu ilə yanaşı səyyar manevr edən qoşunun formalaşdırılması; 3) barbarların bütöv dəstələrinin hərbi xidmətə qəbulunun artırılması hesabına ordu kontingentinin genişləndirilməsi.

Nəhəng ordunu və bürokratik aparatı saxlamaq üçün zəruri olan mədaxilin artırılmasını təmin edən maliyyə islahatı birbaşa vergilərin - torpaq və can vergilərinin təbiiq edilməsindən ibarət idi. Erkən imperiya üçün böyük hissəsi dolayı vergilərdən, (məsələn, əmtəələrin qiymətlərinə, gömrük ödəmələrinə daxil olan vəsaitlər) ibarət olan çoxsaylı vergilərin olması səciyyəvi idi. Az rol oynayan birbaşa vergilər indi ön plana keçirilirdi. 289-290-cı illərdə ümumi siyahıyaalmadan sonra imperiyanın bütün əhalisi, Roma şəhərinin və onun qeydiyyatında olan dairələrin sakinləri istisna olmaqla vergi verməli idi. Kənd sakinləri torpaq və can vergisi, şəhər sakinləri isə can vergisi verirdi. Vergilərin illik məbləği 5 ilə müəyyən olunurdu və müddət keçdikdən sonra müvafiq düzəlişlər edilirdi. Əhalinin ümumi siyahıya alınması 15 ildən sonra təkrar edildi. Şəhərlərdə vergilərin toplanmasına kuriyalar (şəhər şuraları), kəndlərdə isə torpaq sahibləri məsul idi.

Diokletianın vergi islahatına görə əvvəllər qeyri-müntəzəm toplanan vergi (annona) əsasən natural formada, torpağın ölçüsü və keyfiyyəti, məhsuldarlıq, iş qüvvəsindən (qulun iş qüvvəsi azad şəxsin iş qüvvəsinə, iki qadının iş qüvvəsi isə bir kişinin iş qüvvəsinə bərabər tutulurdu) asılı olaraq alınmağa başlamışdı. Annona ilə yanaşı senator, tacir və şəhər sənətkarlarının ödədikləri pul formasında vergilər də mövcud idi.

Diokletianın islahatları içərisində onun 301-ci ildə ehtikarlıq və sələmçiliklə mübarizəyə yönələn möhkəm qiymətlər və əmək haqqı barəsində verdiyi edikt mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu ediktin pozulması, məsələn, malların müəyyən edilmiş qiymətlərdən baha satılması ölüm cəzasına səbəb olurdu. Əmək haqqının ba-

zar qiymətlərinə uyğunlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş edikti yerinə yetirmək çətin idi. Diokletiandan sonra o qüvvədən düşdü.

Konstantinin islahatları. Diokletianın islahatları birinci olaraq tetrarxiyanı ləğv edən və Roma imperiyasının təkbaşına hökmdarı olan I Konstantin (306-337-ci illər) tərəfindən davam etdirildi. Onun idarəçiliyi dominatın qəti rəsmiləşdirilməsilə əlamətdar oldu. Konstantin inzibati sahədə nəinki imperiyanın diosezlərə və əyalətlərə bölgüsünü saxladı, həm də onların sayını artırdı. Belə ki, diosezlərin sayına 2 vahid əlavə olundu, əyalətlərin sayı isə 117-yə çatdırıldı. İnzibati bölgünün əsasını hələ Diokletianın dövründə mövcud olan və diosezləri birləşdirən dörd prefekt (imperiyanın hər bir hissəsində iki prefekt) təşkil edirdi. Beləliklə, pretoriyanın prefektləri tərəfindən başçılıq edilən prefekturalar diosezlərə bölünürdü. Diosezlərin başında vikarilər dururdu. Diosezlər rektorlar tərəfindən idarə olunan əyalətlərə, əyalətlər isə özünə məxsus idarəçiliyi olan dairələrə bölünürdü. Prefektlər bilavasitə imperatora tabe idilər, yalnız mülki hakimiyyəti yerinə yetirirdilər. Çünki, Konstantinin dövründə mülki hakimiyyət hərbi hakimiyyətdən ayrılmışdı.

Konstantin Diokletianın hərbi islahatını onunla başa çatdırdı ki, əsgər peşəsi irsi oldu. Onun 326-cı il reskriptinə görə rekrutların oğulları hərbi xidmətə getməli idi. Rekrutun əlinə damğa vurulurdu. Roma vətəndaşlığı almağa nail olmağı əldə etməklə, barbarlar orduya daha geniş cəlb edilməyə başlamışdı. Bununla bərabər, onlara xidmət nərdivanı ilə yüksəlmək və rütbə almaq imkanı verilmişdi.

Sənətkarlıq peşəsi də irsi olmuşdu. Korporasiyalarda və ya kollegiyalarda peşələri üzrə birləşən sənətkarlar bu kollegiyalara təhkim edilirdi və öz sənət yerlərini hakimiyyətin icazəsi olmadan tərk edə bilməzdilər. Məlumdur ki, 398-ci ildə verilmiş reskriptə görə, hətta "gizləndikləri halda, onları daha asan tapmaqdan ötrü bu işçilərə damğa vurulurdu.

Məhdudiyyətlər şəhər mülkədarları olan kuriallar təbəqəsinə də toxundu. Konstantinin və onun xələflərinin bir sıra fərmanları ilə kurialların öz malikanələrini satmaq hüquqları məhdudlaşdırılmış, onların özlərinə isə şəhəri tərk etmək qadağan olunmuşdu. Belə ki, kuriallar təbəqəsinə mənsubiyyət irsi olmuşdu. Onlar əhali-dən vergilərin toplanması üçün məsul idi.

Konstantinin, 332-ci ildə kolonların torpağa təhkim edilməsi, onların bir malikanədən digərinə keçməsi hüquqlarından məhrum edilməsi haqqında verdiyi fərman əlamətdar oldu. Qaçqın kolonla-

rı qandallayır və əvvəlki yerinə qaytarırdılar. Fərmana görə, qaçqın kolonu gizlədən şəxs onu sahibinə qaytarmalı və bundan başqa, bu müddət ərzində ödənilməmiş vergini ödəməli idi.

Diokletianın islahatlarını ardıcılıqla davam etdirən Konstantin dini siyasət sahəsində onun prinsipial rəqibi olmuşdu. Xristianlığın təkhakimiyyətlik üçün təhlükəli olduğunu gören Diokletian xristianlıqla mübarizə aparırdısa, əksinə, Konstantin kilsəyə imperatorun mütləq hakimiyyətinin dayağı kimi baxırdı. Buna görə də o, 313-cü ildə Milan edikti verdi və həmin ediktə uyğun olaraq xristianlıq digər dinlərlə yanaşı bərabərhüquqlu din elan olundu. Daha sonra, 315-ci il edikti ilə xristian ruhanilərin dövlətin xeyrinə olan bütün şəxsi mükəlləfiyyətlərdən azad edilməsi təsdiq olunmuşdu. Xristian kilsəsi nümayəndələri və kilsə icması hüquqi şəxs hüquqlarını əldə etdi. Konstantin özü uzun müddət bütpərəst olduğu halda, ölümündən bir qədər əvvəl, 337-ci ildə xristianlığı qəbul etdi.

İmperiyanın Qərb hissəsinin iqtisadi tənəzzülü ilə əlaqədar olaraq, paytaxtın İtaliyadan Şərqə, sonradan adı dəyişdirilərək Konstantinopol (indiki İstanbul) olan Bizansa keçirilməsi və 330-cu ildə isə rəsmi olaraq onun imperiyanın paytaxtı elan olunması, Romanın isə siyasi mərkəz kimi öz əhəmiyyətini itirməsi Konstantin tərəfindən həyata keçirilən mühüm tədbir idi. Bununla da, Konstantin imperiyanın iki hissəyə parçalanmasını təsbit etdi. İmperiya, qəti olaraq Qərbi Roma imperiyasına və Şərqi Roma imperiyasına (Bizansa) 395-ci ildə imperator Feodosinin vəsiyyətilə bölündü.

476-cı il tarixə Qərbi Roma imperiyasının mövcudluğuna son qoyulması ili kimi daxil oldu. Bu hadisə imperator qvardiyasının komandanı german Odoakr tərəfindən sonuncu Roma imperatorunun taxt-tacının devrilməsindən sonra baş verdi.

VIII FƏSİL

ROMA HÜQUQU

1. ROMA HÜQUQUNUN ƏSAS İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ MƏNBƏLƏRİ

Roma hüququ dünya hüququ tarixinə antik mədəniyyətin inkişafında müstəsna rol oynamış və müasir dövrün bir sıra ölkələrinin hüquq sisteminin əsasını qoymuş hüququn ən mü-kəmməl forması kimi daxil olmuşdur. İki min il bundan əvvəl tə-şəkkül tapmış Roma hüququ tarixə sadə əmtəə istehsalı tamamlan-mış hüququndan ibarət olan kifayət qədər müfəssəl, dərinləndirilmiş hazırlanmış misilsiz nümunə vermişdir. Roma hüququ sadə əm-təə sahiblərinin bitkin hüquq münasibətlərinin ən incə təhlilini özündə ehtiva edirdi. Roma hüququnun mükəməlliyini belə bir fakt da sübut edir ki, o, əsrlər boyu üzərində durduğu sosial-iqtisadi münasibətlərdən və imperiya fırtınalarından keçərək bu günə gəlib çatmışdır. Roma hüququ əyalətlərin, işğal edilmiş ölkələrin əks tə-sirinə məruz qalsa da, ilk növbədə o, onların əyalətlərinin hüquq sisteminə böyük təsir göstərmişdir. Lakin ən başlıcası ondan ibarət-dir ki, Roma hüququ əsrlərin dərinliklərindən indiyədək resepsiya edilməkdə davam edir və öz hüquq varisliyini qoruyub saxlayır. Na-poleon Məcəlləsi kimi məlum olan 1804-cü il Fransa Mülki Məcəlləsini, Almaniyanın 1900-cü il Mülki Məcəlləsini və başqalarını göstərmək kifayətdir.

Roma hüququ uzun inkişaf yolu keçmişdir. Onun tarixinin dövrləşdirilməsi Roma dövlətinin inkişaf tarixinin dövrləşməsi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür. Hüquq ədəbiyyatında (P. N. Qalanza, İ. S. Pereterski, bolqar alimi M. İ. Andreyev və başqaları) dövrləşmə-nin müxtəlif variantları irəli sürülür. Aşağıdakı dövrləşdirmə ədə-biyyatda ən məqbul və ümumi dörd dövrü fərqləndirən M. İ. And-reyevin, K. Rebronun, M. Kazerin və digər alimlərin bölgüsünə ya-xın) hesab edilmişdir: 1) ən qədim dövr (eramızdan əvvəl VI əsr - eramızdan əvvəl III əsrin ortaları); 2) klassik dövr (eramızdan əvvəl III əsrin ortaları - eramızın III əsrinin sonu) - hüququn işlənilib hazır-lanması və təkmilləşdirilməsi dövrü; 3) postklassik dövr (eramızın IV-VI əsrləri) - dominat dövrü, hüququn Roma quldarlıq cəmiyyə-tinin dağılması və feodal münasibətlərinin formalaşması prosesini əks etdirdiyi dövr.

Hüququn mənbələri. Ən qədim dövrün hüququ olan kvirit (sivil) hüququ (qədim romalılar özlərini kvirit adlandırırdılar) qapalılığı, məhdud fəaliyyət sahəsi və lazımcına inkişaf etməməsi ilə səciyyələnirdi. O, məhdud ərazidə qüvvədə olmaqla yerli əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövrün hüququ dinlə üzvi surətdə bağlı idi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Romada hüququn dindən ayrılması prosesi hüququn inkişafının ilkin mərhələsində başlamışdı. Hüququn formalizm kimi səciyyəvi xüsusiyyətini də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bu və ya digər əqdlərin bağlanması xüsusi mərasimə (məsələn, mansipasiyaya) əməl edilməsilə müşayiət edilmişdir. Kvirit hüququnun mühüm xüsusiyyəti onun kazuallığı olmuşdur. Kvirit hüququ konkret məhkəmə qərarlarından yaranmışdı. Onda eynicinsli ictimai münasibətlərin tənzip edilməsi üçün ümumiləşdirmə və ümumi davranış qaydaları demək olar ki, olmamışdır. Roma hüququnun milli xarakterini də onun səciyyəvi xüsusiyyətlərinə aid etmək lazımdır. Bu ondan ibarət idi ki, kvirit hüququ ancaq Roma vətəndaşlarına şamil olunurdu; o, başqa xalqların nümayəndələrinə tətbiq edilmirdi.

Bu dövr hüququnun mənbələri siyahısında adət hüququ (*mores mayorum*) üstün əhəmiyyətə malik idi. Güman edilir ki, Roma xalqının adətləri ilə yanaşı, plebeylərin də hüquqi adətlərinin sistemi mövcud olmuşdur.

Roma hüquqşünası Pomponinin şəhadətinə görə adətlər XII Cədvəl Qanunları (eramızdan əvvəl 451-450-ci illər) adı ilə məşhur olan Qanunlar toplusunun əsasını təşkil edirdi. Ənənə qeyd edir ki, Qanunlar adətləri özbaşına təfsir edən patrisilərlə plebeylərin mübarizəsi nəticəsində tərtib edilmişdir. Toplunun tərtib edilməsi üçün 10 nəfər patrisidən (*desimvirlərdən*) ibarət komissiya yaradılmışdır. Onlar on cədvəl üzərində qanun hazırlamışlar. Komissiya üzvlərinin sui-istifadələri və plebeylərin narazılığı nəticəsində patrisilərdən və plebeylərdən ibarət yeni komissiya daha iki cədvəl (cəmi 12 cədvəl olmuşdur) tərtib etmişlər. Bunlar kvirit hüququnun və ya sivil hüququn (*yus civile*) əsasını təşkil edən ilk yazılı qanunlar olmuşdur. Onlar mülkiyyətə, ailə münasibətlərinə, müqavilələrə və cinayətlərə aid normalardan ibarət idi. Ümumi müşahidə üçün Qanunlar forumda nümayiş olunmuşdu. Qanunların orijinalı bizə gəlib çatmamışdır, onların mətni Roma hüquqşünaslarının əsərlərindən götürülən iqtibaslar əsasında bərpa edilmişdir. Onlar qısa kəlamlar formasında tərtib edilmişdir.

Romada XII Cədvəl Qanunları ilə yanaşı, hüququn mənbələri kimi başqa qanunlar da olmuşdur. Belə ki, XII Cədvəl Qanunları birbaşa göstərirdilər ki, xalq yığıncağının hər cür qərarı qanun qüv-

vəsinə malik olmalıdır. Adətən, magistratlar tərəfindən xalq yığıncağına təqdim edilən qanun layihələri senatda müzakirə edilir, sonra isə qəbul olunmasına üç həftə qalmış elan edilməyə verilir, qəbul edildikdən sonra dərhal qüvvəyə minirdi və layihə onu xalq yığıncağına təqdim etmiş şəxsin adı ilə adlandırılırdı.

Qədim dövr hüququnun mənbələri sistemində senatın senatus-konsult adlanan qərarları, habelə magistratların ediktləri az rol oynamamışdır.

Klassik dövrün hüquq mənbələri sistemində müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Qanunlarla (Legeslərlə) yanaşı, konsul, pretor və digər magistratlar tərəfindən vəzifəyə başlayarkən elan edilən qaydalar növündə xüsusi hüquqi forma təşkil edən magistratların ediktləri ön plana çəkilmişdir. Onlar bu qaydaları məhkəmə icraatının həyata keçirilməsində rəhbər tutmağa borclu idi. Ədalət mühakiməsinin pretorların əlində cəmləşməsi ilə birlikdə, onların ediktləri böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Hər bir yeni pretor vəzifəsinə başlayarkən öz mülahizəsinə görə əvvəlki ediktdə dəyişiklik edə, bununla bərabər, varisliyə toxunmadan onun müəyyən hissəsini qüvvədə saxlaya bilərdi. Beləliklə, pretorların hüquqyaratma nəticəsi kimi ediktlər özündə vətəndaşlar arasındakı münasibətləri tənzim edən normaları ehtiva edirdi. Onlar pretorun vəzifəyə gəlməsi müddətinə uyğun olaraq bir illik qüvvə müddətinə malik idi. Bu ediktlərdən sivil (kvirit) hüququndan fərqli olan hüquq sistemi - pretor hüququ (yus praetorium) təşəkkül tapmışdı.

Eramızdan əvvəl 242-ci ildə pereqrin (əcnəbi) pretoru vəzifəsinin təsis edilməsi ilə əlaqədar olaraq pereqrinlərin pretorunun Roma vətəndaşları ilə pereqrinlər arasında münasibətləri tənzim edən və buna görə də kvirit hüquq normaları ilə tamamilə əlaqəsi olmayan ediktləri kimi hüququn mənbəyi təzahür etmişdir. Pereqrin pretoru öz hüquq yaradıcılığında “ədalətə və ya “təbii ağıla istinad edə bilərdi. Onun ediktləri “xalqlar hüququ (yus gentium) və ya Roma hüquqşünaslarının adlandırdıqları kimi “təbii hüquq adlanan müstəqil hüquq sistemini təşkil edirdi. Kvirit hüquq normaları ilə əlaqəsi olmayan bu sistem böyük sərbəstliyə və çevikliyə malik idi. Deməli, böyük potensial inkişaf etmə imkanlarına malik idi. Bu da onun əhəmiyyətinin artmasına və kvirit hüququnun özünə təsir etməsinə şərait yaradırdı. Sonradan, eramızın 212-ci ilində imperator Karakallanın edikti ilə Roma imperiyasının bütün azad əhalisinə Roma vətəndaşları hüququnun verilməsilə əlaqədar olaraq “xalqlar hüqu-

qu kvirit hüququ ilə qaynayıb-qarışmışdır. Erkən imperiya (prinsipat) dövründə imperator hakimiyyətinin bərqərar olması ilə pretor ediktləri öz əvvəlki əhəmiyyətini itirməyə başlamış, yeni hüquq normalarını artıq özündə ehtiva etməmişdi. Belə ki, pretorlar, bir qayda olaraq, öz sələflərinin ediktlərinin üzünü köçürməyə başlamışdır. Buna görə də imperator Adrianın (117-138-ci illər) tapşırığı ilə mühakimə icraatını yaxşılaşdırmaq və pretor hüququnu qaydaya salmaq məqsədilə çoxsaylı pretor ediktlərinə yenidən baxmaq və onları seçmək əsasında məşhur hüquqşünas Yulian tərəfindən həm də Yulian edikti kimi məşhur olan "əbədi edikt verilmişdir. "Əbədi edikt nəinki Romada, həm də əyalətlərdə mühakimə icraatı üçün məcburi idi.

İmperator Adrianın dövründə senatın qanunvericilik funksiyasının bərpə edilməsilə əlaqədar olaraq qanun qismində çıxış edən senat qərarları - senatus-konsultlar dəyişkən əhəmiyyətliliyi (bu əhəmiyyət gah azalır, gah da artır) ilə hüququn mənbəyi kimi qüvvədə olmuşdur.

Roma hüququnun inkişafının klassik dövrü imperator qanunvericiliyinin təşəkkülü və onun, hüququn mühüm mənbəyinə çevrilməsi ilə əlamətdar olmuşdur. Konstitusiya adlanan imperator aktları dörd növdən ibarət idi:

1) ediktlər - imperatorun xalq üçün elan edilən və ümumi müddələrdən ibarət olan qərarları;

2) mandatlar - əyalətlərin hökmdarlarına ünvanlandırılan təlimatlar;

3) dekretlər - imperatorun özünün baxdığı işlər üzrə verdiyi məhkəmə qərarları;

4) reskriptlər - magistratların və fərdi şəxslərin hüquqi suallarına imperatorun cavabları.

Ediktlər və mandatlar imperatorun ancaq sağlığında məcburi hesab edilirdi. Dekretlər və reskriptlər isə qanunun təfsiri qismində öz qüvvəsini imperatorun ölümündən sonra da saxlayırdı.

Klassik dövr hüququnun inkişafında onun mənbəyi qismində Roma hüquqşünaslarının fəaliyyəti, habelə onların işləyib hazırladığı doktrina və konsepsiyalar hüquq sisteminin təkmilləşməsində, nizamlı olmasında və sabitliyində böyük rol oynamışdır.

Roma hüququ tarixinə Roma hüququnun inkişafına böyük töhfələr vermiş məşhur hüquqşünasların adları məlumdur: Kvint Mutsi Stsevola, Publi Mutsi Stsevola, Akvili Qall, Ruf Servi Sulpisi, Qay (eramızın II əsri), Papinian, Modestin, Ulpian, Pavel, Tit Livi

və başqaları. Onların bir çoxları yüksək dövlət vəzifələri tuturdu: Pavel və Ulpian imperator Severin dövründə pretoriyanın prefekti, Modestin imperator Maksiminin dövründə pretoriyanın prefekti olmuşdur. Roma hüquqşünasları normaların mənasını izah etmiş, hüquqi kateoriyaların formulirovkasını vermiş, hüquqi aktlar tərtib etmiş və i.ə. məsələlərlə məşğul olmuşlar.

Vətəndaşların hüquqi suallarına cavabları ilə hüquqi məsləhətlin başlanğıcını qoymuş ilk hüquqşünas plebey pontifiki Tiberi Korunkani olmuşdur. Məhz onun fəaliyyəti nəticəsində hüquqşünaslıq dünyəvi xarakter almışdır. Məşhur hüquqşünasların hüquqi suallara cavabları və onlara dair təklifləri təcrübədə xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məhz onlar hələ Oktavian Avqustun dövründə imperatorun adından verilmiş məsləhətlər hesab olunmuş, imperator Tiberinin dövründə isə görkəmli hüquqşünaslar "cavablar vermək hüququ (yus respondendi) əldə etmişdir. Belə hüquqşünasların cavabları və ya məsləhətləri magistratlar və hakimlər üçün məcburi qüvvəyə malik olmuşdur.

Prinsipat dövründə hüququn mənbəyi kimi hüquqi doktrinanın rolu artmışdır. I əsr - II əsrin başlanğıcında iki əsas hüquq məktəbi - sabinianların və prokulianların məktəbi yaranmışdır. Həmin hüquq məktəblərinin baniləri (Kapiton və Labeon) hüquq institutlarını müxtəlif mövqelərdən izah edirdilər. Roma hüquqşünaslarının tədris məqsədləri və praktiki istifadə üçün nəzərdə tutulmuş əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onların içərisində institusiyalar, yəni tədris məqsədləri üçün Roma hüququnun sistemli təsvirləri məsələn, Qay İnstitusiyaları (II əsrin ortaları) mühüm yer tutmuşdur.

Postklassik dövrdə hüququn mənbələri sistemindəki dəyişikliklər, hər şeydən əvvəl, hüququn mənbələri qismində hüquqşünasların əhəmiyyəti zəifləmiş məsləhətlərinə, ifadələrinə və əsərlərinə toxunmuşdur. Qanun adlandırılmağa başlayan imperator konstitusiyaları daha böyük yer tuturdu. Eramızın 426-cı ilində Feodisi və III Valentinin iqtibaslar haqqında qanunu ilə ancaq beş nəfər hüquqşünasın əsərlərinin hüquqi qüvvəsi tanındı. Həmin hüquqşünaslara Papinian, Pavel, Ulpian, Modestin və Qay daxil edilmişdir. Həm də müəyyən edilmiş qaydaya uyğun olaraq təkliflərində fikir ayrılıqları olduqda əksəriyyətin fikri, səs-lər bərabər olduqda isə Papinianın fikri qəbul olunurdu.

Bununla bərabər, xüsusilə Roma imperiyasının şərq hissəsində hüququn sistemləşdirilməsi ilə bağlı iş geniş vüsət almışdır. Eramızın III əsrinin sonlarında fərdi şəxslər tərəfindən Qreqorian və Germogenian məcəlləsi adını almış iki məcəllə tərtib edilmişdir. İlk

rəsmi məcəllə 438-ci ildə imperator II Feodosinin dövründə (Feodosi Məcəlləsi) tərtib edilmişdir. Titullara bölünən 16 kitabdan ibarət olan bu məcəllə özündə Konstantin (306-337-ci illər) dövründən verilən konstitusiyaya toplularını birləşdirir.

Qərbi Roma imperiyasının süqutundan sonra geniş vüsət almış Roma hüququnun sistemləşdirilməsi müstəsna dərəcədə mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bizans imperatoru Yustinianın tapşırığı ilə görkəmli hüquqşünas Tribonian və başqaları tərəfindən 528-534-cü illərdə nəticəsi bir sıra iri topluların tərtib edilməsi olan, sonradan isə yeni normaların, o cümlədən yunan və şərq hüququnun daxil edildiyi məcəllələşdirmə işləri aparılmışdır. XII əsrdə bu toplular Yustinianın vahid Qanunlar Külliyyatı (*Corpus juris civilis* - Mülki hüquq külliyyatı) kimi çıxış etməyə başlamışdır.

Külliyyat aşağıdakı əsas hissələrdən ibarət olmuşdur: 1) Yustinian İnstitusiyaları; 2) Digestlər (və ya Pandektlər); 3) Yustinian Məcəlləsi; 4) Novellalar.

Yustinian İnstitusiyaları - 533-cü il 21 noyabr tarixli fərmanı ilə verilən, görkəmli Roma hüquqşünası Qayın eyni adlı əsəri əsasında tərtib edilmiş Roma hüququ dərsliyindən ibarət olan topludur və Külliyyatın bir hissəsini təşkil edir. İnstitusiyalar tədris məqsədləri üçün nəzərdə tutulmuşdu, lakin onlar hüquqi qüvvəyə malik idi. İnstitusiyalar Qayın əsərinə bənzər hüququn üç qrupa: şəxslər, əşyalar və prosesin formaları barədə bölünməsi prinsipi üzrə qurulmuşdu. Həmin prinsipə görə hüquq: şəxslər, əşya və prosesin formaları haqqında qruplara bölgüdən ibarət olmuşdur. İnstitusiyalar aşağıdakı dörd kitabdan ibarət idi: birinci kitab şəxslərin hüquqi vəziyyətinə, ikinci kitab əşyalara və əşya hüququna, üçüncü kitab vərəsəliyə və öhdəliklərə, dördüncü kitab isə deliktlərə və iddialara həsr edilmişdi. Kitablara titullara (fəsillərə) bölünürdü.

Yustinianın Digestləri (və ya Pandektlər - "tam toplu deməkdir) - 533-cü ildə buraxılmışdır. O, külliyyatın ən geniş hissəsidir. Burada klassik Roma hüquqşünaslarının xüsusi (*yus privatum*) və ümumi (*yus publicum*) hüquqa dair mülahizələri toplanmışdır. Digestlərdə ("digerere - felindəndir - bölmək deməkdir) Ulpian (2500-ə yaxın parçalar), Pavel, Papinian, Qay və başqaları kimi 40-a yaxın görkəmli hüquqşünasın titullara və titulların fraqmentlərə bölündüyü 50 kitabda yerləşdirilən təxminən 2 mindən ibarət mülahizələri ehtiva olunmuşdur. Materialların sistemləşdirilməsi üzrə böyük iş görülməsinə baxmayaraq, təkrarlardan və ziddiyyətlərdən qurtarmaq mümkün olmamışdır. Digestlərə rəsmi qanunve-

ricilik toplusu kimi baxıldığına görə, Yustinianın fərmanına uyğun olaraq o, şərh və təfsir edilə bilməzdi. Belə hüquqa indi ancaq imperator malik idi. Toplunun əslindən ancaq çıxarış etməyə, eyni məzmunlu bir neçə titulları (fəsilləri) vahid bir tam kimi yığmağa, yunan dilinə çevirməyə icazə verilmişdi. Digestlərin əhəmiyyəti böyükdür, onlar Roma hüququnun resepsiya edilməsi üçün əsas material olmuş, yüzilliklər ərzində bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində qüvvədə olan hüquq olmuşdur. Digestlər burjuva mülki hüququn məcəllələşdirilməsinə təsir göstərmişdir.

Məcəllə (Codex Yustinianus) 529-cu ildə, yeni redaksiyada isə 534-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Məcəllə Adrianın dövründən Yustinianın özünədək olan dövrün 4,6 min imperator konstitusiyalarından ibarətdir. Konstitusiyalar titullara, titulların isə paraqraflara bölündüyü 12 kitabda yerləşdirilmişdir. Məcəllənin 1,9 - 12-ci kitabları ümumi hüquq, 2 - 8-ci kitabları isə xüsusi hüquq məsələlərinə həsr edilmişdir.

Novellalar (novellae) - bu, 534-cü ildən sonra, artıq Yustinianın ölümündən sonra sistemləşdirilən (yunan dilində cəmi 168 novelladan ibarətdir, onlardan 153-ü Yustiniana məxsusdur) Yustinian konstitusiyalarıdır. Novellalar toplusu əvvəlcə fərdi şəxslər tərəfindən tərtib edilmişdir. Ona görə də onlar rəsmi hesab olunmurdular. Sonradan orta əsrlərdə bu toplular dördüncü hissə kimi Külüyata (Corpus juris civilis) daxil edilmişdir.

2. ƏN QƏDİM DÖVRÜN ROMA HÜQUQU

Roma dövlətinin ən qədim dövründə qüvvədə olan hüquq - adətlərə, XII Cədvəl Qanunlarına əsaslanan və ancaq Roma vətəndaşlarına tətbiq edilən kvirit hüququ olmuşdur. Şəxsdə hüquq qabiliyyətinin olmasını üç şərt (status) müəyyən etmişdir. Bu, azadlıq statusu (status libertatis), vətəndaşlıq statusu (status civitas) və ailə statusu (status familias) olmuşdur.

Azadlıq statusu şəxslərin hüquqi vəziyyəti üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Qayın sözlərinə görə "subyektlərin ali hüquqi bölgüsü ondan ibarətdir ki, bütün adamlar ya azaddır, ya da quldur (Qay, D.1, 5, 3). Bununla əlaqədar olaraq, hüququn subyektini ancaq azadlar ola bilərdi.

Rəhbər Romada qulların hüquqi vəziyyəti patriarxal və ev kö-

ləliyinin mövcudluğu ilə şərtlənirdi. Bu vaxt qul evin kiçik üzvü hüququ ilə böyük patriarxal ailənin tərkibinə daxil idi. O, məhdud hüquq qabiliyyətli hesab olunurdu. Qul öz ağasının xeyrinə bir sıra hüquqi hərəkətlər edə bilərdi. O, öz hərəkətləri üçün cavab verirdi. Məsələn, əgər qul öz ağasının icazəsi ilə dələduzluq edərdisə, iddia ağaya qarşı deyil, qula qarşı qaldırılırdı. Ulpianın sözlərinə görə, “XII Cədvəl Qanunları belə işlərdə qulların ağasına təbə olmasını arzu edirdi (Ulpian. D. 9,4, 2, 1). Öz ailəsinin üzvləri kimi, ev sahibi öz qulunu kirayə verə, girov qoya və sata bilərdi. Fərq ondan ibarət idi ki, ev sahibinin qul üzərində hakimiyyəti ömürlük idi. Antik köləliyin bərqərar olması ilə patriarxal ailənin üzvü olan qul, ağanın tam mülkiyyətinə keçir və əşya kimi onun malikanəsinin inventarına daxil olur. İndi qullar hüququn subyektı deyil, obyektı olmuşdu. Hökmran formula olan “qul əşyadır formulası qulun hüquqi vəziyyətini müəyyən edirdi. Qulun hərəkətləri hüquqi əhəmiyyət (məna) kəsb etmirdi. Qulun bütün əldə etdikləri ağanın mülkiyyəti hesab olunurdu.

Vətəndaşlıq statusu Roma şəhər icmasına (civitas-a) mənsubiyyəti ilə müəyyən edilirdi. Ancaq bu şəxslər tamhüquqlu vətəndaşlar hesab olunurdu. Qeyd edildiyi kimi, plebeylər əvvəllər tamhüquqlu olmamışdır. Yalnız patrisilərlə uzun və kəskin mübarizə nəticəsində plebeylər onlarla eyni hüquq bərabərliyinə nail olmuşdu. Romalılarla birlikdə latın ittifaqına daxil olan latınların vəziyyəti özünəməxsus xüsusiyyətə malik idi. Onlar vətəndaşlıq hüquqlarına, plebeylərdən fərqli olaraq, xüsusi qaydada romalılarla nikaha daxil olmaq hüququna malik idi. Latınlardan fərqli olaraq, yadellilər hesab edilən pəreqrinlər Roma vətəndaşlarının, həm də latınların malik olduqları hüquqlara malik deyildilər.

Ailə statusu. Qədim Romada böyük patriarxal ailəyə “ailənin atası (“pater familias) başçılıq edirdi. Ailəni təmsil edən ev sahibi də onun özü idi. Onun hakimiyyəti bütün ailə üzvlərinə şamil olunurdu. Onlar mülki hüquq münasibətlərində, əldə etdikləri mülkiyyətin ev sahibinin mülkiyyəti olmasına baxmayaraq, şəxs kimi çıxış edirdilər. Onlar siyasi hüquqlar sahəsində tamhüquqlu sayılırdı.

Roma hüququna görə hüquq qabiliyyətindən məhrum edilmə aşağıdakı hallarda ola bilərdi: 1) azadlığın itirilməsi nəticəsində (romalı əsir düşdükdə və ya köləliyə satıldıqda) hüquq qabiliyyəti tam itirildikdə; 2) hüquq qabiliyyətini qismən itirdikdə (sürgün edildikdə); 3) hüquq qabiliyyətini minimum həddə itirdikdə (övladlığa götürüldükdə və ya ərə getdikdə).

Romada hüquqi şəxslər kateqoriyasının təzahürü eramızdan əvvəl III-II əsrlərə aid edilir. Bu, munisipiylarla əlaqədar olmuşdur. Belə ki, onlar pretor ediktinə uyğun olaraq məhkəmədə öz nümayəndələri — munisipiya magistratları vasitəsilə iddiaçı və cavabdeh olmaq hüququ əldə etmişdi. Prinsipat dövründə hüquqi şəxs qismində xəzinə çıxış edirdi. Bu dövrdə ümumdövlət xəzinəsi ilə yanaşı imperator xəzinəsi (fisk) də yaradılmışdı.

Mülkiyyət hüququ. Qədim dövrdə mülki hüquq hələ müstəqil sahəyə çevrilməmiş, əşya (mülkiyyət, sahiblik hüququ, servitutlar) və öhdəlik hüququna ayrılma dəqiq müəyyənləşdirilməmişdi.

Mülkiyyət hüququ özündə şəxsin mülkiyyət üzərində tam müstəsna sahiblik, ondan istifadə və onun üzərində sərəncam vermək hüququnu ehtiva edirdi. Roma hüquqşünasları mülkiyyət və sahibliyi fərqləndirirdi. Tarixən, sahiblik mülkiyyət hüququndan əvvəl gəlirdi. Bu, Roma hüquqşünasları tərəfindən şəxsin əşya üzərində faktiki hökmranlığı kimi başa düşülürdü. Sərəncam hüququna görə isə torpaq sahəsinin sahibi sərəncam vermək hüququ ilə məhdudlaşır. Onun torpaq sahəsini satma, dəyişmə, bağışlama və i.a. hüququ var idi. Ailənin əmlakı üzərində sərəncam vermək hüququna malik olan ev sahibi istisnaqlı təşkil edirdi.

Kvirit hüququna əşyaların mülki dövriyyədən çıxarılmış əşyalara və mülki dövriyyədə olan əşyalara bölgüsü məlum idi. Birinci qrupa torpaq, dəniz, atmosfer və s., ikinci qrupa isə bütün qalan əşyalar aid edilirdi. Mülki dövriyyədə olan əşyalar mansipasiya edilmiş (*res mancipi*) və mansipasiya edilməmiş (*res nec mancipi*) əşyalara bölünürdü. Mansipasiya edilmiş və mansipasiya edilməmiş əşyalar arasında fərq onların özgəninkiləşdirilməsi üsullarından ibarət idi. Mansipasiya edilmiş əşyaların özgəninkiləşdirilməsi mürəkkəb və təntənəli “mis və çəki qaydası yolu ilə baş verirdi. Bu qayda ondan ibarət idi ki, tamhüquqlu Roma vətəndaşlarından beş nəfər şahid və tərəzi tutan dəvət edilirdi. Alıcı alınan şeyi əlində tutaraq aşağıdakı formulanı ifadə edirdi: “Mən təsdiq edirəm ki, qul mənə kvirit hüququna malik olduğuma görə məxsusdur və o, mənim tərəfimdən bu mis və mis çəkilər vasitəsilə alınacaq. Sonra o, mis parçası ilə tərəzinin gözünə zərbə vurur və həmin mis parçasını alışı qiymətinin əvəzinə özgəninkiləşdirənə verir. (Misdən pul əvəzinə istifadə edilirdi. Çünki həmin dövrdə Romada hələ kəsilmiş sikkələr yox idi). Mansipasiya edilməmiş əşyalar alıcıya təntənəli qayda olmadan, ənənə (*traditio*) üzrə sadəcə olaraq verilir.

Təsvir edilənlərlə yanaşı, mülkiyyət hüququnun mülkiyyət

haqqında saxta proses (in yure cessio) kimi mürəkkəb mərasim yolu ilə keçməsi də mövcud olmuşdur. Bu halda hər iki tərəf - həm özgəninkiləşdirən, həm də əldə edən şəxs pretorun yanına gəlirdi. Əldə edən saxtakarlıqla əşyanın ona məxsus olduğunu, özgəninkiləşdirən isə əldə edənin iddiasını saxtakarlıqla qəbul etdiyini bildirirdi, sonra isə pretor həmin əşyanı yalançı iddiaçıya verirdi.

Romada əşyanın, həmin əşyaya uzun müddət sahib olmağa görə (usucapio) əldə etmə müddəti qaydası da təşəkkül tapmışdı. XII Cədvəl Qanunlarına uyğun olaraq bu qayda oğurluq əşyalara tətbiq edilmirdi. Daşınar əşyalar üçün əldə etmə müddəti bir il, daşınmaz əşyalar üçün isə iki il müəyyən edilmişdi.

Kvirit hüququnda mülkiyyət hüququ ilə yanaşı, özgə əşyadan istifadəni nəzərdə tutan servitut institutu da mövcud olmuşdur. Servitutun mahiyyəti digər mülkiyyətçinin hüquqlarının məhdudlaşdırılması yolu ilə o biri mülkiyyətçinin mənafeələrini təmin etməkdən ibarət idi. Məsələn, öz sahəsinə keçmək üçün qonşu sahəsindən adlamaq, mal-qaranı sürüb keçirmək, suyu ayırma hüququ və i.a. Servitutlar institutunun inkişafı torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin artması və torpaq sahələrinin sayının çoxalması ilə şərtlənirdi.

Öhdəlik hüququ. Roma respublikasının çiçəkləndiyi dövrdə nisbətən geniş inkişaf etmiş öhdəlik hüququ ən qədim dövrdə hələ bir o qədər də inkişaf etməmişdi. Öhdəlik hüququ, müəyyən hərəkətləri etməyə məcbur edirdi və onları yerinə yetirməmək üstündə əmlak məsuliyyəti müəyyən olunurdu. Öhdəliklərin səciyyəvi cəhətləri, hər şeydən əvvəl, əmlak məsuliyyətinin və şəxsi məsuliyyətin uzlaşdırılmasından, formalizmdən, yəni müqavilənin formalılıqlara ciddi əməl edilmə şərti ilə bağlanmasından ibarət idi. Belə müqavilələr kontrakt adlanırdı. Kvirit hüququ müqavilənin formasına birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. Öhdəliklər məzmununa (məsələn, alqı-satqı, saxlanc, kirayə və i.a) görə deyil, formasına görə fərqləndirilirdi. Öhdəlik münasibətlərinin bir mühüm cəhəti də onların birtərəfli səciyyə daşması idi. Bir tərəf - kreditor ancaq hüquqlara (tələb hüququna), digər tərəf - borclu isə ancaq vəzifələrə malik idi. Göstərilənlərdən başqa belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Romada iddia hüququndan, başqa sözlə, heç də bütün öhdəliklər məhkəmə müdafiəsi hüququndan istifadə etmirdi. Məhkəmə müdafiəsindən istifadə edə bilən iddiaların ciddi müəyyən edilmiş siyahısı mövcud olmuşdur.

Kvirit hüququna öhdəliklərin iki növü məlum idi: müqavilə-

lərdən əmələ gələn öhdəliklər və deliktlərdən (hüquq pozuntularından) irəli gələn öhdəliklər.

Müqavilələrdən əmələ gələn öhdəliklər. Qədim dövrlərdən məlum olan kontraktlardan biri mansipasiyanın yuxarıda təsvir edilən formasına məcburi surətdə əməl edilməklə bağlanan borc (nexum) kontraktı idi. Əgər borclu öz borcunu vaxtında qaytarmadısa, kreditor “əlini borclunun üstünə qoyur (manus), evinə aparır və borcunu verənədək onu 60 gün saxlayırdı. Əgər o, öz öhdəliyini icra etməzdisə, onu köləliyə verirdilər. XII Cədvəl Qanunlarına görə, borclu borcunu bir neçə kreditora dərhal qaytarmadıqda o, borcun miqdarına uyğun surətdə hissələrə doğranmaqla ölüm cəzasına məhkum edilirdi (III, 5, 6). Kreditorların özbaşnalığına qarşı narazılıq və xalqın həyacanları ilə əlaqədar olaraq eramızdan əvvəl 326-cı ildə borcunu ödəmək iqtidarında olmayan borcluların kreditorlar tərəfindən məhkəməsiz həbs edilməsini, köləliyə satılmasını və ya öldürülməsini qadağan edən Peteli qanunu verildi.

Digər qədim kontrakt **stipulyasiyadır** (stipulatio) və o, formallıqlara əməl edilməklə bağlanırdı. O, tərəflərin müəyyən formulaları sual və cavab formasında ifadə etdikləri andan qüvvəyə minir və kreditorun sualı ilə borclunun cavabının üst-üstə düşməsi şərt ilə bağlanırdı. Məsələn, “öhdənə götürürsən? - götürürəm, “vəd edirsən? - edirəm. Neksum kimi, stipulyasiya da mücərrəd kontrakt idi, yəni özündə müxtəlif öhdəlik münasibətlərini - borc, ssuda, kirayə, yük və i.a.münasibətlərini daxil edən forması kimi çıxış edirdi.

Deliktlər. Nəzərdən keçirilən dövrdə cinayət və cəza məsələləri hələ öhdəlik hüququndan ayrılmamışdı. Bu anlayışların hələ dəqiq anlamı təşəkkül tapmamışdı. Ona görə də oğurluq, bədənə xəsarət yetirmə kimi cinayətlər deliktlərdən əmələ gələn öhdəlik münasibətləri sahəsinə aid edilir və xüsusi deliktlər hesab olunurdu. Bu dövrdə digər anlayışlar da öz təhlilini tapmamışdı. Məsələn, sui-qəsd başa çatmış cinayətdən fərqləndirilmirdi. Bundan başqa, obyektiv təqsirləndirmə mövcud idi. Yəni məsuliyyət üçün əsas hüquq pozuntusu faktının özü idi, təqsir isə ümumiyyətlə nəzərə alınmırdı. XII Cədvəl Qanunları cinayət və cəzaların sistemini nəzərdə tutmurdu. Cəzanın xarakteri və həddi vəzifəli şəxsin iradə ifadəsindən asılı idi.

Deliktlərdən əmələ gələn öhdəliklər - bu, əmlaka və ya insanın digər şəxsi toxunulmazlığına ziyan vurulmasında ifadə olunan

hüquq pozuntularından əmələ gələn öhdəliklər idi. Ayırı-ayrı şəxslərin mənafeələrinə aid olan xüsusi deliktlər (*delicta privata*) və dövlətin mənafeələri ilə bağlı olan ümumi deliktlər (*delicta publica*) fərqləndirilirdi. Göstərilənlərdən başqa, bunların arasındakı fərq xüsusi deliktlərdə işin zərərçəkmiş tərəfindən qaldırılmasında və təqsirkarın onun qarşısında məsuliyyət daşmasında, ümumi deliktlərdə isə təqsirkarın dövlət qarşısında məsuliyyət daşmasında idi. XII Cədvəl Qanunlarında şəxsiyyətə qəsd (*iniura*), oğurluq və ümumiyyətlə şəxslərin əmlakına qəsd (*furtum*) kimi xüsusi deliktlər fərqləndirilirdi.

Şəxsiyyətə qəsd insanın bədəninə zədə yetirməni, incitməni nəzərdə tuturdu. Bu da adam incidənlə zərərçəkmiş arasında kompozisiya əsasında, yəni zərərin maddi formada ödənilməsi və cərimə verilməsi əsasında ziyanın ödənilməsinə dair razılışma ilə başa çata bilərdi. Onlar könüllü razılışmaya gələ bilmədikdə, talion prinsipi tətbiq edilirdi: “Qoy, onun özünə də eyni ziyan vurulsun (VIII, 2). Deliktə görə məsuliyyət bəzən talion prinsipinin əvəzinə cərimə növündə müəyyən edilirdi: azad insanın bədənində zədə yetirilməsinə görə 300 ass, qula münasibətdə 150 ass (VIII, 3, 4).

Oğru oğurluq edən zaman tutulardısı o, şallaqlanmaya məruz qalırdı. Sonra isə oğru zərərçəkmişin ixtiyarına verilir və o, oğru ilə borcu ödəyə bilməyən şəxs kimi davrana bilərdi. Müəyyən edilmiş formada aparılan axtarış nəticəsində oğurlanmış əşyanın aşkar edilməsinə görə də oğru belə məsuliyyət daşıyırdı. Zərərçəkmiş şübhəli şəxsin evinə başında qab və budu sarğılı gəlirdi. Gecə oğurluğu zamanı oğru hadisə yerində öldürülə bilərdi. Oğurluqda təqsirləndirilən qul şallaqlandıqdan sonra Tarpey qayasından atılırdı (VIII, 14, 15a, b).

XII Cədvəl Qanunları özgə əmlakı, hüquqa zidd olaraq məhv etmək üstündə ölüm cəzası nəzərdə tuturdu. “Tikintini və ya evin yanındakı taxıl tayasını yandıran şəxsi XII Cədvəl Qanunları “qandallamaq və şallaqlandıqdan sonra ölümə məhkum (VIII, 9, 10) edirdi.

XII Cədvəl Qanunları ümumi deliktləri nisbətən erkən fərqləndirmişdir. Xüsusi deliktlər kimi öhdəlik hüququ sahəsinə aid edilməsinə baxmayaraq, onlara cinayət kimi baxılmağa başlanmışdı. Məsələn, xəyanət, adam öldürmə, hakimiyyətə müqavimət göstərmə, özgəsinin məhsulunu məhv etmə, qəsdən yangın törətmə, yalan şahidlik və s. cinayət kimi başa düşülürdü. “Roma xalqının düşməninə Roma dövlətinə hücum etməyə təhrik etmə” Respublika əleyhinə ağır cinayət hesab edilirdi (X, 5). Belə cinayətlər Roma xalqı adından ölümlə cəzalandırılırdı.

Kvirit hüququnun dinlə sıx əlaqədə olması əsasında bir sıra hüquq pozuntuları allahları təhqir etmə hesab olunurdu. Bu da cəza ilə yanaşı, həm də dini lənətləmə və ya allahlar qarşısında pak olmaq zərurəti də tələb edilirdi.

Yuxarıda qeyd edildi ki, XII Cədvəl Qanunlarında cəzaların dəqiq siyahısı yox idi. Lakin Qanunların məzmunu cəzaların sərt olduğunu və müxtəlif formalarda tətbiq edildiyini göstərir: boyunun vurulması, suda boğma, Tarpey qayasından atma. Məsələn, yalan şahidliyə görə Tarpey qayasından atma nəzərdə tutulurdu (VIII, 23). Bir cinayətə görə bir-neçə cəza təyin olunurdu. Məsələn, valideynlərini öldürməkdə təqsirləndirilən şəxs çubuqla döyülür, sonra isə it, ilan, xoruz və meymunla birlikdə dəri kisəyə salınaraq, "sağlığında ondan torpağı, ölümündən sonra isə səmanı almaqdan ötrü (D.48, 9, 1-10) dənizə atılırdı. Hakimlər və ya vasitəçilər tərəfindən alınan rüşvətə görə də ölüm cəzası nəzərdə tutulurdu (IX, 3).

XII Cədvəl Qanunlarına görə ailə və nikah. Artıq qeyd edildiyi kimi Roma patriarxal ailəsinə pater familias (ailənin atası)başçılıq edirdi. O, özünün bütün ailə üzvləri üzərində böyük hakimiyyətə malik idi. Qadın əvvəlcə qız, ərə getdikdən sonra isə arvad kimi müvafiq surətdə atanın, sonra isə ev sahibinin (qaymata) və ya əgər müstəqil statusa malik idisə ərין hakimiyyəti altında olurdu. O, qan qohumları (koqnatlar) ilə əlaqələri tam kəsərək, ərinin ailə üzvləri ilə qohumluq əlaqəsinə girirdi. Onun əmlak üzərindəki bütün hüquqları da ərinə keçirdi. Ər və ya ev sahibi onu hətta köləliyə verə və öldürə bilirdi. Sonradan ata və ər hakimiyyəti tədricən yüngülləşmiş, qadın isə bəzi əmlak hüquqları əldə etməyə başlamışdır. Bütövlükdə isə qadının cəmiyyətdə vəziyyəti alçaldılmış idi. O, nəinki əmlak, həm də siyasi hüquqlardan məhrum edilmişdi. Klassik dövrün sonunda və postklassik dövrdə konkubinat adlanan kəbinsiz əlaqələr praktikaya daxil olmuşdur. Nikahın bu formasından qul və azadlığa buraxılmış qadınlarla əlaqəyə girmiş varlı quldarlar istifadə edirdi. Bu da onları belə qadınlardan doğulan uşaqlar qarşısındakı vəzifələrdən azad edirdi.

Nikah hər iki ailə başçısının və nikaha daxil olanların razılığı ilə bağlanırdı. Nikah yaşı qadınlar üçün 12 yaş, kişilər üçün isə müəyyənə yolu ilə müəyyən edilirdi. Ər-arvaddan birinin ölümü və hüquq qabiliyyətini itirməsi nikaha xitam verilməsi üçün əsas idi. Boşanmaya ancaq ərın təşəbbüsü ilə və yalnız müəyyən hallarda, məsələn, qadın zinakarlıq etdiyi və ya uşağı saldıği halda yol verilirdi.

Roma hüququna görə birinci növbədə aqnatlar, yəni qan qohumluğunun dərəcəsindən və ya olub-olmamasından asılı olmaya-

raq ev sahibinin hakimiyyəti altında olanlar vərəsə hesab edilirdi. Bunlar qanuni vərəsələr idi. Ev sahibinin ölümünədək onun hakimiyyəti altından azad edilmiş və onunla qan qohumluğunda olan koqnatlar həmin vərəsələrin sırasından çıxarılırdı. Ailə üzvləri, onlar olmadıqda isə qohumlar, qohumlar olmadığı halda isə həmcinslər qanuni vərəsə hesab edilirdi. Romada çox erkən dövrdə müəyyən formallıqlara əməl edilməsini tələb edən və müəyyən şərtlərlə ola bilən vərəsəliyin ikinci forması — vəsiyyət üzrə vərəsəlik inkişaf etmişdir. XII Cədvəl Qanunları vəsiyyətedici sərəncamları pozuntu hesab etmirdi (V, 3). Sonralar vərəsəliyin vəsiyyət forması zamanı qanuni vərəsələrin məcburi payları müəyyən edilməli idi. Yustinianın dövründə isə ancaq koqnatlar qanuni vərəsə hesab olunmağa başladılar.

Məhkəmə və proses. Qədim dövrdə prosesin çəkişmə forması geniş yayılmışdı. İttihamçı sübutları özü toplamalı və şahidlərin gəlməsini təmin etməli idi. O, ittihamdan imtina etdikdə, işə xitam verilir. Çəkişmə forması mülki işlərə baxılmasında da üstün mövqeyə malik idi. Nəzərdən keçirilən dövrdə mülki prosesin əsas və ilk forması tərəflərin yüksək fəallığı və ciddi formallığın əlaqələndirilməsilə səciyyələnən legisaksiya prosesi olmuşdur. Legisaksiya prosesi - həm tərəflərin, həm də magistratın ciddi müəyyən edilmiş əl-qol hərəkətlərinin edilməsi, sözlər ifadə olunması ilə əlaqədar olaraq bu adı almışdı. Bu da məcmu halda "legis aksio (legis actio) adlanırdı. Legisaksiya prosesi iki mərhələdən ibarət idi: "in yure (in yure) və "in iudicio (in iudicio). Birinci mərhələ həmin mübahisənin məhkəmə baxışının predmeti olub-olmamasını müəyyən etmək məqsədilə magistratın (pretorun) iştirakı ilə aparılırdı. Bu mərhələdə iddianın məzmunu və onun həqiqiliyinin şərtləri və i.a. müəyyən edilirdi. Müəyyən edilmiş qaydaya uyğun olaraq iddiaçı cavabdehi magistratın yanına çağırırdı. Cavabdeh gəlmədikdə iddiaçı "əlini üstünə qoya bilər, yəni onunla borcunu verə bilməyən şəxs kimi rəftar edə bilərdi. İddiaçı öz iddiasını müəyyən sözlərlə və təntənəli formada elan edirdi. Cavabdeh də bu formada iddia ilə razılaşdığını və ya razılaşmadığını bildirirdi. Cavabdeh iddia ilə razılaşdıqda, proses birinci mərhələdə başa çatırdı. Cavabdeh razılaşmadıqda və hər iki tərəfin müəyyən edilmiş qaydalara əməl etdiyi təqdirdə mübahisənin, bir qayda olaraq, tərəflərin seçdikləri şəxslər içərisindən olan hakimlər və ya kollegiya tərəfindən həll edilməsi üçün iş ikinci mərhələyə - in iudicio - ya keçirilirdi. Üzürsüz səbəbə görə məhkəməyə gəlməyən və ya müəyyən edilmiş qaydanı pozan tərəf üçün iş uduzulmuş hesab olunurdu. İkinci mərhələdə

hakimlər tərəfləri dinləyir, sübutları qiymətləndirir və qərar çıxarırdı. Mübahisəli əşya natura və ya rəmzi şəkildə məhkəməyə gətirilirdi. Məsələn, mübahisəli torpaq sahəsindən məhkəməyə bir parça torpaq gətirilirdi.

3. KLASSİK VƏ POSTKLASSİK DÖVRLƏRİNİN ROMA HÜQUQU

Klassik dövrün Roma hüququ - hüququn ümumi və xüsusi hüquqa bölgüsünün aparılması ilə əlamətdar idi. Ulpiana görə, ümumi hüquq Roma dövlətinin vəziyyətinə, xüsusi hüquq isə ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyinə aid olan hüquqdur. Əgər ümumi hüquq hakimiyyət-tabelik münasibətlərinə əsaslanırdısa, xüsusi hüquq formal cəhətdən bərabər şəxslərin münasibətlərinə əsaslanırdı. Sonradan Roma respublikasının böhranı və monarxiya quruluşunun bərqərar olması ilə Roma hüquqşünasları ümumi hüququ imperatorun mənafeləri ilə bağlayırdılar.

Klassik dövrdə xüsusi hüquq əmtəə-pul münasibətlərinin geniş dairəsini əhatə edərək daha dərinlən işlənib hazırlanmışdı.

Əşya hüququ. Klassik dövrdə mülki hüquq xeyli inkişaf etmişdi. Mülki hüququn dəqiq surətdə əşya hüququna və öhdəlik hüququna bölgüsü aparılmışdı. "İstifadə etdiyimiz bütün hüquq ya şəxslərə, ya əşyalara, ya da hərəkətlərə aiddir (Qay, D.1,5,1).

Klassik dövrün əşya hüququ fərdi xüsusi mülkiyyət hüququnun təsbiti ilə səciyyələnir. Qeyri-məhdud xüsusi mülkiyyət hüququnun bərqərar olmasının mühüm amili kvirit mülkiyyətini əvəz etmiş pretor (bonitar) mülkiyyətinin inkişafı olmuşdur.

Yeni şəraitdə kvirit hüququ mülkiyyət mənafeələrinin möhkəmləndirilməsinin ona xas olan mürəkkəb formaları yeni dövrün tələblərinə, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafına cavab verə bilmirdi. Lakin kvirit hüququnun müqəddəs hesab edilməsilə əlaqədar olaraq, onun müddəaları ləğv edilə bilməzdi. Ona görə də pretor mülkiyyəti kvirit mülkiyyəti ilə parallel surətdə mövcud olmuşdur. Aşağıdakı misal göstərmək olar. Artıq qeyd edildiyi kimi, lazımi formallığa əməl edilmədən əldə olunan mansipasiya edilmiş əşya kvirit hüququ ilə tanınmır və mülkiyyət hüququ satıcıdan alıcıya keçmirdi. Bu, vicdansız satıcıya, satılmış əşyanın alıcıdan ona qaytarılmasını tələb etməyə əsas verirdi. Əgər belə satıcı pretora müraciət edirdisə, pretor "xeyrixah iradə prinsipini rəhbər tutaraq, formallığa əməl etmədən iddia formulası verməmək yolu ilə satıcıni məhkəmə qaydasında müdafiə etməkdən imtina edirdi. Beləliklə,

pretor əldə edilmiş əşyanı alıcının əmlakı tərkibində möhkəmləndirirdi (in bonis). Bonitar mülkiyyət adı da buradan meydana gəlmişdir. Pretor tərəfindən tanınan və kvirit hüququ ilə deyil, pretor hüququ ilə müdafiə edilən belə mülkiyyət pretor (bonitar) mülkiyyəti adlanmağa başlamışdı. Bonitar mülkiyyətin yaranması şübhəsiz ki, fərdi xüsusi mülkiyyətin inkişafına, mansipasiya edilmiş əşyalarla mansipasiya edilməmiş əşyalar, əşyaların əldə edilməsi üsulları arasında fərqlərin silinməsinə şərait yaratmışdır.

Klassik dövrdə Roma tərəfindən özgə ərazilərinin işğal edilməsi, əcnəbilərin sayının artması ilə əlaqədar olaraq, mülkiyyətin daha iki forması - əyalət (Roma vətəndaşları üçün) mülkiyyəti və bonitar mülkiyyət kimi pretor hüququ tərəfindən müdafiə edilən pəreqinlərin mülkiyyəti təşəkkül tapmışdır. Əldə etmə prosesinin sadələşdirilmiş üsulu mülkiyyət hüquq institutunun inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Buna görə də mansipasiyadan nadir hallarda istifadə edilmiş, dominat dövründə isə o, praktiki olaraq öz mövcudluğunu itirmişdir. Əsas üsullar sırasına sadəliyi və qeyri-formallığı ilə seçilən ənənə (traditio) aid edilirdi. Ənənə zamanı əşyanın mülkiyyət hüququ ilə əldə edilməsi üçün əşyanın "ədalətlə, yəni qanuni əsasla qeyri-formal surətdə faktiki olaraq verilməsi kifayət idi. Ənənənin əlverişliliyi, onun ticarət dövrüyyəsində nüfuzunu şərtləndirmişdir.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin xüsusi üsulu spesifikasiya adlanan özgə materiallarından təzə əşyanın yaradılması idi. Əşyaları birləşdirmək yolu ilə əldə etmə üsulu da mövcud olmuşdur. Əldə etmə müddəti (usucapio), yəni mülkiyyət hüququnu müddətə görə əldə etmə də (məsələn, on illik vicdanlı və fasiləsiz sahiblikdən sonra) xeyli inkişaf etmişdi.

Postklassik dövrdə ekstrasordinar əldə etmə müddətindən istifadə edilmişdir. Bu üsula uyğun olaraq şəxsin mülkiyyət hüququ, hətta, titulsuz, yəni qanuni əsas olmadan, əşyaya 30 illik fasiləsiz sahiblikdən sonra tanınırdı.

Romada əşya hüququ müxtəlif mülki-hüquqi vasitələrlə müdafiə edilmişdir. Mülkiyyətçinin öz əşyasını qanunsuz sahiblikdən tələb etməsinə kömək edən vindikasiya iddiası və neqator iddia həmin vasitələrdən ən mühümü olmuşdur. Neqator iddia mülkiyyətçiyə öz əşyasından istifadə etməyə mane olan əngəllərin aradan qaldırılmasına xidmət etmişdir.

Kənd təsərrüfatının və şəhər tikintisinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq servitut hüququ (özgə əmlak üzərində hüquq) xeyli inkişaf etmişdir. Yeni kənd servitutları (məsələn, özgə otlığında mal-qaranı otarmaq hüququ) və şəhər servitutları meydana gəlmişdir.

Məsələn, özgə evə bitişik tikinti aparmaq hüququ, mülkiyyətçinin evini qonşunun divarına söykəmək hüququ və s. Sonradan postklassik dövrdə özgə əşya üzrə hüququn xüsusi növü - superfisiya, yəni özgəsinin torpağında qurulmuş tikintidən istifadə hüququ meydana gəlmişdir. Bina tikənlərin hüququ əvvəllər əmlak kirayəsi ilə tənzim edildiyinə görə ev torpaq sahibinə məxsus olurdu. Sonra pretor bina tikənin mənafeyini müdafiə edərək, onun evə olan əşya hüququnu tanımışdır.

Klassik dövrə şəxsi servitutlar da məlum idi. Bu, şəxsin əşyadan mənfəət götürmək (uzufukt) hüququ ilə və ya belə hüquq olmadan (uzus) ondan ömürlük istifadə etmək (adətən vəsiyyət üzrə) hüququndan ibarət idi.

Bu dövrdə özgə əşya üzərində hüququn müəyyənləşdirilmiş haqqın ödənilməsi ilə torpağın irsi icarəsi olan emfitevsiz kimi növü də geniş inkişaf etmişdi. Pretor torpağı saxlayanın əşya hüququnu tanıdığına görə o, torpaq sahəsindən qovula bilməzdi.

Əşya hüququnun növləri içərisində əşyaya faktiki olaraq malik olmaqdan (corpus) və ona mülkiyyət hüququ ilə sahib olmağa yönələn iradədən (animus) ibarət olan sahiblik institutu (possessio) da qeyd edilməlidir. Mülkiyyətçinin müxtəlif səbəblərə görə (məsələn, şəxsin xəbərsiz itkin düşməsi və ya kimliyinin məlum olmaması) etiraz etməməsi şərtilə, əşya üzərində real hakimiyyəti həyata keçirən şəxs əşyanın sahibi hesab olunurdu.

Klassik dövrdə əşya hüququnun növlərindən biri girov hüququ olmuşdur. Kreditora girov, əşyanı mülkiyyətə deyil, saxlamağa verilməsini nəzərdə tuturdu. İmperiya dövründə girovun girov əşyanın borcluda qalıb, kreditora isə məhdud əşya hüququ verilməsindən ibarət olan hipoteka forması da inkişaf etmişdi. Borclu girov verilmiş torpağı satmaq hüququna malik deyildi, əks təqdirdə kreditor borclu tərəfindən öhdəliyin icra olunmaması ilə əlaqədar torpağı ondan tələb edə bilərdi.

Öhdəlik hüququ. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı öhdəlik hüququnda mühüm dəyişiklikləri şərtləndirmişdir. Roma hüquqşünasları tərəfindən öhdəlik “dövlətin qanunlarına uyğun olaraq icrası zəruri olan hüquqi əlaqələr (iuris vinculum) kimi müəyyən edilmişdir. Müqavilələrdən əmələ gələn öhdəliklərin sistemi daha tam surətdə tədqiq edilmişdir. Öhdəliklərin aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır.

Klassik dövrün Roma hüququ məhkəmə müdafiəsi ilə təmin olunan iddiaların dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Qeyd edildiyi

kimi, Roma hüququ iddialar hüququdur. İddiaların olmaması məhkəmə müdafiəsinin olmaması demək idi. Öhdəlik münasibətlərinin bəziləri müdafiəsiz qalmaqda davam edirdi. İddia müdafiəsi ilə təmin edilməyən belə müqavilələr pakt adlandırılırdı.

Öhdəlik hüququnda müqavilənin etibarlı hesab olunması şərti tərəflərin azad iradə ifadəsi hesab edilirdi. Belə ki, aldatma, hədə və ya zor təsiri altında bağlanan müqavilələr etibarsız sayılırdı. Qədim dövrdə birtərəfli xarakter daşıyan müqavilələr ikitərəfli, yəni hər iki tərəfin hüquq və vəzifələr daşdığı müqavilələrə çevrilmişdi. Klassik öhdəlik hüququnun mühüm cəhəti borclunun şəxsi məsuliyyəti əvəzinə onun əmlak məsuliyyətinin müəyyən edilməsi olmuşdur.

Klassik dövrdə müqavilələr dörd əsas növə bölünürdü: verbal (verbum - söz), literal (littera- məktub, qeyd), real (res-əşya) və konsensual (consensus -saziş) müqavilələr.

Verbal müqavilələr - bunlar müəyyən formulanın (sözləri) ifadə etməklə hüquqi qüvvəyə malik olan müqavilələrdir. Bu müqavilənin ən geniş yayılmış növü bu dövrdə nisbətən sadələşdirilmiş formadan ibarət olan stipulyasiya idi.

Literal müqavilələr - tərəflərdən birinin xüsusi mədaxil və məxaric kitablarında qeydlər halında yazılı formada bağlanan müqavilələr idi.

Real müqavilələr - kontraktın şərtlərinə aid tərəflərin sazişi ilə yanaşı, əşyanın bir kontragentdən digərinə verilməsini tələb edən müqavilələr idi. Real kontraktlara müqavilənin aşağıdakı növləri aid edilirdi: 1) borc (mutuum), yəni kreditor tərəfindən borclunun mülkiyyətinə müəyyən miqdarda (ölçüdə, sayda, çəkiddə) əvəz edilən şeylərin verilməsi; borclunun vəzifəsi əşyaları eyni sayda və keyfiyyətdə müəyyən edilmiş müddətdə qaytarmaqdan ibarət idi; 2) ssuda (commodatum) - fərdi-müəyyən əşyanın olduğu kimi müəyyən edilmiş müddətdə qaytarılması öhdəliyi ilə əvəzsiz olaraq müvəqqəti istifadəyə verilməsi; 3) saxlanc (depositum) - əşyanın əvəzsiz olaraq saxlamağa verilməsi; 4) girov müqaviləsi - girov qoyulmuş əşyanın, borcun ödənilməsi halda girov qoyana qaytarılmasını təmin edən müqavilə.

Konsensual müqavilələr - sadə sazişə əsaslanan müqavilələr idi. Bu müqavilələrin növlərindən biri satıcının vəzifəsi əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməkdən, alıcının vəzifəsi isə şərtləndirilmiş qiyməti ödəməkdən ibarət olan alqı-satqı müqaviləsi idi. Roma hüququ satıcının satılan mala görə məsuliyyətini ətraflı nizamlamışdır. Belə ki, satıcı əşyanın keyfiyyətinə cavabdeh idi. Əgər müqavilə bağlandıqdan sonra əşyanın alıcının bilmədiyi gizlədilmiş

qüsuru aşkar edilərsə, alıcı qiymətin azaldılmasını və ya verilən məbləği geri tələb edə bilərdi. Satıcı əşyanın alıcıya verilməsində onun səhlənkar saxlanması nəticəsində xarab olması üçün məsuliyyət daşıyır, habelə əşyanın təsadüfi məhv olması riskini öz üzərinə götürürdü. Konsensual müqavilələrin digər növü kirayə müqaviləsi idi. Əşyaların kirayəyə verilməsi fərdi-müəyyən əşyanın haqqı ödənilməklə müvəqqəti olaraq istifadəyə verilməsindən ibarət idi. İşçi qüvvəsinin kirayə müqaviləsi muzzdlu işçinin əməyinin ödənilməsi ilə müəyyən müddətə bağlanırdı. Bu kimi müqavilələr konkret şeyin sifarişlə (podrata bənzər) yerinə yetirilməsi üçün işçi qüvvəsinin kirayəsini də nəzərdə tuturdu. Göstərilənlərdən başqa, konsensual kontraklara bir şəxsin digərinə hər hansı işi əvəzsiz icra etməsini nəzərdə tutan tapşırıq müqaviləsi (mandatum), habelə bir neçə şəxsin hər hansı müəyyən təsərrüfat fəaliyyətini birgə apardıqları şirkət müqaviləsi aid idi.

Deliktlərdən əmələ gələn öhdəliklər. Klassik öhdəlik hüququnda deliktlərdən əmələ gələn öhdəliklər xeyli inkişaf etmişdi. Delikt öhdəliklərinin differensiasiyası müşahidə edilirdi. Bir sıra xüsusi deliktlər ümumi deliktlərə çevrilərək cinayət hüququna aid edilirdi. Bununla bərabər, xüsusi deliktlərin yeni növləri də meydana gəlmişdi. Vurulmuş ziyanın miqdarına bərabər mükafatla ödəmə öhdəliyinə səbəb olan aldatma (dolus manus), vurulmuş ziyanın dördqat miqdarında ödənilməsinə səbəb olan hədələmə (metus) buna misal ola bilər. Məsuliyyətin müəyyən edilməsi üçün əsas olan təqsir anlayışı işlənib hazırlanmışdı. Öhdəlik hüququnun müqavilənin etibarlılığı şərtləri, onun məqsədi, predmeti, öhdəliklərin təmin edilməsi üsulları, müqavilənin icra edilməməsinin nəticələri və i.a. kimi ümumi məsələləri geniş tədqiq edilmişdi. Akvili (eramızdan əvvəl 287-ci il) qanununun xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Bu qanun ümumi xarakterli deliktləri - özgə əşyaları zədələməni və məhv etməni, vurulmuş ziyanın ödənilməsinə dair öhdəlikləri nəzərdə tuturdu.

Postklassik dövrdə öhdəlik hüququnda qismən dəyişikliklər baş verdi. Ənənələrlə əlaqələrin müəyyən qədər kəsilməsi və müqavilələrin bağlanması daha geniş azadlıqlar müşahidə edildi. Dövlət tərəfindən xalq kütlələrinə edilən məcburi güzəştlər quldarlıq cəmiyyətinin dağılmasının və iqtisadiyyatın tənəzzülünün nəticəsi oldu. Belə ki, kreditor tərəfindən alınan faizlərin miqdarı (ildə 6-8 faiz) məhdudlaşdırıldı, habelə öhdəliklərin icra edilməməsindən irəli gələn itkilərin qiyməti müqavilə predmetinin ikiqat miqdarında müəyyən edildi. Diokletianın (eramızın 307-ci ilinə yaxın)

konstitusiyasına görə, əgər satıcı ehtiyac üzündən əşyanı onun dəyərini yarısından aşağı qiymətə satmışdısa, o, müqavilənin bağlanmasıdan imtina edə bilərdi. Borcluya, kreditorun mülkiyyətinə keçmiş malikanəni iki il ərzində satın almaq hüququ verilmişdi. Yustinianın qanununa görə, borclunun nəqd pulu olmazdısa, kreditorun üzərinə ödəniş hesabına torpaq sahəsini götürmək vəzifəsi qoyulurdu.

Ailə-nikah və vərəsəlik hüququ. Klassik dövrün hüququ patriarxal ailənin dağılması ilə səciyyələnir. Qədim dövrdən fərqli olaraq ər hakimiyəti olmayan, nikaha daxil olan qadının öz qan qohumları, öz ailəsi ilə əlaqəni kəsməməkdən ibarət olan nikahın yeni forması tətbiq edilirdi. Onun müəyyən dərəcədə əmlak müstəqilliyinə və uşaqlara münasibətdə bəzi hüquqları qorunub saxlanılırdı. Konkubinat - kəbinsiz əlaqələr xeyli genişlənmişdi. Boşanma hər iki tərəfin razılığı, habelə ər-arvadın birinin tələbi ilə mümkün idi. Ümumiyyətlə, boşanma o qədər çoxalmışdı ki, ailənin möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər də görülmüşdü. Belə ki, imperator Avqust tərəfindən verilən qanun nikahsızlıq və sonsuzluq əleyhinə sanksiyaları nəzərdə tuturdu. Boşanmada kişi, özünün mülkiyyəti hesab edilən qadının cehizindən istifadə hüququnu itirirdi.

Ailə üzvləri üzərində ata hakimiyəti də xeyli zəifləmişdi. Ata artıq uşaqlarını sata bilməzdi. Onun öz uşaqlarını öldürməsi isə ağır cinayət kimi qiymətləndirilirdi. Ailə üzvlərinə müəyyən əmlak müstəqilliyi verilirdi. Belə ki, oğullara müəyyən əmlak, məsələn, torpaq sahəsi ayrıla bilərdi. Belə halda əşya hüquqi cəhətdən atanın mülkiyyətində qalmaqda davam edirdi. Lakin faktiki olaraq oğul mülkiyyətçi qismində çıxış edirdi və hətta, əşyanı öz varislərinə verə bilərdi.

Vərəsəlik hüququnda da dəyişikliklər baş vermişdi. Aqnatlardan başqa qohumların altı dərəcəsinədək koqnatlar (qan qohumları) arvadın və azad edilmiş sərbəst uşaqların hesabına varislərin dairəsi genişləndi. Vəsiyyətin mürəkkəb forması ("mis və tərəzinin köməyilə) pretor edikti ilə ləğv edildi. Vəsiyyətnamənin tərtibinin yazılı forması tətbiq edilməyə başlamışdı. Postklassik dövrdə xüsusi vəsiyyətlərlə yanaşı, ümumi vəsiyyətlər də tətbiq edilirdi. Əgər xüsusi vəsiyyət yeddi nəfər şahidin iştirakı ilə tərtib edilirdisə, ümumi vəsiyyətnamənin tərtibində isə magistratın iştirakı və yerli hakimiyətlərin protokoluna daxil etmə tələb olunurdu. Klassik dövrdə leqatlar adlanan vəsiyyət imtinalarından da geniş istifadə edilirdi. Bu o demək idi ki, varis aldığı mirasın müəyyən hissəsini miras qoyan şəxsin göstərdiyi başqa şəxsə verməyə borclu idi.

Cinayət hüququ. Klassik dövr hüququnun xüsusiyyəti cinayət hüququnun xeyli inkişaf etməsindən və müstəqil sahəyə çevrilməsindən ibarət idi. Hüquqi texnika sahəsindəki tərəqqi haqqında cinayət, təqsir, qəsd, ehtiyatsızlıq, xəta kimi hüquqi kateqoriyaların işlənilib hazırlanması şəhadət verir. İştirakçılıq və zəruri müdafiə kimi ("Əgər kimsə silahla hücum edən başqa şəxsi öldürərsə, buna qanunazidd qətl kimi baxılmır D.9, 2, 5) anlayışlar meydana gəlmişdi. Sui-qəsdlə başa çatmış cinayətlər fərqləndirilirdi. Bir sıra xüsusi deliktlər ümumi deliktlər sahəsinə keçirilərək cinayət hesab edilirdi. Belə ki, oğurluq əvvəlki kimi xüsusi delikt hesab edilirdi. Lakin sındırılıb daxil olmaqla, zorakılıqla və i.a. törədilən oğurluq cəriməyə səbəb olmaqla yanaşı, həm də dövlət tərəfindən cəzalandırılırdı.

Nəzərdən keçirilən dövrə ümumi cinayətlərin dörd kateqoriyası məlum idi: dövləti cinayətlər, dini əleyhinə cinayətlər, mənəviyyət və şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər.

Dövlət əleyhinə olan cinayətlər, hakimiyyətə silahlı müqavimət göstərmə və xəyanət növündə dövlətin dayaqlarına qarşı yönəldilmişdi. Eramızdan əvvəl I əsrdə "əlahəzrəti təhqir etmə anlayışı ilə əhatə edilən bir sıra qanunlar verildi. Dövlətin təhlükəsizliyinə sui-qəsd, Roma xalqı "əlahəzrətinin təhqir edilməsi, Roma dövlətinə ziyan vurma və i.a. bunlara daxil idi. Başqa sözlə, bu cinayətlər dövlətin mənafeləri əleyhinə yönəldilmişdi. Prinsipat və dominat dövründə dövləti cinayətlərin xarakteri dəyişdi və artıq onlar imperator hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlərə daxil edildi. Məsələn, imperatorun həyatına qəsdetmə, ona qarşı ehtiyatsız söz işlətmə, hakimiyyəti ələ keçirtmək məqsədilə sui-qəsd düzəltmə və s. hətta, imperatorun heykəlini təhqir etməyə görə də ölüm cəzası müəyyən edilmişdi. (D. 48,4,5,6) Bu zaman cinayətkarın uşaqları da məsuliyyət daşıyırdı. Göstərilənlərdən başqa, xəzinə oğurluğu, rüşvətخورluq, saxta pul kəsmə, vergiləri ödəməmə, imperator tərəfindən qadağan edilmiş birliklərdə və ittifaqlarda iştirak etmə, açıq zorakılıq, əyan evinə silahlı basqın və i.a. dövləti cinayətlərə aid edilmişdi.

Daimi ordunun yaradılması ilə birlikdə hərbi cinayətlər kateqoriyası - fərarilik, komandirə tabe olmama, silahı itirmə və s. meydana gəlmişdi.

Klassik hüquq dövründə dinin cinayət hüququna təsirinin zəiflədiyi müşahidə edilir. Etiqad və pərəstiş əleyhinə ən qatı cinayətlər təqib olunurdu. Digər tərəfdən, bu, məhkəmə qaydasında deyil, inzibati qaydada həyata keçirilirdi. Postklassik dövrdə və xüsusilə də xristianlığın rəsmi qəbulundan sonra dini cinayətlərin sayı artmışdı. Dini cinayətlərin kafirlik, xristianlığa etiqaddan imtina etmə

kimi növləri meydana gəlmişdi. Xristian dini ailə və mənəviyyat sahəsində qan qarışıqlığı, ər-arvad xəyanəti, poliqamiya və s. kimi cinayətlərin təqibinə təsir göstərirdi.

Klassik dövrün Roma hüququna şəxsiyyət əleyhinə olan bir sıra cinayətlər məlum idi: qətl, zorakılıq, yalan şahidlik, azad adamları zorla əsarət altına alma və s. belə cinayətlərdən idi. Bunlar ümumi cinayətlərə aid edilmişdi. Oğurluq, soyğunçuluq, təhqir, bədən xəsarəti və i.a. isə xüsusi cinayətlər hesab edilirdi.

Respublikanın son dövründə cəzalar sahəsində az da olsa, azad şəxslərə münasibətdə cəzaların yüngülləşdirilməsinə doğru meyli qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Roma vətəndaşları üçün ölüm cəzası sürgün və vətəndaşlıqdan məhrum etmə, sonralar isə əmlak məsadirəsi ilə əvəz edilmişdi. Ölüm cəzası ancaq qohumları öldürməyə görə tətbiq edilirdi. Pompeyin dövründə bu cəza sürgünlə əvəz edildi.

Qullara münasibətdə cəza xüsusilə amansız idi. İşgəncə verilir, onlar xaçda çarmıxa çəkilir, tonqalda yandırılır, şaqqalanır, vəhşi heyvanlara parçalanmağa atılırdı. Eramızın 10-cu ilində Avqust dövründə qəbul edilmiş silanian senatus-konsultu qullara tətbiq olunurdu. Həmin senatus-konsulta uyğun olaraq ağanın öldürülməsi zamanı evdə olan bütün qullar ölümə məhkum edilirdi. Məlumdur ki, Neronun dövründə qətlə heç bir əlaqəsi olmamasına baxmayaraq, 400 nəfər qulun hamısı ölümə məhkum edilmişdi.

Bununla bərabər, dövlət ağanın öz qulları üzərində özbaşnalığının məhdudlaşdırılması üçün tədbirlər görürdü. Məhkəmənin qərarı olmadan, vəhşilərlə döyülmək üçün qulların ağa tərəfindən sirkə verilməsi qadağan edilirdi. Özünün satılmasını xahiş edən, sığıncığa gələn qul qaçqın hesab edilmirdi. Postklassik dövrdə qulların dəhşətli surətdə cəzalandırılması xüsusilə müşahidə edilir.

İmperiya dövründə cəza sistemi açıq-aşkar terror xarakteri almışdı. Dominat dövründə erkən dövr hüququ üçün səciyyəvi olan əvəz prinsipi öz yerini hədə-qorxu prinsipinə vermişdi. İndi ölüm cəzasının bədənə zədə yetirmə, xaçda çarmıxa çəkmə, diri-diri yandırma və i.a. kimi əzabverici formalarından istifadə edilirdi. Bu cəzalar Roma vətəndaşlarına da tətbiq edilirdi. Vətəndaşlıq hüquqlarından məhrum etmə və köləliyə verməklə birlikdə mədənlərdə katorqa işləri, ölkədən köçürmə, hüquqları saxlanmaqla sürgün, cismani cəzalar və i.a. geniş tətbiq edilirdi. Dövlət xəzinəsinin doldurulması üsulu kimi müsadirə sistemindən geniş istifadə edilirdi. Qullarla birgə yaşamağa və qan qarışıqına görə qadınlar da ölüm cəzasına məruz qalırdı. Zinaya görə qadınların boynu vurulurdu.

Himayədə olanları yaramaz nitqlər və məsləhətlərlə yoldan çıxarma əridilmiş qurğusunun ağıza tökülməsi ilə cəzalandırılırdı.

Göstərilənlərdən başqa, postklassik dövrdə cəzalar silki xarakter almışdı. Eyni cinayətə görə yuxarı və aşağı təbəqədən olan şəxslərə müxtəlif cəzalar verilirdi. Belə ki, soyğunçuluq, zorakılıq, özgəsinin əmlakını ələ keçirmə kimi ağır cinayətlərə görə əyanlar sürgün edilir, “aşağılar isə yandırılmaqla, diri-diri basdırılmaqla, xaçda çarmıxa çəkilməklə və i.a. ölüm cəzasına məhkum edilirdi.

Mülki proses. Roma hüququnun qədim dövrdə mövcud olan legisaksiya prosesi öz arxaikliyi və mürəkkəbliyi ilə klassik dövrün yeni tələblərinə cavab vermirdi. Eramızdan əvvəl II əsrin ikinci yarısından pretor hüququnun inkişafı ilə bərabər prosesin yeni forması - **formulyar proses** inkişaf etmişdir. Legisaksiya prosesi kimi formulyar proses də iki mərhələdən ibarət idi. Burada “in iure adlanan birinci mərhələnin əhəmiyyəti artmışdı. Bu mərhələdə andlılar məhkəməsində həmin işi necə həll etməyi göstərərək mübahisələrə hüquqi forma verən pretor mühüm rol oynayırdı. Zaman keçdikcə pretorlar iddiaların yeni formalarını işləyib hazırlayırdı. Pretorun rolunun artması üçün belə bir hal da şərait yaratmışdı ki, o, qanuna hərfən bağlı olmayıb, işləri öz mülahizəsinə görə həll edə bilirdi. Pretorun formulası ilə bağlı olan hakim, əgər onda qeyri-dəqiqlik aşkar etsəydi belə dəyişdirə bilməzdi.

Pretor formulaları öz əhəmiyyətini prinsipat dövründən, xüsusilə də təkbəşinə diktaturanın həyata keçirilməsinə maneə kimi dominat dövründə itirdi. Eramızın 129-cu ilində qəbul edilmiş, pretor ediktlərinin qəti redaksiyasını müəyyən etmiş Adrian qanunu ilə pretor hüquqyaradıcılığı öz inkişafında praktiki olaraq dayanmışdır.

Bu dövrdə, eramızın III əsrinin sonuna doğru 294-cü ildə Diokletianın qanunu ilə formulyar prosesi tamamilə sıxışdırmış **ekstraordinar proses** geniş yayılmışdır. Ekstraordinar proses formulyar prosesdən xeyli fərqlənmişdir. O, artıq iki mərhələyə bölünmürdü. İşə əvvəldən axıradək eyni hakimlər baxırdı. Sonuncu mərhələdə andlı hakimlərin cəlb edildiyi halda hakim onu təyin edən magistratın adından çıxış edirdi. Hakim artıq müstəqil magistrat kimi deyil, imperatorun məmuru kimi çıxış edirdi. İşə dinləməyə hazırlayan hakim mühakimə baxışı keçirirdi. Cavabdehin çağırılması artıq məmurun vəzifəsi olmuşdu. Mühakimə icraatında qeyri-demokratik əlamətlərin - prosesin açıqlığının məhdudlaşdırılmasının, prosesin qapalı binalarda keçirilməsinin gücləndirilməsi müşahidə edilirdi. Məhkəmə rüsumları (erkən mühakimə icraatı pulsuz olmuşdu) tətbiq edilir, prosesin bütövlükdə şifahi olmaqda davam etməsinə bax-

mayaraq, tərəflərin ifadələrinin yazıldığı protokollar tərtib edilirdi. Məhkəmə qərarlarından, imperatoradək şikayət verilməsilə apellyasiya qaydasının tətbiqi də yenilik idi. Apellyasiya qaydasında şikayət vermiş və işi təkrar uduzmuş şəxs üçün cərimə müəyyən edilmişdi.

Cinayət prosesi. Nəzərdən keçirilən, xüsusilə də postklassik dövrdə cinayət məhkəmə icraatı sahəsində mürtəce dəyişikliklərin olduğu qeyd edilir. Respublika magistratlarının və senatın özünə ədalət mühakiməsini imperator tərəfindən təyin edilən məmurlar həyata keçirməyə başlamışdı. İmperator yüksək məhkəmə instansiyası idi. Mühakimə icraatının silki xarakteri aşkar nəzərə çarpırdı. Belə ki, yüksək təbəqələrdən olan şəxslərin ifadələrinə böyük etimad göstərilirdi. Senatorlar üçün xüsusi kollegiyalar yaradılmışdı. Saray qulluqçuları, əsgərlər və dindarlar üçün də xüsusi məhkəmələr yaradılmışdı. Qulları və kolonları başqa xüsusi məhkəmələr mühakimə edirdi. Mühakimə icraatında ən mühüm dəyişiklik prinsipat və dominat dövründə inkvizisiya (inqvisitio - istintaq) prosesinin tətbiq edilməsi olmuşdur. Onun səciyyəvi cəhəti, hər şeydən əvvəl, istintaq və məhkəmə funksiyalarının hakimlərin əlində cəmləşməsindən ibarət idi.

Hakim-məmur ibtidai istintaqı və məhkəmə baxışını həyata keçirərək hökm çıxarırdı. Məhkəmə bağlı qapılar arxasında keçirilirdi, aşkarlıq və açıqlıq prinsiplərindən geri çəkilmələr müşahidə edilirdi. Ancaq az əhəmiyyətli işlər istisnalıq təşkil edirdi. Müttəhimin hüquqlarının məhdudlaşdırılması qeyd edilir, belə ki, ibtidai istintaqın materialları barəsində ona məlumat verilmirdi. Nəinki qullara, həm də yoxsul azadlara işgəncələr verildirdi. İşgəncələrə müttəhim və şahidlər də məruz qalırdı. Sübutlar sistemində müttəhimin etirafı sübutların şahı hesab olunurdu. Yazılı sübutlar böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Qullar və etiqadı başqa olanlar şahid ola bilməzdi. Xüsusi məmurlar vəkillər üzərində nəzarəti həyata keçirirdi. Məhkəmənin qərarından yuxarı imperator məhkəməsinə şikayət vermək hüququnun saxlanması feodalizm dövründə Qərbi Avropanın kilsə məhkəmələri tərəfindən tətbiq edilən inkvizisiya prosesinin mürtəce xarakterini azaltmamışdı.

II BÖLMƏ

FEODAL DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

IX FƏSİL

İRAN DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. İRAN FEODAL DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Eramızın III-VI əsrlərində İranda feodal münasibətləri təşəkkül tapdı. Hələ II əsrin sonunda cənub-qərbi İranda yerli xırda və orta mülkədarlar kəndli icması üzvlərindən feodal rentası yığirdılar. Onlar quldarlıq münasibətlərinin daşıyıcısı olan parfiya hökmdarlarına və əyanlarına qarşı mübarizə aparırdı. Xırda hökmdarlardan biri olan Ərdəşirin başçılığı altında baş vermiş üsyan nəticəsində İranda parfiya sülaləsi devrildi və yeni sülalənin - Sasani sülaləsinin əsası qoyuldu. 226-cı ildə Ərdəşir Parfiya dövlətinin Dəclə sahilində yerləşən paytaxtı Ktesifonu ələ keçirdi. Bundan sonra bütün Parfiya dövləti Sasani hakimiyyəti altına keçdi. III əsrdə Sasanilər Albaniyanı (Şimali Azərbaycan), sonra isə bütün Cənubi Qafqazı (Zaqafqazıyanı) tutdular.

VI əsrdə Sasani İranı erkən feodal dövləti kimi səciyyələndirilsə də burada köhnə ictimai quruluşun qalıqları hələ də qalmaqda idi. Feodallaşma prosesində geniş xalq kütlələrinin istismarının güclənməsi nəticəsində sosial ziddiyyətlər kəskinləşdi. Uzun sürən gərgin müharibələr, separatçı cəhdlər mərkəzi hakimiyyəti və bütövlükdə dövləti zəiflətdi. Nəticədə xeyli ərazilər ələ keçirtmiş və bir zaman qüdrətli dövlət olmuş Sasani İranı VII əsrin I yarısında ərəblər tərəfindən istila olundu. Həmin dövrdən etibarən İran Ərəb xilafətinin əyalətinə çevrildi¹. İstiladan sonra da İranda feodal münasibətlərinin inkişafı davam etdi.

Ərəblər geniş xalq kütlələrini, əsasən kəndliləri amansız istismar edirdilər. Buna cavab olaraq VIII-IX əsrlərdə (xüsusilə, Abbasilər dövründə) ərəblərə qarşı üsyanlar baş verirdi. Üsyanlarda kəndlilərlə yanaşı sənətkar və qullar fəal iştirak edirdi. Üsyanlar Azərbaycanda,² Kilanda, Mazandaranda daha geniş yayılmışdı. Üs-

1. - 661-750-ci illərdə İran paytaxtı Dəməşq şəhəri olan Əməvilər xilafətinin tərkibində idi. 750-1055-ci illərdə İran paytaxtı Bağdad şəhəri olmaqla Abbasilər xilafətinin tərkibində olmuşdur

2. - 816-cı ildə azərbaycanlı Babəkin başçılığı altında baş vermiş xalq hərəkatı Abbasilər xilafətinin mövcudluğu üçün ciddi təhlükə yaratmışdı.

yanların yatırılmasına baxmayaraq, onlar Abbasilər xilafətini xeyli zəiflətdi. Nəticədə yerli İran feodallarının mövqeyi gücləndi. İran feodallarının gücü və nüfuzunun artması IX əsr ərzində İran vilayətlərinin Bağdad xilafətindən ayrılmasına gətirib çıxartdı. Həmin əsrin sonunda bütün İran Ərəb hökmrənliyindən azad olundu.

İran ərazisində yerli sülalələr başda olmaqla bir neçə müstəqil feodal dövlətləri: Xorasanda və Orta Asiyanın həmhüdüd vilayətlərində Tahirilər dövləti (821-873-cü illər), cənub-şərqdə Səfərilər dövləti (861-900-cü illər), qərbi və cənub-qərbi İranda Buveyhilər dövləti (945-1055-ci illər), şimal-şərqdə Samanilər dövləti¹ (875-999-cu illər) meydana çıxdı. Eyni zamanda digər kiçik dövlətlər də yarandı.

X əsrdə feodallar arasında baş verən mübarizələr Samanilər dövlətini zəiflətdi. Qaraxanilər başda olmaqla türk tayfalarının şimaldan, Mahmud Qəznəvinin cənubdan hücumları nəticəsində Samanilər dövləti süqut etdi. Beləliklə, Şərqi İran Qəznəvilər dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Mahmud Qəznəvinin dövründə İran vilayətləri talan edildi. Nəticədə, ölkə xeyli zəiflədi və XI əsrdə Oğuz tayfaları tərəfindən ələ keçirildi. Bu fəth türk tayfalarından olan Səlcuqun adı ilə bağlı idi.

Tezliklə Səlcuq dövlətində separatçı cəhdlər gücləndi və imperiya 12 iri padşahlığa parçalandı. XII əsrdə səlcuq padşahlıqları arasında ədavət mübarizəsi Səlcuq imperiyasını xeyli zəiflətdi və İrana əcnəbi istilacıların soxulması üçün əlverişli şərait yarandı. 1194-cü ildə İranın bir hissəsi xərəzmşahlar tərəfindən tutuldu. Lakin onların hökmrənliyi çox çəkmədi.

XIII əsrin ortalarında İran monqollara tabe edildi və Hülakilər dövləti yarandı. İrandan başqa, Hülakilər dövlətinin tərkibinə indiki Azərbaycan, Türkmənistan, Ərəb İraqı, Ermənistan və Gürcüstan daxil idi.

XIV əsrin ortalarında hülakilər dövləti bir sıra feodal sahibliklərinə parçalandı. Onların arasında hakimiyyət və hegemonluq uğrunda aramsız mübarizə gedirdi. Bu cür feodal sahibliklərindən əhəmiyyətli mərkəzi Bağdad və Təbriz olmaqla Şimal-qərbi İranda yerləşən Cəlalilər dövləti (1336-1411-ci illər), Mərkəzi Şiraz olmaqla İranın cənubunda, Farsda İran sülaləsinin başçılıq etdiyi Müzəffərilər dövləti (1313-1393) idi.

XIV əsrin 80-ci illərində İrana Əmir Teymur hücum etdi. Teymurun ölümündən sonra feodallar arasında baş vermiş mübarizə

1. - Samanilər dövlətinə indiki İranın şimal və şərq vilayətləri daxil idi.

dövlətin parçalanmasına gətirib çıxartdı. XV əsrdə Azərbaycanda iki türk (Azərbaycan) tayfalarının Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin hakimiyyəti bərqərar oldu. Beləliklə, XVI əsrin əvvəllərində İran yenidən bir sıra müstəqil feodal sahibliklərinə parçalandı. Şərqdə Teymurilər dövləti, qərbdə isə türk tayfalarının başçılıq etdiyi dövlətlər yarandı. Teymurilər dövlətinin tərkibinə Xorasan, Ağqoyunlu türk (Azərbaycan) sülaləsinin sahibliklərinə isə İranın qərb və mərkəzi hissəsi, Ərəb İraqı, Azərbaycan, Ermənistan və Diyarbəkir vilayəti daxil idi. 1500-cü ilə yaxın Ağqoyunlu torpaqları Azərbaycan və Ermənistanda hökmranlıq etmiş sultan Əlvənd və mərkəzi və qərbi İrani idarə etmiş sultan Murad arasında bölündü.

Daxili müharibələrdən Ərdəbil şeyxləri - feodal Səfəvilər¹ istifadə etdilər. XV əsrin əvvəllərindən onların Azərbaycanda nüfuzu artmağa başladı. Həmin əsrin II yarısında Səfəvilər Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladı.

XVI əsrin əvvəllərində birinci Səfəvi şahı görkəmli Azərbaycan hökmdarı İsmayılın dövründə Cənubi Azərbaycan, Mərkəzi və Qərbi İran ələ keçirildi. Ağqoyunlu dövlətinə son qoyuldu. Səfəvilər² Ermənistan, Gürcüstan, Bağdad və Ərəb İraqını fəth etdi. Beləliklə də, güclü Səfəvilər dövləti yarandı. Bu dövlət müxtəlif türk (Azərbaycan), iran, ərəb, digər tayfa və xalqların yaşadığı vilayətlərdən ibarət idi. XVI əsrin I yarısında Səfəvilər dövlətinin paytaxtı Azərbaycanda - Təbrizdə yerləşmişdi. Həmin dövrdə (türk) Azərbaycan tayfaları bu dövlətdə aparıcı rol oynayırdı. Dövlətdə yazışmalar türk (Azərbaycan) dilində də aparılırdı.

XVI əsrin ortalarında İrənlə Türkiyə arasında müharibələr baş verdi. Türk ordusu Azərbaycanı və İranın qərb rayonlarını ələ keçirdi. Lakin böyük şah Abbasın dövründə (1587-1629-cu illər) Səfəvilər xeyli qüvvə və əzəmətə nail oldular. Onlar itirilmiş torpaqları geri qaytardılar, hətta yeni ərazilər (məs. Əfqanıstanı) ələ keçirdilər. Bununla belə, I Abbas idarəçiliyi müəyyən dərəcədə mərkəzləşdirsə də, feodal pərakəndəliyinin qarşısını tam ala bilmədi.

Feodal əyanlarının müxtəlif qruplaşmaları arasında və ilk növbədə, bir tərəfdən geniş torpaq sahiblikləri ələ keçirmiş hərəmağaları və ruhanilərlə, digər tərəfdən kübar feodallarla qızğın mübarizə gedirdi.

1. - *Səfəvilərin adı şeyx Səfiəddinin (1254-1334-cü illər) adı ilə bağlı olmuşdur. Səfəvilər dövləti (1501-1736) Azərbaycan, Şərqi Ermənistan, Şərqi Gürcüstan, İran, Cənubi Türkiyə, Əfqanıstanın bir hissəsini və.s. əhatə edirdi.*

2. - *Şah İsmayılın tərəfdarları qırmızı rəngli zolaqlı çalma gəzdirdirdi. Buna görə bu tayfalar "qızılbaşlar" adlanırdı.*

Kəndlilər və şəhər zəhmətkeşlərinin amansız istismarı geniş xalq kütlələrində etiraz və qəzəb doğururdu. Bu da üsyanlara gətirib çıxarırdı.

Beləliklə də, XVII əsrin sonunda Səfəvilər dövləti iqtisadi və siyasi amillərin təsiri altında xeyli zəiflədi. XVIII əsrin əvvəllərində əfqanların hücumları nəticəsində Səfəvilərin hökmranlığına son qoyuldu. Yeddi il İranda hökmranlıq etmiş əfqanlar 1730-cu ildə ölkədən qovuldu.

XVIII əsrin ortalarında İran bir sıra xırda feodal sahibliklərinə parçalandı. Həmin əsrin sonunda Qacarlar sülaləsinin hakimiyyəti bərqərar oldu.

Göründüyü kimi, orta əsrlərdə İran dəfələrlə yadelli işğalçıların dağıdıcı hücumlarına məruz qalmışdı. İran ərazisində bir çox köçəri tayfalar yaşayırdı. Onlar da oturaq rayonlara dağıdıcı hücumlar edirdi. İranda yaşayan köçərilər öz ictimai-iqtisadi inkişafına görə oturaq tayfa və xalqlardan xeyli geri qalırdı. Onlarda yarımatriarxal-yarımfeodal münasibətlər hökm sürürdü. Köçəri tayfaların yuxarı təbəqəsi feodal-separatçı meyllərinin daşıyıcısı idi və dövlətin mərkəzləşməsinə mane olurdu. Oturaq əkinçilik rayonlarında kənd icmasının qalıqlarının mövcudluğu da yeni ictimai münasibətlərin inkişafını xeyli ləngidirdi. Bundan başqa həmin dövrdə İranda feodal qruplaşmaları arasında daxili müharibələr baş verirdi. Bu da siyasi pərakəndəliyə gətirib çıxarırdı. Bütün bunlar ölkənin ictimai-iqtisadi inkişafını xeyli ləngitmişdi. Nəticədə, İran XVIII əsrin sonunda iqtisadi cəhətdən zəif, Avropa dövlətlərindən xeyli geridə qalmış, feodal münasibətlərinin hökm sürdüyü aqrar ölkə olaraq qalırdı.

XIX əsrin əvvəli İranın tarixi inkişafında yeni dövrün başlanması ilə əlamətdardır. Həmin dövrdən etibarən zəif inkişaf etmiş İran qabaqcıl Avropa dövlətlərinin siyasət dairəsinə cəlb olundu. İngiltərə və Fransa İranın daxili işlərinə müdaxilə edirdi. İran bəzi dövlətlərlə hüquqca qeyri-bərabər müqavilə bağlamağa məcbur edildi. İran üçün xeyli ərazilərin itirilməsi ilə nəticələnən Rusiya-İran müharibələri, eləcə də digər müharibələr baş verdi. Qərbi Avropa sənaye kapitalının İrana daxil olması əmtəə pul münasibətlərinin inkişafını xeyli sürətləndirdi. Bu da feodal İranın iqtisadiyyatını əldən salırdı. Belə şəraitdə, XIX əsrin ortalarında İngiltərə ilə müharibədə İran məğlub oldu. Müharibə onun iqtisadi, siyasi və hərbi geriliyini bir daha nümayiş etdirdi. Bütün bunlar, eləcə də həmin dövrdə baş vermiş üsyanlar feodal İranını daha da zəiflətdi və onun yarımüstəmləkə vəziyyətinə düşməsi üçün şərait yaratdı.

2. İCTİMAİ QURULUŞ

Erkən Sasani dövründə, V əsrə qədər quldarlıq münasibətləri geniş yayılsa da İranın azad əhalisi arasında qəbilə-tayfa əlaqələri də mövcud idi. Azad əhali arasında sinfi təbəqələşmə prosesi gedirdi. Onların əksəriyyəti kəndlilərə çevrilirdi. Kəndlilər isə təcridən feodallaşmaqda olan əkinçilik və quldarlıq əyanları, habelə kahin və döyüşçülərin yuxarı təbəqəsi tərəfindən istismar olunurdu. Sinfi təbəqələşmə azad əhali arasında ayrı-ayrı sosial qrupların - silklərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxartdı. Sasani (xüsusilə, onların ilk nümayəndələri) dövründə dörd əsas silk: kahin, döyüşçü, əkinçi və sənətkarlar mövcud idi. Sonralar ruhanilər və hərbi aristokratiya ilə yanaşı yeni hakim təbəqə -kübar məmurlar təbəqəsi formalaşdı. Əkinçilər isə sənətkarlarla və ümumiyyətlə, şəhər əhalisinin aşağı təbəqəsi ilə bir silkdə birləşdilər. Kahinlər və döyüşçülər arasında süvarilər daha çox nüfuzə malik idi. Onlar əsasən mülkədar və quldarların yuxarı təbəqəsinin nümayəndələrindən ibarət olmaqla eyni zamanda hərbi rəis və sasani şahlarının əsas sosial dayağı idi.

Azad əhali sayılan, lakin əsarət altına alınan əkinçi-icma üzvlərinin etirazlarını yatırtmaq üçün hakim təbəqənin güclü mərkəzi hakimiyyətə ehtiyacı var idi. Bu da İran şahlığının Sasani sülaləsi idi.

Sasani dövründə zərdüştdən dini hakim din idi. Zərdüştdən kahinləri keyfiyyətli məbəd torpaqlarına malik idi. Onlar məhkəmə funksiyalarını həyata keçirir, iqtisadi və siyasi nüfuz sahibi idi. Ali ruhanilər cəmiyyətinin imtiyazlı təbəqəsi sayılırdı.

Qul - hüququn obyektii sayılırdı. İstila olunmuş vilayətlərdən hərbi əsir və üsyançıların köləliyə çevrilməsilə yanaşı onun mənbələrini anadangəlmə köləlik, köləliyə satma, özünü kölə kimi satma təşkil edirdi. Əşya kimi qulun da qiyməti var idi. Onun dəyəri yaşı, cinsi və fiziki keyfiyyətlərindən asılı idi.

V əsrin sonu - VI əsrin əvvəllərində İranda "məzdəkilər adlı kütləvi xalq hərəkatı genişləndi. Feodal istismarı və hakim təbəqənin firavan həyat tərzinə qarşı bu hərəkatda əsarət altına alınan kəndli icma üzvləri, qullar, sənətkarlar, şəhər yoxsulları, orta və xırda mülkədarların bir hissəsi iştirak edirdi.

Məzdəkilər hərəkatının rəhbəri və ideoloqu Məzdək idi. Məzdək bütün bələlərin əsas mənbəyinin mülkiyyətdə olmasını göstərirdi. O, əmlakın və qulların ümumi olmasının zərurliyini təbliğ edirdi. Bu tələblərdə əsarət altına alınan kəndlilərin köhnə icma qaydalarına - torpaq, istehsal alətləri və əmək məhsulları üzərində icma mülkiyyət formasına qayıtmaq cəhdləri ifadə olunurdu. Onlar

köhnə qaydalara qayıtmaqla insanların iqtisadi və sosial bərabərliyini bərpa etməyi arzulayırdılar.

Məzdəklik hərəkatının məğlubiyətlə nəticələnməsinə baxmayaraq, o, İran tarixində əhəmiyyətli hadisə idi. Bu hərəkat nəticəsində kübar və ruhani əyanların iqtisadi və siyasi hökmranlığı xeyli dərəcədə sarsıldı.

Kübar aristokratiyasının zəifləməsindən Sasani şahı Qubadın oğlu Xosrov Ənuşirəvan (531-579-cu illər) istifadə etdi. Özünü, sahibləri məzdəkilər hərəkatı zamanı həlak olmuş torpaqların varisi elan edən I Xosrov bu torpaqları ona sadıq olan hərbi başçılar arasında bölərək özünə etibarlı dayaq təmin etdi.

Hələ Sasanilər dövründə sənət kənd təsərrüfatından ayrılaraq sürətlə inkişaf edirdi. Əyanlar üçün işləyən asılı sənətkarlar, şah emalatxanalarında yarımqul vəziyyətində çalışan sənətkarlar, habelə VI-VII əsrlərdə meydana gəlmiş və artıq bazar üçün çalışan azad sənətkarlar fərqləndirilirdi.

Şimal Şərqdə mövcud olan Samanilər dövlətinin etnik özəyini taciklər təşkil edirdi. Bu tacik dövlətinin iqtisadi-siyasi və mədəni mərkəzi Buxara və Səmərqənd şəhərləri idi. Ordu və qvardiya türk tayfalarından ibarət idi. Ordunun başında türk hərbi rəisləri dururdu. Onlar eyni zamanda şəhər və əyalət hökmdarları idi. Hərbi rəislərə xidmətə görə torpaq sahiblikləri verilirdi. Onlar türk feodalları təbəqəsini təşkil edirdi.

XI əsrin II yarısında Səlcuq dövlətində hərbi-len sistemi təşəkkül tapdı. Bu da İran feodalizminin inkişafında mühüm mərhələ idi. Bu sistemə görə hərbi xidmət üçün feodal-hərbi rəisin sahibliyinə torpaq nadeli verilirdi. Bu cür nadel "ikta, onun sahibi isə "iktadar adlanırdı. İktadar kəndlilərdən vergi yığır, onun bir hissəsini dövlətin xəzinəsinə verir, kəndlilər barədə məhkəmə funksiyalarını həyata keçirirdi və s. Müsəlman hüququna görə ikta irsən keçmirdi. Çünki o, müvəqqəti (hərbi xidmət müddətinə verilmiş) sahiblik idi. Tədricən öz qoşununa malik olan iri iktadarlar öz iktalarını irsi mülkiyyətə çevirir və ikta sahibliyi ilə bağlı mükəlləfiyyət daşımağı tərgidirdilər.

Monqolların hakimiyyəti altında olduğu dövrdə İranın feodal hökmdarları Çingiz xanın vassalları idi.

Hülakilər dövründə İranda feodal hərbi-len sistemi qüvvədə idi. Qazan xanın dövründə (1295-1304-cü illər) ikta qəti olaraq irsi feodal sahibliyinə çevrildi. Onun qanunlarına əsasən kəndlilər torpağa təhkim edilirdi. İkta sahibləri üçün töycü ödənilir və biyar icra olunurdu.

Səfəvilər dövlətində hakim təbəqə türk, Azərbaycan qızılbaş

tayfalarının əyanları idi. Hərbi rəis və vilayət hökmdarları qızılbaş əyanlarından təyin olunurdu.

XVI əsrin sonunda şah I Abbas hərbi islahat keçirdi. İslahat çərçivəsində şah qvardiyası rolunu oynayan və "şahsevənlər adlı xüsusi hərbi təşkilat və nizami qoşun yaradıldı. Şahsevənlərin sıraları əsasən türk (Azərbaycan) tayfalarından çıxanlar idi. Onlar imtiyazlı qruplaşmaya çevrilərək I Abbasın xüsusi himayəsi altında idi. Şahsevənlərə xeyli torpaq sahiblikləri verilmişdi. İslahat ordunun döyüş qabiliyyətini gücləndirdi və mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətdi.

Orta əsrlər dövründə, başqa ölkələrdə olduğu kimi, sənətkarlar sexlərdə birləşərək fəaliyyət göstərirdi. Sex rəisləri sənətkarlar tərəfindən şahın xeyrinə mükəlləfiyyətlərin icra olunmasına nəzarət edirdi. İsfahanda bir çox tikinti işləri sənətkarların məcburi əməyi hesabına həyata keçirilirdi. Bundan başqa, sənətkarlar pul və ya məhsul şəklində vergi verməli idi.

Səfəvilər dövründə kəndli ilə mülkədar arasında şah torpaqlarında (demək olar ki, bütün dövrlərdə İran şahları ən iri feodal sayılmaqla geniş torpaq sahibliklərinə malik idilər), tiyul (müəyyən müddətə, çox vaxt ömürlük verilmiş sahiblik), soyurqal' (vergi ödəməkdən azad olunmaqla verilmiş irsi sahiblik) qaydasında şah tərəfindən xidmətə görə verilmiş torpaqlarda, vəqf (məscid) torpaqlarında və xüsusi sahibkar torpaqlarındakı münasibətlər vəziyyətdən asılı olaraq dəyişirdi. Lakin bir çox hallarda kəndliyə məhsulun üçdə biri və ya hətta dördüdə biri qədər məhsul qalırdı. Bundan başqa, kəndli vergilərin bir hissəsini pulla, digər hissəsini mülkədara və dövlətə müftə işləməklə (yol, kanal, qala və s. inşaatı), habelə bir sıra natural mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməklə (orduya ərzaq və yem verməli, gələn məmurları yedizdirməli, mülkədara və məmurlara hədiyyələr gətirməli və s.) ödəyirdi.

XVIII əsrin sonunda İranda feodal münasibətləri hökm sürürdü. Bu münasibətlərin əsasını şahın, kübar feodal və ruhanilərin torpaq üzərində feodal mülkiyyəti təşkil edirdi. Hərbi - len sistemi qüvvədə idi. Torpağın baş mülkiyyətçisi olan şah xanlara xidmətə görə tiyul və soyurqal formasında torpaqlar verirdi. XIX əsrin əvvəllərində ölkədə aşağıdakı torpaq mülkiyyəti formaları mövcud idi: xalisə - dövlət torpaqları, xan torpaqları, şah tərəfindən xanlara tiyul və ya soyurqal formasında verilmiş torpaqlar, vəqf - məscid torpaqları. Bundan başqa feodalların xüsusi mülkiyyətində olan

mülk torpaqları, icma torpaqları - xam torpaqlar, ümumi sayılan otlaqlar və xırda mülkədar torpaqları - xırda mülklər mövcud idi.

Şiə ruhaniləri¹ ölkənin ictimai - siyasi həyatında mühüm rol oynayırdı. Bütün qayda-qanunun və ictimai quruluşun Quran və şəriətə söykəndiyini təbliğ edən ruhanilər mövcud feodal quruluşunu müdafiə edirdi. Quranı, şəriəti və hədisləri (Məhəmməd peyğəmbərin və onun yaxın məsləkdaşlarının fəaliyyəti barədə rəvayətlər) təfsir etmək hüququ ali ruhanilərə - ülamalara, müctəhidlərə məxsus idi. Bəzən hətta şah onlara müraciət edərək bu və ya digər qərarın Qurana və hədislərə uyğun olub-olmamasını soruşurdu. Dini hakimiyyət də ali ruhanilərə məxsus idi.

Özünün həyat şəraitinə görə aşağı ruhanilər xırda və orta təcirlərə və sənətkarlara daha yaxın idi. Geniş xalq kütlələri ilə daim təmasda olan ruhanilərin aşağı təbəqəsi xalqın feodal zülmü altında olduğunu, onun hüquqsuz vəziyyətini görür və dərk edirdi. Təsədüfi deyil ki, bir çox hallarda aşağı ruhanilər xalq etirazlarına başçılıq edirdi.

Torpaq sahibliyinin formasından asılı olmayaraq kəndlilər ağır istismar olunurdu. Onlar feodalların torpaqlarını becərir və yuxarıda göstərilən mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər. Vergilərin və natural mükəlləfiyyətlərin yığılması xanın idarə başçısı və kəndxuda vasitəsilə həyata keçirilirdi. Vergilərin yığılması və hərbi mükəlləfiyyət yerinə yetirilməsi zamanı ellik zəmanət mövcud idi. Kəndlilər ruhanilərin xeyrinə zəkat da verməli idi. Şəriətə görə kəndli azad idi. Lakin o, bir sıra iqtisadi və siyasi səbəblər üzündən (borc köləliyi, vergi borcu, icmanın ellik zəmanəti, xanların kəndlilər üzərində qeyri - məhdud hakimiyyəti) faktiki təhkim olunmuşdu və feodalı tərk edə bilməzdi. Oturaq kəndlilərin (rəiyyətlərin) vəziyyəti köçərilərdən (elatlardan) fərqlənirdi. Artıq tayfa başçıları feodal xanlarına çevrilmişdi. Sıravı köçərilər onların istismarına məruz qalırdı. Köçərilər xana öz heyvanlarının bir hissəsini verməli, xanın heyvanlarını otarmalı, maldarlıq məhsullarının bir hissəsini ona verməli, hədiyyələr gətirməli idi. Bununla belə, elatların vəziyyəti oturaq kəndlilərə nisbətən yüngül olmaqla onların mükəlləfiyyətləri bir qədər az idi. Xanın silahlı dəstəsinin tərkibinə və feodal qoşununa daxil olan köçərilər xana nisbətən az da olsa, yürüşlər zamanı ələ keçirilmiş hərbi qənimətin bölüşdürülməsində iştirak edirdi. Köçərilərin oturaq həyat tərzinə can atmaması qismən bu səbəbdən irəli gəlirdi. Onların yalnız bir qismi - yoxsul elatlar

1. - Şiə ruhaniləri geniş torpaq sahibliklərinə malik idi.

köçəri həyat tərzini atmağa məcbur olurdu. Oturaq həyat tərzinə keçən həmin elatlar feodalların əsarəti altına düşürdü.

Köçəri maldarlıqdan oturaq əkinçiliyə keçməyə mane olan səbəblərdən biri süni suvarma olmadan əkinçiliyin aparılmasının qeyri- mümkünlüyü idi. Süni suvarmanı təşkil etmək üçün xeyli qüvvə və vəsait tələb olunurdu. Bu da sıravı köçərilərdə yox idi. Bu cür vasitələrə malik olan köçəri tayfaların xanları onların oturaq həyat tərzinə keçməsində heç də maraqlı deyildi. Çünki xanlar çobanlardan, böyük xan sürülərinin qorunması üçün lazım olan işçi qüvvəsindən, xan dəstələrində hərbi xidmət edən döyüşçülərdən məhrum ola bilərdi.

İran kəndində natural təsərrüfat hökm sürürdü. Kəndlilər kənd təsərrüfatı ilə yanaşı toxuculuq, ipəkçilik, xalçaçılıq və s. məşğul olurdu.

Şəhərlərdə sənətkarlıq geniş yayılmışdı. Səxələr fəaliyyət göstərməkdə davam edirdi. XIX əsrin əvvəllərində İranda ilk manufakturalar meydana gəldi. Tacirlər şəhərlər üzrə təşkilatlarda birləşirdi.

XIX əsrin ortalarında feodal İranında əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq len torpaq sahibliyinin böhranı baş verdi. Xanların pula olan ehtiyacı artdı. Onlar kəndlilərin feodal mükəlləfiyyətlərinin bir hissəsini pula çevirdilər. Xanlar kəndlilərdən əldə etdikləri məhsulları nəinki satır, həmçinin öz şumlanan torpaqlarını artırırtdılar. Pula olan ehtiyac xanları sələmçilərə müraciət etməyə, öz torpaq və kəndlərini girov qoymağa, bəzən hətta satmağa vadar edirdi.

Beləliklə, XIX əsrin ortalarında feodal torpaq sahibliyi deyil, xüsusi mülkiyyət hüququ əsasında torpaq mülkiyyəti artırdı. Torpaq sahibliyinin bu formasının artması xarici məhsulların rəqabəti ilə əlaqədar olaraq, manufaktura və fabriklərə pul qoymaq mümkün olmadığına görə azad kapitalın torpaqların alınmasına xərclənməsi ilə izah edilirdi. Yeni mülkədarlar kəndlilərin istismarını daha da artırdı. Lakin bazarla əlaqə yaratmış yeni mülkədarlar ölkədə qayda-qanunun yaradılmasında, feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılmasında, vilayət hökmdarlarının özbaşınalıqlarının ləğv edilməsində, mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsində, rabitə yollarının yaxşılaşdırılmasında, maliyyə sistemində və mühakimə üsulu sahəsində islahatların keçirilməsində maraqlı idi.

Lakin bu dəyişikliklərin həyata keçirilməsində hakim sinfin kiçik bir hissəsi maraqlı idi. Nüfuzlu dairələr, xanların və saray adamlarının çoxu islahatların əleyhinə idilər. Çünki mövcud vəziyyət əhalini və xəzinəni talan etməyə imkan verirdi. İranın möhkəm-

lənməsinə və onun həqiqətən müstəqil dövlətə çevrilməsinə xidmət edən islahatların əleyhinə xarici dövlətlər də çıxış edirdi. Xarici dövlətlər İranda feodal qaydalarının qalmasının tərəfdarı idi. Çünki bu cür vəziyyət İranın həmin dövlətlərdən asılılığını gücləndirirdi.

3. DÖVLƏT QURULUŞU

Sasani dövründə başda “şahlar şahı durmaqla İran yenidən mərkəzləşmiş dövlətə çevrildi. Yüksək vəzifə sahiblərinə ruhani başçısı, qoşun sərkərdələri, maliyyə və ərzaq məsələlərini idarə edən məmurlar aid idi.

İmperiya 18 əyalətə - satraplığa bölünmüşdü. Əyalətləri şah tərəfindən şəxsən təyin olunan satraplar idarə edirdi.

Sasani dövründə şah I Xosrovun vergi və hərbi islahatları mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Vergi islahatına qədər vergilərin yığılması, onların məbləğinin müəyyən edilməsi məmur və yerli feodalardan asılı idi. İslahata görə, şumlanan torpaqlar siyahıya alındı və ildə iki dəfə yığılan torpaq vergisi müəyyən olundu. İslahat nəticəsində şah xəzinəsinə daxil olan vəsait xeyli artdı. I Xosrovun hərbi islahatına görə kəndlilərdən zirehli - dəmir geyimli suvari dəstə və piyada qoşundan ibarət birləşmiş nizami qoşunun yaradılmasına cəhd göstərildi. Keçirilən islahatlar dövlətin sosial bazasını və şahın hakimiyyətini möhkəmlətdi.

Orta əsrlər dövründə İran dövləti feodal istibdadı idi. Dövlət başçısı olan şah qeyri-məhdud hökmdar idi. Geniş hakimiyyətə malik olan şah vəzirləri şahın mülkiyyəti sayılan torpaqları idarə edirdi. Şah məşvərətçi orqan olan ali şura çağırırdı. Ali şura hərbi əyanların nümayəndələri, məmurlar və ruhanilərdən ibarət idi.

İran vilayətlərini bəylərbəyləri idarə edirdi. Bəylərbəyi vəzifəsinə şah ya əyanların görkəmli nümayəndələrini, ya da öz oğullarını və digər qohumlarını təyin edirdi. Yerlərdə istər inzibati hakimiyyət, istərsə də hərbi hakimiyyət - yerli qoşunlara başçılıq edən bəylərbəyə məxsus idi. Lakin bəylərbəyin hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq üçün şah bəylərbəylərdən asılı olmayan və birbaşa şah hakimiyyətinə tabe olan məmurları onlara müavin təyin edirdi. Cənişin adlanan bu cür məmurların vəzifəsi bəylərbəyinin fəaliyyətinə nəzarət etmək və onun hərəkətləri barədə mərkəzə məlumat vermək idi. Bundan başqa, yerlərdə maliyyə məsələləri ilə məşğul olan və mərkəzə tabe olan məmur və digər bu kimi məmurlar fəaliyyət göstərirdilər. Şəhərləri kələntərlər - şəhər rəisləri idarə edirdi. Onlar yerli əyan və ya varlı tacirlərdən təyin olunurdu. İstər vi-

layətlərdə, istərsə də şəhərlərdə ruhani başçısı - yerli sədrilər və qazılar fəaliyyət göstərirdi. Onlar şiə ruhanilərinin işlərini və şəriət məhkəmələrini, habelə vəqf əmlakını idarə edirdi.

XVIII əsrin 40-cı illərində Nadir şah İranın idarəçiliyini mərkəzləşdirməyə cəhd göstərdi. Dövlət mərkəzləri Məshəddə, Təbrizdə və Şirazda olmaqla üç bəylərbəyliyinə bölündü. Xorasanı Nadir şahın oğlu Rzaqulu xan, Azərbaycanı isə onun qardaşı İbrahim xan idarə edirdi. Birbaşa şahın təyin etdiyi hakimlər və digər məmurlar bəylərbəylərinə tabe idi. Bəzən mühüm məsələlər barədə məsləhətləşmək üçün şah feodal əyanlarının şurası olan qurultay çağırırdı. XVIII əsrin sonunda İranda mərkəzi hakimiyyət xeyli zəiflədi. Əyalət və vilayətlərdə feodal xanları demək olar ki, şahdan asılı deyildi.

Həmin dövrdə İranda mütləq monarxiya mövcud idi. Şah ölkənin ali hökmdarı sayılırdı. Bəzi hallarda o, feodal əyanlarının və ali ruhanilərin şurasını çağırırdı. Bir çox məsələləri birinci nazir və ya şahın vəziri sayılan sədr-əzəm həll edirdi. Bundan başqa, XIX əsrin əvvəllərində şahın üç vəziri də var idi. Bunlar maliyyə məsələləri ilə məşğul olan, əyalətlər üzrə gəlirlərin siyahısını tərtib edən və onların xəzinəyə daxil olmasına nəzarət edən mustafil-məmalik, şah dəftərxanasının vəziri münşiyi-məmalik və hərbi işlər üzrə vəzir idi. Bunlardan başqa təşrifat məmuru, ovçular başçısı, şah tövlələri rəisi və s. kimi saray vəzifələri mövcud idi. Onlar şah sarayında xidmət edir, mühüm dövlət məsələlərin həllində və məmurların təyin olunmasında iştirak edirdilər.

XIX əsrin əvvəllərində İran 30 vilayət və əyalətə bölünmüşdü. Azərbaycan, Xorasan, Fars və Kirman ölkənin əyalətləri sayılırdı. Vilayətləri qubernatorlar, əyalətləri isə general - qubernatorlar idarə edirdilər. General-qubernatorların hüquq və səlahiyyətləri daha geniş idi. Əvvəllər olduğu kimi, əyalət başçıları və mühüm vilayət başçıları vəzifələrinə şah yaxın qohumlarını təyin edirdi.

Vilayətlər hakimlər tərəfindən idarə olunan dairələrə və rayonlara bölünmüşdü. Hakim vəzifəsinə şahla sadıq olan nüfuzlu yerli xanlar təyin olunurdu. Vilayət başçıları faktiki olaraq müstəqil idi. Onların öz vəzirləri var idi. Vilayət hökmdarları mis pul kəsir, gömrük rüsumları və vergilər yığır, cinayət işlərinə baxır, hətta ölüm hökmləri çıxarırdı. Bəzən qonşu vilayətlər arasında münaqişələr, hətta hərbi toqquşmalar baş verirdi.

Şah barədə vilayət hökmdarlarının vəzifəsi onun xəzinəsi üçün illik vergilər yığmaq, şahın çağırışı ilə öz dəstəsilə müharibədə və ya üsyanların yatırılmasında iştirak etmək idi. Lakin çox vaxt vilayət başçıları bu vəzifələri yerinə yetirmirdi. Məs. Xorasan kimi

böyük əyalət XIX əsrin I yarısında şah xəzinəsinə vergi verməmişdi. Xorasan, Kirman və digər əyalət və vilayətlərdə yerli feodallar şah hakimiyyətinə və onun canişinlərinə qarşı üsyan edirdilər. Bəzi nüfuzlu xanlar hətta şah taxtı uğrunda mübarizə aparırdılar. Həmin dövrdə İranda aramsız daxili müharibələr daha da çoxalmışdı.

Köçəri (qaşqay, bəxtiyar, və s.) tayfalarının başçıları - xanlar daha çox müstəqilliyə malik idi. Xanlar köçərilik edən öz tayfalarının rayonlarını müstəqil iri feodal hökmdarları kimi idarə edir və çox vaxt şah hakimiyyətini tanımaqdan imtina edirdilər.

Məhkəmə. Mülki mühakimə üsulu (şəriət məhkəməsi) ali ruhanilərin əlində cəmləşmişdi. Şəriət məhkəməsi dini işlərə, vərə-səlik, nikah, boşanma barədə, habelə ticarət müqavilələri ilə bağlı və ümumiyyətlə mülki işlərə baxır və qərarlar qəbul edirdi. Ruhaniyə arasında ən nüfuzlu sayılan müctəhidlər baş hakim sayılırdı. Hökm daha nüfuzlu müctəhid tərəfindən ləğv olunmazdısa, o, qəti idi. Şəhərlərdə görkəmli yerli ruhani şəxslər baş hakim rolunu oynayırdı. Kənddə hakim vəzifəsini mollalar həyata keçirirdi.

Şəriət məhkəməsindən başqa, kübar məmurlardan ibarət ürf məhkəməsi (kübar məhkəmə) fəaliyyət göstərirdi. Qərar qəbul edərkən bu məhkəmə əvvəlki işləri və yerli adətləri rəhbər tuturdu. Ürf məhkəməsində oğurluq, adam öldürmə, dələduzluq və digər cinayət işlərinə baxılırdı. Bu məhkəmənin ən yüksək instansiyası şah sayılırdı.

Ordu. Şah və vilayət hökmdarlarının qoşunu qeyri-nizami feodal yığıma qoşunundan, süvari qoşun isə köçəri tayfaların dəstələrindən ibarət idi. Bu cür dəstələr öz xanlarına tabe idi. Onlar çox vaxt şahın əmrlərinə tabe olmurdu.

4. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Feodal münasibətləri təşəkkül tapdığı dövrdə Avesta İran ərazisində hüququn mühüm mənbələrindən biri olaraq qalırdı. Həmin dövrdən başlayaraq hüququn digər mühüm mənbələri meydana gəlirdi. Bunlara Sasani və İşoboxt qanunnamələri, şah qanunları və bəzi digər mənbələr aid idi. Təxminən VIII əsrin sonlarından İslam dininin qəbul edilməsi ilə bağlı olaraq İranda müsəlman hüququ (şəriət) hüququn əsas mənbəyinə çevrildi¹. Formalaşmaqda olan

¹ - Müsəlman hüququnun əsas cəhətləri "Ərəb xilafəti" fəslində geniş verildiyi üçün burada işıqlandırılmır.

feodalizm dövrünün müxtəlif hüquq məsələləri barədə geniş təsəvvür yaradan Sasani qanunnaməsi VI əsrin sonunda Bəhramın oğlu Fərəhmar tərəfindən tərtib olunmuş hüquq normalarının kompilyasiyası idi.

Həmin dövrün hüquq münasibətlərini səciyyələndirən VIII əsrdə mitropolit İşoboxt tərəfindən tərtib olunmuş Suriya hüquq toplusu olduqca əhəmiyyətlidir.

Mülkiyyət hüququ. Sasani qanunnaməsində torpaq mülkiyyəti “dəstgird və “xvastaq terminləri ilə ifadə olunurdu. Dəstgird “torpaq sahəsi, mülk mənasında işlədilirdi. Xvastaq “əşya, əmlak, həmçinin “torpaq sahəsi demək idi. Lakin xvastaq hərbi xidmətə görə əyanlara verilən şərti torpaq sahibliyi idi.

Sasani hüququnda həm əşya, həm də əşya üzərində hüquq müqavilə obyektinə ola bilərdi.

Qul, qoşqu heyvanı və suvarma kanalı torpaq sahəsinin, ağanın təsərrüfat avadanlıqları sayılırdı. Buna görə də o, torpaq sahəsi ilə birlikdə vahid bir əşya təşkil edirdi. Lakin Sasani qanunnaməsinə görə, dəyirman torpaq və su avadanlığı deyildi. Dəyirmanın verilməsi üçün ayrıca sərəncam tələb olunurdu.

Sasani qanunnaməsində və digər pəhləvi mətnlərində xüsusi mülkiyyətə və ailə mülkiyyətinə geniş yer verilirdi.

Əşya üzərində sahiblik hüququ bir sıra üsullarla əldə oluna bilərdi: vərəsəlik əsasında; sahiblik hüququnun aşkar verilməsi (bu hüququn başqasına verilməsi) ilə; xüsusi-hüquq sazişlərindən və xüsusən öhdəlik münasibətlərindən irəli gələn hüquq əsasında; ümumi-hüquqi əsas üzrə (məs. xəzinəyə daxil olan nadelin xidmətə görə verilməsi, yəni şərti sahiblik).

Mülkiyyətçinin hüquqlarını məhdudlaşdıran formalardan biri servitut - özgə əmlaka məhdud şəkildə malik olma idi. Sasani qanunnaməsində servitutlar barədə məlumat verilir. İrriqasiya əkinçiliyinə möhtac olan İran şəraitində sudan istifadə servitutları geniş yayılmışdı. Bundan başqa, xüsusi sahiblikdə olan ərazidən keçən yoldan istifadə etmək, mal-qara üçün otlaqdan və meşədən istifadə etmək və başqa ümumi servitutlar məlum idi.

Öhdəlik hüququ. Parfiya dövründə öhdəlik hüququ inkişaf edərək xüsusi hüququn bir sahəsinə çevrilməkdə idi. Bu proses Sasani dövründə davam etmişdi. Öhdəlik hüququnun səciyyəvi cəhətlərini: birincisi, öhdəlik sazişlərinin bağlanması və rəsmiləşdirilməsi formalarının işlənilməsi, onların yazılı surətdə bağlanması, kontrakt sənədinin meydana gəlməsi; ikincisi, sazişlərin icra olunmasını təmin edən müxtəlif və yeni vasitələrin mövcudlu-

ğu; üçüncüsü, tərəflərin mənafeələrinin məhkəmə qaydasında müdafiəsi (rəsmi surətdə bağlanmış hər bir saziş tərəflərə məhkəmə vasitəsilə iddia qaldırmaq hüququ verirdi) təşkil edirdi. İqtisadi münasibətlər inkişaf etdikcə öhdəlik sazişlərinin tətbiq dairəsi də genişləndirdi.

Artıq yeni şəraitdə verbal kontraktlarının dairəsi məhdudlaşdırılır və yazılı surətdə bağlanan müqavilələr artırdı. Bu cür hallara daşınmaz əmlakla bağlı müqavilələrdə, borc - kredit sazişlərində, şirkət müqavilələrində daha çox təsadüf etmək olar.

Sasani qanunnaməsində borc müqaviləsinin icra olunmasını təmin edən formalar göstərilirdi: borclunun girov qoyması; zəminlik; borc vaxtında ödənilmədikdə ssudanın üstünə faizlərin gəlməsi; şərti cərimənin stipulyasiyası; borc müqaviləsinə stipulyasiyanın daxil edilməsi.

Zəminlik xüsusi verbal müqavilədən irəli gəlirdi. O, ayrıca müqavilə kimi göstərilirdi. Zəminliyə götürən şəxs borc müqaviləsinin icra olunmasını təmin etməli idi. Zəminliyə götürən şəxs şahidlərin iştirakı ilə (ən azı üç şahid) kreditör qarşısında deklarasiya ilə çıxış edirdi. Sasani qanunnaməsində deklarasiyada əks olunacaq ifadələr nəzərdə tutulurdu. Təminatlı müqavilədə zəminliyə götürən şəxs (əsas müqavilənin kontragenti (əsas borclu) müəyyən olunmuş müddətdə borcunu ödəmədiyi və ya ödəmək qabiliyyətini itirdiyi halda) öz öhdəliyini icra etməli, yəni həmin borcu kreditora ödəməli idi. Yalnız bu cür zəminlik müqaviləsi olduqda kreditör borcun ödənilməsi barədə zəminliyə götürmüş şəxsə qarşı iddia irəli sürə bilərdi. Əks təqdirdə kreditör borcunu əsas borcludan tələb etməli idi.

Öhdəliyi yerinə yetirməyə vadar edən və yerinə yetirilmədiyi hallarda nəzərdə tutulmuş təminədicisi vasitələrdən biri cərimənin stipulyasiyasıdır. Cərimənin stipulyasiyası kontrakt sənədinə daxil edilirdi. Ona görə tərəflərdən biri əsas öhdəliyə və ya sazişin şərtlərindən birinə əməl etmədikdə, hüququ pozulmuş tərəf məhkəmə vasitəsilə hüquqlarının bərpa olunmasını tələb edə bilərdi.

Ailə və nikah hüququ. Nikahın geniş yayılmış forması tam hüquqlu nikah idi. Belə nikah bağlandıqdan sonra arvad ərini və qayınatasının himayəsi altına keçirdi. Tam hüquqlu nikahdan törəyən uşaqlar atanın qanuni uşaqları və varisi idi. Kişi ailənin başçısı sayılırdı. Onun nüfuzu çox böyük idi. Kişinin himayəsi altında olan ailə üzvlərinin ona qəsd etməsi ağır cinayət sayılırdı. Ailə başçısı silki mənsubiyyətinə uyğun olaraq uşaqlarının gələcək fəaliyyətini müəyyənləşdirirdi.

Sasani dövründə nikah yazılı surətdə kontrakt şəklində bağlanırdı. Atası və ya qəyyumu nikaha daxil olan qızı təmsil edirdi. Bundan sonra arvad ərin tabeliyinə keçirdi.

Nikaha daxil olan tərəflər eyni silkə mənsub olmalı idi və qızın razılığı tələb olunurdu. Ata qızını zorla ərə verə bilməzdi.

İranda monoqamiyanın (tam hüquqlu nikahın) geniş yayılmasına baxmayaraq, kişinin iki və ya daha çox arvadla nikahda olması adi hal idi.

Ər öldükdə arvad yetkinlik yaşa çatmış oğlunun (oğlu olmadıqda isə aqnatlardan birinin (adətən yaxın qohumunun) himayəsi-lə keçirdi.

Tam hüquqlu nikahda olan arvad evin sahibəsi, qanuni uşaqlarının və öz ərinin varislərinin anası sayılırdı. O, öz əmlakının mülkiyyətçisi idi. Arvad boşanarkən əmlakını özü ilə aparırdı.

Boşanmaya tərəflərdən birinin təşəbbüsü ilə, lakin müəyyən hallar istisna olmaqla hər iki tərəfin razılığı ilə icazə verilirdi.

Əgər arvad itaətsizlik göstərərdisə, cadugərlik və ya dini xarakterli günah törədərdisə, nikaha daxil olduğu gündən 10 il ərzində uşağı olmazdısı onun boşanmaya razılığı tələb olunmurdu.

Nikahın pozulması aşkar və rəsmi surətdə baş verirdi.

Tam hüquqlu forma üzrə baş vermiş boşanma qadına ikinci dəfə nikaha daxil olmaq hüququ verirdi.

Nikahın digər forması çakar adlanırdı.

Bu, dul qadının öz ərinin kişi tərəf qohumları ilə bağladığı nikah idi. Bu nikahdan olan uşaqlar qadının tam hüquqlu nikahda olmuş birinci ərinin uşaqları sayılırdı. Ər öldükdə birinci nikah pozulmurdu. İstər dini, istərsə də hüquqi cəhətdən bu nikah, qadın çakar nikaha daxil olarkən də qüvvədə qalırdı. Çakar nikahda arvad-çakar - ərin himayəsi altına düşsə də er-arvadlıq hakimiyyəti onun birinci ərinə məxsus olaraq qalırdı. Bir qayda olaraq, çakar nikahında boşanmağa icazə verilmirdi. Boşanmaq üçün yeganə səbəb bu cür nikahın bağlanmasının qanunsuz olması idi. Məs. şəxs qadınla tam hüquqlu nikah bağlaya bildiyi halda, onlar səhvən çakar nikaha daxil olurdular.

İstər arvad-çakar özü, istərsə də bu nikahdan olan uşaqlar - çakar ərin əmlakına varis ola bilməzdilər.

Ər - arvadlıq ittifaqının başqa forması da məlum idi. Qız ata evini tərk edərək sevdiyi adamın arvadı olurdu və onlar birgə yaşayırdı. Bu halda arvad ərinin ailəsinə daxil olmurdu. Ata övladlığa götürməzdisə, bu ittifaqdan törəyən uşaqlar onun qanuni varisləri sayılmırdılar. Sasani dövründə müddətli nikah da var idi.

Vərəsəlik hüququ. Vərəsəliyin iki növü: qanun üzrə və vəsiyyətlə üzrə vərəsəlik mövcud idi.

Qanun üzrə vərəsəlikdə atanın miras qoyduğu əmlaka ilk növbədə onun oğlan övladları bərabər qaydada varis olurdular. Lakin burada arvadın və qızların da payı var idi. Tam hüquqlu nikahda olan dul arvadın vərəsə payı oğlan övladlarının vərəsə payına bərabər olmalı idi. Qızlara əmlakın az hissəsi çatırdı. Qız ərə gedərkən payını özü ilə aparırdı. Lakin onun gətirmiş olduğu əmlak ərין əmlakına qatılmırdı. O, boşandıqda əmlakını özü ilə aparırdı. Ölən ailə başçısının şəxsi hüquqi vərəsəliyi (ailə başçısı kimi ona məxsus olan hüquqlar) yalnız oğlan övladlarına keçirdi. Ata hələ sağlığında öz xüsusi mülkiyyətində olan və irsən ona keçən əmlakın bir qismini övladlarına verə bilərdi.

Həm ər, həm də arvad öz əmlakını vəsiyyətlə edə bilərdi. Sasani dövründə vəsiyyətnamə yazılı surətdə, şahidlərin iştirakı ilə bağlanırdı.

Cinayət hüququ. Sasani qanunnaməsində də müxtəlif xətalarnı ifadə edən “delikt terminlərindən istifadə olunmuşdu. Lakin Avestada deliktlər adət hüququ və dini hüququn hüdudlarından kənara çıxmıdığı halda, Sasani dövründə mülki hüquq çərçivəsində olan əsl cinayət hüququ meydana gəldi. Deliktlər mülki məhkəmə prosesinin təhlil predmetinə çevrildi.

Sasani dövründə olan bütün deliktləri bir neçə qrupa bölmək olar: şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər; əmlak hüquqları əleyhinə olan cinayətlər; dini və etik xətalər; öhdəlik sazişləri ilə bağlı deliktlər; məhkəmə xətaləri; vəzifə xətaləri. Sasani qanunnaməsində əsasən xüsusi hüquq sahəsindən olan xətalər, yəni adi məhkəmə idarələrinin səlahiyyətinə daxil olan xətalər göstərildiyi üçün üçüncü və altıncı qrup deliktlər bu mətndə demək olar ki, əks olunmamışdı. Bundan başqa, cinayət hüququna aid fəsillərin tam mətni bizə gəlib çatmamışdır.

Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər fiziki zorakılıq aktlarını əhatə edirdi. Ayrıca bir qrup kimi bu cinayətlər hələ qədim dövrdə iranlıların hüquq düşüncəsinə həkk edilmiş və Avesta hüququnda qeyd olunmuşdu.

Əmlak hüquqları əleyhinə olan cinayətlərə oğurluq və soyğunçuluq aid idi. İran hüququnda oğurluq və soyğunçuluq müxtəlif

delikt sayılırdı. Oğurluq dedikdə, özgə əmlaka gizli yolla sahib olma, soyğunçuluq isə özgə əmlaka açıq yolla və zorakılıqla sahib olma başa düşülürdü. Proses zamanı mübahisəli əmlak hətta qanuni sahib tərəfindən belə zorakılıqla ələ keçirilə bilməzdi. Belə olduqda, bu əməl soyğunçuluq sayılırdı. Mövcud halda soyğunçuluq hərəkətilə o, öz əmlakı üzərində sahiblik titulumu saxlayırdı. Lakin qanuni sahib öz əşyasına sahiblikdə yaranmış qeyri-qanuni fasilə nəticəsində ona vurulmuş zərəri digər tərəfdən tələb etmək hüququnu itirirdi. Girov qoyulmuş əmlak borclu tərəfindən oğurlandıqda isə əşya onun sahibliyindən çıxarılırdı. O, əşyanın qiymətini ödəyəndən sonra onu (girov qoyulmuş əmlakı) geri götürə bilərdi.

Sasani qanunnaməsində dini və etik xətalər müxtəlif cür qeyd olunur. Bunlara “allahlar əleyhinə bəd əməl və ağaya qarşı “bəd əməl cinayətləri aid idi. “Ağaya qarşı bəd əməl dedikdə, kübar hakimiyyəti və onun nümayəndələrinin əleyhinə yönəldilmiş hərəkət başa düşülürdü. Bəzi normalar “kafirlik və dinə zidd nitqlər, digərləri isə “cadugərlik haqqında danışır.

Arvadin ərinə itaətsizlik göstərməsi də delikt sayılırdı. Zərdüştlərdə aybaşı zamanı cinsi əlaqədə olma da dini delikt hesab edilirdi.

Tərəflərin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin icra olunmasının müxtəlif təminat vasitələrini nəzərdə tutan öhdəlik hüququ lazımi səviyyədə işlənilib hazırlanmışdı. Lakin Sasani dövründə qədim dövrün qalıqları hələ də qalmışdı. Belə ki, öhdəlik münasibətlərinin adət hüququ ilə və dini etik normalarla tənzimlənməsinə təsadüf etmək olurdu.

Vəzifə xətaləri inzibati hüququn dairəsinə aid idi. O, çox az hallarda mülki delikt sayılırdı. Məhbus həbsxanadan qaçdıqda həbsxana rəisi məhkəmə məsuliyyətinə cəlb olunurdu.

Sasani dövründə İranda cəza sistemi əsasən dəyişməmişdi. Bunlara ölüm cəzası, həbsxana, cismani cəzalar, günahı təmizləmə (əmlakı ilə cavab vermə), qan intiqamı aid idi.

Ağır cinayətlərə: ailəni himayəsiz qoymağa, cadugərliyə, kafirliyə görə ölüm cəzası verilirdi.

Fiziki cəza çubuqla və ya qamçı ilə döyməklə həyata keçirilirdi. Ən yüngül xətaya görə üç dəfə qamçı ilə vurma cəzası nəzərdə tutulmuşdu. Bu da bir baş qoyun dəyərində cəriməyə bərabər idi.

Oğurluq və ya buna bərabər delikt törətmiş şəxs cərimə, həbsxana cəzası ilə yanaşı damğalanırdı.

Həbsxanada saxlamaq müddəti müxtəlif, bəzən isə hətta ömürlük idi. Müxtəlif xətalara: oğurluğa, dini-etik cinayətlərə görə bu cəza növü tətbiq olunurdu.

Ağır cinayətlərə görə əmlak da müsadirə edilə bilirdi. Əmlak müsadirəsi ilə yanaşı, bəzən hüquq və vəzifələrdən, məs. qəyyumluq, atalıq, ər-arvadlıq hüquqlarından məhrum etmək kimi cəzalarından istifadə olunurdu.

Proses. Proses iki mərhələdə keçirdi: 1) Hazırlıq mərhələsi; 2) prosesin özü.

Hazırlıq mərhələsində proses sənədlərlə və şahidlərlə təmin olunurdu. İşobxot qanunnaməsinə görə, proses lazımi sənədlərlə və şahidlərlə təmin olunmalı idi. Kübar sasanı məhkəməsində qəbul olunan sənədlərin iki qrupu fərqləndirilirdi: hakimlərin və ya vəzifəli şəxslərin rəsmi möhürü ilə təsdiq edilmiş "etibarlı sənədlər; şahidlərin möhürü ilə təsdiq olunmuş "yoxlamağa ehtiyacı olan sənədlər. Tərəflərin ifadəsi tam dəyərli sənədlərlə və ya üç şahidin ifadəsilə təsdiq olunduqda etibarlı sayılırdı və məhkəmə tərəfindən nəzərə alınır.

Birinci mərhələdə ittihamın və müdafiənin şahidləri müəyyən olunurdu. Ən azı üç şahid olmalı və onlar yetkinlik yaşına çatmalı idi. Lakin burada şahidliyin və hadisə yerinin xarakteri də nəzərə alınır. Hətta qatil təqsirini boynuna aldıqda, o şahid göstərməli idi. Əks təqdirdə məhkəmə ölüm hökmü çıxara bilməzdi. Tam dəyərli sənədlər olduqda şahidlərə ehtiyac qalmırdı. Himayə altında olmayan azad qadın şahid ola və prosesual nümayəndə kimi çıxış edə bilirdi.

Hazırlıq mərhələsi bitdikdən sonra prosesin özü başlanırdı. Hakim məhkəmə günü təyin edirdi. Hər iki tərəfin və ya onların nümayəndələrinin, habelə şahidlərin gəlməsi məcburi idi.

Kiçik və böyük hakimlər fəaliyyət göstərirdi. Prosesin səciyyəvi cəhətlərindən biri hakimlərin iddiaçının hakiminə və cavabdehin hakiminə bölünməsi idi. Güman etmək olar ki, prosesin aparılmasında onlar bir-birini əvəz edirdi. Cavabdehə hökm, iddiaçının hakiminin sədrliyi altında məhkəmə iclasında çıxarılırdı.

"Allaha qarşı bəd əməl, kafirlik və digər bu kimi ciddi xətalara

ra baxılarkən proses protokollaşdırılırdı. Məhkəmənin qərarı yazılı sənəddə qeyd olunurdu.

Məhkəmənin qərarı tərəfləri qane etmədikdə, böyük hakimın iştirakı ilə işə ikinci dəfə baxılırdı və ya iş apellyasiya instansiyası olan maqapat məhkəməsinə göndərilirdi.

Sasani dövründə baş maqapat məhkəməsi ali apellyasiya instansiyası sayılırdı. Burada baş maqapat işə təkbaşına baxırdı.

İran mühakimə üsuluna yuxarıda göstərilən sübut növləri ilə yanaşı ordaliya və and içmə də məlum idi. Adı proses çərçivəsində qərar qəbul etmək mümkün olmadıqda, ordaliyadan istifadə olunurdu. İslama qədərki dövrdə bu arxaik institut mübahisələrin həllində mühüm rol oynayırdı.

Ordaliyanın tərkib hissəsi and içmə idi. Sınaqdan keçirilən şəxs ordaliya qəbul etməzdən əvvəl and içərək ifadə verirdi. And içmə dini mərasimlə bağlı idi. Şəxs müqəddəs od qarşısında və ya sınaqdan keçirilən adamların arasında vasitə kimi çıxış edən müqəddəs predmet sayılan mediumdan tutaraq and içirdi.

Yalan and içmək ağır günah hesab edilirdi. Eyni zamanda hüquqi nəticələrə malik olan ağır xəta sayılırdı. Məs. delinkvent, yəni yalan and içən şəxs hüquq qabiliyyətindən məhrum olunurdu.

Mühakimə üsulunun bu cür formasının məqsədi dini mərasim vasitəsilə həqiqəti müəyyən etmək idi.

X FƏSİL

ƏRƏB XİLAFƏTİ

1. ƏRƏB XİLAFƏTİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Xilafət VII əsrdə Ərəbistan yarımadasında qəbilə-tayfa münasibətlərinin dağılması və ərəb tayfalarının birləşməsi nəticəsində meydana gəldi. Hələ V-VI əsrlərdə ərəblər ibtidai icma quruluşu şəraitində yaşayırdılar. Ərəbistanın bütün əhalisi (istər köçərilər, istərsə də oturaqlar) tayfalara, tayfalar isə ailələrdən ibarət ayrı-ayrı qəbilələrə bölünürdü. VI əsrdə qəbilə-tayfa quruluşu pozuldu, əmlak, bir qədər sonra isə sosial təbəqələşmə baş verdi, qəbilə əyanlarının nüfuzu artdı. Şeyxlər (tayfa başçıları) və seydilər (tayfa ağsaqqalları) xeyli miqdarda torpaqlara yiyələnərək varlanırdılar. Ticarət inkişaf edir və iri şəhərlər yaranırdı. Hicazda - Qırmızı dənizin sahilindəki əkinçilik rayonunda qəbilə-tayfa münasibətlərinin dağılması daha sürətlə baş verirdi. Burada iri ticarət-sənət şəhərləri Məkkə və Mədinə yerləşirdi. Mühüm karvan yolları bu şəhərlərdən keçirdi. Hicaz Ərəbistan yarımadasının aparıcı rayonuna çevrildi. Ərəb tayfalarının birləşməsi məhz bu vilayətdə baş verdi. Beləliklə, Ərəbistan yarımadasının qərbində (Hicazda) ilk müsəlman teokratik dövləti - Ərəb xilafəti təşəkkül tapdı.

Ərəb xilafəti tarixini üç dövrə bölmək olar: 1) Birinci dövr - VI-VII əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə qəbilə-tayfa quruluşunun dağılması, islamın meydana gəlməsi və ərəblərin birləşməsi prosesi gedirdi. Eyni zamanda ərəb dövlətinin əsası qoyuldu. 2) İkinci dövr - işğalçı müharibələr, böyük Ərəb imperiyasının yaranması və Əməvilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu dövrüdür (660-750-ci illər)¹. 3) Üçüncü dövr - Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti, böyük Ərəb imperiyasının feodallaşması, zəifləməsi və süqutu dövrüdür (750-1055-ci illər). Bu dövrdəki dövlət Bağdad xilafəti adlanır.

Ərəblərdə dövlətin təşəkkül tapmasının səciyyəvi cəhəti feodal dövlətçiliyinin yaranmasının yeni din olan islamın meydana gəl-

1. İlk Əməvi xəlifə Osman olmuşdur. Onun xəlifəsi olan Müaviyə ibi Abu Sufian 660-cı ildə İyerusalimdə ona sədaqətli olan Suriya - ərəb tayfaları tərəfindən xəlifə elan olundu. Bu isə o deməkdir ki, Əməvilər sülaləsinin hökmranlığı 660-j-cı ildən başlamışdır.

məsi ilə bağlı olmasında idi. İslamın meydana gəlməsi Ərəb tayfalarının birləşməsi və mərkəzləşmiş dövlətin yaradılmasında mü-tərəqqi rol oynadı. VII əsrdə Ərəbistanda meydana gəlmiş İslam dini dünya dinlərindən birinə çevrildi. Bu din dünyaya yeni mədəniyyət və yeni dünyagörüşü gətirdi. İslamın mahiyyəti müsəlmanların mü-qəddəs kitabı sayılan “Qurani Kərim də öz əksini tapdı.

İslam dininin banisi Qüreyş tayfasının Haşimilər nəslindən olan Məhəmməd peyğəmbər oldu. Məhəmməd ibn Abdullah 570-ci ildə kiçik tacir ailəsində anadan olmuşdur. Uşaqılıqda çobanlıqla məşğul olmuş, zorakılığın, sələmçiliyin, ölçüdə, çəkiddə aldatmanın əleyhinə çıxmış, yetim və yoxsulların müdafiəçisi kimi tanınmışdı. O, ərəb tayfalarının siyasi cəhətdən birləşməsində həlledici rol oynadı, vahid allahlığı təbliğ etdi. Müsəlmanlar Məhəmmədi yer üzündə peyğəmbər və “Allahın elçisi kimi tanıyırlar. Onun haqqında müxtəlif rəvayətlər mövcuddur.

622-ci il müsəlmanlar üçün müqəddəs tarix hesab edilir. İslamın meydana gəlməsi və müsəlman tarixi (hicri-tarix) həmin dövrdən başlanır, Məhəmməd peyğəmbərə Allahu-təala tərəfindən nazil olunmuş ayələr onun ölümündən sonra, Osmanın xəlifəliyi zamanı (644-656-cı illər) vahid bir kitabda cəmləşdirilib qanuniləşdirilmişdir. Buna Quran adı verilmişdir.

Məhəmməd və onun məsləkdaşları Məkkədə təqiblərə məruz qaldı (Məkkə - müsəlmanların Səudiyyə Ərəbistanında yerləşən müqəddəs şəhəridir. Məkkədə yerləşən Kəbə isə allahın müqəddəs evi və dünya müsəlmanlarının qibləsidir.) Buna görə də onlar 622-ci ildə Məkkədən Mədinəyə köçdülər. Mədinədə müsəlman icması təşəkkül tapdı. Məhəmməd peyğəmbər həmin icmanın başçısı oldu. O, dini hakimiyyətə malik olmaqla yanaşı ali hökmrən, hakim və hərbi rəis idi.

İslamı ilk dəfə mədinəlilər qəbul etdi.

Mədinəyə köçmüş müsəlmanlar mühacir, islamı qəbul etmiş Mədinə sakinləri isə ənsarlar (Məhəmmədin köməkçiləri) adlandılar. Sonralar mühacirlər, ənsarlar və onların nəslindən olanlar peyğəmbərin nəslindən olanlarla birlikdə müsəlman icmasının imtiyazlı yuxarı təbəqəsini təşkil etdilər.

Xilafətin möhkəmlənməsi və genişlənməsi. Məhəmməd peyğəmbərin 632-ci ildə vəfatından sonra hakimiyyət onun “müavinlərinə - xəlifələrə keçdi. Ərəb xilafəti çox ciddi daxili mübarizə və işğalçılıq nəticəsində əmələ gəlmişdi. İslam bayrağı altında ərəblərin birləşməsi Məhəmmədin ilk sələfləri - Əbu Bəkr (632-634-cü illər), Ömər (635-644-cü illər), Osman (644-656-ci illər) və

Əlinin (656-661-ci illər) dövründə başa çatdı. (Əlinin tərəfdarları şiə adlanırdı. Şiə-məzhəb, partiya, sekta deməkdir. Şiələr Əbu-Bəkri, Öməri və Osmanı qanuni xəlifənin hakimiyyətinin qəsbkarı sayır və onlara qarşı mübarizə aparırdılar. Şiələr yalnız Məhəmmədin kürəkəni Əlini qanuni xəlifə sayırdılar. Bu mübarizə Əlinin və onun tərəfdarlarının məğlubıyyəti ilə nəticələndi). Məhəmmədin sağlığında heç də ərəblərin hamısı Məkkə və Mədinənin üstünlüyünü qəbul etmirdi. Onun ölümündən sonra bir çox tayfalar əldə silah mühacirlərin və ənsarların hökmranlığına qarşı çıxdılar. Xəlifə Əbu Bəkr üsyanı yatırımaq üçün qoşun göndərdi. Xeyli itki verildikdən sonra üsyan yatırıldı.

Ərəblərin bir bayraq altında birləşməsi işğalçı müharibələr nəticəsində mümkün oldu. Ərəb istilasını 633-cü ildən 751-ci ilə qədər davam etdi. Ərəb xilafətinin tərkibinə Ərəbistan və işğal olunmuş ölkələr - Suriya, İraq, İspaniya, Şimali Afrika, Misir, İran, Orta Asiya, Bizans, Əfqanıstan, Şimali Hindistan, Azərbaycan, Siciliya, Kipr və başqa ölkələr daxil idi. Ərəb xilafətinin mərkəzi 651-ci ilə qədər Məkkə və Mədinə, sonra 750-ci ilə qədər Dəməşq, 750-ci ildən sonra Bağdad oldu.

İlk xəlifələr Məhəmmədin yaxın adamları oldu. Əbu-Bəkr peyğəmbərin qayınatası idi. Yeni dinin möhkəmlənməsində xüsusi rolu olan ikinci xəlifə Ömər, ondan sonra Məhəmmədin qocaman əmisi -Osman, dördüncü xəlifə Məhəmmədin əmisi oğlu və kürəkəni Əli oldu. Əli 661-ci ildə Kufə şəhərində öldürüldü. Müsəlman başçıları Müaviyyəni xəlifə elan etdilər. Bununla da Əməvilər sülaləsinin hökmranlığı başlandı. Bu sülalə təqribən 100 ilə qədər (661-750-ci illər) hakimiyyətdə oldu.

Zadəganların qısa müddətdə varlanması, istismanın güclənməsi narazılığı artırır və vətəndaş müharibəsinə səbəb olurdu. Bu müharibə ölkənin bütün ərazisini əhatə etməklə 13 il davam etdi və nəhayət, çox çətinliklə yatırıldı. VIII əsrin 20-ci illərində Məhəmmədin əmisi - Abbasın başçılığı altında yeni bir siyasi qruplaşma formalaşdı. 750-ci ildə Əməvilər məğlub olduqdan sonra müxalif qüvvə olan Abbasilər xilafətə başçılıq etməyə başladı.

Ərəb feodal imperiyası möhkəm deyildi. Artıq VIII əsrin ortalarından imperiya bir neçə xilafətə parçalandı. İspaniyada - Kordov, Misirdə - Qahirə və s. xilafətlər yarandı. VIII əsrin sonu IX əsrin əvvəllərində Tunis və Mərakeş, sonra isə imperiyanın digər hissələri xilafətdən ayrıldı. X əsrin ortalarında xilafətin hakimiyyəti altında yalnız Ərəbistan və Bağdada bitişik olan Mesopotamiyanın bir hissəsi qaldı. XI əsrdə türklər Bağdadı ələ keçirərək xəlifəni ali hakimiyyətdən məhrum etdi.

2. İCTİMAİ QURULUŞ

Ərəb feodalizmi özünəməxsus cəhətlərilə fərqlənirdi. Burada feodalizmin xüsusiyyəti iqtisadiyyatda çox ukladlılığın mövcudluğu idi. Aparıcı feodal ukladı ilə yanaşı patriarxal - qəbilə və quldarlıq münasibətləri hələ də qalmaqda idi.

Torpaq mülkiyyəti formaları arasında torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti üstünlük təşkil edirdi. Əslində bu cür torpaqlar xəlifənin mülkiyyəti idi. Həmin torpaq fondundan dövlət başçısı torpağı istifadə üçün ayrı-ayrı şəxslərə və kəndlilərə verirdi. Erkən feodalizm dövründə dövlət torpaq mülkiyyəti dövlətin mərkəzləşməsində mühüm rol oynadı.

Ərəb cəmiyyətində dövlət torpaq mülkiyyəti ilə yanaşı torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət əmələ gəldi və inkişaf etdi. Əməvilər dövründə xüsusi mülkiyyətin mülk forması (Qərbi Avropadakı alldu xatırladırdı) daha geniş yayılmışdı. Abbasilər dövründə xüsusi mülkiyyətin ikta forması inkişaf etdi. İkta dövlət torpaqlarından feodala xidmət müqabilində verilmiş benefisiya sahibliyi idi. İkta ömürlük və ya vəzifəni icra etdiyi müddətə verilir. İkta, sahibinə öz xeyrinə renta-vergi yığmaq hüququ verirdi. Artıq X əsrdə ikta lənə bənzər şərti irsi sahibliyə çevrildi.

Ərəb feodal cəmiyyətinin digər xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, burada sözün əsl mənasında silki quruluş formalaşmamışdı. Hakim feodal sinfinin müəyyən iyerarxiya quruluşu yox idi. Onun yuxarı təbəqəsini müsəlman əyanları - Məhəmmədin və onun məsləkdaşlarının nəslindən olanlar təşkil edirdi. Məhəmmədin nəslindən olan şeyxlər və seyidlər ümumi müsəlman kütləsindən ayrıldı və bəzi imtiyazlar əldə etdi. Bunlardan biri yaşıl çalma gəzdirmək idi. Hakim sinfə istila olunmuş xalqların hakim dairələri də daxil idi. Xilafətin ictimai quruluşuna islam dininin hüquqi ehkamları təsir göstərirdi. Başqa sözlə, şəxsin hüquqi vəziyyəti onun dini ilə müəyyən olunurdu. Quran və şəriət insanları möminlərə (müsəlmanlara) və qeyri-müsəlmanlara bölürdü.

Möminlər "bərabərlər icmasının üzvü sayılırdı. Onların içindən üstünlüklərə malik olan qrup və ailələr ayrılırdı. Həmin şəxslərdən yüksək vəzifələrə (əmir, məmur və s) təyin olunurdu.

İlk dövrlərdə bütün müsəlmanlar (köhnə və yeni) vergilərdən azad idi. Onlar yalnız "zəkat - can vergisi verirdi. İkinci xəlifə Ömər dövründə təzəcə müsəlmanlığı qəbul edənlər ağır torpaq vergisi olan xərac vergisinə cəlb edilirdilər. Məhəmmədin dövründə müsəlmanların siyahısı tərtib edilmişdi. Siyahıya görə ayrı-ayrı ailələrə, qəbilə və tayfalara, hətta orduya işğal olunan yerlərdən

alınan qənimətlərdən pay verilirdi. Payın həcmi onların nə zaman müsəlmanlığı qəbul etmələrindən asılı idi.

Qənimətin çox hissəsi sarayda peyğəmbərin möminlərinə, xəlifələrə, canişinlərə və hərbi rəislərə çatırdı. Mühacirlər, ənsərlər, onların nəslindən olanlar, məmurlar çox tezliklə varlanır, saraylara, bağlara və çoxlu qullara sahib olurdular. Bunun səbəbi torpaq üzərində dövlət mülkiyyətinin üstünlük təşkil etməsi və torpağın bilavasitə sahibi olan kəndlilərin ömürlük icarədarlara çevrilməsi ilə bağlı idi. Kəndlilər dövlətə vergi verir, hakim sinif isə xəzinə vasitəsilə onu mənimsəyirdi. Abbasilər dövründə, işğalçı müharibələr kəsildikdən sonra hərbi qənimətlər xeyli azaldı və vergi dövlətin başlıca gəlir mənbəyinə çevrildi.

Tabe olan, lakin islamı qəbul etməyən qeyri-müsəlmanlar iki qrupa bölünürdü. Birinci qrupa müqavimət göstərmədən tabe olanlar aid idi. Bunlara zimmilər deyilirdi. Zimmilər şəxsən azad olsalar da siyasi cəhətdən tam hüquqlu deyildilər. Hımayə altında olan zimmilər daşınmaz əmlaka görə torpaq vergisi- xərac verirdi. Bundan başqa, onlar din azadlığına görə, yəni, başqa dinə ibadət etdiyi üçün cizyə-can vergisi də verirdilər.

Zimmilər öz cinayət əməllərinə görə şəriət qarşısında cavab verirdi. Onların müsəlmanlarla müqavilə münasibətləri şəriətlə tən-zimlənirdi.

Zimmilərə müsəlmanlarla nikah bağlamaq və müsəlman - qullara malik olmaq qadağan edilirdi. Zimmilər bir sıra vəzifələr daşmalı və bəzi məhdudiyətlərə məruz qalmalı idi. Onlar müsəlman ordusunu saxlamaq üçün təzminat verməli, müsəlmanlardan fərqlənmək üçün xüsusi forma geyməli idilər. Onlara at və silah saxlamaq qadağan idi; müsəlman məhkəməsində onların şahid ifadələri etibarsız sayılırdı və s. Bununla belə, zimmilərin şəxsiyyəti və əmlakı müsəlmanlarla bərabər qanunla qorunurdu.

İkinci qrupu müqavimət göstərənlər təşkil edirdi. Onlar qul halına salınırdılar.

Ticarət, sənətkarlıq və maldarlıqdan gələn gəlirin onda bir hissəsi həcmində "zəkət vergisi" alınır. Xərac vergisini əvvəllər yalnız qeyri-müsəlmanlar verirdi. Sonralar torpaq sahəsinə malik olan müsəlmanlardan da xərac alınmağa başlandı. Xərac iki formada alınır: 1. məhsulun 10%-dən 50%-nə qədər - bu, mukasama adlanırdı; 2. məhsuldan asılı olmayaraq torpağın həcminə görə pul alınır - buna da misahi deyilirdi.

Qeyri-müsəlman kişilər əmlak vəziyyətindən asılı olaraq cizyə vergisi də verirdilər. Bunun miqdarı 12, 14 və ya 48 dirhəm olurdu.

Xilafətdə kəndlilər verginin əsas hissəsini ödəyən əhali təbə-

qəsi idi. Torpaqdan istifadə etdiyinə görə, kəndlilər dövlətin xeyrinə torpaq vergisi (xərac) və ya natural vergi və yaxud pul vergisi verməli idi. Qeyri-müsəlman kəndlilər xəracdan başqa, cizyə vergisi də verirdi. Onlar ictimai işlərdə - kanalların çəkilməsində, yolların salınmasında və qalaların tikilməsində iştirak edirdi.

Feodallaşma prosesində kəndlilərin istismarı güclənirdi. Bu da onların feodallara qarşı silahlı üsyanlarına səbəb olurdu. 778-779-cu illərdə Kürkanda sürxi - ələm - "Qırmızı bayraqlı adlı böyük kəndli hərəkatı başlandı. Burada demək olar ki, tarixdə ilk dəfə olaraq qırmızı bayrağı zülmkarlara qarşı xalq üsyanının simvolu kimi qəbul etdilər. 816-837-ci illərdə Azərbaycanda Babəkin başçılığı altında üsyan və Qərbi İranda böyük kəndli müharibəsi baş verdi. 839-cu ildə Təbəristanda (Mazandaran) Məzyərin başçılığı altında xalq kütlələrinin üsyanı başlandı. Kəndli müharibələrinə Xürrəmilər başçılıq edirdi. Üsyanlar zamanı ərəb mülkədarları məhv edildi. Onların torpaqları kəndlilər tərəfindən ələ keçirildi.

Bir çox şəhərlər sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzləri idi. Şəhərlərin tacir təbəqəsi xilafətin ictimai həyatında mühüm rol oynayırdı. Lakin Avropadan fərqli olaraq burada daxili bazara yönəldilmiş, inkişaf etmiş sənətkarlıq istehsalı, özünüidarə sistemi yox idi. Qərbdən fərqli olaraq, burada şəhərlər muxtariyyət uğrunda mübarizə aparmırdı. Güclü mərkəzləşmənin nəticəsi olaraq ərəb şəhərləri dövlət aparatına tabe idi. Şəhərdə hakim təbəqə ərəb işğalçıların nəsindən olan feodallar idi. Onlar da iri tacirlərlə bağlı idi. Feodallar öz vəsaitlərini iri ticarət şirkətlərinə verib onlardan məhsul şəklində xeyli gəlir götürürdü.

Ərəb xilafətində köləlik mövcud idi. Bu da feodal münasibətlərinin inkişafını xeyli ləngidirdi. Qul əməyindən, xüsusilə saray işlərində geniş istifadə olunurdu. Köləliyin mənbəyi hərbi əsirlik, satın alma və kölə halına salma idi.

Qanuna görə qullar hüququn subyekti deyildi. Buna baxmayaraq, qullar ticarət və sənətkarlıqla məşğul olan ağalarının icazəsilə azad adamlarla müqavilə münasibətlərinə girə bilərdilər. Qulların, xüsusilə müsəlman-qulların azadlığa buraxılması savab iş sayılırdı.

İslamı qəbul etmiş istila olunmuş ərəzilərin köklü əhalisi - yeni müsəlmanlar məvali adlanırdı. Lakin islamı qəbul etmələri onları hələ ərəb-müsəlmanları ilə bərabər hüquqlu vəziyyətə salmırdı. Müsəlman yerli sakin öz icmasından çıxanda, ərəb deyilsə və istilacılarla qan qohumluğu yoxsa o, hər hansı ərəb qəbiləsi və ya tayfasının tam hüquqlu üzvü ola bilməzdi. Qəbilə - tayfa təşkilatı dövründən qalmış qədim ərəb qayda və adətlərinə görə məvali həmin təşkilata yalnız müdafiə və hami axtaran şəxs kimi daxil ola bilər-

di. Adətən, məvali-qeyri ərəb bu və ya digər ərəb tayfasının nüfuzlu üzvünün himayəsinə keçib onun maulası (məvalisi) ola bilərdi. Maula köləlikdən azad olunmuş, lakin öz keçmiş ağasının və ya onun ailə üzvünün himayəsində qalmaqda davam edən qul idi. Ancaq azadlıq tam deyildi. Maula vaxtaşırı öz ağasına hədiyyələr gətirməli və ya öz sənətinə uyğun olan xidmətlər göstərməli idi. Onların vəziyyəti xeyli dərəcədə Romada azadlığa buraxılmış qulların vəziyyətini xatırladırdı. Maula öldükdən sonra onun əmlakı, vərəsləri olmadıqda, keçmiş ağasına keçirdi.

3. DÖVLƏT QURULUŞU

Ərəb xilafəti özünəməxsus erkən feodal monarxiyası və mərkəzləşmiş teokratik dövlət idi. Dövlətə xəlifə başçılıq edirdi. Ali dini və kübar hakimiyyəti xəlifəyə məxsus idi. O, ali qanunvericilik, icra, məhkəmə və hərbi hakimiyyətə malik olmaqla yanaşı, yer üzündə Allahın nümayəndəsi və canişini və ya imam (yer üzündə Allahın kölgəsi), habelə peyğəmbərin, yəni Məhəmmədin davamçısı sayılırdı. İlk xəlifələr özlərinə vəliəhd təyin etmirdilər. Onlar müsəlman əyanları tərəfindən seçilirdi. Lakin tezliklə xəlifənin hakimiyyəti irsən keçməyə başladı. Xəlifə geniş hakimiyyətə malik olmasına baxmayaraq, öz siyasətində feodalların yuxarı təbəqəsi və müsəlman ruhanilərlə hesablaşmalı idi.

İlk dövrlərdə **mərkəzi idarəçilik** xəlifənin və onun canişinlərinin əlində cəmləşmişdi. Abbasilər dövründə dövlət idarəçiliyində xəlifədən sonra ən yüksək vəzifəli şəxs vəzir sayılırdı. Vəzir xəlifənin yanında baş müşavir idi. Müsəlman hüququ vəzirlərin iki növünü: geniş səlahiyyətli və məhdud səlahiyyətli vəzirləri fərqləndirirdi. Geniş səlahiyyətli vəzirlər xəlifənin adından dövləti idarə edirdi. İkinci qrup vəzirlər yalnız xəlifənin tapşırıqlarını icra edirdi. Sarayda cəmləşmiş yüksək vəzifəli şəxslərə xəlifənin mühafizəçilərinin rəisi və digər vəzifəli şəxslərə nəzarət edən xüsusi məmur aid idi. Yüksək vəzifəli şəxsləri xəlifə təyin edirdi.

Dövlət idarəçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə xüsusi hökumət idarələri olan divanlar fəaliyyət göstərirdi. Hərbi işlər divanı ordunun silahlandırılması və təchizatı ilə məşğul olurdu. Daxili işlər divanı vergilərin qeydə alınması və hesablanması ilə məşğul olan maliyyə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edir və bu məqsədlə statistik məlumatlar toplayırdı. Poçt xidməti divanı poçtun və dövlət yüklərinin gətirilməsi ilə məşğul olur, tikintiyə və yolların təmirinə rəhbərlik edir, gizli polis funksiyalarını həyata keçirirdi. Bu di-

van həmçinin yerli hökmdarların fəaliyyətinə və onların siyasi əhval - ruhiyyəsinə və əhaliyə nəzarət edirdi.

Yerli idarəçilik. Xilafətin ərazisi vilayətlərə bölünürdü. Vilayətlərə xəlifə tərəfindən, onun yaxın adamlarından təyin olunan əmirilər başçılıq edirdi. Hərbi canişin olan əmirilər xəlifə qarşısında cavabdeh idi. Bəzən əmirilər yerli əyanların nümayəndələrindən təyin olunurdu. Əmirilər silahlı qüvvələrə, yerli inzibati-maliyyə və polis aparatına rəhbərlik edirdi.

Şəhər və kəndlərə isə şeyxlər başçılıq edirdi.

Məhkəmə. Xilafətdə məhkəmə hakimiyyəti inzibati hakimiyyətdən ayrı idi. Dövlət başçısı olan xəlifə ali hakim sayılırdı. Lakin o çox nadir hallarda şəxsən özü işə baxırdı. Ədalət mühakiməsini ruhanilər həyata keçirirdi. Bunun üçün görkəmli ilahiyatçılar kollegiyası yaradılmışdı. Onlar xəlifənin adından qazıları və yerlərdə hakimlərin fəaliyyətinə nəzarət edən xüsusi müvəkkil şəxsləri təyin edirdi.

Qazılar geniş səlahiyyətlərə malik idi. Onlar yerlərdə məhkəmə işlərinə baxır, məhkəmə qərarlarının icra olunmasına nəzarət edir, vəsiyyətnamələri təsdiq edirdilər. Qərar qəbul edərkən qazılar Qurani və ona əlavə olan sünnəni rəhbər tuturdu. Qazı dini ayinlərin əməl olunmasına nəzarət etməklə bərabər öz mahalında güclü siyasi təsirə malik idi. O, qazılar şurasının məsləhətindən istifadə edə bilirdi.

Bir qayda olaraq, qazıların məhkəmə qərarları və hökmləri qəti idi və onlardan şikayət vermək olmazdı. Müstəsna hallarda xəlifə və ya müvəkkil şəxslər işə müdaxilə edərək qazının qərarını dəyişə bilirdi. Qeyri-müsəlman əhalisinin məhkəmə işlərinə onların öz din xadimləri baxırdı.

Ordu. Ərəb xilafətinin ilk dövrlərində silahlı qüvvələr yığma tayfa qoşunundan ibarət idi. Ərəb ordusu iki hissədən - daimi ordudan (murtazikat) və könüllü dəstələrdən (mutetavviat) ibarət idi. Daimi orduda döyüşçü müsəlmanlar üstünlük təşkil edirdi. Əsas qoşun növü çəvik süvari dəstə idi. VII-VIII əsrlərdə ordu əsasən yığma qoşundan ibarət idi. Lakin tədricən yığma qoşuna inam azaldı və muzdlu dəstələrdən istifadə olunmağa başlandı.

4. MÜSƏLMAN HÜQUQUNUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Müsəlman hüququ VI-VII əsrlərdə Ərəbistan yarımadasında yarandı. Onun meydana gəlməsi Məhəmməd peyğəmbərin adı ilə bağlı idi. Müsəlman hüququ (şəriət) sosial-dini dünyagörüşü olmaq etibarilə İslamın tərkib hissəsi idi. Şəriət İslamın dini-mistik təsəvvürləri ilə bağlı onun ilahiyyatından ayrılmaz olan hüquqi göstərişlərdir. İslam - hüquq normalarını vahid ilahi qanun və qaydanın bir hissəsi hesab edir.

Müsəlman hüququ təkcə Ərəb xilafətində deyil, müsəlman dininin qəbul edildiyi Cənubi Qafqazda, Ön və Orta Asiyada, Şimali və qismən Şərqi və Qərbi Afrikada, bir sıra Cənub və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində yayılmışdı.

Müsəlman hüquq elmi müsəlman hüquq normasını Allah tərəfindən buyrulmuş davranış qaydası kimi müəyyən edir. Müsəlman hüquq normalarında 5 növ əməl göstərilir: məcburi; tövsiyə edilmiş; icazə verilmiş; qabahətli, lakin cəzalandırılmayan və cəza nəzərdə tutan qadağan edilmiş əməllər. Müsəlmanın hər bir əməli İslamın dini göstərişlərinə uyğun olmalı idi.

Müsəlman hüququnun mənbələri. Müsəlman hüququnun əsas mənbəyi Qurandır. Quran müdrikliyin, əxlaqın və humanizmin tükənməz mənbəyidir. Ərəbcə yazılmış və müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Quran 6204, yaxud 6236 ayəyə bölünmüş 114 surədən ibarətdir. Mətn etibarilə Quran Məhəmməd peyğəmbərə Allah tərəfindən nazil olunmuş kəlamlardan, dini ehkamlardan və əxlaq normalarından ibarət müqəddəs topludur. Quran hər bir müsəlman üçün müqəddəs kitabdır.

Şəriətin öz əhəmiyyətinə görə ikinci nüfuzlu mənbəyi sünne ("müqəddəs rəvayətlər") idi. Qurana əlavə olan sünne Məhəmməd peyğəmbərin həyat və fəaliyyəti, düşüncələri barədə onun məsləkdaşlarının rəvayətlərindən (hədislərdən) ibarət idi. Məhz Quran və sünnenin əsasında hüquq, davranış qaydaları təşəkkül tapdı.

Bəzən Quran və sünnenin biliciləri arasında müəyyən məsələ barədə fikir ayrılığı yaranır və ya onlar peyğəmbərin həmin hal üçün lazım olan və yerinə düşən kəlamını və ya onun davranışı barədə hədisi tapmaqda çətinlik çəkirdilər. Buna görə müsəlman hüququnun digər mühüm mənbəyi - müctəhidlərin yekdil rəyi olan icma təşəkkül tapdı. İcma Quran və ya sünnenin mətnini təfsir etmək və yeni normalar yaratmaq yolu ilə inkişaf edirdi. İcmada yeni davranış qaydaları nəzərdə tutulur və bu qaydalar müftilər və ya müctəhidlərin yekdil qərarı olduğu üçün məcburi qüvvəyə malik idi.

Şəriətin icmaya yaxın mənbələrindən biri fitva-hüquq məsələləri üzrə ayrı-ayrı müftilərin qərar və rəyləri idi.

Bəzən müsəlman hüququnun mənbələri sırasında hüquq məsələlərinin analogiya üzrə həlli, qərarı olan qiyas göstərilirdi. Qiyas mülahizə yolu ilə Quran və sünənin prinsiplərindən irəli gələn yeni normanın yaradılması idi. Qiyas - idraka əsaslanan nəticə idi.

Müsəlman hüququnun digər mənbəyi adətlər idi. Müəyyən işin həlli barədə şəriətdə aydın göstəriş olmadığı halda və həmin iş az əhəmiyyətli olduqda adətlərdən istifadə etməyə icazə verilirdi. Adətlərdən istifadə edilməsi müsəlman hüququnun əsaslarını sarsıtmamalı və ona zidd olmamalı idi.

Bunlardan başqa, xəlifənin qanunları, fərmanları və ya dövlətin digər normativ aktları şəriətin mənbələri sayılırdı. Bu cür aktlar şəriətə zidd olmamalı idi. Onlar bütün müsəlmanlar üçün məcburi qüvvəyə malik idi.

Şəriət normaları müsəlmanların həyatını hərtərəfli əhatə edirdi. Burada mövcud olan əxlaq, hüquq, dini normalar insanların tək-cə bu dünyada deyil, axirət dünyasında da davranış qaydalarını göstərir və tənzimləyirdi. Şəriət bərabərlik, ədalət, azadlıq və qardaşlıq prinsipləri üzərində qurulur.

IX əsrdə şəriətin təşəkkül tapması prosesi əsasən başa çatdı. Şəriətdə sistemli və rəşionalizm prinsiplərinin formalaşması xeyli dərəcədə müsəlman ilahiyatçı hüquqşünasların fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Bunlar böyük müəllim titulu daşıyan Əbu Hərifə (767-ci ildə vəfat etmişdi), Malik ibn Anas (795-ci ildə vəfat etmişdi), Məhəmməd ibn İdris əş Şafii (820-ci ildə vəfat etmişdi) və Əhməd ibn Hənbəli (855-ci ildə vəfat etmişdi) idi.

Mülkiyyət hüququ. Müsəlman hüququnda mülkiyyət hüququ dərindən işlənib hazırlanmış hüquq institutu idi. Şəriət normalarında bütün əmlakın, ilk növbədə torpaq əmlakının təsnifatı diqqəti cəlb edirdi. Burada dövlət torpaqları, ayrı-ayrı şəxslərə məxsus torpaqlar, istifadə olunmayan torpaqlar, şumlanma üçün yararsız olan torpaqlar və s. göstərilirdi.

Şəriətə görə torpaq dövlət mülkiyyəti sayılırdı. Lakin dövlət başçısı torpağı sahiblik hüququ əsasında və vergi ödəmək şərti ilə ayrı-ayrı şəxslərə verə bilərdi. Mülkədar isə torpağı icarə qaydasında birbaşa istehsalçı-kəndliyə vermək hüququna malik idi. Bunun müqabilində kəndli feodal rentası ödəməli idi.

İrriqasiya sistemindən istifadə etmək üçün dövlət mülkiyyətində xeyli qul var idi. Torpaqların bir hissəsi xəlifənin ailəsinə məxsus idi. Ayrı-ayrı şəxslərin də xüsusi torpaq mülkiyyəti var idi.

Şəriət normalarına görə xüsusi mülkiyyət hüququnun ilahi mənşəli olduğu göstərilirdi. Mülkiyyətçi öz əmlakına azad sərəncam verə bilərdi. Bununla belə, müəyyən kateqoriya əmlak ümumi sayılırdı və xüsusi mülkiyyətdə ola bilməzdi. Bunlara dəniz, hava, səhra, məscid və s. aid idi.

Şəriətdə mülkiyyət hüququnun yaranması vasitələri reqlamentləşdirilmişdi. Ümumi qaydaya görə istila olunmuş torpaqlar dövlətin mülkiyyətinə keçir, xəlifə və əmirlərin sərəncamına verilir. Hərbi yürüşlər nəticəsində ələ keçirilmiş digər əmlak bir neçə hissəyə bölünürdü. Onun bir hissəsi əmlakı əldə etmiş şəxsə, bir hissəsi dövlətə, bir hissəsi məscidə və s. verilir. Mülkiyyət hüququnun yaranması vasitələrinə, həmçinin vərəsəlik, müqavilə və s. aid idi.

VIII əsrin II yarısından başlayaraq xilafətdə benefisiyaya oxşar olan şərti torpaq sahibliyi meydana gəldi və inkişaf etdi. Feodal torpaq sahibliyi formalarından biri ikta idi. İkta hərbi və ya dövlət xidmətinə görə feodal sinfinin yuxarı təbəqəsinin nümayəndələrinə verilmiş torpaq sahibliyi idi. Onun sahibi olan iktidara həmin sahiblikdə yaşayan əhalidən vergi yığmaq hüququ verilir. İkta torpaq sahibləri onun üzərində sərəncam verə bilməzdi. Lakin tədricən ikta torpaqları irsən keçməyə başladı. Bununla əlaqədar olaraq, ikta, torpaq sahibliyinin hüquqi rejimi xüsusi mülkiyyət hüququ əsasında olan torpaqlara (mülklərə) yaxınlaşdı.

Əmlak hüququ ilə bağlı şərti institutlarından biri vəqf idi. Mülkiyyətçinin öz iradəsi ilə dini və ya xeyriyyə məqsədləri üçün verdiyi əmlak, əsasən daşınmaz əmlak olan vəqf əmlakı idi. Vəqf vermiş şəxs həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququnu itirirdi. Lakin vəqfi idarə etmək, ondan özü və vərəsələri üçün müəyyən qəddər gəlir götürmək hüququnu özündə saxlayırdı.

VIII əsrin II yarısından başlayaraq xilafətdə benefisiyaya oxşar olan şərti torpaq sahibliyi meydana gəldi və inkişaf etdi.

Müqavilə hüququ. Şəriətdə öhdəlik hüququna aid praktiki məsələlər işlənib hazırlanmışdı. Burada əvəzsiz və əvəzli, ikitərəfli və birtərəfli, müddətli və müddətsiz müqavilələr fərqləndirilirdi.

Şəriətə görə müqavilə tərəflərin qarşılıqlı razılığından əmələ gələn əlaqə idi. Müqavilənin şərtləri rəsmi sənəddə, qeyri-rəsmi məktubda və ya şifahi şəkildə ola bilirdi. Əxlaqsız məqsədlər üçün və ya haram və dövriyyədən çıxarılmış əmlakdan istifadə etməklə bağlanmış müqavilələr etibarsız sayılırdı. Müqavilə münasibətlərində müqavilənin sarsılmaz olduğu bildirilirdi. Qarşılıqlı iradə əsasında bağlanmış müqavilə tərəflər üçün məcburi və müqəddəs sa-

yılırdı. Alqı-satqı, bağışlama, borc, kirayə və digər müqavilələr geniş yayılmışdı.

Müqavilələrdən irəli gələn öhdəlikləri iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa əmlakın verilməsilə bağlı müqavilələr - dəyişmə, borc, əmlak kirayəsi, alqı-satqı müqavilələri aid idi. İkinci qrupu yükdaşıma, tapşırıq müqavilələri təşkil edirdi. Göründüyü kimi, iki qrup müqavilələri fərqləndirən əsas cəhət müqavilənin predmeti olan əmlakı vermək vəzifəsinin olub-olmaması ilə bağlı idi.

Şəriət normaları sələmçiliyi pisləyirdi. Quran faizlə borc verməyi qadağan edirdi. Borcu ödəyə bilməyən şəxsi kölə halına salmaq da qadağan idi. Lakin borclu şəxs öz borcunu işləyərək ödəməli idi.

Ailə və nikah hüququ. Müsəlman dini və şəriət nikahsızlığı arzu olunmaz vəziyyət, nikahı isə müsəlmanın dini vəzifəsi hesab edirdi. Nikah tərəflərin (qadın tərəfinə gəldikdə isə, ilk növbədə, onun valideynlərinin) razılığı əsasında bağlanırdı. Nikah bağlanarkən qızın valideynlərinə pul verilməsi geniş yayılmışdı. Quranda bildirilir ki, hər bir müsəlman eyni zamanda dörd arvad saxlaya bilər. Ancaq bir şərtlə ki, onların hər birini əmlak, mənzil və geyimlə təmin etmiş olsun. Heç şübhəsiz, bu imkanlara cəmiyyətin yalnız varlı təbəqələri malik idi.

İslamın müqəddəs kitabında qadının ailədəki tabeli vəziyyəti təsbit edilir.

Şəriətdə boşanmanın əsasları və onun qaydaları göstərilir. Dörd nikahın hər biri pozula bilərdi. Boşanmaq üçün heç bir məhdudiyət yox idi. Sınaq müddətilə müşayiət olunan qəti olmayan boşanma məlum idi. Şəriətdə boşanmanın səbəbləri göstərilirdi (məs. islama dönük çıxmaq). Ər arvadını, səbəblərini göstərmədən də boşaya bilərdi. Bunun üçün ər müəyyən ifadələr: “sən mənim arvadım deyilsən və ya “öz nəslinlə birləş ifadələri işlətməklə sadə boşanma formasından (talaq) istifadə edə bilərdi. Ər boşamış olduğu arvadına “adətlərə müvafiq olaraq lazımı əmlak verməli idi. Boşanmış arvadın hamilə olub-olmamasını müəyyən etmək üçün o, üç ay ərzində keçmiş ərinin evində qalmalı idi. Əgər uşaq doğularsa, o, atası ilə qalırdı. Arvadın ərindən boşanması üçün nəzərdə tutulmuş əsaslardan biri olmalı idi: ərin fiziki qüsurları olması, üzərinə düşdüyü ər-arvadlıq vəzifələrini yerinə yetirməməsi, arvadla amansız rəftar etməsi və ya onun dolanışıqı üçün vəsait ayırmaması. Arvad yalnız məhkəmə vasitəsi ilə boşana bilərdi.

Vərəsəlik hüququ. Vərəsəliyin iki növü: vəsiyyət üzrə vərə-

səlik və qanun üzrə vərəsəlik nəzərdə tutulmuşdu. Vəsiyyəət edən şəxs əmlakın üçdə bir hissəsini istədiyi şəxsə vəsiyyəət edə bilərdi. Vəsiyyəət qanuni vərəsələrin xeyrinə tərtib oluna bilməzdi. Vəsiyyəətnamə iki şahidin iştirakı ilə yazılı və ya şifahi formada ifadə olunurdu. Vəsiyyəət edən şəxs vəsi təyin edə bilərdi. Ona mirası faktiki bölmək tapşırılırdı.

Qanun üzrə vərəsəliyin özünəməxsus qaydası var idi. İlk növbədə ölən əmlakından onun dəfnilə bağlı xərclər üçün vəsait ayrılırdı. Sonra onun sağlığında olan borcları qaytarılırdı. Bütün ödənişlərdən sonra qalmış əmlak vərəsələrə verilir. Vərəsəlik hüququnun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, miras qoyan şəxsin vəzifələri deyil, əmlak hüquqları vərəsələrə keçirdi. Qanuni vərəsələr müəyyən ardıcılıqla bir neçə dərəcəyə bölünürdü. İlk növbədə ölən övladları, sonra isə onun qardaşları, əmiləri, dayıları və s. miras əldə edirdilər. Qadınların vərəsəlik payı kişilərin payından iki dəfə az idi. Quran tövsiyə edirdi ki, miras bölüşdürülərkən ailələrdəki hər bir oğlan uşağına iki qızın payı düşməlidir, bir kişinin payı isə iki qadının payı qədər olmalıdır.

Cinayət və cəza. Cinayət-hüquq normaları öz arxailikliyilə fərqlənirdi. Bu normalar islamın dini və əxlaq göstərişlərindən dəqiq ayrılmamışdı. Müsəlman hüququnda cinayətin ümumi anlayışı verilməmiş, bir sıra cinayət-hüquq institutları - sui-qəsd, iştirakçılıq, təqsiri ağırlaşdıran və yüngülləşdirən hallar zəif işlənilib hazırlanmışdı. Bununla belə, qanunları bilməmək, peşimançılıq, residiv və s. anlayışlar məlum idi.

Məsuliyyətin xarakteri baxımından şəriət cinayətlərin iki növünü göstərir: öz bədəni və ya həyatı ilə cavab verməli olan cinayətlər və cərimə cəzası ilə cəzalandırılan cinayətlər.

Birinci qrup cinayətləri oğurluq və quldurluq (bunlara görə əlin kəsilməsi cəzası verilir), arvadın zina etməsi, quldurluq zamanı adam öldürmə (bu cür əməllərə görə ölüm cəzası verilir) və s. təşkil edirdi. İkinci növ cinayətlərə isə əsasən qəsdən və ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə və müxtəlif növ xəsarət yetirmə aid idi.

Hələ orta əsrlər dövrünün müsəlman hüquqşünasları cinayətləri qruplaşdırmışdılar. Onların fikrincə, birinci qrup cinayətlər Məhəmməd peyğəmbərə qarşı olan cinayətlər idi. Xüsusi təhlükəli sayılan bu cür cinayətlərə Allah əleyhinə yönəlmiş hərəkətlər aid idi. Bunlar bağışlana bilməzdi. Bu cür cinayətlərdən biri islama dönük çıxanların əmlakı müsadirə olunaraq ölüm cəzası ilə cəzalandırılması idi. Bu qrup cinayətlər sırasında idarəçilik əleyhinə olan cinayətlər - üsyan, dövlət hakimiyyətinə müqavimət, habelə ağır dini

günah sayılan quldurluq (qarət məqsədilə silahlı basqın), oğurluq, spirtli içkilər içmək, zinakarlıq, zinakarlıqda yalan ittiham etmə göstərilirdi.

Din əleyhinə cinayətlərin və idarəçilik əleyhinə olan cinayətlərin, habelə bəzi digər cinayətlərin bir qrupda göstərilməsi təsadüfi deyildi. Şəriət normaları mövcud quruluşa qarşı müqavimət göstərməyin yolverilməz olduğunu bildirirdi. Çünki bu cür dəyərlər həm Allah, həm də Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən müqəddəs hesab edilirdi. Şəriət normalarında bir sıra əməllər, məsələn, varlılara paxıllıq etmək günah sayılırdı. Bu baxımdan mövcud quruluşa, dövlətin əsaslarına qarşı əməl, islamın müqəddəs saydığı dəyərlərə qəsd din əleyhinə cinayət kimi qələmə verilirdi. Din əleyhinə cinayət isə dövlət əleyhinə cinayət kimi dəyərləndirilirdi.

İkinci qrupu ayrı-ayrı şəxslərin hüquqlarına qəsd edən cinayətlər təşkil edirdi. Bu qrup normalar qəbilə-tayfa quruluşu dövrünün adətlərinin təsiri altında idi. Bu cür cinayətlərə görə zərərçəkmiş günahkardan qisas ala bilərdi. Belə ki, qəsdən adam öldürmə üstündə ölən qohumları qisas ala bilərdi. Bununla belə, ölən qohumları qatili bağışlaya da bilərdi. Bu cür hallarda qisas pulla əvəz olunurdu. Ehtiyatsızlıq zəminində adam öldürən şəxs ölən qohumlarına yalnız cərimə verirdi. Cinayət başında tutulmuş oğrunu öldürməyə icazə verilirdi. Qəsdən bədənə xəsarət yetirən müqəssir talion prinsipi üzrə cəzalandırılırdı. Ehtiyatsızlıqdan bədən xəsarəti yetirmək üstündə cərimə cəzası nəzərdə tutulmuşdu.

Üçüncü qrup cinayətlər - Ərəb xilafəti təşəkkül tapdıqdan sonra meydana gəlmişdi. Bunlar şəriətin ilk mənbələrində öz əksini tapmamışdı. Feodal münasibətləri inkişaf etdikcə dövlət quruluşunun əsaslarını və ictimai qaydanı daha da möhkəmləndirmək zərurəti ortaya çıxdı. Bununla əlaqədar olaraq, bir sıra əməllər-zəkat ödəməmə (yoxsulların xeyrinə vergi), yüngül bədən xəsarəti, təhqir, xuliqanlıq, dələduzluq, rüşvətخورluq və s. cinayət sayıldı. Bu növ cinayətlərin cəzası müctəhidlərin fikrindən və hakimlərin ixtiyarından asılı idi.

Şəriət normalarında bir sıra cinayətlərə görə feodalizm dövrü üçün səciyyəvi olan amansız cəzalar nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, edam cəzası boğazdan asma, saqqalama, suda boğma, diri halda basdırma formalarında icra olunurdu. Barmaqların, əl və ayaqların kəsilməsi, qamçılama, daş-qalaq etmə və s. kimi şikəstedici və cismani cəzalardan istifadə olunurdu. Bundan başqa, saqqalın qırılması, çalma gəzdirməkdən məhrum etmə kimi rüsvayçı cəzalar, habelə həbsxanada saxlama, əmlakın müsadirə edilməsi və bəzi digər cəzalar tətbiq olunurdu.

Məhkəmə prosesi. Şəriətə görə proses ittihamedici xarakter daşıyırdı. Cinayət işi, bir qayda olaraq, zərərçəkmiş və ya onun qohumları tərəfindən qaldırılırdı. Şahid ifadələri, etiraf, and içmə əsas sübut növləri idi. Şahid ifadəsindən çox geniş istifadə edilirdi. İki nəfər mötəbər müsəlmanın ifadəsi kifayət idi. Əgər iki kişi tapılmasa, onda bir kişi və iki qadın olmalı idi. Zina etmə işlərində dörd nəfər kişi şahid tələb olunurdu. İki nəfər qadının ifadəsi bir nəfər kişinin ifadəsinə bərabər idi. Başqa dinə mənsub olan adamlar müsəlmana qarşı şahidlik edə bilməzdi. Kifayət qədər başqa sübutlar olmadıqda and içməyə icazə verilirdi. Anddan imtina etmək cinayəti etiraf etmək demək idi. Qazı mühakimə üsulu qaydası ilə bağlı deyildi. Proses şifahi keçirdi. İşin mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq, qazı onu həmin gün başa çatdırmalı idi.

XI FƏSİL

BİZANS DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. BİZANS DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Bizans feodal dövlətinin tarixi 395-ci ildən, yəni Roma imperiyası iki hissəyə - Qərbi və Şərqi Roma imperiyalarına bölündükdən sonra başlanır. Belə ki, Şərqi Roma imperiyası ərazisində Bizans dövləti meydana gəldi və inkişaf etdi. Dövlətin paytaxtı Konstantinopol şəhəri idi.

Bizans dövlətinin tərkibinə Yunanıstan, Kiçik Asiya, Fələstin, Misir, Suriya, Balkan yarımadası, Mesopotamiyanın bir hissəsi (indiki İraq ərazisi) və b. daxil idi. Bizans dövlətinin tərkibində iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Yunanıstan, Kiçik Asiya, Suriya və Misir kimi vilayətlərin mövcudluğu, onların bir çox ölkələrlə - İran, Çin, Hindistan, Şimali Afrika ölkələri və b. ilə ticarət əlaqələri Bizans dövlətini möhkəmləndirdi. Möhkəmlənmiş Bizans imperiyası özünün qərb sərhədlərini bərpa etməyə cəhd göstərdi: 534-cü ildə Şimali Afrikada yaranmış Alano-vandal krallığını istila etdi; 544-cü ildə Vestqot krallığının tərkibində olan İspaniyanın cənub-şərq hissəsini özünə birləşdirdi; 554-cü ildə isə qısa müddətə də olsa İtaliyanı özünə tabe etdi. Lakin İranla aparılan müharibə Bizans dövlətini zəiflətdi. O, sülh bağlamağa məcbur oldu. Sülhün şərtlərinə görə Mesopotamiyanın bir hissəsi İrana verildi.

Bizansın dövlət və hüquq tarixini dörd dövrə bölmək olar: 1) quldarlıq dövlət və hüququnun dağılması, feodal dövlət və hüququnun əsas institutlarının formalaşması dövrü (IV əsr - VII əsrin ortaları); 2) feodal dövlət və hüququnun təşəkkül tapması və inkişafı dövrü (VII əsrin ortaları - IX əsrin birinci yarısı); 3) mərkəzləşmiş feodal monarxiyasının yaranması dövrü (IX əsrin ikinci yarısı - XIII əsrin əvvəlləri); 4) feodal pərakəndəliyi prosesinin güclənməsi və mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi (1204-1453-cü illər).

IV-VII əsrlərdə Bizansda quldarlıq quruluşu dağıldı və feodal münasibətləri inkişaf etdi. İmperator Yustinianın (527-565-ci illər) xalqın mənafeyinə zidd daxili və təcavüzkar xarici siyasəti Bizans imperiyasında quldarlıq quruluşunun böhranını səciyyələndirən amillərdən idi.

Ərəb və fars hücumları nəticəsində zəifləmiş Bizans özünün

şimal qonşuları olan slavyanların Balkan yarımadasına etdikləri hücumlara sinə gərməsinə baxmayaraq, getdikcə zəifləyirdi. Nəticədə isə yarımadaanın ərazisi slavyanlaşdırıldı. Slavyanlar qonşu ərazi icmaları qaydasında məskunlaşdılar. Bu da Bizansın ictimai quruluşuna böyük təsir göstərdi. Slavyanlaşdırma quldarlıq qaydalarının dağılması və feodallaşma prosesini sürətləndirdi.

Bizans dövləti şərqdən ərəblərin güclü hücumuna məruz qaldı. Nəticədə, şərq vilayətləri - Suriya, Misir, Mesopotamiya, Fələstin, sonra isə Cənubi Qafqaz və Afrika Bizansdan alındı. Bundan sonra Bizans imperiyasının ərazisi xeyli daralaraq yalnız Balkanları və Kiçik Asiyanın bir hissəsini əhatə etdi.

IV-VII əsrlərdə Bizansda quldarlıq tipli iri torpaq sahibliyi ləğv olundu və qul əməyinin rolu azaldı. Eyni zamanda feodal münasibətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yarandı.

VIII əsrdə Bizansda monastır torpaq sahibliyi geniş inkişaf etdi. Kilsə və monastır torpaq sahibliyi hərbi mükəlləfiyyət də daxil olmaqla bir çox digər dövlət mükəlləfiyyətlərindən azad idi. İmperatorlar dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə kilsə torpaq sahibliyini müsadirə edərək onları "xaristikiya formasında, yəni hərbi xidmət şərtilə müvəqqəti istifadəyə verirdi. Xaristikiya benefisiyaya oxşar torpaq sahibliyi idi və onlar toxunulmaz elan olunmuşdu. Nəticədə, kilsə torpaqları hesabına kübar iri torpaq sahibliyi xeyli artdı. Bizansın daxili və xarici vəziyyəti möhkəmləndi. Görülmüş tədbirlər nəticəsində hələ IX əsrin əvvəllərində ərəblər tərəfindən ələ keçirilmiş bir sıra ərazilər - Yunanıstan, Makedoniya, Cənubi İtaliya, Siciliya və Krit yenidən Bizansla birləşdirildi.

IX-XI əsrlərdə Bizansda feodal quruluşu bərqərar oldu. Bu dövrdə iri mülkədarlar və hərbi əyanlar kəndli torpaqlarını ələ keçirdilər. Onlar kəndli icmasını özlərinə tabe etdilər və kəndlilərin torpağa təhkim olunmasına nail oldular.

XI-XII əsrlərdə feodalların kəndlilər üzərində hakimiyyəti gücləndi. Kəndlilər torpağa təhkim olundu. Bu da mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə gətirib çıxartdı. Nəticədə, Kiçik Asiyada Bizans imperatorunun hakimiyyətini yalnız nominal cəhətdən tanıyan knyazlıqlar yarandı.

XI əsrdən başlayaraq, Bizansın beynəlxalq vəziyyəti mürəkkəbləşdi. 1071-ci ildə türk tayfaları olan Səlcuqlar Kiçik Asiyanı ələ keçirdi. Onlar hakimiyyətlərini Konstantinopola qədər genişləndirərək "Konya səltənəti yaratdılar. Digər tərəfdən qərbdən normanlar, şimaldan isə peçeneqlər hücum edirdi. Bu şəraitdə Balkan yarımadasının qərb feodalları tərəfindən müvəqqəti istilası və

1204-cü ildə Latın imperiyasının yaradılması ilə nəticələnən “səlib yürüşləri başlandı.

XIV-XV əsrlərdə Bizans iqtisadi cəhətdən xeyli zəiflədi. Daxili bazarın zəifləməsi nəticəsində sənət, ticarət və kənd təsərrüfatı tənəzzül etdi. Eyni zamanda, xalq kütlələrinin yoxsullaşması və sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi üsyanlarla nəticələndirdi.

İri feodallar özlərinin xidməti malikanələrini özgəninkiləşdirilməyən votçinalara çevirdilər. Bu da onların siyasi və iqtisadi nüfuzunun artmasına, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə və pərkəndəliyin genişlənməsinə gətirib çıxartdı. Bundan başqa, Bizansın tərkibində zorla birləşdirilmiş xalqlar - slavyanlar, albanlar, farslar və b. yaşayırdı. Onların öz istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəsi də Bizans dövlətini xeyli zəiflətdi. Beləliklə, xarici hərbi təcavüzlə müşayiət olunan ölkənin daxilindəki qeyri-sabitlik, siyasi böhranın dərinləşməsi (feodal əyanlarının imperator taxtı uğrunda mübarizəsi) Bizansın süqut etməsinin əsas səbəblərindən idi.

1453-cü ildə türk sultanı II Mehmetin ordusu Bizansı istila etdi.

2. İCTİMAİ QURULUŞ

İmperiyanın azad əhalisi müxtəlif hüquq və vəzifələrə malik olan silklərə bölünmüşdü.

Senator ən yüksək silk sayılırdı. Senator silki varlı mülkədar və hərbi-məmur əyanların nümayəndələrindən ibarət idi. Onların müstəsna vergi, məhkəmə və siyasi imtiyazları var idi. Senator rütbəsi atadan oğula irsən keçirdi. Senatın və ya imperatorun razılığı olmadan onlar həbs oluna bilməzdi. Senatorlar dövləti cinayətlər istisna olmaqla, digər cinayətlərin istintaqı zamanı işgəncəyə məruz qala bilməzdi. Eyni cinayətə görə senatorlara, eləcə də cəmiyyətin digər yuxarı təbəqələrinə aşağı təbəqələrə nisbətən yüngül cəza verilirdi.

İmtiyazlı təbəqəyə “dinat (“güclü, “qüdrətli) adlanan və xidmətdə olan əyanlar və kilə əyanları daxil idi. Dinatlar magistr, vilayət rəisləri, yepiskop və başqa vəzifələr tutan iri mülkədarlardan ibarət idi.

Orta şəhər mülkədarlarından ibarət kuriallar və ya dekurionlar da imperiyanın imtiyazlı silkini təşkil edirdi. Onlar əhalidən vergi yığmaqla məşğul olurdu. Kuriallara tətbiq olunan ən ağır cəza əmlakın müsadirə olunması və imperiyanın ucqar yerlərinə sürgün edilməsi idi.

XI əsrdə Bizans cəmiyyətində pravoslav kilsəsinin rolu artdı. Kilsə ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə - ideologiyaya, siyasətə, qanunvericiliyə, məişətə, mənəviyyata təsir göstərdi. Ruhanilər cəmiyyətin imtiyazlı təbəqəsi sayılırdı. Onlar vergi və hərbi xidmətdən azad idi. Kübar hakimlər ruhanilərin məhkəmə işinə baxa bilməzdi. Onların baş hakimi yepiskop idi.

IV-V əsrlərdə imperiyanın kənd əhalisini kolonlar təşkil edirdi. Həmin dövrdə azad kolonların sayı getdikcə azalır və onlar təhkimli kəndlilərə çevrilirdi. Təhkimli kolonlar torpağa təhkim olunurdular və mülkədarı tərk edə bilməzdilər. Onlar əhalinin hüquqsuz kütləsini təşkil edirdi. Təhkimli kəndlilərin şəxsi əmlakı onların ağalarının mülkiyyəti sayılırdı.

V-VI əsrlərdə Bizansda patronat - kəndli icma üzvlərinin dövlət məmurlarının zorakılığından qorunmaq məqsədilə himayəçinin (mülkədarın) müdafiəsi altına keçməsi qaydası geniş yayıldı. Bu cür kəndlilər dövlət vergilərindən azad olunurdu.

X-XII əsrlərdə feodal tipli torpaq sahibliyi inkişaf etdi. Xüsusi sahibkar kəndlilərin sayı artdı. Pariklər adlanan bu cür kəndlilər torpaq üzərində mülkiyyət hüququna malik deyildi. Onlar öz nadelələrinin irsi sahibləri sayılmaqla ağaya müxtəlif formalarda - pul, natural, biyar formalarında feodal rentası ödəyirdilər. X-XI əsrlərdə dövlət kəndlilərindən fərqli olaraq pariklər bir feodalın tabeliyindən digərinin tabeliyinə keçə bilirdi. Sonralar isə onlar torpağa təhkim olundular.

Şəhər əhalisinin xeyli hissəsini plebeylər təşkil edirdi. Plebey kütləsi məhkəmə qarşısında heç bir imtiyaza malik deyildi. Qanunvericilik onları qul təbəqəsinə yaxınlaşdırırdı. Şəhər əhalisinə sələmçilər, sənətkarlar, tacirlər, xırda torpaq mülkiyyətçiləri və gəmi sahibləri aid idi.

Bizans şəhərlərinin ticarət və sənaye sahəsində çalışan əhalisinin xeyli hissəsi peşələr üzrə korporasiyalarda və sexlərdə birləşirdilər. Tədricən onlar öz peşələrinə irsən təhkim olunurdu. Korporasiyaların fəaliyyətini, onların hüquq və vəzifələrini, korporasiyalar arasında, şəhərlə dövlət arasında əlaqələri müəyyənləşdirən nizamnamələr tənzimləyirdi. Dövlət emalatxanalarının fəaliyyətinə dövlət məmurları nəzarət edirdi. Onlar xammalın alınma yerini və vaxtını, məhsulun qiymətini, iş vaxtını və s. müəyyən edirdi.

Qullar cəmiyyətin ən hüquqsuz hissəsi idi. Onlar ağanın mülkiyyəti olaraq qalsalar da, artıq "əşya deyil, "insan sayılırdılar. Ağa onları öldürə bilməzdi. Qullar dövlət və imperator hakimiyyəti əleyhinə cinayət işləri istisna olmaqla öz ağalarına, habelə digər

azad adamlara qarşı şahid qismində çıxış edə bilməzdi. Şəhərlərdə qul əməyindən istifadə olunurdu. Sənətlə məşğul olan qullar da az deyildi. Feodal münasibətləri inkişaf etdikcə qul əməyinin əhəmiyyəti azalır. Qullara ailə saxlamağa da icazə verilirdi. XIII əsrdə qullar pariklərə çevrildi.

3. DÖVLƏT QURULUŞU

Bizans imperiyası mərkəzləşmiş monarxiya idi. Bütün hakimiyyət - qanunvericilik, icra, məhkəmə və hərbi hakimiyyət imperatorun əlində cəmləşmişdi. İmperator tək-cə dövlətin deyil, həmçinin kilsənin başçısı idi. Onun şəxsiyyəti ilahiləşdirilirdi. Bizans kilsəsi iqtisadi və siyasi cəhətdən xeyli dərəcədə imperatordan asılı idi.

İmperator Yustinian kilsəyə xüsusi qayğı göstərirdi. Onun siyasəti sayəsində kilsənin var-dövləti artdı və xalq kütlələrinə təsiri gücləndi.

Bizansda vəliəhdlik qaydası dəqiq müəyyən olunmamışdı. Formal cəhətdən imperatoru siyasi partiyaların (dimlər) ¹ simasında senat, ordu, "xalq seçirdi. Əslində isə imperatorlar hakim sinfin müxtəlif qruplaşmalarının hakimiyyəti altında idi. Partiyalarda təmsil olunmuş qruplaşmalar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi və mübarizənin nəticəsindən asılı olaraq imperatorlar hakimiyyət başına gətirilir və devrildilər. Saray çevrilişlərindən ehtiyat edən imperatorlar hələ sağlığında ikən öz varisini təyin edirdi. Lakin imperatorun ölümündən sonra "hakimiyyət şeriki müəyyən olunmuş qaydada seçildikdən sonra taxta otururdu.

IX əsrdən başlayaraq legitimlik prinsipi tətbiq olundu. Bu prinsipə görə taxt varislik qaydasında qanuni sülalələrə keçirdi. Ona "sezar titulu verilirdi.

Mərkəzi idarəçilik. İmperatorun yanında məşvərətçi orqan olan senat (sinklit) fəaliyyət göstərirdi. Senat imperatorun təklif etdiyi məsələləri - xarici və daxili siyasət məsələlərini müzakirə edir, imperatorun təsdiqindən sonra qüvvəyə minəcək qanun layihələri-

1. - *Siyasi partiyalar (dimlər) V-VI əsrlərdə ölkədə mühüm rol oynayırdı. İlk öncə sirk tamaşasını idarə edən faksiyalar (idman cəmiyyətləri) yaranmışdı. Sonra isə cıdır meydanında öz yeri olan bu və ya digər faksiyaya azarkeşlik edən dörd idman partiyası meydana gəldi. Tədrisən bu partiyalardan prasinlər (yaşillər) və venetlər (mavilər) adlı siyasi təşkilatlar formalaşdı. (Daha ətraflı bax: İstoriya Vizantii T.1, M., 1967. s.134)*

ni hazırlayırdı. İmperatorun tapşırığı ilə senat ali məhkəmə və apellyasiya instansiyası funksiyalarını icra edirdi. IX əsrin sonundak yüksək vəzifəli şəxsləri o təyin edirdi. Sonra isə sonuncu səlahiyyət imperatora keçdi. Senatın üzvü olan imperator mühüm daxili və xarici siyasət məsələləri barədə senatla məsləhətləşirdi. Senata Konstantinopol prefekti sədrlik edirdi.

İmperatorun yanında məşvərətçi orqanlardan biri Dövlət şurası və ya Konsistori idi. Mərkəzi dövlət idarəçiliyi Dövlət şurasında cəmləşmişdi. Şura imperatorun yaxın köməkçiləri olan yüksək rütbəli məmurlardan ibarət idi. Onun tərkibinə imperiyanın yüksək vəzifəli şəxsləri: iki pretoriya prefekti, Konstantinopol prefekti, saray magistri və kvestoru, iki maliyyə komitəsi daxil idi. Dövlət şurası dövlət idarəçiliyi ilə bağlı cari məsələləri həll edir və məhkəmə funksiyalarını həyata keçirirdi. Şuraya kvestor sədrlik edirdi.

Mərkəzi idarəçilik sarayda cəmləşmişdi. Burada yüksək vəzifələrdən biri saray rəisi vəzifəsi idi. Saray rəisi dövlətin xarici siyasətinə, polisə rəhbərlik edir, imperatorun təhlükəsizliyini təmin edir və saray məmurlarının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirirdi.

İki pretoriya prefekti fəaliyyət göstərirdi. Şərq pretoriyasının prefekti Kiçik Asiyanı, Pontomu və Frakiyanı, İlliriya pretoriyasının prefekti isə Balkan yarımadasını idarə edirdi. Konstantinopol müstəqil inzibati vahid sayılır və ona paytaxt prefekti başçılıq edirdi. İmperator tərəfindən təyin olunan prefektlər idarə etdiyi ərazidə geniş inzibati, məhkəmə və maliyyə hakimiyyətinə malik idilər.

İmperiyanın baş hüquqşünası olan kvestor imperator fərmanlarının hazırlanması və müxtəlif yerlərə göndərilməsi ilə məşğul olurdu. O, həmçinin, məhkəmə hakimiyyətinə malik idi.

Orduya iki magistr başçılıq edirdi. Onlardan biri piyada qoşuna, digəri isə süvari qoşuna komandanlıq edirdi.

İdarəçiliyin müxtəlif sahələri üzrə nazirliklər fəaliyyət göstərirdi. Bunlara daxili işlər (polis), xarici işlər, maliyyə, hərbi və s. nazirliklər aid idi. Yalnız senator silkinə mənsub olan adamlar yüksək vəzifələr tuta bilərdi.

Yerli idarəçilik. Bizansda əsas inzibati vahid prefektura, diotes, əyalət və icma sayılırdı. Prefekturanın tərkibində yeddi diotes, diotesin tərkibində isə 50 əyalət var idi.

Yerli məsələləri icmalar idarə edirdi. Onlar dövlət məmurlarının nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi.

VII əsrdə yerli idarəçilik sistemində dəyişiklik baş verdi. Hərbi təhlükə ilə əlaqədar olaraq, hökumət sərhəd əyalətlərini hərbi

vəziyyətə keçirməyə və idarəçiliyi hərbi rəislərə tapşırmağa məcbur oldu. Beləliklə, fem sistemi meydana gəldi. Fem - hərbi dairə idi. Femlərin başında hərbi və mülki hakimiyyətə malik olan strateqlər dururdu. Feodallaşma prosesi gücləndikcə fem quruluşu zəiflədi və XI əsrdə yox oldu.

Ordu. IV-VII əsrlərdə ordu dominat dövründə olduğu kimi, sərhəd və çevik qoşuna bölündü. Ordu komandanlığı baş magistrin əlində cəmləşmişdi. Ordu komandanlığının parçalanması hərbi əməliyyatların aparılmasına müəyyən dərəcədə mənfi təsir göstərirdi, qəsbətmə təhlükəsini zəiflədirdi.

VII-IX əsrlərdə Bizans ordusunun əsasını stratiotlar - kəndli icma üzvlərindən ibarət yığma qoşun təşkil edirdi. Stratiotlara xidmətə görə torpaq nadeli verilir. Bu cür torpaqlar özgəninkiləşdirilə bilməzdi. Onlar hərbi xidmət etmək şərti ilə oğlan uşaqlarından birinə irsən keçirdi. Feodallaşma prosesi gücləndikcə stratiotlar qoşunu dağılmağa başladı.

XI-XIII əsrlərdə Bizansda proniya adlı feodal torpaq sahibliyi inkişaf etdi. Proniara dövlət tərəfindən onun və ya imperatorun sağlığında xidmət etmək şərti ilə torpaq sahibliyi verilir.

Bizans ordusunda muzzdlu dəstələrdən geniş istifadə olunurdu. Bu cür dəstələr qoşunun etibarlı hissəsini təşkil edirdi.

Məhkəmə orqanları. İmperator məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsi və apellyasiya məhkəməsi sayılırdı. Birinci instansiya məhkəməsi kimi imperator məhkəməsi imperatora qarşı sui-qəsd kimi ağır dövləti cinayət işlərinə baxırdı.

Dövləti cinayət və yüksək vəzifəli şəxslərin törətdiyi cinayətlər barədə cinayət işlərinə Dövlət surası baxırdı.

Maliyyə idarəsinin məmuru tacirlər və gəmi sahibləri üzərində məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirirdi.

Vilayətlərdə pretoriya prefektləri əhali üzərində məhkəmə hakimiyyətinə malik idi. Prefektlərin tabeliyindəki diotes başçıları olan vikarilər əyalət hökmdarları üzərində məhkəmə-nəzarət hakimiyyətinə malik idi. Əyalət hökmdarları isə cinayət və mülki işlər üzrə birinci instansiya hakimləri sayılırdı.

Kilsə məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Konstantinopol patriarx məhkəməsi ali kilsə məhkəməsi idi. Kilsə məhkəmələri ruhanilərin törətdiyi cinayət işlərinə, habelə, ruhani təbəqəsinə mənsub olmayan şəxslər tərəfindən din, nikah və mənəviyyat əleyhinə törədilmiş cinayət işlərinə baxırdı.

Kəndli icmasının mövcudluğu dövründə icma yığıncağı icma üzvləri arasında mübahisəli məsələləri həll edirdi. Lakin feodallaş-

ma prosesi gücləndikcə kəndli əhalisi üzərində məhkəmə hakimiyyəti feodalların əlində cəmləşirdi.

4. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Bizans hüququ Roma hüquq sistemi əsasında və eyni zamanda inkişaf etməkdə olan feodal münasibətlərinin təsiri altında inkişaf edirdi. Roma hüququnun davamı olan Bizans hüququnun əsas mənbəyi imperator qanunvericiliyi, qanunlar külliyyatları, onlara verilən təfsirlər və məhkəmə təcrübəsinin külliyyatları idi.

Sənət və ticarətin inkişaf etdiyi şəraitdə əmlak və ticarət müqavilələri öz müxtəlifliyi ilə səciyyələnirdi. Real həyat, ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən xüsusi mülkiyyət hüququnun nizamə salınmasını tələb edirdi. Yeni sosial qaydalar yeni hüquq münasibətlərini zəruri edirdi. Sınıflar və silklər arasında hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməni tələb edən münasibətlərin yeni formaları əmələ gəlirdi.

Ölkənin siyasi sistemində hökm sürən nisbi siyasi sabitlik qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi üçün əlverişli imkan yaratmışdı. Roma qanunlarının ilk rəsmi külliyyatı 438-ci ildə tərtib olunmuş və VIII əsrə qədər qüvvədə olmuş Feodosiya məcəlləsi idi. İmperator Konstantinin dövründə (312-ci ildən) başlayaraq bütün imperator konstitusiyaları bu məcəlləyə daxil edildi. Məcəlləyə daxil edilməyən Roma qanunvericiliyi öz qüvvəsini itirirdi.

İmperator Yustinianın dövründə görkəmli hüquqşünas Kvestor Tribonianın rəhbərliyi altında Roma hüququnun yeni məcəllələşdirilməsi keçirildi. 528-534-cü illərdə Yustinianın qanunlar külliyyatı adlı Mülki hüquq məcəlləsi Roma qanunvericiliyini sistem halına salmalı və imperiyanın ictimai-siyasi quruluşunu möhkəmləndirməli idi. Bu məcəllələşdirmə XI əsrə qədər Bizans hüququnun mühüm mənbəyi olaraq qalırdı.

Yustinianın qanunlar külliyyatı dörd hissədən: Diqestlərdən və ya Pandektlərdən ("Pandekt sözü yunanca "özündə hər şeyi cəmləşdirən deməkdir), "İnstitusiyalardan, "Yustinian məcəlləsindən və novellalardan ibarət idi.

Diqestlər 50 kitabdan ibarət idi. Hər bir kitab öz növbəsində titullara və fraqmentlərə bölünürdü. Diqestlərdə e.ə. I - eramızın VI əsrlərində məşhur Roma hüquqşünaslarının hüquq əsərlərindən çıxarılar toplanmış və sistem halına salınmışdır. Diqestlərin əsasını təşkil edən əsərlərin əksəriyyəti Roma imperiyası dövrünə təsadüf edirdi. Bu dövrdə yaşamış görkəmli Roma hüquqşünaslarının - Pa-

pinianın, Qayın, Pavelin, Modestinin və Ulpianın əsərlərindən xüsusilə istifadə olunmuşdu.

Diqestlərin əsas mahiyyəti Roma xüsusi hüququ idi. Burada qanun üzrə vərəsəliyə və vəsiyyəət üzrə vərəsəliyə xeyli hissə ayrılıbmışdı. Birinci kitab dövlət hüququna, 47, 48-ci kitablar isə cinayət və prosessual hüquqa həsr olunmuşdu.

Diqestlər kimi İnstitusiyalar da klassik hüququn kompilyasiyası idi. Yustinianın İnstitusiyalarının əsas mahiyyəti Qayın İnstitusiyalarından iqtibas edilmişdi. İnstitusiyalar hüquqsünaslığın ümumi məsələləri üzrə qısa dərslik idi. İnstitusiyalar ayrı-ayrı məhkəmə işlərinə baxılarkən təcrübədə tətbiq olunurdu.

Yustinian məcəlləsi II əsrdən başlayaraq Roma və Bizans imperatorlarının qərarlarını əks etdirərək 12 kitabdən ibarət idi. Birinci kitab kilsə hüququna, 2-8-ci kitablar xüsusi hüquqa, 9-cu kitab cinayət hüququna, 10-12-ci kitablar isə müxtəlif növ inzibati qaydalara həsr olunmuşdu. Bu məcəllə Roma hüququnun öyrənilməsi üçün mühüm mənbə sayılırdı.

Yustinianın qanunlar külliyyatı imperiyanın Konstantinopol və Beyrut şəhərlərində yerləşən ali hüquq məktəblərində tədris olunurdu.

Ekloqa. Bizans hüququnun mühüm mənbələrindən biri 726-cı ildə nəşr olumuş Ekloqa ("Seçilmiş qanunlar") idi. Ekloqa Yustinianın qanunvericiliyi əsasında qurulmuşdu. Ekloqa mülki, cinayət və prosessual qanunların külliyyatı sayılırdı. Köhnəlmiş və ya yeni qanunlara zidd olan müddəalar külliyyata daxil edilmədi.

Ekloqa ailə hüququna (tit. 1-3), bağışlamalara (tit. 4), vəsiyyəət və vərəsəliklərə (tit. 5-6), qəyyumluğa (tit. 7), qulların azadlığa buraxılmasına (tit. 8), müqavilə və onların yazılması şərtlərinə (tit. 9-13), şahidlərə və sazişlərə (tit. 14-15), pekuliyaya dair qaydalara (tit. 16), cinayət və cəzalara (tit. 17), mülkiyyətin bölünməsinə (tit. 18) həsr olunmuş 18 titul-fəsildən ibarət idi.

Ekloqada cəza tədbirlərinin güclənməsi diqqəti cəlb edirdi. Ölüm cəzası, şikəst etmə və cismani cəzalar, habelə əmlakın müsadirə olunması geniş yayılmışdı. Bu da cəzanın hədə-qorxu xarakteri daşdığına göstərirdi. Burnun kəsilməsi, dilin qopardılması, əlin kəsilməsi, kor etmə və s. kimi cəzalar tətbiq olunurdu.

Əkinçilik qanunu. VIII əsrin 20-ci illərində tərtib edilmiş bu qanun kəndli icmalarının mövcudluğunu rəsmiləşdirirdi. Əkinçilik qanunu kəndli icmalarında təşəkkül tapan münasibətləri tənzimlə-

yirdi. Burada əkini tələf etməyə, taxıl, meyvə və s. oğurluğuna görə məsuliyyət nəzərdə tutulurdu. Əksər hallarda bu cür əməllər vurulmuş zərərin ödənilməsi ilə nəticələnirdi. Qanunun bir sıra maddələri torpağın özbaşına olaraq şumlanmasının nəticələrinə, torpaq sahələrinin dəyişdirilməsinə həsr olunmuşdu. 8-ci maddə torpaq sahiblərinin püşk üzrə bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. “Əkinçilik qanunu ekloqanın tərkib hissəsi idi.

Ekloqa qəbul olunduğu dövrdə VIII əsrdə hərbi və dəniz qanunları qəbul olunmuşdu. Hərbi qanunda hərbi cinayətlərə görə hərbi qulluqçuların məsuliyyəti nəzərdə tutulurdu. Dəniz qanununda isə gəmidə asayış qaydaları, gəmi sahibinin məsuliyyəti və b. məsələlər göstərilirdi.

Proxiron. Makedon sülaləsinin birinci imperatoru I Vasili (867-886-cı illər) Ekloqanı pisləyərək onu ləğv etdi. Onun göstərişi ilə Yustinianın qanunlar külliyyatı yenidən işlənib hazırlandı. Lakin öz əhəmiyyətini itirmiş normalar oradan çıxarıldı. Bununla əlaqədar, başlanmış qanunvericilik fəaliyyəti 879-cu ildə Proxironun tərtib olunması ilə nəticələndi.

Proxiron mülki, cinayət, qismən məhkəmə və habelə kilşə normalarından ibarət qanunlar xülasəsi idi. Burada müqavilə hüququndan bəhs olunurdu (məsələn, borc üzrə faizlərin qadağan olması göstərilirdi), ailə və nikah hüququna müəyyən dəyişikliklər edildi (məsələn, nikahqabağı hədiyyə tətbiq olundu).

Epanaqoqa. Bizans hüququnun qısa külliyyatları olan Epanaqoqa, Proxiron kimi hakimlər tərəfindən rəhbər tutulan qanunların xülasəsi idi. Qəbul olunması IX əsrin 80-ci illərinə təsadüf edir. Epanaqoqa öz quruluşuna görə Yustinian diqestlərinin davamı idi. Proxironun və Ekloqanın bir çox müddəalarını təkrarlayırdı. Təsədüfi deyildir ki, bəzən Epanaqoqanı Proxironun ikinci nəşri adlandırırlar. Bununla belə, Epanaqoqaya imperator I Vasilinin qanunlarında əks olunan, əsasən ümumi hüquq sahəsinə aid bir sıra dəyişikliklər daxil edilmişdi. Bu cür dəyişikliklərdən imperatorun hakimiyyətini tamamlayan patriarxın hakimiyyətinə və ruhanilərin hüquqlarına dair yeni müddəaları qeyd etmək olar. Bu müddəalar pravoslav kilşəsi ilə dövlət arasında münasibətləri tənzimləyirdi.

Baziliklər. 888-889-cu illərdə Ağıllı Lev, Baziliklər adlı sistemləşdirilmiş qanunlar külliyyatı qəbul etdi. 60 kitabdən ibarət Baziliklər, yeni “şah qanunları Yustinianın qanunlar külliyyatının his-

sələlərindən götürülmüş parçalar əsasında qurulmuşdu və burada hüquq normaları sistem halında göstərilmişdi. Yustinian külliyyatlarının əhəmiyyətini itirmiş və ləğv olunmuş normaları Baziliklərə daxil edilməmişdi. Burada tək-cə kubar normaları deyil, həmçinin kil-sə hüququ normaları da əks olunmuşdu. Baziliklər kəndli icma üzvlərinin əsarət altına alınmasına və onların təhkimli vəziyyətinə salınmasına yönəldilmişdi.

Baziliklərin qəbul olunması təsadüfi deyildi. Dörd hissədən ibarət Yustinian toplusundan məhkəmə təcrübəsində istifadə etmək müəyyən çətinliklər yaratdığından Ağıllı Lev bütün Yustinian qanunvericiliyini bir topluda birləşdirməyi qarşıya məqsəd qoydu, eyni məsələ ilə bağlı hüquq normaları bir yerdə cəmləşdirildi.

Mülkiyyət hüququ. Yustinianın qanunlar külliyyatında göstərilmiş mülkiyyət hüququna aid müddəalar bizans məcəllələrində də öz əksini tapmışdı. Bu məcəllələrdə mülkiyyət münasibətlərindən, servitutlardan, girov hüququ məsələlərindən bəhs olunurdu.

Bizansda xırda azad kəndlilərin öz iqtisadi müstəqilliyini itirməsi prosesi diqqəti cəlb edir. Burada hökumət tərəfindən xidmətdə olan adamlara proniya adlı şərti və ömürlük sahibliyə torpaqlar paylanırdı. Əsas cəhətlərinə görə proniya qərbi avropadakı benefisiyanı xatırladırdı. Proniar proniya ərazisində məhkəmə və inzibati funksiyalara malik idi. Proniar torpaqlarında yaşayan kəndlilər müəyyən mükəlləfiyyətlər daşıyırdı.

Öhdəlik hüququ. Yustinianın qanunlar külliyyatında öz əksini tapmış öhdəlik hüququ cüzi dəyişikliklərlə sonrakı bizans qanunvericiliyində də qüvvədə qalmışdı. Bizans hüququnda müqavilələrdən əmələ gələn və deliktlərdən doğan öhdəliklərə bölgü saxlanılmışdı. Müqavilələr sistemi də dəyişməz olaraq qalırdı. Bizans məcəllələrində alqı-satqı, dəyişmə, borc, şirkət və b. müqavilələr təfərrüatı ilə reqlamentləşdirilir. Əksər hallarda əqdlər yazılı şəkildə bağlanırdı.

Borc müqaviləsinə xüsusi diqqət verilirdi. İllik faiz 12 %-dən çox ola bilməzdi. Faizlərin üstünə faiz gəlməsi qadağan idi. Faizlərin məbləği borcun məbləğini üstələdikdə borc ödənilmiş sayılırdı.

Ekloqanın müqavilə hüququna həsr olunmuş titullarında müxtəlif müqavilələrdən bəhs olunurdu. Şifahi və ya yazılı formada bağlanan alqı-satqı müqaviləsinə yunan hüququnun təsiri altında bəh daxil edilmişdi. Ekloqaya görə torpağın icarəsi 29 ildən artıq davam edə bilməzdi. Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların icarəyə verilməsi geniş yayılmışdı. Bununla belə, Ekloqadan icarəyə haqqını ödəməklə dövlət, imperator və kil-sə torpaqlarının icarəyə verilməsi də məlum olur. Ekloqada feodal institutlarından olan emfitevzis-illik haqqı ödəməklə torpağın irsi icarəsi təsbit olunurdu.

Nikah və ailə hüququ. Bizansda nikah pravoslav kilsə hüququ normaları ilə nizamlanırdı. Buna görə roma nikah hüququ ilə müqayisədə nikah hüququ sahəsində yeniliklər diqqəti cəlb edir.

Nikahdan öncə kilsə adəti ilə müşayiət olunan nişanlanma keçirilirdi. Nikahın etibarlı olması üçün müəyyən şərtlərə cavab vermək tələb olunurdu. Bunun üçün nikah yaşına çatmaq (kişilər üçün 15, qadınlar üçün isə 13 yaş müəyyən olunmuşdu), nikaha daxil olanların, onların valideynlərinin və ya qəyyumlarının razılığı, eyni zamanda başqa nikahda və yaxud qohumluq əlaqələrində olmamaq lazım idi. Üç dəfə nikaha daxil olmağa icazə verilir.

Xristian kilsəsinin təsiri altında boşanma üçün qanuni səbəblərin sayı azaldıldı. Dövləti cinayət törətmə, tərəflərdən birinin digərinin həyatına qəsd etməsi, dölü məhv etmə, zinakarlıq boşanmağın üçün səbəb ola bilərdi. Bundan başqa, arvadın yüngül xasiyyətli davranışı (kənar kişilərlə ziyafətlərdə iştirak etməsi, onlarla hədsiz dərəcədə sərbəst davranması, gecə evdən getməsi) da boşanmağa əsas verirdi. Ərin icazəsi olmadan arvad cıdırı, teatr tamaşalarına və digər ictimai yerlərə gedə bilməzdi. Əks təqdirdə ər onu boşaya bilərdi.

Ərlə arvad arasında əmlak münasibətləri Yustinian külliyyatı ilə rəqləmləşdirilirdi.

Vərəsəlik hüququ. Bizans hüququnda vəsiyyəət üzrə və qanun üzrə vərəsəlik fərqləndirilirdi. Vəsiyyəət üzrə vərəsəlik zamanı uşaqların (vərəsə əmlakın 1/3-i qədər) məcburi hissəsi müəyyən olunurdu. Qalan əmlaka isə vəsiyyəət edən şəxs istədiyi kimi sərəncam verə bilərdi. Ümumi qaydaya görə vəsiyyətnamə yazılı şəkildə bağlanırdı. Vəsiyyətnamənin etibarlı olması üçün onu tərtib edəninin tam hafizəsi olmalı və o, öz iradəsini sərbəst ifadə etmək iqtidarında olmalı idi. Bu prosesdə şahidlər iştirak etməli və onu təsdiqləməli idi. Müəyyən kateqoriyadan olan şəxslər əmlaklarını vəsiyyəət edə bilməzdi. Belə ki, 14 yaşa qədər olan şəxslərin, lal-kar, kəmağıl, sərxoş, israfçılığa görə qəyyumluq altında olanların, cinayət törətmiş şəxslərin, xristianlıqdan kənar edilmiş şəxslərin vəsiyyəti etibarsız idi.

Vəsiyyətnamə tərtib edərkən ata arvadının cehizini və nikaha qədərki hədiyyələrini öz əmlakından ayırmalı və əmlakın müəyyən hissəsini öz uşaqları üçün ayıraraq qoymalı idi. Əmlakın qalan hissəsinə isə o, istədiyi kimi sərəncam verə bilərdi.

Kifayət qədər əsas olmayan uşaqları və valideynləri vərəsəlikdən məhrum edən şəxsin vəsiyyətnaməsi etibarsız sayılırdı. Qanunvericilik qanuni vərəsələrin vərəsəlikdən məhrum etmənin əsaslarını müəyyən etmişdi. Bu sırada vəsiyyəət edən şəxsə təhqiramiz münasibət, şəxsin cinayətlərin törədilməsində iştirak etməsi, rüsvayedicilik davranışı, provoslav dinindən dönmə və s. göstərilmişdi.

Vəsiyyət edən şəxs ikinci vəsiyyətnamə tərtib edə bilərdi və bu vəsiyyətnamə formal tələblərə cavab verdikdə birinci vəsiyyətnamə qüvvədən düşürdü.

Hələ Yustinian külliyyatı tərtib olunan dövrdə müəyyən olunmuş qanun üzrə vərəsəliyin əsas prinsipləri bizans hüququnda daha da inkişaf etdirilmişdi. Öncə şəxsin aşağı xətt qohumları - oğul və qızları, onlar olmadıqda, yuxarı xətt qohumları - ata və anası vərəsəliyə çağırılırdı. Belə qohumlar olmadıqda, yan xətt üzrə qohumlar çağırılırdı. Onlar da olmadıqda, digər yaxın qohumlar vərəsə sayılırdı. Bu cür qohumlar olmadıqda, miras qoyanın dul arvadı (dul kişi) əmlakın yarısına vərəsə olurdu, digər yarısı isə xəzinəyə keçirdi.

Qanunvericilikdə qəyyumluq və himayəçilik məsələlərinə də diqqət verilir.

Cinayət hüququ. Bizansda cinayət hüququ sinfi xarakter daşıyırdı. Cəzanın ağırlığı cinayət törətmiş şəxsin əmlak vəziyyətindən və silki mənsubiyyətindən asılı idi. Eyni cinayətə görə azad adamlara və qullara müxtəlif cəzalar verilir.

Yeddi yaşa qədər olan uşaqlar və dəlilər cinayətin subyektı ola bilməzdilər. Belə ki, azyaşlılar adam öldürməyə görə məsuliyyət daşımırdı.

Güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində cinayət törətmiş şəxslər anlaşıq sayılır və cəzadan azad olunurdu. Gecə vaxtı oğrunu və ya cinayət yerində yaxalanmış zinakarı öldürməyə görə cəza verilmirdi.

Proxirona təkçə başa çatmış cinayətə görə deyil, cinayətə hazırlıq faktı müəyyən olunduqda, sui-qəsdə görə də məsuliyyət nəzərdə tutulurdu.

Cəzanı ağırlaşdıran hallardan biri residiv idi.

Bizans qanunvericiliyində (Ekloqada, Proxirona) cinayət və cəzalardan bəhs olunurdu. Dövləti cinayətlər, din əleyhinə olan cinayətlər, əmlak hüquqları əleyhinə olan cinayətlər, mənəviyyat və ailə əleyhinə olan cinayətlər, şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər fərqləndirilirdi.

Dövləti cinayətlərə imperatora qarşı sui-qəsd, dövlət xəyanəti, saxta pul kəsmə və s. aid idi. Belə cinayətlərə görə ölüm cəzası verilir.

Dini cinayətlər sayılan - incilə yalan andıçmə, cadugərlik, dua yazma və s. kimi əməllər ciddi cəzalandırılırdı.

Prixiron müxtəlif növ əmlak cinayətlərini müəyyən edir və onlara görə cəza nəzərdə tuturdu. Qamçılama və oğurlanmış əmlakın qiymətindən ikiqat artıq cərimə ilə cəzalandırılan oğurluq, dörd qat məbləğdə cəzalandırılan soyğunçuluq nəzərdə tutulurdu. Quldurluğa görə isə payaya keçirmə cəzası verilir. Yandırma yolu ilə öz-

gənin əmlakını məhv etməyə, özgənin əmlakı ilə ehtiyatsız davranmaya görə cismani cəza tətbiq olunurdu.

Mənəviyyat və ailə əleyhinə olan cinayətlər ailə və mənəviyyat münasibətlərinə qəsd edirdi. Bunlara nikaha daxil olmağa zorla məcbur etmə, çoxnikahlıq, zinakarlıq, yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqə, zorlama, uşaqsızlıq, heyvanla cinsi əlaqə, rahiyyə qızla əlaqə və s. aid idi. Bu cür cinayətlərə görə ölüm cəzası, şikəst etmə və digər cəzalar nəzərdə tutulurdu. Şikəst etmə cəzalarından əlin, dilin, burnun kəsilməsi, kor etmə, axtalama və qamçılama kimi cəzalardan geniş istifadə olunurdu.

Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər sırasında bizans qanunvericiliyi adam öldürmə cinayətlərinə xüsusi diqqət verirdi. Bu cür cinayətə görə boynun vurulması, qohumları öldürmək üstündə işə yandırma cəzası tətbiq olunurdu. Bu kateqoriyadan olan digər cinayətlərə bədən xəsarəti (belə əməllərə görə şikəst etmə cəzası verilirdi), döymə və işgəncə vermə, azad adamları köləliyə satma, böhən (belə əməllərə görə əlin kəsilməsi və ya cismani cəzalar verilirdi) aid idi.

Bizansda sinfi ziddiyyətlər artdıqca, cinayət cəzaları da güclənirdi. Ölüm cəzası, əzabverici və şikəst etmə cəzaları geniş yayılmışdı. Cərimə cəzası nisbətən az idi. Bir cinayətə görə bir neçə cəzanın verilməsi səciyyəvi hal idi. Əmlak müsadirəsi, başını dibdən qırxdırmaq və s. cəzalardan da istifadə olunurdu.

Proses. Bizansda cinayət işləri üzrə inkvizisiya prosesi bərqərar olmuşdu. İşgəncədən geniş istifadə olunurdu.

Cinayət işləri üzrə müqəssir və şahidlər ayrılıqda dindirilirdi. Cinayət işləri üzrə şahidlər məhkəmə orqanlarının sərəncamı ilə çağırılırdı.

Heç də hər kəs şahid qismində çıxış edə bilməzdi. Belə ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar, qadınlar, muzdulular, kəm ağıllılar, qohumlar, yoxsullar, nöqərlər, ev adamları, yoldaşlar yoldaşı, nöqərlər nöqər üçün, oğullar ataları və atalar oğulları üçün, lallar, karlar, saxtakarlıqda ifşa olunmuşlar, kafirlər, yahudilər xristianlara qarşı şahid ola bilməzdilər.

Şahid ifadələrinin qiymətləndirilməsi onların silki statusundan birbaşa asılı idi: "Rütbəsi və ya vəzifəsi, məşğuliyyəti və ya rifahı olan şahidlər öncədən etibarlı sayılırdı. Qul zümresindən olan şəxslərin, sərsərilərin və naməlumların ifadələri yalnız işgəncə altında verildikdə və digər ifadələrə zidd olmadığı təqdirdə qəbul olunurdu..." ("Ekloqa, XIV, 63).

Məhkəmə, şahidlərdən and içməyi tələb edə bilərdi.

Məhkəmə qərarından narazı olan tərəf apellyasiya ilə yuxarı məhkəməyə müraciət edə bilərdi.

XII FƏSİL

TÜRKİYƏ DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

TÜRKİYƏ DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

X əsrdə Amu Dəryadan şimalda yerləşən Maverəünnəhr (Transoksaniya) Asiya müsəlmanlarının mədəniyyət mərkəzi idi. (Maverəünnəhr, Şimali İran və Əfqanıstanın bir hissəsi Orta Asiya Samanilər dövlətinin tərkibində idi). Həmin əsrin II yarısında Samanilər dövləti süqut etdi.

X əsrin sonunda Maverəünnəhr türklər tərəfindən fəth edildi. Həmin dövrdə türklərə Qaraxanilər sülaləsi başçılıq edirdi. Samanilərin İran və Əfqan sahiblikləri hələ ona qədər Qəznəvilər sülaləsi tərəfindən ələ keçirilmişdi. (Qəznəvilər sülaləsinin ən görkəmli nümayəndəsi Sultan Mahmud (998-1030) olmuşdur. (Əfqanıstan, İranın xeyli hissəsi, Hindistanın geniş ərazisi onun hakimiyyəti altında idi) İran səlcuqların hücumlarına tab gətirə bilmədi.

Səlcuq adı altında məşhur olan oğuz tayfaları Asiyada geniş ərazilərdə yaşayırdı. Türk tayfalarının yürüşləri səlcuq nəslindən olan hərbi başçıların komandanlığı altında baş verirdi.

Türk tayfaları Amu-Dəryadan Xorasana gəlməyə başladılar. Toğrul bəyin və onun qardaşının (Səlcuq nəslindən idi) qalibiyyətli yürüşündən sonra onlar 1040-cı ilə qədər bütün Xorasana hakim oldu, sonrakı 15 il ərzində isə bütün İrani və Xarəzmi fəth etdilər.

1055-ci ildə Toğrulun ordusu Cənubi İraqa girərək Bağdadı ələ keçirdi. Türk ordusu xəlifəni özünün dini başçısı hesab edirdi. Çünki onlar hələ Orta Asiyada olarkən islamı qəbul etmişdilər. Bağdad xəlifəsi Toğrula sultan titulu verdi, bununla da o, müsəlmanların qanuni padşahına çevrildi.

Səlcuq sultanları dövründə (XI əsrin II yarısında) Kiçik Asiya və Suriya türklərə tabe edildi. Qara dəniz və Aralıq dənizindən İran körfəzi və Amu Dəryaya qədər uzanan böyük ərazidə Səlcuqlər dövləti yaradıldı.

Bu dövətdə hərbi-len sistemi təşəkkül tapdı. Səlcuqlər dövləti mərkəzləşmiş dövlət deyildi. Feodalların mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizəsinin siyasi nəticəsi olaraq Səlcuqlər dövləti bir sıra müstəqil dövlətlərə parçalandı. Hər bir dövlətin daxilində xırda feodal sahiblikləri mövcud idi.

Osmanlı imperiyasının yaranması. Kiçik Asiya və ya Anadolu XI əsrin sonunda türklər tərəfindən fəth olundu. Bu yarımada da Konya səltənəti yarandı. Bu sultanlığın paytaxtı müasir Konya şəhəri idi. Lakin 1243-cü ildə monqol tayfalarının işğalı nəticəsində Səlcuq dövləti məğlubiyətə uğradı.

XIII əsrin II yarısında Konya sultanları özlərini monqol sülaləsinin vassaları olduğunu qəbul etməyə məcbur oldular. Monqolların buranı dağıtması, vergi tələb etməsi və monqol canişinin fitnələri kiçik Asiyada iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinə və feodallar arasında mübarizənin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Bunun nəticəsində Konya sultanlığı 10 əmirliyə parçalandı.

Bu cür əmirlikdən biri Anadolunun şimal-qərbində - Kiçik Asiyanın qərb hissəsində, Bizans sahiblikləri ilə qonşuluqda, Mərmərə dənizi sahilində yerləşən Osmanlı əmirliyi idi. Türk tayfa başçısı Ərtoğrulun oğlu Osman bu əmirliyin əsasını qoymuşdu. Beləliklə də, gələcəkdə qüdrətli imperiyaya çevriləcək yeni dövlətin əsası qoyuldu.

Türkiyə feodal dövlətinin tarixini bir neçə dövrə bölmək olar: 1) Osmanlı imperiyasının yaranması və inkişafı dövrü (XIII əsrin II yarısı - XV əsr) Avropa tələffüzünə görə bu imperiya Ottoman imperiyası adlanırdı; 2) Osmanlı imperiyasının çiçəklənməsi dövrü (XVI əsr). Bu dövrdə Şərqə doğru bir sıra müvəffəqiyyətli yürüşlər edildi. Suriya, Fələstin, Misir, İraq Osmanlı torpaqlarına qatıldı; 3) imperiyanın durğunluq və ya ətalət dövrü. Türklər bu dövrü təvəkküf dövrü adlandırır və bu dövrün 100 il davam etdiyini göstərirler (XVI əsrin sonu - XVII əsrin I yarısı). Bu dövr hərbi-lən quruluşunun dağılması dövrüdür. Bu dövrdə türklər Qərbdə Avstriyaya, Polşaya, Venetsiyaya, Şərqdə isə İrana qarşı müharibələr apardılar. Lakin artıq zəiflədiklərinə görə yeni torpaqlar, demək olar ki, əldə edə bilmədilər; 4) «geri çəkilmə dövrü» (ricat dövrü) (XVII əsrin II yarısı - XVIII əsrin sonu). Bu dövrdə Osmanlı imperiyası əldə etdiyi torpaqları itirməyə başladı; 5) İmperiyanın zəifləməsi, parçalanması və məhvi dövrü (XVIII əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri).

XIV əsr ərzində yeni türk dövlətinin özəyi olan Osmanlı imperiyası qüdrətli dövlətə çevrildi. XIV əsrin ortalarında türklər İranda monqol dövlətinin qalıqlarını darmadağın etdi. Türklər (Kiçik Asiyadan gələnər bu cür adlanırdı) bəlkə slavyanlarının müqavimətini qıraraq Serbiyanı öz vassalına çevirdilər. XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində onlar Bolqarıstanı, Makedoniyani, Valaxiyanı və digər torpaqları ələ keçirərək Balkan yarımadası üzərində öz hegemonluqlarını bərqərar etdilər.

Sultan II Mehmetin dövründə (1451-1481) türklər tərəfindən

geniş ərazilər ələ keçirildi. 1453-cü ildə Konstantinopol (indiki İstanbul) Osmanlı imperiyasının paytaxtı oldu.

XV əsrin II yarısında və XVI əsrin I yarısında Osmanlı imperiyası hərbi cəhətdən ən qüdrətli dövlətlərdən birinə çevrildi. XVI əsrin əvvəllərində İran, Suriya, Misir, Fələstin türklər tərəfindən fəth olundu. Avropada Macarıstan, Avstriya türklərə tabe edildi. Asiyada Mesopotamiya fəth edildi. Bağdad şəhəri ələ keçirildi. Afrikada da Osmanlı imperiyası hegemonluq edirdi. Burada Liviya və Əlcəzair türklərə tabe edildi.

Osmanlı imperiyasının əsasını hərbi-len sistemi təşkil edirdi.

Güclü mərkəzləşmiş dövlət aparatının mövcudluğu, türk ordusunun yüksək döyüş qabiliyyəti və dəmir intizam qalibiyyətli yürüşlərin əsas şərtləri idi.

Lakin artıq XVI əsrin sonunda Osmanlı imperiyasında iqtisadi tənəzzülün və hərbi zəifliyin əlamətləri, hərbi-len quruluşunun dağılması açıq-aşkar hiss olunurdu. Hərbi-len sisteminin dağılmasının bilavasitə nəticəsi olaraq Osmanlı imperiyasının hərbi qüdrəti zəiflədi. Mülkədarlar pul verməklə hərbi xidmətdən azad olunur, feodal süvari qoşununun - sipahilərin sayı azalır, onların döyüş qabiliyyəti zəifləyirdi. Mərkəzi aparatın zəifləməsi feodal qiyamlarının baş verməsi üçün şərait yaratdı.

İmperiyanın hərbi-feodal quruluşu zəiflədiyi zaman onun hərbi rəqibləri güclənirdi. XVII əsrdən başlayaraq Osmanlı imperiyası böyük Avropa ölkələrinin müdaxiləsinə məruz qaldı və ələ keçirdiyi torpaqları itirdi. İmperiyanın tənəzzülü prosesi XVIII əsrdə də davam etdi.

XIX əsrin I yarısında Türkiyənin hakim dairələri imperiyanın iflasını dayandıрмаğa cəhd göstərdilər və onu dirçəltmək üçün islahatlar keçirdilər. Tənzimat (islahat) siyasəti Türkiyənin ictimai həyatını bir qədər canlandırdı, ziyalıların vətənpərvərlik ruhunu gücləndirdi, lakin həyata keçirilmiş yeniliklər səthi olduğu üçün imperiyanın ictimai və dövlət quruluşunda köklü dəyişikliklərə səbəb olmadı.

XIX əsrin II yarısında Türkiyədə burjuva münasibətləri inkişaf etdi, zəif də olsa türk burjuaziyası formalaşdı. 1865-ci ildə "Yeni Osmanlılar cəmiyyəti" yarandı. Bu təşkilatın üzvləri - «Gənc türklər» ölkədə konstitusiyaya quruluşunun tətbiq olunmasını qarşıya məqsəd qoydular. Hərəkatın təsiri altında 1876-cı ildə konstitusiyaya işlənib hazırlandı, lakin siyasi səbəblərə görə və feodal ünsürlərinin təzyiqi altında bu akt tezliklə qüvvədən düşdü.

Konstitusiyaya görə iki palatalı parlamentin yaradılması

(palatalar əyanlar məclisi və məclisi - məbusan idi), dinindən asılı olmayaraq hamının qanun qarşısında bərabərliyi, burjua azadlıqlarının reqlamentləşdirilməsi və s. mütərrəqi müddəalar nəzərdə tutulurdu. Eyni zamanda, sultana geniş hüquqların verilməsi mütərəqqi müddəaları heçə endirirdi. Belə ki, sultan baş vəziri və nazirləri təyin edir, hökumətin təkid etdiyi qanunu parlament rədd etdiyi halda onu buraxır, hərbi vəziyyət elan edir, qanunların qüvvəsini dayandırır, polisın məlumatı əsasında dövlətin təhlükəsizliyi üçün zərərli olan şəxsləri imperiyadan kənara sürgün edirdi.

XIX əsrin ortalarından XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövrdə Türkiyənin iri Avropa ölkələrindən iqtisadi və siyasi asılılığı artıdı, ölkə faktiki olaraq asılı vəziyyətə düşdü. Böyük dövlətlər imperiyanın tərkibində olan qeyri-türk xalqlarını dövlətə qarşı mübarizəyə qaldırdılar. Bu da həmin xalqların imperiyanın tərkibindən çıxması ilə nəticələndi. Osmanlı imperiyasının zəifləməsi və dağılmasında iri Avropa ölkələrinin - Rusiya, İngiltərə, Almaniya, Fransanın böyük rolu oldu.

2. İCTİMAİ VƏ DÖVLƏT QURULUŞU

İctimai quruluş. Osmanlı imperiyası hərbi-feodal sistemi əsasında təşəkkül tapmışdı. 1368-ci il qərarına əsasən torpaq dövlətin mülkiyyəti sayıldı. Sultanın tam sərəncamında olan imperiya torpaqları əsasən üç qrupa bölünürdü: hərbi lenlər (kiçikləri timar, iriləri isə zəmət idi); padşah torpaqları (xəssə), məscid (vəqf) torpaqları. Bundan əlavə az da olsa xüsusi sahibkar torpaqları (mülklər) da var idi.

Fəth zamanı ələ keçirilmiş torpaqların bir hissəsi hərbi len qaydasında paylanırdı. Timar həm də zəmətlər şərti və ömürlük sahibliklər idi. Timar və zəmət sahibləri sipahi adlanırdı. Onlar süvari qoşunu təşkil edirdi. Feodalizm dövrü üçün xas olan vassallıq münasibətləri feodal Türkiyəsində də geniş yayılmışdı.

Sipahilər sultandan len sahibliyinə kəndlilərlə birlikdə verilən torpaq sahələri götürürdülər. Bunun müqabilində isə sipahilər hərbi xidmət etməli idilər. Müharibə dövründə sipahilər öz döyüşçüləri ilə birlikdə sultanın ordusunu təşkil edirdi. Sipahi süvari dəstəsi Türk dövlətinin müdafiə və fəth müharibələri dövründə mühüm dayağı sayılırdı. Sipahi öz vəzifəsini yerinə yetirməzdisə və sultanın çağırışı ilə silahlı dəstə ilə gəlməzdisə len ondan alınaraq başqasına verilirdi. Gələcəkdə timar və zəmətlər hərbi xidmətlə bağlı olmayan adi torpaq sahibliyinə çevrildi.

Sipahilər onlara idarə etmək üçün verilmiş torpaqlardan feodal rentası hüququna malik idi. Lakin sipahilər torpağın mülkiyyətçiləri deyil, soltana məxsus olan torpaqları idarə edən şəxslər olduqları üçün, onlar tam həcmdə renta götürə bilməzdilər. Sipahilər xüsusi inzibati və məhkəmə aparatına, eyni zamanda öz sahibliklərinin toxunulmazlığı hüququna malik deyildilər.

Xassələrə gəldikdə, onların bir qismi həqiqi xidmət müqabilində yüksək hərbi və ya inzibati vəzifə sahibləri arasında bölünür, digər hissəsi isə sultan udəllərinə çevrilirdi.

XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində torpaqların sultan tərəfindən saray və mülki məmurların faktiki mülkiyyətinə verilməsi nəticəsində iri feodal-mülkədar torpaq sahibliyi xeyli artdı və yeni feodal-mülkədar təbəqəsi formalaşdı. Hüquqi cəhətdən olmasa da, faktiki olaraq yeni feodallar öz keçmiş hərbi lenlərini hərbi xidmətlə və dövlət qarşısında digər şəxsi öhdəliklərlə bağlı olmayan öz votçinalarına çevirdilər. Feodal sinfində yeni hakim təbəqə olan feodal mülkədarları iqtisadi cəhətdən qüvvətlənərək siyasi hakimiyyətə can atırdı.

Məscid torpaqlarından - vəqflərdən gələn gəlirlər hesabına məscidlər və ruhanilər saxlanılır, ictimai əhəmiyyət kəsb edən obyektlərin (karvansaraların, məktəblərin, əlillər evinin, yolların, qəbiristanlıqların və s.) ehtiyacları ödənilirdi.

Osmanlı imperiyasında vergi ödəyən əhali təbəqəsi raiyə adlanırdı. Bunlara qeyri müsəlmanlar da daxil idi. Onlar şəxsi vergicizyə (bir qədər sonra bu vergi torpaq vergisi ilə birləşdi və xərac adlandı) ödəyirdilər. Xüsusi vəzifəli raiyələr və adi raiyələr fərqlənirdi. Xüsusi vəzifəli raiyələr soltanların xüsusi fərmanları əsasında əvəzində müəyyən iqtisadi imtiyazlardan istifadə etməklə hərbi və təsərrüfat xarakterli mühüm yardımçı funksiyalar icra edirdi.

Xüsusi vəzifəli raiyələrdən biri voynuklar idi. Onlar yardımçı olaraq hərbi xidmət etməli idilər. Voynuklar türk ordusunu ərzaq, nöqər və mehtərlərlə təchiz edirdi. Dinc şəraitdə onlar soltanların otlaqlarını biçir, soltan və vəzir atlarına qulluq edir, soltanın bağlarında işləyirdilər. Voynukların əksəriyyəti bolqarlar idi. Onların başında voynuk - bəy dururdu. Hər bir voynuka xidmətə görə torpaq sahəsi verilirdi.

Xüsusi vəzifəli raiyələrin digər qrupu dərvəncilərdən ibarət idi. Onlar dağlıq yerlərdə yolların silahlı dəstəsini təşkil edirdilər. Dərvəncilər xüsusi məntəqələrdə növbə çəkərək yollarda hərəkətə nəzarət edirdilər.

Həmin raiyələrin digər qrupu martoloslar idi. Onlar hərbi-po-

lis funksiyaları icra edirdilər: sultan ordusu və əsirlərini müşayiət edirdilər. Martoslara silah gəzdirmək icazə verilirdi.

Xüsusi vəzifəli raiyələrdən fərqli olaraq, adi raiyələr (kəndlilər) sipahilərin torpaqlarında işləyərək məhsul istehsal edirdilər. Torpağın sahibi olduğuna və ondan istifadə etdiyinə görə bu cür kəndlilər bir sıra vergilər ödəməli idi.

Sultan Suleymanın qanunlarından göründüyü kimi, XVI əsrdə kəndlilər torpağa təhkim olunmuş və öz sahiblərinin (timarların və zəmətlərin) hakimiyyəti altında idi. Natural və pul rentasından əlavə kəndlilər feodallar üçün işləməli idi.

Dövləti feodallarla kəndlilər arasında münasibətlərə müdaxilə etməkdən məhrum olmuş Sultan Süleyman qanunu feodalların özbaşınalığı üçün geniş imkanlar açdı. Digər qanuna görə, kəndli öz torpaqlarını becərmədikdə və ya pis becərdikdə feodal həmin nədəli geri götürə bilərdi.

Sultan fərmanları kəndlilərə şəhərə köçməyi qadağan edirdi.

Şəhər əhalisi. Şəhər sakinləri, əsasən sənətkar və tacirlərdən ibarət idi. Kəndlilər kimi, onlar da dövlətə və payları yerləşdiyi torpaqların len sahiblərinə bir sıra vergi ödəyirdilər.

Şəhər sənətkarları xüsusi birliklərdə - sexlərdə birləşirdilər. Sexlərin başında şeyxlər dururdu.

Türklər tərəfindən fəth olunmuş torpaqlarda feodal ictimai-iqtisadi quruluşu üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, orta əsrlər dövründə köləlik mövcud idi. Lakin Osmanlı imperiyası zəiflədikcə köləlik də tədricən öz əhəmiyyətini itirirdi. XV-XVII əsrlərdə də Türkiyədə qul əməyindən geniş istifadə olunurdu. Türkiyədə köləliyin mövcudluğu hakim feodal münasibətlərinə heç də zidd deyildi. İmperiyada qul əməyindən istifadə bir neçə əsr davam etdi. O, hələ Balkan torpaqları alındığı zaman meydana gəlməyə başlamışdı. Hərbi yürüşlər zamanı feodallar külli miqdarda əsir ələ keçirirdilər. Onların bir qismi qonşu ölkələrə satılır, digər qismi isə nökrəklik edirdi. Qulların xeyli hissəsi sultana məxsus idi. Şəriətə əsasən ona qənimətin və hərbi əsirlərin beşdə bir hissəsi verilirdi.

Əyanlar və varlı sipahilər də qul sahibi sayılırdı. Qullardan əsasən ev qulluqçusu kimi istifadə olunurdu, lakin qul əməyi kənd təsərrüfatında, sultan donanmasında da tətbiq olunurdu.

Qullar tamamilə hüquqsuz idilər və əşya sayılırdılar. Ağa onu sata, dəyişdirə və vəsiyyəət edə bilərdi.

Dövlət quruluşu. Artıq XV əsrdə Osmanlı imperiyası,

demək olar ki mütləq monarxiya formasında olan dövlət idi. Osmanlı imperiyası dövründə dövlətə sultan (padşah) başçılıq edirdi. Sultan hakimiyyəti atadan oğula irsən keçirdi. Sultan hakim feodal sinfinin iradəsini həyata keçirirdi. O, geniş hakimiyyətə malik idi. Sultan ali qanunverici olmaqla baş hərbi rəis və ali hakim sayılırdı. Sultanın birinci köməkçisi mühüm idarəçilik məsələlərilə məşğul olan və sultanın imzası ilə möhür sahibi olan böyük vəzir idi. Böyük vəzir birinci nazir, hökumət başçısı sayılırdı¹. İdarəçiliyin ayrı-ayrı sahələrinə başçılıq edən bir neçə nazir (vəzir): kəhay bəy (daxili işlər naziri), rəis əfəndi (xarici işlər naziri), dəftərdarı (maliyyə naziri) vəzirin köməkçiləri idi.

Vəzirlərlə yanaşı, dövlətin nüfuzlu şəxslərindən biri gələcəkdə şeyxul-islam adlanacaq müfti idi. O, din məsələləri üzrə sultanın birinci köməkçisi sayılır və qanunların, müqəddəs kitabların (Quranın və sünnənin) təfsirçisi idi.

Mərkəzi idarəçiliyin mühüm orqanı kimi divan və ya dövlət şurası fəaliyyət göstərirdi. İlk öncə bu orqanın fəaliyyəti sultanın sədrliyi altında keçir, sonra isə onun yığıncağını baş vəzir çağırır və iclaslarında sədrlik edirdi. Divanın tərkibinə imperiyanın üç vilayətini əhatə edən bir qədər kiçik vəzirlər daxil idi. Kiçik Asiya, Avropa və Şimali Afrika vilayətlərində ali hakim sayılan üç qazi əsgər, yeniçəriəpaşası, yeni yeniçəri qoşununun rəisi, kaptan paşa (donanma komandanı), üç dəftərdarı (Asiyada, Avropada və Şimali Afrikada maliyyə rəisləri), iki bəylərbəyi (imperiyanın Avropa və Asiya hissələrinin hökmdarları) və nişançıbaşı (dövlət möhürünü saxlayan) fəaliyyət göstərirdi.

Əyalət idarəçiliyi. Balkan yarımadası türklər tərəfindən fəth olunduqdan sonra imperiya iki böyük inzibati vahidə: Rumeliya və Anadolu bəylərbəyliyinə bölündü. Rumeliya bəylərbəyliyinə mərkəzi Sofiya şəhəri olan bolqar torpaqları daxil idi. Bəylərbəyliyin başında «böyük hərbi rəis» və sultanın «fəxri müşaviri» titulu daşıyan bəylərbəyi dururdu. O, birbaşa sultana raport vermək, dövlət arxivlərini saxlamaq hüququna və inzibati hakimiyyətə malik idi. «Böyük hərbi rəis» hərbi hakimiyyətin başçısı olaraq imperiyanın Avropa hissəsində baş komandan sayılırdı. Timar dəftərdarı (maliyyə məmuru), registrlər kəhayı (nəzarətçisi) və alaybəyi (Rumeliya bəylərbəyliyinin diviziya qoşun rəisləri) bəylərbəyin bilavasitə köməkçiləri idi.

1. - Böyük vəzirin dəftərxanası, Osmanlı imperiyasının hökuməti Parlaq Porta və ya Yüksək Porta adlanırdı.

Rumeliya bəylərbəyliyi kiçik inzibati vahidlərə -ayrı-ayrı paşalar tərəfindən idarə olunan vilayətlərə bölünmüşdü. XVIII əsrin I yarısında bütün imperiyada vilayətlərin sayı 28-ə çatmışdı. Onlardan beşi Avropa hissəsində yerləşirdi. Vilayətlər başında sancaqbəyi duran sancaqlara bölünürdü. Hər bir sancaq mütəsəlimlər və ya subaşlar tərəfindən idarə olunan bir neçə qəzanı əhatə edirdi. Qəzalar başında qocabaşı duran bir və ya bir neçə kəndi əhatə edən nahiyələrə bölünmüşdü.

Əyalət idarəciliyində əyanlar mühüm rol oynayırdı. Əyalətin hörmətli və görkəmli vətəndaşı olan əyanlar yerli əhali tərəfindən seçilir və İstanbul hökuməti tərəfindən təsdiq olunurdu.

Məhkəmə. İmperiyanın məhkəmə sistemi ərazi prinsipi üzrə və müsəlman ənənələri əsasında qurulmuşdu. Sultan imperiyanın ali hakimi idi. O, ədalət mühakiməsini ya bilavasitə özü, ya da divan vasitəsilə həyata keçirirdi. Dövlətin ayrı-ayrı hissələrində (Kiçik Asiya, Avropa və Afrikada) üç ali hərbi hakim fəaliyyət göstərirdi.

Məhkəmə sisteminin başında qazilər qazisi dururdu və o yerli qazilərə rəhbərlik edirdi. Üç növ məhkəmə fəaliyyət göstərirdi: orfi, şəri və zimmi. Şəri məhkəmələr cinayət işlərinə, orfi məhkəmələr mülki işlərə, zimmi məhkəmələr isə qeyri-müsəlmanlarla əlaqədar olan işlərə baxırdı.

Qazilər və naiblər də hakim idi. Öz dairələrində geniş hakimiyyətə malik olan mülki və cinayət işləri üzrə qərarlar qəbul edən qazilər böyük nüfuz sahibi idi. Xüsusi kitablarda qeyd alınmış qazilərin qərarları hüququn mühüm mənbələrindən biri sayılırdı.

Bütövlükdə məhkəmə sistemi inzibati-ərazi bölgüsünə uyğun idi. Lakin dəniz ticarəti ilə bağlı iri şəhərlər var idi. Burada məhkəmə dairələrinin sayı daha çox idi. İmperiyanın çiçəklənməsi dövründə 24 baş məhkəmə və 126 ikinci dərəcəli məhkəmə fəaliyyət göstərirdi. Şeyxulislamın sədrliyi altında ali şəriət məhkəməsi ali apellyasiya instansiyası idi. O, şərti olaraq iki vilayət palatasına - qazi əsgərlər başda olmaqla Rumeliya və Anadolu palatalarına bölünmüşdü.

Qazilərdən əlavə, müftilər də hüquq məsələləri ilə məşğul idi. İlahiyyatın bilikçiləri kimi müftilər çox vaxt ictimai və dini ittihamçı qismində çıxış edərək konsultant idi. Onlar ömürlük təyin olunurdu. Şəhərlərdə əksər cinayət işlərinə polis məmurları olan subaşlar baxırdı.

Maliyyə idarəciliyi. Türk imperiyasının maliyyə sistemi

dövlət xəzinəsini yüksək gəlirlərlə təmin etməyə, habelə feodallara verilmiş len hüquqlarını təmin etməyə yönəldilmişdi. Maliyyə idarəsinə paytaxt dəftərdarları başçılıq edirdi. Onlar əyalətləri, sancəqləri, qəzaları və nahiyələri, habelə əmlak sahiblərini və müvafiq vergi məbləğini qeydə alan kadastr kitablarını saxlayırdılar. Vergidən yığılan gəlir dövlət xəzinəsinin və sultanın əsas gəlir mənbəyi idi. Bununla yanaşı, sultan daxili və xarici rüsumlardan, dövlət əmlakının, mədənlərin və şaxtaların icarəsindən yığılan gəlirləri əldə edirdi.

Türk imperiyasının hərbi quruluşu Balkan yarımadası fəth olunduqdan sonra ilk üç əsr ərzində yüksək səviyyədə idi. Ordunun özəyini ayrı-ayrı silahlı dəstələrdən komplektləşdirilən süvari dəstə təşkil edirdi. Süvari dəstə ilə yanaşı Sultan Orxanın dövründə (1326-1359) yaradılmış yeniçəri korpusu böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu, sipahilərlə müqayisədə yeni nizami hərbi birləşmə idi. Həmin dövrdə orta əsr Avropa dövlətləri hələ nizami piyada qoşun yaratmamışdılar. Bu korpus yaxşı hərbi təlim keçmiş gənclərdən ibarət idi. Onlara öz vəzifələrindən yayınmamaq və ailələri barədə düşünməmək üçün evlənmək qadağan idi. İmtiyazlı vəziyyətdə olan yeniçəri korpusu sultandan xeyli mükafat və tez-tez hədiyyələr alırdı. Onlar bəzən sultan və vəzirləri devirərək ölkənin siyasi həyatında iştirak edirdilər.

3. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Türkiyə feodal hüququnun inkişafını iki dövrə bölmək olar:

Birincisi, 1299-1839-cu illəri əhatə edən Tənzimata qədərki dövr; ikincisi, 1839-1923-cü illər - Tənzimatdan sonrakı dövr.

Türk feodal hüququnun inkişafı əsası 1299-cu ildə Osman bəy tərəfindən qoyulmuş Osmanlı dövlətinin yaranması ilə başlanır. Yeni təşəkkül tapmış Osmanlı dövləti müsəlman dövləti idi. Onun hüquq sistemi müsəlman hüququ əsasında qurulmuşdu.

Müsəlman hüququ geniş və dar mənada başa düşülür. Geniş mənada müsəlman hüququ şəriət adlanaraq iki qisimdən ibarətdir. Bu qisimlərdən birincisi ibadət adlanır və Allah ilə bəndə arasında mövcud olan əlaqələrin tənzimlənməsinə xidmət edir. Şəriətin ikinci qismi isə muamələt adlanır və müsəlmanla müsəlmanın, müsəlmanla qeyri-müsəlmanın, müsəlmanla onun ailəsi arasında, müsəlmanla müsəlman icması (dövlət strukturları), müsəlman dövləti ilə müsəlman və qeyri-müsəlman dövləti arasındakı əlaqələrin tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Müsəlman hüququ dar mənada fiqh ad-

lanır və şəriətin muamələt bölməsini əhatə edir. Fiqh, yəni ictimai münasibətləri tənzimləyən prinsip və hüquq normalarının məcmusundan ibarət olan müsəlman hüququ digər hüquq sistemləri kimi müxtəlif sahələrdən (məs. mülkiyyət hüququ, öhdəlik hüququ, ailə-nikah hüququ və s.) ibarətdir.

İslam dininə uyğun olaraq, insanların hərəkətlərini düzgün yola yönəltmək məqsədi ilə hüquqi göstərişləri bilavasitə Allah verir. Bu baxımdan, müqəddəs müsəlman kitabları istər şəriətin, istərsə də islam dininin əsas mənbəyi sayılırdı. Müqəddəs kitablar sırasında ilk növbədə Allahın kəlamı olan Qurani-kərimi və hədislər məcmusu olan sünnəni qeyd etmək lazımdır. Burada dini və mənəvi göstərişlərlə yanaşı, hüquq normaları da (məs. vərəsəlik üzrə normalar) öz əksini tapmışdır. İkinci dərəcəli mənbələrə icma (konsensus) və qiyas aiddir.

Osmanlı feodal hüququ dini xarakter daşdığına görə hüquq normaları dini göstərişlərə çevrilmişdir.

Lakin müsəlman hüququnun türk feodal dövlətində öz yerini tutması uzun bir zaman çəkmişdir. Bu müddət ərzində Türk dövləti müsəlman hüquq məktəblərinin hüquq məsələlərinə olan baxışlarını araşdırmış və digər hüquq məktəblərinə nisbətən ictimai münasibətləri tənzimləməkdə öz liberallığı və əlverişliyi ilə səciyyələnən hənəfi məktəbinin görüşlərini seçmişdir¹. Hənəfi məktəbinin üstünlük vermiş Osmanlı dövləti onu seçdikdən sonra belə, Allahın bəndələrinin mənafeələrini təkcə şəriətə əsasən deyil, həm də qanuna uyğun həll etməkdə davam edirdi.

Osmanlı dövlətinin ilk dövrlərində fiqh (müsəlman hüququ) kitabları kifayət qədər mövcud olsa da, məhkəmə orqanları bu mənbələrə deyil, müəyyən hüquq məsələləri üzrə türk islam hüquqşünaslarının yekdil rəylərini ifadə edən fitva kitablarından istifadə etməyi üstün tutmuşdur. Bu onunla əlaqədardır ki, bu fitva kitabları bir növ müsəlman hüququ üzrə kitabları əvəz etmiş, sual-cavab şəklində olduğu üçün rəsmi qanun kimi qəbul edilmişdir.

Osmanlı dövləti müsəlman hüququnun tətbiqi sahəsində digər türk dövlətlərindən fərqli bir yol seçmiş, onu türk xalqının adət-ənənəsinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Digər tərəfdən, müsəlman hüququ və onun əsas qaynaqları olan Quran, sünnə, qiyas və ya icmanın normaları feodal Türkiyəsində cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar yaranan bütün münasibətləri hərtərəfli tənzimləmirdi. Buna gö-

1. Əbu Hənifənin ardıcılıarı hənəfilər qiyasın (analogiyanın) tətbiqinin əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd edirdilər.

rə də sultanlar müsəlman hüququ əsasında qanunnamələr tərtib etmiş və fərmanlar vermişdir. Dünyəvi qanunlar topluları qanunnamə adlanırdı. Bu cür qanunnamə və fərmanlar ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayırdı.

Türk qanunvericiliyi Osmanlı imperiyasının inzibati və maliyyə quruluşunu tənzimləməklə Osmanlı feodal qaydasına qarşı cinayətlər üzrə cinayət-hüquq normalarının yeganə mənbəyi idi. Lakin uzun müddət (XV əsrin ortalarından) ilk Osmanlı sultanlarının qanunvericilik aktları sistemləşdirilməmiş vəziyyətdə, dağınıq halda idi. İlk məcəllələşdirmə Sultan II Mehmet dövrünə (1451-1481-ci illər) təsadüf etmişdir. Bu dövrün qanunnamələrindən biri üç hissədən ibarət idi: 1-ci hissə vəzifəli şəxslərə, onların rütbə və səlahiyyətlərinə, 2-ci hissə saray mərasimlərinə, 3-cü hissə cinayət hüququna (əsasən məmurlara aid cinayət və cəza məsələlərinə) və bəzi başqa məsələlərə həsr olunmuşdu.

Bu məcəllə ilə yanaşı, II Mehmetin öz mahiyyəti, strukturu, üslubu, arxaik dili ilə fərqlənən digər məcəlləsi əhəmiyyətli mənbə idi. Bu qanunnamə öz dövrünün sosial-iqtisadi və hüquq məsələlərini əhatə edirdi. Onun bölmələri zinakarlığa görə cəzalara, savaşa və adam öldürmə məsələlərinə həsr olunmuş vergi və ticarət rüsumlarından, köçərilərdən (yürüklərdən), qeyri-müsəlmanların vergi və rüsumlarından bəhs edirdi.

II Mehmetdən sonrakı dövrdə Osmanlı qanunvericiliyinin inkişafında Sultan I Səlimin (1512-1520), I Süleyman Qanununun (1520-1566), I Əhmədin (1603-1617) böyük rolu olmuşdur. Sultan I Səlimin qanunvericilik fəaliyyəti, onun oğlu gələcək Sultan Süleyman Qanununun, eləcə də sonrakı sultanların qanunyaradıcı fəaliyyətinə böyük təsir göstərmişdir.

Sultan I Səlimin dövründə ictimai münasibətləri tənzimləyən müxtəlif qanunlar verilmişdi. Bu qanunlarda əkinçi əhali, maldar və şəhərlilərdən vergi yığıma məbləği və qaydalarına dair müddəalara rast gəlmək olar. I Səlimin cinayətlərə görə cəzalara dair sərəncamı da (siyasətnaməsi) əhəmiyyətli qanunvericilik aktı idi.

I Səlimin qanunnaməsinin ilk bölmələri cinayət hüququndakı yeniliklərə, digərləri isə vergi qoyma məsələlərinə, torpaq nadəllərinə həsr olunmuşdu.

I Səlimin qanunnaməsi ilə II Mehmetin məcəlləsi arasında müəyyən oxşarıqların olması ilə yanaşı, fərqlər də diqqəti cəlb edir. I Səlimin dövründə qanunvericiliyin əsas prinsipləri inkişaf etdirilmiş, sultanın qərarlarına əsaslanmış hüquq normalarının tətbiqi dairəsi genişləndirilmişdi. Qanunnamədə feodal hüququna aid bir

çox müddəalar (kəndlilərin sipahi torpaqlarına təhkim olunması, timar torpaq sahibliyi sisteminin möhkəmləndirilməsi, "azad (yəni, fiskin (dövlətin) müdaxiləsindən azad olunmuş) timar kateqoriyasının yaranması, vergi normalarının işlənilib hazırlanması və s.) daha dəqiq müəyyənləşdirilmişdi. Bütün bunlar Osmanlı imperiyasının feodal quruluşunun əsas elementlərinin təşəkkül tapmasının I Səlimin dövründə başa çatdığını və cəmiyyətin sosial strukturunun hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirildiyini göstərir.

Xeyli hüquqi islahatlar I Süleymanın qanunnaməsi ilə bağlı olmuşdur. Burada müsəlman qanunları ilə qəbul olunmuş cinayətlərə görə cəzalar ən geniş yayılmış cəza-cismani cəzaların təyin olunması qaydası, hərbi nadellərin sahiblərinin hüquq və vəzifələri, vergi qoyma qaydası, habelə vergi ödəyən əhali qruplarına aid hüquq normaları nəzərdə tutulmuşdu.

Süleyman qanunnaməsi isə üç fəsiləndən ibarətdir. Hər bir fəsilin daxilində bir neçə bölmə mövcuddur. I fəsil dörd bölmədən ibarətdir: 1. zınakarlığa görə cərimə və cəzalara dair; 2. quldurluğa, savaşıma və adam öldürməyə görə cəzalara dair; 3. şərab içməyə, oğurluğa və zorakılığa görə cəzalara dair; 4. cismani cəza və cərimələrə dair.

I Səlim qanunnaməsindən fərqli olaraq Süleyman qanununun məəcəlləsi ayrı-ayrı xüsusi halları konkretləşdirir. Lakin üç əsas hissədən ibarət ənənəvi struktur dəyişməz qalır; 1. cəzalara dair müddəalar; 2. len torpaq sahibliyi, raiyyələr və onlardan yığılan vergilərə dair maddələr; 3. bazar rüsumlarına dair maddələr.

İkinci fəsil yeddi bölmədən ibarətdir: 1. timar sahiblərinə dair; 2. sipahilərin sahibliklərinin tərkibinə dair; 3. xəzinənin rüsumları və gəlirlərinə dair, Səməndər qalası, Morava, Drin və İbar çayları ilə daşınma haqqında qanun, mədənlərə dair və s.; 4. raiyyələrdən yığılan müxtəlif vergilərə dair; 5. badi-həva vergilərinə (toxunulmazlıq hüququ əsasında torpaq sahibi üçün yığılan vergi) və əmlak bölgüsünə dair; 6. taxıl, üzümlük və otlaqdan alınan natural vergilərə (uşr) dair; 7. müsəlmanlara, yaya (piyada qoşun növü) və piyadalara dair.

Üçüncü fəsil də yeddi bölmədən ibarətdir: 1. raiyyələrə dair; 2. qeyri-müsəlmanlara dair; 3. azaplara ("subay, hərbi gəmidə matros və ya əyalətlərdə, qala qarnizonlarında yerli hərbi dəstələrin sırayı əsgəri) dair; 4. yürüklərə və avara adamlara dair; 5. vaxlalara (Bolqarıstan və Serbistan ərazisində yaşayan maldarlıqla məşğul olan tayfalar) dair; 6. vergi qoyma məsələsində yeni qaydaların ləğvinə dair; 7. oduqlara dair qanun. Süleyman qanunnaməsinin

əsasları həmin dövrdə tərtib olunmuş Osmanlı imperiyasının vilayətlərinə dair bir çox qanunlarda konkretləşdirilmişdir. Bu cür qanunlarda müxtəlif yerli özünəməxsus şərait və buna uyğun adət hüququ normaları əks olunmuşdu.

Süleymanın dövrünə təsadüf edən şeyxul-islamın tərəfindən suallara verilmiş cavablar şəklində olan bir çox fitvaların mövcudluğu göstərir ki, dövlət bütün vasitələrlə yerli əyanların xüsusi hüquq münasibətlərinin saxlanması və hətta genişlənməsinə (yəni, onların ümumi hüquq müddəalarını yerinə yetirməkdən boyun qaçırmasına) yönəlmiş olduğu cəhdlərin qarşısını almağa çalışırdı.

Sultan I Əhməd 1609-cu il “Torpaq qanunu adlı məcəlləsinin təhlilindən göründüyü kimi, burada əsasən torpaq sahibliyi və vergi qoymaqla bağlı müxtəlif xüsusi hallar barədə bu dövrdə verilmiş qərarlar əks olunur.

Osmanlı qanunvericiliyinin inkişafında XVI-XVII əsrlərdə daha çox diqqəti cəlb edən hüquqçuların (məs. nişançıların, şeyxul-islamın) böyük xidməti olmuşdur. Bu dövrdə fiqh kitablarından geniş istifadə olunmuşdu.

Türk feodal hüququnun ikinci inkişaf dövrü 1839-1923-cü illəri əhatə edir və Tənzimatdan sonrakı dövr adlanır. İkinci dövrün əvvəllərində müsəlman hüququ yeni yaranmış ictimai münasibətləri tənzimləməkdə bir növ çətinlik çəkir və yeni qanunların yaranması zərurəti ortaya çıxırdı. Bir tərəfdən fiqh kitablarında olan şəri hökmlər (şəriətin nəzərdə tutduğu hökmlər) məcəllələşdirilir, digər tərəfdən isə, zamanla bağlı ehtiyacları ödəmək üçün yaradılan təlimat və nizamnamələr şəklində yeni qanunlar ortaya çıxırdı. Bu cür dualizm sübut müsəlman hüququ (öhdəlik hüququ, əşya hüququ və məhkəmə üsulu qaydaları) əsasında 1851-ci ildə qəbul olunmuş Məcəllə və özündə bir çox yenilik ehtiva edən “Ərazi qanunudur.

Bu dövrün mühüm xüsusiyyətlərindən biri qanunyaradıcılıq fəaliyyətinin genişləndirilməsidir. Daxili və xarici iqtisadi əlaqələrin artması yeni hüquq münasibətlərinin ortaya çıxmasına səbəb olurdu. Türkiyədə yeni yaranmağa başlamış qərb tipli ticarət şirkətləri, sığorta və təmsilçilik idarələrinin fəaliyyətləri müsəlman hüququnun Hənəfi məktəbinin qayda-qanunları ilə tam şəkildə tənzimlənmirdi. Bunun nəticəsində qüvvədə olan qanunvericilikdə müəyyən təzadlar ortaya çıxırdı. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün bəzi qanunlar Avropadan götürülür və olduğu kimi türk qanunvericiliyinə daxil edilirdi. Bu dövrdə qəbul edilmiş “Yeni ticarət qanunu belə qanunlara misaldır. Bu qanunda müsəlman hüqu-

qunun qadağan etdiyi faizə icazə verilmiş və sığortaya xüsusi yer verilmişdi.

Zaman keçdikcə türk dövlətində tam gücü ilə tətbiq olunmayan bu Avropa qanunları öz yerini müsəlman hüququ əsasında yaradılmış yeni qanunlara verdi. Lakin bu proses Avropadan götürülmüş qanunları müsəlman hüququnun prinsiplərinə uyğunlaşdırmaq istiqamətində deyil, onlara müsəlman hüququnda əsas axtarılıb tapmaq səpkisində davam etmişdir. Bunun üçün türk hüquqşünasları rəsmi Hənəfi hüquq məktəbinin qayda-qanunları çərçivəsindən çıxaraq digər hüquq məktəblərinə - Şafii Maliki və Hənəli məktəblərinə aid olan fiqh kitablarına da müraciət etmişlər. (Bu dövrdə qəbul olunmuş "Ailə hüququ qərarnaməsi buna misaldır). Həmin qanunlar Avropa qanunlarına bənzəyən islam qanunlarıdır. Bu qanunlar sonralar qanunverici orqan kimi yaradılmış "məclisul-məbusan (nümayəndələr məclisi) tərəfindən hüquqi dəyər nöqtəyi - nəzərdən baxılmış və yerli realığa uyğunlaşdırılmışdır.

Türk feodal hüququ müsəlman hüququnun qaynaqları sırasında ayrıca olaraq göstərilməyən "fitvalar məcmuəsini də bir qaynaq kimi qəbul edir.

Beləliklə, şəriətlə bərabər türk feodal hüququnun mənbələrinə müxtəlif qanunnamələr, ali dövlət hakimiyyət orqanlarının təlimatları, onlar tərəfindən hazırlanmış müxtəlif "Nizamnamələr, Qərbdən iqtibas edilərək eyni ilə Türkiyəyə gətirilən müxtəlif qanunlar aid edilir. Bunların yaranması və həyata keçirilməsi üçün Xəttəhumayundan (Ali Fərmandan) istifadə olunurdu. Xəttəhumayun şeyxulislamın fitvası ilə qanunlar sistemində edilməli olan bütün dəyişikliklər üçün hüquqi bir əsas kimi çıxış edirdi.

Türk feodal hüquq sistemi müsəlman hüququ əsasında qurulduğu üçün ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində müsəlman hüququnun müxtəlif hüquq institutlarını əsas götürmüşdü. Bunlara dövlət hüququ, mülkiyyət hüququ, öhdəlik hüququ, müqavilə hüququ, əşya hüququ, ailə və nikah hüququ, vərəsəlik və ya miras hüququ, cinayət və ya cəza hüququ, prosessual hüquq aiddir. Bu hüquq sahələrindən ibarət olan müsəlman hüquq sistemi digər hüquq sistemlərindən müəyyən məziyyət və xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən bəzilərini qeyd etsək müsəlman hüququnun fərdi və ilahi xarakter daşmasından, onun dinlə sıx əlaqədə olaraq nübüvvətlə (peyğəmbərliklə) bağlılığından, ən ədalətli hüquq sistemi hesab edilməsindən və əbədi, dəyişməz hüquq olmasından bəhs etmək lazım gəlir.

Mülkiyyət hüququ. Mülkiyyət hüququ mütləq, məhdudlaşdırıla bilməyən toxunulmaz bir hüquqdur. Bu hüquqa əsasən hər bir mülk sahibi öz mülkiyyətindən başqasına zərər vurmamaq şərtilə istədiyi kimi istifadə edə bilər. Mülkiyyət müsəlman hüququna əsasən dörd üsulla əldə olunur: vərəsəlik üsulu ilə; mülki müqavilələr yolu ilə; tapıntı yolu ilə; hərbi qənimət yolu ilə.

Torpaq üzərində mülkiyyət hüququ. Türk feodal mülkiyyəti də Quranın müddəaları ilə bağlı idi. Həmin müddəalara görə, yer üzərində və göydə olan hər nə varsa Allaha məxsusdur, Allahın mülkiyyətidir. Həmin müddəaya müvafiq olaraq Peyğəmbərin, onun vasitəsilə Allahın nümayəndəsi olan sultan Türk dövlətində kübar və dini hakimiyyətin başçısı sayılırdı, istila olunmuş ölkələrdə becərilən torpağı sipahi lenləri qaydasında layiqli müsəlmanlara paylayırdı. Sipahi leni hərbi xidmətə görə mükafat kimi verirdi. Verilmiş lenə görə sipahi müharibə zamanı silahlı gəlməli və özü ilə lenin böyüklüyündən asılı olaraq müəyyən sayda süvari döyüşçü gətirməli idi. Bu vəzifəni icra etməmək üstündə feodal lendən məhrum olunurdu. Feodallar malik olduğu torpaqlarda yaşayan kəndlilərdən vergi yığırdılar. Bununla yanaşı, Sultan müstəsna hallarda xüsusilə fərqlənmiş ayrı-ayrı sərkərdələrə, yüksək dövlət məmurlarına len sahibliklərini həmişəlik verirdi. Lakin sipahi ona verilmiş sahibliyi sata və ya digər şəkildə özgəninkiləşdirə bilməzdi, hətta həmin sahiblik irsən belə keçmirdi. Göründüyü kimi, sipahi leni dövlətin mülkiyyəti olaraq qalırdı. Bununla belə, sipahi ona verilmiş torpaqlarda əhali üzərində geniş hakimiyyətə malik idi. Sipahi öz sahibliyində yaşayan əhalinin məhkəmə qaydasında geri qayıtmasını tələb edə bilərdi.

Kəndli ona verilmiş torpağı becərməli idi. Kəndli torpağı becərmədikdə və onu tərک etdikdə sipahi həmin torpaq sahəsini başqasına verirdi. Göründüyü kimi, kəndli torpağın mülkiyyətçisi deyildi. Bu cür torpaqlar türk hüququnda "miri torpaqları adlanmaqla dövlətin mülkiyyəti sayılırdı.

Müsəlman kəndli feodala natura (aşar) formasında vergi ödəyirdi. Qeyri-müsəlman kəndlilər isə len sahibinə xərac, can vergisi (cizə), xüsusi vergilər verməli idi. Biyar da geniş yayılmışdı.

Süleyman qanunnaməsində qeyd olunduğu kimi, ölkədə olan bütün torpaqlar dövlətin sayılırdı. Onlar üzərində mülkiyyət hüququ dövlət xəzinəsinə məxsus idi.

Türkiyədə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı nəticəsində türk feodalizminin dağılması türk feodal mülkiyyətinin xarakterin-

də də əks olunmuşdu. XVIII əsrin əvvəlində len sistemi sürətlə dağılmağa başladı. Türk feodalları (sipahilər) var-yoxdan çıxırdı. Çünki əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq feodal rentasının məhdud şəkildə olmasına və qiymətdən düşməsinə görə sipahi ordusunu saxlamaq və silahlandırmaqla bağlı xərclərin yerini doldura bilmirdilər.

Göstərilən proseslər sipahiləri öz lenlərinə diqqəti artırmağa, onlardan səmərəli istifadə etməyə vadar edirdi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar qiyməti olduğu üçün sipahilər əmtəə əkinçi təsərrüfatları olan çifliklər yaratmağa başladılar. Sipahilər çifliklərdə istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarını satmaqla varlanırdı.

Əşya hüququ. Əşya əşya hüququnun obyektı olmaq üçün müəyyən xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər dördüdür: 1.əşya müəyyən dəyərə malik olmalıdır. Əşyanın dəyərinin aşağı həddi əlli dirhəmdir; 2. əşya kimə isə məxsus olmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Elə əşyalar var ki, onlar müştəək olub heç kimin mülkiyyəti ola bilməz. Məsələn: hava, od, dəniz, çay və səhra; 3.əşya artım qabiliyyətinə malik olmalıdır. 4. əşya şəriətlə halal buyurulmalıdır. İçki istehsal edən zavod, donuz sürüsü, musiqi alətləri, qeyri-müsəlman şair və filosofların əsərləri müsəlman mülkiyyətində ola bilməz. Müsəlman hüququna əsasən əşya müxtəlif baxımdan təsnif olunur. Bunlardan daşınar və daşınmaz, bölünən və bölünməz, tükənən və tükənməz, spesifik və əvəzedilən, mülkiyyətdə olan və mülkiyyətə keçə bilən əşyanı göstərmək olar.

Mülki və əmlak münasibətləri. Osmanlı dövlətində insanların silki bölgüsü, demək olar ki, yox idi. Şəxsi status - birincisi, təbəəlik faktı ilə (və ya onun olmaması ilə), ikincisi, mömin müsəlman icmasına mənsubiyyətlə müəyyən olunurdu. Qalan məsələlərdə (ruhanilərin müqəddəs dini imtiyazları istisna olmaqla) müsəlmanlar bir-birinə bərabər sayılırdı. Əmlak hüquqları sahəsində də onların hüquqları bərabər idi.

Birbaşa imamın və sultanın tabeliyində olmayan bütün şəxslər üç daxili qrupa bölünmüşdü: 1) Əvvəllər müsəlman dininə mənsub olan izqoylar (onlar qanundan kənar sayılırdı); 2) İmperiyaya müvəqqəti gəlmişlərə aid olan gəlmə müsəlmanlar daxil olmaqla əcnəbilər; 3) Başqa dindən olan vassallar. Sonuncular şəxsi və əmlak münasibətləri sahəsində müsəlmanlara bərabər sayılırdı, lakin onlar imperiyada mövcud olan dini-ictimai qaydaya əməl etməli, islam və türk adətlərinə riayət etməli idilər (məs. öz ölümlərini açıq dəfn etməməli, şərab içməməli idilər).

Qeyri müsəlmanların hüquqi statusu möminlərin vəziyyətindən fərqlənirdi. Hüquqi fərqlərin əsasları VII əsrdə xəlifə Ömerin xüsusi əmrilə qoyulmuşdu. Qeyri-müsəlmanlara (xristianlara və yahudilərə) müsəlman sahibliklərində yeni monastrlar, kilsələr salmaq, olanlarını isə yeniləşdirmək qadağan idi. Onlar öz uşaqlarına Quranı öyrədə, özləri isə ərəb yazısını öyrənə bilməzdi. Qeyri-müsəlmanların üzərinə Quranın ehkamlarına əməl etməklə bağlı müxtəlif məişət qadağaları qoyulurdu: şərab içməmək, uzun saç buraxmamaq, müsəlman paltarları geyməmək və s. Onlar bu cür qadağalara əməl etdikdə, müsəlmanlar qeyri-müsəlmanların məqbərə və ziyarətkahlarına hörmətlə yanaşmalı idilər.

Əşya hüququ özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi. Burada həm zəif inkişaf etmiş mülkiyyət münasibətləri ilə bağlı müsəlman hüququnun ümumi əsasları, həm də hərbi-len münasibətlərinin özünəməxsus şərtləri öz əksini tapmışdı.

Tam mənada yalnız daşınar əmlak mülkiyyət ola bilərdi. Daşınmaz əmlak müəyyən şərtlərə əməl etməklə Allah tərəfindən möminlərə verilmiş mülkiyyət sayılırdı. Müstəqil sahiblik hüququ, girov hüququ (qərb ənənələrinə bənzər hipoteka), özgə əşya üzərində hüquq tanınmırdı. Dini idarə və təşkilatların əmlakı - vəqf daha çox toxunulmazlıq statusuna malik idi. Lakin vəqflərin alqı-satqısına icazə verilmirdi (dəyişmək, icarəyə vermək olardı). Fərdi şərtsiz torpaq sahibliyi olan mülklərə aiddə müəyyən məhdudiyətlər mövcud idi. Torpaqla bağlı əqdlər üçün də məhdudiyətlər nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, şəriət hüququna görə raiyələr len sahibləri-sipahilərin icazəsi olmadan öz nadəllərinə sərəncam verə bilməzdi-lər.

Öhdəlik hüququ müqavilələrin etibarlı olması üçün sərt formal şərtlərin olmaması ilə səciyyəvidir. Müqavilələr üçün mühüm meyar onun ləğv oluna bilməsi və ya ləğv oluna bilməməsi idi (məs. alqı-satqı müqaviləsi, hətta bütün hərəkətlər icra olunduqda və haqqı ödənildikdə belə (alıcı və satıcı bir-birinin gözü qarşısında olduğu təqdirdə) pozula bilərdi). Əqdlərin çoxu (ssuda, yükdaşıma, şirkət) ləğv oluna bilən, yəni birtərəfli qaydada pozulması mümkün olan əqdlərə aid idi. Sultanların qanunvericiliyində sənət və ticarət fəaliyyətinin bir çox növləri üçün rəqlamentləşdirici sərt şərtlər nəzərdə tutulmuşdu. Bunlar satışa çıxarılan məhsulun qiyməti, xarici görkəmi və onların qablaşdırılması qaydası idi. Tələbləri pozma üstündə sənət və ticarət sexləri üzvlüyündən xaric etmə tətbiq olunurdu ki, bu da müəyyən peşə ilə məşğul olmanın qadağan olunmasına bərabər idi.

Ailə və nikah hüququ. İslam hüququna əsasən ailə qurmaq Allaha xoş gələn bir əməldir və imkanı olan hər bir müsəlman ailə qurmalıdır. Hər bir müsəlmana hər biri ilə eyni dərəcədə ədalətli olmaq şərti ilə eyni zamanda dörd arvad almaq ixtiyarı verilir. Nikah həddi-buluğa çatmış və ağılı başında olan iki şəxsin könüllü itifaqıdır. Yaxın qohumlarla (qohumluğun 3-cü dərəcəsinə qədər), qul qadınlarla nikah qadağan idi. Müsəlmana kitab əhlindən (yəhudi və xristianla) olan qadınlara evlənməyə icazə verilir. Müsəlman qadınlarının isə qeyri-müsəlmana ərə getmək ixtiyarı yoxdur. Evlənmək -üç əməldən ibarət olan hüquqi aktdır: 1. görüşmək; 2. nişan; 3. toy.

Evlənmək istəyən hər bir kişi özünün gələcək həyat yoldaşına müəyyən məbləğ pul və ya daşınmaz mülkiyyətdən ibarət "mehr verməlidir. Müsəlman hüququnun nəzərdə tutduğu mehrin bizdə mövcud olan başlıq və Orta Asiyadakı kalımla heç bir əlaqəsi yoxdur. Mehr qadının gələcək sosial təminatı üçün verilən puldur. Qızın valideynləri və hətta onun gələcək qanuni əri mehrə toxuna bilməzlər. Mehrin miqdarı qızın yaşından, gözəlliyindən, onun ailəsinin sosial pillədə tutduğu mövqedən və ərə gedənin bakirə və ya dul olmasından asılıdır. Mehr iki dəfəyə verilə bilər. Mehrin ilkin miqdarı toydan qabaq verilir və rəmzi xarakter daşıyır. Mehrin ikinci hissəsi qadının ilk tələbi ilə ödənilir. Əgər kişi öz yoldaşının mehrini verməmiş dünyasını dəyişirsə, mehrin məbləği borc kimi onun mirasından ödənilir.

Nikah evlənənlərin razılığı və iştirakı, valideynlərin iştirakı və ya yazılı razılığı ilə şahidlərin hüzurunda kəsilir. Nikah kəsilməyə, nikah müqaviləsi bağlanmalıdır. Nikah müqaviləsində hər iki tərəfin şərtləri nəzərə alınır. Nikah müqaviləsi tərəflərin iradəsi ilə pozula bilməz. Nikah müqaviləsinin pozulması üçün mütləq məhkəmə hökmü lazımdır. Nikah müqaviləsində ailənin illik xərci, harada yaşayacaqları, kişinin ikinci bir arvad almayacağı kimi bəndlər olur.

Nikah dövründə ər-arvadın qarşılıqlı hüquqları və onların öz vəzifələrini yerinə yetirməmək üstündə ciddi məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdu. ər öz arvadını saxlamalı, ona qayğı və diqqət göstərməli idi. Arvad isə ərinə tabe olmalı idi.

Əmlak ümumiliyi nəzərdə tutulmurdu. Nikaha qədər və nikah dövründə tərəflərin əmlakı onların öz mülkiyyəti olaraq qalırdı.

Uşaqlar üzərində hakimiyyət hər iki valideynə məxsus idi. La-

kin atanın hakimiyyəti daha böyük idi. Uşaqlar üçün qanuni yetkinlik yaşı dəqiq göstərilməsə də bu əsasən 15 yaşdan hesablanırdı.

Müsəlman ailə hüququna görə boşanma qəti və müvəqqəti ola bilər. Müvəqqəti boşanma iki pilləli, qəti boşanma isə üç pilləlidir. Yəni kişi öz həyat yoldaşına bir və ya iki dəfə “mən səni boşadım deyirsə, o, altı ay müddətində öz arvadını yenidən evinə qaytara bilər. Yox, əgər kişi öz arvadını “mən səni boşadım sözünü üç dəfə deyirsə və boşamaq üçün müəyyən sübutları varsa o, öz arvadını evinə qaytara bilməz və məhkəmə mütləq onları boşamalıdır. Boşanmış qadın üç aybaşı müddətində ərə getməməlidir. Bu, onun hamilə olub-olmamasını müəyyən etmək üçündür. Bu müddəti gözləmədən ərə getmiş qadının əvvəlki kişidən hamilə olduğu təqdirdə, o, yeni ərindən boşanıb əvvəlki ərinin himayəsinə qaydır. O, uşaq doğulana qədər və uşaq süddən kəsilənə qədər (bu müddət iki aydır) əvvəlki ərinin hesabına yaşayıb, sonra yeni ərinin yanına dönə bilər. Əri ölmüş qadın isə 4 ay 10 gündən sonra ərə gedə bilər.

Vərəsəlik hüququ. Miras murisin (miras buraxanın) ölümü ilə ortaya çıxır. Dünyasını dəyişən müsəlmanın mirası hesablanaraq $\frac{2}{3}$ hissəsi toxunulmaz olaraq saxlanılır, mirasın $\frac{1}{3}$ hissəsi isə onun borclarının ödənilməsinə, dəfn və ehsanına və vəsiyyətinə ayrılır.

Müsəlmanın borcları allah və bəndə borcları olmaq üzrə iki qismə ayrılır. Mirasın $\frac{1}{3}$ hissəsi kifayət edərsə, bütün borclar ödənilir. Borclar ödənildikdən sonra muris dəfn edilir. Dəfndən sonra murisin vəsiyyəti yerinə yetirilir. Müsəlman hüququna görə varisə vəsiyyət yoxdur. Varisə vəsiyyət olmadığı üçün muris öz əmlakının ancaq $\frac{1}{3}$ hissəsini kimə isə vəsiyyət edə bilər. Vəsiyyətlə muris ancaq dosta, tanışa, süd bacı-qardaşına, qonşuya, yetim-yesirə, əl-siz-ayaqsıza mirasından pay ayrılmasını vəsiyyət edə bilər.

Murisin vəsiyyəti vacib, müstəhəbb (xoşagələn), haram (islamin qadağan etdiyi işləri görmək, məsələn yas məclisində içgi paylaşmaq barədəki vəsiyyət haram sayılır), mubah (savabsız) olmaq üzrə dörd cürdür.

Vəsiyyət yerinə yetirildikdən sonra mirasın $\frac{2}{3}$ toxunulmaz hissəsi varislər arasında paylanılır. Varislər özləri bir neçə kateqoriyaya bölünürlər. Bunlar bəlli pay sahibləri, asabi (kişi xətti ilə olan varislər), nəşəbi (qadın xətti üzrə olan varislər), zül-arham (uzaq qan qohumları və dövlət xəzinəsidir).

Bəlli pay sahibləri olan varislər 11-dir və müxtəlif vəsiyyətlərdə qırx variantda pay ala bilirlər. Ümumiyyətlə, varislərin bütün

kateqoriyaları üzrə 1200 variantda pay bölünə bilər və bunun üçün xüsusi paybölmə cədvəlləri mövcuddur.

Cinayət hüququ. Cinayət hüququna əsasən islam cəmiyyətində baş verən bütün cinayətlər üç kateqoriyaya bölünür: hədd, qisas və təzir. Hədd cinayətləri allaha və cəmiyyətə qarşı olan cinayətlərdir və onların ümumi sayı yeddi hesab edilir. Bunlar dindən dönmə, zinakarlıq, oğurluq, spirtli içkilər içmə, böhtan, yolkəsənlik və hökuməti devirmək məqsədi ilə edilən üsyan və ya silahlı çıxışlardır.

Qisas cinayətləri ayrı-ayrı şəxslərə qarşı törədilən cinayətlərdir. Bu cinayətlərin üç növü fərqləndirilir: 1. Qətl (bilərəkdən), yarım qəsdlə qətl¹, təsadüfi (səhvən) və xəta məcrası ilə (ölümünə səbəb olma); 2. ağır və yüngül bədən xəsarəti yetirmək; 3. qəsbkarlıq (silahlı oğurluq).

Cəzanın seçilməsində məhkəməyə xeyli sərbəstlik verilirdi. İkinci kateqoriya cinayətlərə görə Qurani-kərimdə cəzalar göstəriləndə qanunnamələrdə bəzi variantlar nəzərdə tutulurdu.

Şəxsiyyət əleyhinə zorakılıq cinayətlərinin əksəriyyətinə görə (adam öldürmə, şikəst etmə, yaralama, döymə) osman qanunu qan intiqamının mümkünlüyünü nəzərdə tuturdu. Cinayətlə şəxsi pislilik edildikdə intiqam almaq olardı. Lakin yaşca böyük olan qohumun bundan imtina etməsi digər qohumları da bu hüquqdan məhrum edirdi. İncitməyə görə pul ödəmək də mümkün idi. Onun məbləği cinayətkarın imkanlarından asılı idi.

Az əhəmiyyətli cinayətlərə görə cismani cəzalar verilirdi. Zərbələrin sayını hakim özü təyin edirdi. Bəzi hallarda cərimə ödəyib zərbələrdən azad olunmaq olardı.

Sultanın göstərişlərinə əməl etməmək üstündə ölüm cəzası verilirdi. Bundan əlavə, ölüm cəzası qəddarlıq və təhlükəlilik dərəcəsi yüksək olan cinayətlərə (yanğın törətmə; insanları, qulları oğurlama, oğurluq üçün evə daxil olma) görə tətbiq olunurdu.

Seksual xarakterli cinayətlər² və oğurluq osmanlı qanunvericisinin diqqət mərkəzində idi. Şəriətin tələblərindən fərqli olaraq os-

1. - Qəsdən qətdən, yəni, əvvəlcədən planlaşdırılıb, kəsici, əzici və dəşici silahlardan biri ilə yerinə yetirilən qətdən fərqli olaraq, yarım qəsdən qətl planlaşdırılmamış və yuxarıda göstərilən üç silah növü ilə deyil, ələ nə keçdिसə onunla yəni, dəyənək, taxta, daş və ya başqa alətlərlə yerinə yetirilən qətdir)

2. Zinakarlığa görə daşqalaq etməklə cəzalandırmaq nəzərdə tutulurdu. 4 şahid və s. tələb olunurdu.

man hüququ cərimə cəzası ilə kifayətlənirdi. Yüngülləşdirici hal kimi “məcburiyyət motivi nəzərə alınırdı: subay zinakar evlidən daha az məbləğ ödəyirdi. Lakin seksual cinayət zorakılıqla bağlı olduqda (“qadını zorla evə gətirdikdə və s.) şikəst etmə cəzaları tətbiq olunurdu (cinsiyyət üzvü kəsilirdi); bundan əlavə cinayətkar rüsvay edilirdi. Onun saqqalını qırıxdılar.

Oğurluğa görə osman qanunu ciddi cəza nəzərdə tuturdu. Hətta oğurluğa meyllilik müşahidə olunduqda şəxsın əli kəsilir və ya əlinə bıçaq batırıb küçələrlə gəzdirilirdi.

Şəriətə məlum olmayan hakimiyyət ələyhinə olan cinayətlərə görə şikəst etmə cəzaları (əlin kəsilməsi) tətbiq olunurdu. Bunlara fərmanları, sənədləri, habelə məhkəmədə sübutları saxtalaşdırmaq aid idi. Yalan şahidliyə görə cismani cəzadan əlavə cinayətkar damğalanırdı.

Tək-tək hallarda (qadınları təhqir etmək üstündə) həbsxana cəzası tətbiq olunurdu. Bəzi cinayətlərə görə (“tək başına cihad - müqəddəs müharibə elan etdikdə) qanundan kənar elan etmə cəzası verilirdi.

Təzir cinayətləri, Quranda adları çəkilməyən və cəzası hakim tərəfindən təyin olunan xırda və yüngül cinayətlərdir. Bunlara ictimai asayiş pozma, söyüş söymə, dalaşma və xırda xuliqanlıq aiddir.

Proses. Hakimler öz qərarlarında müstəqil idi. Hakimin qərarı yalnız özü üçün məcburi sayılırdı. Mülki və cinayət işlərinə, demək olar ki, eyni qayda ilə baxılırdı. Əsas sübutlar cinayətin əlamətləri, şahid ifadələri, and içmə idi. Yalnız mömünlər şahid ifadələri verə bilərdi. İki kişinin və ya bir kişi və iki qadının ifadəsi tutarlı sübut sayılırdı. Bəzi hallarda məs. zorlama hallarında qadının ifadəsinin heç bir əhəmiyyəti yox idi.

Cinayətkarların axtarışı qaydası qanunlarla nizamlanırdı. Hakimlərə və axtarış rəislərinə iki nəfərin ifadəsi olmadan həbs etmək qadağan idi.

XIII FƏSİL

ÇİN DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Çində feodal münasibətləri inkişaf edirdi. Artıq III əsrdə burada feodal quruluşu bərqərar oldu. Həmin dövrdə Çində mərkəzləşmə prosesi getdi və Sin sülaləsinin əsası qoyuldu (265-420-ci illər). Çində feodal cəmiyyətinin inkişafını 3 mərhələyə ayırmaq olar: 1) erkən feodal dövrü (III-VIII əsrlər); 2) inkişaf etmiş feodalizm dövrü (VIII-XVII əsrlər); 3) son feodalizm dövrü (XVII-XIX əsrlər).

1. DÖVLƏT NADEL SİSTEMİ. İCTİMAİ QURULUŞ

Sin sülaləsinin banisi Sım Yan tərəfindən keçirilmiş islahatlar Çin dövlətinin mərkəzləşməsini sürətləndirdi. İslahata görə bütün mülkədarları və əkinçiləri mərkəzi hakimiyyətdən asılı vəziyyətə salmaq üçün torpağın xeyli hissəsi dövlət mülkiyyəti elan olundu, kəndlilərə isə vergi ödəməklə dövlət nadelı verildi. Beləliklə, nadel sistemi erkən feodal dövlətinin iqtisadi əsasını təşkil etdi. Hakim sinfin nümayəndələrinə hökmdara xidmət etmək şərti ilə ərazisində kəndlilər olan sahibliklər verildi.

Sahibliklərdən kənarda olan kəndlilərə dövlət və hökmdar üçün müəyyən formalarda renta ödəmək şərti ilə pay torpağı - nadelı paylanırdı.

Kəndlilərə iki növ nadel verilir: biri özü, digəri isə dövlət üçün becərdiyi nadel. Hər bir kişiye öz istifadəsi üçün 70 mu (1mu 1/16 hektar torpağa bərabər idi) və məhsulu dövlətə keçən 50 mu həcmində torpaq sahəsi verilir. Dövlət nadelı əldə etmiş kəndlilər əmək mükəlləfiyyəti daşıyırdı.

Nadel halında verilmiş əkilən torpaqlar dövriyyədən çıxarılırdı, yəni onu özgəninkiləşdirmək olmazdı. Nadelı becərən kəndli əmək qabiliyyətini itirdikdə və 70 yaşa çatdıqda torpaq dövlətə qaytarılırdı.

485-ci ildə Şimali Çində nadel sisteminin yeni variantı ("bərabər tarlalar sistemi) tətbiq olundu və bütün Çini əhatə etdi.

Torpaqlar isə dövlət mülkiyyəti olmaqla imperatorun sərəncamında idi. Bu dövrdə 15 yaşdan 70 yaşa qədər olan kəndlilərə dövlətdən məqsədli təyinatla müvəqqəti olaraq (icarəyə) torpaq sahəsi verilir. Kəndli öldükdə və ya yaş həddini keçdikdə torpaq ondan geri alınır.

Suy sülaləsi dövründə (589-618-ci illər) nadel sistemi möh-

kəmləndirildi. Nadel sistemi xeyli müddət aqrar quruluşun əsasını təşkil etdi.

Nadel sistemi kənd icması vasitəsilə kəndlilərin torpağa təhkim olunmasına kömək etdi, iri torpaq sahibliyinin artmasını və feodal qaydalarının bərqərar olunmasını sürətləndirdi.

VIII əsrin qanunları ilə nadel sistemi ləğv olundu. Artıq dövlət torpaq sahibliyinin miqdarını məhdudlaşdırmırdı. Ayırı-ayrı feodallara məxsus torpaq sahibliyi qanunvericilik qaydasında rəsmiləşdirildi.

Suy imperiyası dağıldığı dövrdə hakimiyyətə Tan sülaləsinin əsasını qoymuş hərbi rəis Li Yuan gəldi. Tan sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Çin mərkəzləşmiş güclü dövlətə çevrildi, iqtisadi və mədəni əlaqələri genişləndi, ərazisi isə Yapon və Sarı dənizdən ta Aral dənizinədək uzandı.

Şəhərlərdə ticarət canlanır, sənət inkişaf edir, sexlər və gildiyalar yaranırdı. Şəhərlər iqtisadiyyat və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilirdi.

VIII əsrin ortalarında mərkəzləşmiş Tan imperiyası zəiflədi. Bu dövrdən başlayaraq Çində əkinçilərin yarısı özgə torpaqlarını becərmək hesabına yaşayırdı. Onların qalan hissəsini isə dövlətə əlavə məhsul şəklində vergi ödəyən xırda istehsalçılar təşkil edirdi. Xırda istehsalçıların kütləvi torpaqsızlaşdırılması sosial partlayışlara və üsyanlara səbəb olurdu.

XI əsrdə bu cür ağır şəraitdə nazir Van Anşi mühüm islahatlar keçirtirdi. İslahatlar kəndli təsərrüfatlarının bərpa olunmasına və inkişafına, torpaq kadastrının tətbiqi əsasında vergi sisteminin nizama salınmasına yönəlmişdi.

Van Anşi silahlı qüvvələri yenidən təşkil etdi. Hər bir 10 həyət (ailə) sülh zamanı bir döyüşçü, müharibə dövründə isə iki döyüşçü və bundan əlavə, hər bir ailə süvari dəstə üçün bir at verməli idi.

XIII əsrin sonunda Çin monqollar tərəfindən istila olundu. Bu istila əhalini kütləvi qırğını, sağ qalanların isə kölə halına salınması ilə müşayiət olunurdu. 1279-cu ildə hakimiyyət Yuan monqol sülaləsinin əlində cəmləşdi.

Hökumət qoşunlarını darmadağın etmiş üsyançılar 1368-ci ildə hakimiyyəti ələ keçirtildilər. Həmin ildə üsyançılar başçısı Çju Yuan-Can Min sülaləsinin əsasını qoyaraq özünü Çinin imperatoru elan etdi. Beləliklə, XIV əsrdə monqol hökmranlığına son qoyuldu.

XV əsrdən başlayaraq Çində kəndli hərəkatı genişləndi. 1640-cı ildə isə kəndli müharibəsi baş verdi. Üsyançılar mülkədar torpaqlarını ələ keçirtildilər və zülmkarları öldürdülər. 1644-cü ildə onlar

ölkənin paytaxtı Pekini ələ keçirərək Min sülaləsinin son imperatorunu qovdular. Lakin hakimiyyət mancurların əlinə keçdi. Onları üsyan etmiş kəndlilərlə mübarizə aparmaq üçün Çin feodalları dəvət etmişdilər. Mancurlar uzun mübarizədən sonra kəndlilərin müqavimətini qıraraq Çini istila etdilər və Mancur sülaləsinin əsasını qoydular. Mancur sülaləsi 1911-1912-ci illər inqilabına qədər hökmranlıq etdi.

Mancurlar Çinin torpaq fondunun yeni bölgüsünü keçirdilər. Dövlət başçısı - imperator (boqdxan), onun qohumları və knyazlar Çin torpağının yeni mülkiyyətçiləri oldular. Mancur ordusunun əsgər və zabitlərinə onların vəziyyətinə uyğun nadellər verildi.

Çin feodal cəmiyyəti üç silkdən ibarət idi. Birinci silkə imtiyazlı "əsilzadə şəxslər aid idi. Bu silkə kübar və dini əyanlar, hərbi və mülki məmurlar daxil idi. İri mülkədarlar olan imtiyazlı silkin nümayəndələri əmək mükəlləfiyyətlərindən, cismani cəzalardan, bəziləri isə hətta vergilərdən belə azad edildi. İmtiyazlı silkin bir qismi yüksək rütbələrə, fəxri adlara malik idi. Fəxri adların və elmi dərəcələrin satın alınması geniş yayılmış hal idi.

Hakim sinfə, həmçinin varlı tacir, sələmçi və iri mülkədarlar aid idi. Onlar fəxri adları satın alaraq həmin silkin imtiyazlı qrupuna çevrilə bilirdi. Hakim sinfin xeyli hissəsini mərkəzi hakimiyyətin dayağı olan şenşi adlı xidmətçi məmurlar təşkil edirdi. Şensilər iki qrupa bölünmüşdü. Onların birinci qrupunu hakimiyyətlə bilavasitə əlaqəsi olan hökmdarın ətrafı, onun məmurları və hərbi-bürokratik dövlət aparatı təşkil edirdi. İkinci qrupa vəzifəsi olmayan, lakin konfusiçilik təhsili almış şenşi təbəqəsinə namizədlər aid idi. Dövlət səlahiyyətlərinə malik olmayan bu qrup şəxslər icra idarəçiliyində mühüm rol oynayaraq feodal dövlətinin mərkəzləşməsinə xidmət edirdi. Məmurlar ciddi çinovnik intizamı və subordinasiya ilə bağlı olan doqquz dərəcəyə bölünürdü. Hər bir dərəcənin xüsusi geyimi və xüsusi həyat tərzi var idi.

İmtiyazsız sayılan ikinci silki azad əhali qrupu - xırda əkinçi və sənətkarlardan ibarət qara camaat təşkil edirdi. Onlar vergilərin əsas hissəsini ödəyir və əmək mükəlləfiyyətini icra edirdilər. Dövlət nadel sistemi qüvvədə olduğu dövrdə (III-VIII əsrlər) kəndlilərin əksəriyyəti dövlət torpaqlarının icarədarları idi.

"Rəzil adamlar adlanan üçüncü silkə tam hüquqlu sayılmayan icarədar, batrak və hüquqsuz olan dövlət və xüsusi qullardan ibarət idi. Bu əhali qrupu ağaya nökrlik edir və onun əmrlərini icra edirdi. Ağa onlarla istədiyi kimi rəftar edə, bəzən isə hətta öldürə bilirdi. 1727-ci ildə ağaya özündən asılı adamları cəzalandırmaq qadağan olunsada, faktiki olaraq buna əməl olunmurdu.

2. DÖVLƏT QURULUŞU

Dövlətə şəxsiyyəti müqəddəs sayılan imperator başçılıq edirdi. Ali qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyətinə malik olan imperator Dövlət şurasına sədrlik edir və nazirləri təyin edirdi. Onun hakimiyyəti irsən böyük oğula keçirdi. İmperatorun ölümündən sonra taxt-tac varisi azyaşlı olardısı, hökumət naibi müəyyən edilirdi. Digər oğullara onların mülkiyyəti sayılan knyazlıqlar və torpaq sahiblikləri verilir.

Mərkəzi idarəçilik. Mərkəzi dövlət aparatında imperator sarayı mühüm rol oynayırdı. Mərkəzi idarəçilik orqanları müxtəlif funksiyaları həyata keçirən bir sıra idarələrdən ibarət idi. Bunlara personal idarə, gəlir idarəsi, adət idarəsi, hərbi idarə, məhkəmə idarəsi, ictimai işlər idarəsi daxil idi. Personal idarə mərkəzi aparatın məmur dərəcəsi olmayan mülki məmur və qulluqçularının təyinatı, iş dəyişməsi və azad olunması məsələləri ilə məşğul olurdu. Gəlir idarəsi əhalinin və kənd təsərrüfat torpaqlarının uçotunu aparır, vergilərin yığılmasına cavabdehlik daşıyırdı. Adət idarəsi imperator hakimiyyəti nüfuzunun yüksəklərə qaldırılmasına yönəldilmiş mərasimlərlə və qurban kəsməklə məşğul olurdu. Hərbi idarə hərbi məmurları təyin və azad edir, ordunu təchiz edirdi. Məhkəmə idarəsi imperiyada ədalət mühakiməsinə nəzarət edirdi. Mühüm hərbi və dövlət işlərinə Dövlət şurasında baxılırdı. Yüksək əyanlardan ibarət bu orqan imperator fərmanlarını hazırlayır, qanunlara yenidən baxır və bəzi digər mühüm işlərlə məşğul olurdu.

Yerli idarəçilik. Erkən feodal dövründə inzibati-ərazi bölgüsünə görə ölkə vilayətlərə, qəzalara, nahiyələrə (volostlara) və kəndlərə bölünürdü. XIV əsrdən başlayaraq əyalət ən böyük inzibati-ərazi vahidi sayılırdı.

Əyalətlərdə, başda yüksək rütbəli vəzifəli şəxslər olmaqla inzibati, hərbi və nəzarət orqanları fəaliyyət göstərirdi. İnzibati idarəçilik orqanlarının vəzifəsinə vergi yığmaq, adamların və torpaqların uçotunu aparmaq, tikinti işlərinə nəzarət etmək daxil idi. Yerli nəzarət orqanları məhkəmə funksiyasını həyata keçirir və korrupsiya ilə mübarizə aparırdı.

Çin kəndində yerli özünüidarə orqanları mövcud idi. Ölkənin kənd əhalisi xüsusi inzibati vahidlərdə birləşirdi: beş, iyirmi beş, yüz iyirmi beş (kənd) kəndli ailəsi. Bu birləşmələrə icma kəndxudaları başçılıq edirdi. Onların əsas vəzifəsi yerlərdə qayda-

qanuna, torpağın becərilməsinə nəzarət etmək və vergi yığmaq idi. Aşağı vahid yuxarı vahidə tabe idi.

Məhkəmə. Feodalizm dövründə Çində məhkəmə işlərinə həm məhkəmə orqanlarında, həm də inzibati orqanlarda baxılırdı. Artıq X əsrdə məhkəmə instansiyaları təşəkkül tapmışdı. İmperator ən yüksək məhkəmə instansiyası idi. Yuxarıdan aşağıya iyerarxiya üzrə paytaxt məhkəməsi, sonra əyalət-dairə-cəza məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Ağır cinayət işlərinə yuxarı məhkəmələrdə baxılırdı. Min və Sin sülalələri dövründə mərkəzi məhkəmə orqanları məhkəmə (cəza) idarəsindən, cinayət palatasından, kassasiya palatasından ibarət idi. Yerlərdə torpaqla bağlı mübahisələrə, nikah işlərinə və bəzi digər xırda işlərə starostalar baxırdı. Dövlət şurası və mərkəzi idarələr də bəzi məhkəmə funksiyalarını həyata keçirirdilər.

Ordu. Orta əsrlər dövründə Çində hakim sülalələrin tez-tez dəyişməsi feodal dövlətinin bir çox sahələrinə, o cümlədən ordunun təşkili məsələsinə böyük təsir göstərdi.

Hələ dövlət nadel sistemi tətbiq olunarkən hərbi mükəlləfiyyətə görə torpaq nadel almış kəndlilər ordunun özəyini təşkil edirdi. Hərbi mükəlləfiyyəti 20 yaşdan 60 yaşadək olan kişilər daşıyırdı. Əsgərlər dinc şəraitdə öz torpaqlarında çalışır və eyni zamanda hərbi hazırlıq keçir, müharibə zamanı isə döyüşə çağırılırdılar. Bununla yanaşı, digər hərbi birləşmələr var idi: saray qvardiyası, muzdlu türk süvari dəstəsi.

İnkişaf etmiş feodalizm dövründə ordunun xeyli hissəsi muzdlu dəstələrdən ibarət idi. Ordunun özəyini qvardiya hissələri təşkil edirdi.

Moңqol Yuan sülaləsi dövründə (1280-1368-ci illər) paytaxtda və onun ətrafında beş moңqol korpusu yerləşdirilmişdi. Hərbi birləşmələrdə çinlilər də xidmət edirdi. Lakin komandir heyəti yalnız moңqollardan ibarət idi.

Min imperiyasında ölkə 5 hərbi dairəyə bölünmüşdü. Ordunun sayı durmadan artırdı. Hərbi birləşmələr hərbi əhəmiyyət kəsb edən vilayətlərdə yerləşdirilirdi.

3. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Hüququn mənbələri. Orta əsrlər dövründə Çində qanunlar külliyyatları və imperator fərmanları hüququn mənbələri sayılırdı. Qanunlar külliyyatlarında sosial qrupları (silki-dərəcələri) fərqləndirən müddəalar təsbit olunur, əhalinin vergi mükəlləfiyyətləri tən-

zimplənir, dövlət torpaqlarının müxtəlif dərəcəli sahiblərinin vəzifələri göstərilir, cinayət-hüquq normaları nəzərdə tutulur və bəzi digər məsələlər tənzimləndirdi.

Feodal Çin hüququnun formalaşmasına Konfusi təlimi böyük təsir göstərmişdir. Konfusiçiliyin əxlaq qaydalarına əməl etməmək ağır cinayət sayılırdı. Konfusiçiliyin əsas müddəalarından biri hüquqda əks olunmuş kiçiyin böyüyə, uşaqların valideynlərə, əsgərin rəisə, xalqın imperatora ciddi və şərtsiz tabe olması idi.

İlk külliyyatlar erkən feodal dövründə tərtib olunmuşdu. Onlardan biri VII əsrdə işlənib hazırlanmış Tan imperiyasının qanunlar külliyyatı idi. Burada dörd növ qanun: lüy-cinayət-hüquq normaları; lin-inzibati qanunlar; ko-cinayət və inzibati qanunlara əlavə və düzəlişlər; şi-qanunların tətbiqinə dair müddəalar mövcud idi.

XIV əsrin sonunda Min sülaləsinin qanunlar külliyyatı işlənib hazırlandı. Onun əsasında 1646-cı ildə Sin sülaləsinin qanunlar külliyyatı tərtib olundu. Sonralar bu qanunlara bir çox əlavə və düzəlişlər edildi.

Mülkiyyət hüququ. Hələ qədim dövrdə Çində icma torpaq sahibliyi ləğv edildi və imperator bütün torpağın baş mülkiyyətçisi elan olundu. Bununla bərabər xüsusi mülkiyyət də inkişaf etdi.

Erkən feodal dövründə dövlət kəndlilərə istifadə etmək üçün torpaq nadəlləri verirdi. Kəndli öldükdə və ya o qocaldıqda nadel xəzinəyə qaytarılırdı. Bununla yanaşı, torpaq üzərində feodal mülkiyyətinin üç forması - ayrı-ayrı feodalların sahibliyi inkişaf edirdi. Feodalların torpaq mülkiyyəti məhdud xarakter daşıyırdı. Məmur torpaq onun vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq verilirdi. Vəzifədən çıxdıqda o, torpaqdan da məhrum edilirdi. İmperator tərəfindən mükafat qaydasında verilmiş torpaq sahibliyi irsən keçirdi. "Titul üzrə verilmiş torpaqlara isə feodal əyanları qeyri-məhdud şəkildə mülkiyyət formasında malik idi.

Öhdəlik hüququ. Müqavilələr tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə bağlanırdı. Alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə, saxlanc, borc, torpağın icarəsi və bəzi digər müqavilələr geniş yayılmışdı.

Adi əşyaların alqı-satqısı və torpağın, adamların, heyvanların alqı-satqısı fərqləndirilirdi. Adi əşyaların alqı-satqısı zamanı mülk kağızı olan kupçü tələb olunmurdu. Torpağı ev sahibi, ailə başçısı şəxsən özü sata bilərdi. İlk növbədə qohumlar, sonra qonşular, daha sonra isə kənar adamlar həmin torpağı almaq hüququna malik idilər. Adamların alqı-satqısı zamanı satılan adamın özəldən şəxsən azad olmadığı barədə sübut təqdim etmək tələb olunurdu. Daşınmaz

əmlak, qul, heyvan barədə bağlanmış müqavilələr dövlət hakimiyyət orqanlarında qeydə alınmalı idi.

Torpağın icarəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Dövlət və şəxsi torpaqlar icarəyə verilir. Torpaq icarəyə verildikdə haqqı 3 il əvvəl ödənilməli idi. İcarə müddəti əvvəlcədən danışılmadıqda, mülkiyyətçi icarəçini öz torpağından qova bilirdi.

Ailə və nikah hüququ. Ailə və nikah münasibətlərində keçmiş dövrün adət və ənənələri hələ də saxlanılırdı: ər arvad üzərində, ata uşaqları üzərində tam hakimiyyətə malik idi.

Nikahın məqsədi kişi nəslini artırmaq idi. Nikahdan qabaq tərəflərin valideynlərinin razılığı olmalı idi. Ayrı-ayrı silkin nümayəndələri arasında nikah bağlamağa icazə verilmirdi. Qullarla, kişi xətti üzrə bütün qohumlarla, eyni familiarlı şəxslərlə nikah bağlamağa icazə verilmirdi. XVII əsrdə çinlilərlə mancurilər arasında nikah bağlamaq qadağan idi.

Nikah yaşı qadınlar üçün 15, kişilər üçün 20 yaşdan müəyyən olunmuşdu. Poliqamiya qadağan edilmişdi. Birinci arvadın sağlığında ikinci nikaha daxil olmağa icazə verilmirdi. Boşanmaq tərəflərin razılığı ilə mümkün idi. Arvadın sonsuz olması, pozğunluğu, ərə və onun valideynlərinə hörmətsizliyi, ağzıboşluğu, oğurluğa meyli olması və s. boşanma üçün əsas sayılırdı. ər arvadını üç aydan artıq müddətə tərk etdikdə, arvadı kölə kimi satdıqda, əxlaqsız hərəkətə vadar etdikdə, arvad ərindən boşana bilirdi.

Vərəsəlik ümumi hüquqi varislik xarakteri daşıyırdı. Çünki vərəsələr ölən borclarına görə məsuliyyət daşıyırdı. Rütbə (vəzifə) irsən keçərdisə ayrı, ölən əmlakı isə kişi xətti üzrə aşağı enən qohumlara ayrıca vəsiyyət olunurdu. Ərdə olan qızlar vərəsəlik hüququndan məhrum idi. Subay qızlara isə qardaşlarına çatacaq hissənin yarısı qədər əmlak verilir. Ata oğlunu vərəsəlikdən məhrum edə bilməz və birinin hissəsini digərinin hissəsi hesabına artırabilməzdi. Torpağı yalnız dini məqsədlər, "xeyir işlər üçün bağışlamağa icazə verilir.

Cinayət hüququ. Feodal məcəllələrində cinayət-hüquq normalarına xeyli hissə ayrılırdı. Qəsdən törədilən və qəsd olmadan törədilən cinayətlər fərqləndirilirdi. Bununla belə, təqsirsiz olanları məsuliyyətə cəlb etmək geniş yayılmışdı. Cinayətlə əlaqəsi olmayan şəxslər də məsuliyyətə cəlb edilirdi. Cinayətkarın ailə üzvləri, onun qohumları cəzalandırılırdı. Azad adamlarla bərabər şəxsən azad olmayan şəxslər də cinayətin subyektii sayılırdı.

Çinin cinayət hüququnda ağır cinayətlərin bir neçə qrupu formalaşmışdı. Dövləti cinayətlərə - imperatoru təhqir etmə, onun hə-

yatına və ailə üzvlərinin həyatına qəsd etmə, üsyan, xəyanət və s. aid idi.

Qan qohumları əleyhinə olan cinayətləri - babanı, nənəni, valideynləri döymək və ya onları öldürmək niyyəti və s. təşkil edirdi.

Ailə əleyhinə olan cinayətlər qrupuna babanı, nənəni, valideynləri təhqir etmə, onların sağlığında razılıqları olmadan əmlakını bölüşdürmə, matəm zamanı nikaha daxil olma daxil idi.

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin müxtəlif növləri: quldurluq, soyğunçuluq, oğurluq, özgənin əmlakını məhv etmə fərqləndirilirdi.

Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər sırasında qəsdən adam öldürmə, ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə, dalaşma zamanı adam öldürmə nəzərdə tutulmuşdu.

Cəza hədə xarakteri daşıyırdı və zərərçəkmişlə cinayətkarın sosial vəziyyətindən asılı idi. Cəza cinayətkar üçün mənəvi əzab vermək məqsədi daşıyırdı.

Cəzanın üç növü: əsas cəza, əlavə cəza və əvəzedici cəza fərqləndirilirdi. Əsas cəzalara katorqa işləri, sürgün, ölüm cəzası, çubuqla, qamçı ilə döymə aid idi. Bir sıra şikəst etmə cəzaları - damğalamaq, barmaqların, əlin, burnun kəsilməsi, kor etmə və s. cəzalar tətbiq olunurdu. Cərimə, əmlakı müsadirə etmə, köləliyə satma kimi əlavə cəzalar nəzərdə tutulurdu. Qullara sürgün və katorqa işləri tətbiq olunmurdu.

İmtiyazlı təbəqələrə əsas cəza vəzifədən, rütbədən, tituldan məhrum etmək cəzası ilə əvəz oluna bilərdi. Titullar və rütbələr kifayət etmədikdə cəzanın qalan hissəsi cərimə ilə ödənilirdi. Cəzalandırılmış məmur müəyyən müddətdən sonra bir qədər kiçik vəzifəyə bərpa oluna bilərdi. Göründüyü kimi, əvəzedici cəzalar əsasən feodallara tətbiq olunurdu.

Proses. Proses zərərçəkmişin (iddiaçının) yazılı şikayəti əsasında başlanırdı. Valideynlərdən şikayət etməyə icazə verilmirdi. İddiaçı məhkəməyə gəlmədikdə cəzalandırılırdı.

Proses mərhələlərə bölünürdü. Hakim həm ittihamçı kimi çıxış edir, həm də məhkəmə vəzifəsini həyata keçirirdi. İmperatorun qohumları, titullu əyanlar, məmurlar yalnız imperatorun icazəsi ilə məsuliyyətə cəlb oluna bilərdi.

Müqəssir üçün prosessual təminatlar nəzərdə tutulmurdu. Hakim işi araşdırarkən hissələrin təzahürünü müəyyən etmək üçün tərəflərin davranışına və onların xarici görkəminə (sifətin, gözlərin ifadəsinə, nəfəsin dərilməsinə) diqqət verməli idi.

İnkvizisiya prosesi geniş yayılmışdı. Cinayət prosesi

zərərçəkmişin qəza məhkəməsinə yazılı və ya şifahi formada verdiyi şikayət əsasında başlanırdı.

Cinayətkarı təqib etmək, cinayəti ifşa etmək xüsusi məmurların simasında dövlətə həvalə olunmuşdu. Cinayətkar müəyyən müddətdə (1690-cı il qanununa görə 1 ay ərzində) tutulmadıqda məmur özü cismani cəzalara məruz qalırdı.

Hakimlər dindirmə, üzləşmə kimi sübutlardan istifadə edirdi. Təqsirlilik prezumpsiyası hökm sürürdü. Bununla əlaqədar olaraq, etiraf əldə etmək üçün işgəncə tətbiq olunurdu. Üç dəfə işgəncə altında dindirdikdən sonra etiraf əldə etmək mümkün olmadıqda yalan məlumat verən ittihamçıya işgəncə tətbiq olunurdu. Qullar öz ağalarına qarşı ifadə verə bilməzdi. Hökm yazılı sürətdə çıxarılırdı. Edam şəhər meydanında xalqın gözü qarşısında keçirilirdi.

XIV FƏSİL

HİNDİSTAN DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

Hindistanın feodal dövrünün dövlət və hüquq tarixini üç əsas dövrə bölmək olar: 1) Feodal dövlətinin yaranması (IV-VII əsrlər). Həmin dövrdə Şimali Hindistanda Qupta dövləti yarandı. Lakin VII əsrə yaxın bu dövlət bir sıra kiçik dövlətlərə parçalandı və X əsrdə qonşu müsəlman dövlətləri tərəfindən istila olundu; 2) Dehli sultanlığında və moğollar imperiyasında feodal münasibətlərinin inkişafı (X-XVI əsrlər); 3) Hindistanda feodal cəmiyyətinin böhranı və onun üzərində ingilis hökmrənliyinin bərqərar olması (XVI-XVII əsrlər).

1. İCTİMAİ-QURULUŞ

Hindistanda feodalizmə keçid bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnirdi. Bu xüsusiyyətlər ondan ibarət idi ki, feodal münasibətlərinin əmələ gəlməsi və inkişafı qədim dövrə - mövcudluğu orta əsrlərdə də (kənd icmasının davamlı olması, vama quruluşunun mövcudluğu və s) davam edən quldarlıq münasibətlərinin hökmrənliyi şəraitinə təsadüf edirdi. Ölkədə feodal münasibətlərinin inkişafı qeyri-bərabər gedirdi. Bu da Hindistanın ayrı-ayrı rayonlarının iqtisadi inkişaf səviyyəsinin müxtəlifliyi ilə izah olunurdu. Belə inkişaf səviyyəsi ümumi qanunauyğunluqlarla, ümumdövlət mülkiyyətinin, kastaların formalaşması və kəndlilərin feodallardan asılılığı ilə bağlı idi.

Hindistanda feodal münasibətlərinin inkişafı kənd icmasının mövcudluğu şəraitində baş verirdi. Kənd icması yeni şəraitə uyğunlaşaraq uzun müddət - kapitalist münasibətlərinin təşəkkül tapdığı dövrə qədər mövcud olmuşdur.

Şəhər və dövlətin nüfuzu altında olan kənd icması ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə təsir göstərirdi. Ona oxşar tərzdə sənətkarların şəhər korporasiyaları, habelə budda və cayn icmaları təşkil olunurdu. İcma indinin özündə də mövcud olan və hind kənd əhalisinin özünəməxsus cəhətində - kollektivlik ruhunda, şəxsi ləyaqət hissində, qonaqpərvərlikdə və s. təzahür olunan bir sıra gözəl ənənələrin daşıyıcısı idi.

Artıq, eramızın ilk əsrlərindən kənd icmalarının əsarət altına alınması prosesi başlandı. Onların üzərinə töycü qoyuldu, xüsusi feodal torpaq sahibliyinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, feodal istismarının formaları getdikcə gücləndi. Hind cəmiyyətinin forma-

laşmasını sürətləndirən amillərdən icma üzvləri daxilində əmlak fərqlərinin dərinləşməsi, hökmdarlar tərəfindən yüksək kasta nümayəndələrinə torpaqları və kəndliləri istismar etmə hüququnun fərdi və ya qrup sahibliyinə verilməsi idi. Yeni eranın ilk əsrlərində hindu məbədlərinin və budda monastirlərinin mülkiyyəti artdı. Məbəd və monastirlərə torpaq sahələri verilirdi. Onlar bu torpaqlarda əsərət altına alınmış kəndliləri, muzzdlu işçiləri və qulları istismar edərək öz təsərrüfat işlərini gördürdülər. Şimali və Şimal - Qərbi Hindistanda bir və ya bir neçə kəndli icması daxil olmaqla feodal quruluşunun təşəkkül tapmasına racput tayfa qruplarının klanları tərəfindən torpaqların ələ keçirilməsi kömək etdi

Hind cəmiyyətinin feodallaşması silki-kasta iyerarxiyasının yenidən qurulmasına təsir göstərdi. Keçmişdə mövcud olmuş varnalar qalsa da, onlar xeyli dəyişikliyə uğradı. Onlar yeni kasta bölgüsünün təsiri altında dəyişdi. Etnik və peşəkar qruplar, hərbi-istilaçı klanlar, dini sektalar və s. kastalar təşəkkül tapdı. Əmək bölgüsü dərinləşdikcə varna üzvlərinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə, onların torpağa münasibətinə uyğun olaraq kastalar ilkin mənşəyindən asılı olmayaraq orta əsr cəmiyyətinin varna nərdivanında «cərgəyə düzülürdü». Racputların hakim kşatriya kastasına çevrilməsi onların istila olunmuş əhalidən vergi, torpağa real sərəncam vermə hüququ əldə etməsi ilə bilavasitə bağlı idi.

Torpaq sahibliyi hüquqları ilə bağlı kasta iyerarxiyasının ümumi sxemi aşağıdakı qaydada qurulmuşdu. Kəndli icma üzvlərinin yuxarı təbəqəsindən, azad mülkədarlar təbəqəsindən - feodal sinfinin yuxarı, orta və aşağı təbəqələri formalaşırdı. Bunlar brəhmən - mülkədarlar, hindu feodal knyazlıqlarının hakim sülalələri, inzibati-vergi aparatı nümayəndələri, hərbi-mülkədarlar, nəhayət, Şimali və Şimal-Qərbi Hindistanın bir sıra vilayətlərində tamhüquqlu icma üzvləri - racput və caynalar idilər. Onlar ənənəyə müvafiq olaraq öz nəslini qədim Hindistanın brəhmən və kşatri qəbilələrindən başlayan ali brəhmən və kşatri kastalarına daxil idilər. Vayşilər varnası, əsasən tacir və sənətkarların silki təşkilatı sayılırdı. Şudr kastası yoxsullamış mülkədarlardan, istifadə üçün icmalardan torpaq götürmüş sahiblərdən, habelə sənətkarlardan ibarət idi. Sonuncu «toxunulmaz» adlanan ən aşağı qrupa tamhüquqlu icma üzvlərindən yarımtəhkimli, yarımqul asılılığında olan, sahiblik hüquqlarından məhrum edilmiş hüquqsuz icarədarlar və icma növərləri daxil idi.

Hindistanda feodal prosesləri özünəməxsusluğu ilə fərqlənir-

di. Bu proseslər istər istismar olunan kəndli sinfinin, istərsə də istismarçı feodalların uzun müddət öz müxtəlifliyini saxlaması ilə səciyyələnirdi. Renta-vergi ödəyən icma üzvü çox vaxt xırda istismarçı feodala çevrilirdi. Hüquqsuz icma üzvləri və ya «toxunulmaz» kastalardan olan icmadan kənar kəndlilər istər feodal təsərrüfatlarında, istərsə də sıravı icma üzvlərinin təsərrüfatlarında ağır istismar olunurdular.

Qupta imperiyası. Eramızın ilk əsrlərində Hindistan ərazisində bir çox dövlət qurumları sırasında Qupta imperiyası ən iri imperiya sayılırdı. Hindistanda Qupta imperiyasının dövlət quruluşununun əsasını geniş yayılmış ictimai və siyasi təsisatlar təşkil edirdi. Bu mənada onun dövlət quruluşunu iri qədim Hind dövlətləri üçün səciyyəvi cəhət kimi göstərmək olar.

Qupta imperiyası yarandığı dövrdə ənənə və dinin nüfuzu ilə işıqlandırılmış və zamanın sınağından çıxmış dövlətin idarə edilməsində möhkəm ənənələr artıq təşəkkül tapmışdı.

Quptaların dövründə idarəetmə sisteminin bir çox təsisatları daha da inkişaf etsə də, prinsip etibarı ilə Mauryaların idarəçilik sistemindən fərqlənmirdi.

İlk növbədə dövlət başçısı hakimiyyətinin despotik xarakteri gücləndi. Şah hakimiyyətinin ilahi mənşəyi və şahın xüsusi rolu barədə ümumi təsəvvürlər taxtda olan padşahı ilahiləşdirmək cəhdini doğururdu. O dövrün rəsmi mənbələrində şah canlı Allah adlandırılır. Vaxtı ilə şahın hesablaşmağa məcbur olduğu ali əyan nümayəndələrinin yığınağı kimi uzun müddət mövcud olmuş pərişad öz əhəmiyyətini tamamilə itirirdi. Doğrudur, «pərişad» sözüne o dövrün qədim mənbələrində təsadüf edilir, lakin onun faktiki rolu barədə çox az məlumat vardır. Məsələn, «Nitisare» adlanan ved kitabında «pərişad» termini ümumiyyətlə, şah şurası mənasında istifadə olunmur; burada şah şurası «mandal» adlanır, onun üzvlərini isə şah təyin edir. Allahabad sütunu kitabəsində göstərilir ki, Samudraquptanı öz varisi təyin etməyi qərara almış Çandraqupta bunu sarayda yaşayan şəxslərdən ibarət yığınaqda elan etməklə kifayətlənirdi. Şahın rolunun artmasını təsdiq edən faktlardan biri də onun ümumdövlət mülkiyyətinə əvvəlki dövrə nisbətən daha sərbəst sərəncam verməsindən ibarət idi. Qupta şahlarının bir çox bağışlama fərmanları bunu təsdiq edə bilər.

Quptaların dövründə Hind monarxiyalarının qədim xüsusiyyəti - qəti vəliəhdlik qaydasının olmaması dəyişməz olaraq qalırdı. Padşah öldükdən sonra digərinin hakimiyyətə gəlməsi, bir qayda

olaraq daxili siyasi maneələrə səbəb olurdu. Hökmdarların demək olar ki, həmişə çoxlu arvadı olurdu. Onlardan hər biri nüfuzlu nəsil-dən idi və ya digər dövlətin hakim sülaləsini təmsil edirdi. Onlarla ittifaqı və ya dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək sərfəli idi. Deməli, hər bir padşah arvadı və sarayda olan onun yaxın ətrafı müəyyən siyasət yürüdə bilirdi.

Çox vaxt padşahın birinci arvadının böyük oğlu padşah olurdu. Lakin bu heç də zəruri qayda deyildi. Bir çox hallarda padşah hələ sağlığında ikən özünə varis seçirdi. Lakin, buna baxmayaraq taxt-tac uğrunda mübarizə hələ padşahın sağlığında başlanırdı. Padşah öldükdən sonra isə hətta varis olsa belə, bu mübarizə daha da şiddətlənirdi. Yeni padşah taxtda tam möhkəmlənmək üçün bir çox maneələrin öhdəsindən gəlməli olurdu.

Qupta imperiyasını (xüsusilə onun ilk mərhələsində) Maurya imperiyası ilə müqayisədə fərqləndirən cəhət onun xeyli dərəcədə mərkəzləşdirilməsi idi. Quptalar çox vaxt istila yürüsləri zamanı məğlub olmuş padşahları qovur və ya məhv edir, onların sahibliklərini isə əyalətə çevirərək öz sahibliyinə birləşdirirdilər. Quptalar imperiya hakimiyyətinin siyasi antoqonistləri olan - malavlar, arcunayanlar, yaudxeylər respublikalarına xüsusilə şiddətli divan tuturdu : göstərilən dövrün sonunda bu cür birləşmələr Hindistanın siyasi tarixindən silindi.

Böyük mərkəzləşdirmə dövlət aparatının bürokratikləşdirilməsinə, idarəetmə orqanlarının mürəkkəbləşdirilməsinə və məmurların sayının artmasına doğru aparırdı. Kitabələr inkişaf etmiş kargüzarlıq, torpaqların, bağışlamaların, vergi yığmanın mürəkkəb uçot sistemi barədə, habelə şah xəzinəsində xərclər barədə təsəvvür yaradırdı. Bütün bunlar müxtəlif dərəcəli qulluqçuların-hesabdar, mirzə, kömrük məmurları və s. sayının artmasına gətirib çıxarırdı.

İlkin şastralarda şahlara yüksək məmur vəzifələrini irsən keçirmək məsləhət görülürdü. Çünki irsi məmurlar daha yaxşı hazırlıqlı idi. Onlar öz vəzifələrini daha insafla icra edir və öz padşahına daha sədaqətli idilər. Quptaların dövründə yüksək vəzifələr (matrin, amat, saçıv) irsi idi. Bu o demək idi ki, xidmətə görə əyana veriləcək zəhmət haqqı da irsən keçirdi. Zaman keçdikcə onu ailə əmlakı hesab etməyə başladılar.

Qupta imperiyasında ərazi bölgüsü müxtəlif idi: istər əyalətlər, istərsə də vilayət və rayonlar müxtəlif terminlərlə adlandırılırdı. Onlar müxtəlif statusa malik idi . Onlara müxtəlif dərəcəli əyanlar başçılıq edirdi . Bunun səbəbini onda görmək olardı ki, qonşu

torpaqların istila olunması müxtəlif şəraitdə baş verirdi, yerli ənənə və təsisatlarla hesablaşmaq lazım gəlirdi. Buna görə də inzibati vahidlər adətən istila olunmuş xalq və tayfaların yerləşdiyi rayonlara uyğun idi.

Eramızın VII əsrinə yaxın Qupta imperiyasının bir sıra xırda dövlətlərə parçalanması başa çatdı. Sonralar Şimali və Cənubi Hindistanın bir hissəsinin türk feodal orduları tərəfindən fəthi nəticəsində feodal dövləti - Dehli sultanlığı, Böyük Moğollar imperiyası təşəkkül tapdı.

Hindistanda müsəlman feodalların hakimiyyətinin bərqərar olması ilə hind cəmiyyətində müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Lakin bu dəyişiklik feodal istehsal üsulunun gələcək inkişafının ümumi meyllərini dəyişdirmədi. Müsəlman istilası feodal sinfinin yalnız yuxarı təbəqəsinin dəyişilməsinə səbəb oldu. Yerli hind feodallarının aşağı qrupunun vəziyyətində isə cüzi dəyişikliyə gətirib çıxartdı. XIII-XIV əsrlərdə iri hind feodalları məhv edildi və ya öz sahibliklərindən məhrum olundular.

Dehli sultanlığı. XI əsrdə istilalar nəticəsində Hindistanda müsəlman dövlətləri yarandı. İstila olunmuş ərazilərin əhalisinin bir qismi kölə halına salındı, digər hissəsinin üzərinə isə ağır vergilər qoyuldu. XV əsrin sonunda İrandan səlcuqlar, Əfqanıstandan isə huridlər tərəfindən sıxışdırılmış Qəznəvilər yalnız Qaznadan Multana qədər olan ərazidə sahiblik edirdi.

Əfqanıstanın huridlər sülaləsinin görkəmli nümayəndəsi tacik Məhəmməd Huri 1186-cı ildə Hindistana hücum edərək Qəznəvilərin hökəmrənliyinə son qoydu. Feodal pərakəndəliyi yerli əhalinin müqavimətini xeyli zəiflətdiyi üçün huridlər sülaləsinin sultanlarına Şimali Hindistan üzərində hökəmrənlik etməyə iki əsr lazım gəldi. XIII əsrdə istila olunmuş vilayətlərdə Dehli sultanlığı yaradıldı. Bu dövlətdə dövlət torpaqları iki qrupa bölünmüşdü: xalis və ikta torpaqları. Hakim təbəqələr, vəzifəli şəxslər, döyüşçülər xalis formada olan torpaqların gəlirləri hesabına saxlanılırdı. İkta torpaqları hərbi xidmət etməyə görə müsəlmanlara verilirdi. İkta qısa müddətli və ya daimi ola bilərdi. İktadarlar (ikta sahibləri) sahibləri olduğu vilayət və kəndlərdən xərac yığırdı. Bu vergilərin bir hissəsi onların mülkiyyətinə keçirdi. Dehli sultanlığında dövlət mülkiyyəti ilə yanaşı, hərbi əyanların, tacirlərin, iri məmurların xüsusi mülkiyyəti (mülk) də mövcud idi. Xüsusi mülkiyyətin digər forması vəqf - məscidlərin, mədrəsələrin, şeyxlərin, yəni müsəlman dini idarələrinin mülkiyyəti idi.

Tədricən ikta torpaqları mülkə çevrilir, xalis torpaqları azalır, dövlət torpaqlarından götürülən vergilərin ümumi məbləğinin xeyli hissəsi feodalların payına düşürdü. XIV əsrin II yarısından başlayaraq iktadarlar vergi immunitetləri əldə etdilər. İkta torpaqları irsi torpaqlara çevrildi.

Moğol Hindistanında da torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti mövcud idi. Onun xeyli hissəsi iri müsəlman feodallarına - caqırdarlara şərti sahibliyə verildi. Caqırdarlar caqıranın (sahibliyin) həcminə müvafiq olaraq qoşun dəstələri saxlamalı idi. Həmin dəstələr hökmdarın ordusunun əsasını təşkil edirdi.

2. DÖVLƏT QURULUŞU

VI-XII əsrlərdə Hindistanın ərazisi bir-birilə iqtisadi əlaqələri olmayan knyazlıqlardan ibarət idi. Bunların sırasında Xarşi (VII əsr), Çaluki (VII əsr) və digər sadə dövlət qurumlarını qeyd etmək olar.

Dövlətlərin başında maharac adlı baş knyazlar dururdu. Bəzi knyazlıqlarda taxt-tac irsi, digərlərində isə seçkili idi. Maharacın müşavirələrindən ibarət kollegial orqan olan mantripərişad fəaliyyət göstərirdi.

XI əsrdə Hindistan müsəlman feodalları tərəfindən fəth olunduqdan sonra burada vahid dövlət bərqərar edildi. XII əsrdə əfqanlar Hindistanı istila etdi. Ələ keçirilmiş torpaqlar Huridlər dövlətinin dövlət torpaqlarına daxil edildi. XIII əsrdə isə istila olunmuş torpaqlarda Dehli sultanlığı yaradıldı. Dehli sultanlığını Orta Asiya türklərinin, tacik və farsların feodal əyanlarının əlaltıları idarə edirdi. XVI əsrin əvvəllərində Hindistanda türk hökmdarlığı nəticəsində Böyük Moğollar imperiyası yaradıldı.

Dehli sultanlığının və Moğol Hindistanının dövlət hakimiyyət orqanları sistemində nəzərə çarpacaq fərqlər yox idi. Çünki bunlar eyni tipli dövlət idi. Dövlət idarəçiliyi müsəlman dövlətinin islam dini doktrinasına uyğun qurulmuşdu. Həmin doktrinaya görə, bütün mömin müsəlmanların, Allahın göndərdiyi bir dövlət başçısı olmalıdır.

Dövlətə padşah başçılıq edirdi. Onun hakimiyyəti irsən keçirdi. Hökmdarın əsas vəzifələri islamı qorumaq, dini ayinləri müdafiə etmək və kafirləri təqib etmək idi. Padşah vəzifəli şəxsləri təyin edirdi. Hindistanda müsəlman hökmdarları qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyətinə malik idi.

Mərkəzi idarəçilik. Dövlət idarəçiliyində vəzir ən yüksək məmur sayılırdı. Sultanın əmrlərini yerinə yetirən vəzir bütün hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirirdi.

İstər Dehli sultanlığında, istərsə də Moğol Hindistanında xüsusi hökumət orqanları olan divanlar fəaliyyət göstərirdi. Divanlar müxtəlif məlumatları, ümumdövlət əhəmiyyətli statistik məlumatları əks etdirən xüsusi kitablar tərtib edirdi.

Hərbi və maliyyə idarələri baş idarələr sayılırdı. Hərbi idarə hərbi qüvvənin, muzzdlu ordunun, dövlət başçısının şəxsi mühafizəsini, torpaq sahibliklərinin uçotunu aparırdı. Maliyyə idarəsinə birinci nazir - divan başçılıq edirdi. Bu idarə dövlət xəzinəsinə daxil olan vergilərin uçotuna və yığılmasına da nəzarət edirdi.

Məmurların təyin olunması barədə məlumatlara malik olan, onlara dövlət xəzinəsindən verilən məbləğlərin və torpaq sahibliklərinin uçotunu apan xüsusi idarə fəaliyyət göstərirdi. Bu idarəyə padşahın emalatxanaları və anbarlarını idarə edən mirsaman rəhbərlik edirdi. Baş dini və məhkəmə idarəsi sədrüs-sədur adlanırdı. Onun əsas vəzifələrindən biri hakimləri təyin etmək idi.

Dehli sultanlığı ilə Moğol Hindistanı arasında xeyli oxşarlıq olsa da, müəyyən fərqlər də mövcud idi. Dehli hökmdarları öz hakimiyyətini xalqın və hind feodallarının müqavimətini qırmaqla bərqərar etmişdilər. İslam dövlət dininə çevrildi. Moğollar dövründə islamlaşma prosesi başa çatdı. Hind feodalları isə müsəlman hökmdarlarının hakimiyyətini tanıdılar.

Yerli idarəçilik. Qupta və Xarşi imperiyası dövründə ölkə əyalətlərə, əyalətlər dairələrə, dairələr isə kəndli icmasına bölünmüşdü.

Dehli sultanlığı və Moğol imperiyası dövründə müsəlman hökmdarları yeni inzibati-ərazi bölgüsü keçirdilər. Dehli sultanlığı 23 əyalətdən ibarət idi. İri əyalətlər şiklərə (vilayətlərə), onlar isə tərkibində bir neçə kənd olan parhana (rayona) bölünmüşdü. Moğol imperiyasında hakimlər başda olmaqla 15 vilayət mövcud idi. Hər bir vilayətə foucarlar - hərbi rəislər, qomaştlar - vergi yığanlar və kotvallar - şəhər rəisləri təyin olunurdu.

Ordu. Ordunun özəyini müsəlmanlardan ibarət süvari qoşun təşkil edirdi. Dehli sultanlığında ordu onluq sistemi üzrə təşkil olunmuşdu. Hərbi və mülki rütbə müəyyən şəxslərin komandanlığı altında olan döyüşçülərin sayından asılı idi: əmir 100 atlıya, məlik - min atlıya, xan 10 min atlıya komandanlıq edirdi. Moğol Hindista-

nında mərkəzi hökumətə tabe olan muzdlu dəstələrdən ibarət ordunun sayı xeyli artdı. Birbaşa padşaha tabe olan muzdlu döyüşçülər xüsusilə böyük imtiyazlara malik idi.

Məhkəmə. Ədalət mühakiməsi Quranın müddəaları əsasında qurulmuşdu. Hakimlər təkbaşına fəaliyyət göstərirdi. Dairə, kənd, kasta kimi yerli icmaların sabitliyi bir çox səlahiyyətlərə malik olan xüsusi pañçayat məhkəmələrinin mövcudluğunu şərtləndirirdi. Burada icma torpaqları bölünür, kastalararası münasibətlər tənzimlənir, kasta və ailə qaydalarına əməl olunmasına, hüquq qaydasına nəzarət edilirdi.

3. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Hüququn mənbələri. XIII əsrə qədər feodal Hindistanında vahid dövlət olmamışdı. Bu vəziyyət hüquqa da öz təsirini göstərmişdi.

Hindistanda feodal münasibətləri inkişaf etdikcə qədim dharmaşastrların - dini-hüquq göstərişləri külliyyatlarının yenidən dərk olunması prosesi başlandı. Onları yerli şəraitə uyğunlaşdırmaq zərurəti ortaya çıxdı. Bunun nəticəsində müxtəlif dharmaşastrları və ya müəyyən hüquq məsələləri üzrə hind dini nüfuzlu şəxslərinin fikirlər külliyyatına (nibandxlara) təfsirlər olundu. Hüquq əsərləri meydana gəldi. Müəyyən müddətdən sonra bu cür təfsir və nibandxlar hind hüququnun əsas mənbələrinə çevrildi.

İlk təfsirçilərdən biri VII əsrdə Asaxaya olmuşdur. O, Narada dharmaşastrasının - Naradabxazianın ən populyar təfsirçisi idi. Əsasən Manu qanunları tez-tez köçürülmüş və təfsir edilmişdir. Bunlardan bizə Bharuçi (VIII əsr), Medhatitxi (IX əsr) və s. kimi təfsirlər gəlib çatmışdır.

Yacnavalkya dharmaşastrası da dəfələrlə təfsir olunmuşdu. XI əsrdə Vicnaneşvara tərəfindən Yacnavalkyaya edilmiş təfsir - Mitakşara Hindistanda yayılmış hind hüququnun iki əsas məktəblərindən birinin əsasını qoydu. Benqalda və Assamada geniş yayılmış hind hüququnun Dayabhaqa adlı digər məktəbinin banisi isə XII əsrdə Nibandxanı yazıb-yaratmış Cimutavaxana olmuşdur. Bu Nibandxada vərəsəlik hüququna və bölünməmiş böyük hind ailəsində əmlak bölgüsünə dair bəzi məsələlər Mitakşaradan fərqli surətdə həll olunurdu.

Hindistanın hüquq sistemi müsəlman hüququnun təsiri altında inkişaf etmişdir. Bu dövrdən başlayaraq yerli hüququn təbiiqi,

dxarmaşastrlardan istifadətmə məhdudlaşdırıldı. Bir çox məsələlər, o cümlədən cinayət işləri müsəlman hüquq normaları əsasında tənzimlənirdi. Bu vəziyyət XIX əsrin ortalarınadək davam etdi.

Bilavasitə dinlə bağlı məsələlər - ailə və nikah münasibətləri, vərəsəlik, dini idarələrin fəaliyyəti - müsəlmanlara aid olanlar müsəlman hüququ ilə, hindlilərə aid olanlar isə hind hüququ ilə tənzimlənirdi.

Feodalizm dövründə Hindistanda adət hind hüququnun mühüm mənbələrindən biri sayılırdı. Adət hüququ normalarından geniş istifadə edən digest təfsirçiləri və müəllifləri nəzəri cəhətdən dəyişməz «müqəddəs» dxarmaşastr hüququnu yeni şəraitə uyğunlaşdırdılar. Bir çox adətlər təfsirçilər tərəfindən qüvvədə olan hind hüququna təbiiq edilmişdi.

İstər Dayabhaqa, istərsə də Mitakşara bölünməmiş böyük hind ailəsi daxilində, habelə bu ailə üzvlərinin kənar şəxslərlə münasibətlərini tənzimləyirdi. Hind hüququnun bu iki böyük məktəbi böyük ailə mülkiyyətinin vərəsəlik məsələlərini müxtəlif cür tənzimləyirdi. Dayabhaqaya görə, böyük ailənin mülkiyyəti ataya məxsus idi. O, həmin mülkiyyətə qeyri-məhdud şəkildə sərəncam verə bilərdi. Atanın sağlığında oğulların ailə mülkiyyəti üzərində heç bir hüququ yox idi. Ata öldükdən sonra ailə mülkiyyəti onun oğullarına keçirdi.

Mitakşara hüququna görə, bölünməmiş böyük ailənin hüquqi əsasını öz əcdadlarından irsən ataya, babaya və ulu babaya keçmiş oğulun, nəvənin və nəticənin ailə mülkiyyəti üzərində hüququnda təzahür olunan birgə mülkiyyət və ya birgə varislik təşkil edirdi.

XV FƏSİL

YAPONİYA DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. YAPONİYA DÖVLƏTİNİN YARANMASI, İNKİŞAFI VƏ İCTİMAİ QURULUŞU

Yaponiya sivilizasiyası e.ə. I minillikdə formalaşmağa başladı. Şərqi Asiyanın bu hissəsində isə ilk insan məskunluğu xeyli əvvəl, təxminən e.ə. 40-cı minillikdə yaranmışdır. Bu zaman Yaponiya adaları Asiya materikindən hələ ayrılmamışdı. Uzun əsrlər boyu Yaponiya mədəni və siyasi cəhətdən qapalı bir dünya təşkil etmişdir. Çin sivilizasiyası Yaponiyanın erkən təşəkkül tapmasına xeyli təsir etmiş, hətta heroqlif yazılar belə Çindən gətirilmişdir. Lakin sonrakı dövrlərdə Yaponiya sivilizasiyası öz dövlətçiliyinin və hüququnun əsaslarını yaratmış və inkişaf etdirmişdir. Qədim ənənələr Yaponiya dövlətçiliyinin inkişafına xeyli təsir etmişdir.

I-II əsrlərdə cənubi Yaponiya adalarının əhalisi (burada İndoneziyadan, Koreyadan və b. yerlərdən köçüb gəlmiş əhali qrupları çox idi.) icma fəvqündə duran administrasiyanın püxtələşməsi mərhələsində olmuşdur. Sosial təşkilatın əsasını bir neçə min üzvdən ibarət klan "ailəsi təşkil edirdi. Ona ağsaqqal-patriarx başçılıq edirdi. O, həm də klanın kahini sayılırdı. Ailələrdə möhkəm sosial iyerarxiya təşəkkül tapmışdı: aşağılar (peko) və "böyük adamlar (daydzin). Kiçik klanların böyüklərdən asılılığa da mövcud idi. Bu dövrdə artıq köləlik də inkişaf edirdi.

II-III əsrlərdə klanlarda sosial iyerarxiya sürətlə dövlətə qədərki institutlara çevrilməyə başlayır. Hökmdarların səlahiyyətləri irsi xarakter alır, özləri isə müqəddəs sayılır.

III əsrdə Yaponiyada ibtidai-icma quruluşunun dağılması, sinfi cəmiyyətin və dövlətin əmələ gəlməsi prosesi gedirdi. Qəbilə daxilində əmlak və sosial bərabərsizlik inkişaf edirdi. IV əsrdə tayfa ittifaqları təşəkkül tapdı.

III-VII əsrlərdə cəmiyyətin imtiyazlı təbəqəsini qəbilə aristokratiyası təşkil edirdi. Torpağın böyük bir hissəsi əkinçi icmalara məxsus idi. Qul əməyindən də istifadə olunurdu. Lakin burada köləlik münasibətləri inkişaf edərək formasıyaya çevrilə bilmədi. İcma torpaq sahibliyinin uzun müddət mövcudluğu köləliyin inkişafına mane olurdu. Özünəməxsus coğrafi şərait - ada vəziyyəti və dağlıq yerlər kölə təsərrüfatının inkişafını çətinləşdirirdi. Çünki mövcud vəziyyət iri latifundiyalar yaratmağa (suvarılan çəltik təsərrüfa-

tı kəndlinin kiçik torpaq sahəsində gərgin çalışmasını tələb edirdi, hərbi əsirlər hesabına kifayət qədər qul əldə etməyə imkan vermir-di.

V əsrdə tayfa ittifaqının başçısı Yamato ölkənin xeyli hissəsini öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. Bu dövrdə qəbilə quruluşundan kəndli icmasına keçid baş verdi və məhsuldar torpaqlar qəbilə-tayfa aristokratiyasının əlində cəmləşdi.

Yaponiyada sosial-iqtisadi inkişafın mərhələlərini əsas götürərək bu feodal dövlətinin inkişaf tarixini üç dövrə bölmək olar: 1) er-kən feodalizm dövrünün feodal dövləti (VI-VII- XII əsrlər), 2) inkişaf etmiş feodalizm dövrünün feodal dövləti (XII-XVII əsrlər), 3) sonrakı feodalizm dövrünün feodal dövləti (XVII-XIX əsrin I-ci yarısı).

Qəbilə-tayfa qruplarının birləşməsi (V əsrin ortaları - VII əsrin əvvəlləri) gələcəkdə yaranacaq dövlətin prototipi idi. Bu qurum xeyli dərəcədə Çinin təsiri altında təşəkkül tapmışdı. Yaponiyada buddizm yayıldıqdan sonra VI əsrdə bu təsir daha gücləndi.

Hakim ittifaqın başçısının hakimiyyəti tədricən genişləndi. Şah (okimi) tenno ("Səma hökmdarı imperatoru) titulu əldə etdi. Hökmdar dövlət hakimiyyəti ilə yanaşı, dini hakimiyyəti və məhkəmə hakimiyyətini öz əlində cəmləşdirdi.

VI əsrə yaxın yerli klan hökmdarları mərkəzi hakimiyyətin təmsilçilərinə çevrildi. Hələ V əsrin ortalarında təsis olunmuş sosial rütbələr sistemi (kabane) bu dövlət iyerarxiyasını möhkəmlətdi. Nüfuzlu qəbilə və klan başçıları idarəçilik funksiyaları ilə bağlı vəzifələri öz əllərində cəmləşdirdi. Tayfa klanları əyalətlərə çevrildi. Vergi sistemində dəyişikliklər baş verdi. Vaxtaşırı ödənişləri muntəzəm vergi (düyü) və əmək mükəlləfiyyəti əvəz etdi. Xeyli kəndli əhalisinə aid təsərrüfat məcburiyyətinin artması yolu ilə qəbilə hakimiyyətinin iri sahiblikləri təşəkkül tapdı, keçmiş tayfa üzvləri isə müəyyən peşə ilə məşğul olan yarımazad əhaliyə (tomobe) çevrildi.

VI əsr ərzində adlı-sanlı qəbilələr üstünlük uğrunda mübarizə aparırdılar. Mübarizə təxminən 587-ci ilə qədər davam etdi. Bu zaman güclü Soqa klanı qalib gəlir və imperator taxtına sahib olur. Çin ruhunda mərkəzləşməyə xidmət edən islahatlar keçirildi. İslahatlar rütbə iyerarxiyasının möhkəmlənməsinə, məmurluğun püxtələşməsinə, yeni vergi aparatının formalaşmasına yönəldilmişdi.

İlk qanunların - 12 maddəli (603-cü il) və 17 maddəli qanunların (604-622-ci illər) qəbul edilməsi Soqa nəslindən olan şahzadə Umayadonun idarəçilik dövrünə təsadüf etmişdir. Bu qanunlar bir o

qədər də hüquq normaları deyil, daha çox siyasi-mənəvi nəsihətlər toplusu idi. Buna baxmayaraq, bu qanunlar dövlət fəaliyyətinin əsasını təşkil etdi. Klanlar birliyə və ümumi rifaha xidmət etməyə çağırılırdı. Bütün əhali üç sinfə: hökmdarlara, velmojlara və xalqa bölünmüşdü. Hökmdar təkəcə ali klan başçısı deyil, həm də xüsusi səlahiyyətlərə malik olan padşah idi. Çin nümunələrinə müvafiq olaraq o, hüquq qaydasının əsasını təşkil edən “ümumi qanunu ifadə edirdi. Bununla belə, onun müşavirləri olmalı idi. Elan olunurdu ki, “hökmdar işləri təkbaşına həll edə bilməz.

VI əsrin sonundan Yamato birliyi müstəqil erkən dövlətə çevrilməyə başlayır.

Kəndlilərin narazılığından istifadə edən digər klanlar Soqa hökmdarlarının yaratdığı rejimi devirir və yeni imperator sülaləsinin əsasını qoyurlar. Bu sosial çevriliş nəticəsində baş vermiş mühüm dəyişiklik bütün torpağın dövlət (imperator) mülkiyyəti elan olunması idi. Torpaqların bölüşdürülməsinin dövlət sistemi müəyyən olundu. Ənənəvi rütbələr iyerarxiyasına yenidən baxıldı, bu da ölkənin yeni silki quruluşunun əsasını qoydu.

Ayrı-ayrı qəbilələr arasında tayfa ittifaqında üstünlük qazanmaq uğrunda mübarizə 645-ci ildə nüfuzlu qəbilələrdən birinin qələbəsi ilə nəticələndi. Bu hadisə Yaponiyanın tarixində “Tayka çevrilişi (“böyük dəyişikliklər) adlandı. Həmin dövrdə imperator başda olmaqla mərkəzləşmiş dövlətin əsası qoyuldu və bir sıra mühüm islahatlar keçirildi.

İslahatlar (Tayka islahatları) Çindən götürülmüş nadel sistemini tətbiq etdi. Şəxsi əllərdə cəmləşmiş torpaqlar dövlətin mülkiyyəti elan olundu. Torpaq sahələri və nadellər ayrı-ayrı ailələr arasında bölündü. Torpağın həcmi ailə üzvlərinin sayından asılı idi. Kəndlilər torpaqdan istifadə etdiyinə görə natural formada renta verməli və əmək mükəlləfiyyəti icra etməli idi. Kəndlilər nadelini tərksiz edə bilməzdi. Beləliklə, keçmiş azad kəndli icma üzvlərinin təhkim olunması prosesi başlandı və feodal sinfinin formalaşması sürətləndi.

Məhsuldar torpaqlar kəndlilərlə birlikdə imperator ailəsinin, buddist monastırlarının, sintoist məbədlərinin əlində cəmləşdi, vəzifəyə görə qəbilə aristokratiyasına verildi.

VII-VIII əsrlərdə təşəkkül tapmış mərkəzi hakimiyyət şərti idi. Mərkəzləşmə imperatora tabe olan əyalət canişinləri üzərində nəzarətin tətbiqi ilə məhdudlaşdı. Bütün bu təşkilat dövlət -nadel torpaqdan istifadə sistemi üzərində dayanmışdı. Bu sistem dağılmağa başladığı zaman mərkəzin təsiri də zəiflədi.

Yaponiyada feodal-silki quruluşun formalaşması imperator hakimiyyətinin siyasi nüfuzunun azalması ilə müşayiət olundu. VII əsrin sonundan imperator taxtı ən iri aristokratik klanlardan biri olan Fudzivaranın nəzarəti altında olmuşdur. Lakin üstünlük uğrunda mübarizə sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir.

Bir neçə adlı-sanlı feodal sülalələrinin (və ailə klanlarının) uzun sürən mübarizəsindən sonra XII əsrin sonunda Minamoto qalib gəldi. İmperator bu qəbilənin başçısına "böyük sərkərdə - söqunun titulu verdi. Bundan sonra dövltədə real hakimiyyət söqunlara keçdi. Hətta imperator taxtının irsən keçməsi üçün bakufunun (hərbi - bürokratik aparatın) razılığı olmalı idi.

Yaponiyada nadel sistemi geniş yayılmadı. Artıq X əsrdə torpaqların vaxtaşırı bölüşdürülməsi dayandırıldı. Feodallaşma prosesi dərinləşdikcə nadel sistemi öz əhəmiyyətini itirdi. Nadel sistemini xüsusi sahibkar mülkləri (syoen) əvəz etdi. Bu cür mülklər feodal aristokratiyası tərəfindən icma torpaqlarının ələ keçirilməsi, icmaların yalnız varlı hissəsi üçün mümkün olan xam torpaqlardan istifadə etməsi, bağışlanmış və vəzifəyə görə verilmiş torpaqlar hesabına yaranırdı.

Mülklər üzərində dövlət nəzarəti zəifləyirdi. X əsrə yaxın ölkədə kəndlilər, əyalət məmurları təbəqəsini, çox həlqəli sosial-hüquqi iyerarxiya ilə döyüşçüləri əhatə edən kommendasiya münasibətləri yayılmağa başladı. Yeni mülk sistemi iri feodal sahibliklərinin inkişafına səbəb oldu. Bu da siyasi pərakəndəliklə nəticələndi.

Hərbi xidmətə görə drujinalara mükafat qaydasında torpaq sahiblikləri verilirdi. Bu da vassal-len münasibətlərinin inkişafına gətirib çıxartdı. XII əsrdə daxili müharibələrdə güdrətli Minamoto feodal sülaləsinin qələbəsi nəticəsində bərqərar olmuş sequnat vassallıq münasibətlərinin inkişafına güclü təkan oldu. Minamoto sülaləsinin başçısı söqun - baş hərbi rəis tituluna malik olmaqla Yaponiyanın hökmdarı idi. Beləliklə, yeni hakimiyyətin real hərbi-siyasi diktaturası yarandı

İctimai quruluş. XIII əsrin sonunda Yaponiyada vassallıq münasibətləri formalaşdı. Hələ XII əsrdə feodal sinfi iki qrupdan: söqunların birbaşa vassalları sayılan ali imtiyazlı qrupdan (qokeninlər) və digər feodal sahibliklərin, məbədlərin və monasturların vassallarından (hiqokeninlər) ibarət idi. Feodallardan başqa, yapon cəmiyyətini sadə xalq-kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər təşkil edirdi. Kəndlilər natural formada və adətən məhsulun 40-60 %-nə qədər

feodal rentası ödəyirdi. XIII-XV əsrlərdə kəndlilər tam əsarət altına düşməmişdi. Bunun da səbəbi hakim sinfin lazımi dərəcədə birləşməməsi və icmanın davamlı olması idi. Təsadüfi deyildi ki, XIII əsrdə kəndli ordusu əsas qüvvə sayılır və monqolların hücumlarının dəf edilməsində həlledici rol oynayırdı.

XV-XVI əsrlərdə ölkənin sosial quruluşunda mühüm dəyişikliklər baş verdi. Sənətkarlığın və ticarətin artması, şəhərlərin inkişafı, yerli bazarların yaranması böyük feodal təsərrüfatlarına malik olan daymyo adlı ("böyük ad) knyazların formalaşmasına gətirib çıxartdı. Sahibliyində əyalət, bəzən isə hətta bir neçə əyalət olan daymyolar mərkəzi hökuməti yalnız nominal olaraq tanıyırdı.

XVI əsrin ortalarında Yaponiya siyasi pərakəndəlik qarşısında idi. Ölkədə ictimai-siyasi gərginlik artmış və antifeodal üsyanları geniş vüsət almışdı. Nüfuzlu feodal qrupları arasında mübarizə nəticəsində feodal sülaləsinin başçısı Tokuçava 1603-cü ildə qalib gələrək söqun titulu qazandı. Tokuçava sülaləsi burjua inqilabına qədər (1868-ci il) söqun tituluna malik oldu. Bundan sonra ölkədə nisbi sabitlik yarandı. XVI əsrin sonundan başlayaraq siyasi birləşmə meyilləri gücləndi.

Ölkənin birləşməsi Tokuçava sülaləsinin üçüncü söqunat dövrünə (XVII əsrin əvvəli - XIX əsrin birinci yarısı) təsadüf edir. Həmin dövrdə Yapon cəmiyyətinin silki-sinfi quruluşu da qəti olaraq təşəkkül tapdı. Əvvəllər mövcud olmuş iki silkin - hərbcilərin və xalqın əvəzinə dörd silk müəyyən olundu. Bu bölgü "si-no-ko-syo" formulasında rəsmiləşdirildi: si- samuraylar, no - kəndlilər, ko-sənətkarlar, syo isə tacirlər idi. Məzlum kütlənin ən aşağı təbəqəsi eta adlanırdı. 1615-ci ildə Tokuçava sülaləsinin birinci sequnu İeyasu tərəfindən göstərilən dörd silkin nümayəndələrinin davranış qaydalarını müəyyən edən "On səkkiz qanun qəbul olundu.

Həmin sinfin zirvəsində ölkənin faktiki hökmdarı olan söqun dururdu. Onlar ölkə ərazisinin xeyli hissəsinə malik idi.

Zədəganlar vahid kateqoriya təşkil etmirdi. Onun yuxarı təbəqəsi imperator ailəsi ilə bağlı olan saray aristokratiyasından ibarət idi.. Zədəganların xeyli hissəsinə hərbi sülalələr (buke) təşkil edirdi. Hakim sinfin yuxarı təbəqəsinə iri feodal knyazları olan daymyolar da aid idi. Öz növbəsində daymyolar iki qrupa: fuday-daymyo və todzama-daymyo qrupuna bölünürdü. Fuday-daymyolar yüksək hökumət vəzifələri tutaraq sequnatdan birbaşa vassallıq asılılığında idilər. Todzama-daymyo qrupunu isə idarəçilik işlərində iştirak etməyən xarici knyazlar təşkil edirdi.

Samuraylar (xidmətdə olan zədəganlar) knyaz ordusuna daxil

olan və xidmətə görə düyü payı və ya torpaq nadeli almış söqunatın hərbi dayağı idi. Onlar daymyoların hərbi dəstəsini təşkil edirdilər. Göründüyü kimi, samuraylar əsasən hərbi fəaliyyətlə məşğul olurdular.

Kəndlilər yapon cəmiyyətinin xeyli hissəsini (80 %-ni) təşkil edən və istismar olunan əhali qrupu idi. XVI əsrdə kəndlilər öz torpaq nadellərinə təhkim olundular və onu tərک edə bilməzdilər. Yapon təhkimçilik sisteminin özünəməxsus cəhəti ondan ibarət idi ki, burada kəndli daim icarə hüququ əsasında torpaqdan istifadə etməklə ömürlük onun sahibi idi. Bunun müqabilində o, həm dövlətin, həm də feodalın xeyrinə vergi verməli və mükəlləfiyyət icra etməli idi. Başqa sözlə, kəndli fealdan şəxsi asılılıqda deyildi. Bununla belə, o, torpağa təhkim olunmuşdu.

XI-XII əsrlərdə Yaponiyada şəhərlər yaranır və inkişaf edir. Şəhərlərdə sexlər və gildiyalar fəaliyyət göstərirdi. Onların fəaliyyəti, habelə üzvlərinin şəxsi həyatı tənzimləyirdi. Bu zaman ruhanilərin də silki cəhətdən formalaşması baş verir. XVIII əsrdə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı nəticəsində tacir təbəqəsinin iqtisadi əhəmiyyəti artır, kapitalist münasibətləri inkişaf edir və manufakturalar meydana gəlirdi. Bu proseslərin təsiri altında ictimai quruluşda müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Samuraylar öz çəltik payını girov qoyur və samuray rütbəsini satırdılar. Onların bir qismi ticarətlə məşğul olaraq burjuaziyalaşdı. Tacirlər isə pul hesabına nikah bağlamaq yolu ilə samuray rütbəsi əldə edirdi. Söqun qarşısında xüsusi xidmətləri olmuş (məsələn; kəndli üsyanlarını yatırmaqda fəal iştirakına görə) varlı kəndliləri silah gəzdirmək hüququ verən qosi adlı xüsusi sosial dərəcəyə keçirirdilər. Silah gəzdirmək isə imtiyazlı təbəqənin fərqləndirici cəhəti idi.

2. DÖVLƏT QURULUŞU

Tayka çevrilişindən sonra ölkədə monarxiya dövləti bərqərar oldu. Tarixi və siyasi əhəmiyyət kəsb edən Tayka islahatı Yaponiyada erkən feodal dövlətinin yaranmasına gətirib çıxartdı. Dövlətin başında imperator dururdu. Lakin onun hakimiyyəti heç də qeyri-məhdud deyil, nominal xarakter daşıyırdı. İmperatorun hakimiyyəti irsən keçirdi. Real hakimiyyət iri aristokratik sülalələrin əlində cəmləşmişdi.

İmperatorun yanında, böyük nazir başda olmaqla Böyük dövlət şurası (dadzekan) fəaliyyət göstərirdi. Şuraya tabe olan müxtəlif

departamentlər - hərbi, maliyyə, ədliyyə, buddist monastırları idarələri və s. mövcud idi. Cari idarəçilik üzrə real işi iki bölmədən (Çin ənənəsinə görə sağ və sol bölmələrdən) ibarət Dövlət katibliyi aparırdı. Katiblik həmin idarələrə rəhbərlik edirdi. VI əsrdə Yaponiyada yayılmağa başlayan buddizm hakim sinfin dininə çevrildi. Buddist monastırları və məbədləri xeyli miqdarda torpaq sahibliklərinə malik idi. Bu torpaqlarda asılı kəndlilər çalışırdı. X-XI əsrlərdə özünün silahlı dəstələrinə malik olan monastır və məbədlər güclü siyasi qüvvə sayılırdı.

XII əsrdə Yaponiya inkişaf etmiş feodalizm dövrünə qədəm qoydu. Bu dövrdə söqun titulu əldə etmiş Minomoto (1192-1333-cü illər) pərakəndəliyə son qoymaq və dövləti möhkəmlətmək uğrunda mübarizə aparırdı. Söqunat imperatoru nominal dövlət başçısı kimi saxlanmışdı. Formal hakimiyyətə malik olan imperator ölkənin siyasi həyatında bir o qədər də əhəmiyyətli rol oynamırdı.

Mərkəzi idarəçilik. Mərkəzi bakufu aparatı (hökumət) qanunvericiliyi idarə edən inzibati palatadan, baş hərbi palatadan, samuray silkini idarə edən xüsusi orqandan və baş məhkəmə palatasından ibarət idi.

Yaponiyada feodal pərakəndəliyinin səciyyəvi cəhəti mərkəzi bakufu hökumətinin nisbətən müstəqil olması idi. Bunu hakim budda və konfusuçilik ideologiyasının təsiri, güclü bürokratik və cəza aparatının mövcudluğu ilə izah etmək olar.

Son feodalizm dövründə (XVII əsr-XIX əsrin birinci yarısı) feodal oliqarxiyası hərbi diktaturasının mövcudluğu şəraitində Yaponiya nisbətən mərkəzləşmiş dövlət olaraq qalırdı. Mərkəzi hökumətlə yanaşı, yerli knyazlar yerlərdə böyük hakimiyyətə malik idi. Yerlərdə məhkəmə hakimiyyəti və idarəçilik, samuraylara komandanlıq etmə onlara məxsus idi.

XII-XIII əsrlərdə söqunatin mövqeyi möhkəmləndi və onun şaxələnmiş polis aparatı yaradıldı. Üçüncü tokuqava söqunatinin banisi İeyasu hərbi yolla ölkəni birləşdirdi. O, bir çox feodal və budda monastırlarının sahibliklərini müsadirə edərək ərazinin 1/4-ni öz nəzarətinə götürdü. İri şəhərlərdə sənətkarlıq və ticarət yerli feodalların yurisdiksiyasından alındı. 1615-ci il qanununa görə, imperator sarayının dini funksiyaları belə söqunun nəzarəti altına götürüldü. O, yüksək saray vəzifələrinə təyin etmək məsələlərinə müdaxilə edə bilərdi. Söqunun birinci müşaviri (tayro) onun yaxın köməkçisi sayılırdı. Bir qayda olaraq, o, fəvqəladə hallarda təyin olunurdu. Bundan əlavə, söqunun yanında hökuməti (bakufunu)

təşkil edən baş müşavirlər (redzyu) fəaliyyət göstərirdi. Tokuqava sülaləsinin son illərində baş müşavirlərdən ibarət Dövlət şurası yaradılmışdı. Onlardan hər biri konkret sahələrə - daxili işlər, xarici işlər, hərbi, hərbi-dəniz və maliyyə sahələrinə rəhbərlik edirdi. Beləliklə, Tokuqava dövründə də söqunlar real hakimiyyətə malik idi. 1615-ci ildə imperator sarayı üçün xüsusi qaydalar müəyyən olundu. Həmin qaydalara görə imperatorun vəzifəsinə qədim tarixi öyrənmək, şer sənətilə məşğul olmaq, mərasimləri mənimsəmək və ənənələrə əməl etmək daxil idi.

Yerli idarəçilik. VII əsrdən başlayaraq ölkə əyalətlərə və qəzalara bölündü. Əyalətlərə yerli feodal aristokratiyasından təyin olunan qubernatorlar, qəzalara isə qəza rəisləri başçılıq edirdi. Ən kiçik inzibati vahid yerli sakinlərdən təyin olunan və kəndxudanın başçılıq etdiyi kənd sayılırdı. Hər bir kənd 50 həyətdən ibarət idi. Kəndlər yeni vergi və hərbi rekrut sisteminin əsasını təşkil edirdi. Həmin dövrdə “beş həyət prinsipi tətbiq olundu - beş qonşu kəndli ailəsi ellik zəmanətlə bağlanırdı (mükəlləfiyyətlərin daşınmasında kəndlilər dövlət və icma qarşısında biri o biri üçün zəmin idi). Qəza rəisləri, onların köməkçiləri, mirzələr, məhəllə rəisi və kəndxuda vergi yığır, kəndlilərin biyar icra etməsinə nəzarət edir, geniş məhkəmə və polis funksiyaları həyata keçirirdilər. Onlar həmçinin digər səlahiyyətlərə də malik idi.

İnkışaf etmiş feodalizm dövründə əyalətlərə hərbi qubernatorlar və ya protektorlar (syuqo) təyin olunurdu. Onlar mərkəzi hökumət üçün mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, yerli qornizonlara komandanlıq edir, yerlərdə məhkəmə və polis hakimiyyətini həyata keçirirdilər. Əyalətlərin mühafizəsi də onlara tapşırılmışdı. Xüsusi mülklərə hökumətin xüsusi müvəkkil edilmiş məmurları göndərilirdi. Onların əsas vəzifəsi sahibliyin gəlirlərinə, hökumət üçün vergilərin daxil olmasına nəzarət etmək və fitnəkarları təqib etmək idi.

Xüsusi axtarış orqanları (“metske - təhkim edilmiş göz) məmurlar və əhali üzərində gizli polis nəzarətini həyata keçirirdi. Bu orqanlara ometskelər (baş metske) rəhbərlik edirdi. Onların hüquq və vəzifələrini 1632-ci il qanunu tənzimləyirdi. Ölkə daxilində gediş-gəliş ciddi buraxılış sistemi əsasında qurulmuşdu. Ometske hətta imperatorun mənzilinə daxil ola bilərdi. Bakufunun icazəsi olmadan daymyolar evlənə və saray tikə bilməzdilər. Kəndlilər üzərində (o cümlədən, onlardan vergilərin yığılmasına) nəzarət etmək üçün XVII əsrin ortalarında daykan (yerlərdə vəzifəli şəxsləri əvəz

edən vəzifə) təsis olundu. Kəndxudalar onlara tabe idi. Şəhərlərdə şəhər rəislərindən başqa iri tacir şuraları fəaliyyət göstərirdi.

Məhkəmə. İmperator ali məhkəmə hakimiyyəti sayılırdı, lakin o, bilavasitə hakim deyildi. Onun adından bu funksiyaları Dövlət şurası həyata keçirirdi. İmperator əfv etmə və bağışlama, ölüm hökmlərini təsdiq etmə, Dövlət şurasının qərarlarından apellyasiyalrı qəbul etmə hüququna malik idi.

Qədim Yaponiyada inzibati hakimiyyət ədliyyə ilə sıx bağlı idi. İstər ən yüksək səviyyədə, istərsə də yerli səviyyədə mühakimə üsulunu eyni idarələr həyata keçirirdi. Lakin məhkəmə işləri ilə bilavasitə məşğul olan dövlət orqanları da fəaliyyət göstərirdi.

Öncə bütün məhkəmə işləri aşağı hakimiyyət orqanına verilməli idi. Bu, əsas qeydiyyat (güman ki, vergi qoyma) yeri üzrə inzibati orqan idi. Yaxın inzibati idarəyə də şikayət vermək olardı. Sonra əsas olduqda, iddiaçı və ya cavabdehin narazılığını yazılı surətdə ifadə etməklə işi şikayət üçün özündən yuxarı instansiyaya göndərmək olardı. İşin baxılması üçün mühakimə üsulunun son instansiyası Dövlət şurası idi. Şuranın qərarından narazı qaldıqda imperatora şikayət vermək olardı.

Mühakimə üsulunu həyata keçirən ixtisaslaşdırılmış mühüm orqan ədliyyə və "cəzalar nazirliyi (qəbusyo) idi. Bu orqan üç ixtisaslaşdırılmış idarədən: mərkəzi idarədən, cərimələr idarəsindən və həbsxanalar idarəsindən (cəmi 270-ə qədər məmur fəaliyyət göstərirdi) ibarət idi. Nazirliyə şəhər idarələri və əyalət administrasiyası tərkibində məhkəmə məmurları tabe idi. Burada eyni dərəcədə və eyni qayda ilə mülki və cinayət işləri üzrə verilmiş şikayətlərə baxılırdı. Əyanların və beşinci dərəcədən yuxarı məmurların işləri nazir məhkəmələrinin səlahiyyətindən çıxarılmışdı, onları saray idarəsində məhkum edirdilər.

Ordu. Ölkədə ərazi bölgüsü keçirilənə qədər ordu qəbilə drujinalarından ibarət idi. VII əsrdən başlayaraq bu cür drujinaları kəndlilərdən təşkil olunan daimi ordu əvəz etdi. Nadel sistemi ilə yanaşı məcburi hərbi mükəlləfiyyət tətbiq olundu. Hər bir 50 kəndli ailəsi silahla təchiz olunmuş bir əsgər verməli idi. Feodal pərkəndəliyi dövründə hərbi iş əkinçi əməyindən ayrıldı və hərbi qüvvələr yerli feodalların əlində cəmləşdi. Bu dövrdə iri feodalların vassalı sayılan peşəkar döyüşçülərdən ibarət samuraylar silki formalaşdı. Onlar üçün konfusiçilik prinsipləri əsasında qurulmuş xü-

susi vicdan məcəlləsi mövcud idi. Samuray silki qapalı sosial qrup sayılırdı.

Lakin kəndli yığma qoşunu XVI əsrə qədər saxlanıldı. Kəndli üsyanlarının sayının artması ilə əlaqədar olaraq hələ XV əsrdə onların silahsızlaşdırılması prosesi başlandı. XVI əsrin sonunda söqun Moyotomi Xudeyosi tərəfindən keçirilmiş bu tədbir “qılınclar ovu” adlandı. 1591-ci il fərmanı ilə kəndlilərə döyüşçü, samuraylara isə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağan edildi. Samurayların qoşunu əsasən atlı dəstələrdən ibarət idi. Lakin odlu silah tətbiq olunduqdan sonra süvari dəstə öz əhəmiyyətini itirdi, piyada qoşunun rolu isə artdı.

3. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Hüququn mənbələri. Orta əsrlər dövründə Yaponiyada hüququn ilk mənbəyi adət olmuşdu. Adət hüququ normaları icmalar və ya formalaşmaqda olan feodal silklərin daxilində geniş yayılmışdı. İstər imperator məcəllələri, istərsə də söqunat məcəllələri nəsihət, tapşırıq xarakteri daşıyırdı.

Bir çox şərqlər və orta əsr xalqlarından fərqli olaraq Yaponiyada yazılı hüququn formalaşması adət hüququnun yazılması yolu ilə deyil, bir növ dövlət-inzibati məcəllələr sayılan dövlət idarəçilik orqanlarının sistemi və fəaliyyətinə dair xüsusi qanunvericiliyin yaradılması yolu ilə baş vermişdir. Hüququn bu özünəməxsus sferasının yaradılmasında Çinin daha qədim inzibati ənənələrinin təcrübəsindən istifadə olunmuşdu ki, bu da qədim Yaponiya hüququnun formalaşmasının özünəməxsus cəhətlərindən biri idi.

Burada yazılı feodal hüququ Çin hüququnun güclü təsiri altında inkişaf etdi. Yazılı qanunlardan biri 604-cü ildə tərtib olunmuş Syotoku - taisi konstitusiyası idi. 17 maddədən ibarət bu qanunvericilik sənədində dövlət başçılarının öz məmurlarına ünvanlađıqları nəsihətləri və tövsiyyələri göstərilirdi. Məsələn, nəsihətlər padşah fərmanlarına ehtiramla yanaşmağı, onlara sözsüz əməl etməyi, xidmətlərə və günahlara ədalətlə yanaşmağı məsləhət görürdü.

Çində olduğu kimi, VII əsrdə Yaponiyada da nadel torpaq sahibliyi sistemi tətbiq olundu. Nadel sisteminin tətbiqi, cəmiyyətin dərəcələrə bölünməsi bir sıra məcəllələrin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Məcəllələrdə torpaq münasibətlərini tənzimləyən, zadəganların titullu və dərəcəli nümayəndələrinin, müxtəlif sosial qrupların vəzifə və imtiyazlarını müəyyən edən normalar, habelə, cinayət və inzibati hüquq normaları mövcud idi. Bu cür qanunvericilik

aktlarından biri 701-ci ildə tərtib olunmuş Tayxoryo məcəlləsi idi. Məcəllə nadel sistemi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyirdi. Burada kəndli nadellərinin miqdarı, kəndlilərin vəzifələri göstərilir və müxtəlif dərəcəli nadellərin hüquqi rejimi təsbit olunurdu. “Müstəsna xidmətlərə görə vəzifəli şəxslərə verilən nadel onun daimi və irsi sahibliyi hesab olunurdu. Bu nadel yalnız bir halda - həmin şəxs imperatora qarşı qiyamda çıxış etdikdə geri götürülə bilərdi. Nadel “Böyük xidmətlərə görə üç nəslin, “adi xidmətlərə görə isə bir nəslin (oğulun) sahibliyinə verilirdi. Bütün bunlar xüsusi torpaq sahibliyinin meydana gəldiyini göstərirdi.

Məcəllədə “həmin ərazidə mövcud olan qiymətlər üzrə dövlət torpaqlarının icarəsinə dair xüsusi müddəalar təsbiq olunmuşdu. İstər dövlət torpaqlarının, istərsə də xüsusi torpaqların icarəyə verilməsi geniş yayılmışdı.

Hüququn mənbələrinə konkret silki qruplara aid sığın fərmanları və məmurlara (hakimlərə) ünvanlanmış xüsusi təlimatlar aid idi. Bu cür fərmanlar ilk növbədə feodal torpaq sahibliyinin, xəzinənin, bəqəf hökumətinin möhkəmlənməsinə yönəlmişdi. Sığınlar özlərinin birbaşa vassalları olan qokeninlərə xüsusi qayğı göstərirdi. Məsələn, 1267-ci il hökumət fərmanına görə qokeninlər tərəfindən girov qoyulmuş torpaqları, pulu ödəməklə geri qaytarmağa göstəriş verən müddəa nəzərdə tutulmuşdu. Onların (qokeninlərin) len sahibliklərinin satılması və girov qoyulması qadağan idi.

Yapon feodal hüququnun mənbələrindən biri 1232-ci il Dzyoei illərinin qanunnaməsi idi. Burada samurayların öz süzənlərinə tam sədaqətli olması prinsipləri əsasında qurulmuş samuray “şərəf məcəlləsi normaları təsbit olunmuşdu. Qanunnamənin bir qismi feodal üsyanları və sui-qəsdlərinə görə, qanunsuz olaraq torpaqlar ələ keçirmə üstündə cəzalar nəzərdə tutmuş cinayət hüququ normalarına həsr olunmuşdu.

Orta əsrlər dövründə yapon hüququnun mənbələrinə Kemmu illərinin məcəlləsi (1334-1338-ci illər) aid idi. 17 maddədən ibarət bu məcəllə “ölkədə qiyamın yatırılmasına və sığınların siyasi hakimiyyətinin sabitliyinin təmin olunmasına yönəldilmişdi. Məcəllə bir qrup rahib alim və əyanlar tərəfindən Asikaqa sığın sülaləsinin banisi Tokaudzinin suallarına cavab formasında tərtib olunmuşdu. Gələcəkdə məcəlləyə bir sıra əlavələr edildi və 1569-cu ildə ayrıca kitab şəklində nəşr edildi. Burada “cinayət hərəkətlərini ciddi cəzalandırmaq, “rüşvətçorluğu kökündən ləğv etmək və s. bu kimi göstərişlərə rast gəlmək olar. Rüşvətin məbləğindən asılı olaraq, məmura vəzifəsindən ömürlük və ya müvəqqəti kənarlaşdırma cə-

zası tətbiq olunurdu. Bu külliyyat həm də ikinci söqun sülaləsinin siyasi proqramı idi. Burada samurayların özbaşınalığına mərəz qalmış yapon kəndlilərinin ağır vəziyyəti göstərilirdi. Məcəllənin təlimatları hakimiyyət orqanlarına “özgə mənzillərə soxulmaq hallarının qarşısının alınmasına və istifadəsiz torpaqların kəndlilərə qaytarılmasına dair müddəalar nəzərdə tuturdu.

İnzibati hüquq. Yaponiyada dövlət idarəçiliyinə, inzibati fəaliyyətə cəlb olunmuş şəxslərin hüquq və vəzifələri, xidmət keçmə qaydası, dövlət məvacibinin verilməsi, onlara ayrılan güzəşt və imtiyazlar qanunla nizamlanırdı.

Çin nümunələrini əsas götürən dövlət administrasiyası vəzifə rütbələri sistemi üzrə qurulmuşdu. Rütbələr heç də həmişə vəzifənin özünə, xidməti fəaliyyətin mahiyyətinə uyğun gəlmirdi. “Nazirdən tutmuş mirzəyə qədər - bunlar vəzifələrdir, qohum şahzadələrin birinci sinifindən tutmuş ilkin rütbəyə qədər isə rütbələrdir. Rütbələr əsilzadə və qeyri-əsilzadə, vəzifələr isə yüksək və aşağı ola bilər. Əsilzadələr yüksək vəzifələr tutur, qeyri-əsilzadələr isə kiçik vəzifələrə təyin olunur. Rütbə və vəzifələr bir-birinə uyğundur. Hər bir rütbənin dərəcələri, kateqoriyaları var. Qanunlarda dövlət və saray administrasiyasının xidmət və vəzifələrinin (1-ci sinifdə yalnız böyük dövlət naziri, aşağı, ilkin, kiçik rütbədə isə su təchizatı, saray boyaqçı idarələrinin mirzələri hesab edilirdi) müfəssəl siyahısı göstərilirdi.

Bu və ya digər vəzifə tutmaq mümkünlüyü və hüququ müəyyən rütbənin olub-olmamasından asılı idi. Beş ali rütbə yalnız imperatorun fərmanı ilə, səkkizinci (kiçik) rütbədən yuxarı Dövlət Şurasının məruzəsilə, ilkin rütbələr isə Dövlət Şurasının öz qərarı ilə verildi. İki vəzifə tutmağa icazə verilirdi. Bu halda vəzifələrdən biri əsas sayılırdı. Yaxın qohumların bir idarədə xidmət etməsi qadağan idi.

Qanunlar xidməti vəzifələrin mahiyyətini də dəqiqliklə reqlamentləşdirirdi. Yüksək rütbələr üçün tələblər də yüksək idi. O cümlədən onlar etik meyarlara da cavab verməli idi. Kiçik rütbələr idarəçilik sferasında vəzifə üzrə tapşırıqları icra etməli idi. Məs. “Səma Oğlunun rəhbəri kimi böyük nazir “bütün dünya üçün nümunə olmalı, ölkəni düzgün mənəviyyətə yönəltməli, mənfi və müsbət cəhətləri uzlaşdırmalı idi. Əgər belə insan yoxdursa, vəzifə boş qalmalıdır. Mirzələr isə sənədlərin üzünü çıxarmalı, rəsmi sənədləri yazmalı və onları qaydasında saxlamalı idi.

Vəzifəyə uyğun gəlmə, başqa vəzifəyə təyin etmə, yüksək

rütbənin verilməsi məmurların attestasiyasının nəticələrindən asılı idi. Belə attestasiyalar müntəzəm, bəzən isə hər il aparılırdı. Attestasiya təqdimatını idarə rəisi tərtib edirdi. Təqdimata həmin şəxsin “yaxşı davranışı, xidmətləri və günahları barədə məlumatlar daxil edilməli idi. Ola biləcək təhriflərə (səhvlərə) görə rəis şəxsi məsuliyyət daşıyırdı. Attestasiyadan keçən məmurlar doqquz dərəcəyə bölünürdü. Xidməti yaxşı bilməkdən başqa, bir neçə (etik cəhətdən) yaxşı cəhətlərə malik olan şəxslər yüksək dərəcəyə, aşağı, 9-cu dərəcəyə isə “yaltaqlığa, aldatmağa, tamahkarlığa yol verənlər daxil edilirdi. Sonuncular yalnız sınaqların yekunlarına görə xidmətdən azad olunmalı idi. İlk fəaliyyət üçün ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, dəftərxana işi, gələcək işinə uyğun olaraq hüquq üzrə imtahanlar müəyyən olunmuşdu. Hüquq üzrə imtahanlarda namizəd “ritsuryonun on maddəsini yaxşı mənimsəməli, tərəddüd etmədən və ləngimədən suallara cavab verməli idi. “İmtahan olunan, hüququn mahiyyətini bütövlükdə bilib, lakin mənasına dərindən hələ yiyələnmə bilməyibsə, imtahan verə bilməmiş sayılırdı.

Məmurun irəliləməsi, o cümlədən onun üçün olduqca mühüm sayılan əyalətdən paytaxta keçməsi attestasiyadan asılı idi. Məmurların rütbələrinə proporsional olaraq, onlara məvəcib verilir. Qanunlar dövlət ödənişlərinin - ipəyin, toxanın, qalın kətanın həcmi də reqlamentləşdirirdi. İşdə yol verilmiş nöqsanlara görə məvəciblərin verilməsi ləngidilə və ya müsadirə oluna bilərdi.

Yaponiyada məmurlar üçün məcburi məzuniyyət rəsmiləşdirilmişdi. Məzuniyyət həftəlik, illik və xüsusi ola bilərdi. Həftədə bir dəfə (altı gündən bir) istirahət verilir. Bundan əlavə, tarla işləri üçün bir ay müddətinə (ildə iki dəfə 15 gün) verilir. Matəm halları üçün xüsusi məzuniyyət nəzərdə tutulmuşdu. Dövlət məmura dəfn mərasimi və matəm üçün maddi yardım edirdi. Valideyinlərə görə matəm müddəti uzun çəkirdi. Belə hallarda məmur vəzifədən azad olunurdu.

Xidmət 21 yaşdan başlayırdı. Məmur vəzifəsinə həmin yaşda olan oğlan övladlarını sınaq və ya attestasiya üçün təqdim etmək də daxil idi. Bütün bunlar onu göstərir ki, məmurlar müəyyən statusa və güzəştlərə malik olan yarımqapalı silkə çevrilirdi.

Ailə və nikah hüququ. Orta əsrlər dövründə Yaponiyada ümumi mənşə ilə bağlı böyük patriarxal ailə mövcud idi. Bu cür ailələr bir qayda olaraq, bir neçə kiçik ailəni əhatə edirdi. Valideyn-

lərlə uşaqlar, ər lə arvad, böyük qardaşla kiçik qardaş arasında münasibətlər subordinasiya əsasında qurulmuşdu. Patriarx (ailə başçısı) öz icma üzvləri üzərində geniş hakimiyyətə malik idi. Evlənmə, boşanma, oğulluğa götürmə kimi məsələlərdə patriarxın razılığı olmalı idi. Uşaqlar valideynlərə sözsüz tabe olmalı idilər. Mövcud adətlərə görə ata öz uşaqlarını köləliyə sata və hətta öldürə bilərdi. Qəbilədə başçılıq irsən böyük oğula keçirdi.

Qədim yapon qanunlarında silki və patriarxal başlanğıclar sosial-hüquq münasibətlərinin bütün sferalarını səciyyələndirirdi. Hər bir silk - əyanlar, əsas əhali kütləsi, qullar öz qaydaları ilə yaşayırdı.

Özünəməxsus cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, orta əsrlərdə Yaponiyada birgəyaşayış şəklində mükəmməl kiçik ailə olmamışdır. Ailə münasibətlərinin əsasını xüsusi yapon nikahı - sumadoi təşkil edirdi. Belə nikahda ər ayrılıqda yaşayır və sərbəst surətdə arvadı ilə görüşə bilərdi. Belə nikah arvada ev işlərində xeyli müstəqilliyə malik olmaq imkanı verirdi.

Əhalinin əsas kütləsi nikaha yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra daxil olurdu: nikah yaşı kişilər üçün 15, qadınlar üçün isə 13 yaşdan müəyyən olunmuşdu. Nikahın bağlanmasına arvad tərəfdən çoxsaylı qohumlar razılıq verməli idi. Nikah sanki iki mərhələdən keçirdi: müəyyən etmə (nişan) və "qüvvəyə minmə. Nikahı müəyyən etmə ilə onun həqiqətən qüvvəyə minməsi arasında müddət üç ay keçərsə, onda nikaha razılıq pozula bilərdi və bu da heç bir hüquqi nəticə doğurmurdu. Şəxsin uzun müddət xəbərsiz itkin düşməsi də nikahın pozulması üçün əsas ola bilərdi. İki mərhələ arasında olan müddət əslində faktiki nikah münasibətləri və eyni zamanda qadın üçün sınaq müddəti idi. Sınaq müddətində arvadın sonsuz olması müşahidə olunduqda, ailə başçısı ondan narazı qaldıqda həmin qadın sınaqdan çıxmamış hesab olunurdu.

Sumadoi nikahı kişiyə bir neçə arvad, habelə məşuqə saxlamağı qadağan etmirdi. Lakin qanunlar kişiyə öz arvadları ilə özünü istədiyi kimi aparmasına, yeni arvadla evlənmək üçün səbəbsiz olaraq öz arvadlarını tərk etməsinə icazə vermirdi.

Göründüyü kimi, ailədə arvad alçaldılmış vəziyyətdə idi. Nikah bağlanarkən istər nişanlı oğlanın, istərsə də nişanlı qızın razılığı tələb olunmurdu. Bu məsələdə yalnız ailə başçılarının razılığı kifayət idi.

Çin ənənələrinə uyğun olaraq boşanma asan məsələ idi. Konfusiçilik kanonlarına görə yeddi səbəbdən boşanmağa icazə verilirdi: arvadın sonsuzluğu, onun əxlaqsızlığı, ər in qohumlarına itaətsizliyi,

xəbərçiliyi, qısqanclığı, oğurluğa meyilli olması, pis xəstəliyi. Kişinin nikahdan kənar əlaqələri əxlaqi cəhətdən pisləndiyi halda, arvadın ərinə xəyanət etməsi isə cinayət sayılırdı. Hətta ərin ölümündən sonra yalnız ailə başçısının razılığı ilə arvad evi tərk edə bilərdi. Ər tərəfindən boşanma onda ifadə olunurdu ki, o arvadına öz imzası ilə müvafiq məktub (savadsız olduqda isə barmaq izini əks etdirmiş kağız) verirdi. Lakin bəzi hallarda (valideynlərinin matəmi, ərinin vəzifəsinin böyüdülməsi, arvadın getməyə yeri olmadıqda), hətta arvad boşanma məktubu aldıqda belə ərin evini tərk edə bilməzdi. Ər və ya arvad digərinin qohumunu döyməyə və ya öldürməyə cəhd etdikdə, boşanmağa icazə verilirdi. Əvvəllər pis yollara getmiş qadınla nikah bağlamaq mümkünsüz idi. Boşanma zamanı arvadın cehizi özünə qaytarılırdı.

Qeyd olunduğu kimi, Yaponiyada hər bir silk üçün yaşamaq qaydaları müəyyən olunmuşdu. Hətta qulların müxtəlif növləri (özünün (yerli), yadelli, dövləti cinayətlərə görə qullara çevrilmişlər) üçün qaydalarda fərqlər mövcud idi. Qullarla onların sahibləri arasında olan qadağan olunmuş nikahdan əmələ gələn uşaqlar dövlət qullarının aşağı dərəcəsinə keçirdilər. Lakin azad adamlarla təsadüfi əlaqələrdən törəyən uşaqlar azad sayılırdı. Bununla belə, bu cür əlaqə nikah sayılmırdı.

Yalnız XIV-XV əsrlərdə ailə-nikah münasibətlərində normal monoqam nikah (kişi ilə qadının daimi birgə yaşaması) bərqərar olur.

Böyük oğul ailə əmlakına vərəsə sayılırdı. O, ailə üzvlərinə himayəçilik göstərməli idi.

Cinayət hüququ. Yaponiya dövlətinin cəza siyasətinin əsasları hələ erkən feodal dövründə ifadə olunmuşdu. Bu dövlətin cinayət hüququ üçün mənəviyyat və qanunun tələblərinin mürəkkəb uzlaşması səciyyəvi idi. Cəza sistemi vasitəsilə formalaşmaqda olan dövlət hakimiyyəti müəyyən olunmuş qaydalara əməl etməyə və tabeliyi təmin etməyə səy göstərirdi. Günahlı hərəkətlər (səkkiz ölüm və beş kiçik günahlar haqqında qədim konfusiçilik və digər dini müddəalar əsasında) cinayət məsuliyyəti yaradırdı. Lakin qanunlarda öz ifadəsini tapmış günah anlamı dəyişdirilmişdi: ən ağır cinayət dinin və ailənin dayaqları deyil, hakimiyyət üçün müqəddəs sayılan mənafələr idi.

Dini-etik ənənələri əsas götürən qanunvericilik bütün cinayətlər içində 8 ağır cinayəti ayırmışdı (bütün cinayətlərin tam təsnifatı məlum deyil, çünki cinayət qanunlarının xeyli hissəsi bizə gəlib

çatmamışdır). Bu sıraya 1) qiyam və ya imperator ailəsinə qarşı sui-qəsd; 2) imperator məzarlarını, saraylarını, məbədlərini dağıtma və ya bu məqsədlə sui-qəsd təşkil etmə; 3) dövlətə xəyanət, yəni düşmən tərəfinə keçmə və ya padşah ailəsi üzvlərini öldürmə; 4) “Böyük adam öldürmə, yəni öz qohumlarını öldürmə, dini ehkamları pozaraq ailədə bir neçə adamı öldürmə; və s. Adi adam öldürmə, oğurluq, soyğunçuluq və s. digər cinayətlər qrupuna aid idi.

Cinayətlərin iki böyük qrupa bölünməsi əsas cəzanın təyin olunması üçün bir o qədər də önəmli deyil (bu, əsasən məhkəmənin ixtiyarından asılı idi), daha çox cəzanın icrasının nəticələri üçün əhəmiyyətli idi. Ağır cinayətlər üzrə amnistiya tətbiq olunmurdu.

Cinayətlərə görə məsuliyyət silki xarakter daşıyırdı. Əyan və alimlərin altı dərəcəsinə (şahın qohumlarından tutmuş “böyük istedadlara qədər) güzəştlər edilirdi.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə, cinayət sayılan əməllərin anlamında da dəyişikliklər baş vermişdir. Əgər öncə dövləti cinayətlər sırasına imperator hakimiyyəti əleyhinə yönəldilmiş hərəkətlər (sui-qəsd, imperator möhürünü saxtalaşdırma, imperator məzarını dağıtma və s.) aid idisə, inkişaf etmiş və son feodalizm dövründə dövləti cinayətlər dedikdə söqun idarəciliyinə zərər vuran hər hansı bir əməl başa düşülürdü. Yaponiya hüququ oğurluq, quldurluq, hədə-qorxu ilə tələb etmə, dələduzluq və s. kimi cinayətləri mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə aid edirdi. Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər sırasında adam öldürməyə xüsusi diqqət verilirdi. Məcəllələr qəsdən adam öldürmə, ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə, muzzdu qatilin köməyi və ya zəhərləmə vasitəsi ilə törədilmiş dalaşma zamanı adam öldürmə hallarını fərqləndirirdi. Valideynləri, müəllimi və ya ağanı öldürmək xüsusilə təhlükəli cinayət sayılırdı. Xristian dininə etiqad etmə cinayət idi. Özünü təcrid etmə siyasətilə əlaqədar 1637-ci ildə qəbul olunmuş qanuna görə yaponlara ölkədən getmək qadağan olundu. Bu qadağanı pozan şəxslərə ölüm cəzası verilirdi.

Qanunlar 5 cəza növünü əsas götürürdü. Bunlar ölüm cəzası, sürgün, katorqa, çubuqla döymə və qamçı ilə döymə cəzaları idi. Qanunlarda bəhs olunan həbsxana - istintaq, şikayət və s. müddətdə aralıq tədbiri kimi nəzərdə tutulmuşdu. Ölüm cəzası asma və ya boynun vurulması formasında həyata keçirilirdi. Lakin təcrid bu cəza növünün daha sərt formaları: insanın diri-diri qaynar suya salınması, başın mişarlanması, yandırma, çarmıxa çəkmə, divara hörmək tətbiq olundu. Sürgün məcburi işlərlə əlaqələndirilirdi. Cinayətin ağırlığından asılı olaraq şəxs yaşadığı yerdən yaxın və ya uzaq yerə sürgün edilirdi. Sürgün müddətli və müddətsiz ola bilərdi. Cis-

mani cəzalar bambuk ağacı və qamçı ilə döyməklə həyata keçirilirdi.

Pul verib cəzadan azad olunma mümkün idi. Əyalət rəislərinin ixtiyarı ilə istənilən cəzadan pul verməklə azad olunmaq olardı (lakin 8 ağır cinayətə bunun aid olub-olmaması məlum deyil): ölüm cəzasından 80 gün, qamçı cəzasından 30 gün müddətində azad olunmaq mümkün idi. Bununla belə, cinayətlə vurulmuş zərəri, ödəmək tələb olunurdu. Dövlət əmlakına zərər vurulduqda, hətta həmin cinayət amnistiya olunduqda belə zərər ödənilməli idi.

Qanunlarda əsas cəzalardan başqa əlavə (müstəsna) cəzalar da nəzərdə tutulmuşdu. Bunlardan biri əmlak müsadirəsi idi. Cinayətin ağırlığından asılı olaraq qohumların mənafeləri nəzərə alın və ya alınmaya bilərdi. Torpaq nadelləri də müsadirə oluna bilərdi. İşinə və ya hərbi xidmətlərinə görə verilmiş nadellər birinci üç ağır cinayət, mükafat kimi verilmiş nadellər isə yalnız səkkiz ağır cinayət törətdikdə müsadirə oluna bilərdi. Digər əlavə cəzalar sırasında (xüsusilə, məmurlar üçün) vəzifələrdən, rütbələrdən və ya dövlət mükafatlarından məhrum etmə cəzalarını qeyd etmək olar.

Cinayət hüququnda təqsir olmadan məsuliyyətə cəlb etmə geniş yayılmışdı. Təqsirin və anlaşıqlığın anlayışı məlum deyildi. Ailə üzvlərindən birinin etdiyi cinayətə görə bütün ailə üzvləri məsuliyyət daşıyırdı. Bununla belə, müəyyən hallarda yüngül cəzanın verilməsi nəzərdə tutulurdu. Belə ki, azyaşlı cinayətkarlara, fiziki və psixi cəhətdən sağlam olmayan şəxslərə yüngül cəza-cərimə cəzası tətbiq etmək icazəsi verilirdi.

Yaponiya hüququnun xüsusiyyətlərindən biri uzun müddət qan intiqamının qalması idi. Hələ "Tayxoryoda təsbit olunmuş qisas 1880-ci ilə qədər qüvvədə qaldı. Oğul və ya nəvə öz valideynlərinin qatillərini yerindəcə öldürə bilərdi. Qatil gizləndikdə, ölünün qohumlarının xahişi ilə qatilin ailə üzvlərindən birinin öldürülməsinə icazə verilirdi.

1742-ci ildə qəbul olunmuş 100 maddəli məcəllə mülki normalarla yanaşı, cinayət və cinayət-prosessual hüququnun ümumi cəhətlərini də əks etdirmişdi. 100 qanun külliyyatının silki-sinfi xarakteri diqqəti cəlb edir. Məsələn, təhqir etmək üstündə samuray kəndlini öldürə bilərdi. Əgər nökr öz ağasını öldürədisə, onun özü və ailə üzvləri öldürülürdü.

Proses. Yaponiyada proses başqa ölkələrin prosesindən, demək olar ki, fərqlənmirdi. Axtarış prosesi geniş yayılmışdı. Sübut

növü kimi etiraf həlledici rol oynayırdı. İşgəncədən istifadə olunurdu.

Yaponiyada inzibati idarələr həm işin istintaqını aparır, həm də qərar çıxarırdılar. Lakin cinayət işləri üzrə istintaq və məhkəmə yəqin ki, bir-birindən ayrı idi: nazirliyin ştatlarında hakim və müstəntiqlər ayrı qeyd olunurdu. İş üzrə qərar iş açıldığı yerdə çıxarılmalı idi. Hökmün icrası cinayətin mühümlüyündən və cəzanın ağırlığından asılı olaraq müxtəlif cür həyata keçirilirdi: daha ağır cinayətlərə təkrarən daha yüksək instansiyalarda (əyalətdə, paytaxtda) baxılır və hökm icra olunurdu. Ölüm hökmləri hallarında hökm imperator və dövlət şurası tərəfindən hətta üç dəfə təsdiq olunurdu. Ölüm hökmü şəhər bazar meydanında icra olunurdu. Yeddinci rütbədən yüksək vəzifəli şəxslərə, şahzadələrə edam cəzasını intiharla əvəz etmək icazəsi verilirdi.

İşin materiallarına təkrarən yenidən baxmaq ibtidai istintaqın mahiyyətini təşkil edirdi. İstintaq məlumat və ya xəbərçilik əsasında başlayırdı. Müstəntiqin ilk hərəkəti müqəssiri və ittihamçını həbs etmək idi; xəbərçi də saxlanılırdı. Birinci yoxlamadan və həqiqət müəyyən olunduqdan sonra təqsirsiz şəxs buraxılırdı. Ziddiyyətlər olduqda, hallar şübhə doğurduqda istintaq altında olan şəxsə işkəncə (çubuqla döymə) tətbiq olunurdu. İşkəncə 20 gün fasilə ilə üç dəfə təkrarlana bilərdi. Az əhəmiyyətli cinayətlər üzrə istintaq qısaldılmış qaydada aparılırdı, qiyam halları üçün xüsusi qayda nəzərdə tutulmuşdu.

Yaponiyada qədim mühakimə üsulunun mühüm xüsusiyyətlərindən biri məhkəmə qərarlarının ciddi surətdə qanuna uyğun olması tələbi idi: məmurlar cinayət və mülki qanunların rəsmi mətnini əsas tutmalı idi.

XVI FƏSİL

ERKƏN FRANK DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. İCTİMAİ VƏ DÖVLƏT QURULUŞU

Hələ qədim zamanlarda Avropada müxtəlif german tayfaları - vandallar, alemanlar, sakslar, anqlar, teftonlar, franklar və b. yaşayırdılar. Cəmiyyət əyan, kəndli və sənətkarlardan ibarət idi. Mühüm məsələləri həll etmək üçün xalq yığıncağı çağırılır, cinayət işlərinə baxılır, hərbi yürüşlər üçün dəstələr toplanırdı.

III əsrdə Reyn çayının aşağı və orta axarında Roma imperiyasının əyaləti olan Qalliyadan şərqdə yaşayan franklarda (bəzi mənbələrdə onlar salik frankları adlanır) sinfi cəmiyyət və dövlət təşəkkül tapdı.

486-cı ildə Merovinqlər nəslinin görkəmli nümayəndəsi Xlodviqin (481-511-ci illər) başçılığı altında franklar Qalliya ərazisinə hücum edərək bu vilayətin xeyli hissəsini ələ keçirdilər. Qalliyanın istila olunması franklarda sinfi cəmiyyətin və dövlətin formalaşması prosesini sürətləndirdi. Beləliklə, yeni dövlətin - Frank monarxiyasının əsası qoyuldu. V əsrin sonunda Xlodviq xristian dininin katolik məzhəbini qəbul etdi və beləliklə, katolik ruhanilərin müdafiəsinə arxalanaraq Qalliyanın digər hissələrini də iştila etdi.

İstila zamanı ələ keçirilmiş torpaqlar hərbi başçıların və onların drujinalarının mülkiyyətinə çevrilirdi. Nəticədə, iri torpaq sahibliyi yaranırdı. Torpaqların müəyyən hissəsi azad frank kəndliləri arasında bölünürdü. Kəndlilər kəndli icması (marka) qaydasında məskunlaşırdılar. Marka icma torpaqlarının baş mülkiyyətçisi idi.

Frank imperiyası quldarlıq mərhələsindən yan keçərək ibtidai icma quruluşundan birbaşa feodalizm quruluşuna qədəm qoymuşdu. Buna müvafiq olaraq frank cəmiyyətində feodal quruluşu üçün səciyyəvi olan proseslər baş verirdi. İbtidai-icma quruluşundan feodalizm quruluşuna keçid dövrünü yaşayan Frank dövlətinin ilk mərhələsi çoxukladlıqla səciyyələnirdi. Bu dövrdə köləlik, qəbilə-tayfa, icma, feodal münasibətləri mövcud idi. Feodal ukkladı tədricən digər ukkladları sıxışdırıb aradan çıxarırdı.

İctimai quruluş. Franklarda feodalizmin inkişafında iki dövr: birinci, VI-VII əsrlər (Merovinqlər monarxiyası dövrü) və

ikinci, VIII-IX əsrin birinci yarısı (Karolinqlər monarxiyası dövrü) diqqəti cəlb edir.

VI-VII əsrlərdə istilacı müharibələr franklarda feodallaşma prosesinə güclü təkan verdi. Bu zaman şimali Qalliyada qall-roma malikanələrinin xeyli hissəsi frank krallarının, xidməti aristokratiyanın, kral drujinaçılarının əlində cəmləşir. İstila olunmuş torpaqlar üzərində sərəncam vermə hüququnu ələ keçirmiş krallar və xidməti əyanlar torpaqların, mal-qaranın, qulların, kolonların iri mülkiyyətçilərinə çevirildi. Bu, frank krallarına xidmət etməyə razılıq vermiş qall-roma aristokratiyasının bir qisminə də aid idi. Məhz frank krallarına xidməti sayəsində qall-roma aristokratiyasının iqtisadi mövqeləri güclənirdi.

VI əsrdə əkilən torpaqların xüsusi mülkiyyətə keçməsi prosesi başlandı. Torpaq üzərində icma mülkiyyətinin dağılması nəticəsində azad franklarda meydana gələn feodal mülkiyyət forması allod oldu. Allod sərbəst qaydada özgəninkiləşdirilən və irsən keçən torpaq sahibliyi (mülkiyyəti) idi.

Allod mühüm proseslərin inkişafına güclü təkan oldu. Kənddə allodun bərqərar olması təbəqələşməni sürətləndirdi. Bir tərəfdən, torpaqsız kəndlilərin sayı artdı, digər tərəfdən isə iri torpaq sahibliyinin əmələ gəlməsi üçün əlverişli zəmin yarandı.

Artıq VII əsrin ortalarında Şimali Qalliyada torpağın ağa (domen) və kəndli (sahiblik) torpaqlarına bölünməklə feodal malikanəsi təşəkkül tapır. Şimaldan fərqli olaraq Qalliyanın cənubunda VI-VII əsrlərdə feodallaşma prosesi zəif inkişaf edirdi.

VIII-IX əsrlər feodal münasibətlərinin sürətli inkişafı ilə səciyyəvidir. Bu dövrdə frank cəmiyyətində aqrar çevriliş baş verir ki: nəticədə iri feodal torpaq mülkiyyəti bərqərar olur, icma üzvləri torpaq və azadlıqlarını itirir, feodal maqnatlarının şəxsi hakimiyyəti artır. Bir sıra tarixi amillər də bu prosesə öz təsirini göstərdi. Belə ki, VI-VII əsrlərdə mülkədarlar arasında çəkişmələrlə müşayiət olunan iri torpaq sahibliyinin artması merovinqlər krallığının zəifliyini üzə çıxardı. VII əsrin sonunda bir sıra torpaqlarını itirən krallıq yalnız Luara və Reyn çayları arasında olan ərazini əhatə edirdi. 511-ci ildə Xlodvinqin ölümündən sonra isə bu ərazi onun oğulları arasında bölündü.

VIII əsrdə feodal torpaq sahibliyinin artmasına yeni istilacı müharibələr kömək etdi. Həmin əsrin əvvəllərində Frank krallığının torpaqlarında yeni sosial qüvvələrin formalaşması prosesi başa çatırdı. Bunlar əsasən qall-roma mənşəli iri mülkədarlar və çoxsaylı asılı kəndlilər, azadlığa buraxılmış

(himayə altında olan və kolonlara bənzər statusa malik olan) qullar idi. Katolik kilisə də iri torpaq sahibliklərinə malik idi.

Erkən feodal monarxiyası formasında olan frank cəmiyyəti əyanlardan, icma üzvləri olan azad franklardan, yarımazad litlər və qullardan ibarət idi.

Xidmətdə olan aristokratiya təbəqəsinə əyanlar aid idi. Salik pravdası bu təbəqənin imtiyazlı olduğunu göstərirdi. Onlar iri torpaq mülkiyyətçiləri olmaqla bərabər, qul sahibləri də sayılırdı.

Frank cəmiyyətində əhalinin əsas kütləsini kəndlilər (icma üzvləri) təşkil edirdi. Qəbilə icmasının qonşu icmasına (markaya) keçməsinə baxmayaraq, kənddə qəbilə münasibətlərinin qalıqları hələ də qalırdı. Torpaq marka daxilində ayrı-ayrı ailələr arasında bölüşdürülürdü. Ev təsərrüfatı öz sahəsilə birlikdə kəndlinin xüsusi mülkiyyəti sayılırdı. Şumluq torpaqlar isə icma mülkiyyəti olaraq qalsa da, becərilmək üçün ailələr arasında bölünürdü.

Məmurların zorakılığına məruz qalan torpaqsızlaşmış kəndlilər yüksək və nüfuzlu dairələrdə himayə axtarmalı olurdular. Lakin himayə müftə başa gəlmirdi. Himayə axtaran kəndliyə **prekari** (latınca "preces - xahiş) qaydasında müvəqqəti, bəzən də irsi istifadə üçün ağa torpağı verilirdi. Torpaq sahəsinin müvəqqəti və ya irsən keçməsi torpaq sahibinin istəyindən asılı idi. Bunun müqabilində kəndlilər müəyyən mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdi.

Prekari qaydası təkə torpaqsız kəndlilərə deyil, həm də kiçik torpaq sahəsi olan kəndlilərə şamil edilirdi. Belə hallarda himayə axtaran kəndli malik olduğu sahəni prekari müqaviləsi əsasında himayəçiyə verməli, sonra isə üzərinə müəyyən mükəlləfiyyətləri götürmək şərtilə həmin sahəni istifadə üçün geri götürməli idi. Bu, əslində kəndlinin öz torpağından məhrum edilməsi demək idi. Lakin müqaviləyə görə kəndli şəxsi azadlığını itirmirdi.

Beləliklə, prekari müqaviləsi torpağın verilməsi ilə bilavasitə bağlı idi. Bu müqaviləyə görə torpaq şərti sahiblik əsasında prekarçının müvəqqəti istifadəsinə verilir, sonuncu iri mülkədar üçün müəyyən vəzifələri yerinə yetirməyi (ağanın tarlalarında işləməyi, məhsulun bir hissəsini ona verməyi) öhdəsinə götürürdü. Prekarçıların simasında azad icmaçı -alodçulardan asıllı kəndlilərə keçən təbəqə yaradılırdı. Prekarının üç forması mövcud idi: prekaria data ("verilmiş prekari) - bu, xüsusi formada torpağın icarəsi idi ki, bunun əsasında torpaqsız və ya az torpaqlı kəndli torpaq sahəsini müvəqqəti istifadəyə götürürdü. İkinci forması prekaria reminatoria (əvəzi verilmiş) idi. Prekarinin bu formasına görə öncə prekarçı öz torpaq sahəsini mülkədara verir və sonra onu

sahibliyə geri götürürdü. Bir qayda olaraq, prekarinin bu növü borcu təmin etmək üçün torpağın girovunun nəticəsi kimi yaranmışdı. Prekariya oblata (“bağışlanmış prekari) müqaviləsinə görə artıq iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətə düşmüş prekarçı (çox vaxt mülkədarın açıq təzyiği altında) öz sahəsini ağaya verir, sonra isə sahiblik hüququ qaydasında həmin sahəni və əlavə torpaq sahəsini ondan götürürdü.

Bununla yanaşı, əyanlar zəif kəndliləri, bəzən hətta xeyli torpaqları olan kəndliləri **kommendasiya** qaydasında hamı (patron) axtarmağa vadar edirdi. Kommendasiya qaydasında: 1) torpaq üzərində mülkiyyət hüququ hamı və ya ağaya (patrona) verilir, sonra isə istifadə üçün kənliyə qaytarılırdı; 2) “zəifin öz patronundan şəxsi asılılığı müəyyən olunurdu; 3) kəndli patron üçün bir sıra mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli idi¹. Deməli, kommendasiya qaydasına görə kəndli torpaqla yanaşı şəxsi azadlığını da itirirdi. Bütövlükdə isə, istər prekari, istərsə də kommendasiya qaydası kəndlinin əsarət altına alınmasına yönəlmişdi.

Azad frank kəndlisinin təhkimli vəziyyətə düşməsi və iri torpaq sahibliyinin artması prosesi VIII-IX əsrlərdə də davam edirdi. Müxtəlif formalarda (pul, natural, biyar) renta ödəyən kəndli senyoran təsərrüfatında əsas işçi qüvvəsi sayılırdı.

Litlər öz ağasından şəxsi və maddi cəhətdən asılı vəziyyətdə idilər. Bununla belə, onlar müqavilə münasibətlərinə girər, məhkəmədə öz mənafeələrini müdafiə edə, ağası ilə birlikdə hərbi yürüşlərdə iştirak edə bilirdilər.

Göstərilən dövrdə kilsə torpaq sahibliyi sürətlə artırdı. Kilsə nümayəndələri feodal quruluşu və qaydalarını təbliğ etməklə öz vərdövlətlərini artırırtdılar. Merovinqlər sülaləsindən olan sonrakı kralar bütün idarə işlərini öz mayordomlarının ixtiyarına vermişdi. Ona görə də bu krallar “tənbəl krallar adlanırdılar. Mayordomlar kralın təsərrüfatını, malikanəsini idarə edir, vergi məsələlərinə baxır, orduya komandanlıq edirdilər. Bütün hakimiyyəti əllərində cəmləşdirən mayordomlar kralları taxta çıxardır və ya taxtdan salırdı.

Frank dövləti üç vilayətə bölünürdü. Hər vilayətin öz mayordomu var idi. 687-ci ildə Avstraziya vilayətinin mayordomu Pipin Qerstalski öz rəqiblərini kənarlaşdıraraq, bütün Frank dövlətini birləşdirdi. Hakimiyyətə keçən bu yeni sülalə sonralar hakimiyyətə

1. - Вах: *История государства и права зарубежных стран (Рабовладельческое и феодальное государство и право)* Под. ред. проф. П.Н.Галанзы и доц. Б.С.Громакова. М., 1980, с.234

gələn Böyük Karlın adı ilə Karolinqlər sülaləsi adlandı. Karolinqlər sülaləsindən olan Karl Martell (715-741-ci illər) bir sıra islahatlar keçirdi. Bu islahatlar feodal münasibətlərinin inkişafına güclü təkan oldu.

VIII əsrin 30-cu illərində artıq geniş ərazilər ələ keçirmiş ərəblər Qalliyaya hücum etdilər. 732-ci ildə ərəblər Puatye yaxınlığındakı döyüşdə süvari dəstələrinin piyadalar üzərində üstünlüyünü nümayiş etdirdilər. Bu cəhət Karl Martellin diqqətini cəlb etdi. O, hərbi islahat keçirməklə frank ordusunu yenidən qurmaq qərarına gəldi. Karl Martell süvari dəstələrində hərbi xidmət etmək iqtidarında olan kadrlar yaratmaq niyyətində idi.

Süvari dəstələrini gücləndirmək məqsədilə Karl Martell hərbi qulluqçulara torpaq sahibliyi paylamalı oldu. Bu məqsədlə kilisə və monastır torpaqları müsadirə olundu və benefisiya qaydasında hərbi qulluqçulara paylandı. Bunun müqabilində onlar hərbi xidmət etməli idi. Beləliklə də, keyfiyyətə yeni yığma qoşun - süvari dəstələri təşkil olundu. Bununla əlaqədar olaraq, torpaq üzərində feodal mülkiyyətinin yeni forması olan **benefisiya** meydana gəldi. Xidmətdən imtina edən şəxs benefisiyadan məhrum edilirdi. Torpaq əldə etmiş benefisiari ilə ona torpaq sahibliyi vermiş kral arasında feodal asılılığı, süzerenlik - vassallıq münasibətləri yaranırdı. Torpaq sahibliyi vermiş şəxs (kral) süzeren (senyor), sahiblik əldə etmiş şəxs (benefisiari) isə vassal adlanırdı. Lakin süzerenlik-vassallıq münasibətləri təkcə kralla onun öz vassalları arasında deyil, eləcə də iri feodallarla xırda feodallar arasında da yaranırdı. Benefisiari öldükdən sonra sahiblik və bununla bağlı olaraq hərbi xidmət də irsən onun oğluna keçirdi. Oğul olmadıqda və ya o, hərbi xidmətdən imtina etdikdə, torpaq sahibliyi başqa şəxsə verildirdi.

Karl Martellin islahatları ilə bağlı gedən sosial-iqtisadi proseslər feodal torpaq sahibliyinin xeyli artmasına səbəb oldu. Bu proseslər ilk mərhələdə mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə kömək etsə də, son nəticədə dövlətin dağılmasını sürətləndirdi. Çünki vassallar onlara verilmiş sahibliklərdə möhkəmləndikdən sonra asılılıq vəziyyəti onları qane etmirdi. Buna görə də benefisiarilər həmin sahiblikləri toxunulmaz və irsi feodlara çevirmək uğrunda inadlı mübarizəyə başladılar. Mübarizə onların qələbəsi ilə nəticələndi. Bu isə feodal pərakəndəliyinin başlanğıcının qoyulması demək idi.

Dövlət quruluşu. Franklarda dövlətə kral başçılıq edirdi. Onun hakimiyyəti irsən keçirdi. Kral hərbi hakimiyyətə malik idi. Hamı üçün məcburi olan sərəncamlar verir, ali məhkəmə funksiya-

sını həyata keçirir, vergi yığır, icmanın məhkəmə qərarlarını icra edir və sülhün təminatçısı sayılırdı. Kral qanunvericilik hakimiyyəti isə maqnatlarla (iri mülkədarlarla) birliklə həyata keçirirdi.

İri torpaq sahibliyi genişləndikcə əyan və ruhanilərdən ibarət Kral şurasının siyasi nüfuzu artırdı. Şuranın razılığı olmadan kral mühüm qərarlar qəbul edə bilməzdi.

Dövlət idarəçiliyi sarayda cəmləşmişdi. Burada müxtəlif funksiyaları icra edən yüksək vəzifəli şəxslər - mayordom, saray qrafı, referendari, kamerari fəaliyyət göstərirdi. VI-VII əsrlərdə birinci əyan olan mayordom kral sarayını idarə edir və maliyyə funksiyalarını icra edirdi. O, tədricən kralları hakimiyyətdən sıxışdırırdı. Bu vəzifə sahibləri kral taxtını ələ keçirdikdən sonra mayordom vəzifəsini ləğv etdilər¹. Saray qrafı kralın hüquq məsələləri üzrə müşaviri sayılır, məhkəmə funksiyalarını icra edir, məhkəmə döyüşlərinə rəhbərlik edir və hökmlərin icra olunmasına nəzarət edirdi. Referendari kralın dəftərxanasını idarə edir, kralın göstərişlərini və digər rəsmi sənədləri tərtib edirdi. Kamerari kralın xəzinəsinə daxil olan vergilərə və saray əmlakının toxunulmazlığına nəzarət edirdi.

Süvari qoşuna marşal komandanlıq edirdi. Hərbi əməliyyatlar onun rəhbərliyi altında keçirilirdi.

Ölkə ərazisi dairələrə bölünmüşdü. Dairələrə kralın təyin etdiyi qraf adlı vəzifəli şəxslər rəhbərlik edirdi. Onlar dairə daxilində hərbi-polis və məhkəmə səlahiyyətlərinə malik idi. Ölkənin sərhədlərində bir neçə dairə bir hersoqluq təşkil edirdi. Dairələr yüzlüklərə, yüzlüklər isə markalara (icmalara) bölünürdü.

VIII-IX əsrlərdə feodal münasibətlərinin inkişafı nəticəsində kral hakimiyyəti zəiflədi, əvəzində isə ayrı-ayrı mülkədarların nüfuzu artdı. Tədricən, istər mərkəzdə, istərsə də yerlərdə idarəçilik əyanların əlində cəmləşir, iri mülkədarlar olan qraf, hersoq və yepiskopların səlahiyyətləri və müstəqilliyi artırdı. Beləliklə də, feodalların siyasi hakimiyyəti möhkəmlənir və onlar öz sahibliyində hökmdara çevrilirdi. Siyasi pərakəndəlik getdikcə dərinləşirdi.

VIII əsrdə geniş yayılmış immunitet (toxunulmazlıq) fərmanları siyasi pərakəndəliyin güclənməsinə təsir göstərirdi. İmmunitetlərə görə mülkədar öz sahibliyindəki kəndlilərin üzərində tam si-

1. - Qardaşı öldükdən sonra "Qısa" Pipin Frank dövlətinin yeganə mayordomu oldu və tezliklə ali hakimiyyəti ələ keçirərək 751-ci ildə ölkənin kralı oldu. Vax: Удалцов А.Д. и Сказкин С.Д. История средних веков. М., 1952, с. 21

yasi hakimiyyətə malik olurdu və dövlət hakimiyyəti mülkədarın işlərinə müdaxilə edə bilməzdi. Mülkədar öz ərazisində inzibati, məhkəmə, hərbi hakimiyyətə malik olur və vergi toplayırdı.

Böyük Karl (768 - 814-cü illər) hakimiyyət başına gəldikdən sonra Qərbi Roma imperiyasını bərpa edərək güclü dövlət hakimiyyəti yaratdı. 809-cu ildə Roma papası Karlı "Roma imperatoru elan etdi. Böyük Karlın dövründə Frank imperiyası xeyli yüksəlişə nail oldu. İspaniyanın şimal-şərq hissəsi və saksların torpaqları ələ keçirildi. Lakin bu müvəffəqiyyət müvəqqəti idi. Çünki, əvvəla, imperiyada natural təsərrüfat hökm sürdüyündən iqtisadi birlik təşəkkül tapmamışdı. İkincisi, imperiya öz adət və ənənələrinə, dilinə malik olan müxtəlif tayfa və xalqların süni birliyi idi.

843-cü ildə Verdendə Böyük Karlın nəvələrinin imzaladığı müqaviləyə görə Frank imperiyası üç krallığa parçalandı. Beləliklə də, üç yeni dövlətin - Fransa, Almaniya və İtaliyanın əsası qoyuldu.

2. BARBAR PRAVDALARI

Bir çox xalqlarda olduğu kimi, german tayfalarında da adət - hüququn ilk mənbəyi olmuşdur. V əsrdən başlayaraq Frank dövlətinin formalaşması prosesində germanların tayfa adətləri yazılı şəkil alır və hüququn barbar pravdaları adlı yeni mənbəyi formalaşır. German xalqlarının erkən feodal hüquq qanunnamələri barbar pravdaları adlanırdı. Barbar pravdalarına Vestqot pravdası (V əsrin ikinci yarısı), Burqundiya pravdası (V əsrin sonu - VI əsrin əvvəli), Salik pravdası (VI əsrin əvvəlləri), Ripuar pravdası (VI-VII əsrlər), Aleman pravdası (VI əsrin sonu - VIII əsr), Bavariya pravdası (VIII əsrin ortaları), Sakson pravdası (IX əsr) və digər pravdalar aid idi. Göründüyü kimi, pravdalar müxtəlif dövrlərdə tərtib olunmuş və əvvəlki pravdalar sonrakı pravdaların formalaşmasına təsir göstərmişdi.

Hakimlər öz fəaliyyətində barbar pravdalarını rəhbər tuturdu. Barbar pravdalarında cinayət hüququ və məhkəmə prosesinə aid müddəalar, tayfa üzvlərinin əmlak münasibətlərini tənzimləyən normalar, habelə formalaşmaqda olan dövlət orqanlarının vəziyyəti əks olunurdu. Pravdalar Qərbi Avropada təşəkkül tapan ilkin feodal dövlətlərinin icimai quruluşunun öyrənilməsi üçün mühüm mənbədir. Bunlarda qəbilə-tayfa quruluşundan sinifli cəmiyyətə keçid dövrünün müxtəlif mərhələləri barədə fikir söyləməyə imkan verən məlumatlar mövcuddur. Feodal quruluşu möhkəmləndikcə (X əsrin sonu - XI əsrdə) barbar pravdaları öz əhəmiyyətini itirirdi.

Salik pravdasının əsas cəhətləri. Salik pravdası ən qədim pravdalardan biri idi. Onun tərtib olunması Xlodviqin dövrünə, (V əsrin sonu - VI əsrin əvvəlləri) təsadüf edir. Sonrakı dövrün kral qanunları (kapitulyariyalı) ilə Salik pravdasına əlavələr olunmuşdu. Salik pravdası salik franklarının məhkəmə adətlərinin yazılması idi. Burada konkret hüquq normaları göstərilir və onlara görə veriləcək cəzalar nəzərdə tutulurdu. Məsələn, göstərilirdi ki, “əgər kralın qanunları əsasında məhkəməyə çağırılan kimsə buraya gəlməzsə, o, 15 solid məbləğində cərimə ilə cəzalandırılacaqdır.

Salik pravdasında qəbilə-tayfa quruluşunun qalıqları diqqəti cəlb edir. Belə ki, ərazi icmasında (marka) qohumlar vərəsə əmlakın bölüşdürülməsində və adam öldürməyə görə cərimənin ödənilməsində iştirak edirdi.

Pravdada “özünün əmlakı və “özgənin əmlakı kimi ifadələrə tez-tez təsadüf etmək olar. Bu da xüsusi mülkiyyətin əmələ gəlməsi və sosial bərabərsizliyin dərinləşməsindən xəbər verirdi. Xüsusi mülkiyyət mühafizə olunurdu. Təsadüfi deyildir ki, bu pravdaların bir sıra müddəaları (II, III, VI, X və s. titulları) oğurluq əməlinə həsr olunmuşdu, cəzanın ağırlığı isə şəxsin sosial vəziyyətindən asılı idi. Belə ki, Salik pravdasının bir sıra müddəalarından (XI, XII, XIII və s. titullardan) göründüyü kimi, qadağan olunmuş əməllərə görə azad franklı yüngül cəzaya, lit və qul isə əksinə ağır cəzaya məruz qalırdı. Pravdada əyanların imtiyazlı vəziyyəti göstərilirdi. Adlı-sanlı adamın öldürülməsinə görə vergəldin məbləği kəndlinin qətlə yetirilməsinə görə vergəldən üç dəfə çox idi. Qanunnamə tək-cə franklara deyil, həm də onlarla birlikdə yaşayan barbarlara və romalılara da şamil edilirdi.

Salik pravdası icma mülkiyyətini və kəndlinin xüsusi təsərrüfatını fərqləndirirdi. Şumlanmamış boş yerlər, meşə və otluqlar icma mülkiyyəti sayılırdı. Şumlanmış sahələr çəpərlənirdi və sahibin icazəsi olmadan həmin sahələrə daxil olmaq qadağan idi. Bununla belə, pravdada torpağın alqı-satqısı barədə heç bir müddəa yox idi.

Əvvəllər, torpaq irsən kişi nəslinin qohumlarına keçirdi. Lakin VI əsrdə vəziyyət dəyişdi. Xilperikin ediktinə görə miras qalan əmlak oğullara, onlar olmadıqda isə ölənin qız övladlarına keçirdi. Həmin dövrdə ayrı-ayrı otluq və meşə sahələri konkret şəxslərin əl-öld mülkiyyətinə keçirdi.

Salik pravdasından göründüyü kimi, torpaq istisna olmaqla qalan əmlak (daşınar əmlak) alqı-satqı, bağışlama, borc, dəyişmə müqavilələrinin predmeti ola bilərdi.

Bağışlama müqaviləsi (affatomiya) özünəməxsus cəhətləri ilə səciyyələnirdi. Belə ki, mülkiyyətçi öz əmlakını ciddi müəyyən olunmuş formada (şahidlərin iştirakı ilə) tunqinin sədrliyi altında keçirilən xalq yığıncağında qohumu olmayan etibarlı şəxsə verirdi ki, sonuncu əmlakı bağışlayan şəxsin ölümündən sonra bir ildən gec olmayaraq onu (həmin əmlakı) təyin olunmuş vərəsələrə versin (XL, VI). Bununla da, vəsiyyət üzrə vərəsəliyin əsası qoyulurdu.

Öhdəliklərin icra olunmasına görə maddi məsuliyyət nəzərdə tutulurdu.

Ailə və nikah. Nikah bağlanmazdan əvvəl tərəflərin valideynləri razılığa gəlməli idilər. Nikah qadının satın alınması formasında bağlanırdı. Azad qadının oğurlanması qadağan edilirdi. (XIII fəs.). Özgənin arvadını və ya nişanlı qızını aparmaq cəzalandırılırdı. Azad adamlarla qullar arasında nikah bağlamağa icazə verilmirdi. Əks halda azad adam cəzalandırılırdı. Yaxın qohumlar arasında bağlanmış nikah etibarsız, bu nikahdan olan uşaqlar isə qanunsuz sayılırdı. Qadın ərə gedərkən cehiz aparırdı. Bu cür əmlak satıla və bağışlana bilməzdi. Arvad öldükdən sonra onun əmlakı irsən uşaqlarına keçirdi.

Mövcud mənbələrdən məlum olur ki, əvvəllər boşanmaya icazə verilirdi. Lakin sonralar (kilsənin tələbi ilə 744-cü il kapitulyariyasına görə) bu qadağan olundu. Dul qadınla evlənmək niyyətində olan şəxs qadının, vəfat etmiş ərinin qohumlarına üç solid və bir denar məbləğində pul ödəməli idi (X, IV). Yalnız bundan sonra tunqin və ya sentenari (xırda inzibati vahidin rəisi) nikahın bağlanmasına icazə verə bilərdi.

Cinayət və cəza. Salik pravdasına görə, cinayət dedikdə, şəxsiyyətə və ya əmlaka zərər vurma və kral "əmin - amanlığını pozma başa düşülürdü. Cəza isə zərər çəkmişə və ya onun qohumlarına vurulmuş zərərin əvəzini ödəmə, kral "əmin-amanlığını pozma üstündə isə krala cərimə ödəmə kimi göstərilirdi.

Cinayət hüququnda təqsirin qəsd və ehtiyatsızlıq formalarına, sui-qəsdin, iştirakçılığın əlamətlərinə, ağırlaşdırıcı və yüngülləşdirici hallarına təsadüf edilirdi. Məsələn, oğurluğa və ya adam öldürməyə təhrik etmə cəzalandırılırdı, "düşməncəsinə və ya hiyləgərliklə vurulmuş zərər, pis niyyət daha yüksək cəriməyə səbəb olurdu. Etinasızlıq nəticəsində başqasının heyvanına zərər vurmuş azad adam heyvan sahibinə adi qaydada əvəzini ödəməli idi (IX, 3). Ya-

tan adama, qadına, uşağa basqın etmə, meyit üzərində təhqiredici hərəkətlər ağırlaşdırıcı hal sayılırdı.

Azad adamlarla yanaşı, litlər və qullar da cinayətin subyekti idi. Şəxsin bu və ya digər əhali qrupuna aid olması hüquqi əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, oğurluq etmiş azad franklı 600 solid miqdarında cərimə olunduğu halda, qul həmin əməl üstündə işgəncəyə məruz qalırdı (X). Bəzi hallarda romalıların da adı çəkilirdi (XIV, X, I).

Salik pravdasında cinayətlərin iki qrupu diqqəti cəlb edirdi: 1) şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər; 2) mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər.

Birinci qrup cinayətlərə - adam öldürmə, zorakılıq, şikəst etmə, təhqir, böhtan, azad adamların oğurlanması, şərəf və ləyaqətə qəsd etmə aid idi.

Məlum olduğu kimi, ibtidai icma quruluşunda sosial bərabərlik hökm sürdüyü zamanlarda bir çox xalqlarda qan intiqamı adət halı almışdı. Salik pravdasının, eləcə də digər pravdaların təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, qan intiqamı (qisas alanların və qisas edilənlərin dairəsi) getdikcə məhdudlaşır və bu adət cərimə cəzası ilə əvəz olunurdu.

İnsanın qiyməti verqeld adlanırdı. Təqsirli şəxs cərimə qaydasında vergeld (pul) ödəməklə ölüm cəzasından azad oluna bilərdi. Vergeldi ödəyə bilməyən qatil ölüm cəzasına məruz qalırdı.

Bədən xəsarəti yetirmək üstündə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdu. Bu cür hallarda cərimənin miqdarı xəsarətin dərəcəsindən asılı idi. Məsələn, ağır bədən xəsarətinə görə 30 sol. cərimə göstərilirdi halda, yüngül bədən xəsarəti yetirmək üstündə şəxs 9 sol. cərimə cəzasına məruz qalırdı (XVII, 3, 8).

Eybəcər, əxlaqsız qadın, dovşan, xəbərçi, yalançı sözləri təhqir sayılır və cərimə cəzası ilə cəzalandırılırdı (XXX).

Azad adamların oğurlanması cinayətinə azad qızın oğurlanması aid idi. Bu cinayəti törədən azad franklı cərimə ilə, kral qulu və ya lit isə - ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı.

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayət əməlləri sırasında oğurluğu, soyğunçuluğu və yanğın törətməyi göstərmək olar.

Salik pravdasında oğurluq cinayətinin müxtəlif növləri fərqləndirilirdi. Bir sıra heyvanların - donuzun, buynuzlu heyvanların, itlərin, habelə qulun oğurlanması cinayət sayılırdı. Qul heyvanlarla - atla və ya qoşqu heyvanları ilə eyniləşdirilirdi.

Yaşayış yerindən - evdən edilən oğurluq çöl oğurluğundan da-

ha təhlükəli sayılırdı. Sındırmaqla edilmiş oğurluq daha ciddi cəzalandırılırdı. Özgənin bağından və ya ümumiyyətlə, ərazisindən (sahəsindən) oğurluq etmə cəzalandırılırdı. Bir sıra əməlləri oğurluq sayan və qadağan edən Salik pravdası xüsusi mülkiyyətin mövcudluğuna və mühafizəsinə dəlalət edirdi.

Oğurluğa görə, əsasən, cərimə cəzası tətbiq olunurdu. Vurulmuş zərərin əvəzi ödənilməli idi. Cərimənin miqdarı müəyyən hallardan (məsələn, donuzun yaşından, sayından, əmlakın miqdarından və s.) asılı idi.

Salik pravdasında məhkəməyə gəlməmə, çəpərlənmiş əraziyə zərər vurma, yalan ifadə vermə və bəzi digər qadağan olunmuş əməllər göstərilirdi.

Cəzanın məqsədi qorxutma idi və sinfi xarakter daşıyırdı. Cərimənin miqdarı cinayətkarın və zərər çəkmiş şəxsin sosial və hüquqi vəziyyəti, yaşı və cinsindən asılı idi. Məsələn, azad franklını öldürmək üstündə 200 sol. məbləğində cərimə nəzərdə tutulduğu halda, kralın xidmətində olan franklını öldürməyə görə vergəld üç dəfə artırırdı (qrafı öldürmək üstündə 600 sol. cərimə nəzərdə tutulurdu). Uşaq doğma qabiliyyəti olmayan qadını öldürmə üstündə 200 sol. cərimə göstərilirdi. Uşaq doğmaq qabiliyyəti olan qadını öldürmək isə həmin vergəldin üç dəfə artmasına səbəb olurdu.

Salik pravdasına görə, cərimə ən geniş yayılmış cəza növü idi və əsasən azad franklara tətbiq olunurdu. Onun xüsusi növü isə vergəld (vira) idi. Ata qətlə yetirildikdə viranın yarısı oğullar arasında bölünür, qalan hissəsi isə ata və ana tərəfdən yaxın qohumlara verilir. Bu cür qohumlar olmadıqda viranın yarısı xəzinəyə keçirdi.

Ölüm cəzası, cismani cəzalar, axtalama cəzaları əsasən lit və qullara tətbiq olunurdu. Qanundan kənar elan olunma və əmlakın müsadirə edilməsi cəzalarından da istifadə olunurdu.

Məhkəmə prosesi. Proses ittihamedicı və çəkişmə xarakteri daşıyırdı. Ümumi mənafeyə toxunan bəzi cinayətlər (xəyanət, döyüş meydanından qaçma və s.) istisna olmaqla, məhkəmə işi maraqlı tərəfin (zərər çəkmişin və ya iddiaçının) təşəbbüsü ilə başlanırdı. İbtidai istintaq keçirilmirdi. Məhkəmə hakimyyətinə rahınburqlar (hakimlər) həyata keçirirdi. Proses ittihamçının müqəssiri müəyyən olunmuş formada çağırmaqla başlanırdı. Cavabdeh şəxsin və şahidin üzürsüz səbəbdən məhkəməyə gəlməməsi cərimə ilə cəzalandırılırdı. Lakin yaxın qohumların ölümü, evdə baş vermiş yangın, krala xidmət etmə üzürlü səbəb sayılırdı.

Məhkəmə prosesində tərəflər hakimə sübutlar təqdim etməli idi. Yalan ifadə vermə cəzalandırılırdı (X, VIII).

Sübut növlərindən biri andlıların şahidliyi idi. Andlı şahidlərinə müqəssirin qohumları, qonşuları və dostları aid idi. Şahidlərdən fərqli olaraq onlar hadisənin, faktın şahidi deyil, müqəssir haqqında xoş fikir söyləyənlər, onun müsbət keyfiyyətlərini, davranışını əsas götürərək onu müdafiə edən şəxslər idi. Salik pravdasına görə 12 andlı şahid olmalı idi. Onlar müəyyən olunmuş ciddi formada müqəssirin həmin keyfiyyətlərinə əsaslanaraq onun cinayət etməməsi barədə verdiyi ifadəni (andını), haqlı olduğunu təsdiq etməli idi.

Həqiqəti müəyyən etmək üçün ordaliyadan ("allah məhkəmə-sindən) istifadə olunurdu. Belə hesab olunurdu ki, müqəssir şəxs sınaqdan keçməli idi və sanki Allah müəyyən işarə ilə şəxsin təqsirli olub-olmamasını göstərirdi. Müqəssirin əli, içində su qaynayan qazançaya salınırdı. Əgər əli yanardısı müəyyən edilirdi ki, cinayəti o törədib. Lakin pul verməklə sınaqdan azad olunmağa icazə var idi. Pulun məbləği həmin əmələ görə nəzərdə tutulan cərimənin məbləğindən asılı idi. Lakin hər bir halda bu, cərimənin məbləğindən az idi. Məsələn, cərimə 15 sol olduğu halda, sınaqdan azad olunma pulu 3 sol idi. Əlbəttə ki, pul verməklə sınaqdan azad olunma ilk növbədə varlı təbəqələrin mənafeyinə xidmət edirdi.

Qullara gəldikdə, etiraf həlledici sübut növü sayılırdı. İşgəncədən istifadə etməklə quldan istənilən ifadə almaq olardı.

XVII FƏSİL

FRANSA DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

Frank imperiyasının dağılması nəticəsində meydana gələn Avropa dövlətlərindən biri olan Fransada 987-ci ildə Karolinqlər sülaləsinə son qoyuldu və iri baronlar Quço Kapetanı ölkənin kralı seçdilər. Beləliklə də, yeni sülalənin - Kapetinqlər sülaləsinin dövrü başlandı. Fransa feodal dövlətinin tarixini üç dövrə bölmək olar: 1) senyorluq monarxiyası (feodal pərakəndəliyi) dövrü (IX-XIII əsrlər); 2) silki-nümayəndəli monarxiya dövrü (XIV-XV əsrlər); 3) mütləq monarxiya dövrü (XVI-XVIII əsrlər).

1. SENYORLUQ MONARXİYASI

İctimai quruluş. Bu dövrdə Fransada feodal münasibətləri sürətlə inkişaf edir və siniflər formalaşır. Hakim sinfi feodallar təşkil edirdi. Kral ən iri feodal sayılırdı. Pərakəndəlik dövründə ölkə bir çox feodal sahibliklərinə parçalanmışdı. Sahibliklərin başında hersoqlar və qraflar dururdu.

Feodallar arasında münasibətlər süzerenlik-vassallıq prinsipi əsasında qurulurdu. İri feodallar öz torpaqlarını vassallara paylamağa çalışırdılar. Çünki feodalların nüfuzu vassalların sayı ilə müəyyən olunurdu. Senyorla vassal arasında münasibət müqavilə əsasında qurulurdu. Burada tərəflər qeyri-bərabər vəziyyətdə idi. Vassal süzerenin üstünlüyünü tanımalı idi. Müqavilədə tərəflərin vəzifələri göstərilirdi. Senyor verdiyi torpağı, həmçinin vassalı müdafiə etməli, vassal isə senyora hərbi xidmət göstərməli (ildə 40 gün), feodalların məhkəmə yığıncaqlarında iştirak etməli, lazım gəldikdə isə pul şəklində yardım etməli idi. İlk vaxtlar müqavilə tərəflərin yaşadığı dövr üçün nəzərdə tutulurdu. Lakin bir qədər sonra müqavilənin şərtləri irsən keçməyə başladı. Bu şərtləri pozan vassal feoddan məhrum edilirdi.

Baronlar hersoq və qrafların vassalları idi. Baronların da öz vassalları var idi. Bunlar cəngavərlər idi. Hər bir vassal yalnız öz senyorunu tanıyır və onunla hesablaşırdı. Bu isə Fransada "vassalının vassalı mənim vassalım deyil qaydasının mövcud olması" demək idi.

Kəndlilər ölkədə əsas istehsalçı sayılırdı. XIII əsrdə Fransada senziva adlı kəndli feodal torpaq sahibliyinin yeri forması inkişaf etdi. Kəndli senziva formasında olan torpaqdan istədiyi kimi istifadə

edə bilər, hətta onu sata bilərdi. Senziva irsən də keçirdi. Kəndli yalnız bir şərtə əməl etməli - pul şəklində qəti müəyyən olunmuş illik haqq - senz ödəməli idi. Senziva institutunun meydana gəlməsi heç də təsadüfi deyildi. Torpaq sahibliyinin bu formasının yayılması XII-XIII əsrlərdə ölkədə bazar münasibətlərinin genişlənməsi və feodalların pula olan ehtiyacının keyfi artması ilə əlaqədar idi. Onlar bir çox vergiləri (məhsul rentası, biyar) pul çinşi ilə əvəz etməyə çalışdılar.

Feodaldan asılı olan kəndlilər iki qrupa bölünürdü. Bunlar servlər və vilanlar idi. Servlər kəndlilərin əksər hissəsini təşkil edirdi. Onların vəziyyəti villanlara nisbətən daha ağır idi. Servlərin feodallarla münasibətləri şəxsi irsi asılılıq əsasında qurulmuş, müəlləfiyyətləri isə dəqiqləşdirilməmişdi. Ağa istənilən vaxt müəlləfiyyətləri artırabilişdi. Servlər can vergisi (şevaj) ödəyir, pul vergisi verir, biyara gedirdilər. Onun həyatı senyora məxsus idi. Buna görə də o, bir sıra məsələlərdə senyordan icazə almalı idi. Məsələn, o, ağanın razılığı olmadan evlənə, məhkəmə prosesində şahid qismində çıxış edə və ya məhkəmə döyüşündə iştirak edə bilməzdi. "Ölü əl hüququ senyora vərəsə-servdən müxtəlif formalarda (bahalı geyim və s.) xüsusi haqq almağa icazə verirdi. Bir vaxtlar senyor toy gecəsi hüququna malik idi. Lakin sonralar bu hüquq pul vergisi ilə əvəz olundu. Bununla belə, servlər təhkimli deyildi. Onlar öz torpaq paylarını (nadel) sataraq ağanı tərk edə bilirdilər.

Villanlar şəxsən azad idi. Ağa torpağından istifadə etdiklərinə görə onlar töycü ödəyirdi. Bu cür vergi əvvəlcədən müəyyənləşdirilirdi. Villanın icra etdiyi biyar da nisbətən yüngül idi.

Fransada banalitetlər - xüsusi vergi ödəməklə şəxsən asılı olan kəndlilərin məcburən müəyyən işlər görməsi geniş yayılmışdı. Onlar senyorun dəyirmanında buğda üyütməli və buna görə taxılın bir hissəsini senyora verməli idilər. Kəndlilər senyorun sobasında çörək bişirir, senyorun üzüm sıxan qurğusunda şərab düzəldir və buna görə də vergi ödəyirdilər. Feodallar kəndliləri məhkum edə və hətta ölüm cəzası ilə cəzalandıra bilərdi.

XI-XII əsrlərdə şəhərlərin inkişafı ilə əlaqədar şəhər əhalisi formalaşır və artır. Sənətkarlıq inkişaf edir və sənaye özünün ilk addımlarını atırdı. XII əsrdən başlayaraq feodallar tərəfindən amansızcasına istismar olunan şəhərlərin feodal zülmündən, feodalların hakimiyyətindən azad olunması uğrunda hərəkatı geniş vüsət alır və onlar özünüidarə hüququ əldə etməyə çalışdılar. Bununla əlaqədar olaraq, şəhər üsyanları baş verirdi. Son nəticədə şəhərlər kralın müdafiəsinə arxalanaraq (çünki, kral vassalların hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasının tərəfdarı idi) silahlı mübarizə yolu ilə bir sı-

ra imtiyazlar qazandılar. Gərgin mübarizə nəticəsində şəhərlər azad status əldə etdilər. Bu imtiyaz çərçivəsində şəhərlilərin senyor qarşısında vəzifələri məhdudlaşdırılaraq dəqiqləşdirilirdi. Banalitetlər ləğv edildi. Məhkəmə rüsumlarının məbləği dəqiq müəyyənləşdirildi.

Şəhərləri seçkili şəhər şurası və mer idarə edirdi.

Dövlət quruluşu. Bu dövrdə kral hakimiyyəti zəif və seçkili idi. Yalnız XII əsrdə taxt-tacın böyük oğula irsən keçməsi qaydası bərqərar oldu. Ölkə bir neçə müstəqil feodal sahibliklərindən ibarət idi. Fransız krallarının hakimiyyəti II-deFrans hersoqluğu daxilində Orlean və Paris əraziləri ilə məhdudlaşdırdı. Ölkənin qalan ərazisi: şimalda Normandiya və Bretan hersoqluğu və Flandriya qraflığı; şərqdə Şampan qraflığı, Burqundiya hersoqluğu; qərbdə və cənub-qərbdə Anju, Puatu, Tuluza qraflıqları, Akvitaniya hersoqluğu her-soq və qraflara məxsus idi. Fransa siyasi pərakəndəlik dövrünü yaşayırdı.

XII əsrdən başlayaraq ölkənin vahid dövlət halında birləşdirilməsi və kral hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi meylləri gücləndi. Bu cür meyllərin güclənməsində ölkənin iqtisadi inkişafı və siyasi birlik tərəfdarı olan müxtəlif təbəqələrdən ibarət fransız cəmiyyətinin tələbatı əsas rol oynadı. Vassalların hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması uğrunda şəhərlərin mübarizəsi də kral hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə böyük təsir göstərdi.

Kral hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində və ölkənin birləşdirilməsi prosesinin inkişafında II Filipp Avqustun (1180-1223-cü illər) və onun sələflərinin böyük xidmətləri oldu. Bu dövrdə onlar Normandiya və Anju da daxil olmaqla, o zaman ingilis kralına məxsus şimali və orta Fransada xeyli ərazilər ələ keçirərək öz sahibliklərini genişləndirdilər. II Filipp Avqust ingilis kralı torpaqsız Conun ordusunu məğlub etdi (1214-cü il). Qələbədən sonra o, ələ keçirdiyi torpaqlarda möhkəmləndi.

Mərkəzi idarəçilik. Feodal pərakəndəliyi dövəründə hakimiyyət orqanları sistemi xeyli dərəcədə vassallıq münasibətləri ilə müəyyən olunurdu. Mərkəzi hakimiyyət orqanları sistemində kral vassallarının yığıncağı olan kral kuryası (Böyük şura) əsas rol oynayırdı. İlk vaxtlar bu orqanda kralın bilavasitə vassalları iştirak edirdi. Kral şurasında siyasi, maliyyə və məhkəmə məsələləri müzakirə olunurdu. Burada müharibə və sülh, səlib yürüşləri və s. barədə qərarlar qəbul olunur, kralın qanunvericilik aktlarına münasibət bildirilirdi.

Adlı-sanlı feodal və saray nökrələrindən (ministeriallardan) ibarət kral sarayı mühüm orqan sayılırdı. XII əsrə qədər olan dövrdə kral sarayında mühüm vəzifələrdən biri seneşal - kral sarayının başçısı vəzifəsi idi. Kralın süvari dəstəsinin başçısı konnetabl hərbi işlərlə məşğul olurdu. Onun köməkçisi marşal, XIII əsrdən isə kral admiralı adlanırdı. Kralın dəftərxanasını kansler idarə edirdi. O, kral aktlarını redaktə edir və imzalamaq üçün krala təqdim edirdi. Kral xəzinədarı xəzinə işləri ilə məşğul olurdu.

Yerli idarəçilik. Öz sahibliklərini xeyli genişləndirən II Filipp ələ keçirilmiş vilayətlərdə prevo - dairə rəisləri vəzifəsi təsis etdi. Kəndlərdə onların köməkçiləri serjant, şəhərlərdə isə mayor adlanırdı. Prevolar kral üçün vergi yığır, feodal yığma qoşununu komplektləşdirir və ona komandanlıq edir, XII əsrin sonuna qədər isə məhkəmə işlərinə baxırdı.

XII əsrin sonunda daha iri inzibati vahid - balyajlar meydana gəlir. Balyajlar bir neçə prevotstvanı birləşdirirdi. Balyajlara kralın təyin etdiyi balya rəhbərlik edirdi. Balyalar prevolara, kralın qanunlarının və əmrlərinin icra olunmasına nəzarət edir, yerlərdə məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirirdi.

IX Lüdovikin islahatları. Kral IX Lüdovikin dövründə (1226-1270-ci illər) kral hakimiyyəti daha da gücləndi. O, üç mühüm islahat - məhkəmə, hərbi və pul islahatı keçirdi. 1260-cı ildə Parisdə kral kuriyasından ayrılaraq xüsusi məhkəmə orqanı olan parlament təsis olundu. Peşəkar hüquqşünaslardan ibarət parlament Fransanın ali məhkəmə orqanı oldu. Adam öldürmə, quldurluq, yanğın törətmə, saxta pul kəsmə kimi təhlükəli cinayətlər feodal məhkəmələrinin səlahiyyətindən götürüldü və kral məhkəmələrinin yurisdiksiyasına verildi. Ordaliyanın bir növü olan məhkəmə döyüşləri - ¹ “Allah məhkəməsi kral məhkəməsində qadağan edildi. Aşağı məhkəmələrin hökm və qərarlarından kral məhkəməsinə şikayət verilə bilərdi.

Hərbi islahata görə şəhər milisi və muzdlu dəstələr yaradıldı. Yığma qoşun krala tabe olmadığı və kral sahibliyindən kənarında döyüşməkdən imtina etdiyi üçün muzdlu orduya üstünlük verilirdi.

İtaətsizlik göstərən feodallara qarşı müvəffəqiyyətli mübarizə aparmaq muzdlu ordunun vasitəsilə daha asan idi. Hərbi islahat kral domenində şəxsi müharibələri qadağan etdi. Digər ərazidə isə “kralın 40 günü müəyyən olundu. Bu isə o demək idi ki, senyorlar ara-

1. - *Qədim qaydaya görə məhkəmə hökmündən narazı olan tərəf hakimi tək-bətək döyüşə çağıra bilərdi*

sında münaqişə, mübahisə baş verdikdə onlar 40 gün ərzində kral məhkəməsinə müraciət etməli və bu müddətdə silahdan istifadə etməməli idilər.

Pul islahatına görə ölkədə vahid pulun tətbiqi nəzərdə tutulurdu. İslahata qədər hər bir senyorluğun özünün pul vahidi var idi. Bu hal ölkə iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsir göstərir və birləşməyə mane olurdu. Bu islahat sayəsində kralın xəzinəsi xeyli artdı və əmələ gəlməkdə olan bazar münasibətlərinin inkişafı sürətləndi.

Beləliklə, XIII əsrin ortalarında kral IX Lüdovikin keçirmiş olduğu islahatlar kral hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi və mərkəzləşmiş vahid dövlətin yaradılması istiqamətində atılmış mühüm addım idi.

2. SİLKI-NÜMAYƏNDƏLİ MONARXIYA

İctimai quruluş. XIV-XV əsrlərdə şəhərlərdə əmtəə istehsalı və ticarətin sürətlə inkişafı, onların siyasi muxtariyyət əldə etməsi (şəhərlər senyorun xeyrinə müəyyən vergilər ödəmək, ona hərbi xidmət etmək, kuriyasında və məhkəməsində iştirak etmək şərtlə özünüidare orqanları seçmək, qanunlar vermək, məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirmək hüququna malik idilər) nəticəsində şəhərlərin iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti artdı.

Belə şəraitdə şəhər əhalisinin sayı durmadan artır, şəhərlə kənd arasında iqtisadi əlaqələr genişlənir və möhkəmlənir, bazar münasibətləri inkişaf edirdi. Bazar münasibətlərinin genişlənməsi senyorların pula olan ehtiyacının artmasına səbəb oldu.

Bununla əlaqədar olaraq, feodal təsərrüfatında mühüm dəyişikliklər baş verdi. Şəhərlərin çoxalması və onların iqtisadi əhəmiyyətinin artması kəndlilərin azad olunmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, şəhərlərdə işçi qüvvəsinə ehtiyac artırdı. İqtisadi marağ kəndliləri şəhərə üz tutmağa vadar edirdi. Baş verən proseslər kəndlilərin iqtisadi və hüquqi vəziyyətində öz əksini tapdı. Bu proseslər kral hakimiyyətinin güclənməsinə böyük təsir göstərdi.

Baş verən iqtisadi proseslər nəticəsində şəxsən azad kəndlilərin sayı artır, senziva formasında torpaq sahibliyi genişləndirdi. Senzivanın yeni sahibi - senzitari senzivadan irəli gələn feodal mükəlləfiyyətlərini öz üzərinə götürürdü. Senzivanın inkişafı servajın yox olmasını sürətləndirdi. Kəndli hətta yaşayış yerini və peşəsini dəyişə bilərdi.

Ölkənin birləşməsi və kral hakimiyyətinin güclənməsi prosesi vassalların müqavimət göstərdiyi bir şəraitdə baş verirdi. Çünki

onlar hökmdarlıq etdiyi sahiblikləri krala tabe etmək istəmirdilər. Bu mübarizə mərkəzləşmə tərəfdarlarının qələbəsi ilə nəticələndi.

Fransa ilə İngiltərə arasında Yüzdillik müharibə dövründə (1338-1453-cü illər) krala xəyanət etmiş iri feodalların torpaqları müsadirə edildi. Bu torpaqlar kral hakimiyyətini müdafiə edən xırda və orta zadəganlara verildi. Beləliklə, kral bu təbəqələri öz tərəfinə cəlb edərək onları hakimiyyəti ətrafında birləşdirməyə nail oldu.

Ölkənin birləşməsi feodal dövlətinin yeni forması olan silki-nümayəndəli monarxiya formasında mümkün idi. Yalnız dövlətin bu formasında siyasi mərkəzləşmə dərinləşə və kral hakimiyyətinin yüksəlişi baş verə bilərdi.

Beləliklə, XIV-XV əsrlərdə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı, şəhərlərin yüksəlişi, kral hakimiyyətinin güclənməsi üç silkin - ruhani, zadəgan və şəhərlilərin təmsalında "üçüncü silkin formalaşmasını təmin etdi. Ruhani və zadəganlar imtiyazlı silk sayılırdı.

Dövlət quruluşu. Fransada silki-nümayəndəli orqan olan **Baş ştatlar** ilk dəfə olaraq 1302-ci ildə çağırıldı. Baş ştatların çağırılması kral IV Filippin (1285-1314-cü illər) dövrünə təsadüf etmişdir. Silki-nümayəndəli orqanın ilk dəfə çağırılması kralla Roma papası VIII Bonifasi arasında baş vermiş münaqişə ilə bağlı idi. Həmin dövrdə kral IV Filippin vergi siyasəti onun Roma papası ilə münaqişəsinə səbəb oldu. Pula ehtiyacı olan kral ruhanilərdən ödənişlərin dövlət xəzinəsinə daxil edilməsini tələb etdi. Roma papası buna qəti etirazını bildirdi. Bu zəmində kralla papa arasında baş vermiş münaqişəni Baş ştatlar həll etməli oldu. Beləliklə, ciddi iqtisadi çətinliklər və göstərilən münaqişə Baş ştatların çağırılmasına əsas səbəb oldu.

Baş ştatlarda üç silk — ruhani, zadəgan və şəhərlilər təmsil olunurdu. Kəndlilər burada iştirak etmirdi. Ştatların yığıncaqları silkələr üzrə ayrılıqda keçirilir və qərarlar silkələrin səs çoxluğu ilə qəbul olunurdu. Hər silk bir səsə malik idi. Zadəgan və ruhanilərin mənafeyinin yaxınlığı səsvermə zamanı onların üstünlüyünü təmin edirdi. Yığıncaqlarda çox vaxt vergi məsələləri zəminində şəhərlilərlə zadəganlar arasında toqquşmalar baş verirdi.

Baş ştatlar yeni səlahiyyətlərə malik deyildi. Onların əsas vəzifəsi vergiləri müəyyən etmək idi. Baş ştatların razılığı olmadan kral vergiləri müəyyən edə bilməzdi.

Baş ştatların hansı müddətdə çağırılması kraldan asılı idi. Müzakirəyə çıxarılaçaq məsələlər də kral tərəfindən müəyyən olunurdu. Ruhani və zadəganlar bura şəxsən dəvət olunurdu. Baş ştatlar

əsasən, burada silklərin mühüm məsələlər barədə öz mövqelərini bildirmələri üçün çağırılırdı. Bununla belə, Baş ştatlar krala şikayət, tənqid, xahiş və etirazlarla müraciət edə bilərdi.

Yüzlük müharibədə hərbi uğursuzluq bütün ölkədə, xüsusən kəndlilər və şəhərlilər arasında kəskin narazılığa səbəb oldu. Narazılıqlardan biri onunla əlaqədar idi ki, məğlub olmuş fransız cəngavərləri ölkəni talan edirdi. Bu cür şəraitdə 1357-ci ildə çağırılmış Baş ştatlar şəhərlilərin səyilə kraldan islahatlar proqramı olan "Böyük mart ordonansının (fərmanının) qəbul edilməsini tələb etdilər. Ordonansa görə Baş ştatlar kralın istəyilə deyil, özünün təşəbbüsü ilə çağırılmalı, idarəçilik, habelə vergilərin yığılmasına nəzarət ştatlar tərəfindən təyin olunan şuraya verilməli idi. Kralın müşavirləri Baş ştatların yığıncaqlarında təyin olunurdu. Göründüyü kimi, Böyük mart ordonansı Baş ştatların rolunu genişləndirdi.

Baş ştatlar mərkəzi silki-nümayəndəli orqan idi. Lakin XIII əsrin sonunda yerli silki-nümayəndəli orqanlar da meydana gəldi. Bu orqanlar "Əyalət ştatları adlanırdı. Artıq XVI əsrdə hər bir əyalətdə bu cür 20 ştat fəaliyyət göstərirdi. Kəndlilərin iştirakı burada da qadağan edilmişdi.

Mərkəzi və yerli idarəçilik. Mərkəzi idarəçilik orqanları müxtəlif sahələrə rəhbərlik edirdi. Bu cür orqanlardan biri Dövlət Şurası (Böyük şura) idi. Kral kuryası əsasında yaradılmış bu orqan məşvərətçi xarakter daşıyırdı. Dövlət Şurası idarəçiliyin müəyyən sahələrinə rəhbərlik və nəzarət edirdi. Ali maliyyə orqanı kimi hesablama palatası fəaliyyət göstərirdi. Bu orqan krala maliyyə məsələləri üzrə məsləhətlər verir, gəlirləri və s. yoxlayırdı. Məhkəmə funksiyasını Parlament (ali məhkəmə) həyata keçirirdi.

Yüksək vəzifələr sırasında kralın birinci köməkçisi olan kansləri qeyd etmək lazımdır. Kral olmadıqda, o, Dövlət Şurasında sədrlik edirdi. Əvvəllər olduğu kimi, yenə də kansler kral dəftərxanasına rəhbərlik edir və kral fərmanlarının layihələrini hazırlayırdı.

Vəzifəli şəxslərə kral ordusunun komandanı olan konnetabl, kralın xəzinəsini idarə edən palatinlər aid idi.

Mərkəzləşmə prosesi yerli idarəçiliyi də əhatə etdi. Bu sahədə mühüm dəyişikliklər baş verirdi. Yerlərdə vassalların təsiri tədricən azalır, mərkəzi hakimiyyətin əhəmiyyəti isə artırdı. Yerlərdə inzibati vahid balyaj sayılırdı. Onlara kralın təyin etdiyi balyalar rəhbərlik edirdi. Balyalar cari idarəçiliyi həyata keçirir, vergi toplayırdı, məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edirdi.

Öz növbəsində, bu zaman prevoların fəaliyyəti məhdudlaşır.

Onların bir sıra vəzifələri, o cümlədən, hərbi funksiyası (feodal yığma qoşununun rolu tədricən azaldığı üçün) öz əhəmiyyətini itirirdi.

Eyni zamanda yeni vəzifələr təsis olundu. Əvvəllər balyalar tərəfindən həyata keçirilən məhkəmə funksiyası onların təyin etdiyi leytenantlara həvalə olundu. Yerlərdə kral hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə qubernator vəzifəsi təsis olundu. Qubernatorlar şəxsi müharibələrin qarşısını ala, yeni sarayların tikintisini və s. qadağan edə bilərdi.

XIV əsrdə adlı-sanlı zadəganlardan ibarət general-leytenant vəzifəsi təsis olundu. İlk zamanlar onların səlahiyyətləri bir o qədər də geniş deyildi. Tədricən general-leytenantların fəaliyyət dairəsi genişləndi və onlara bir neçə balyanın idarə edilməsi kimi məsul vəzifə tapşırıldı.

Mərkəzləşmə dövründə şəhərlərin vəziyyəti dəyişdi. Bir zamanlar senyorlarla mübarizədə şəhərlərin müttəfiqi olan krallar şəhərləri özünə tabe etmək məqsədilə onların siyasi muxtariyyətini məhdudlaşdırırdılar. Kral idarəsi şəhər özünüidarə orqanlarında (kommunalarda) seçkilərə nəzarəti öz əlində cəmləşdirirdi.

Kəndlilərin vəziyyətində nəzərə çarpacaq dəyişikliklər baş verməmişdi və onlar senyorların hakimiyyəti altında qalırdı.

Məhkəmə. Mərkəzləşmə prosesində senyorluq yurisdiksiyası məhdudlaşdırılır, mərkəzləşmiş monarxiyanın məhkəmə sistemi təşəkkül tapır, kral ədliyyəsi möhkəmlənirdi. Məhkəmə orqanı olan Paris parlamenti ali apellyasiya məhkəməsinə çevrildi. Məhkəmə vəzifələri ilə yanaşı, parlament qanunvericilik sahəsində mühüm səlahiyyətlərə malik idi. Belə ki, kral ordonansları və digər kral sənədləri parlamentdə qeydiyyatdan keçdikdən sonra icra olunurdu. Bu formada parlament həmin sənədlərin ölkə qanunvericiliyinin prinsiplərinə uyğunluğunu yoxlamaqla qanunvericilik fəaliyyətinə təsir göstərirdi. Hər hansı bir uyğunsuzluq aşkar edildikdə parlament remonstrasiya (etiraz) hüququndan istifadə edərək onları qeydə almaqdan imtina edə bilərdi. Həmin sənədlərin qeydiyyatı zamanı kralın şəxsən iştirak etməsi parlamenti remonstrasiya hüququndan məhrum edirdi.

Yerlərdə məhkəmə vəzifəsini kral hakimləri həyata keçirirdi. Prevalar az əhəmiyyətli məhkəmə işlərinə baxırdı. Mühüm əhəmiyyətli cinayət işlərinə balya məhkəməsində baxılırdı. XV əsrdən başlayaraq təhlükəli cinayət işlərinə baxılması leytenantlara həvalə olundu.

XIV əsrdə parlament daimi məhkəmə orqanına çevrildikdən sonra cinayət təqibi və ittiham üzrə xüsusi orqan olan prokurorluq

meydana gəldi. İlk vaxtlar kralın etibarlı adamlarından ibarət prokuratorlar dövlətin və xəzinənin mənafeyinin qorunmasına nəzarət edirdi. Lakin bir qədər sonra onların vəzifə və səlahiyyətləri genişləndirildi. Kral prokurorları cinayət işlərinə nəzarət edir və məhkəmələrdə ittihamçı kimi çıxış edirdi. Tədricən Paris parlamenti yanında kral prokurorluğunun başçılığı altında vahid prokuror nəzarəti formalaşır.

Silahlı qüvvələr. Mərkəzləşmə dövründə nizami kral ordusu yaradıldı. XIV əsrdən etibarən orduda zabit heyəti zadəganlardan təşkil olunurdu. Daimi vergilər hesabına özü üçün maliyyə bazası yaratmış kral hakimiyyəti muzzdu ordu saxlamaq imkanı əldə etdi. Güclü ordu, bir tərəfdən xalq üsyanlarını yatırmaq üçün, digər tərəfdən isə feodal iğtişaşlarının dirçəlməsinə qarşı yönəldilmiş etibarlı vasitə sayılırdı.

3. MÜTLƏQ MONARXİYA

İctimai quruluş. XVI əsrin əvvəllərində Fransanın birləşməsi başa çatdı. Bu dövrdə sənaye və ticarət inkişaf edir, kapitalist sənaye istehsalının ilk mərhələsi olan manufakturalar yaranırdı. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı nəticəsində cəmiyyətin sinfi quruluşunda dəyişiklik baş verdi və burjua sinfi meydana gəldi.

Üçüncü silki təşkil edən şəhərlilərin tərkibi müxtəlif olurdu. Şəhər əhalisinin yuxarı təbəqəsi varlı tacir, manufaktura sahibləri, maliyyəçi, vəkil, sənə uşta və natariuslardan ibarət idi. Onlar burjua sinfini təşkil edirdi. Üçüncü silkin aşağı təbəqəsinə kəndli, sənətkar, işsiz və fəhlələr daxil idi.

XVI əsrin əvvəllərində fransız kəndlilərinin əksəriyyəti şəxsen azad idi. Bu dövrdə onların tərkibində müəyyən dəyişiklik baş verdi. Belə ki, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı nəticəsində varlı fermerlər, kapitalist icarədarları təbəqəsi meydana gəldi. Bununla belə, kəndlilərin xeyli hissəsi senzitari vəziyyətində qalır və bundan irəli gələn bir sıra mükəlləfiyyətləri icra edirdilər. Başqa sözlə desək, kəndlilərin vəziyyəti ağır idi. Onların bir çoxu var-yoxdan çıxaraq şəhərə üz tutmağa məcbur olurdu.

Əvvəllər olduğu kimi, hakim sinfi ruhani və zadəganlar təşkil edirdi. Onlar, cəmiyyətin imtiyazlı təbəqəsi olaraq qalırdı. Baş ştatlarda hər üç silk təmsil olunurdu. Bunlar arasında çox vaxt mübahisələr baş verir və buna görə ümumi qənaətə gələ bilmirdilər. Bundan istifadə edən gəllər Baş ştatların çağırılmasını dayandırır və ölkəni istədiyi kimi idarə edirdilər. Zadəganlar üçün bu sərfəli idi,

çünki kral hakimiyyəti onların mənafeyi və imtiyazlarını müdafiə edir, kəndliləri istismar etməyə kömək edirdi. Göstərilən sosial-iqtisadi və siyasi proseslər nəticəsində XVI əsrin əvvəllərində Fransada mütləq monarxiya təşəkkül tapdı.

Dövlət quruluşu. Feodal dövlətinin yeni forması olan mütləqiyyət üç əsas hakimiyyət - qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti kralın əlində cəmləşməsi ilə səciyyələnir.

1614-cü ildə fransız monarxiyası ilahiləşdirildi və kralın hakimiyyəti müqəddəs elan olundu. Bu dövrdən etibarən dövlət kralın şəxsiyyətilə eyniləşdirildi. Kral XIV Lüdovikin məşhur "dövlət - mənəm ifadəsi bütün hakimiyyətin mütləq hakim olan krala məxsus olduğunu göstərirdi. Bu dövrdə Baş ştatlar öz əhəmiyyətini itirirdi. Son dəfə 1614-cü ildə çağırılmış Baş ştatlar 1789-cu ilə qədər çağırılmadı. Paris parlamentinin səlahiyyətləri məhdudlaşdırıldı. Şəhərlərin muxtariyyəti ləğv olundu. Katolik kilsəsi kralın tabeliyinə keçdi.

XIII Lüdovikin dövründə ölkəni faktiki olaraq dövlət katiblərindən biri, kralın birinci naziri olan kardinal Rişelye (1624-1642-ci illər) idarə edirdi. Mütləqiyyətin bərqərar olmasında böyük xidmətləri olmuş Rişelye bir sıra islahatlar keçirdi. İslahatlar senyorların özbaşnalığının ləğv olunmasına, yerlərdə mərkəzi hökumətin təsirinin güclənməsinə və ölkənin beynəlxalq vəziyyətinin möhkəmlənməsinə yönəldilmişdi.

Keçmiş dövrdən qalmış yüksək vəzifələrdən biri kansler vəzifəsi idi. O, dövlət idarəçiliyində ikinci şəxs sayılırdı.

Mərkəzi dövlət idarəetmə orqanları sırasında kralın yanında ali məşvərətçi orqan olan kral şurası mühüm rol oynayırdı. Onun üzvləri krala tabe idi. Şuranın qərarları kral tərəfindən təsdiq olunurdu. Kral şurası faktiki olaraq ölkəni idarə edirdi. Şura üzvləri mərkəzi məhkəmə orqanlarının icraatında olan hər hansı məhkəmə işini (cinayət və mülki işləri) öz icraatına götürə bilər, çıxarılmış hökm və qərarlara yenidən baxa bilərdi.

XVI əsrin sonunda kralın şəxsi məmurları sayılan dövlət katiblərinin rolu artdı və vəzifələri çoxaldı. Onlara idarəçiliyin məsul sahələri - hərbi işlər, xarici işlər, daxili işlər, dəniz işləri tapşırıldı.

Mərkəzi idarəçilikdə krala tabe olan yüksək vəzifələrdən biri maliyyə işləri üzrə Baş nəzarətçi vəzifəsi idi. O, dövlət büdcəsini tərtib edir, maliyyə məsələləri ilə məşğul olur və yerlərdə vəzifəli şəxslərin fəaliyyətini yoxlayırdı. Baş nəzarətçinin yanında 29 müxtəlif xidmətdən (yol, ticarət, maliyyə, dövlət işləri və s.) ibarət aparat fəaliyyət göstərirdi.

Yerlərdə fəaliyyət göstərən qubernatorların səlahiyyətləri

məhdudlaşdırıldı. Onlar, əsasən hərbi idarəçiliklə məşğul olurdular.

1628-ci ildə quğenotların şəhərlərini ələ keçirən kral ordusu onların siyasi müstəqilliyinə son qoydu. Mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək və yerli senyorların hakimiyyətini zəiflətmək məqsədilə əyalətlərə mərkəzi təmsil edən intendant adlı səlahiyyətli xüsusi məmurlar göndərilirdi. Intendantlar maliyyə fəaliyyəti ilə (vergi toplamaqla) məşğul olur, yerli silahlı qüvvələrə komandanlıq edir, polisə rəhbərlik edir, fabrik və bankların fəaliyyətinə nəzarət edir, kafirlərlə mübarizə aparır və digər səlahiyyətlər daşıyırdılar. Başqa vəzifələrdən fərqli olaraq, intendant vəzifəsi satın alınmırdı. Mütləqiyyət dövründə Fransanın xarici siyasəti onun çoxdankı düşmənləri olan İspaniya və Avstriya habsburqları ilə mübarizəyə yönəldilmişdi.

Fransa Almaniyada baş verən otuzillik müharibəyə müdaxilə edir, imperatora qarşı çıxış etməkdən ötrü protestant knyazlarına kömək edir, Danimarka və İsveçə maliyyə yardımını göstərirdi. Rişelyenin məharətli siyasəti sayəsində Fransa Avropada qabaqcıl ölkələrdən birinə çevrilərək mühüm yer tutdu.

Hərbi xərclər əlavə vəsait tələb edirdi. Rişelye vergiləri artırdı. Bu isə kəndlilərin narazılığına və üsyana qalxmalarına səbəb oldu.

Fransada mütləqiyyət klassik xarakter daşıyırdı. İlk mərhələdə mütləqiyyət mütərəqqi rol oynayırdı. XVI əsrdə sənayenin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan mütləq monarxiya XVIII əsrdə onun inkişafını və ümumiyyətlə, ictimai tərəqqini ləngidən quruluşu çevrildi. Fransa qətiyyətlə inqilaba doğru gedirdi.

Məhkəmə sistemi. Mütləqiyyət dövründə Fransada məhkəmə sistemi mürəkkəb və dolaşlıq idi. Kral məhkəmələri ilə yanaşı senyorluq, şəhər, kilsə məhkəmələri, habelə xüsusi məhkəmələr fəaliyyət göstərirdi. Lakin məhkəmələr arasında səlahiyyətlər dəqiq müəyyən olunmamışdı. Bir çox hallarda onlar bir-birini təkrarlıyırdı.

Bu dövrdə kral məhkəmələrinin səlahiyyətləri genişlənir və rolu artırdı. Bir çox cinayət və mühüm işlər kral məhkəmələrinin yurisdiksiyasına daxil edilmişdi. Kral məhkəmələri kilsə işləri istisna olmaqla istənilən məhkəmə işini qeyri-kral məhkəməsindən götürərək öz icraatına qəbul edə bilərdi.

Ümumi kral məhkəmələri prevotstva, balyaj və parlament məhkəmələrindən ibarət idi. Paris parlamenti ən yüksək məhkəmə instansiyası sayılırdı.

Müxtəlif idarələrin mənafeyinə aid məsələlərə xüsusi məhkəmələrdə baxılırdı. Məsələn, hesablama palatasının və sikkəxana idarəsinin öz məhkəmələri mövcud idi. Hərbi məhkəmələr, dəniz və gömrük məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi.

Silahlı qüvvələr. Mütləqiyyət dövründə Fransada daimi nizami ordunun yaradılması başa çatdırıldı. Əsgərlər üçüncü silkin aşağı təbəqələrindən təşkil olunurdu. Əcnəbilərdən ibarət muzdlu ordudan da istifadə edilirdi. Ali komanda heyəti isə zadəganlardan təşkil olunurdu. 1781-ci il qanununa görə zabıt vəzifəsini yalnız titullu əyanlar, yəni zadəganlar tuta bilərdi.

4. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Hüququn mənbələri. Feodalizmin bütün mərhələlərində Fransada vahid milli hüquq sistemi olmamış və bu cür vəziyyət 1789-cu il Böyük Fransa inqilabına qədər davam etmişdir. Hüquq orta əsrlər dövründə ya müəyyən ərazi daxilində qüvvəyə malik idi, ya da ki, müəyyən təbəqələrə (tacir, ruhani və s.) şamil edilirdi.

X əsrdən başlayaraq Fransa ərazisində Barbar pravdalarını (tayfa adətlərini) yerli (ərazi) adətləri - kutyumlar əvəz edirdi. Pərakəndəlik dövründə bu adətlər öz müxtəlifliyiylə fərqlənirdi.

Ölkənin şimalında şifahi şəkildə ərazi adətləri - kutyumlar hüququn əsas mənbəyi sayılırdı. Luara çayının cənubunda isə mövcud şəraitə uyğunlaşdırılmış Roma hüququ geniş yayılmışdı. Bu baxımdan Fransanın şimalı adət hüququ ölkəsi ("yazılmamış hüquq ölkəsi"), cənubu isə "yazılı hüquq ölkəsi" adlanırdı.

XII əsrdə şimalda yerli adətlər qeydə alınır və kutyum adlı külliyyatlar meydana gəlirdi. Kutyum külliyyatları həm kralın göstərişilə, həm də xüsusi (qeyri-rəsmi) qaydada (ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən) tərtib olunurdu.

Kral IX Lüdovikin göstərişi əsasında dairələrin adətləri toplandı və külliyyat halına salındı. "Müqəddəs Lüdovikin təsisatları adlanan bu kutyumlar istər kral domenində, (Paris, Orlean, Anju, Men, Tur) istərsə də kral vassallarının sahibliklərində tətbiq olunurdu.

Artıq XIII əsrdə 60-a qədər böyük və 300-ə qədər kiçik kutyum var idi.¹

Xüsusi külliyyatlardan biri Normandiyada hazırlanmış və

1. - *Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. Под ред. В.М.Коретского. М., 1961, с. 577.*

məhkəmə təcrübəsində istifadə olunan Böyük Normandiya kutyumu idi. XIII əsrin ortalarında tərtib olunmuş Böyük Normandiya kutyumu adət hüququnun nisbətən tam külliyyəti idi. 1283-cü ildə fransız hüquqşünası Filipp de Bomanuar tərəfindən yazılmış "Bovezi Kutuymları yerli adətlərin kompilyasiyası olmaqla bərabər, hüquq yaradıcılığının ilk mühüm təcrübəsi idi. Burada ölkənin adətləri və dövrün siyasi baxışları barədə məlumat verilir.

Bir çox kutyumların mövcudluğuna baxmayaraq, ölkənin hüququ partikulyarizmlə, yəni vahid hüququn olmaması ilə səciyyələndirdi. Ölkədə yerli adətlərə əsaslanan külliyyatlardan geniş istifadə olunurdu. Bu vəziyyət XVII-XVIII əsrlərə qədər davam etmişdir. Yalnız XVII-XVIII əsrlərdə vahid milli hüquq sisteminin yaradılması istiqamətində müəyyən işlər görüldü, kutyumların və müxtəlif hüquq institutları üzrə məhkəmə qərarlarının unifikasiyasına cəhd edildi.

"Yazılı hüquq ölkəsi olan Fransanın cənubunda hüququn əsas mənbəyi Roma hüququ sayılırdı. XIV-XV əsrlərdə Roma hüququ artıq ölkənin digər hissələrini də əhatə edirdi.

Kral hakimiyyəti gücləndikcə onun qanunvericilik aktlarının əhəmiyyəti də artırdı. Kral fərmanları, ediktləri, ordonansları, əmrləri və s. hüququn əsas mənbələrindən birinə çevrilirdi.

İstər şimalda, istərsə də cənubda kanonik hüquq və şəhər hüququ, hüququn inkişafına xeyli təsir göstərərək onun mənbəyini təşkil edirdi.

Torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun əsas cəhətləri. Torpaq mülkiyyəti hüququ yalnız feodalların imtiyazı sayılırdı. Torpaqdan istifadə edən hər bir kəsin öz senyoru var idi. Bu qayda "senyorsuz torpaq yoxdur prinsipində öz əksini tapırdı.

X əsrə qədər iri torpaq sahibliyi allod və benefisiya formalarında olmuşdur. Sonralar torpaq mülkiyyətçiləri öz allodlarını krala verir və onu feod formasında geri götürürdülər.

Fransada torpaq sahibliyi bir feodalın əlində cəmləşmişdi. Baş torpaq mülkiyyətçisi və bilavasitə mülkiyyətçi fərqlənirdi. Baş mülkiyyətçi olan senyor bir sıra mühüm hüquq və səlahiyyətlərə malik idi. Belə ki, subinfeodasiyada, yəni feodun bir hissəsinin vassallıq münasibətləri qaydasında vassal tərəfindən başqa şəxsə verilməsi üçün senyorun razılığı olmalı idi. Bundan əlavə, vassal vərəsə qoymadıqda, senyor qarşısında öz öhdəliyini pozduqda, senyor ona verdiyi torpağı geri götürə bilərdi.

XI əsrdən başlayaraq vəziyyət dəyişdi. Torpaq mülkiyyətinin üçüncü forması olan feod meydana gəldi və inkişaf etdi. Torpaq sa-

hibliyinin parçalanmasının qarşısını almaq üçün böyüklük prinsipi (mayorat -mülkün böyük oğula keçməsi qaydası) bərqərar oldu. Feodun vərəsəsi böyük oğul (o, olmadıqda isə həmin nəslin böyüyü) sayılırdı.

Kəndli torpaq sahibliyinin iki növü mövcud idi: 1) şəxsən asılı kəndlilərin (servlərin) torpaq sahibliyi; 2) şəxsən azad kəndlilərin (villanların) torpaq sahibliyi.

Mütləqiyyət dövründə Fransanın öhdəlik hüququnda torpağın icarəsi müqaviləsi mühüm yer tuturdu. Zadəganlar öz torpaqlarını müəyyənləşdirilmiş haqqı ödəməklə və ya məhsulun bir hissəsini götürmək şərtilə hissə-hissə icarəyə verirdilər. Bu cür müqavilələr əvvəlcə qısa müddətə (1 illik), sonra isə uzun müddətə bağlanırdı. Torpağı icarəyə vermək zadəganlar üçün sərfəli idi. Çünki icarə haqqı adətlərlə dəqiq müəyyən olunmamışdı və iqtisadi şəraitdən asılı olaraq məbləğ artırıla bilərdi. Zadəganlar senzivadan fərqli olaraq, bu müqaviləyə üstünlük verirdilər. Çünki icarə qaydasında verilmiş torpaq icarə müddəti başa çatdıqdan sonra sahibinə (senyorun sərəncamına) qaytarılırdı. Varlı kəndli, şəhərli, zadəgan və ruhanilər icarədar kimi çıxış edirdilər.

Borc müqaviləsində kanonik hüquq faiz götürməyi qadağan etsə də bu qaydaya müxtəlif üsullarla əməl olunmurdu. Bu cür üsullardan biri öhdəliyin təmin olunma vasitəsi sayılan girov idi. Girovun iki növü: "canlı girov və "cansız girov mövcud idi.

"Canlı girovda öhdəlik, kreditorun sahibliyinə verilmiş torpaq sahəsinin istifadəsindən gələn gəlirlər hesabına ödənilirdi. Borclu şəxs kreditora gəlirin bir hissəsini müəyyən olunmuş renta formasında ödəməyi öhdəsinə götürürdü. Bəzi hallarda isə borclu şəxs kreditora əvvəlcədən müəyyən olunmuş, lakin faiz sayılmayan məbləği ödəyirdi.

"Cansız girov zamanı girov qoyulmuş torpaq sahəsinin gəlir və məhsulları öhdəliyi ödəmir, kreditora sanki faiz kimi verilir.

Ailə və nikah hüququ. Fransada ailə və nikah münasibətləri ilk növbədə kanonik hüquqla, habelə kutyum və ordonanslarla nizama salınırdı. Nikah dini mərasim sayılırdı. Nikahdankənar əlaqələr və boşanmalar isə qadağan edilmişdi.

Nikah yaşı kişilər üçün 13-15, qadınlar üçün isə 12 yaş müəyyən olunmuşdu. Nikaha daxil olarkən tərəflərin və onların valideynlərinin razılığı tələb olunurdu. Bu məsələdə valideynlərin iradəsini nəzərə almayan uşaqlar vərəsəlikdən məhrum oluna bilərdi. 1556-cı il Ediktinə və 1639-cu il XIII Lüdovikin Ordonansına görə

30 yaşa çatmış kişilər və 25 yaşa çatmış qızlar nikaha daxil olarkən valideynlərin razılığı tələb olunmurdu.

Nikah kilsə kitablarında qeydə alınır. Kilsədən kənar bağlanmış nikah, habelə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə, tərəflərin iradəsinə zidd olaraq (zor işlətməklə və ya səhvən) ¹ yaxın qohumlar arasında bağlanmış nikah etibarsız sayılırdı.

Evlənmiş tərəflər bir-birinə sədaqətli olmalı idi. Ailəyə ər başçılıq edirdi. Arvad isə ona tabe olmalı idi. Arvadın cehiz gətirmiş olduğu əmlak ailənin ümumi mülkiyyəti sayılır və ər ona sərəncam verirdi.

Vərəsəlik hüququ. Bu sahədə mayorat, yəni varislik qaydasında əmlakın böyük oğula keçməsi qaydası tətbiq olunurdu. Bu institut torpaq sahibləri üçün əlverişli idi. Çünki sahiblik və kəndli təsərrüfatlarının parçalanmasının qarşısını alırdı. Ölənin oğlan uşaqları olmadıqda feod vərəsəlik qaydasında onun qızlarına keçirdi.

Roma hüququnun təsiri altında vəsiyyəət üzrə vərəsəlik hüququ ölkənin cənubunda geniş yayılmışdı. Şimalda isə vərəsəliyin göstərilən növü məhdud idi ².

Cinayət hüququ. Senyorluq monarxiyasının ilk dövrlərində cinayət ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyinə toxunan hərəkət, cəza isə həmin şəxslərə vurulmuş zərərin əvəzi sayılırdı. Artıq XII əsrdə cinayət anlayışı müəyyən dərəcədə formalaşdı və bir qədər dəqiqləşdirildi. Əgər əvvəllər cinayət şəxsi iş sayılırdısa, artıq bu əməl ictimai əhəmiyyət kəsb edirdi. Cinayət dedikdə, "əmin-amanlığı pozma, yəni feodal quruluşuna, feodal qaydalarına qarşı qəsdlər başa düşülürdü.

Cinayətin bu cür qeyri-müəyyən anlayışı məhkəmə orqanlarının özbaşnalığı üçün şərait yaradır, onlara cinayət məsuliyyətinin hədlərini öz istədikləri kimi müəyyən etməyə imkan verirdi.

Şəxsin cinayət məsuliyyəti onun silki mənsubiyyətindən asılı idi. Bir qayda olaraq, zadəganlara cismani cəzalar tətbiq olunmurdu. Onlara verilən cəza növü cərimə və əmlak müsadirəsi idi.

Qeyd olunduğu kimi, IX Lüdovikin məhkəmə islahatına qə-

1. - *Əgər nikaha daxil olan tərəflərdən biri digər tərəfin sosial vəziyyətini düzgün müəyyən etməzdisə, yəni səhvə yol verərdisə, onda kilsə bu cür nikahı etibarsız hesab edirdi.*

2. - *История государства и права зарубежных стран. Под ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой. ч. 1, с. 237.*

dər ordalivanın bir növü olan məhkəmə döyüşlərindən istifadə olunurdu. Məsələn, hökmdən narazı olan zadəgan hakimi döyüşə çağırabilərdi.

İmtiyazlı təbəqələr üçün bərabərlər məhkəməsi qaydası tətbiq olunurdu, yeni hər bir feodal özünə bərabər məhkəmə tərəfindən məhkum olunmalı idi. Kəndli əhalisinə gəldikdə isə, onlar senyor məhkəməsi tərəfindən məhkum olunurdu. Bu işdə senyor üzərində heç bir nəzarət yox idi. Kəndli cüzi bir əməl üstündə ciddi cəzalandırılı bilərdi.

Dini şəxsləri kilsə məhkəmələri, şəhərliləri isə şəhər məhkəmələri məhkum edirdi.

Cinayət hüququnda təqsirsiz cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə və cəzalandırma geniş yayılmışdı. Belə ki, bəzi siyasi cinayətlərə görə, məsələn, əlahəzrəti təhqir etmək üstündə təqsiri olmayan az yaşlı uşaqlar, anlaqsız şəxslər¹, bəzən isə hətta heyvanlar belə cəzalandırılırdı.

Cinayətlərin üç növü fərqləndirilirdi: 1) dövlət əleyhinə olan cinayətlər (əlahəzrəti təhqir etmə); 2) din əleyhinə olan cinayətlər; 3) fərdi şəxslər əleyhinə olan cinayətlər.

“Əlahəzrəti təhqir etmə cinayətlərinin iki növü diqqəti cəlb edirdi. Birinci qrupa ağır cinayət sayılan — krala və ya onun ailə üzvlərinə qəsd və dövlət əleyhinə sui-qəsd, ikinci növünə isə kralın nazirlərinə, kral ordusunun komandanlarına, əyalət qubernatorlarına, habelə digər yüksək vəzifəli şəxslərə qarşı sui-qəsd, fərariyyət, cəsusluq, müharibədə xəyanət və s. aid idi.

Dini cinayətlərə kafirlik, cadugərlik, Allahu və başqa müqəddəs sayılan şeyləri təhqir etmə və s. aid edilmişdi.

Mütləqiyyət dövründə burjuva münasibətlərinin inkişaf etdiyi, manufakturaların meydana gəldiyi, ilkin kapital yığılı şəraitində cinayət qanunvericiliyinin əsas məqsədlərindən biri muzzdlu qul sistemi yaratmaq idi. Bu məqsədlə işsizlər və dilənçilərə qarşı cəza tədbirləri güclənir, işçiyə iş şərtləri qəbul etdirilir, fəhlələri tətillərə təhrik etmək və yığıncaqlar keçirmək qadağan edilirdi. İşçini ona təklif olunmuş iş şəraitindən imtina etdiyinə görə kölə halına salmağa icazə verilirdi. Göstərilən qadağanları pozmaq üstündə damğalama, qamçı cəzası, zəncirləmə kimi cismani cəzalar tətbiq olunurdu. Qanlı qanunvericilik kimi məlum olan bu cür göstərişlərə 1566-cı il Mulen ordonansında, 1656-cı il və 1776-cı il kral ediktlə-

1. - Baxmayaraq ki, anlaqsızlıq anlayışı, yəni ruhi xəstəlik səbəbindən öz hərəkətlərinin mənasını dərk etməmək fransız qanunvericiliyinə artıq məlum idi.

rində rast gəlmək olar. Cəza hədə-qorxu xarakteri daşıyırdı. Cəzaların növləri və onların tətbiqi qaydası cəza siyasətinin son dərəcə amansızlığından xəbər verirdi. Əlahəzrəti təhqir etməyə, din əleyhinə olan cinayətlərə, habelə bəzi digər cinayət əməllərinə görə müxtəlif formalarda (boynun vurulması, asma, təkərləmə, şaqqalama, yandırma, hissələrə parçalama, diri bədənə icalatı çıxarma, əridilmiş metalı boğaza tökmə, edam olunacaq şəxsi qaynar qazana salma və s. formalarda) ölüm cəzası həyata keçirilirdi. Şikəst etmədən, cismani cəzalardan, həbs cəzasından və katorqa işlərindən, rüsvayçı cəzalardan (rüsvayçı dirəyin yanına qoymaqla cərimə, çıpaq şəkildə gəzdirmə və s.), cərimə, əmlak müsadirəsi cəzasından geniş istifadə olunurdu.

Cəza müqəssirin silki vəziyyəti ilə bağlı idi. Cəza təyin olunarkən cinayətin xarakteri və ağırlığı nəzərə alınmırdı. Bu da kral məhkəmələrinin müxtəlif sui-istifadələrinə və özbaşnalıqlarına gətirib çıxarırdı.

Proses. Əgər feodal pərakəndəliyi dövründə məhkəmə prosesi ittihamedicı xarakter daşıyırdısa, yəni cinayət işinin başlanması zərərçəkmiş şəxsdən asılı idisə, tədricən proses istintaq axtarışı (inkvizisiya) forması qəbul edirdi. İnkvizisiya prosesinin əsas cəhətləri 1670-ci ildə dərc olunmuş fransız ordonansında göstərilirdi. Ordonans ibtidaeı istintaqa geniş yer verir, prosesin gedişi və işgəncədən bəhs edirdi.

Prosesin yeni formasına keçməklə əlaqədar olaraq dövlət cəza orqanlarının rolu güclənirdi. Cinayət işinin başlanması dövlət orqanlarının səlahiyyətinə keçirdi. Yeni prosesin səciyyəvi cəhətlərindən biri onun iki mərhələyə bölünməsindən ibarət idi: birincisi, cinayətkarın gizli axtarışı və onun ifşa olunması üçün zəruri olan istintaq hərəkətlərinin keçirilməsi mərhələsi, ikincisi məhkəmə danışığı. Sonuncu mərhələdə hakimlər istintaq hərəkətləri nəticəsində toplanmış sübutları qiymətləndirərək hökm çıxarırdı.

İttiham üçün kifayət qədər əsas olmadıqda məhkəmə şəxsin müəyyən müddətə və ya ömürlük şübhə altında saxlanması barədə qərar qəbul edə bilərdi. Məhkəmə zamanı müqəssir özünün təqsirsizliyini sübut etməli idi. Müqəssirə heç bir hüquqlar verilmirdi.

XIII əsrə qədər məhkəmənin qərarı qəti sayılır və hökmdən şikayət verilə bilməzdi. Hakimin hökmündən narazı olan tərəf məhkəmənin sədri istisna olmaqla hakimləri növbə ilə və ya hamını birdən döyüşə çağıra bilərdi.

Məhkəmədə işə baxılarkən cinayətkarı ittiham edən şəxs olmadıqda bu vəzifənin icrasını balyanın köməkçisi öz üzərinə götürürdü.

rürdü. Həmin halda balya köməkçisi kralı təmsil edərək onun mənafeələrini müdafiə edirdi.

Parlament daimi məhkəmə orqanına çevrildikən sonra dövlətin və xəzinənin mənafeələrinin qorunması üzrə nəzarətə ehtiyac artır və cinayət mühakimə üsulu üzrə nəzarəti həyata keçirmək tələb olunurdu. Bütün bunlar Fransada vahid prokuror nəzarətinin bərqərar olmasına və prokurorluğun yaranmasına gətirib çıxartdı.

Əvvəllər cinayət işləri üzrə məhkəmə nümayəndəliyinə icazə verilmirdi. Lakin tədricən mülki işlərə baxılarkən nümayəndələrdən istifadə olunmağa başlandı. XIII əsrin ortalarında vəkillər meydana gəlir və vəkil korporasiyaları formalaşır.

Sübutların aşağıdakı növlərindən istifadə olunurdu: 1) müqəssirin və ya cavabdehin etirafı; 2) şahid ifadələri; 3) məhkəmə döyüşü.

Müqəssirin etirafı həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi. Etiraf əldə etmək üçün işgəncədən geniş istifadə olunurdu. İşgəncə məhkəmə hökmündən sonra da məhkəməyə məlum olmayan halları (məsələn, iştirakçıları) müəyyən etmək üçün tətbiq olunurdu.

Şahid ifadəsinin tam sübut sayılması üçün ən azı iki şahid olmalı idi. Müəyyən adamlar şahid ola bilməzdi. Bu qrupa tərəflərin qohumları, nöqərləri və həmin şəxslərdən asılı adamlar daxil idi.

Feodallar arasında baş vermiş mübahisələr üzrə məhkəmə döyüşü geniş yayılmış sübut növlərindən idi. Ordaliyanın bir növü sayılan məhkəmə döyüşü məhkəmə qarşısında çıxış edən tərəflərin qələbə və ya məğlubiyyətindən asılı olaraq mübahisəli məsələnin təleyinə həlledici təsir göstərirdi. Qalib gəlmiş tərəf haqlı sayılırdı. Məhkəmə döyüşü təkcə feodallar arasında deyil, həm də digər azad adamlar arasında mübahisəli məsələlərin həlli üçün də istifadə olunurdu. XIII əsrin ortalarından başlayaraq göstərilən sübut növü tədricən öz əhəmiyyətini itirdi.

XVIII FƏSİL

ALMANIYA DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

Fransada olduğu kimi, Almaniyada da müstəqil dövlət frank monarxiyasının dağılması nəticəsində yarandı. 843-cü il Verden müqaviləsinə görə Reyn və Bavariyanın şərqindəki torpaqlar Böyük Karlın nəvəsi Lyüdvikə verildi. Bu torpaqlar əvvəllər frankların şərq torpaqları adlanırdı. Yüz ildən sonra həmin yerlər Tevton dövləti adlandı. Daha sonralar Almaniya adını aldı. Almaniyada o zaman siyasi və iqtisadi birlik mövcud deyildi. O, müstəqil feodal malikanələrindən ibarət idi.

Almaniya feodal dövlətinin tarixini üç dövrə bölmək olar:

1. Erkən feodal monarxiyasının ("Alman millətinin Müqəddəs Roma imperiyasının) yaranması dövrü (X-XIII əsrlər);

2. Alman knyazlıqlarında silki-nümayəndəli monarxiyanın formalaşması və kürfürst oliqarxiyasının bərqərar olması dövrü (XIV-XVI əsrlər);

3. Alman dövlətlərində knyaz mütləqiyyətinin bərqərar olması dövrü (XVII-XIX əsrlər).

1. X - XIII ƏSRLƏRDƏ ALMANIYANIN İCTİMAİ VƏ DÖVLƏT QURULUŞU

İctimai quruluş. X əsrdə Almaniyada feodal münasibətləri mövcud idi. Lakin o, zəif inkişaf edirdi. Kənd icması (marka) feodalizmin inkişafına mane olurdu. Bu maneəçilik müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Xüsusi mülkiyyətin inkişafı tədricən kənd icmasını məhv və doğru aparırdı. Lakin bu proses çox ləng gedirdi. Kəndli nadel torpaqlarının parçalanması hesabına iri torpaq sahibliyi yaranırdı.

XIII əsrdə Almaniyada hakim sinif ritsar deyilən cəngavərlərdən ibarət idi. Süvarilər orduda həlledici rol oynayırdılar. Cəngavərlik rütbəsi irsən keçirdi.

Şəhərlilər və kəndlilər. Cəngavərlərdən sonra ictimai nərdinin sonrakı pilləsində bürkerlər adlanan şəhərlilər dururdu. Bürkerlər şəhər hüququndan istifadə edir, vergi verir və mükəlləfiyyət daşıyırdılar.

Almaniyada kəndlilərin üç qrupu fərqlənirdi. Birinci qrupu öz torpaqlarının mülkiyyətçisi olan azad kəndlilər təşkil edirdi. Onlar vergi ödəyən əhali kütləsinə daxil idi. Bunların arasında mülkiyyə-

tə sahib olub feodala yalnız vergi verənlər və onun qarşısında heç bir mükəlləfiyyət daşımayanlar da var idi. Varlı kəndlilərdən icma məhkəmələrinə şəffənlər - hakimlər seçirdilər. Kəndlilərin ikinci qrupu öz torpaqlarına malik olmayan “azad kəndlilərdən - çinşeviklərdən ibarət idi. Çinşeviklər özgə torpaqlardan istifadə edir və bunun müqabilində çinş, yəni töycü verirdilər. Kəndlilərin üçüncü qrupuna təhkimlilər daxil idi. Onlar torpaqdan asılı olanlar idi. Təhkimlilər becərmək üçün feodaldan daimi olaraq torpaq nadeli alır, orada pul və ya natura ilə mükəlləfiyyətlər icra edir, biyara gedirdilər. Bundan başqa, təhkimlilər adam başına vergi verir və vərəsəlik qaydasında əmlaka sahib olarkən xüsusi rüsum ödəyirdilər. Onlar evlənrənkən feodaldan icazə alırdılar. Təhkimlilər bir feodalın yanından çıxıb başqasının yanına gedə bilməzdi.

İctimai nərdivanın ən aşağı pilləsində xoloplar dururdu. Onlar feodalın həyətində yaşayırdı və yalnız qidalanmaq üçün çalışırdılar. Xolopların görəcəyi işlər ağasından asılı idi. Gələcəkdə xoloplar torpağa təhkim edilərək sosial qrup kimi yox oldular.

Dövlət quruluşu. X əsrdə Almaniya, Fransada olduğu kimi kral hakimiyyətini nominal tanıyan, əslində müstəqil olan bir sıra vilayətlərdən ibarət idi. Kral vəzifəsi seçkili idi. Lakin onun seçilməsi qaydası dəqiq müəyyən edilməmişdi. Belə ki, onu bəzən feodallar, bəzən də bütün əhali seçirdi. İlk alman kralları seçilənə qədər hersoq adlanan hərbi rəislər var idi.

I Ottonun dövründən (936-973) başlayaraq şərait kralın xeyrinə dəyişdi. Buna səbəb alman krallarının bütün maddi vəsaitlərdən ibarət gəlir sahələrini öz əllərində cəmləşdirməsi idi.

Feodallarla mübarizədə öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün alman kralları Lotaringiya, Saksoniya, Bavariya və Şvabiya-dan ibarət olan dörd torpağın başçılarına arxalanırdılar. Bu işdə din xadimlərini də öz tərəfinə çəkməyə çalışırdılar. I Otton buna görə də kilşə torpaqlarının immunitet hüquqlarını genişləndirdi. İdarəçiliyi həyata keçirmək üçün ruhanilərdən istifadə olunurdu.

I Otton öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə 962-ci ildə Roma şəhərinə yürüş edərək özünü “Roma imperatoru elan etdi. Bununla da Almaniya dövləti rəsmi surətdə “Alman millətinin Müqəddəs Roma imperiyası adlandırıldı. Alman imperatorları özlərini Roma sezarlarının varisləri hesab edirdilər. Bu ad XIX əsrin əvvəllərinə qədər saxlanılırdı.

Almaniyanın başında əvvəlcə kral, 962-ci ildən sonra isə imperator dururdu. O, feodal monarxiyası idi. I Ottondan başlayaraq

Almaniya imperatorları oğullarından özlərinə vəliəhd təyin etməyə başladılar.

Almaniyanın dövlət aparatı Karolinqlər monarxiyasının əlamətlərini özündə saxladı. Mərkəzi dövlət aparatında məmurlar, karolinqlər dövründəki kimi kansler (dövlət katibi), pfals-graf (saraya baxan), marşal (ali baş komandan) və s. adları saxlanılmışdı. Mühüm dövlət məsələləri barədə qərar bilavasitə imperatorun vassalları olan feodal qurultayında qəbul edilirdi. Feodal qurultayı zəminində reyxstaq yarandı.

Qurultayda həlledici qüvvə iri feodallar-knyazlar idi. Kralın yanında Qoftaq adlanan məhdud Şura var idi. XIII əsrin ortalarından şəhərlər inkişaf edib möhkəmləndikcə imperatordan asılı olan şəhərlərin nümayəndələri də feodal qurultaylarında iştirak etməyə başladılar.

Məhkəmə. Həmin dövrdə Almaniya baş hakim imperator idi. Bu məhkəmə sisteminin özəyini 1235-ci ildə II Fridrix (1212-1250) tərəfindən təsis olunmuş saray məhkəməsi təşkil edirdi. Saray məhkəməsi öz yurisdiksiyasını bütün knyazlara, ministeriallara, silklərə aid etdi. O yerli məhkəmələrin hökmləri üzrə apellyasiya məhkəməsi idi. Feodal münasibətləri inkişaf etdikcə imperatorun məhkəmə hakimiyyəti məhdudlaşır. İlk öncə yalnız təhkimliləri məhkum etmək hüququna malik olan feodallar öz məhkəmə hakimiyyətini sahibi olduğu ərazinin bütün əhalisinə aid etdilər. Almaniya “bərabərlər məhkəməsi prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən silki məhkəmələr, knyaz, şeffen, kilsə və s. məhkəmələr mövcud idi.

Almaniya yumruq hüququ-güclünün hüququ mövcud idi. Vassallar öz mübahisələrini silahla həll edirdilər. II Fridrix 1235-ci ildə bu mühakimə növünü qadağan etdi.

Silahlı qüvvələr. Almaniya silahlı qüvvələr digər ölkələrdəki kimi idi. Knyazlar və imperator şəhərləri krala silahlı qüvvə verməyə borclu idi. Bu vəzifəni icra etməyən şəxs imperatoru təhqir etmiş sayılırdı. Buna görə də o, ölkədən qovulurdu. Orduda həlledici rol süvarilərə məxsus idi.

XIII əsrdən etibarən şəhərlər inkişaf etməyə başladı. O zaman şəhərlər feodalların, başlıca olaraq din xadimlərinin tabeliyində olmaqla ministeriallar adlanan adamlar vasitəsilə idarə edilirdi. XIII əsrin axırlarından din xadimlərinin hakimiyyətində olan şəhərlər şiddətli mübarizə nəticəsində azad oldular. Həmin şəhərlərin əha-

lisinin varlı təbəqəsi hakimiyyəti öz əllərinə alıb orada muxtar respublika yaratdı.

XI-XIII əsrlərdə işğalçı müharibələr nəticəsində Almaniyanın ərazisi xeyli genişləndi.

2. XIV-XVI ƏSRLƏRDƏ ALMANİYANIN İCTİMAİ VƏ DÖVLƏT QURULUŞU

İctimai quruluş. XIV əsrdən etibarən Almaniya iqtisadi yüksəliş hiss edildi. Şəhərlərdə sənətkarlıq və ticarət inkişaf etdi. Əkinçilikdə də canlanma hiss olundu. Lakin bu yüksəliş başqa ölkələrə nisbətən zəif idi. O, Almaniyanın hər yerində bərabər inkişaf etmirdi. Bu zaman İngiltərə və Fransada sənaye və ticarətin inkişafı bütün ölkənin mənafeyinə uyğun gələrək siyasi mərkəzləşməyə səbəb olduğu halda, Almaniya vəziyyət belə deyildi. Orada ayrı-ayrı əyalətlərdə yerli mərkəzlərin mənafeyinə müvafiq surətdə siyasi pərakəndəlik yarandı.

Zadəganlıq. İri torpaq sahibləri içərisində birinci yeri dini və kübar knyazlar tuturdu. Onlar ən yüksək zadəganlar hesab edilirdi. XV-XVI əsrlərdə orta zadəganlar tədricən yox olurdu. Onların cüzi bir hissəsi həddindən artıq varlanıb knyazlara çevrilir, əksəriyyət təşkil edən başqa bir hissəsi isə kasıb zadəgan-cəngavərlərə çevrilirdi. Odlu silahın meydana çıxması cəngavərlərin də (süvarilərin) vəziyyətini dəyişdirdi.

Ruhanilər. Ruhanilərin də vəziyyətində dəyişiklik baş verdi. Roma Hüququnun biliciləri ruhaniləri dövlət aparatından sıxışdırırdılar. Ruhanilər iki qrupa bölünürdü. Birinci qrupa kilsə knyazları, daha doğrusu, keşişlər və abbatlar daxil idi. Onlar geniş torpaq sahəsinə malik idi və bu sahibliklərdə yaşayan kəndliləri istismar edirdilər. İkinci qrupa birincilərdən bir qədər fərqli vəziyyətdə olan kənd və şəhər ruhaniləri daxil idi. Onlar xalq kütlələrinə bir qədər yaxın idi. Xalqın feodallara qarşı mübarizəsində onlar da iştirak edirdi.

Şəhər əhalisi. Bürgərlər adlandırılan şəhər əhalisi içərisində də təbəqələşmə gedirdi. Onun yuxarı təbəqəsi olan patrisiat ən varlı ailələrdən ibarət olmaqla şəhər idarəçiliyini öz əlində cəmləşdirirdi. Bu da irsən keçirdi. Onlara qarşı müxalifət mövqeyində plebeylər dururdu. Şəhər əhalisinin plebey təbəqəsi usta köməkçiləri

və müxtəlif növ lyümpen proletariyadan ibarət idi. Bunlar şəhər əhalisinin ən inqilabçı hissəsi idi.

Kəndlilərin vəziyyəti xeyli ağır idi. Onlar zülmədən tənqə gələrək 1525-ci ildə kəndli müharibəsi adı ilə məşhur olan üsyan etdilər. Kəndlilər 12 maddədən ibarət tələb irəli sürdü. Onlar təhkimçiliyin, kilsənin xeyrinə məhsulun onda biri qədər alınan verginin və bir çox feodal vergi və mükəlləfiyyətlərinin ləğvini və s. tələb edirdi. Bundan başqa üsyançılar “maddəli məktubda zadəganlar və onların tərəfdarlarının fiziki məhvi, kilsə əmlakının müsadirəsi kimi radikal tələblər də irəli sürdülər.

Üsyançılar “maddəli məktuba müvafiq olaraq feodalların malikanələrini yandırır, onlara vergi verməkdən imtina edirdilər. T. Myunserin başçılığı altında üsyan bir il davam etdi. Lakin üsyanın zəif təşkil edilməsi, aydın siyasi proqramın olmaması, kəndlilərin danışıqlara inanması və s. səbəblər üzündən o, məğlub oldu.

Dövlət quruluşu. Knyazların getdikcə güclənməsi Almaniya-da 1871-ci ilə qədər davam edən siyasi pərakəndəliyin baş verməsinə gətirib çıxartdı. XIII əsrin axırlarından faktiki olaraq Almaniyanı yeddi iri knyaz idarə etməyə başladı. Bunlar Markqraf Brandanburqski, kral Çeşski, hersoq Saksonski, pfalsqraf Reynski və üç arxiyepiskop: Maynski, Kelski və Trirski idi. “Sakson və “Şvab zersallarında göstəriləyi kimi onlara kürfürstlər deyilirdi. “Şvab zersalında göstərilir ki, kürfürstlərin səs çoxluğu alman imperatorunun seçilməsi məsələsini həll edirdi. Bu qayda IV Karl tərəfindən 1356-cı ildə verilmiş “Qızıl Bulla da təsbit edilmişdi. “Qızıl Bulla alman çox hakimiyyətliliyinin əsas qanunu idi. “Qızıl Bulla kürfürstlərin sayını və tərkibini müəyyən edirdi. Yuxarıda göstərilən yeddi iri feodalın da daxil olduğu kürfürstlər kollegiyası imperatorun seçilməsi məsələsini həll edirdi. Səslər bərabər olduqda həlledici səs kürfürstlər kollegiyasının sədri olan arxiyepiskop Maynskiyə verilirdi. Son səs onun idi. Ümumi dövlət məsələlərini həll etmək üçün hər il kürfürstlər kollegiyası çağırılırdı. Kürfürstlər ümumi alman məhkəməsində də böyük hüquqlara malik idi.

Öz senyorlarına qarşı müharibə aparmaq və onların əleyhinə şəhərlərlə müqavilə bağlamaq vassallara qəti surətdə qadağan olunurdu. İri feodallar arasında müharibəyə icazə verilirdi. Beləliklə, “Qızıl Bulla Almaniya-da iri feodalların oliqarxiyasını təsbit edirdi.

“Seçki kapitulyasiyası”. Nəhayət, kürfürstlər hər bir imperator seçildikdən sonra onlar tərəfindən hazırlanan və imperatorun

hüququnu məhdudlaşdıran sənədin qəbul edilməsinə nail oldular. XVI əsrdən etibarən V Karl seçilərkən (3 iyul 1516-cı il) həmin sənəd "seçki kapitulyasiyası" adlandırıldı. Dövlət hüququnun əsas sənədi kimi axırını seçki kapitulyasiyası 1792-ci il II Frans seçilərkən qəbul olundu.

Seçki kapitulyasiyası əvvəllər yalnız kürfürstlər tərəfindən qəbul edilirdi. Lakin belə hesab olunurdu ki, başqa silklər də kürfürstləri onların adından kapitulyasiya qəbul etməyə müvəkkil ediblər. Beləliklə, guya bütün əhali bunu qəbul etmiş sayılırdı. XVII əsrdən başlayaraq digər silklər də kapitulyasiyaların tərtib olunmasında iştirak etmək tələbləri irəli sürdülər. Otuz illik müharibədən sonra 1648-ci ildə bağlanmış Vestfal sülh müqaviləsinin maddələrində bu hüquq təsbit olundu.

İmperiya orqanları. Almaniya imperatorundan başqa daha iki ümumimperiya orqanı - reyxsraq və imperiya məhkəməsi fəaliyyət göstərirdi. XIV əsrdən başlayaraq Reyxsraqın fəaliyyəti daimi xarakter aldı. Bu orqan imperiya seymi adlanmaqla üç kollegiyadan ibarət idi: 1) kürfürstlər kollegiyası; 2) knyaz, qraf və azad ağalar kollegiyası; 3) şəhər nümayəndələrindən ibarət kollegiya. Kollegiyalar ayrılıqda yığışırdılar. Yalnız təntənəli mərasimdə birlikdə toplaşırdılar.

1495-ci ildə imperiya məhkəməsi təşkil edildi. O, Almaniya məhkəmələrində tətbiq edilən Roma hüququnun mənimsənilməsində böyük rol oynadı. İmperiya məhkəməsi bütün məsələləri Roma hüququna əsasən həll edirdi. Alman hüququna isə ikinci növbədə istinad edirdi.

Mühakimə üsulu məsələsində də knyazlar imperatorundan asılı deyildi. Knyaz və ya kürfürst məhkəməsi torpaq üçün ali instansiya sayılırdı. Knyazlıqlar və digər feodal sahibliklərində zem məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Sotnya məhkəməsi ən aşağı instansiya idi. Len sahibi ilə kəndli arasında mübahisələri len məhkəmələri həll edirdi. Alman imperatorları öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək uğrunda kübar feodallarla apardıqları mübarizədə kilsə knyazlarına arxalanırdılar. Buna görə Almaniya kilsə məhkəməsi geniş yayılmışdı. Onun yurisdiksiyası həm müəyyən əhali qrupuna (ruhanilərə, kilsənin himayəsi altında olan bəzi kübar şəxslərə), həm də müəyyən kateqoriya işlərə (nikah, vərəsəlik işlərinə, bəzi cinayət işlərinə) aid edilirdi.

İmperiyanın daimi vahid ordusu yox idi. Bundan başqa, imperiya xəzinəsinin kifayət qədər maliyyə vəsaiti yox idi. Buna görə də imperiya hökuməti öz qərarlarının icrasını təmin edə bilmirdi.

Alman dövlətlərində biri-birindən asılı olmayan üç kuriya əmələ gəlmişdi: 1) din xadimləri; 2) cəngavərlər (rıtsarlar); 3) şəhərlilər. Bu silklər üzrə yığıncaqlar Landtaq adlanırdı. XIV əsrdə formalaşmış Landtaqlar mütləqiyyət dövründə öz əhəmiyyətini itirdi.

XIV-XV əsrlərdə Almaniyada şəhərlər inkişaf etmişdi. Onlar üç qrupa bölünürdü: 1) imperiya şəhərləri; 2) knyaz şəhərləri; 3) azad şəhərlər. Bir müddətdən sonra imperiya şəhərləri müəyyən qədər istiqlaliliyyətə nail oldu. Onların özlərinin yüksək məhkəməsi ola bilərdi. Həmçinin, pul kəsə və öz ordusuna malik ola bilərdilər. İmperiya şəhərlərinin imperator qarşısında vəzifələri - ona sədaqətli olmaq barədə and içməkdən, hər il vergi verməkdən, silahlı qüvvə ilə təmin etməkdən və onu təntənəli surətdə qarşılamaktan ibarət idi.

Azad şəhərlər də imperiya şəhərlərinin hüquqlarına malik idi. Lakin onlar vergi və qoşun verməkdən azad edilirdi. Knyaz, şəhərləri şəhər şurası vasitəsilə idarə edirdi. Onlar yalnız aşağı məhkəmə yarada bilərdi. Knyaza vergi verməli idilər.

3. MÜTLƏQ MONARXİYANIN SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ

İctimai quruluş. Kəndlilərin və şəhər əhalisinin üsyanı yatırıldıqdan sonra Almaniyada siniflərin vəziyyətində ciddi dəyişiklik baş verdi. Kəndlilər yenidən asılı hala düşdülər və onlarla bağladıkları müqavilələrə feodallar əməl etmədilər. Varlı və orta kəndlilərin çoxu var-yoxdan çıxdılar. Asılılar isə təhkimli vəziyyətə düşdü. Geniş icma torpaqları feodallar tərəfindən tutuldu.

Müharibədən ən çox zərər çəkən ruhanilər oldu. Kilsələrin torpaqları müsadirə olundu, bir çox monastırlar yandırıldı və sərvətləri əllərindən alındı. 1525-ci il müharibəsində zadəganlara da çox ziyan dəydi. Onların çoxunun qalası məhv edildi. Şəhərlər də müharibədən elə bir şey qazanmadılar. Knyaz şəhərlərinə ağır vergilər qoyuldu və üstünlüklərindən məhrum edildilər. Onlar knyazdan tamamilə asılı oldular. İmperiya şəhərləri knyazların torpaqlarına qatıldı. Müharibədən yalnız knyazlar qazandı.

Dövlət quruluşu. Ölkənin qeyri-bərabər inkişafı nəticəsində siyasi pərakəndəlik uzun müddət qalmışdı. XVII əsrdə imperiyanın tərkibinə daxil olan hər bir dövlətdə mütləq monarxiya yaranmışdı. Bu, knyaz mütləqiyyəti idi. O, XV-XVII əsrlərdə Almaniyada baş vermiş tarixi hadisələrin nəticəsi idi. Geniş miqyaslı antikatoik hə-

rəkəti, 1525-ci il kəndli müharibəsi, 1618-1648-ci illərdə baş vermiş otuz illik müharibə bu hadisələr idi.

Almaniyada mütləqiyyət özünəməxsus cəhətlərilə fərqlənirdi. Əgər mütləqiyyət Fransa və İngiltərədə mərkəzləşmiş dövlətin yaranmasına səbəb olaraq ilk dövrlərdə mütərəqqi xarakter daşıyırdısa, o, Almaniyada knyaz mütləqiyyəti olmaqla iqtisadi-siyasi pərakəndəliyə gətirdiyi üçün mənfəət rol oynayırdı.

Otuz illik müharibə Almaniyadakı pərakəndəliyə daha çox təsir göstərdi. Vestfal sülh müqaviləsinə görə knyazların suveren hüquqları və imperatorun əleyhinə olmamaq şərtilə onlara başqa dövlətlərlə müqavilə bağlamağa icazə verildi. Müqavilənin əsas şərtləri aşağıdakılardan ibarət idi: imperator xristianlığı və papanın müdafiəsini, silklərin idarəçilikdə iştirakını və Reyxstağa səs verməsini təmin etməli idi, onlara torpaq sahəsi verməli idi və bu torpaqların daxili idarəçiliyinə qarışmamalı idi. İmperator hakimiyyətinin irsən keçməsinə yol verilməməli idi. "Qızıl Bulla və digər imperiya qanunlarına riayət olunmalı idi. Mühüm məsələləri həll etmək üçün kürfürüslərin qurultayını çağırmaq və onların idarə apparatına toxunmamalı, silklərin rəyini soruşmadan mühüm məsələləri həll etməməli və müharibə başlamamalı, imperiyanın əleyhinə heç bir ittifaq yaratmamalı idi və s. Vestfal müqaviləsinin bir çox maddələri polis, məhkəmə, daxili ticarət və gömrük bərdə idi. Özü də bütün bu məsələlərdə imperatorun hüquqları ciddi surətdə məhdudlaşdırılır və knyazlıqların səlahiyyətləri genişləndirilirdi.

Vestfal müqaviləsindən sonra reyxstaq, imperiyanın süqutu nəticəsində isə imperiya məhkəməsi öz əhəmiyyətini itirdi. Knyazlar öz malikanələrində imperatordan asılı deyildilər. Onların təbəələri daha knyazlardan imperiya məhkəməsinə şikayət edə bilməzdilər. Ruhanilər də knyazlardan asılı vəziyyətə düşmüşdü. Şəhərlər zəiflədiyindən Landtaq çağırılmırdı. Nadir hallarda çağırılsa da, formal xarakter daşıyırdı.

Bu dövrdə məhkəmə quruluşu sahəsində əhəmiyyətli dəyişiklik baş verməmişdi.

Bütün alman dövlətlərindən ən güclüsü 1701-ci ildə krallığa çevrilmiş Prussiya idi. Onun yüksəlməsinin səbəbi əlverişli coğrafi mövqeyində, Atlantik okeanı sahilində ticarət yolunun üstündə yerləşməsi idi. XIII əsrdə uzun sürən müharibədən sonra Puruya vilayəti Tevtonlar tərəfindən zəbt edildi və yerli əhali — prusslar kütləvi miqyasda məhv edildi. 1618-ci ilə yaxın Prussiya Brandenburg ilə birləşdi. Prus dövlətinin banisi kürfürst Fridrix hesab edilir. Prussiyada mütləq monarxiya xeyli inkişaf etmişdi. Bürokratizm dövlət

işləri ilə bərabər vətəndaşların şəxsi həyatında da kök salmışdı. Belə dövlətlər polis dövlətləri adlanırdı.

Prussiyanın dövlət başçısı kürfürstlər kollegiyasına daxil olan kral idi. Kralın yanında ali dövlət idarəçilik orqanı olan Gizli şura fəaliyyət göstərirdi. O, üç departamentə - xarici işlər, daxili işlər və ədliyyə departamentlərinə bölünmüşdü. Bundan başqa, üç direktoriya da - maliyyə, hərbi işlər və kral malikanələri üzrə direktoriya Gizli şuraya tabe idi. Hərbi işlər direktoriyası ordunun təşkili, kompleksləşdirilməsi və silahlandırılması ilə məşğul olan bir neçə palataya bölünürdü. Prussiyanın ordusu özünün sayı və silahlandırılması baxımından Avropada ən güclü hesab edilirdi.

Prussiyada dövlət idarəçiliyi ciddi surətdə mərkəzləşdirilmişdi. Yerli idarəçilik zadəgan özünüidarəsindən ibarət idi. Zadəganlar öz aralarından landratlar seçirdilər. Bunlar da tamamilə mərkəzi hakimiyyətə tabe idi.

“Alman millətinin müqəddəs Roma imperiyasının tərkibinə daxil olan iri dövlətlərdən biri də Avstriya idi. Avstriyanın əhalisi slavyan, macar və almanlardan ibarət idi. Axırıncılar hökmran mövqə tuturdular. Avstriyada mərkəzi orqanlar möhkəm deyildi və düzgün təşkil edilməmişdi. Onlardan biri XVI əsrlərdən etibarən kralın yanında qanunvericilik və nəzarət funksiyasını həyata keçirən Gizli şura idi. Sonradan o, tərkibi hər dəfə çağırılarkən müəyyənləşdirilən konfrans ilə əvəz edildi. Bu konfrans, XVIII əsrdən etibarən daimi orqana çevrildi. 1760-cı ildə bütün idarəçilik sahələrini birləşdirən Dövlət şurası yaradıldı. Dövlət şurası qanun layihələrinə baxır və qanunların icrasına nəzarət edirdi. Əyalətlərin başında yerli silki nümayəndəli orqan tərəfindən seçilən və kralın təsdiq etdiyi canişin dururdu. Canişinlər nəinki mərkəzləşdirilmiş idarə üsulunu təmin etmir, əksinə ona maneçilik törədirdilər.

Avstriyada da Prussiyadakı kimi polis dövləti yaradılmışdı. Burada hər bir vətəndaşın hərəkəti nəzarət altına alınmışdı. Avstriyanın kralı II İosif (1730-1790) anasının siyasətini davam etdirərək “maarifçi mütləqiyyət yaratmaq üçün islahatlar keçirdi. Bu siyasətin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, hakim siniflər feodal ictimai münasibətlərinin və feodal dövlətinin əsaslarına toxunmadan islahatlar və güzəştlər vasitəsilə inqilabi dəyişikliklərin qarşısını almağa çalışırdılar.

Təhkimçilik hüququ formal olaraq ləğv edildi. Lakin kəndlilərin mülkədarların xeyrinə mükəlləfiyyəti saxlandı. Votçına məhkəməsi də fəaliyyət göstərirdi. Lakin kral II İosifin islahatları din xadimləri və feodallar tərəfindən yaxşı qarşılanmadı.

4. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Orta əsrlər dövründə Almaniyanın pərakəndə vəziyyəti hüquqa da öz təsirini göstərmişdi. Bu dövrdə hüququn silki bölgüsü (len hüququ, zem hüququ, şəhər hüququ və s.) mövcud idi.

Almaniyada feodal hüququnun inkişafını üç dövrə bölmək olar: adət hüququnun üstünlük təşkil etdiyi dövr (X-XIV əsrlər); Roma hüququnun mənimsənilməsi dövrü (XIV-XVII əsrlər) və knyazlıqlarda müstəqil hüquq sistemlərinin formalaşması dövrü (XVII-XVIII əsrlər).

Birinci dövrdə yerli adətlər üstünlük təşkil edirdi. Adət hüququ yazılmamışdı. O, şifahi tətbiq olunurdu. Tədricən adətlərin yazılması və sistemləşdirilməsi zərurəti ortaya çıxdı. XIII əsrdə bu proses geniş yayılaraq qanunlar toplularının qəbul olunmasına gətirib çıxartdı. Bunlardan Sakson zersalı və Şvab zersalı daha əhəmiyyətli idi.

1225-ci ildə hakim Eyke fon Repkov adət hüququ normaları və məhkəmə təcrübəsi əsasında Sakson zersalı adlı külliyyat tərtib etdi. Külliyyat əvvəlcə latın dilində yazılmışdı. Sonradan almancaya tərcümə edildi. Sakson zersalı iki hissədən - Zem hüququ və Len hüququndan ibarət idi. Birinci hissəyə şeffen təbəqəsinin azad adamları arasında yaranan mülki, cinayət, prosessual və dövlət-hüquq münasibətlərini tənzimləyən normalar aid idi. İkinci hissə isə feodallar arasında yaranan vassallıq münasibətlərini tənzimləyirdi.

Alman feodallarının ideologiyasını əks etdirən Sakson zersalı bütün alman torpaqlarında tətbiq olunurdu və 1900-cü ilə qədər bu abidənin bir çox müddəalarına istinad etmək olardı.

XIII əsrin II yarısında naməlum şəxs tərəfindən Şvab zersalı tərtib olundu. Onun mənbələrini qədim alman pravdaları (Bavariya və Allemaniya pravdaları), imperatorun kapitulyariyalı, Roma hüququ və kilsə hüququ, habelə Sakson pravdası təşkil edirdi. Burada zem və len hüququ normaları da əks olunurdu. Şvab zersalı Almaniyanın cənub vilayətlərində geniş yayılmışdı. Bu külliyyatda imperatorla papa arasında qarşılıqlı münasibətlərdən bəhs edilirdi. Sakson zersalından fərqli olaraq Şvab zersalında feodal dünyasında papanın hökmranlığı təbliğ edilirdi.

İmperiyanın mərkəzi orqanlarının verdiyi qərarlar (qanunlar) hüququn mənbəyi idi. Bu cür qanunlar Almaniyada "zem əmin-amanlığını təmin etməli idi. XII-XVI əsrlərdə imperator və reyxstaq tərəfindən verilmiş, özündə bəzi ümumi müddəaları əks etdirən qanunlar müxtəlif cəzalar tətbiq etmək hədəsi ilə mülkiyyəti və insanların həyatını cinayətkar qəsdlərdən qoruyurdu.

Hüququn mənbələrinə şəhər hüququ da aid idi. Şəhər hüququ şəhərlilərin əmlak münasibətlərini, sex daxili və bazar münasibətlərini, məhkəmə-prosessual münasibətləri və s. rəqlamentləşdirirdi. Köln, Maqdeburq, Lyübek və digər iri ticarət mərkəzlərinin statutları buna misal ola bilər. Köln hüququ otuz şəhərdə, Maqdeburq hüququ Sileziyada, Polşada və s. tətbiq olunurdu.

XIII əsrdən Almaniyada Roma hüququ geniş yayılaraq hüququn mühüm mənbəyinə çevrilir. İmperator hakimiyyəti Roma hüququndan özünün mütləq hakimiyyətə can atmasını əsaslandırmaq üçün istifadə etməyə çalışırdı.

Həmin dövrdə hüquqşünas alimlərin (qlossatorların) hüquq məsələləri üzrə verdikləri rəylər hüququn mənbəyi sayılırdı. XV əsrin sonunda Corpus iuris sivilis bütün məhkəmələr üçün hüququn mühüm mənbəyinə çevrildi.

Orta əsrlər dövründə Almaniyada hüququn mühüm mənbəyi 1532-ci il "Karolinası idi. V Karlım cinayət-məhkəmə qanunnaməsi olan "Karolina "Alman millətinin müqəddəs Roma imperiyasının ilk və yeganə cinayət və prosessual qanunu idi. "Karolina 1533-1870-ci illərdə qüvvədə olmuş və bir çox alman dövlətlərində geniş yayılmışdı. Son feodalizm dövrünün ən səciyyəvi hüquq abidəsi olan "Karolina həmin dövrün cinayət prosesinin tipik cəhətlərini əks etdirirdi.

Öz sisteminə görə "Karolina qanunlar külliyyatlarından fərqlənirdi. Belə ki, külliyyatlarda material tənzimləmə predmetindən və yaradılma vaxtından asılı olaraq bölüşdürülürdü. "Karolinanı məcəllə də saymaq düzgün olmazdı, çünki burada cinayət-hüquq və prosessual hissələr arasında dəqiq fərq qoyulmurdu. "Karolinada prosesual və maddi normalar çox vaxt bir-birinə qarışırdı. Belə ki, maddi-hüquq normalar prosesual formula şəklində göstərilirdi. Məs. cəzaların təsviri hökmün yekun hissəsinin formulası şəklində verilirdi. Bu qanunun 219 maddəsindən 77-si (104-180-ci maddələr) cinayət hüququna, yerdə qalanları isə cinayət prosesi məsələlərinə həsr olunmuşdu.

1794-cü ildə Prussiyada Prussiya zem qanunnaməsi qəbul olundu. Onun mənbələrini Roma hüququ, Sakson zersalı, Maqdeburq və Lyübek hüququ, Berlin ali məhkəməsinin təcrübəsi təşkil etmişdi. Qanunnamə iki hissədən ibarət idi. Birinci hissə mülki hüquq münasibətlərinə həsr olunmuşdu. İkinci hissə isə, dövlət və cinayət hüququ normalarından, silklərin vəziyyətindən və kilsədən bəhs edirdi.

Mülki hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi. Senyorlarla

vassallar arasında torpaq münasibətlərini len hüququ tənzimləyirdi. Almaniya da len münasibətlərinin səciyyəvi cəhəti monarxın imperiya lenlərinə azad sərəncam vermə hüququnun olmaması idi. Fəxri imperiya lenlərini knyazlara “məcburən vermək qaydası imperatoru azad olunmuş lenləri öz domeninə birləşdirmək imkanından məhrum edirdi. Almaniya da len hüququnun xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, burada leni “gözləmə kimi hüquq təsbit olunmuşdu. Bir şəxsə lenə sahib olma hüququ verilirdi, digər şəxs (və ya şəxslər) lenin qanuni sahibi öldükdə və onun qanuni vərəsəsi olmadığı halda ağadan həmin lenin iddiasında olmaq hüququ əldə edirdi. Leni satmağa, girov qoymağa yalnız ağanın razılığı ilə icazə verilirdi.

Asılı kəndli torpaq sahibliyinin növləri müxtəlif idi. Belə ki, irsi və ömürlük çinş sahiblikləri, müxtəlif icarə formaları və s. mövcud idi. İcma torpaq sahibliyi də saxlanmışdı. Təhkimli kəndlilər ağaları tərəfindən onlara verilmiş torpaqlara sahiblik və istifadə edirdi. Ağadan tam asılı olan bu cür kəndlini torpaqla birlikdə satmaq olardı. Ağanın razılığı olmadan onlar nikaha daxil ola bilməzdi. Əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdikcə çinş torpaq sahibliyi azalır və çinşeviklər təhkimli kəndlilərə çevrilirdi.

Almaniya da **öhdəlik münasibətlərini** bəzi dəyişikliklərlə Roma hüquq normaları tənzimləyirdi. Məs. verbal müqavilələrdən demək olar ki, istifadə olunmurdu. Müqavilələr yazılı formada bağlanırdı. Sakson zersalında alqı-satqı, saxlanc, şəxsi kirayə və s. kimi müxtəlif müqavilələrdən bəhs olunurdu. Lakin könüllü öhdəliklərdən fərqli olaraq zərərvurmada irəli gələn öhdəliklər daha tərffüatı ilə tənzimləniirdi. Bu cür öhdəliklər feodal mülkiyyətini müxtəlif zərərvurmalarından (əkinin mal-qara tərəfindən taptalanıb tələf edilməsindən, əkin yerlərini korlamaqdan, məzrləri pozmaqdan və s.) qoruyurdu. Təqsirli zərərvurma ödənilməli və şəxs cərimə ödəməli idi.

Ailə və nikah münasibətlərini adət hüququ və kanonik hüquq tənzimləyirdi. Hüquq ərlə arvadın qeyri-bərabər olduğunu, arvadın alçaldılmış vəziyyətdə olduğunu təsbiq edirdi. Sakson zersalı ər və arvadın əmlakının ümumiliyi prinsipini irəli sürürdü. Bu cür əmlak ər in tam sərəncamına keçirdi. Ər arvadın qəyyumu idi. Ərin razılığı olmadan arvad əmlaka sərəncam verə bilməzdi. Qədim german adətlərinə görə nişanlı qız satın alınırdı. Bir qədər sonra bu qayda dəyişdi. Nikahın bağlanması evlənenin qızın atasına başlıq-vittum verməsilə baş verirdi. Bu cür əmlak, habelə arvadın şəxsən istifadə etdiyi əmlak, zinət şeyləri və cehizi onun öz əmlakı sayılır.

dı. Boşandıqdan sonra belə əmlak onun öz mülkiyyəti olaraq qalır. Ər öldükdə arvad dul payına (torpaq sahəsindən ömürlük istifadə etmə hüququna) malik idi.

Uşaqlar atanın himayəsi altında idi və yalnız onun razılığı ilə əmlak üzərində hüquqlar əldə edirdi.

Vərəsəlik qaydaları torpağın kişidə qalmasına yönəlmişdi. Len hüququ üzrə len yalnız oğullardan birinə keçirdi. Zem hüququ üzrə isə vərəsə əmlak bərabər şəkildə bütün oğlanlar və ya digər qohumlar arasında bölüşdürülürdü.

Əmlak bölüşdürülərkən ölənin şəxsi də pay ayrılırdı. Onun payı əvvəllər dəfn mərasiminə sərf edilirdisə, sonralar kilsəyə verilməyə başlandı.

Roma hüququ reseptləşdirilənə (mənimlənilənə), yəni təxminən XIV əsrə qədər Almaniyada vəsiyyət etmək institutu məlum deyildi. Yalnız "qanun üzrə vərəsəlik tanınırdı. Lakin ailə-nikah münasibətlərinə kilsə hüququnun təsirinin güclənməsi nəticəsində bağışlama şəklində üstüörtülü vəsiyyət meydana gəldi.

Cinayət hüququ. Karolinaya qədər cinayət hüquq münasibətləri "zem əmin-amanlığına dair qərarlar və rəsmiləşdirilmiş adət hüququ ilə tənzimlənirdi. Həmin qərarlarda bir sıra əməllər - adam öldürmə, bədən xəsarəti, quldurluq, zorlama, cadugərlik, yanğın törətmə, saxta pul kəsmə və bəzi digər əməllər cinayət sayılaraq "zem əmin-amanlığını pozma kimi qiymətləndirilirdi. Bu cür cinayətlərə görə ölüm cəzası və şikəst etmə cəzaları tətbiq olunurdu. Bir qədər az təhlükəli hüquq pozma və xətalara görə cismani və rüsvayçı cəzalar (hüquqları məhdudlaşdırma və s.), vergeld, cərimə, zərəri ödəmə cəzaları tətbiq olunurdu. Karolinanın nəşri ilə cinayət və cəzaları müəyyən edən ümumimperiya külliyatı meydana gəldi.

Karolinada cinayət hüququnun həm ümumi məsələlərinə, həm də ayrı-ayrı cinayət və cəzalara dair məsələlər tənzimlənirdi. Burada qəsd və ehtiyatsızlıq fərqləndirilir, məsuliyyəti istisna edən hallardan bəhs olunur, məsuliyyəti ağırlaşdıran və yüngülləşdirən hallar nəzərdə tutulur, sui-qəsd və iştirakçılığa görə məsuliyyət müəyyən olunurdu. Aqlımı itirmiş şəxs adam öldürməyə görə məsuliyyət daşıyırdı. 14 yaşa qədər olan oğrulara ölüm cəzası deyil, cismani cəzalar tətbiq olunurdu.

Karolinada təqsirin qəsd və ya ehtiyatsızlıq formasında olduğu göstərilirdi. Lakin orta əsrlər alman cinayət hüququnda obyektiv təqsirləndirmə, yəni təqsiri olmayan şəxsi cəzalandırma halları da

məlum idi. Təqsiri müəyyən edən vasitələr bəzən təqsirsiz adamın cəzalandırılmasına gətirib çıxarırdı.

Məsuliyyəti istisna edən hallara zəruri müdafiə aid idi. Zəruri müdafiə iki şərt olduqda qanunauyğun sayılırdı: 1. öldürücü silahla hücum etmə; 2. hücumə məruz qalmış şəxsin həyatı, təmiz şərəfi üçün təhlükə yaradan hücumdan yayına bilməməsi. Zəruri müdafiə vəziyyətinin mövcudluğunu qatil özü sübut etməli idi.

Məsuliyyəti ağırlaşdıran hallara cinayətin ədəbsiz, "qərəzli və təhqiramiz xarakter daşması, təkrarlıq, yüksək dərəcəli zərər, cinayətkarın "pis adı, cinayətin qrup halında törədilməsi, öz ağasına qarşı törətməsi və s. aid idi.

Cinayətin sui-qəsd mərhələsini fərqləndirən Karolina onu (sui-qəsd) cinayətkarın iradəsindən asılı olmayaraq başa çatmamış qəsdən edilən əməl kimi qiymətləndirirdi. Lakin sui-qəsd bitmiş cinayət kimi cəzalandırılırdı.

İştirakçılığın üç növü fərqləndirilirdi: 1. cinayət törədilənə qədər edilən yardım; 2. cinayət törədilən zaman edilən yardım; birgə təqsirliyə görə verilən cəza əsas təqsirkara verilən cəza ilə eyni idi 3. cinayət törədildikdən sonra edilən yardım. Sonuncu halda "tamahlı iştirakçılıq, "yazığı gəlməkdən irəli gələn gizlətmədən fərqləndirilirdi. "Yazığı gəlməkdən irəli gələn gizlətməyə görə daha yüngül cəza verilirdi.

Karolinada göstərilən cinayətləri bir neçə qrupda birləşdirmək olar: 1. Din əleyhinə olan cinayətlər - cadugərlik, andı pozma, kafirlik, habelə xristianlıq mənəviyyəti ilə bir araya sığmayan cinayətlər - təhqiredici həcvlər yayma, saxta pul, sənəd və s. düzəltmə. Bu qrup cinayətlərə mənəviyyət əleyhinə olan cinayətlər - zinakarlıq, ikikəbinlilik, yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqə, oğraşlıq, əxlaqsızlıq, zorlama, qadını və qızı oğurlama da yaxın idi; 2. Dövlətə cinayətlər - xəyanət, hakimiyyətə qarşı "qiyam, "zem əmin-amanlığımı pozma (düşmənçilik və qisas), quldurluq və s; 3. Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər - oğurluq, soyğunçuluq və s; 4. Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər - adam öldürmə, şikəst etmə, böhtan və s; 5. Ədalət mühakiməsi əleyhinə olan cinayətlər - məhkəmə qarşısında yalan şahidlik etmə, keşikçinin məhbusu qanunsuz azad etməsi və s.

Cəzanın əsas məqsədi hədə-qorxu idi. Karolinada əsas və əlavə cəzalar diqqəti cəlb edir. Əsas cəza növləri aşağıdakılar idi: 1. ölüm cəzası; 2. şikəst etmə (dilin, qulaqların və s. kəsilməsi) və cismani cəzalar (çubuqla döymə) ; 3. rüsvayçı dirək yanında saxlama, damğalama); 4. ölkədən sürgünətmə; 5. cərimə. Bunlara həbsxanada saxlama, şərəfdən məhrum etmə, əmlak müsadirəsi, edam qaba-

ği qızdırılmış maşa ilə əzab vermə, edam yerinə sürümə və s. cəzalar əlavə edilə bilərdi.

Ölüm cəzası bir çox cinayətlərə görə tətbiq oluna bilərdi. Ölüm cəzasının adı və ixtisaslı formaları fərqləndirilirdi. Adı ölüm cəzasına boynun vurulması, ixtisaslı növünə isə asma, yandırma, suda boğma (yalnız qadınlara aid idi), şaqqalama, təkərləmə. diri-diri yerə basdırma aid idi.

Cəza növünün seçilməsi hakimin ixtiyarında idi. Karolina cinayətkarın və zərər çəkmişin silki mənsubiyyətinin nəzərə alınmasının zəruri olduğunu qeyd edirdi. Çox vaxt eyni zamanda bir neçə cəza təyin olunurdu.

Proses. XIII əsrə qədərki dövrdə Almaniyada çəkişmə prosesi tətbiq olunurdu. Prosesin mülki və cinayət növləri arasında fərq qoyulmurdu. Məhkəməsiz cəzalandırma geniş yayılmışdı. Artıq XIII-XV əsrlərdə feodallarla asılı kəndlilər arasında sinfi ziddiyyətlər kəskinləşdiyi şəraitdə istintaq-axtarış (inkvizisiya) prosesinin əlamətləri meydana çıxdı. XIII əsrin axırlarında ordaliyanın bir növü olan məhkəmə döyüşü ləğv olundu.

Artıq XV-XVI əsrlər qanunvericiliyi prosesin inkvizisiya formasını rəsmiləşdirdi. Bunlardan biri Karolina idi. Karolinaya görə proses rəsmiyyət (açıqlıq), çəkişmənin olmaması, gizlilik, yazılı olması, vasitəli, təqsirlilik prezumpsiyası və hakimin formal həqiqəti müəyyən etməkdə onun birtərəfli fəaliyyəti prinsipləri əsasında qurulurdu. Bu prinsiplərin təsbit olunması prosesin inkvizisiya formasına keçməsinə göstərirdi.

Məlum olduğu kimi, çəkişmənin olmaması axtarış (inkvizisiya) prosesinin mühüm prinsipidir. Karolinaya görə hakim, müstəntiq, ittihamçı və müdafiəçinin funksiyaları bir şəxsin əlində cəmləşir. Bu da çəkişmənin olmadığını bildirir.

Bununla belə, Karolinada çəkişmə (ittiham) prosesinin qalıqları qalmaqda idi. Belə ki, zərər çəkmiş (iddiaçı) iş qaldıra bilər və bu halda tərəflərin prosesual bərabərliyi saxlanılırdı, hətta cavabdehin (müqəssirin) həbs olunması zəruri olduqda iddiaçı (ittihamçı) da həbs olunurdu.

Karolinada çəkişmə prosesinin qalıqlarının mövcudluğuna baxmayaraq, əsas diqqət inkvizisiya formasına verilir. İttihamı dövlətin adından hakim irəli sürürdü. İstintaq, məhkəmənin təşəbbüsü ilə aparılırdı. İstintaq zamanı işkəncədən geniş istifadə olunurdu.

Çəkişmə, aşkarlıq prinsiplərini istisna edən axtarış prosesinin prinsipləri vəkilin funksiyalarını məhdudlaşdırırdı. Müdafiənin funksiyaları bir halda iddiaçı tərəfindən təqdim olunmuş sübutlara

yazılı cavablar tərtib edilməsinə kömək göstərməkdə, digər halda isə, qanunvericiliyin ciddi tələbləri əsasında müəyyən olunmuş formada günahından keçməyi xahiş etməkdə ifadə olunurdu.

Zərər çəkmiş “şikayətçi, “iddiaçı adlanırdı. Qanuna görə ittihamçı qismində vəzifəli şəxs və ya orqan çıxış edirdi. Yerdə qalan şəxslər isə məhkəmədən yalnız “cinayətdən müdafiə olunmağı tələb edə bilərdi. İddiaçı müəyyən hüquqlara malik idi. Lakin onun daha çox vəzifələri var idi. O, istintaq prosesindən kənar idi.

Karolinanın təhlili cinayət prosesində dörd mərhələni ayırmağa imkan verir: prosesin başlanması; ümumi istintaq; xüsusi istintaq; məhkəmədə işə baxılması.

İlk növbədə cinayətin edilməsi faktı və şübhəli şəxs müəyyən olunurdu. Bunun üçün hakim cinayət və cinayətkar barədə gizli məlumat toplayırdı. Məhkəmə hər hansı şəxs haqqında “ümumi söhbətlərlə və ya etibarlı sübut və şübhələrlə onu rüsvay edən məlumatlar əldə etdikdə həmin şəxs həbs olunurdu.

Beləliklə, birinci mərhələ iddiaçının iddiası ilə, ümumi söhbətlər və ya səlahiyyətli orqanların əldə etdiyi məlumatlar əsasında başlanırdı. Bu mərhələdə müqəssir şəxs həbs olunaraq cəmiyyətdən təcrid olunurdu.

Ümumi istintaqın əsas vəzifəsi işkəncə tətbiq etməklə müqəssirin dindirilməsini keçirmək üçün qanuni əsas olan cinayətin edilməsini təsdiq edən doğru və kifayət qədər sübut əldə etmək idi.

Müqəssirin cinayət cəzasına qəti məhkum edilməsi onun öz etirafı əsasında baş verirdi. Üçüncü — xüsusi istintaq mərhələsi bu məqsədə xidmət edirdi. Xüsusi axtarışa hakimdə şəxsin təqsirliliyi barədə tam inam olduqda başlanırdı. Bundan sonra müqəssirə onun təqsirinin mahiyyəti barədə məlumat verilir və bu məqamdan o, öz təqsirsizliyini sübut edə bilərdi. Xüsusi istintaq onun işkəncə altında dindirilməsilə başlanırdı. Dindirmə 1532-ci il Qanunnaməsi ilə tənzimlənən mürəkkəb prosessual akt idi. Dindirmənin bir neçə formaları mövcud idi: özündə yönəldici sualları əks etdirən ümumi dindirmə; özündə kifayət qədər aydın olmayan sualları əks etdirən dindirmə; əlavə dindirmə. Xüsusi istintaq, sübutların formal nəzəriyyəsinə əsaslanırdı.

İşkəncə altında müqəssirin dindirilməsi ilə başlanmış xüsusi istintaq sübutların tədqiqi, təkrar dindirmə ilə davam edir və prosesin yekun mərhələsinə — məhkəmədə işə baxılmasına gətirib çıxarırdı. Məhkəmə gününə qədər hökm hazırlanırdı. Bu mərhələ üçün səciyyəvi cəhət hökmün çıxarılması və icrası arasında müddətin olmaması idi. Buna görə “Karolina qərardan şikayət vermə imkanı barədə tamamilə susurdu.

XIX FƏSİL

İNGİLTƏRƏ DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

İ əsrdə Britaniya¹ Roma imperiyası tərəfindən istila olundu. Romalıların Britaniya adalarında 500 illik hökmranlığı burada yaşayan kelt əhalisini romalaşdırma bilmədi. IV-V əsrlərdə Bizans imperiyasında baş vermiş böhranla əlaqədar olaraq Roma qoşunları Britaniyadan çıxarıldı. Nəticədə, bu adalarda bir neçə kelt dövləti meydana gəldi. Bu dövlətlər arasında daimi müharibələr baş verirdi.

V əsrin sonunda german tayfalarından olan anqlar, saksilər və yutlar Britaniyaya soxularaq adaların xeyli hissəsini zəbt etdilər, burada anql-saks dövləti yaratdılar. Beləliklə, Atlantik okeanı ilə Şimal dənizi arasında yerləşən Britaniya adalarında İngiltərə feodal dövləti yarandı.

İngiltərə feodal dövlət və hüququ bir sıra özünəməxsus cəhətlərlə səciyyələnirdi. Onlardan biri ondan ibarət idi ki, burada siyasi pərakəndəlik olmamış, demək olar ki, bütün dövrlərdə güclü kral hakimiyyəti mövcud olmuşdur. Feodalizmin vaxtından əvvəl dağılması və kapitalist münasibətlərinin erkən inkişafı ingilis feodal dövlətini səciyyələndirən cəhətlərdən biri idi. İngiltərə feodal dövləti öz inkişafında aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir: 1) erkən anqlosaks feodal monarxiyası (IX-XI əsrlər); 2) senyorluq monarxiyası (XI-XII əsrlər); 3) silki-nümayəndəli monarxiya (XIII-XV əsrlər); 4) mütləq monarxiya (XV əsrin sonu - XVII əsrin ortaları).

1. ERKƏN ANQLOSAXS FEODAL MONARXİYASI DÖVRÜ

İctimai quruluş. İngiltərəni istila edən zaman anqlar, saksilər və yutlar qəbilə-tayfa quruluşu şəraitində yaşayırdılar. Yeni ərazi üzərində hökmranlıq qəbilə-tayfa quruluşunun dağılması və həmin tayfalarda dövlətin yaranması prosesini sürətləndirdi. İlk zamanlar bu tayfalar əkinçi icmaları halında yaşayırdı və icma yığıncaqlarına toplaşırdılar.

Britaniya adalarında məskunlaşmış german tayfaları quldarlıq quruluşundan yan keçərək feodalizmə qədəm qoydular. İlk dövrdə

1. - "Britaniya" adasının adı Kelt adlı tayfa qrupuna məxsus qədim britt sakinlərinin adından götürülmüşdür.

İngiltərədə feodal münasibətləri zəif inkişaf etmiş və yalnız XI əsrdə formalaşmışdı.

Anqlosaks dövründə əhali bir neçə qrupa bölünmüşdü: birinci qrupu azad əhali təşkil edirdi. Bu qrup qəbilə-tayfa əyanlarından, imtiyazlı təbəqə olan erlərdən və öz torpaqları olan azad icma üzvləri (kəndlilər) - kerlərdən ibarət idi. Ertlər daha geniş torpaq sahələrinə malik idi. Onları öldürmək üstündə vergeld, kerli öldürməyə görə nəzərdə tutulmuş vergelddən ikiqat artıq idi. Kerlər xalq yığıncaqlarında iştirak edir, yığma qoşunda xidmət edir və torpaqla bağlı dövlət mükəlləfiyyətləri ödəyirdilər. Sonralar erlər feodallara, kerlər isə təhkimli kəndlilərə çevrildilər.

Əhalinin ikinci qrupuna yarımazad letlər daxil idi. Onlar anqlar tərəfindən istila edilmiş keltlər idi. Keltlər ağası üçün müxtəlif mükəlləfiyyətlər ödəyirdi. Qanunlar keltin şəxsiyyətini müdafiə edirdi. Onu öldürmək üstündə vergeld nəzərdə tutulmuşdu.

Əhalinin üçüncü qrupu qullardan ibarət idi. Ertlərin təsərrüfatlarında qul əməyindən istifadə olunurdu. Qulun öldürülməsi qul sahibinə vurulmuş zərər kimi qiymətləndirilirdi.

German tayfaları Britaniyada məskunlaşarkən hər bir ailəyə (120 akr - 40 hektar) torpaq sahəsi verilirdi. Bu cür torpaqlar xalq mülkiyyəti sayılır və irsən keçirdi. Digər torpaqlar isə kübar əyanlara və kilsəyə paylanırdı¹.

Kral hakimiyyəti müxtəlif üsullarla həmin torpaqlar üzərində baş mülkiyyətçi hüququnu öz əlində cəmləşdirirdi. Torpağın feodal mülkiyyətinə keçməsi üsullarından biri kral qramotası idi. Digər üsullardan biri kəndli icma üzvlərinin torpaq allodlarının səfərbərliyi idi. Beləliklə, bir tərəfdən kəndlilər müxtəlif yollarla öz mülkiyyətindən (kəndli torpaq payından) məhrum olunaraq asılı vəziyyətə düşürdü. Digər tərəfdən isə mülkiyyət feodalların, yepiskopların və istismar edən digər təbəqələrin əlinə keçirdi.

Feodallar sinfinə erlər və kralın drujinasını təşkil edən tenlər aid idi. Krala xidmət etdikləri üçün tenlərə torpaq sahələri verilirdi.

Kəndlilərin şəxsi və torpaq asılılığının artması nəticəsində iri mülkədarlar sayılan və feodallar sinfinə daxil olan qrafordlar və ya lordlar təbəqəsi formalaşdı. Kralın onlara verdiyi toxunulmazlıq qramotaları əsasında qrafordlar müəyyən dairənin əhalisi üzərində məhkəmə-inzibati hakimiyyəti həyata keçirirdi. Kral bütün torpağın baş mülkiyyətçisi sayılırdı. O, qrafordlara verdiyi immunitetləri məhdudlaşdırı bilirdi.

X əsrdə İngiltərədə məcburi kommendasiya rəsmiləşdirildi:

1. - Anqlar və sakslar xristianlığı VII əsrdə qəbul etdilər.

torpaq mülkiyyətindən məhrum olunmuş hər bir şəxsin öz qiafordu, yəni himayəçisi olmalı idi. Kral Atelstanın pravdasına görə qiaford tapmaq məcburi sayılırdı. Qiafordu olmayan bu cür şəxslər qanundan kənar sayılır və həmin adamları öldürməyə belə icazə verilirdi.

Artıq X əsrdə əhalinin xeyli hissəsini villanlar adlı təhkimli kəndlilər təşkil edirdi. O, öz ağasını özbaşına olaraq tərk edə bilməzdi. Qiafordun immunitet dairəsində yaşayan və şəxsən azad olan kəndlilər “sokmen adlanırdı.

Dövlət quruluşu. V əsrdə Britaniya adası istila olunduqdan sonra ilk öncə burada xırda anqlosaks tayfa knyazlıqları yarandı. IX əsrdə nisbətən iri yeddi knyazlıq: Esseks, Ueseks, Sesseks, Kent, Mersiya, Şərqi İngiltərə və Nortumbriya meydana gəldi. Bunlar erkən feodal dövlətləri idi. Anqlosaks dövlətlərinə krallar başçılıq edirdi.

VII əsrdə anqlosaks krallıqlarında başlamış birləşmə prosesi 829-cu ildə vahid anqlosaks dövlətinin yaranması ilə nəticələndi.

Mərkəzi hakimiyyət orqanları. Vahid ölkədə birləşənə qədər hər bir kiçik dövlətin öz kralı var idi. Hakimiyyəti hələ zəif olan kral əsasən, “əmin-amanlığın və təhlükəsizliyin keşiyində dayanır, ali məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirirdi. Kral ağır cinayət işlərinə ağsaqqallar şurası olan uitanaqemotun iştirakı ilə baxırdı.

Lakin bu vəziyyət çox çəkmədi. Kral hakimiyyəti getdikcə güclənir, o, ali hakimiyyətin daşıyıcısına çevrilirdi. Anqlosaksların xristianlığı qəbul etməsi kral hakimiyyətinin güclənməsinə öz təsirini göstərdi.

Bir zamanlar kralı seçən xalq yığıncaqları artıq çağırılmırdı. Onların vəzifələri krala və tərkibi 30 nəfərdən 100-ə qədər olan feodal əyanlarından ibarət uitanaqemota — vitanlar yığıncağına keçdi. Uitanaqemotun tərkibinə kral, kraliça, kralın oğlan uşaqları, yepiskoplar, iri feodallar, IX əsrdən isə kral tenləri (xidmətdə olan əyanların nümayəndələri) daxil idi.

Uitanaqemot ali dövlət hakimiyyət orqanı idi. Bu orqanın razılığı olmadan kral qanunlar qəbul edə və mühüm dövlət tədbirlərini həyata keçirə bilməzdi. Uitanaqemot kralı seçirdi. Kral hakimiyyətinin irsi olmasına baxmayaraq, bu məsələdə vitanlar yığıncağının razılığı olmalı idi.

Uitanaqemot müharibə və sülh məsələlərini həll edir, qanunları müzakirə edir, vergiləri müəyyənləşdirir, yepiskopları seçir və kral məhkəməsində iştirak edirdi.

Kralın hakimiyyəti gücləndikdən sonra uitanaqemot öz əhə-

miyyəti itirirdi. Bütün hakimiyyət kral sarayında cəmləşir və burada fəaliyyət göstərən adamlar vəzifəli şəxslərə çevrilirdilər.

Kralın əmlakını və maliyyə məsələlərini kamerari adlı yüksək vəzifəli şəxs idarə edirdi.

Kral hakimiyyəti gücləndikcə ölkənin idarə edilməsində kralın süvari dəstəsinə komandanlıq edən marşalın və kralın dəftərxanasına rəhbərlik edən kapelan kimi kral məmurlarının da rolu artırdı.

Yerli idarəçilik. İngiltərədə güclü kral hakimiyyəti ilə yanaşı yerli icma özünüidarə orqanları da fəaliyyət göstərirdi. İnzibati-ərazi baxımından ölkə qraflıqlara, qraflıqlar yüzüklərə, yüzüklər isə icmalara bölünürdü.

Əsas inzibati ərazi olan qraflığa eldormen başçılıq edirdi. Eldormen öz dairəsində silahlı qüvvələrə rəhbərlik edir və kral şurasında iştirak edirdi. O, əsasən yerli əyanların mənafeyini müdafiə etdiyi üçün anqlosaks kralları qraflıqlara şərif təyin edirdi. Şəriflər eldormenlərin köməkçiləri kimi geniş səlahiyyətlərə malik idi. Özünün mövqeyi və vəzifələrinə görə şərif Frank qrafına bənzəyirdi. O, öz dairəsində kralın xəzinəsi üçün vergi yığır, məhkəmə və inzibati-polis hakimiyyətini həyata keçirirdi.

Yüzlüyə yüzbaşı başçılıq edirdi. Ayda bir dəfə yüzüklərdə yığıncaqlar çağırılırdı. Burada iri mülkədarlar, starostalar, keşişlər və bunun üçün müvəkkil edilmiş dörd azad kəndli iştirak edirdi. Yüzlük yığıncağında yüzbaşı seçilirdi. Bu cür yığıncaqlarda məhkəmə işlərinə baxılır, icmalar arasında mübahisəli məsələlər həll olunur və mülkiyyətlə bağlı hüquq aktları rəsmiləşdirilirdi. Kral hakimiyyəti gücləndikdən sonra yüzlük yığıncağı öz əhəmiyyətini itirdi.

İcma ən kiçik ərazi vahidi sayılırdı. İcma özünüidarə orqanlarına malik idi. Kənd yığıncağında mühüm təsərrüfat məsələləri (mal-qaranın otarılması, növbəli əkin) və s. bu kimi məsələlər, habelə bir çox xırda mübahisələr həll olunurdu. İcma öz üzvləri üçün məcburi sayılan sərəncamlar verir, cinayətkarları axtarır və s. işlərlə məşğul olurdu. İcmaya onun özü seçdiyi kəndxuda (konstabl) rəhbərlik edirdi. İcma yığıncağında həmin əhalinin bütün kişiləri iştirak edirdi.

Ordu drujinalardan və yığma qoşundan ibarət idi. Drujina kral ordusunun özəyini təşkil edirdi. Yığma qoşuna silah gəzdirməyə qadir olan bütün azad vətəndaşlar daxil idi. Kral məhkəməsi dövlətdə ali məhkəmə sayılırdı. Onun yurisdiksiyasına dövlətə xəyanət və torpaq sahibliyi ilə bağlı mübahisələr aid idi. Tədricən kral məhkəməsinin yurisdiksiyası genişlənirdi.

2. SENYORLUQ MONARXİYASI

İngiltərə 1066-cı ildə İstilaçı ləğəbi almış Normandiya hersoqu Vilhelm tərəfindən işğal olundu. Bu istila İngiltərənin ictimai-siyasi inkişafına böyük təsir göstərdi. Feodal pərakəndəliyinə doğru gedən İngiltərədə güclü kral hakimiyyəti bərqərar oldu, feodal münasibətlərinin formalaşması başa çatdı.

Anqlosaks əyanlarının müqavimət göstərən qismi ləğv edildi və torpaqları müsadirə olundu. Müsadirə olunmuş torpaqlar xidmətə görə Vilhelmin baronlarına verildi. Vilhelmin hakimiyyətini tanımış anqlosaks əyanlarının torpaq sahiblikləri isə toxunulmaz olaraq qaldı.

1086-cı ildə İstilaçı Vilhelm özünü bütün torpağın baş mülkiyyətçisi elan etdi və bütün mülkədarlardan ona sədaqətli olmaları barədə and içməyi tələb etdi. Bu da güclü mərkəzi hakimiyyətin yaradılması üçün əsaslı zəmin oldu. Vilhelmdən torpaq əldə etmiş hər bir feodal kralın birbaşa vassalına çevrildi. Burada orta vəziyyət yox idi. Beləliklə, başqa Avropa ölkələrindən fərqli olaraq İngiltərədə "vassalımın vassalı mənim vassalım deyil" qaydası tətbiq olunmadı. Bu da İngiltərənin səciyyəvi cəhətlərindən biri idi.

Yuxarıda göstərilən amillər İngiltərədə feodal pərakəndəliyin qarşısını aldı və mərkəzləşmiş dövlətin yaradılmasını şərtləndirdi.

İctimai quruluş. İngiltərədə feodal təsərrüfatın əsasını feodalların torpaq sahiblikləri olan manor təşkil edirdi. Burada feodalları iki qrupa bölmək olar: 1. İri feodallar (qraflar, baronlar, cəngavərlərin yuxarı təbəqəsi) olan kralın birbaşa vassalları; 2. Orta və xırda mülkədarlardan ibarət kralın ikinci dərəcəli vassalları. Ruhənilər kralın vassalları sayılmaqla onun üçün hərbi mükəlləfiyyət icra edir və vergi ödəyirdilər.

Vilhelm 1086-cı ildə bütün sahibliklərin siyahıya alınmasını keçirdi. Bu siyahıyaalma "Dəhşətli məhkəmə kitabı" adlandı. Feod sahibləri heç bir şey gizlətmədən öz sahibliklərinin miqdarı barədə məlumat verməli idilər. Kəndlilərin xeyli hissəsi artıq təhkim olunmuşdular və az torpaqlı kəndlilərin sayı xeyli artmışdı. Normand istilası feodallaşma və kəndlilərin təhkim olunma prosesini sürətləndirdi.

Kəndlilərin xeyli hissəsini öz lordlarından torpaq asılılığında olan və onlar üçün müəyyən mükəlləfiyyətlər ödəyən villanlar təşkil edirdi. Kəndlilərin 1/3 hissəsinə aztorpaqlı və torpaqsız bordarilər və kottarilər aid idi. Azad kəndlilərin sayı az idi.

İstilaçı Vilhelm ruhanilərə kilsə məhkəmələrinə malik olmaq hüququ vermişdi. I Henrixin və Stefanın dövrlərində kral hakimiyyəti zəifləmişdi, ruhanilərin hüquqları isə daha da genişlənməmişdi. Bundan istifadə edən Roma papaları ölkənin idarə olunmasına müdaxilə edir, ruhani yığıncaqları isə kralların razılıqları olmadan yeni kanonlar tərtib edirdilər. Ruhanilər dövlət məhkəmələrinə tabe deyildi.

Kral II Henrix kilsə üzərində öz hakimiyyətini bərpa etməyə və katolik kilsəsini özünə tabe etməyə cəhd göstərdi. II Henrix 1164-cü ildə kilsə və ruhanilər üzərində kral hakimiyyətini bərpa etmək məqsədilə Klarendon konstitusiyalarını qəbul etdi.

Klarendon konstitusiyaları kilsə məhkəmələrinin yurisdiksiyasını məhdudlaşdırır və kilsənin dövlətdən asılılığını gücləndirirdi. Göründüyü kimi, Klarendon qərarları kral hakimiyyətini gücləndirmək məqsədini daşıyırdı. Lakin ruhanilərin təzyiqi altında II Henrix geri çəkilməyə məcbur oldu. O, bu konstitusiyaların bir sıra müddəələrindən əl çəkdi. Beləliklə, kilsəni kral hakimiyyətinə tabe etmək cəhdi baş tutmadı.

Dövlət quruluşu. Vilhelmin istilasından sonra başlanmış mərkəzləşmə prosesi getdikcə dərinləşirdi. Dövlət başçısı olan kral qanunverici, icraedici, məhkəmə və hərbi hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirdi. Senyorluq monarxiyası dövründə kral ölkənin bütün feodallarının süzereni sayılırdı.

Mərkəzi idarəçilik. Kral ali qanunvericilik hakimiyyətini məşvərətçi orqan olan kral kuryası ilə birlikdə həyata keçirirdi. Kralın yaxın adamlarından ibarət bu orqan kralın mənafeyinə toxunan məhkəmə işlərinə baxır, vassalar arasında mübahisəli məsələləri həll edir, qrafliqlarda məhkəmələrin qərarlarından verilmiş şikayətləri apellyasiya qaydasında qəbul edir, maliyyə orqanı kimi çıxış edirdi. Onun tərkibinə yüksək vəzifəli şəxslər olan marşal-ordu komandanı, kralın sahibliklərini və əmlakını idarə edən kamerari, kralın şəxsi katibi - kansler və s. daxil idi.

Mərkəzi aparat gücləndikcə kral kuryasının tərkibindən müəyyən orqanlar ayrıldı. Onlardan biri "Şahmat lövhəsi palatası" idi. Dövlətin maliyyə məsələlərini idarə edən bu orqan ali hesablama palatası və yerlərdə maliyyə idarəsinin məmurları tərəfindən törədilmiş cinayətlər üzrə məhkəmə orqanı kimi fəaliyyət göstərirdi.

XII əsrdən başlayaraq bir sıra məhkəmə orqanları meydana gəldi. Onlardan biri Yustisiarinin başçılığı altında fəaliyyət göstər-

rən kralın ali məhkəməsi idi. Bir qədər sonra isə “Ümumi iddia məhkəməsi həmin orqandan ayrılaraq müstəqil orqana çevrildi.

1087-ci ildə Vilhelmin ölümündən sonra ölkədə hakimiyət uğrunda mübarizə başlandı. Bu da mərkəzi hakimiyətin zəifləməsinə və feodal hərc-mərcliyinə gətirib çıxartdı.

II Henrix (1154-1189) hakimiyətə gəldikdən sonra ölkədə baş verən özbaşnalığa son qoyuldu. Onun məhkəmə və hərbi sahələrdə, idarəçilik və maliyyə işlərinin yenidən qurulması ilə bağlı keçirmiş olduğu islahatlar güclü dövlət hakimiyətinin bərpa olunmasına, iri feodalların və kilsənin zəifləməsinə yönəlmişdi. Bununla əlaqədar bir sıra mühüm assiza - Böyük (Böyük assizanın nəşr olduğu tarix dəqiq məlum deyildir), Klarendon (1166-cı il), Norqempton (1176-cı il), Silah haqqında (1181-ci il) və digər assizalar qəbul olundu. Güclü kral hakimiyətinin bərqərar olmasında müəyyən təbəqələr - cəngavərlər, krallığın müxtəlif hissələri ilə ticarət edən şəhərlilər, iri feodalların özbaşnalığından tənqə gəlmiş ruhanilər də maraqlı idilər.

Yerli hakimiyət və idarəçilik orqanları. Senyorluq monarxiyası dövründə ölkənin qraflıqlara, yüzlüklərə və icmalara bölünməsi hələ də qalmışdı. Qraflığa eldormen rəhbərlik edirdi. Lakin faktiki hakimiyət şərifə keçmişdi. Şərif kral tərəfindən təyin olunurdu. O, qraflıq ərazisində maliyyə, polis, hərbi və məhkəmə hakimiyətini həyata keçirirdi.

Şərif qraflıq məhkəməsində sədrlik edir, dairədə təhlükəsizliyi təmin edir, asayışı pozanları təqib edir və cərimə cəzası tətbiq edirdi. Şərif qraflığın müdafiəsini təmin edirdi.

Yüzlüyə, şərifə tabe olan bəylif başçılıq edirdi. Yüzlükdə hər ay bəylifin sədrliyi altında məhkəmə yığıncaqları keçirilirdi. Bəylif yüzlük ərazisində məhkəmə-polis funksiyasını həyata keçirirdi.

Bəzi məhkəmə-polis funksiyaları kəndxuda-konstebel başda olmaqla kəndli icmasına həvalə olunmuşdu. Konstebel icma ərazisində asayışı və təhlükəsizliyi təmin edirdi.

Məhkəmə. II Henrixin məhkəmə sahəsində keçirilmiş olduğu islahatlar senyorluq yurisdiksiyasını məhdudlaşdırmaq hesabına kral yurisdiksiyasını genişləndirirdi. Ayrı-ayrı iddialar senyorluq məhkəməsindən götürülərək kral kuryası məhkəməsinə verildi. Böyük assizaya görə hər bir cəngavər və azad kəndli azad sahiblik (frihold) barədə mübahisəli məsələ olduqda birbaşa kral məhkəmə-

sinə müraciət edə bilərdi. Bu islahat kral məhkəməsinin nüfuzunu xeyli artırırdı.

Cinayət mühakimə üsulu sahəsində də mühüm dəyişikliklər edildi. Bu sahədə keçirilmiş islahat andlılar məhkəməsinin əsasını qoydu. Mərkəzdən göndərilmiş səyyar hakimlər qraflıqlara gəlir, burada 12 yerli mülkədarı və hər bir kənddən 4 azad kəndlini dindirirdilər. Dindirilən şəxslər and içdikdən sonra həmin ərazidə törədilmiş cinayətlər barədə məlumat verməli və cinayətkarları göstərməli idilər. Kral hakimi və şəriflər əldə etdiyi məlumat əsasında təhqiqat aparırdılar.

II Henrix 1176-cı ildə ölkəni 6 dairəyə böldü. Hər bir dairəyə 3 səyyar hakim təyin etdi. Məhkəmə funksiyasından əlavə həmin hakimlərə yerlərdə (şəriflər istisna olmaqla) vergilərin yığılmasına nəzarət etmək tapşırıldı. 1176-cı il Nortqempton assizasına görə səyyar hakimlərin səlahiyyəti genişləndirildi. Assizanın birinci maddəsində qəsdən adam öldürmə, soyğunçuluq, quldurluq və bu cinayətləri gizlətmə, saxta pul kəsmə, yanğın törətmə kimi cinayət işlərinə səyyar hakimlərin sədrliyi ilə məhkəmədə baxmaq nəzərdə tutulurdu.

Kral kuriyasında məhkəmə işlərinə baxmaq üçün “kral kürsüsü məhkəməsi” təsis olundu. Səyyar hakimlər həmin məhkəmənin tərkibində fəaliyyət göstərirdi.

Ordu. II Henrixin hərbi islahatı da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İslahata qədər kral ordusunun əsasını vassalların yığma qoşunu təşkil edirdi. Bu da hərbi sahədə kral hakimiyyətini feodallardan asılı vəziyyətdə qoyurdu. Feodal yığma qoşunu ona komandanlıq edən maqnatlardan asılı idi.

Feodal drujinalarından ibarət ordu Vilhelmin istilasından sonrakı yalnız ilk illərdə İngiltərə krallarını qane edə bilərdi. Bu dövrdə Normand feodal drujinalarının böyük mütəşəkkilliyi diqqəti cəlb edirdi. Bunu da silahdan istifadə etməyə hər an hazır olan anql-saks əhalisinin onlara bəslədiyi nifrət hissi ilə izah etmək olardı. Zaman keçdikcə Normand islilaçıları anqlosaks kütlələrinə qarışır və bu zəmində formalaşmış feodal sinfi bəzən öz drujinasını hətta krala qarşı yönəldirdi. Təbiidir ki, bu cür ordudan feodal qiyamlarını yatırmaq üçün istifadə etmək olduqca müşkül məsələ idi. Bunu 1173-cü il hadisələri təsdiq etdi. Həmin ildə iri baronların II Henrixə qarşı üsyanı ölkənin vahidliyi üçün ciddi təhlükə yaratdı: dövlətin mərkəzləşməsini qoruyub saxlamaq və gücləndirmək üçün ordunun yenidən təşkil olunması ümdə məsələlərdən biri oldu.

II Henrix tərəfindən feodalların şəxsi hərbi mükəlləfiyyətlə-

rinin pul mükəlləfiyyəti ilə əvəz edilməsi nəticəsində kral hakimiyyətinin feodal yığma qoşunundan asılılığı ləğv olundu. Bu da krala muzdlu cəngavər qoşun (daimi ordu) saxlamaq üçün pul vəsaiti əldə etməyə imkan verdi.

II Henrix artıq öz əhəmiyyətini itirmiş xalq yığma qoşununu dirçəltdi. Onun 1181-ci ildə vermiş olduğu silah haqqında assizasına görə hər bir azad adam əmlak vəziyyətindən asılı olaraq silahlanmalı idi. Yenidən yaradılmış yığma qoşun yerlərdə kral məmur-u olan şərifin tabeliyinə keçdi.

3. SİLKİ-NÜMAYƏNDƏLİ MONARXIYA

İctimai quruluş. XIII əsr İngiltərə üçün feodal quruluşunun çiçəklənməsi dövrüdür. Bu dövrdə dövlət torpaq sahibliyi artdı, kübar və kilsə mülkədarlarının kraldan asılılığı daha da gücləndi. Həmin dövr üçün qeyri-adi olan len münasibətlərinin mərkəzləşməsi baş verdi. Kral hakimiyyəti len və ümumdövlət yurisdiksiyası qaydasında əhalinin xeyli hissəsi üzərində siyasi hakimiyyəti həyata keçirirdi. Belə bir şəraitdə, torpaq sahibliyində dəyişikliklər baş verirdi. Kral dövlət torpaqlarını len sahibliyinə verməyə məcbur oldu. İri lenlərin parçalanması və subinfeodasiya (subinfeodasiya qaydasında feodun bir hissəsi başqa şəxsin xeyrinə özgəniləşdirilir və nəticədə həmin şəxs vassalın vassalına çevirilirdi) sisteminin inkişafı hesabına iri feodal torpaq sahibliyi zəiflədi, xırda sahibliklərin sayı isə artdı. Belə proses ölkədə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar idi. Torpaq sahibinin dəyişməsi feodal quruluşu çərçivəsində baş verirdi. Bu da orta və xırda feodalların sayının artmasına gətirib çıxartdı.

Belə bir şəraitdə iri feodallar - qraflar və baronlar yeni gəlir mənbəyi axtarmağa məcbur olurdu. Bu məqsədlə onlar şəxsən azad kəndliləri təhkim etməyə və feodal rentasını artırmağa çalışırdılar. Bu proseslər hakim sinfin təbəqələşməsini sürətləndirirdi. Nəticədə, iri feodal əyanları (lordlar), habelə orta və xırda mülkədarlar (cəngavərlər) təbəqəsi formalaşdı.

Orta və xırda feodallar özlərinin nisbətən kiçik sahiblikləridən yüksək gəlir əldə etmək üçün əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı yaranmış imkanlardan istifadə edərək, gəlirli təsərrüfat formalarına keçirdilər. Kral hakimiyyətinin tərəfdarı olan orta və xırda feodallar krala sədaqətlə xidmət edir, onun mərkəzləşmə siyasətinin həyata keçirilməsində əsas rol oynayırdılar. Xırda zadəganların iqtisadi mənafeyi friholderlərin (azad torpaq mülkiyyətçilərinin) və şəhərin yuxarı təbəqələrinin mənafeyinə yaxın olduğu-

na görə mərkəzləşmə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün geniş sosial baza mövcud idi. İri feodallar isə bu siyasətin əleyhinə idi.

Əvvəllər olduğu kimi, yenə də kəndlilər feodal mülkiyyətçilərindən asılı idi. Kral hakimiyyəti lordlarla villanlar arasında münasibətlərə müdaxilə etmirdi. Villanlar ümumi hüquq normalarının təsir dairəsindən kənar idi. Villan özünün şəxsi hüquqlarının pozulmasını və torpaq sahibliyi ilə bağlı işlər üzrə kral məhkəməsinə şikayət edə bilməzdi. Onun özü və torpağı lordun mülkiyyəti sayılırdı. Bununla belə, XIII əsrin qanunvericiliyinə görə villan kral məhkəməsində öz lorduna qarşı cinayət iddiası qaldıra bilərdi. Lakin bu, heç də dövlətin villanları müdafiə etməsi demək deyildi. Əksinə, kəndlilər itaətsizlik göstərdikdə kral hakimiyyəti lordları müdafiə edirdi.

Dövlət quruluşu. Kral II Henrixin varisləri dövründə İngiltərədə kral hakimiyyəti özbaşnalıq göstərir, hakim təbəqələrin siyasi mənafeyi nəzərə alınmır və mühüm əhəmiyyətli siyasi məsələlər onların iştirakı olmadan həll olunurdu. Bu cür siyasət baronların, habelə ali ruhanilərin, şəhərin nüfuzlu dairələrinin qəzəb və etirazlarına səbəb olurdu. Bununla əlaqədar olaraq, mərkəzi hakimiyyətin sui-istifadə etməsi hallarını məhdudlaşdırmaq uğrunda hərəkət getdikcə genişlənirdi.

Mərkəzi idarəçilik. Kral müxtəlif bəhanələrlə öz vassallarından aldıkları vergiləri artırmağa çalışırdı. XIII əsrin əvvəllərində bu zəmində yaranmış münaqişə daha da dərinləşdi. Həmin dövrdə fransız kralları tərəfindən ələ keçirilmiş sahiblikləri geri qaytarmaq uğrunda olan mübarizə İngiltərədən xeyli vəsait tələb edirdi. Bununla əlaqədar olaraq, ingilis kralı Torpaqsız Con vergiləri artırmağa məcbur oldu. Bu da krala qarşı çıxış edən narazı dairələrin qəzəbini son həddə çatdırdı.

1215-ci ildə baronlar, cəngavərlər və London şəhərinin yuxarı dairələri qiyam edərək kralı Böyük Azadlıqlar Xartiyasını imzalamaya məcbur etdilər. İngiltərə tarixində ilk konstitusiyaya aktı olan bu sənəd kralın özbaşnalığına qarşı mübarizə aparən təbəqələr üçün müəyyən imtiyazlar nəzərdə tuturdu. O, kral hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmişdi.

Xartiya baron lenlərini azad irsi sahiblik elan etdi. Kral yurisdiksiyasının genişlənməsi nəticəsində baronların pozulmuş olan bəzi senyorluq hüquqları bərpa edildi. Belə ki, 34-cü maddə kralın əmri ilə mülkiyyət haqqında iddiaların baron kuriyasından kral kuriyasına keçməsinə qadağan etdi. Yəni, kral iri feodalların onların

vassalları arasında azad torpaq sahibliyi barədə mübahisələrə müdaxilə edə bilməzdi. Kral baronlardan vergi yığılarkən özbaşnalıqların qarşısını alacağını vəd etdi. Vergilər krallıq şurasının razılığı olmadan yığıla bilməzdi. Xartiyanın 39-cu maddəsi baronların mənafeyini qoruyurdu. Həmin maddəyə görə yalnız ölkə qanunları və özünə bərabər şəxslərin (perlərin) qanuni hökmü əsasında azad adam həbs oluna, həbsxanaya salına, əmlakından məhrum oluna, qanundan kənar elan edilə bilərdi. Perlər məhkəməsi baronların əski imtiyazı idi. Bu imtiyaz bir daha təsdiq olundu. Digər azad adamları isə səyyar kral hakimləri məhkum edirdi.

Öz növbəsində baronlar öz vassallarının - cəngavərlərin hüquqlarını pozmadığı vəd edirdilər. Belə ki, Xartiyanın kralla onun vassalları arasında qarşılıqlı münasibətlərinə aid müddəaları eyni ilə baronlarla onların vassalları arasında olan münasibətlərə şamil edilirdi.

Xartiyada şəhərlərin də mənafeyi nəzərə alınır. 13-cü maddəyə görə, Londona və digər şəhərlərə onların əski azadlıqları və şəhər özünüidarəsi qaytarıldı. Xartiyanın ticarətin inkişafına mane olan feodal məhdudiyyətlərini aradan qaldıran müddəaları mütərəqqi əhəmiyyət kəsb edirdi. 28-ci maddəyə görə, kralın ehtiyaclarını ödəmək üçün ərzaq məhsullarının məcburən satın alınması ləğv olunurdu.

Xartiyanın bir sıra maddələri (12-ci və 14-cü maddələri) krallığın ümumi şurasından bəhs edirdi. 14-cü maddədən görünür ki, bu şuranın tərkibi nüfuzlu feodallardan - arxiyepiskop, yepiskop, rahib, qraf və baş baronlardan ibarət idi. Deməli, krallıq şurası bütün kral vassallarının yığıncağı idi. Kral vassallarının yığıncağı gələcək lordlar palatasının nümunəsi idi. Bu mənada, Böyük Azadlıqlar Xartiyası və xüsusən onun 12 və 14-cü maddələri ingilis parlamentinin yaranması üçün hüquqi zəmin oldu.

Xartiyanın 61-ci maddəsinə görə 25 barondan ibarət şura təsis edildi. Baronlar komitəsi Xartiyaya əməl olunmasına nəzarət edə və lazım gəldikdə hər cür vasitə ilə kralı sıxışdırma bilərdi. Bu müddəa əslində mərkəzi hakimiyyətə qarşı "baron müharibəsinin mümkünüyünə rəsmiləşdirirdi.

Lakin kral Torpaqsız Con xartiyaya əməl etmək niyyətində deyildi. Papa III İnnokenti tərəfindən müdafiə olunan kral qiyam başa çatdıqdan sonra Xartiya imtina etdi. Yenidən silahlı mübarizə başlandı. İngiltərə vətəndaş müharibəsi qarşısında qaldı. 1216-cı ildə Torpaqsız Conun ölümü gərginliyi zəiflətdi. 61-ci maddə çıxarılaqla Xartiya rəsmən təsdiq olundu. Bu maddənin çıxarılması

gələcəkdə feodal pərakəndəliyinin qarşısını aldı. İngiltərə əvvəlki kimi mərkəzləşmiş vahid dövlət olaraq qaldı.

XIV-XV əsrlərdə Xartıyanın bəzi maddələri daha geniş təvsiir olunmağa başladı. Belə ki, şəxsi və əmlak toxunulmazlığı və bərabərlər məhkəməsi barədə 39-cu maddənin müddəaları təkçə feodallara deyil, hər bir azad adama, o cümlədən təhkimçilikdən azad olunan adamlara da şamil edilirdi.

Vətəndaş müharibəsi və İngiltərə parlamentinin yaradılması. İngiltərədə silki-nümayəndəli sistem feodallarla kral arasında kəskin mübarizə nəticəsində təşəkkül tapdı. Silki-nümayəndəli monarxiyanın meydana gəlməsinin ilkin şərtlərindən biri feodal silklərinin formalaşması idi.

Güclənmiş kral hakimiyyəti ümumdövlət aparatını saxlamaq üçün xeyli vəsait tələb edirdi. Feodallar vəsaiti vergi formasında ödəməli idi. Lakin monarxiyanın möhkəmlənməsi feodalların öz sahibliklərində hakimiyyətini məhdudlaşdırırdı. Digər tərəfdən, kəndlilərin asılılıq formaları dəyişir və azad şəhərlər artırdı. Yaranmış şəraitdə feodallar öz siyasi nüfuz və imtiyazlarını saxlamaq üçün silk formasında birləşməli idilər. Çünki məhz bu formada birləşərək onlar vergi qaydasında dövlət xəzinəsinə daxil olan əlavə məhsulun bir hissəsini əldə etmək imkanını qazanırdılar.

Torpaqsız Conun ölümündən sonra hakimiyyətə gəlmiş varisi III Henrix (1216-1272) öz baronlarından asılı olmamaq üçün əcnəbiləri, ilk növbədə fransız zadəganlarını xidmətə cəlb edir, əvəzində isə onlara vəzifə və torpaq sahiblikləri paylayırdı. Yüksək vergilər, kral məmurlarının sui-istifadələri, kralın müvəffəqiyyətsiz xarici siyasəti baronların, eləcə də digər azad təbəqələrin qəzəb və etirazına səbəb oldu. 1258-ci ildə Oksfordda toplanmış baron şurasında silahlı baronlar kralı Oksford provizilərinin qəbuluna məcbur edərək onu özlərinə tabe etdilər. Lakin kralı özünə tabe etmiş baronlar hakimiyyəti cəngavərlərlə bölüşdürmək niyyətində deyildilər. Bu zəmində krala qarşı çıxış edən müxalif qüvvələr arasında parçalanma baş verdi. Belə olduqda, qraf Simon de Monforonun rəhbərliyi altında olan baronların bir hissəsi başa düşdü ki, kraldan mühüm güzəştlər əldə etmək üçün onlar öz qüvvələrini cəngavərlər və şəhərlilərlə birləşdirməlidirlər. Buna görə də onlar cəngavərlərlə birləşməyi üstün tutdular. Müxalifətin parçalanmasından istifadə edən kral Oksford provizilərinə əməl etməkdən imtina etdi. Bu da 1263-cü ildə kralla Simon de Monforo başda olmaqla baronlar arasında müharibəyə gətirib çıxartdı. Vətəndaş müharibəsində kral və onun tərəfdarları məğlubiyətə uğradı. Nəticədə, de

Monforo hakimiyyəti ələ keçirərək cəngavərlərin dövlət idarəçiliyində iştirak etmək tələbini həyata keçirdi. De Monforo 1265-ci ildə İngiltərə tarixində ilk dəfə olaraq silki yığıncaq - parlament çağırıldı. Silki-nümayəndəli orqana baronlar, yepiskoplar, rahiblər, habelə hər bir qraflıqdan iki cəngavər və hər bir şəhərdən iki nümayəndə dəvət olundu.

Lakin Monforonun yürütdüyü siyasət istər feodalları, istərsə də kəndliləri qane etmirdi. Kəndli hərəkatının genişlənməsi feodalları təşvişə saldı və onlar kəndlilər üzərində öz hökmranlığını saxlamaq üçün yeganə çıxış yolunu kralın ətrafında birləşməkdə gördülər. Nəticədə, Monforo zəiflədi, ordusu isə darmadağın edildi. Lakin parlamenti çağırmaq ənənəsi hələ qalmışdı. 1295-ci ildə həmin seçki qaydasında “nümunəvi parlament” çıxırıldı. Bu orqan İngiltərənin qanunverici orqanına çevrildi.

XIV əsrin ortalarında İngiltərə parlamentində iki palata - lordlar palatası (yuxarı palata) və icmalar palatası (aşağı palata) formalaşdı. Lordlar palatasında arxiyepiskoplar, yepiskoplar, rahiblər, iri baronlar, icmalar palatasında isə cəngavərlər və şəhərlilər iştirak edirdi. XV əsrdən başlayaraq lordlar palatası əsasən irsi perlərdən komplektləşdirilirdi. Onlar müxtəlif dövrlərdə hersoq, qraf və baron rütbəsi aldılar.

Cəngavərlər, qraflığın cəngavərlərindən və azad kəndlilərinə (friholderlərdən) ibarət yığıncağında seçilirdi. Yığıncaqda iştirak etmək üçün daşınmaz mülkiyyətdən əldə edilən illik gəlirin 40 şilling məbləğində əmlak senzi tələb olunurdu. Kral təlimatlarında bildirilirdi ki, parlamentə qraflıqlardan yalnız “qılınca qurşanmış cəngavərlər seçilməlidir. Bununla əlaqədar, kral I Eduardın 1278-ci il fərmanına görə mənşəyindən asılı olmayaraq var-dövləti 20 funt olan hər bir mülkədar cəngavər patenti əldə etməli idi.

Müxtəlif dövrlərdə parlamentdə 180-ə qədər şəhər təmsil olunurdu. Lakin onlardan yalnız 80-i müntəzəm surətdə öz deputatlarını göndərirdi. Hər bir şəhərin özünün ənənəvi seçki qaydası mövcud idi. Bəzən seçkilər eldormenlərin yığıncaqlarında, digər hallarda isə şəhər oliqarxiyasının iştirakı ilə keçirilirdi. Bu cür yığıncaqlarda, adətən şəhərin yuxarı təbəqələrinin nümayəndələri - şəhər merləri, eldormenlər və digər vəzifəli şəxslər parlamentə deputat seçilirdi.

Fransanın Baş ştatlarını ingilis parlamenti ilə müqayisə etdikdə onların strukturunda olan mühüm fərqi qeyd etmək lazımdır. Baş ştatların yığıncaqları silklər üzrə ayrılıqda keçirilirdi və hər bir silk bir səsə malik olduğu halda, İngiltərə parlamentində yalnız əyanlar xüsusi palataya ayrılmışdılar. Şəhərlilər və cəngavərlər isə birgə ic-

las keçirirdilər. Bu hal İngiltərənin sonrakı siyasi tarixinə mühüm təsir göstərdi. Beləliklə də, İngiltərə silki-nümayəndəli monarxiyaya çevrildi və kral hakimiyyəti parlamentlə hesablaşmağa məcbur oldu.

Ölkənin ictimai-siyasi həyatında özünəməxsus yer tutan İngiltərə parlamenti bir sıra mühüm səlahiyyətlərə malik idi.

Tədricən İngiltərə parlamentinin aşağıdakı səlahiyyətləri təşəkkül tapdı: 1) qanunlar (statutlar) vermək hüququ; 2) vergi məsələsini həll etmək hüququ; 3) yüksək vəzifəli şəxslər üzərində nəzarət hüququ; 4) bəzi hallarda məhkəmə orqanı kimi çıxış etmək hüququ əldə etdi.

XIV-XV əsrlərdə parlamentin (onun aşağı palatasının) müştərək ərizə qəbul etmək hüququ və qanunvericilik təşəbbüsü təşəkkül tapdı. İlk dəfə 1297-ci ildə parlament tərəfindən müdafiə olunan maqnatlar kraldan "Xartiyaların təsdiqinə dair və "İcazəsiz vergi qoyulmamasına dair statutu veriləməsinə müvəffəq oldular.

Beləliklə də, XIV əsrin ortalarından parlament qanun qüvvəsinə malik statut qəbul etməyə başladı. Parlamentin qanunlar qəbul etmək hüququ krala müraciət olunan müştərək ərizələr tərtib etmək hüququndan irəli gəlirdi. Həmin dövrdə kralın və parlamentin razılığı olmadan qanun qəbul edilməməsi müəyyən olundu.

Parlamentin əsas hüquqlarından biri vergiləri təsdiq etmək idi. 1340-cı il statutu parlamentin icazəsi olmadan əhalidən vasitəsiz vergi yığmağı qadağan etdi. 1362-ci il statutu isə həmin qaydanı vasitəli vergilərə də şamil etdi. XV əsrdən icmalar palatası vergi məsələlərində həlledici rol oynamağa başladı.

İngiltərə parlamenti məhkəmə sahəsində bəzi mühüm funksiyalar əldə etdi. Hələ I Eduardın dövründə kral hakimiyyəti parlamenti məhkəmə işlərinə də cəlb edirdi. XIV əsrin ortalarından başlayaraq parlamentdə məhkəmə işlərinə baxılarkən lordlar (perlər) palatasında həlledici rol maqnatlara məxsus idi. Lordlar perlər üzərində müstəsna məhkəmə hüququ əldə etmişdilər. Bütün bunlar lordlar palatasının İngiltərənin ali məhkəmə orqanına çevrilməsini şərtləndirdi.

Kralın müşavirləri və digər vəzifəli şəxslər öz vəzifələrindən sui-istifadə etdikdə, icmalar palatası ali məhkəmə orqanı kimi çıxış edən lordlar palatası qarşısında həmin şəxslər barədə ittiham irəli sürürdü. Beləliklə, XIV əsrin sonunda İngiltərə parlamenti impicment üsulu tətbiq edir. Impicment üsulu krala tətbiq edilə bilməzdi. Çünki ingilis hüququ "kral səhv edə bilməz prinsipini rəhbər tuturdu.

Ali və yerli idarəçilik orqanları. Parlamentlə yanaşı, digər

dövlət hakimiyyət orqanları da fəaliyyət göstərirdi. Bu cür orqanlardan biri kralın yaxın müşavirlərindən ibarət Kral şurası idi. Ali icra və məhkəmə hakimiyyəti bu orqanın əlində cəmləşmişdi ¹.

Silki-nümayəndəli monarxiya dövründə kral hakimiyyətini qraflıqda şərif, yüzlükdə isə onun köməkçisi bəylif təmsil edirdi. Qraflıqda yerli yığıncaqlar, şəhərdə isə müxtəlif şuralar fəaliyyət göstərirdi.

XIV əsrdən yerlərdə barışıq məhkəməsi fəaliyyət göstərirdi. Yerli zadəganlardan ibarət barışdırıcı hakimlər polis və məhkəmə səlahiyyətlərinə malik idi. Bundan əlavə, onlar bəzi digər vəzifələri (qiymətlərə, tərəzilərə və s. nəzarət) icra edirdilər. 1390-cı il statutuna görə hər bir qraflığa 8 barışdırıcı hakim təyin olunurdu. Tədrisən barışdırıcı hakimlərin əhəmiyyəti artdı. 1494-cü ildə onlar şəriflərin fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququ əldə etdilər. Barışdırıcı hakimlər hətta şərifləri məsuliyyətə cəlb edə bilirdi.

Ordu. XIII əsrin sonunda ingilis ordusunun əsasını konstabl və şəriflər vasitəsilə krala tabe olan muzdlu ordu və qraflığın yığma qoşunu təşkil edirdi.

Məhkəmə quruluşu. XIII-XIV əsrlərdə mərkəzi məhkəmə orqanlarının əhəmiyyəti artır və səlahiyyətləri genişlənirdi. Kral məhkəmələrinə Kral kürsüsü məhkəməsi (cinayət işləri üzrə), Ümumi iddia məhkəməsi (mülki işlər üzrə), mülki işlərin araşdırılması ilə məşğul olan Xəzinə məhkəməsi (Xəzinə məhkəməsində tərəflərdən biri kral hakimiyyətini təmsil edirdi) aid idi. Onlar ölkənin ali məhkəmələri sayılırdı.

İngiltərədə fəaliyyət göstərən digər məhkəmə orqanlarına misal olaraq Lord-kansler məhkəməsini, Assiza məhkəməsini, Böyük və ya ittihamçı münşifi, Kiçik münşifi, “Şahmat lövhəsi palatası məhkəməsini göstərmək olar.

Silki-nümayəndəli monarxiya dövründə Vestminster məhkəmələri yeni iqtisadi və ictimai münasibətlər zəminində yaranmış mübahisəli məsələlərin həllində müəyyən çətinliklərlə üzləşirdilər. Çünki qüvvədə olan hüquq bəzən mübahisəli məsələləri tam əhatə etmirdi. Bununla əlaqədar olaraq, Kral məhkəməsinə ünvanlanan mübahisələrin sayı getdikcə artırdı. Kralın tapşırığı ilə bu cür mübahisəli məsələlərə kansler baxırdı. Həmin işlərə baxılarkən kansler məhkəməsi “ümumi hüquq normalarını rəhbər tutmurdu və mübahisəli məsələləri “ədalət üzrə həll edirdi. Lord-kanslerin fik-

¹. - Eduardın dövründə Kral şurası daimi fəaliyyət göstərən orqan oldu. Parlamentin mövqeyi möhkəmləndikcə Kral şurasının fəaliyyəti məhdudlaşdı.

rincə, onun qərarı müvafiq iş üçün ədalətli sayılırdı. Beləliklə, XIV əsrin II yarısından “Ədalət məhkəməsinin fəaliyyəti başlandı.

Səyyar hakimlərin sədrliyi altında Assiza məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. XIII-XIV əsrlərdə səyyar hakimlər kralın şəxsi nümayəndəsində mərkəzi (vestminster) məhkəmələrin nümayəndələrinə çevrildilər. Onlar il ərzində 3-4 dəfə qraflığa gəlir və andlı iclasçıların iştirakı ilə məhkəmə işlərinə baxırdılar. XIII əsrin II yarısından torpaq iddiaları üzrə işləri araşdırmaq üçün məhkəmə yoxlamaları keçirilməyə başlandı. Bu da Assiza məhkəmələrinin formalaşmasına gətirib çıxartdı.

XIV-XV əsrlərdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində andlı iclasçıların böyük (və ya ittihamedici) və kiçik münəfisi yaradıldı. 23 üzvdən ibarət böyük münəfisi ittiham olunan şəxsi məhkəməyə verirdi. Bu mərhələdə ittihamçı dindirilir və müqəssirin məhkəmə qarşısında cavab verməsi məsələsi həll olunurdu. Münəfisin 23 üzvündən 12-nin yekdil rəyi müqəssirə qarşı ittihamçı aktın təsdiqi üçün kifayət idi.

12 andlı iclasçıdan ibarət kiçik münəfisi məhkəmə qaydasında işə baxır və şəxsin təqsirli olub-olmaması barədə verdikt çıxarırdı. Verdiktin çıxarılması üçün yekdillik tələb olunurdu.

4. MÜTLƏQ MONARXIYA

Mütləqiyyətin ilkin şərtləri. XV-XVI əsrlərdə İngiltərənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm dəyişikliklər baş verdi. Sənayenin və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı maddəyə olan ehtiyacı artırdı, kapital yığılmasını və manufakturaların emələ gəlməsini sürətləndirdi. Göstərilən amillər XV əsrin sonunda İngiltərədə mütləq monarxiyanın bərqərar olmasına və eyni zamanda burjua münasibətlərinin emələ gəlməsi və inkişafına səbəb oldu. Feodal təsərrüfat sistemi dağılmağa doğru gedirdi. Həmin dövrdə İngiltərənin iqtisadi inkişafının səciyyəvi cəhəti burada kapitalist münasibətlərinin inkişafının şəhərdən əvvəl kənddə başlanmasından ibarət idi.

Bundan əlavə, İngiltərədə mütləqiyyətin bərqərar olmasına digər mühüm amillər təsir göstərdi. Belə ki, 1348-ci ildə İngiltərədə baş vermiş taun epidemiyası nəticəsində əhalinin bir hissəsi tələf oldu. Bununla əlaqədar olaraq, işçi qüvvəsinin azalması hissə olundu və qiymətlər artdı. Mövcud şəraitdə şəhər və kənd zəhmətkeşləri əmək haqqının artırılmasını tələb etdilər. Lakin parlament bu tələbin əleyhinə çıxaraq əmək haqqının dəyişilməzliyi və məcburi əmək haqqında qanunlar qəbul etdi. Bununla bərabər, onsuz da

ağır olan vergilər 1380-ci ildə üç qat artırıldı. Bu da kəndlilərin ciddi narazılığına səbəb oldu. 1381-ci ildə isə Uot Taylerin başçılığı altında böyük kəndli üsyanı baş verdi.

İngiltərədə mütləqiyyətin bərqərar olmasına Al və Ağ qızılgül müharibələri (1455-1485) öz təsirini göstərdi. Bu daxili müharibələrdə iki qohum sülalə Lankasterlər və Yorklar taxt-tac uğrunda mübarizə aparırdılar. (Lankasterlərin gerbində al qızılgül, Yorkların isə - Gerbində Ağ qızılgül təsvir olunmuşdu). Bu müharibələrdə mütləqiyyətin əsas əleyhdarları olan köhnə ingilis aristokratiyası, demək ola ki, məhv edildi.

Mütləqiyyətin bərqərar olmasını şərtləndirən amillərdən biri də feodal aristokratiyası ilə burjuaziya arasında mübahisə oldu.

İctimai quruluş. Ağ və Al qızılgül müharibələrindən sonra taxta yeni sülalə - Tyudorlar (1485-1603-cü illər) sülaləsi gəldi. Ticarətlə bağlı iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı mənafeləri burjuaziyanın mənafelərilə yaxın olan yeni zadəganların (centrilərin) cəmiyyətdəki rolunu xeyli artırdı. (Şəhər ticarət-sənaye burjuaziyasının xeyli hissəsi və tacirlərlə ticarət əlaqələri yaratmış cəngavərlər və yeni zadəganlar-centrilər öz təsərrüfatlarını kapitalist prinsipləri əsasında qururdular) Belə ki, centrilər torpaq icarəsinin inkişafına üstünlük verirdilər. Onlara torpağı istifadə etmək üçün kopiholderlərə vermək heç də sərfəli deyildi. Çünki həmin kəndlilərin torpağın mülkiyyətçisinə verdikləri ödənişlər yerli adətlərlə müəyyən olunurdu və özbaşına artırıla bilməzdi.

Vahid milli bazarın inkişafı, habelə iqtisadi və sosial dəyişikliklərlə bağlı sinfi mübarizənin kəskinləşməsi yeni zadəganların və şəhər burjuaziyasının mərkəzi hakimiyyətin daha da güclənməsinə olan marağını şərtləndirirdi.

Centrilərə və burjuaziyaya arxalanan Tyudorlar hakimiyyətdə olduğu dövrdə itaət göstərməyən feodalları məhv edərək dövləti is-tədiyi kimi idarə edirdilər. Təsədüfi deyildir ki, ingilis mütləqiyyətinin başlanğıcı məhz XV əsrin sonuna təsadüf edir.

Kapitalist münasibətlərinin inkişafı şəraitində şəhər əhalisi sırasında təbəqələşmə güclənirdi. Tacir və ustalardan ibarət şəhərin yuxarı təbəqəsi formalaşırdı.

XV əsrin sonunda kəndlilər iki qrupa — friholder və kopiholderlərə bölünmüşdü. Friholderlər torpağın azad mülkiyyətçiləri idi. Onlar feodallar üçün mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Keçmiş təhkimli kəndlilər nəslindən olan kopiholderlər onlara verilmiş kiçik

torpaq sahələri müqabilində feodallar üçün bir sıra natural və pul mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

Kapitalizmin inkişafı kənddə də təbəqələşmə prosesini sürətləndirdi. Kəndlilər varlı fermerlərə, az torpaqlı icarədarlara və batraklara bölündülər.

Dövlət quruluşu. İngilis mütləqiyyəti bir sıra özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənirdi. Bu cür xüsusiyyətlərdən biri güclü kral hakimiyyəti ilə yanaşı parlamentin fəaliyyət göstərməsi idi. Digər xüsusiyyət ondan ibarət idi ki, əvvəlki kimi nisbətən inkişaf etmiş yerli özünüidarə qalırdı. Üçüncü səciyyəvi cəhət isə, silahlı qüvvələrin və xüsusilə ordunun azsaylı olaraq qalması idi. Deyilənlər onu göstərirdi ki, klassik fransız mütləqiyyətindən fərqli olaraq ingilis mütləqiyyəti natamam xarakter daşıyırdı.

Kral hakimiyyətinin feodallara və kilsəyə qarşı mübarizəsini yeni zadəganlar və burjuaziya müdafiə edirdi. Centrilərlə burjuaziya arasında ittifaq parlamenti gücləndirir və onun ləğv olunmasına mane olurdu.

Bu səbəbdən mütləqiyyət dövründə yerli özünüidarə fəaliyyət göstərirdi. Ordunun azsaylı və nisbətən zəif olması isə İngiltərənin ada vəziyyəti ilə izah olunurdu.

Mərkəzi hakimiyyət və idarəçilik orqanları. Mütləqiyyət dövründə mərkəzi hakimiyyət və idarəçilik orqanları Kral, Gizli şura və parlament idi.

İngiltərədə real hakimiyyət krala məxsus idi. O, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətini öz əlində cəmləşdirmişdi. Kral ölkəni Gizli şura vasitəsilə idarə edirdi.

Gizli şura yüksək vəzifəli şəxslərdən - kansler, lord xəzinədar, lord-admiral və s. ibarət idi. Şura üzvləri kral tərəfindən təyin olunur və yalnız onun qarşısında cavabdeh idilər.

1539-cu il statutu ilə taxt-tacın parlament üzərində üstünlüyü rəsmiləşdirildi, 1547-ci ildə parlamentin həmin statutu ləğv etməsinə baxmayaraq, taxt-tacın parlament üzərində üstünlüyü saxlanıldı.

Britaniya adalarının qeyri-İngilis ərazilərinin müstəmləkələşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq İngilis idarəçilik sistemi tədricən bütün Britaniyaya yayıldı. 1536-1542-ci illərdə Uels İngiltərə ilə birləşdi. 1603-cü ildə İrlandiyanın şimal-şərq əyaləti olan Olster İngiltərənin tabeliyinə keçdi. Həmin ildə Şotlandiya İngilis kralının hakimiyyəti altında İngiltərə ilə ittifaqa girdi.

Dövlət və kilsə. Kübar feodalların müəyyən dairələri və kral

hakimiyyəti kilsənin təsirini məhdudlaşdırmaqda və kilsə mülkiyyətini mənimləməkdə maraqlı idilər. Bu məqsədlə islahat keçirildi. VIII Henrixin dövründə (1529-1536) bu məsələyə dair ingilis parlamentinin bir sıra qanunları məhz bununla izah olunurdu. Həmin qanunlar kralı kilsə başçısı elan edir və ona yüksək kilsə vəzifələrinə namizədləri göstərmək hüququ verirdi. XVI əsrin sonunda qanunvericilik qaydasında yeni kilsə məzhəbinin mahiyyəti, habelə ibadət qaydası müəyyən olundu. Beləliklə, anqlıkan kilsəsinin Roma papasından asılılığı ləğv edildi.

Yüksək komissiya ali kilsə orqanı sayılırdı. Onun tərkibi dini şəxslərdən, habelə Gizli şura üzvlərindən və digər vəzifəli adamlardan ibarət idi. Yüksək komissiyanın səlahiyyətləri geniş idi. Lakin əsas vəzifə dini cinayətlərlə mübarizə aparmaq idi.

Ordu. Mütləq monarxiya bərqərar olduğu dövrdə kral VII Henrix köhnə aristokratiyanın hərbi qüdrətini sarsıdan qanun qəbul etdi. Lakin iri feodalların silahlı qüvvələri ləğv olunduqdan sonra da daimi kral ordusu yaradılmadı. Yuxarıda göstəriləni kimi, İngiltərədə ordunun az saylı olmasını onun coğrafi vəziyyətilə izah etmək olardı. Ada vəziyyəti onu müdafiə olunmaq üçün güclü dəniz donanması yaratmağa məcbur etdi.

Yerli idarəçilik. Mütləqiyyət dövründə yerli idarəçilik orqanlarının mərkəzi hakimiyyət orqanlarından asılılığı artdı. Lord leytenant vəzifəsi təsis olundu və yerli vahid kimi kilsə prixodu (təşkilatı) yaradıldı. Kral tərəfindən qraflığa təyin olunan lord-leytenant yerli yığma qoşuna başçılıq edir, bərişdırıcı hakimlərin və konsteblərin fəaliyyətinə rəhbərliyi həyata keçirirdi.

Yerli idarəçiliyin fəaliyyəti bərişdırıcı hakimlərin - yerli mülkədarların nəzarəti altında idi. Bərişdırıcı hakimlər cinayət işlərinə baxır, mübahisəli məsələləri həll edir, öz ərazisi üçün əmək haqqının miqdarını müəyyən edir və s. işlərlə məşğul olurdular. Bərişdırıcı hakimlərin rüblük sessiyaları prixod işlərinin idarə olunması ilə bağlı məsələlər üzrə ən yüksək məhkəmə instansiyası sayılırdı.

Məhkəmə sistemi. Mütləqiyyət dövründə Vestminster məhkəmələri (Kral kürsüsü məhkəməsi, ümumi iddia məhkəməsi, Xəzinə məhkəməsi), habelə Ədalət məhkəməsi, Ali admirallıq məhkəməsi fəaliyyət göstərməkdə davam edirdi. Siyasi təqiblər və mətbuatın senzurası üçün xüsusi tribunal - Ulduzlar palatası təsis olundu. Gizli şuranın bölməsi kimi fəaliyyət göstərən Ulduzlar pa-

latası kral hakimiyyətinin əleyhdarları ilə mübarizədə əsas rol oynayırdı. Ulduzlar palatası işkəncələrə geniş yer verirdi.

5. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

İngiltərə feodal dövlətinin özünəməxsus inkişafı bu ölkənin hüquq sisteminin formalaşması və inkişafına öz təsirini göstərdi. Burada vahid hüquq sisteminin formalaşmasını siyasi pərakəndəliyin olmaması və güclü mərkəzləşmiş dövlətin mövcudluğu ilə izah etmək olardı.

Britaniyada XI-XII əsrlərə qədər olan dövrdə hüququn əsas mənbəyi adət idi. Yerli məhkəmələrdə anqlosaks mənşəli müxtəlif məhkəmə adətləri geniş yayılmışdı. Tədricən yazılı adət hüququ normalarının külliyyatları - Etelberq pravdası (600-cü ilə yaxın), İne pravdası (690-cı ilə yaxın), Alfred pravdası (871-901-ci illər) və s. meydana gəldi.

İngiltərə İstilaçı Vilhelm tərəfindən istila edildikdən sonra da qədim anqlosaks adətləri tətbiq olundu. İstiladan sonrakı dövrdə İngiltərədə vahid hüququn təşəkkül tapması kralların mərkəzləşmə siyasətilə bağlı idi. Qeyd olunduğu kimi, kral II Henrixin məhkəmə islahatları kral məhkəmələrinin yurisdiksiyasını genişləndirdi. İslahat nəticəsində səyyar hakimlər vasitəsilə yerli idarəçilik və ədalət mühakiməsi üzərində kral hakimiyyətinin nəzarəti müəyyən olundu.

Kral məhkəmələrinin fəaliyyəti ümumi hüququn yayılmasına kömək etdi. Səyyar hakimlər yerlərdə məhkəmə işlərinə baxarkən kralların qanunvericilik aktları ilə yanaşı, yerli adətləri və yerli məhkəmələrin təcrübəsini də rəhbər tuturdular. İngiltərənin ali məhkəmələrinin iqamətgahı olan Vestminsterə qayıdarkən həmin adətlərin ümumiləşdirilməsi nəticəsində ümumi hüquq normaları formalaşdı. Beləliklə, anqlosaks məhkəmə adətləri, yerli məhkəmələrin təcrübəsi əsasında ölkə miqyasında tətbiq olunan ümumi hüquq təşəkkül tapdı. Əlbəttə, bu cür adətlər kral qanunlarına uyğun gəlməli idi.

XIII əsrdən başlayaraq Vestminster məhkəmələrinin qərarları məhkəmə protokolları külliyyatında, "mübahisə kağızlarında qeyd olunaraq "ümumi hüququn mənbəyinə çevrildi. Beləliklə, XIII əsrin ortalarından XVI əsrin ortalarına qədər "İlliklərdə dərc olunmuş mühüm məhkəmə qərarları qanun kimi məcburi qüvvəyə malik olaraq "ümumi hüququn mənbəyi sayılırdı. Bununla əlaqədar olaraq, "ümumi hüququn əsas prinsiplərindən və hüququn mənbələrindən biri - məhkəmə presedenti təşəkkül tapdı: "mübahisə kağızlarında qeyd olunmuş yuxarı məhkəmənin qərarı həmin məhkəmə

və ya aşağı məhkəmə tərəfindən oxşar işə baxılarkən məcburi sayılırdı.

“Ümumi hüquq normaları torpaq mülkiyyəti ilə bağlı mübahisəli məsələləri, prosessual hüququ tənzimləyir, mühüm cinayət işlərinə baxmağı nəzərdə tuturdu. Vestminster məhkəmələrinin qərarları ingilis cinayət hüququnun əsas prinsiplərinin işlənilməsi üçün hazırlanmasında aparıcı rol oynadı.

“Ümumi hüququn inkişafına kanslerin verdiyi ifadələrdən ibarət və müəyyən nümunələr üzrə tərtib olunmuş əmr-göstərişlər də böyük təsir göstərdi. Bu cür əmr-göstəriş kral məhkəməsində iddia qaldırmış tərəfə kral nümayəndəsi sayılan kansler tərəfindən verilirdi.

Kral məhkəmələrində yalnız azad adamların işlərinə baxılırdı. İddiaçıya müəyyən rüsum ödənildikdən sonra əmr-göstəriş verilirdi. Həmin əmr əsasında şəriif cavabdehə təsir etməli idi. Belə hesab edilirdi ki, əgər əmr verilibdirsə, deməli, iddia əsaslıdır və qanunauyğundur.

Məhkəmədə cavabdehin əmr-sərəncamı (kral göstərişini) icra etməməsilə bağlı işə baxılırdı. İlk vaxtlar hər bir konkret iş üzrə əmr verilirdi. Sonralar isə nümunəvi göstərişlər hazırlandı və onların sayı getdikcə artdı.

“Hüquq barədə əmr xüsusi mülkiyyətin özgənə qeyri-hüquqi sahibliyindən alınması ilə, “borc barədə əmr iddiaçının borcu qaytarmaq tələbi və s. ilə bağlı idi.

Əmr-göstəriş əsasında işə baxan məhkəmə əmrə əməl etməli və onun mahiyyətindən kənara çıxmamalı idi. Bu da ümumi hüquq formalizmiyyətinə gətirib çıxarırdı.

Lakin cəmiyyət inkişaf etdikcə əmr-göstərişlərin dövrün tələblərinə cavab vermədiyi hiss olunurdu. Artıq XV əsrdə Vestminster məhkəmələri əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı yeni iqtisadi münasibətlər (kapitalist münasibətlərinin inkişafı) zəminində yaranan mübahisələri həll edərkən çətinliklərlə üzləşməli olurdular. Çünki ümumi hüquq normaları yeni ictimai münasibətləri nəzərdə tutmadığı üçün onları tənzimləmirdi.

Bununla əlaqədar olaraq, ümumi hüquq məhkəmələrində pozulmuş hüququ müdafiə edə bilməyən iddiaçılar “mərhəmət və ədalət axtarmaq üçün şikayətlə Kral məhkəməsinə müraciət etməli olurdular.

Əvvəlcə kralın tapşırığı ilə kansler müstəsna hal kimi Vestminster məhkəmələrinin qərarlarından verilmiş şikayətlərə baxırdı. Sonralar isə Lord-kansler məhkəməsinin fəaliyyəti genişləndirildi.

O, artıq kralın tapşırığı ilə müstəsna hal kimi deyil, ümumi qaydada birinci və sonuncu instansiyada məhkəmə işinə baxırdı.

Lord-kansler ümumi hüquq, Roma hüququ və ya kanonik hüquq normalarından istifadə edərək “Həmin hal üçün ədalətli saydığı qərarı qəbul edirdi. Buna görə lord-kansler məhkəməsi “ədalət məhkəməsi adlandı.

Beləliklə, XIV əsrdən başlayaraq “ədalət məhkəməsi formalaşır, ədalət hüququ meydana gəlir və ingilis hüququnun mühüm mənbəyinə çevrilirdi.

Ədalət hüququ sayəsində hökmün naturada icrası, hipoteka, etibar edilmiş mülkiyyət və s. kimi yeni institutların müdafiəsi məhkəmə qaydasında təmin olunurdu. Məsələn, ədalət hüququ məhkəməsi kontragenti onun öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi icra etməyə məcbur edə bilməzdi. Lakin ədalət məhkəməsinə müraciət edən iddiaçı müqavilənin şərtlərinin məcburi qaydada icra olunması barədə göstəriş əldə edə bilirdi. Bu da burjua öhdəlik hüququnun əsas prinsiplərindən olan müqavilənin məcburi icrası prinsipinin bərqərar olması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Göründüyü kimi, “ədalət hüququ inkişaf etməkdə olan ticarət dövrünün tələblərinə daha uyğun idi.

XV əsrdən başlayaraq “ümumi hüquq və “ədalət məhkəmələri arasında fikir ayrılığı müşahidə olundu və ziddiyyətlər getdikcə dərinləşdi. Bu rəqabət ümumi hüququn formalizmdən uzaqlaşmasına öz müsbət təsirini göstərdi. Məsələn, əvvəlki dövrdən fərqli olaraq “ümumi hüquq məhkəmələri kopiholderlərin iddialarını öz icratına qəbul edir və torpaq sahibliyinin yeni kapitalist formalarını tənzimləyirdi.

XIV əsrdə qanunvericilik - hüququn əsas mənbələrindən birinə çevrildi. İlk dövrdə qanunvericiliyə kral xartiyaları, qərarlar, assizalar və ordonanslar aid idi. Həmin əsrin ortalarından başlayaraq parlamentin verdiyi statutlar qanun qüvvəsinə malik idi. Kral hökuməti tərəfindən verilən ordonanslar bu statutların qanunverici müddəalarını inkişaf etdirməli idi. Lakin hökumət bu prinsipi pozaraq parlamentin iclasları arasındakı dövrlərdə qanunvericilik fəaliyyətini ləğv edə bilərdi.

Dövlətin mərkəzləşməsi və güclü kral hakimiyyəti feodal hüququnun unifikasiyasını və dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik fəaliyyətinin güclənməsini tələb edirdi.

I Eduardın hakimiyyəti dövründə bu meyl daha da gücləndi. Onun fəaliyyəti “ümumi hüquqda olan boşluqların aradan qaldırılmasına, feodalların immunitet hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına yönəlmişdi. I Eduardın statutları sırasında ingilis feodal hüququnun

sistemləşdirilməsinə, “ümumi hüquq normaları arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına aid 1275 və 1285-ci illər Vestminster statutları mühüm yer tutur.

İngilis feodal hüququnun mənbələrinə görkəmli hüquqşünasların elmi əsərlərini də aid etmək olar. Bu cür əsərlər sırasında məşhur hüquqşünas Braktonun “İngiltərənin qanun və adətlərinə dair elmi əsərini, “Braktonun qeyd dəftərçəsini (XIII əsr) və s. göstərmək olar. Məşhur ingilis hüquqşünası Qlenvil öz elmi əsərində məhkəmə əmrlərindən bəhs edir. Bu cür əmrlər XII əsrdə kral yurisdiksiyasının xarakteri barədə təsəvvür yaradır, Kral məhkəmələrinin ümumi hüququn formalaşmasına və praktiki tətbiqinə göstərdiyi təsirdən bəhs edirdi.

Mülkiyyət hüququ. İngilis feodal hüququ torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu təsbit edirdi. Torpaq üzərində mülkiyyət hüququ müqavilə, vərəsəlik, bağışlama və müddət sahibliyi vasitələri ilə əldə edilirdi.

İngiltərədə kral - torpağın baş mülkiyyətçisi sayılırdı. O, torpaq sahibliyini “baş sahib olan lordlara verirdi. İngilis hüququnda substitusiya (yeni sahib öz sələfinin vəzifələrini öhdəsinə götürürdü), 1290-cı ilə qədər isə subinfeodasiya (torpağın bir hissəsini sahiblik qaydasında öz vassalına vermə) mövcud idi. Lakin istər substitusiya, istərsə də subinfeodasiya yalnız senyorun razılığı ilə mümkün idi. 1290-cı il Vestminster statutu substitusiyanı qüvvədə saxladı, lakin subinfeodasiyanı qadağan etdi. Statutun ikinci maddəsinə görə, hər bir yeni alıcı “baş lordun vassalı olaraq qalırdı.

İngilis mülkiyyət hüququna - özünün hüquqi rejiminə, sərəncam vermə hüququna görə fərqlənən azad torpaq sahibliyinin üç növü məlum idi. Birincisi, sahibin vərəsələrinə keçən bağışlanmış torpaqlar. 1290-cı il qanunvericiliyinə görə yalnız vərəsəsiz əmlak senyora qaytarılırdı. İkincisi, toxunulmaz torpaqlar. Bu növ torpağın sahibləri öz malikanələrinə sərəncam verə bilməzdilər. Toxunulmaz torpaqlar aşağı enən xətt üzrə qohumlara, adətən böyük oğula keçirdi. XIII əsrin Vestminster statutları mayoratu rəsmiləşdirdi. Bu cür torpaqları vəsiyyət etmək qadağan idi. Üçüncüsü, şərti ömürlük torpaq sahibliyi. Bu halda vassal öldükdən sonra sahiblik senyora qaytarılırdı.

XIV əsrdən başlayaraq ingilis hüququnda etibar edilmiş mülkiyyət adlı hüquq institutu formalaşır və inkişaf edir. Etibar edilmiş mülkiyyətin məğzi ondan ibarət idi ki, mülkiyyətçi müəyyən şərtlər əsasında daşınmaz əmlakı başqa şəxsin sahibliyinə və istifadəsinə verirdi, yeni sahib isə həmin torpaqdan mülkiyyətçinin mənə-

feyinə uyğun şəkildə insafla istifadə edirdi. Etibar edilmiş mülkiyyətdən hərbi yürüşlər zamanı istifadə olunurdu. Cəngavərlər yürüşlərə gedərkən öz torpaq sahibliyini etibarlı şəxslərə verirdi. Onlar həmin torpaqdan cəngavərin ailəsinin mənafeyinə uyğun şəkildə istifadə etməli idi.

Kəndli nadelinin hüquqi vəziyyəti. XIV əsrdən kəndlilərin şəxsi asılılıqdan azad olması və natural mükəlləfiyyətlərin pul rentası ilə əvəz edilməsi prosesi başlandı. Bunun nəticəsində kəndli torpaq sahibliyinin yeni forması olan kopihold meydana gəldi. Kopihold - irsi kəndli torpaq sahibliyi idi. Kopiholderlər şəxsən azad sayılırdı. Lakin feodal malikanəsinin (manorun) adətləri əsasında torpaq mülkiyyətçisinin xeyrinə müəyyən mükəlləfiyyətlər icra etməli idi. Kopiholder Kral məhkəməsində öz lorduna qarşı iddia qaldıra bilərdi.

Azad torpaq mülkiyyətçiləri olan friholderlərin vəziyyəti kopiholderlərin vəziyyətindən yaxşı idi. Friholda azad sərəncam verilə bilərdi.

Öhdəlik hüququ. Öhdəliyin iki növü: müqavilələr və deliktlər - zərərvermədən irəli gələn öhdəliklər mövcud idi. Müqavilələrin bağlanması forması baxımından iki qrupu: müəyyən olunmuş qaydalara əməl etməklə bağlanan formal müqavilələr və qeyri-formal (sadə) müqavilələr məlum idi. XV əsrə qədər "ümumi hüquq yalnız formal müqavilələri müdafiə edirdi. Çünki "ümumi hüquq müəyyən növ müqavilələrə uyğun gəlməyən sazişləri sözün əsl mənasında müqavilə hesab etmirdi.

Deliktlərdən (hüquq pozmalardan) irəli gələn öhdəliklər dedikdə, şəxsin daşınar və ya daşınmaz əmlakına vurulmuş zərəri ödəmək başa düşülürdü. Bu cür halda zərəri çəkmiş kralın əmri əsasında iddia hüququ əldə edərək "ümumi hüquq məhkəmələrinə müraciət edirdi. "Ümumi hüquq əsasında yalnız vurulmuş zərəri ödəmək üçün icazə verilirdi. Lakin öhdəliyi real surətdə yerinə yetirməyə məcbur etmək mümkün deyildi. "Ədalət hüququ isə bu məsələdə zərəri çəkmişin mənafeyini nəzərə alırdı. Kansler məhkəməsi müqavilədə göstərilən bütün müddəaları icra etməyə məcbur edə bilərdi.

Ailə və nikah hüququ. Əmlak münasibətləri istisna olmaqla, nikahın bağlanması və pozulması, ər-arvad arasında şəxsi münasibətlər kanonik hüquqla tənzimlənirdi. Onlar arasında əmlak münasibətlərini isə "ümumi hüquq müəyyən edirdi.

Arvadın gətirdiyi cehiz ərin sərəncamına keçirdi. Arvad öldükdən sonra onun övladı qaldıqda ər arvadın daşınmaz əmlakının sahibi olmaqla ondan istifadə edə bilərdi. Onların övladı olmadıqda isə, dünyasını dəyişmiş arvaddan sonra onun daşınmaz əmlakı atasına və ya atasının vərəsələrinə qaytarılırdı.

Arvadın fəaliyyət qabiliyyəti məhdud idi. Ərin razılığı olmadan o, müqavilə bağlaya, əmlaka sərəncam verə və vəsiyyət edə bilməzdi.

Vərəsəlik hüququ. Qanun üzrə vərəsəlik geniş yayılmışdı. Əvvəllər vassal öldükdən sonra torpaq sahiblikləri senyora qaytarılırdı. Lakin XII əsrdən başlayaraq bu cür sahibliklər vərəsələrin rəlyef-irsisi rüsum ödəmək şərtilə onlara irsən keçirdi. Artıq XII əsrin sonunda mayorat bərqərar olur: feodal sahiblikləri - torpaq şəxsin vərəsə hesab olunan böyük oğluna keçirdi. Daşınar miras əmlak üç hissəyə bölünürdü: üçdə biri arvada və uşaqlara, qalan üçdə biri isə kilsəyə ("ölünün payı) verilirdi. Arvadın cehiz halında gətirdiyi əmlak da özünə çatırdı. Daşınar əmlakla bağlı vəsiyyət üzrə vərəsəlik məsələlərini kilsə tənzimləyirdi.

Cinayət hüququ. Qədim anqlosaks adətlərində nəzərdə tutulan cinayət və cəzaya aid normalar İngiltərədə uzun müddət qüvvədə olmuşdur. Cinayət dedikdə, zərərin kimə (krala və ya fərdi şəxslərə) vurulmasından asılı olmayaraq, krala sədaqəti pozma başa düşülürdü. Talion, qanundan kənar elan etmə, cərimə — üstünlük təşkil edən cəza növlərindən idi. Qan intiqamı geniş yayılmışdı.

Kral II Henrixin 1176-cı il tarixli Nortqempton assızası cinayət hüququnda mühüm dəyişikliklər etdi. Assızaya görə cinayətlərin iki növü: kral hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər və fərdi şəxslər əleyhinə olan cinayətlər müəyyən olundu. Krala sədaqət andı içməkdən imtina edən şəxslər kralın düşməni sayılırdı. Ağır cinayətlərə məxfi adam öldürmə, soyğunçuluq, quldurluq, saxta pul düzəltmə, yangın törətmə və s. aid idi.

XIII əsrdən başlayaraq ingilis feodal hüququnda cinayətlərin ağırlığından asılı olaraq onların üç qrupu: trizn (xəyanət), feloniya (ağır cinayət) və misdiminor (xəta) formalaşdı.

İlk zamanlar "feloniya dedikdə, vassalın senyor üçün olan vəzifələrini icra etməmə, vassalı senyorun ona verdiyi feoddan məhrum etmə ilə nəticələnən senyora itaətsizlik etmə başa düşülürdü. Lakin sonralar feloniya qrupuna kralın şəxsiyyəti əleyhinə olan cinayətlər, adam öldürmə, yangın törətmə, zorlama, quldurluq və s.

kimi ağır cinayətlər aid edilirdi. Feloniyaya görə tətbiq olunan ən yüksək cəza növü ölüm cəzası idi.

XIV əsrdə feloniyadan trizn ayrılır. 1352-ci il statutu dövlət xəyanətinin iki növünü: “böyük xəyanəti və “kiçik xəyanəti müəyyən etdi. Həmin statuta görə “böyük xəyanətə (dövlət xəyanətinə) kralı, kraliçanı, onların böyük oğlunu və varisini öldürmə, kraliçanı, kralın subay qızını və ya böyük oğlunun və varisinin arvadını zorlama, krala qarşı üsyan etmə, kral möhürünü düzəltmə, kansleri, xəzinədarı və ya kral hakimini öldürmə və bəzi digər əməllər aid idi.

“Kiçik xəyanəti nökrin öz ağasını öldürməsi, arvadın öz ərini öldürməsi, dini şəxs tərəfindən yuxarı prelatın öldürülməsi təşkil edirdi.

Xəyanətə görə amansız formalarda həyata keçirilən ölüm cəzası verildirdi. Bu cəza əmlakın müsadirə olunması ilə müşayiət olunurdu.

“Misdiminor anlayışına kral hakimiyyətinin mənafeyinə toxunmayan az əhəmiyyətli cinayətlər (saxtakarlıq, yalan məlumat vermə) aid idi. Bu qrup cinayətlərə görə ölüm cəzası tətbiq olunmurdu.

Cəzanın əsas məqsədi hədə-qorxu idi. Təsadüfi deyildir ki, ölüm cəzası əzablı və amansız formada (yandırma, hissələrə parçalanma, şaqqalama və s.) həyata keçirilirdi. Cismani cəzalardan geniş istifadə olunurdu.

Qanlı qanunvericilik. Mütləqiyyət dövründə İngiltərədə qanlı qanunvericilik inkişaf etdi. XVI əsrin bir sıra qanunları - 1530, 1536, 1547, 1572, 1597-ci illər statutları avaralığa və dilənçiliyə görə ölüm cəzası müəyyən etdi. Avaraların kölə halına salınmasına icazə verdi. Qanun bu kateqoriya cinayətkarlar üçün qamçılama və damğalama kimi alçaldıcı cismani cəzalar nəzərdə tuturdu.

Proses. İngiltərədə proses çəkişmə xarakteri daşıyırdı. Etiraf, şahid ifadələri, and içmə, ordaliya (məhkəmə döyüşü də daxil olmaqla ordaliya artıq XIII əsrdə ləğv olundu) əsas sübut növü sayılırdı. Vilhelmin istilasından sonra məhkəmə döyüşü bunlara əlavə olundu. Başqa ölkələrdən fərqli olaraq, ingilis prosesində müqəssirdən (şübhəli şəxsdən) özünün təqsirsiz olduğu barədə sübutlar təqdim etmək tələb olunmurdu. Bu, ittihamçının vəzifəsi idi.

İttiham aktı üzrə təqib dörd mərhələdən: həbs, məhkəməyə vermə, məhkəmə araşdırması və hökmün çıxarılması mərhələlərindən ibarət idi. Müqəssirə ittiham hökmünün surəti ilə tanış olmaq

imkanı verilmirdi. İttiham olunan cinayət barədə ona məhkəmə istintaqı zamanı məlum olurdu.

İngilis prosesinin özünəməxsus cəhətlərindən biri burada ibtidai istintaq mərhələsinin inkişaf etməməsi idi. İbtidai istintaq hərəkətləri vəkilin köməyinə arxalanan iddia qaldıran şəxs tərəfindən keçirilirdi. Müsbət cəhət isə müqəssirin taleyinin andlı iclasçılar tərəfindən həll edilməsi idi.

Andlılar məhkəməsinin əsası hələ XI əsrdə II Henrixin məhkəmə islahatları ilə qoyulmuşdu. Andlılar faktın şahidi sayılırdı. Mülki işlərdə iddia şahidlərin köməyi ilə sübut olunurdu. Cinayət işlərində isə 12 andlı (cəngavər) and içməklə səyyar hakimlərə həmin ərazidə cinayət işlə bağlı faktiki hallar barədə məlumat verirdi. Onların yekdil ifadəsi işi həll edirdi. Fikir ayrılığı yarandıqda isə onların yerinə 12 yeni andlı seçilirdi. Lakin tədricən özünüburaxma qaydası ləğv olundu. Bu isə o demək idi ki, cinayət işlərində andlılar hər bir halda ya bəraətedici, ya da ittihamedic qərar qəbul etməli idilər. Mülki işlərə gəldikdə isə, verdikt qəbul olunurdu. Beləliklə də, andlılar hakimlərə çevrilirdi.

XIII-XIV əsrlərdə andlılar məhkəməsi formalaşdı və onun iki növü: 23 nəfərdən ibarət “böyük münisif və 12 nəfərdən ibarət “kiçik münisif müəyyən olundu. Məhkəməyə vermə səlahiyyətini həyata keçirən “böyük münisif müqəssirin məhkəməyə verilməsi məsələsini həll edirdi. İttiham təsdiq olunardısa, iş “kiçik münisifin baxılmasına göndərilirdi. “Kiçik münisif məhkəməyə təqdim olunan sübutları qiymətləndirərək müqəssirin təqsirli və ya təqsirsiz olduğu barədə yekdil verdikt (qərar) qəbul etməli idi. İşə baxılarkən məhkəmə çəkişmə formasında keçirdi: ittihamçı müqəssirin təqsirini göstərən sübutlar, digər tərəf isə özünü müdafiə edən sübutlar təqdim edirdi.

Andlılar tərəfindən verdikt çıxarıldıqdan sonra hakim hökm çıxarır və ya qərar qəbul edirdi.

Məhkəmə qərarlarından şikayət etməyə icazə verilmirdi. Lakin protokol tərtib olunarkən diqqətsizliyə yol verildisə, səhvə dair iddia qaldırılabilir.

Fövqəladə məhkəmələr olan Yüksək komissiyada, “Ulduzlar palatasında mühakimə üsulu işgəncədən istifadə etməklə inkvizisiya xarakteri daşıyırdı. İşgəncənin əsas məqsədi etiraf əldə etmək idi. Çünki etiraf “sübutların şahı sayılırdı. İngiltərədə işgəncənin formal cəhətdən qadağan olunmasına baxmayaraq, burjua inqilabına qədər ondan istifadə olunurdu.

XX FƏSİL

RUSIYA DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. QƏDİM KİYEV - RUS DÖVLƏTİ. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ.

Slavyanlar cənubda Karpat dağlarından başlamış Baltik dənizinə qədər və qərbdə Elba çayından Oka çayına qədər olan geniş ərazidə yaşayırdılar. Eramızın VI əsrindən etibarən slavyanlar Şərqə, Şimala və Qərbə doğru yayıldılar. Beləliklə, VII əsrin I yarısında bu proses daha da gücləndi və qərb, cənub və şərq slavyanları meydana gəldi.

Şərq slavyanlarında mövcud olan ibtidai həyat tərzi onların nisbətən ləng inkişafı və ictimai tərkibinin sadəliyi ilə səciyyələnirdi.

VI əsrdən etibarən məhsuldar qüvvələrin güclü inkişafı ilə əlaqədar olaraq əmlak bərabərsizliyi və ilk sinfi cəmiyyət meydana gəldi. Slavyanlarda ilk sinfi münasibətlər quldarlıq formasında yaranmışdı. O, VIII-IX əsrlərə qədər davam etdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra xalqlarda (keltlər, almanlar, ingilislər və s.) olduğu kimi, slavyanlarda da quldarlıq münasibətləri formasiya səviyyəsinə çata bilmədi. Yeni yaranmış sinfli cəmiyyətin ilk forması feodal istehsal üsulu oldu.

Bu özünəməxsusluq şərq slavyanlarının konkret ictimai - iqtisadi inkişaf şəraiti və xarici amillərlə əlaqədar idi. Sənətkarlığın inkişaf səviyyəsi qul əməyinin geniş miqyasda tətbiqi ilə bir yerə sığmırdı. Xarici amil isə ondan ibarət idi ki, VIII və IX əsrin əvvəllərində quldarlıq ictimai-iqtisadi formasiyasının dövrü çoxdan keçib getmişdi. Buna görə də şərq slavyanlarında quldarlıq yox, feodal münasibətləri inkişaf etməyə başladı.

Şərq slavyanlarında qonşu icması çox güclü və möhkəm idi. Bu da icma quruluşunun dağılmasını ləngidirdi. Bir də slavyanların özünəməxsus coğrafi şəraiti quldarlıq təsərrüfatının inkişafına imkan vermirdi. Buna görə də şərq slavyanları quldarlıq ictimai-iqtisadi formasiyasını keçmədən qəbilə quruluşundan birbaşa feodalizm quruluşuna keçdilər.

Qədim Kiyev-Rus dövlətinin yaranması bir sıra ilkin daxili və xarici şərtlərlə əlaqədar idi. Daxili ilkin şərt yeni bazisin təşəkkülü və bunun da nəticəsində antaqonist siniflərin əmələ gəlməsidir. IX əsrdən etibarən qədim rus torpaqlarında feodal quruluşu bərqərar

oldu. Feodal torpaq sahibliyinin yaranması nəticəsində iki antaqonist sinif-hakim feodal sinfi və feodaldan asılı kəndli sinfi əmələ gəldi.

Qədim Kiyev-Rus dövlətinin əmələ gəlməsinin xarici ilkin şərti isə feodal əyanlarının sinfi mənafelərinin müdafiəsi, onların öz torpaq sahələrini genişləndirmək və yeni ərazilər tutmaq cəhdi ilə bağlı idi.

Rəvayətə görə, guya Qədim Kiyev-Rus dövlətini varyaq knyazları yaratmışlar. XVIII əsrdə Rusiya akademiyasına dəvət olunmuş alman alimləri Bayer və Miller, bir qədər sonra isə Şletser Rus dövlətinin mənşəyi barədə Norman nəzəriyyəsini irəli sürdülər. Bu təlimə görə, guya Rus dövlətini varyaqlar (normanlar) yaratmışlar. Bu nəzəriyyəyə görə, ruslar özləri dövlətlərini yaratmağa qadir olmamış, buna görə də xaricilərə müraciət etmişlər. Əslində dövlətin əmələ gəlməsi çox uzun müddətli bir prosesdir. İbtidai icma münasibətlərinin pozulması və sinifli cəmiyyətin tədricən meydana gəlməsi prosesidir. Əslində dövlətin əmələ gəlməsi cəmiyyətin daxili inkişafının nəticəsidir.

IX əsrin axırlarında ayrı-ayrı rus knyazlıqları vahid bir dövlətdə - qədim Kiyev-Rus dövlətində birləşdilər. Bunun ilkin şərtləri aşağıdakılar idi: vahid bir dildə danışan xalqın etnik birliyi; köçərilər və Bizans imperiyası ilə mübarizədə öz qüvvələrini birləşdirmək; Qədim Rus knyazlıqlarının "varyaqlardan yunanlara qədər olan yolda iqtisadi mənafeləri; Rus knyazları bütün bu yol boyunca öz əlaqələrini yaratmaq istəyirdilər; bir sıra şimal və Baltıqyanı xalqlarının ruslarla birgə xarici düşmənlərlə mübarizə aparmaq arzusu.

Xalq kütlələri köçərilərdən müdafiə olunmaq və yerli knyazlar arasında müharibələrdən xilas olma yolunu birləşmədə gördü. Nisbətən asan və tez birləşmə bununla əlaqədar idi. 882-ci ildə Novqorod knyazı Oleq Kiyevə yürüş edib onu və bir sıra digər şərqləslavyan knyazlıqlarını özünə tabe etdi. Qədim Kiyev-Rus dövləti o dövrdə Avropada ən güclü dövlətlərdən biri oldu. Oleq hətta 907-ci ildə Bizans üzərinə yürüş etməyə təşəbbüs göstərdi. Bizans üzərinə hücum Oleqin davamçıları olan İqor, Olqa və Svyatoslav dövründə də davam etdi. Bunun nəticəsində iki dövlət arasında ticarət və siyasi münasibətləri nizama salan rus-bizans müqavilələri bağlandı.

Qədim Kiyev-Rus dövlətində feodal münasibətləri və dövlətinin əmələ gəlməsi və möhkəmlənməsi müxtəlif tayfa dinləri və bütperəstlik ayinləri əvəzinə vahid bir din - dövlət dini qəbul olunmasını tələb edirdi. Bu, 988-ci ildə baş verdi. Həmin ildə knyaz Vladimir və onun drujinası xristianlığı qəbul etdi. Xristianlığın qə-

bul edilməsi qədim Kiyev-Rus dövlətinin tarixində çox böyük əhəmiyyətə malik bir hadisə oldu.

İctimai quruluş. Qədim Rus dövlətində feodal istehsal münasibətlərinin inkişafı və istehsal üsulunun müəyyən edilməsi ilə əlaqədar olaraq iki sinif əmələ gəldi: feodallar və feodallardan asılı olan kəndlilər.

Feodal sinfi əsasən Kiyevdən asılı hala salınmış yerli knyaz, boyar və həmçinin, Kiyev knyazlarının drujinaçılarında yarandı. Onlar öz qonşularının torpaqlarını zəbt edən və torpaq sahiblərini işçi qüvvəsinə çevirən icmaçılar, knyazlar və onların drujinaçıları, həm də şəhər adamlarından əmələ gəlmişdi.

Kiyev knyazının özü ən iri feodal idi. Onun arxalandığı drujinaçılar da tədricən torpaq sahiblərinə çevrildilər. Feodallaşma prosesində bütün iri torpaq sahibləri vahid bir sinif kimi birləşdi. Beləliklə, xüsusi üstünlüklərə malik olan boyarlar əmələ gəldi. Boyarlar knyazların xidmətində olan əyanlar idi. Onlar knyazın xidmətçisi olmaqla bərabər, özlərinin drujinasına və müstəqil təsərrüfatlarına malik idi. Drujinanın dağılması ilə onlar saraydan çıxıb gedir və təsərrüfat müstəqilliyi əldə edirdi.

Feodallar sinfinin yuxarı təbəqəsini təşkil edən boyarlar bir sıra üstünlük hüququna malik idilər. Onlar geniş torpaq sahəsinə malik olmaqla orada yaşayan əhali üzərində məhkəmə hakimiyyətini və idarəçiliyi həyata keçirirdi. Boyarlar vərəsəlik sahəsində də üstünlük hüququndan istifadə edirdi. Onların oğlan övladları ilə bərabər qız övladları da atalarının əmlakına vərəsə sayılırdı. Rusiyada feodal sinfinin əmələ gəlməsi və formalaşması prosesi təqribən XII əsrdə başa çatdı. Böyük knyaz, yerli knyazlar, boyarlar, azad xidmətçilər və başqalarından ibarət ictimai nərdivanın müxtəlif pillələrində duran feodalların müxtəlif qrupları yaranır.

Ruhanilər. Qədim Kiyev-Rus dövlətində xristianlığın qəbulundan sonra ruhani və kilsə torpaq sahibliyi əmələ gəldi. Lakin Ali kilsə xristianlığını Bizans ruhaniləri, daha doğrusu, yunan kilsə təşkilatları öz əllərinə aldılar. Yalnız Ağıllı Yaroslavin dövründə Qədim Rus dövlətində mitropolit mənşə etibarilə rus oldu. Ruhanilər öz nüfuzlarından istifadə edərək, mənafelərini müdafiə etmək naminə siyasi işlərə çox fəal surətdə müdaxilə etdilər. Onlar knyaz hakimiyyətinin allah tərəfindən yaradıldığını təbliğ edirdilər.

Feodallar sinfinin xüsusi qrupunu təşkil edən ruhanilər üstünlük hüququna malik idi. Onlar knyaz məhkəməsinə deyil, kilsə məhkəməsinə tabe idilər. Feodalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Qədim

Rus dövlətində ruhanilərə immunitet qramotaları verilməyə başladı. Həmin ruhanilər müxtəlif vergi və töycülərdən azad edildi.

Tacirlər və sənətkarlar da ümumi xalq kütlələrindən ayrılmışdılar. Qədim rus cəmiyyətində tacirlərin mənafeyinə xüsusi fikir verilirdi. Rus pravdasının bir neçə maddəsi tacirlərə həsr edilmişdi. Onlar nəinki ticarətlə, hətta beynəlxalq münasibətlərlə məşğul olurdular. Bunları sənətkarlar barədə də demək olardı. Onlar boyarlardan sonra şəhər əhalisinin yuxarı təbəqəsini təşkil edirdilər.

Feodaldan asılı əhali kütləsi müxtəlif idi. Onlar özlərinin iqtisadi və hüquqi vəziyyətinə görə biri-birindən fərqlənirdi. Onlardan biri **smerdlər** idi. Əvvəllər bütün əhali smerd adlanırdı. Sonralar təbəqələşmə gedən zaman icmaçı kəndlilər smerdlər adlandırıldı və onlar əhalinin əksəriyyətini təşkil etdilər.

Smerdlərin öz təsərrüfatı, atı və avadanlığı var idi. Lakin smerdlərin bir hissəsi var-yoxdan çıxaraq yoxsullaşır və feodal əsarətinə düşürdü. Bu cür smerdlərə **zakuplar** deyilirdi. Feodaldan asılı olan kəndlilər arasında zakuplar xüsusi yer tuturdular. Zakup institutunun əsasını borc iltizamı — öhdəliyi təşkil edirdi. Smerd müqavilə ilə feodaldan borc götürür və onu vaxtında qaytara bilmədiyi təqdirdə onun əsarəti altına düşürdü. O, borcu ödədikdə istədiyi zaman ağasının yanından çıxıb gedə bilirdi. Ryadoviçlərin vəziyyəti də belə idi.

Rus pravdası dövründə icmaçı smerdlər hələlik feodaldan asılı hala düşməmişdilər. Onlar yalnız feodala töycü verirdi. O zaman iki qrup smerd mövcud idi. Birinci qrupa feodala vergi verən, amma şəxsən azad smerdlər, ikinci qrupa isə ayrı-ayrı feodallardan asılı olan smerdlər aid idi. Bunlar “smerdlərdən olan **xoloplar**” idi.

Özünün ictimai vəziyyəti etibarlı ilə zakupa ən yaxın olan vdaçlar idi. Onlar yoxsul, müflisləşmiş smerdlər idi. Belə ehtimal olunur ki, vdaçlar faizlə borc götürüb və müəyyən müddətdə işləyib onu ödəməli idi. Rus pravdasında asılı adamlar arasında **izqoy-ların** da adı çəkilir. İzqoyların əksəriyyətini öz əvvəlki vəziyyətdən məhrum olan şəxslər təşkil edirdi. Bunlar azadlığa buraxılmış və müflisləşmiş xoloplar, təhsil almamış uşaqlar və b. ibarət idi. Knyazlar izqoyları torpaqla birlikdə feodalların və din xadimlərinin sərəncamına verirdi. Bu fakt onların asılı vəziyyətdə olduğunu göstərirdi.

Xoloplar (çelyadlar, qullar). İlk dövrdə Kiyev-Rus dövlətində quldarlıq patriarxal xarakter daşıyırdı. Quldarlığın yeganə mənbəyi əsirlik idi. Başqa tayfalardan əsir alınanlar öz tayfası tərəfin-

dən pul ilə geri alınmırdısa, əsir olduğu ailənin tərkibinə daxil edilərək onun gəlirini artırırdı.

“Çelyad, “çado, “çad sözlərinin ən qədim mənası patriarxal ailədə ata hakimiyyəti altında olanlar deməkdir. Bundan sonra çelyad patriarxal qulluqçudan hüquqsuz qula çevrilirdi. X əsrdə çelyad yunanlarla bağlanan alqı-satqı müqaviləsinin obyektı idi. O, mal-qara və digər əmtəə kimi qiymətləndirilirdi.

Bir qədər sonra qullar xolop adlandırıldı. Əvvəlcə xolop kişi cinsindən olan qullara deyilirdi. Sonralar bütün qullar xolop adlandırıldı. Rus pravdasında çelyad ilə xolop arasında heç bir fərq qoyulmur. Qulçuluğun mənbələrindən biri də onlardan törəyənlər idi. Sınıfı münasibətlər inkişaf etdikcə qulçuluq yerli əhali hesabına inkişaf edirdi. Bir sıra cinayət əməllərinə görə, məsələn, soyğunçuluq üstündə şəxs qul halına salınırdı.

Xolopun heç bir mülkiyyəti yox idi. Onun özü sahibinin xüsusi mülkiyyəti idi. Onlar əhalimin ən hüquqsuz hissəsini təşkil edirdilər. Sahibi xolopu öldürə, yaxud istədiyi kimi rəftar edə bilərdi. O, ağanın tapşırığı ilə saziş bağlayıb gəlir götürə bilərdi. Xolopun əməyindən bütün sahələrdə istifadə edilirdi.

Xoloplar tədricən təhkimli kəndli vəziyyətinə düşürdü. Onlar avadanlıq və təsərrüfat müstəqilliyi əldə edirdi. Xolop artıq ağasının mülkiyyəti deyildi. Onun hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti əmələ gəlirdi və şəxsiyyəti qanunla qorunmağa başlandı.

Dövlət quruluşu. Ayrı-ayrı rus knyazlıqları Qədim Kiyev-Rus dövləti ətrafında bir o qədər də sıx birləşməmişdilər. O, erkən feodal monarxiyası formasında təşəkkül tapmışdı. Müxtəlif ərazi vahidlərindən ibarət olan Qədim Rus dövlətində hakim rol Kiyev knyazına məxsus idi. Böyük knyazla yerli knyazlar arasındakı münasibətlər vassallıq prinsiplərinə əsaslanırdı.

IX əsrdə mərkəzi Kiyev şəhəri olan Qədim Rus dövləti güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət deyildi. Kiyev knyazı nə qədər böyük olsa da, feodal münasibətləri inkişaf etdikcə yerli knyazlıqlar qüvvətlənir və onlarla Kiyev knyazı arasında vassallıq və süzerenlik münasibətləri yaranırdı. Bu münasibətlər knyazlar arasında bağlanan müqavilələrlə tənzimlənirdi. Belə müqavilələrdə hər bir tərəfin hüquq və vəzifələri müəyyən edilirdi. Daxili və xarici siyasət məsələlərində vassallar süzerenlə bir mövqedən çıxış etməli idi. Bu qaydanı pozan tərəf ciddi cəzalandırılaraq torpaq sahəsindən məhrum edilirdi.

Hakimiyyət və idarəçilik orqanları əsasən knyaz hakimiyyəti, knyazın yanındakı Şura və vəçədən ibarət idi. Qədim Rus döv-

lətinin başında ölkədə ən böyük torpaq sahibi olan Kiyev knyazı dururdu. O, feodallar sinfinin, xüsusən boyarların mənafeyini müdafiə edirdi. Tədricən Kiyev böyük knyazının hakimiyyəti möhkəmlənir və xeyli güclənirdi. Kiyev böyük knyazı geniş torpaq sahəsinə malik olmaqla bərabər hərbi-təşkilatçılıq funksiyasını həyata keçirirdi. Keçmiş drujinaçıların boyarlara çevrilməsilə əlaqədar olaraq knyazlar özlərinin tabeliyindəki şəhər və kənd əhalisindən yığma qoşun təşkil edirdilər. Müharibə zamanı knyaz və boyarlardan ibarət olan vassallar böyük knyazın sərəncamına qoşun verirdi. Knyazlar yerlərdə hakimiyyəti həyata keçirmək üçün posadnik, volostitil, tiun və digər inzibatçılar təyin edirdilər.

Knyazlar həm də məhkəmə hakimiyyətinə malik idi. Knyazlıqda ali məhkəmə orqanı knyazın özü idi. Yerlərdə məhkəmə funksiyasını knyaz tərəfindən təyin olunmuş tiunlar həyata keçirirdi. Lakin onların məhkəmə hakimiyyəti yerli feodalların torpaqlarına şamil edilmirdi. Burada məhkəmə funksiyasını torpaq sahiblərinin özləri icra edirdi. Xarici dövlətlərlə münasibətləri də knyazlar özləri həyata keçirirdi. Beləliklə, knyazlar feodal monarxına çevrilirdi. XI əsrdən etibarən məhkəmə orqanlarının təşkili və məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsi sahəsində knyazın səlahiyyətləri xeyli genişləndi. O, şəhər əhalisini də mühakimə edə bilərdi.

Həmin dövrdə knyazın qanunvericilik fəaliyyəti də xeyli genişlənir. O, nizamnamələr qəbul etməklə bərabər qanunvericilik qaydasında cinayət hüququ və cinayət prosesinin prinsiplərini dəyişdirirdi. Knyaz məhkəmə rüsumlarının miqdarını və inzibati şəxslərin əmək haqqını müəyyən edirdi. Feodallaşma prosesinin güclənməsi, knyaz domeninin qəti surətdə formalaşması və vahid Qədim Rus dövlətinin parçalanması knyaz hakimiyyətində xeyli dəyişikliklərə səbəb oldu. Hər şeydən əvvəl, knyazın təsərrüfatı xeyli inkişaf edir və bununla əlaqədar olaraq, onun funksiyaları da mürəkkəbləşirdi. Bu dövrdə knyaz demək olar ki, bütün əhalini özünə tabe etmişdi. O, feodal monarxa bənzəyirdi.

Əvvəllər müəyyən olunmuş hakimiyyət kürsüsünün böyük qardaşa keçməsi prinsipi böyük oğula verilməsi ilə əvəz edildi.

Knyaz şurası. Böyük knyaz öz hakimiyyətini həyata keçirərkən Boyar şurasına arxalanırdı. Şura knyazın dövlət aparatında yuxarı vəzifə tutan müşavirələrindən, iri torpaq sahiblərindən-boyarlardan və ali ruhanilərdən ibarət idi. Şura ilə birlikdə knyaz müharibə və sülh məsələsini, başqa dövlətlərlə ittifaqa girmək və s. kimi çox mühüm məsələləri müzakirə edirdi. Daxili siyasət sahəsində şuranın fəaliyyəti yeni qanunları müzakirə və qəbul etməkdən iba-

rət idi. Bundan başqa, Şura məhkəmə funksiyasını da həyata keçirirdi. O, hərbi-inzibati, maliyyə və başqa məsələlərin müzakirəsində də iştirak edirdi. Knyaz olmadıqda Şura daxili və xarici siyasət məsələlərini həyata keçirən hakimiyyət orqanına çevrilirdi.

Lakin Şura knyazın dövlət aparatı sistemində daimi fəaliyyət göstərən orqan deyildi. O, knyaz tərəfindən vaxtaşırı çağırılan məşvərətçi orqan idi.

Feodal qurultayları feodal-monarxın fəaliyyətini istiqamətləndirirdi. Ən mühüm məsələlər knyaz tərəfindən çağırılan belə qurultaylarda müzakirə edilirdi (məs. 1097-ci ildə Lyubeçdə, 1103-cü ildə Dolobskidə və s.). Ümumi feodal qurultayından əlavə ayrı-ayrı torpaqlar üzrə də feodal qurultayları çağırılırdı. Məs. 1158 və 1175-ci illərdə Suzdal torpaqlarında belə olmuşdu.

Veçe. Qədim Rus dövlətinin siyasi həyatında xalq yığıncağı (veçe) böyük rol oynayırdı. Hakimiyyətdə olan knyaz zəruri hallarda şəhər əhalisinin veçe adlanan yığıncağını çağırırdı. Veçədə xolop və ailə başçısının hakimiyyəti altında olanlardan başqa bütün kişilər iştirak edə bilərdi.

Veçe yığıncağında knyazın seçilməsi, təsdiqi və hakimiyyətdən salınması, müharibə və sülh məsələsi, posadnik və tiun kimi vəzifə sahiblərinin seçilməsi məsələləri həll edilirdi. Deməli, veçədə xüsusilə əhəmiyyətli olan siyasi məsələlərə baxılırdı. Qərar qışqırq yolu ilə qəbul edilirdi. Narazıları sakit olmağa məcbur edirdilər. Feodalizmin sonrakı inkişafı ilə əlaqədar olaraq veçe yığıncağı öz əhəmiyyətini itirirdi.

Qədim Rus dövlətində iki idarəçilik sistemi təşəkkül tapmışdı. Onlardan birincisi, say və yaxud "onluqlar sistemi idi. Bir növ hərbi-inzibati xarakterə malik olan bu sistem sonralar dəyişikliyə uğrayaraq böyüyüb feodal inzibati-idarəçilik sisteminə çevrilməyə başladı. Buna müvafiq olaraq minbaşı, yüzbaşı və onbaşı vəzifəli şəxslərin funksiyaları da dəyişdi. Minlik ərazi anlayışı oldu və inzibati mahala çevrildi. Minlik ərazi vahidinə başçılıq edən minbaşı idarəçilik üzrə knyazın ən yaxın köməkçisi sayılırdı. O, müəyyən knyazlığın və yaxud mahalın hərbi qüvvələrinə başçılıq etməkdən başqa həm də təcridən voyevodaya ¹ çevrilmiş və bütün inzibati hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmişdi. Minbaşı sonradan knyazın sərəy xidmətçilərinin yuxarı təbəqəsinin tərkibinə daxil oldu. Minliklər kimi yüzlüklər də maliyyə-inzibati və məhkəmə orqanlarına çevrildilər. Buna müvafiq olaraq yüzbaşılardan da hüquqi vəziyyətin-

1. - Qədim Rusiyada qoşun başçısı və vilayət hakimi

də müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Əvvəla, knyazın bilavasitə köməkçisi sayılan yüzbaşının səlahiyyəti və hüquqları xeyli genişləndi. İkincisi, saray-malikanə sistemi idi. Knyazın sarayında təşəkkül tapmış bu idarəçilik sistemi saray qulluqçularından ibarət idi: məsələn, knyazın süvarilərinə başçılıq edən tövlə rəisi, knyazın yemək işlərinə baxan və s. Nəticə etibarilə onlar knyazın tapşırıqlarını icra edirdi. Bu da ümumi dövlət əhəmiyyəti kəsb edirdi.

Knyazlar şəhərlərdə posadnikləri, nahiyə və volostlarda isə nahiyə başçılarını təyin edirdi. Onların hər biri öz ərazilərində inzibati və məhkəmə işləri ilə məşğul olurdu. Kəndləri əhali tərəfindən seçilən starostalar idarə edirdi. Boyar və ruhanilər öz malikanələrində idarəçiliyi təşkil edir və həmçinin inzibati-məhkəmə işlərini icra edən vəzifəli şəxsləri təyin edirdilər. Bu torpaqlarda knyaz hakimiyyəti tətbiq olunmurdu. Hakimiyyətdə olan knyazlar feodallara immunitet fərmanları verirdi. Bu cür fərmanlarda onların öz malikanəsində idarəçilik, məhkəmə, əhalidən müxtəlif növ vergi toplamaq hüququ əsaslandırılırdı. Dövlət aparatı əhalidən alınan müxtəlif növ vergi hesabına saxlanırdı.

Qədim Rus dövlətində ilk dövrlərdə xüsusi məhkəmə orqanı yox idi. İlk məhkəmə orqanı adət hüququ əsasında fəaliyyət göstərən icma məhkəməsi idi. O, icmaçılar tərəfindən törədilən cinayət işlərinə baxırdı. Onun tətbiq etdiyi ən ağır cəza icmadan qovmaq idi. Məhkəmə idarəçilikdən ayrılmağına görə mərkəzdə və yerlərdə məhkəmə funksiyasını hakimiyyət orqanları icra edirdilər. Təkcə knyaz deyil, posadniklər, volostellər də məhkəmə funksiyasını icra edirdilər. Cinayət və mülki işlərin çoxuna knyaz özü və təyin etdiyi adamlar baxırdı. Ən mühüm işlərə Knyaz boyarların iştirakı, bəzən isə veçe ilə birlikdə baxırdı. Yerlərdə isə məhkəmə funksiyasını boyarların əlaltıları olan yerli xidmətçilər — tiunlar, ryadoviçlər və b. icra edirdilər.

Kilsə məhkəməsi də fəaliyyət göstərirdi. Onlar nəinki kilsəyə aid olan kəndli əhalisinin işlərinə, həm də dini işlərə baxırdı. Ümumiyyətlə, kilsə Qədim Rus dövlətinin iqtisadi və siyasi həyatında mühüm rol oynayırdı.

Qoşun - Qədim Rus dövlətində knyaz və boyar drujinalarından, yığma qoşundan və muzzla tutulmuş dəstələrdən ibarət idi. Knyazın əsas dayağı hesab edilən drujina böyük və kiçik drujinalara bölünmüşdü. Knyazın atasına xidmət etmiş drujinaçılardan ibarət olan böyük drujina üstünlüklərə malik idi. Qoşunda komandir heyəti, habelə knyazın minbaşı, canişin və s. kimi nümayəndələri də

böyük drujinaçılardan təyin edilirdi. O, əsas etibarı ilə varlılardan və əyanlardan ibarət idi.

Kiçik drujinaçılar daim sarayda yaşamaqla knyazın yanında olurdular. Onlar knyazdan aldıkları məvacib və hərbi qənimətlə dolanırdı. Feodalizmin sonrakı inkişafı nəticəsində drujinaçılar torpaq sahələri əldə edir və iri torpaq sahiblərinə çevrilirdilər. Qədim Rus dövlətində suzerenlik - vassallıq münasibətlərinin əmələ gəlməsilə əlaqədar olaraq hərbi təşkilatda da dəyişiklik baş verdi.

Xarici düşmənlərlə müharibə zamanı əhalidən qeyri-nizami qoşun yaradılırdı. Əsasən şəhər əhalisi və smerdlərdən təşkil edilən qeyri-nizami qoşuna minbaşılar, yüzbaşılar və onbaşılar rəhbərlik edirdi.

Qədim Rus dövlətində qoşunun tərkibində əcnəbilərdən muzzla tutulmuş əsgərlər də var idi. Onlar ilk dövrlərdə -IX-X əsrlərdə skandinav-varyaqlardan, sonralar isə XI əsrin ikinci yarısından türk tayfalarından ibarət idi. Məhz bu qeyri-nizami qoşun, yəni türklər xarici düşmənlərlə müharibədə həlledici rol oynayırdı.

HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Hüququn mənbələri. Qədim Rus dövlətində hüququn ilk mənbəyi adət idi. Sonra isə onun yerini knyaz qanunvericiliyi tutdu. Qədim Rus dövlətində hüququn diqqətəlayiq mənbəyi Bizans ilə müqavilələr və Rus Pravdası hesab edilir.

Qədim Rus dövləti Bizansla 907, 911, 945 və 971-ci illərdə dörd müqavilə bağladı. Onlar iki dövlət arasında ticarət münasibətlərini nizama salmaq məqsədi güdüdü. Müqavilələrin maddələri rus qanunları, xüsusilə cinayət və mülki hüquq barədə xeyli məlumat verir. Həmin müqavilələr beynəlxalq müqavilələr olmaqla dövlətlərarası normaları müəyyən edərək qədim rus hüququ barədə ətraflı məlumat verir.

Mahiyyətdən asılı olaraq Rus Pravdasının bütün siyahılarını üç redaksiyaya bölmək olar: Müxtəsər (qısa) Pravda, Müfəssəl Pravda və İxtisar edilmiş Pravda. Bu redaksiyalar müxtəlif dövrlərdə yazılmışdır. Buna görə də onlar erkən feodal dövlətinin sosial-iqtisadi və siyasi münasibətlərini inkişafda öyrənməyə imkan verir.

Birinci redaksiya qısa siyahılar və müxtəsər (qısa) Pravdadan ibarət olmaqla iki hissəyə bölünür: 1) “Yaroslav Pravdası; 2) “Yaroslaviçlər Pravdası. “Yaroslav Pravdası XI əsrin 30-cu illərində Kiyevdə tərtib olunmuşdur. “Yaroslaviçlər Pravdası isə knyaz İzyaslav Yaroslaviçin knyazlığı vaxtında (1054-1072) Kiyevdə tərtib

edilmişdir. Bu Pravda əsasən feodal-üstünlük hüququnun prinsiplərini özündə cəmləşdirir.

“Müfəssəl Pravda da iki hissədən ibarətdir: knyaz Yaroslavin nizamnaməsi və knyaz Vladimir Monomaxın nizamnaməsi. Bu hüquq abidəsində tam mənası ilə feodal hüququn əsas prinsipləri ifadə olunur. Knyaz Yaroslavin nizamnaməsi XI əsrin son rübündə və ya XII əsrin əvvəllərində tərtib olunmuşdu. Onun əsas mənbəyini knyaz qanunvericiliyi və məhkəmə təcrübəsi təşkil edir. Vladimir Monomaxın nizamnaməsi onun özünün Kiyevdə knyazlıq etmiş olduğu vaxt (1113-1125) tərtib olunmuş qərarlardan ibarətdir. Həmin qərarların çoxu o zamankı məhkəmə təcrübəsini, bəziləri isə keçmiş knyaz qərarlarını ləğv etmək məqsədi ilə verilmişdir. Tədqiqatçıların çoxu Rus Pravdasının üçüncü redaksiyası olan ixtisar edilmiş Pravdanı Müfəssəl Pravdanın siyahılarından birinin yenidən işlənmiş abidə olduğunu bildirir və onun tərtib olunmasını XV-XVII əsrlərə aid edirlər.

Rus Pravdasından başqa Qədim Rus dövlətində knyaz Vladimir və Yaroslavin kilsə nizamnamələri də qüvvədə idi. Onlarda knyaz gəlininin onda bir hissəsinin kilsəyə verilməsi, kilsə xadimlərinin kilsə məhkəmələrində mühakimə olunması göstərilirdi. Əxlaq qaydaları əleyhinə olan cinayətlər, dinini dəyişmə, ailə narazılıqları, kilsədə özünü pis aparma və digər əməllər də kilsə məhkəməsinin səlahiyyətinə aid idi.

Mülkiyyət və öhdəlik hüququ. Rusiyada torpaq üzərində feodal mülkiyyəti təşəkkül tapmışdı. Müfəssəl Pravdanın 72-ci maddəsində torpaq, meşə və həyətyanı sahələr arasında mərzlərdən danışılır. Onların pozulması cəzaya səbəb olurdu. 12 qrivna cərimə alınır. Bu feodal torpaqlarının smerdlərin qəsdlərindən mühafizə edildiyini göstərir.

Torpaq üzərində feodal mülkiyyəti knyaz domeni, boyar və monastır votçinası formasında mövcud idi. Əvvəl onu xolopların və asılı smerdlərin zəhmətilə, sonralar isə qonşu icmaların torpaqlarını zəbt etməklə əldə edirdilər. Rus Pravdasında nəinki torpaq, həm də daşınar əmlak olan at və istehsal alətləri üzərində feodal mülkiyyətindən bəhs olunur.

Rus Pravdasında öhdəliklər barəsində də məlumat verilir. Öhdəlik bir qayda olaraq müqavilələrdən əmələ gəlir. Müqavilələr (Novqorod istisna olmaqla) şifahi bağlanırdı. O, əli ələ vurmaq və s. kimi simvolik qaydada icra edilirdi. Müqavilənin dəyişmə, alqı-satqı, saxlanc və s. kimi növləri məlum idi.

Ailə-nikah hüququ. Qədim Rus dövlətində xristianlıq qəbul edilənə qədər ailə və nikah məsələləri adət hüququ ilə tənzimlənirdi. Xristianlığın qəbulundan sonra bu münasibətlər Bizans hüququna əsaslanan kilsə hüquq normaları ilə nizama salınmağa başlandı. Bizans hüququna görə nikah yaşı oğlanlar üçün 14-15, qızlar üçün 12-13 yaş müəyyən edilmişdi. Nikahın bağlanması üçün evlənənlərin və onların valideynlərinin razılığı tələb olunurdu. Üçüncü dəfə evlənməyə icazə verilmirdi. Knyaz Yaroslavın nizamnaməsində boşanma üçün səbəblər sadalanırdı. Kilsə boşanma işlərinə baxırdı.

Ər-arvadın şəxsi münasibətləri köhnə adətlərə və kilsə hüquq normalarına əsaslanırdı. Bu normalar qadını kişiye tabe edirdi. Əmlak münasibətlərində kişiye üstünlük verilirdi. Burada qadının cehiz əmlakı onun özünə məxsus idi. Ailədə atanın hakimiyyəti qeyri-məhdud idi. O, ailə üzvləri üzərində hökmran idi və hətta onları istədiyi zaman xolopluğa da sata bilərdi.

Rus Pravdasına görə ata öləndə və ana ikinci dəfə ərə gedəndə yaxın qohumlardan uşaqlara qəyyum təyin edilirdi. Qəyyum əmlakı qəbul edib saxlayır, uşaq böyüyəndən sonra isə ona verirdi.

Vərəsəlik hüququ. Xüsusi mülkiyyətin inkişafı və ailənin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq vərəsəlik anlayışı da inkişaf edirdi. Ona görə ki, icma varidatın kənara çıxması ilə razı deyildi. Rus Pravdasının maddələrində də vərəsəlik məsələləri öz ifadəsini tapmışdır. Rus qanunvericiliyinə vərəsəliyin iki növü - qanun üzrə və vəsiyyəət üzrə vərəsəlik məlum idi. Miras qoyan əmlakını öz ailə üzvlərinə vəsiyyəət edə, onların hər birini vərəsəlikdən məhrum edə bilərdi. Vəsiyyətnamə olmadıqda vərəsəlik qanun üzrə həyata keçirilirdi. Bu zaman əmlak oğullar arasında bölüşdürülürdü. Əmlak bölüşdürülərkən kiçik qardaşa ümumi paydan əlavə ev, həyətyanı sahə və bütün təsərrüfat verilirdi. Boyar ailəsində oğlan övladı olmadıqda qız da vərəsə ola bilərdi. İcmaçı kəndli-smerdin qızı vərəsə sayılmırdı. Əgər qız ərə getməmişdisə, ona ancaq cehiz payı verilirdi. Qalan bütün əmlak isə knyaza keçirdi.

Cinayət hüququ. Üstünlük hüququ olan feodal hüququnun xüsusiyyətləri Rus Pravdasının cinayət hüququna aid maddələrində ifadə edilmişdir. Xolopların şəxsiyyəti və əmlakı qanunla müdafiə edilmirdi. Asılı kəndlinin şəxsiyyəti və əmlakı azad adamınkına nisbətən az müdafiə olunurdu. Knyaz adamının öldürülməsi üçün 80, azad adam üçün-40, smerd üçün isə - 5 qrivna cərimə alınır.

İlk dövrlərdə rus feodal hüququnda cinayət hüququ ilə mülki hüquq pozuntusu arasında fərq qoyulmurdu. Rus Pravdasına görə cinayət əməli şəxsə maddi, fiziki və mənəvi zərər vurmaq kimi başa düşülürdü. Cinayətin subyekti feodallar, şəhər əhalisi və kəndlilər idi. Xoloplar və qullar törətdikləri cinayət əməli üçün məsuliyyət daşıyırdılar. Buna görə onların sahibləri cavab verirdi.

Feodalizm dövründə cinayət dedikdə feodal zadəganlarının mənafeyini qoruyan qanunların pozulması başa düşülürdü. Cinayətin iştirakçıları bərabər surətdə cəzalandırılırdı. Onların bu cinayətdə necə iştirak etmələri nəzərə alınmırdı. Rus Pravdasında cinayətin subyektiv tərəfinə diqqət yetirilirdi. Yəni cinayət əməlinin qəsdən və ya ehtiyatsızlıq nəticəsində edilməsi fərqləndirilirdi.

Qədim Rus hüququna aşağıdakı cinayətlər məlum idi: dövləti cinayətlər, şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər və əmlak cinayətləri. Dövləti cinayətlərə knyaz və yaxud başqa feodallara qarşı üsyan, xəyanət, yəni düşmən tərəfə keçmə, vassallıq müqaviləsini pozma və s. aid idi. Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər adam öldürmə, xəsarət yetirmə, döymə, təhqir etmə və s. ibarət idi. Əmlak cinayətləri qarət, soyğunçuluq, qanunsuz olaraq əmlakdan istifadə, torpaq mərzlərini pozma və s. idi.

Mənbələrdən məlum olur ki, Qədim Rus dövlətində aşağıdakı cəzalar tətbiq olunurdu: a) ölüm cəzası barədə Rus Pravdasında heç bir şey yazılmadığına baxmayaraq, salnamələrdə onun üsyançılara qarşı tətbiq edildiyi göstərilir. Məsələn, 1068-ci ildə knyaz İzyaslav 70 nəfəri knyaz hakimiyyətinə qarşı çıxdığı üçün asdırmışdı: xəyanət etmiş knyaz udel torpağından məhrum edilmiş, boyarların isə başı vurulmuşdu; b) talan. Bu ağır cəza at oğrularına, quldurlara, yanğın törədənələrə verilirdi. Cinayətkarın əmlakı müsadirə olunur, özü isə ailəsilə birlikdə qul halına salınırdı. Cərimə vira adlanırdı. Ölüm işlərindən alınan cərimə varlılar üçün 40-80 qrivna olduğu halda, sadə adamlar üçün 5-6 qrivna idi. Digər cinayət əməlləri üçün knyazın xeyrinə 3-12 qrivna cərimə alınır. Kilsə Bizans cəza sistemini tətbiq edərək gözü çıxartma, burnu və qulaqları kəsmə cəzaları verirdi.

Prosessual hüquq. Qədim Rus dövlətində mülki proses ilə cinayət prosesi biri-birindən ayrılmamışdı. Mülki və cinayət işlərinə eyni cür baxılırdı. Hər iki proses çəkişmə xarakteri daşıyırdı. Hər iki tərəfin-iddiaçının və cavabdehin hüququ eyni idi. Məhkəmə prosesi bir qayda olaraq zərər çəkmişin baş vermiş hadisə barədə xəbər verməsilə başlayırdı. Bundan sonrakı üç gün ərzində konkret

ərazinin əhalisi hadisədən xəbərdar olurdu. İtən əmlak əgər üç gündən sonra tapılırsa, həmin şəxs əşyanı sahibinə qaytarır və əlavə olaraq cərimə də ödəyirdi.

Məhkəmə prosesi təqib etmə qaydasında cinayətkarın tapılması və ya onun cinayət başında yaxalanması ilə başlanıla bilər. Əgər itən əşyaya sahib olan şəxs özünü həqiqətən vicdanlı hesab edirdisə, “Svod deyilən qayda başlayırdı. Bu qaydaya görə şəxs əmlakı kimdən aldığı deməli idi. O da öz növbəsində üçüncü şəxsi, yəni əmlakı götürdüyü şəxsi göstərməli idi. Axtarış icmanın və ya şəhərin ərazisindən kənara çıxdıqda əşya sahibi onu üçüncü cavabdehdən alıb ona axtarışı davam etdirməyi tapşıra bilərdi.

Təqib etmə qaydasına görə cinayətkarın izinə düşüb onu axtarırdılar. Böyük yol və səhradan başqa iz harada itirdisə, deməli, cinayətkar orada idi. O ərazinin əhalisi ya cinayətkarı verməli, ya da vira ödəməli idi.

Məhkəmə prosesində etiraf, şahid ifadəsi, sınaqdan keçirmə ordaliya və and içmə kimi sübutlardan istifadə edilirdi. Ordaliya qaydasında qızdırılmış dəmir və ya qaynar su vasitəsilə sınaqdan keçirirdilər. Təkbətək döyüş də sübut növü sayılırdı. Qalib gələn tərəf məhkəmə prosesini udmuş hesab olunurdu.

Məhkəmə prosesi şifahi idi. Hökm də şifahi çıxarılırdı. Narazı tərəf knyaza şikayət edə bilərdi. O, işə yenidən baxırdı. Bu qaydadan ancaq feodallar istifadə edirdilər. Sadə adamların belə hüquqları yox idi.

2. RUS DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU FEODAL PƏRAKƏNDƏLİYİ DÖVRÜNDƏ

(XII ƏSRİN ƏVVƏLİ - XV ƏSRİN ORTALARI)

XII əsrin əvvəllərində Rusiya ərazisində natural təsərrüfat hökm sürürdü. Hər bir knyazlıq və torpaq qapalı iqtisadi vahidə çevrilmişdi. Bu cür vəziyyət iqtisadi pərakəndəliyə gətirib çıxartdı. Onun labüd nəticəsi olaraq siyasi pərakəndəlik baş verdi. Çünki iqtisadi əlaqələr zəif olduğu şəraitdə dövlətin siyasi vahidliyini saxlamaq mümkün deyildi.

XII əsrin II yarısında Qədim Rus dövləti müstəqil feodal knyazlıqlarına və torpaqlarına parçalandı. Rusiya ərazisində nisbətən iri 12 knyazlıq yarandı. Bunlar Rostov-Suzdal, Ryazan, Smolensk, Kiyev, Pereyaslav, Qaliç-Volin, Çerniqov; Polotsk-Minsk,

Turovo-Pinsk, Tmutarakan knyazlıqları və Novqorod torpağı idi. İqtisadi və siyasi pərakəndəlik prosesi bu torpaqların daxilində də gedirdi. Onların özləri də daha kiçik sahibliklərə parçalandı.

Rus dövlətində feodal pərakəndəliyi qanunauyğun tarixi prosesin nəticəsi idi. Rus torpaqlarında feodallar arasında toqquşmalar baş verirdi. Nəticədə, məzlum kütlələrin istismarı gücləndi və ölkə zəiflədi. XII əsrin sonunda ölkənin xarici siyasət vəziyyətinin zəifləməsindən istifadə edən qonşu qıpçaqların hücumları ara vermirdi.

XIII əsrin ortalarında isə monqol-tatarların hücumları nəticəsində Rus dövləti iki əsrdən çox müddətə öz müstəqilliyini itirdi.

Feodallar öz sahibliklərini artırmaq uğrunda mübarizə aparırdı. Şəhər və kəndlər qalib gəlmiş feodalların sahibliklərinə daxil edilirdi. Knyazlar və boyarlar azad icma torpaqlarını bir-birindən zorla alaraq öz sahibliklərini artırırtdılar. İri torpaq sahibliyi ilə bərabər kilsə feodal torpaq sahibliyi də inkişaf edirdi.

Bu cür şəraitdə icma üzərində mülkədarların hakimiyyəti gücləndi və azad kəndli icma üzvləri feodallardan asılı kəndlilərə çevrildi.

Feodalların siyasi hakimiyyətinin həcmi votçinanın miqdarı ilə ölçülürdü. Torpaq sahibliyi nə qədər geniş idisə, siyasi hakimiyyət də bir o qədər böyük idi. XII-XIII əsrlərdə rus torpaqlarında immunitətlər inkişaf etdi. İmmunitetə görə boyar votçinaları knyaz hakimiyyəti və məhkəməsindən azad olundu. İmmunitətlərin yayılması feodalların öz sahibliklərində müstəqil olmasına gətirib çıxartdı. Tədricən feodal öz sahibliyində "hökmdara çevrilirdi.

Feodal pərakəndəliyi dövrünün səciyyəvi cəhətlərindən biri də torpaq mülkiyyətinin iyerarxiya quruluşu və hakim sinif daxilində feodal nərdivanın əmələ gəlməsi idi.

Feodallar arasında münasibətlər süzerenlik-vassallıq əsasında qurulmuşdu. Hər bir feodal öz vassalları qarşısında senyor sayılırdı. Eyni zamanda, həmin senyor özündən yüksək feodalın vassalı idi. Knyazlıqda ali hakimiyyətin daşıyıcısı və torpağın baş mülkiyyətçisi olan böyük knyaz baş süzeren idi. Knyazın vassalları olan boyarların "boyar uşaqları, "azad nöqərlər, yəni orta və xırda feodallar simasında öz vassalları var idi.

Süzerenlik-vassallıq münasibətləri qaydasında tərəflərin üzərinə müəyyən öhdəlik düşürdü. Böyük knyaz öz vassallarına votçinalar və immunitet qramotaları verirdi və öz vassallarının və verdiyi sahibliklərin müdafiəsini təmin etməli idi. Vassalın vəzifəsi isə senyora hərbi xidmət etməkdən, onun idarəçiliyində iştirak etmək-

dən və lazım gəldikdə isə ona maddi yardım göstərməkdən ibarət idi. Boyar istənilən zaman knyazla xidməti əlaqəni kəsə bilərdi.

Pərakəndəlik dövrünün digər xüsusiyyətlərindən biri də saray-votçına idarəçilik sisteminin mövcudluğu idi. Bu idarəçilik sisteminin mərkəzi knyaz sarayı idi. Knyaz torpaqlarında idarəçilik isə ümumdövlət idarəçiliyindən ayrılmamışdı. Belə ki, eşikağası, içki anbarına baxan saray xidmətçisi, quşağası və digər saray xadimləri ümumdövlət səlahiyyətlərinə malik olaraq müəyyən ərazidə idarəçilik məsələləri ilə məşğul olurdular.

Feodal pərakəndəliyi dövründə silahlı qüvvələr feodal drujinalarından və şəhər alaylarından ibarət idi.

Feodal pərakəndəliyi dövründə Qaliç-Volin, Novqorod-Pskov və Rostov-Suzdal (bir qədər sonra Vladimir) torpaqları böyük rol oynadı.

Pərakəndəlik dövründə hüququn mənbələrinə Rus Pravdası, adət hüququ, müxtəlif müqavilələr (məs. knyazlar arasında), qramotalar, nizamnamələr və s. aid idi. Tədricən hüquq normalarının inkişafı baş verir və hüquq külliyyatları yaranırdı. Bunlardan XV əsrdə Novqorod və Pskovda tərtib olunmuş hüquq külliyyatlarını göstərmək olar.

3. MƏRKƏZLƏŞMİŞ RUS DÖVLƏTİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ. HÜQUQUN İNKİŞAFI

(XV ƏSRİN ORTALARI - XVI ƏSRİN ORTALARI)

XIV əsrin əvvəllərində Rus knyazlıqlarının parçalanması prosesi öz yerini həmin knyazlıqların birləşməsinə verdi. Feodal pərakəndəliyi və ondan sonra başlayan mərkəzləşmə hər bir feodal dövlətində müəyyən obyektiv səbələrlə əlaqədar olan qanunauyğun proses idi. Lakin həmin prosesə bu və ya başqa ölkənin konkret səciyyəvi xüsusiyyəti də təsir edir.

Rusiyada mərkəzləşmiş dövlətin yaradılması, hər şeydən əvvəl, ölkənin ümumi iqtisadi inkişafı nəticəsində ayrı-ayrı rus torpaqları arasında iqtisadi əlaqələrin güclənməsi ilə bağlı idi. Əkinçilikdə məhsul bolluğu onun bir hissəsini kənara satmağa və maldarlığı inkişaf etdirməyə imkan verdi. Bununla əlaqədar olaraq, kənd təsərrüfatı alətlərinə olan ehtiyac sənətkarlığın inkişafını zəruri etdi. Deməli, tədricən sənətkarlıq kənd təsərrüfatından ayrılmağa başladı. Nəticədə, şəhər və kənd arasında mübadilə forması kimi ticarət yarandı. Həmin mübadilə zəminində hər bir rus torpağında

daxili iqtisadi əlaqə yaradan yerli bazarlar meydana gəldi. Tədricən bu cür iqtisadi əlaqələr yerli çərçivədən çıxıb bütün rus torpaqları ərazisində yarandı. XIII əsrdə Novqorod və bir qədər sonra isə Moskva bazarları xeyli inkişaf etdi. Daxili iqtisadi əlaqələrin yaranması xarici ticarətin inkişafına kömək etdi.

İqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi rus torpaqlarının siyasi birliyini, daha doğrusu, mərkəzləşmiş dövlətin yaradılmasını tələb edirdi. Bu məsələdə ilk növbədə zadəgan, tacir və sənətkarlar maraqlı idi. Təhkimçilik prosesinin inkişafı və kəndlilərin istismarının güclənməsi nəticəsində ölkədə sinfi mübarizənin kəskinləşməsi rus torpaqlarının birləşməsinə tələb edirdi. Feodallar daha çox gəlir əldə etmək üçün kəndlilər üzərində istismarı gücləndirməyə, onların torpağa təhkimliliyini nəinki iqtisadi, həm də hüquqi cəhətdən əsaslandırmağa çalışırdılar. Feodalların kəndliləri təhkimli hala salmaq təşəbbüsü kütləvi müqavimətə rast gəlirdi. Nəinki kəndli üsyanları baş verir, həm də onların mülkədarların yanından cənubaboy torpaqlara qaçması kütləvi şəkildə alırdı. Belə bir şəraitdə, feodalların kəndliləri qəti surətdə təhkimli vəziyyətə salmaq arzusunu qüvvətli mərkəzləşmiş dövlət təmin edə bilirdi.

Göstərilən iki səbəb: iqtisadi inkişaf və təhkim etmə rus torpaqlarının birləşdirilməsində əsas rol oynadı. Bunlarsız mərkəzləşmiş dövlət meydana gələ bilməzdi. XV-XVI əsrlərdə rus torpaqlarının iqtisadi və ictimai inkişaf səviyyəsi özü-özlüyündə ölkədə mərkəzləşmiş dövlətin yaranmasına gətirib çıxara bilməzdi. Ona görə ki, o zaman rus torpaqları birləşə biləcək səviyyədə deyildi. Çünki hələ Ümumrusiya bazarı yaranmamışdı. O, ancaq XVII əsrdə meydana gəldi. Məhz bu, mərkəzləşmiş rus dövlətinin təşkilinin fərqləndirici əlamətlərindən biri idi. Yəni, başqa Qərbi Avropa ölkələrində mərkəzləşmiş dövlət kapitalist münasibətlərinin inkişafı prosesində yaradıldığı halda, XV-XVI əsrlərdə, daha doğrusu, mərkəzləşmiş dövlət yarandığı zaman Rusiyada kapitalizmin və burjuva münasibətlərinin meydana çıxması barədə heç söhbət gedə bilməzdi.

Rus torpaqlarının mərkəzləşməsinə sürətləndirən amil xarici hücum təhlükəsinin qarşısını almaq zərurəti oldu. Bu amillər onu göstərirdi ki, xarici düşmənin öhdəsindən ancaq qüdrətli mərkəzləşmiş dövlət gələ bilirdi. Buna görə mərkəzləşmiş dövlətin yaradılmasında geniş xalq kütləsi də maraqlı idi. Xarici amil mərkəzləşmiş rus dövlətinin yaranmasını sürətləndirdi. O, iqtisadi və ictimai əsas olmadan özü-özlüyündə birləşməni təşkil edə bilməzdi. Deməli, göstərilən üç başlıca səbəb nəticəsində XVI əsrin əvvəllərin-

də Moskva ətrafında mərkəzləşmiş rus dövlətinin yaradılması prosesi başa çatdı.

Mərkəzləşmənin Moskva şəhəri ətrafında yaradılması onun iqtisadi və coğrafi vəziyyəti ilə əlaqədar idi. Moskva o zamankı rus torpaqlarının tam mərkəzində yerləşməklə başqa şəhərlərə nisbətən xarici hücumlara daha az məruz qalırdı. Digər tərəfən isə o, su və quru ticarət yollarının mərkəzində idi.

XII əsrə kimi heç bir knyazlıq mərkəzi olmayan Moskva XIII əsrin sonunda müstəqil knyazlığın paytaxt şəhərinə çevrildi. Bir paytaxt kimi, ilk dəfə Moskvada məskən salan knyaz Aleksandr Nevskinin oğlu Danil oldu. O və ondan sonrakı Moskva knyazları XIII-XIV əsrlərdə satın almaq, qəsb etmək, udel knyazları ilə müqavilələr bağlayıb onları özünün vassalına çevirmək və s. yollarla rus torpaqlarını birləşdirmək siyasətini yeritdilər. Moskva öz yüksək qüdrətinə Danilin ikinci oğlu İvan Kalitanın (1325-1340) vaxtında çatdı. Onun dövründə Rus torpaqlarının mərkəzləşdirilməsi davam etdirildi. İvan Kalita tatarların böyük knyaz rütbəsinə malik olmaqla bərabər, öz müstəqilliyini saxlamış başqa rus knyazlıqlarından da vergi toplayıb tatar xanına vermək hüququ əldə edərmişdi. Moskva knyazları başqa torpaqları öz ətrafında birləşdirmək üçün bu vəziyyətdən istifadə etdilər. O zaman rus Pravoslav kilsəsi Vladimir şəhərindən Moskvaya köçürüldü. Moskva, həmçinin dini mərkəz oldu.

Başqa rus torpaqları Moskva dövlətinə qatıldığı üçün onlar böyük knyazın vətənasına çevrildi. Udel knyazları isə müstəqil daxili və xarici siyasət yeritmək hüququndan məhrum edildi. Beləliklə, XIV əsrin axırlarında Moskva knyazlığı xeyli qüvvətləndi. O, hətta monqol-tatar hakimiyyətindən azad olmağa təşəbbüs göstərməyə başladı.

III İvanın dövründə (1462-1505) rus torpaqlarının birləşdirilməsi prosesi son mərhələyə qədəm qoydu. Böyük Novqorod, Tver, Ryazan knyazlıqlarının bir hissəsi Moskva ilə birləşdirildi. 1480-ci ildə ruslar qəti surətdə tatar hakimiyyətindən azad oldular. Beləliklə, XVI əsrin əvvəllərində rus torpaqlarının birləşdirilməsi prosesi başa çatdı. Knyaz III Vasili Ryazan knyazlığının qalan hissəsini — Pskovu Moskvaya birləşdirdi və Smolenski Litva hökumranlığından azad etdi. Bundan sonra, Moskva knyazlığı müəyyən dərəcədə öz müstəqilliyini saxlamış dövlətlərin birliyindən, onların hamısını öz hakimiyyətinə tabe edən böyük dövlətə çevrildi. Beləliklə, onun ərazisi daha ayrı-ayrı udelələrə deyil, mərkəzdən göndərilmiş vəzifəli şəxslərin başçılıq etdiyi sadə inzibati vahidlərə bölünmüş oldu.

O zaman mərkəzləşmiş Rus dövlətinin təşkili ilə bərabər rus xalqı da təşəkkül tapmağa başlamışdı. Üç yeni xalq - rus, ukrayna və belorus xalqları meydana çıxdı. Rusiyanı Qərbi Avropadan fərqləndirən səciyyəvi əlamət orada mərkəzləşmiş dövlətin təşkilinin millətin yaranması ilə deyil, ancaq xalqın meydana çıxması ilə əlaqədar olmasında idi. Sonralar kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq rus xalqı millətə çevrildi. Lakin Rus dövləti vahid millətli deyil, çoxmillətli idi. Rus torpaqları birləşdirilərkən Moskva dövlətinin tərkibinə Novqorod, Perm və başqa torpaqlarla bərabər çuvaş, mordva, karel, alman, udmurt və bir sıra türk xalqları kimi, qeyri-rus xalqları da daxil oldular. Onların bəzisi rus xalqı ilə assimilyasiya oldu, qaynayıb qarışdı, əksəriyyəti isə öz orijinallığını saxladı.

İctimai quruluş. Mərkəzləşmiş rus dövlətinin təşkili dövründə feodalizmin inkişafı nəticəsində cəmiyyətin sinfi quruluşunda elə bir ciddi dəyişiklik olmadı. Lakin ayrı-ayrı əhali qrupunun hüquqi vəziyyətində dəyişiklik baş verdi. Feodallar sinfi dörd qrupa bölünürdü: a) qulluqçu knyazlar; b) boyarlar; v) azad xidmətçilər və boyar uşaqları; q) saray xidmətçiləri.

Qulluqçu knyazlar - udel knyazları Moskva dövlətinə birləşdirildikdən sonra siyasi və dövlət hakimiyyətindən məhrum olundular. Lakin onlar xeyli torpaqlara malik olan sabiq udel knyazları idi. Onlar ən iri torpaq sahibləri olmaqla feodalların yüksək qrupunu təşkil edirdilər. Feodalların bu qrupuna qulluqçu knyazlar adı onların Moskva knyazının vassalı kimi hərbi qulluq göstərməsi ilə əlaqədar olaraq verilirdi. Qulluqçu knyazlar orduda yüksək vəzifələrə sahib olmaqla, sonradan boyarların yuxarı təbəqəsi ilə birləşdilər.

Boyarlar da knyazlar kimi iri torpaq sahibləri idi. Lakin knyazlardan fərqli olaraq boyarlar dövlət aparatında yüksək mövqe tutub onun siyasətini müəyyən edirdilər. Bununla bərabər, boyarlar böyük knyazın vassalı kimi lazım gəldikdə öz drujinaları ilə birlikdə ona hərbi xidmət göstərirdilər. Böyük knyaz da öz növbəsində boyarların öz votçınalarında tam ağılığı üçün şərait yaradırdı.

Orta və xırda feodallar azad xidmətçilər və boyar uşaqları adlanırdılar. Xidmətçi boyarlar böyük knyazın qarşısında şəxsən özləri hərbi qulluq göstərirdi. Ona görə ki, onların özlərinin vassalları yox idi. Feodalların hər üç qrupu öz süzereninin yanından azad surətdə çıxıb gedə bilərdi. Lakin çıxıb gedən vassal əlindəki votçi-

na torpağını itirmirdi. Buna görə də çox zaman boyarın votçinası bir knyazlıqda olur, özü isə tamamilə başqa knyazlıqda qulluq edirdi. Boyarlar ən güclü və nüfuzlu knyaza xidmət etməyə çalışırdılar. Çünki, bu cür knyaz onların hüquqlarının daha yaxşı qorunmasını təmin edə bilirdi.

XIV-XV əsrlərdə rus torpaqlarının birləşməsinə kömək etdiyinə görə çıxıb getmək hüququ Moskva knyazı üçün xeyirli idi. Belə ki, boyarların əksəriyyəti güclü olduğuna görə, onun vassallığına keçmək istəyirdilər. Lakin mərkəzləşmə gücləndikcə çıxıb getmək hüququ Moskvanın böyük knyazına mane olmağa başladı. O, öz vassallarını əbədi olaraq itaətdə saxlamaq məqsədilə çıxıb getmək hüququnu məhdudlaşdırmağa başladı və nəhayət, ləğv etdi. Əvvəlcə çıxıb gedən boyar votçına torpağından məhrum edilirdi. Sonralar isə çıxıb getmək, hətta xəyanət kimi qiymətləndirilirdi.

Saray xidmətçiləri -- feodalların ən aşağı qrupu sayılırdı. Hələ Kiyev dövləti zamanı meydana çıxmış, həmin əhali qrupu əslində feodallar ilə asılı şəxslər arasında dururdu. İlk zamanlar xoloplardan ibarət olan həmin xidmətçilərdən sarayda əl işləri görmək üçün istifadə olunurdu. Lakin tədricən onların mövqeyi möhkəmlənir və hətta, dövlətə idarə etmə işlərinə qədər yüksəlirdi. Beləliklə, onlar knyazdan torpaq almaqla feodallara çevrilirdilər.

XV əsrdə mərkəzləşmənin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq, feodal siniflərinin və onun ayrı-ayrı qruplarının vəziyyətində dəyişiklik baş verdi.

Hər şeydən əvvəl, öz boyarları ilə bərabər böyük Moskva knyazının xidmətinə keçən udel knyazlarının hesabına boyarların sayı dörd dəfə artmışdı. Boyarlıq, Moskva böyük knyazına xidmət göstərənlərə verilən saray rütbəsinə çevrildi. Böyük knyaz tərəfindən bu cür ad verilən boyarlara "qondarma boyarlar deyilirdi. Digər saray rütbəsindən biri də boyarların əksəriyyətinə verilən "okolniçi idi. Ya qondarma, ya da okolniçi boyar rütbəsi verilməyən boyarlar boyar uşaqları və azad xidmətçilər sırasına qatılırdılar. Buna uyğun olaraq boyarların dövlət vəzifələrini irsiyyət üzrə tutmaq qaydası olan yerliçilik sistemi meydana çıxdı. Bu sistemə görə atanın tutduğu dövlət vəzifəsi, bacarıq və qabiliyyətdən asılı olmayaraq onun oğluna verilirdi.

Boyarların tərkibinin dəyişməsi onların böyük knyazla olan münasibətlərinə də təsir etdi. Köhnə Moskva boyarları böyük Moskva knyazına tərəfdar olduqları halda, sabiq udel knyazları zəminində meydana çıxmış yeni boyarlar müxalifət mövqeyində du-

rurdular. Buna görə də böyük knyaz feodallar sinfinin yeni qrupu sırasında özünə dayaq axtarmağa başladı. Belə dayaq böyük knyazın və udel knyazlarının saray xidmətçilərindən meydana çıxan zadəganlar oldu.

Zadəganlar qrupu böyük knyazlar tərəfindən (xüsusilə, III İvanın dövründə) azad adamlara və hətta xoloplara müxtəlif şərtlərlə torpaq vermək yolu ilə meydana çıxırdı. Zadəganlar say etibarını ilə çox olsalar da kifayət qədər varidat və siyasi nüfuza malik deyildilər. Onlar böyük knyazdan asılı olduqları üçün onun etibarlı istinadgahı idilər. Cəmiyyətdə zadəganların rolu və mövqeyi tədricən yüksəldikcə, bunun əksinə olaraq boyarların mövqeyi zəifləməyə başladı. O zaman Rusiyada kilsələr də iri feodal sayılırdı. Rухanilər cəmiyyətdə üstünlük hüququndan istifadə edirdi.

Şəhərlər iki hissəyə bölünürdü. Onlardan biri hasarla əhatə olunmuş qala hissəsi idi. Buna "xüsusi şəhər deyilirdi. Digəri isə, həmin qala hasarlarından kənar qalan ticarət və sənət məntəqələri idi. Bu da posad adlanırdı. Dinc vaxtlarda şəhərlərin qala hissəsində knyaz hakimiyyətinin nümayəndələri, yerli feodalların xidmətçiləri yaşayırdı. Şəhərin birinci hissəsinin əhalisi dövlət vergisindən və mükəlləfiyyətindən azad idi. Posad hissəsində isə sənətkar və tacirlər yaşayırdı. Onlar qara camaat qrupuna daxil idi. Şəhər əhalisinin bir qrupunu şəhər ətrafındakı torpaqda yerləşən, lakin feodal qrupuna aid olan camaat təşkil edirdi. Belələri iqtisadi cəhətdən posad əhalisi ilə bağlı olsa da, şəhər hakimiyyətinə tabe deyildilər. XV əsrdən etibarən sənətkarlıq və ticarətin inkişaf etməsi şəhərlərin iqtisadi vəziyyətini xeyli möhkəmləndirdi. Bununla əlaqədar olaraq posad adamlarının da nüfuzu artdı. Şəhər əhalisi içərisində xaricə ticarət edən "qonaq adlanan tacirlər kütləsi ayrılmağa başladı.

Kəndlilər, sahibkarın kəndlisi və qara kəndli kimi iki dərəcəyə bölünürdü. Sahibkarın kəndlisi mülkədarlara və votçına sahiblərinə aid olan torpaq sahəsində yaşayırdı. Qara kəndli isə heç bir feodala məxsus olmayan digər torpaq sahəsində yaşayırdı. Bu iki növ torpaqlar bilavasitə knyazın hesab olunurdu. Deməli, orada yaşayan qara iş kəndliləri də knyazın sayılmaqla, onun və udel knyazlarının təsərrüfatında çalışırdılar. XV əsrdən etibarən qara kəndlilərin, sahibkar kəndlilərinin torpağa təhkim edilməsi onların müqavilə əsasında knyazın sərəncamına verilməsilə icra edilirdi. Konkret torpaq sahəsinə göndərilən kəndli başqa feodalın yanına

gedə bilməzdi. O, nisbətən az istismar olunan iş yeri axtarmaq imkanına malik deyildi. Bu, başlıca olaraq iqtisadi məcburiyyət idi. Lakin hakim feodallar sinfi bununla kifayətlənməyib feodal münasibətləri inkişaf etdikcə kəndlilərin təhkimliyini həm də siyasi və hüquqi cəhətdən əsaslandırmağa çalışırdı.

Kəndlilərin təhkimli halına salınması onların böyük knyazın fərmanı ilə ayrı-ayrı sahibkarın sərəncamına verilməsi ilə başladı. Kəndlilərin təhkim edilən ilk təbəqəsi köhnə, yerli sakinlər (starojillər) oldu. Bunlar feodalın yanında yaşayan və adi feodal mükəlləfiyyətlərini icra edən kəndlilər olmaqla, sahibkarın yanından çıxıb getmək hüququna malik idilər. Yerli sakinlərdən fərqli olaraq, yeni qaydaçılar adlanan kəndlilər sərbəst təsərrüfat aparmaq üçün heç bir vəsaitə malik deyildilər. Onlar yalnız taleləri üzərində sərbəst sərəncam verə bilirdi. Bunlar feodalların torpağında işləmək şərtilə ondan borc istəməyə məcbur olurdu. Yeni qaydaçılar istədikləri zaman bir sahibkarın yanından başqasının yanına gedə bilirdilər. Bu qrup kəndlilər müəyyən müddət ərzində bir torpaq sahəsində yaşadıqda yerli sakinlərə çevrilə bilirdilər. Yeni qaydaçılar yerli sakinlərin bütün vəzifələrini öz üzərinə götürməklə onların vəziyyətinə düşə bilirdi. Asılı şəxslərin başqa bir qrupunu "serebryannik (serebro - gümüş sözündəndir) adlanan kəndlilər təşkil edirdi. "Serebro dedikdə borc, pul borcu başa düşülürdü. Serebryanniklər adi kəndli təsərrüfatını apara, töycü verə bilməyən buna görə də feodaldan asılı olmaq məcburiyyətində qalan yoxsullaşmış kəndlilər idi.

Kəndlilərin başqa bir hissəsini öz atı ilə sahibkar torpağını əkib becərən və məhsulun tam yarısını ona verən torpaqsız kəndlilər təşkil edirdi. Bunlar yoxsul olduqları üçün kəndli mükəlləfiyyətlərini ödəyə bilməyən, lakin hələ tam surətdə müflisləşməmiş kəndlilər idi.

Asılı adamlar sırasına nəinki kəndlilər, bəzən sənətkar və xırda ticarətçilər də daxil olurdu. Onlar feodallardan becərmək üçün torpaq sahəsi götürürdülər. Kəndlilərin təhkimli halına salınan hissəsinin hüquqları əvvəllər tamamilə ləğv edilməmişdi. Hələ Yuryev günü (26 noyabr) saxlanılmışdı. 1497-ci il məhkəmə qanunnaməsi ilk dəfə olaraq bütün dövlət miqyasında kəndlilərin kütləvi surətdə təhkim olunmasının əsasını qoydu. Qanunnamənin 57-ci maddəsinə görə, kəndli sahibkarın yanından ancaq iki həftə ərzində gedə bilirdi. Bu halda o, sahibkara onun yanında olduğu illərin miqdarına görə hesablanan xüsusi məbləğ verməli idi. Kəndlilərlə bərabər xoloplar da var idi. Onlar böyük, tam və icazəli xoloplar

qruplarına bölünmüşdü. Böyük xoloplar knyaz və boyar xidmətçilərinə yaxın olanlara deyilirdi. Bunlar xolopların yuxarı təbəqəsi sayılırdılar və bəzən hətta mühüm dövlət vəzifəsini də tuta bilirdilər. Tam və icazəli xoloplar isə feodalların təsərrüfatında işləyirdilər. Mərkəzləşmə zamanı xolopluğun iqtisadi cəhətdən əlverişli olmadığı aydın surətdə özünü biruzə verdi. Buna görə də bu qrup əhali getdikcə azaldı. 1497-ci il qanunnaməsində ağasının yanından qaçan kəndlinin xolop halına salınması nəzərdə tutulmurdu. Digər tərəfdən, xolopların sayının azalmasının bir səbəbi də onların azadlığa buraxılması idi. Xolopların vəsiyyətnaməyə əsasən və s. yollarla azadlığa buraxılması 1497-ci il qanunnaməsi ilə nizama salınırdı. Bu dövrdə xoloplarla kəndlilər arasındakı fərq getdikcə aradan qaldırılırdı. Xoloplara tədricən bəzi əmlak hüququ və şəxsi hüquqlar verilirdi. Kəndlilər isə həmin hüquqları itirirdi.

Dövlət quruluşu. Moskva dövləti erkən feodal monarxiyası idi. Buna görə də mərkəzlə yerli torpaqlar arasında münasibət əvvəllər süzerenlik - vassallıq qaydasında idi. Lakin müəyyən müddətdən sonra vəziyyət dəyişdi. Moskva knyazlıqları da başqaları kimi öz torpaqlarını vərəsələri arasında bölüşdürməyə başladılar. Həmin torpaq payı alanlar formal surətdə müstəqil sayılırdı. Əslində isə “Böyük knyaz massasına yiyələnən böyük oğul böyük knyaz mövqeyini saxlayırdı. XIV əsrin ikinci yarısından başlayaraq yeni qayda müəyyən edildi. Bu qaydaya görə ölən knyazın böyük oğluna o biri qardaşlara nisbətən daha çox pay verilməyə başlandı. Beləliklə, o, iqtisadi üstünlük əldə etmiş oldu. Tədricən böyük knyazla udel knyazları arasındakı münasibətlərin hüquqi xarakteri dəyişdi. Bu münasibətlər imtiyaz qramotası və müqavilələrə əsaslanırdı. İlk vaxtlar həmin müqavilələrdə udel knyazının müəyyən haqq müqabilində böyük knyaza xidmət göstərməsi nəzərdə tutulurdu. Sonralar müqavilədə vassallıq və votçına məsələləri, XV əsrin əvvəllərində isə udel knyazlarının böyük knyaza tabe olmaq vəzifəsi əsaslandırıldı.

Mərkəzləşmiş dövlət zamanı Rus dövlətinin başçısı çox geniş hüquqlara malik olan **böyük knyaz** sayılırdı. Onun səlahiyyətlərinə qanunlar vermək, dövlət idarəçiliyinə başçılıq etmək, məhkəmə funksiyasını icra etmək kimi məsələlər daxil idi. Lakin getdikcə knyazın səlahiyyətləri daha da genişlənirdi. Bu genişlənmə daxili və xarici deyilən iki istiqamətdə gedirdi. Belə ki, ilk dövrlərdə böyük knyaz qanunvericilik, inzibati və məhkəmə funksiyasını ancaq öz şəxsi domeni dairəsində həyata keçirə bilirdi. Lakin udel knyaz-

larının hakimiyyətinin ləğv edilməsilə böyük knyaz bütün Rus dövlətinin hökmdarı oldu. Hətta III İvan və III Vasili özlərinin ən yaxın qohumlarından olan udel knyazlarını onların iradəsinə qarşı çıxdıqları üçün həbsxanaya salmaqdan belə çəkinməmişdilər. Beləliklə, mərkəzləşmə böyük knyaz hakimiyyətini gücləndirən daxili mənbə oldu. Qızıl Orda dövlətinin süqutu isə xarici amil sayılmalıdır.

Əvvəllər Qızıl Orda xanının vassalı hesab edilən və hakimiyyəti rəsmi surətdə tatar xanının fərmanı ilə əsaslandırılan Moskva knyazı Kulikova döyüşündən sonra formal cəhətdən asılı sayılırdı. 1480-ci ildən sonra isə onlar nəinki faktiki və həm də hüquqi cəhətdən müstəqil hökmdar oldular. III İvandan başlayaraq böyük Moskva knyazları özlərini “Bütün Rusiyanın hökmdarı adlandırırdılar. III İvan və ondan sonrakı hökmdarlar özlərinə çar adı verməyə çalışırdılar. Lakin həmin ad xaricdə o qədər də məşhurlaşmadı. III İvan beynəlxalq aləmdə öz nüfuzunu qaldırmaq məqsədilə sonuncu Bizans imperatorunun qohumu və artıq mövcud olmayan Konstantinopol taxtının varisi Sofiya Paleoloq ilə evləndi.

Rusiyada mühüm dövlət hakimiyyəti və idarəçilik orqanı **Boyar duması** idi. Hələ qədim Rus dövlətində knyazların yanındakı şura zəminində XV əsrdə meydana çıxan Boyar duması daimi fəaliyyət göstərən orqan idi. Əvvəlki şuraya nisbətən dumanın tərkibi daimi idi. Onun üzvləri qondarma boyarlardan və okolniçi boyarlarından ibarət idi. Dumanın səlahiyyəti böyük knyazın səlahiyyətinə uyğun gəlirdi. Hüquqi cəhətdən knyaz dumanın rəyi ilə hesablaşmalı deyildi. Amma, o, hesablaşmağa məcbur olurdu. Çünki boyarların razılığı olmadan heç bir tədbir həyata keçirilə bilməzdi. Boyar duması vasitəsilə boyarlar özləri üçün əlverişli olan siyasəti həyata keçirirdilər, lakin mərkəzləşmənin güclənməsi nəticəsində tədricən knyazlar boyar dumasını özlərinə tabe edirdilər. Bu, III İvan və III Vasilinin dövründə özünü daha aydın şəkildə göstərirdi. Dövlət orqanları sistemində Boyar dumasının mühüm rol oynaması və duma iri feodalların hökmdarlıq etməsi erkən feodal monarxiyası üçün səciyyəvi hal idi.

Feodal qurultayları -- o zaman Kiyev dövlətində keçirilən qurultaylara bənzəyirdi. Lakin mərkəzləşmə gücləndikcə bu qurultaylar öz əhəmiyyətini itirirdi.

Moskva dövlətində sahə idarə orqanları olan saray malikanə sistemi də mövcud idi. Lakin dövlət ərazisinin həddindən artıq genişlənməsi və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin mürəkkəbləşməsi

köhnə saray malikanə idarə sisteminin aradan çıxması və yeni prikaz idarə qaydasının yaranması üçün zəmin hazırladı. Köhnə idarəçilik qaydasının yenidən təşkili onun iki hissəyə bölünməsindən başladı. Birinci hissə, başda eşik ağası olmaqla sarayın özünün idarəçiliyi idi. İkinci hissəyə isə knyazın və onu əhatə edənlərin ehtiyacını ödəyən “yol adlanan idarə sahəsi aid idi. Tapşırılan vəzifələri yerinə yetirmək üçün Yol idarə məmurlarının sərəncamına konkret kəndlər və digər inzibati ərazi sahəsi verilirdi. Yol idarə məmurları həmin ərazidə inzibati məhkəmə funksiyalarını icra edirdi. Onlara rəhbərlik edən boyarlar yol boyarları adlanırdı. Beləliklə, yeni qaydada təşkil olunmuş saray-malikanə orqanları birinci növbədə knyazların şəxsi ehtiyaclarına xidmət edən orqandan bütün dövlət idarəçiliyində mühüm yer tutan ümumi dövlət idarəsinə çevrildilər. XV əsrdən etibarən eşik ağası nəinki knyaz və feodalların, həmçinin dini idarə və yerli məmurların fəaliyyətinə nəzarət məsələlərinə də baxmağa başladı.

Saray orqanlarına tapşırılan vəzifələrin mürəkkəbləşməsi şaxələnmiş iri dövlət aparatının yaradılmasını tələb edirdi. Buna görə də konkret sahələrə baxan idarə vəzifələri ümumi saray idarəçiliyindən ayrılmağa başladı. Bunlardan birincisi müstəqil idarə sahəsi kimi meydana çıxan böyük knyaz xəzinəsi və dəftərxana idarə orqanları oldu. Beləliklə, XV əsrin axırlarında yeni idarə sistemine keçmək üçün zəmin yarandı. Lakin prikaz idarə sistemi və “prikaz termini artıq XVI əsrin ikinci yarısından rəsmiləşdirildi. Prikaz sistemi üzrə meydana çıxan ilk idarə orqanlarından maliyyə işlərinə baxan xəzinə prikazını, vəzifəli şəxslər siyahısını tərtib edən və onların rütbələri və s. işlərlə məşğul olan dərəcə prikazını göstərmək olardı. Əvvəllər yalnız knyaz domeninə baxan məhdud saray malikanə sisteminin bütün Rus dövləti üzrə idarəçiliyi yerinə yetirən prikaz idarə sisteminə çevrilməsi mərkəzləşməni göstərən əsas əlamətdir. Lakin bunu da unutmamaq olmaz ki, prikazlar idarəçilik sistemi kimi sonrakı dövr - silki-nümayəndəli monarxiya üçün xasdır.

Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması zamanı yerli idarəçilik erkən feodal monarxiyası üçün səciyyəvi olan “dolandırma sistemi” əsasında qurulmuşdu. O zaman Rus dövlətinin ən böyük inzibati-ərazi vahidi qəza idi. Hər bir qəza nahiyələrə, (volostlara) bölünürdü. Həmin inzibati-ərazi vahidlərinin başında mərkəzi hakimiyyətin nümayəndəsi olan vəzifəli şəxslər dururdu. Onlar öz xidmətləri üçün əhalidən “dolanışq” üçün vergini məhsul və ya pul şəklində toplayırdılar. Həmin vəzifəli şəxslər, onlara tapşırılmış ərazini öz qüvvələri ilə tiunlar, şəhər rəisi və s. ibarət tərkibdə yaratdıq-

ları inzibati aparat vasitəsi ilə idarə edirdilər. Onların özlərinin hərbi dəstələri də olurdu. Dolandırma sistemi sinfi mübarizənin kəskinləşdiyi zaman üsyançı kəndlilərin müqavimətini qıra bilmədi.

Onu da demək lazımdır ki, yerli dövlət orqanlarının hakimiyyəti boyar və knyaz votçınalarına şamil edilmirdi. Knyazlar və boyarlar əvvəlki kimi yenə də immunitet hüququna malik olmaqla öz votçınalarındakı əhali üzərində inzibati və məhkəmə səlahiyyətinə malik idilər. O vaxt onların özünüidarə orqanları yox idi. Udel knyazlıqlarındakı şəhərlər kənd yerləri kimi idarə olunurdu. Udel knyazları Moskvanın tərkibinə daxil edildikdən sonra oradakı şəhərlər bilavasitə böyük knyazın tabeliyinə keçdilər. Bu tədbir şəhərlərin təkcə iqtisadi əhəmiyyəti baxımından deyil, ilk növbədə ölkənin müdafiəsi üçün görülürdü. İlk dövrlərdə, böyük knyaz şəhərləri əvvəllərdə olduğu kimi udel knyazları vasitəsilə idarə edilirdi. Sonralar şəhərlər inkişaf etdiyi zaman onların da xüsusi idarə orqanları meydana çıxmağa başladı. Şəhərlər qala kimi hərbi əhəmiyyətə malik olduqları üçün XV əsrin ortalarından onlarda özünəməxsus hərbi komendant olan "şəhər rəisi və ya qalabəyi vəzifəsi meydana çıxır. Qalabəyilərə, şəhər istehkamlarının vəziyyətinə və müdafiə ilə əlaqədar olan mükəlləfiyyətlərin yerli əhali tərəfindən icrasına nəzarət etmək tapşırılmışdı. XV əsrin axırlarından başlayaraq, qalabəyilərin səlahiyyətləri getdikcə genişləndi. Torpaq, maliyyə və sair işlər də onlara tapşırılırdı. Səlahiyyətlərin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, qalabəyi vəzifəsi şəhər prikazı adlandırıldı. Hərbi və ya təsərrüfat işlərinə baxan şəhər prikazları böyük knyaz xəzinədarına tabe idi. Bəzən bir şəhərə iki və ya daha çox prikaz təyin edilirdi. Beləliklə, şəhər prikazları simasında zadəgan və boyar uşaqları özlərinin yerli özünüidarə orqanına malik oldu. Böyük knyaz isə onun mərkəzləşdirmə siyasətini həyata keçirən etibarlı dayaq yaratdı.

Moskva knyazlığında **ordu** yenə də qeyri-nizami yığma feodal qoşunundan, yəni boyar drujinasından ibarət idi. Lakin bəzən qeyri-nizami xalq silahlı dəstələri də yaradılırdı. Sonralar müəyyən edilən qaydaya görə 20-30 həyəti birləşdirən hər bir soxa deyilən (üçdən-iyirmi-otuz qədər həyətdən ibarət olan) icma müəyyən miqdar tam silahlanmış əsgər verməli idi. XVI əsrin əvvəllərində ordunun təşkilində mühüm yeri zadəgan alayları itməyə başladı. Onlar ən yaxşı silahlanmış və intizamlı döyüşçülər idi. Belə alayların yaradılması böyük knyazın hakimiyyətini daha da möhkəmləndirdi. Bütün bunlar mərkəzləşmə siyasətini həyata keçirməyə kömək etdi.

Məhkəmə orqanları. Məhkəmə dövlət, kilisə və votçına məhkəmələrdən ibarət idi. Məhkəmə funksiyasını yenə də idarəçilik orqanları həyata keçirirdi. Dövlət məhkəməsi funksiyasını mərkəzdə böyük knyazın özü, Boyar duması və yol boyarları icra edirdilər. Yerlərdə isə həmin funksiyaları canişinliklərin və volostların başçıları yerinə yetirirdi. Onlar işlərə “boyar məhkəməsi ilə və ya onsuz da baxa bilirdi. Birinci halda onların çıxardıqları qərar qəti hesab olunurdu. İkinci halda isə qərarı Boyar duması təsdiq etməli idi.

XV əsrdə məhkəmələr mərkəzi və yerli instansiyalara ayrıldı. Mərkəzi məhkəmə idarəçilik orqanları yerli məhkəmələrin hökmələrindən verilən şikayətlərə baxmağa başladı. “Dolandırma sisteminin qüsurlu olması, özünü idarəçiliklə bərabər, onların məhkəmə fəaliyyətində də biruzə verirdi. Buna görə də Moskva hökuməti məhkəmə funksiyasının yerinə yetirilməsi işinə “yerli adamları cəlb etməyə başladı. Zadəganlardan seçilmiş nümayəndə olmadan yerli məmurların məhkəmə fəaliyyəti 1497-ci il məhkəmə qanunnaməsinin 38-ci maddəsilə qadağan edilirdi. Danışdığımız dövrdə kilisə və votçına məhkəmələrinin hüquqi vəziyyətində elə bir ciddi dəyişiklik baş vermədi.

Hüququn inkişafı. XIV-XV əsrlərdə Moskva dövlətində Rus Pravdası qüvvədə idi. Lakin o, ilk variantda deyil, Qədim Rus hüququnun Moskva şəraitinə uyğunlaşdırılmış “müxtəsər pravda redaksiyasında işlədilirdi. O zaman adət hüququ da qüvvədə idi. Bütün bunlara baxmayaraq, feodal münasibətlərinin sonrakı inkişafı və mərkəzləşmiş dövlətin təşkili tamamilə yeni qanunvericilik aktlarının yaradılmasını tələb edirdi. O zaman dövləti mərkəzləşdirmək və yerlərdə hakimiyyəti mərkəzə tabe etdirmək məqsədilə Moskva knyazı müxtəlif məqsədlər üçün - dolandırılan məmurların fəaliyyətini nizama salmaq və s. barədə bir çox şifahi fərmanlar vermişdi. Onlardan ən ilki 1397-1398-ci illər Dvin qramotası və 1488-ci il Belozər qramotası sayılır. Buna baxmayaraq, o dövrün ən mühüm hüquq abidəsi 1497-ci il məhkəmə qanunnaməsidir. Bu qanunnamə Rus dövlətinin hər yerində idarəçilik və məhkəmə işlərini eyni şəkildə aparmağı təmin etmək üçün hazırlanmış məəcəldir. Qanunnamənin başqa bir məqsədi də zadəgan və boyar uşaqları kimi böyük knyazın istinadgahı olan orta və xırda feodalları irəli çəkmək idi. Qanunnaməyə görə, dolandırılan məmurların məhkəmə fəaliyyətinin qadağan edilməsi, kəndlilərin kütləvi surətdə torpağa

təhkim edilməsi, Yuryev gününün müəyyən olunması həmin fikri bir daha təsdiq edir.

Qanunnamə başlıca olaraq cinayət və cinayət-prosessual hüquq normalarından ibarət idi. Qanunnamə Rus feodal hüququnun inkişafında mühüm addım sayılmasına baxmayaraq, burada mülki hüquq, öhdəlik hüququ və s. aid bəzi məsələlər Rus Pravdasına nisbətən bitkin deyildi. Deməli, həmin məsələlər Rus Pravdasındakı normalarla tənzimlənirdi.

Mülkiyyət hüququ. Mülkiyyət hüququ institutu Moskva dövlətində inkişaf etmişdi. Torpaq mülkiyyətinin inkişafı icma mülkiyyətinin aradan çıxması ilə bağlı idi. Torpağın votçına və ya malikanə mülkiyyət formalarının hüquqi vəziyyəti daha da dəqiqləşdirilmişdi. Malikanə torpaqlarından fərqli olaraq votçına torpaqlarını satmaq,bağışlamaq, girov qoymaq, dəyişmək, irsən vermək olardı. Malikanə torpaqları vassallara xidmət müqabilində senyor tərəfindən verilirdi. Buna görə də mülkədarın həmin torpağı ancaq becərmək hüququ var idi. O, torpaq üzərində istədiyi kimi sərəncam verə bilməzdi. Böyük knyazın domen torpaqları orada idarəçiliyin təşkili və əhalinin istismarı formasına görə biyar və saray torpaqlarına bölünmüşdü. Saray torpağındakı kəndlilər saray hakimiyəti vasitəsilə idarə edilməklə ya biyara gedir və ya məhsul vergisi verirdi. Biyar torpaqlarındakı kəndlilər isə ümumi dövlət məmurlarına tabe olmaqla məhsul vergisi verirdilər.

Öhdəlik hüququ. Öhdəlik hüququna 1497-ci il qanunnaməsində Rus Pravdasından da az yer verilirdi. Burada ancaq alqı-satqı və şəxsi kirayə müqavilələrindən danışılır. Rus Pravdasına nisbətən qanunnamədə başqasına zərər vurmaqdan irəli gələn öhdəlik daha dəqiq müəyyən edilmişdi. Lakin bu ancaq bir hala aid idi. Daha doğrusu, 61-ci maddədə başqasının əkinini otarmaq üstündə əmlak məsuliyyəti nəzərdə tutulurdu.

Qanunnamə **vərəsəlik** qaydasını daha da dəqiqləşdirirdi. Qanun üzrə vərəsəlikdə əmlak oğula çatırdı. O olmadıqda varis qız sayılırdı. O da olmadıqda, miras ən yaxın qohumlara verilirdi.

Sinfi mübarizənin güclənməsi və feodal ziddiyyətlərinin kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq **cinayət hüququ** sürətlə inkişaf edirdi. Elə buna görə də 1497-ci il məhkəmə qanunnaməsi verildi. Cinayət əməlini konkret şəxsin özünə və ya onun əmlakına zərər vurmaq hesab edən Rus Pravdasından fərqli olaraq, qanunnamə ci-

nayət dedikdə dövlətin və ya hakim feodallar sinfinin mənafeyinə toxunan əməlləri nəzərdə tuturdu. Rus Pravdasından fərqli olaraq, qanunnamədə xolopa öz hərəkətinə görə müstəqil surətdə cavab verən insan kimi baxılırdı. Qanunnamənin qəbulu ilə cəzanın məqsədi və sistemi də dəyişdi.

Əvvəllər knyazlar cinayətkara verilən cəzaları xəzinənin əsas gəlir mənbəyi sayaraq, onlardan cərimə alırdı. Qanunnamədə isə əsas məqsəd istismar edilən kütlələrin müqavimətini qırmaq üçün cəza tətbiq etmək yolu ilə onları qorxutmaqdan ibarət idi. Buna görə də qanunnamədə əmlak cəzaları əvəzinə ölüm cəzası ön plana çəkilirdi.

Qanunda ölüm cəzasının bir çox formaları nəzərdə tutulurdu. Bu cəza - asma, boynunu vurma və s. vasitələrlə icra edilirdi. Ölüm cəzası cinayətkarın bazarda camaatın gözü qarşısında qamçıyla döyülüb öldürülməsi ilə icra edilirdi. Bu, "ticarət ölümü" adlanırdı.

Cinayət anlayışının dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq cinayətlərin yeni növü meydana çıxdı. Bu dövləti cinayətlər idi. Qanunnamədə dövləti cinayətlərin iki növü nəzərdə tutulurdu. Onun biri başlıca olaraq, hakim sinfin nümayəndələri tərəfindən törədilən xəyanət, qiyam mənası verən hökumət əleyhinə fəaliyyət — Kramola cinayəti idi. İkinci isə xalqı üsyana qaldırmaq kimi başa düşülən "Podim cinayəti" sayılırdı. Qanunnamədə hakim feodal sinfinin mülkiyyətini qorumaq üçün əmlak cinayətləri, habelə şəxsiyyət əleyhinə yönələn müxtəlif cinayət növləri də nəzərdə tutulurdu.

Rusiyada **məhkəmə prosesinin** çəkişmə forması daha da inkişaf edirdi. Bununla bərabər onun axtarış forması meydana çıxırdı. Çəkişmə qaydasında proses iddiaçının şikayəti üzrə başlayırdı. Çəlobit deyilən şikayət daxil olan kimi, məhkəmə cavabdehin gətirilməsi üçün tədbir görürdü. Cavabdehi zamin olan şəxslər gətirməli idi. O, gəlmədikdə isə işi uduzmuş hesab olunurdu. Bu haqda iddiaçıya iş baxılmadan "məhkəməsiz icra və rəqəsi" deyilən sənəd verilir. İddiaçı gəlmədikdə isə iş xitam olunurdu.

1497-ci il Qanunnaməsinə görə sübut növlərindən biri etiraf idi. Bu mübahisəsiz sübut növü sayılırdı. Başqa sübut şahid ifadəsi hesab edilirdi. Rus Pravdasından fərqli olaraq, Qanunnaməyə əsasən xoloplar da şahid ola bilərdi. Digər sübut "meydan deyilən məhkəmə döyüşü" idi. Bu qaydaya görə təkbətək döyüşdə qələbə çalan tərəf işi uduzmuş hesab edilirdi. Şəxs belə döyüşə öz əvəzinə başqasını da göndərə bilərdi. XVI əsrdən etibarən bu "sübut növü" aradan qaldırılmağa başlandı. Müxtəlif yazılı sənədlər və and da sübut hesab edilirdi.

Sinfi mübarizənin kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq axtarış prosesı qaydası meydana çıxdı. Bu qaydaya görə cinayətdə təqsirləndirilən şəxslərə ağır işgəncə metodu tətbiq edilirdi. Ən ağır cinayət işlərində istifadə olunan axtarış məhkəmə prosesində çəkişmədən fərqli olaraq bütün təşəbbüs hakimin əlində idi. Müttəhim isə demək olar ki, məhkəmə prosesinin obyektı idi. Həqiqəti üzə çıxarmaq üçün əsas üsul işgəncə sayılırdı.

4. SILKİ-NÜMAYƏNDƏLİ MONARXIYA DÖVRÜNDƏ RUSİYANIN DÖVLƏT VƏ HÜQUQU (XVI ƏSRİN ORTALARI - XVII ƏSRİN ORTALARI)

XVI-XVII əsrlərdə Rusiyanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında mühüm proseslər gedirdi. Bu da çar hakimiyyətinin güclənməsinə, bütövlükdə dövlətin möhkəmlənməsinə gətirib çıxartdı. Bu dövrdə feodal torpaq sahibliyi inkişaf edir, malikanə sistemi möhkəmlənir, feodallar vahid silkdə birləşir və kəndlilərin təhkim olunması prosesi başa çatırdı.

İqtisadiyyatın inkişafı sürətlənir, sənət və manufaktura istehsalında ixtisaslaşma dərinləşirdi. Bu da ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə və vahid ümumrusiya bazarının yaranmasına şərait yaradırdı.

Kənd təsərrüfatı da sürətlə inkişaf edirdi. Feodal təsərrüfatları bazarla sıx əlaqə yaradırdı. Bazar münasibətlərinin genişlənməsi pula olan ehtiyacı artırırdı. Nəticədə, məhsul rentasını və biyarı pul rentası əvəz edirdi. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı şəraitində kəndlilərin istismar edilməsi güclənirdi.

Yeni şəraitdə şəhərlərin sayı və əhəmiyyəti artırdı. Moskva, Yaroslav, Nijni Novqorod, Tula, Voloqda, Pskov və başqa şəhərlər mühüm ticarət və sənət mərkəzlərinə çevrilirdi. Xarici ticarət xeyli canlanırdı. Qərb ölkələri ilə, Orta Asiya, Qafqaz, İranla ticarət əlaqələri inkişaf edirdi.

Rusiya dövlətinin ərazisinin genişləndirilməsi onun möhkəmlənməsinə də öz təsirini göstərdi. XVI əsrin II yarısında Qazan və Həştərxan xanlıqları işğal edilərək Rusiyanın tərkibinə qatıldı. 1654-cü ildə Ukrayna yenidən Rusiya ilə birləşdirildi. Polşa ilə müharibə nəticəsində Smolensk və ona bitişik olan qərbi rus torpaqları Rusiyaya qatıldı. Həmin dövrdə Rusiyanın tərkibinə Şimali Qafqazın kiçik bir hissəsi, Başqırd torpaqları, Qərbi Sibir və başqa ərazilər işğal edilərək daxil edildi. Artıq XVII əsrdə bütün Sibir Rusiya dövlətinin ərazisinə qatıldı. Bütün bunlar Rusiyanın çoxmillətli

dövlətə çevrilməsi demək idi. Digər istiqamətlərdə də fəal xarici siyasət yürüdüldü: Rusiya dövləti Baltik dənizinin sahillərini tutmağa, öz cənub sərhədlərini Kırım türklərindən qorumağa, Orta Asiyaya, Qafqaza və İrana gedən ticarət yollarını zəpt edib ələ keçirməyə can atırdı.

Beləliklə, baş verən sosial-iqtisadi və siyasi proseslərin nəticəsi olaraq XVI əsrin ortalarında Rusiyada feodal dövlətinin yeni forması olan silki-nümayəndəli monarxiya təşəkkül tapdı. Silki-nümayəndəli monarxiyanın yaranma tarixi 1549-cu ildən, birinci Zemstvo məclisinin çağırıldığı vaxtdan hesab edilir.

Yeni şəraitdə çar hakimiyyəti mühüm əhəmiyyətli məsələlərin həllinə hakim silklərlə (boyarlar, ruhanilər, zadəganlarla) yanaşı, şəhər əhalisini təmsil edən yuxarı təbəqənin nümayəndələrini də (şəhər əyanlarını) cəlb edirdi. Çar hakimiyyəti şəhər əyanlarına (tacirlərə və varlı sənətkarlara) müraciət etməli olurdu. Çünki, dövlət aparatının onların maliyyə yardımına ehtiyacı var idi. Belə yardım olmadan dövlət aparatını möhkəmləndirmək, cəza tədbirlərini gücləndirmək və fəal xarici siyasət yürütmək çətin idi.

Zadəganlar mərkəzləşdirilmiş dövlətin dayağı idi. Onlar boyarlar arasında baş verən münaqişələrin əleyhinə çıxır, təhkim olunan kəndlilər üzərində hakimiyyəti möhkəmləndirməyə çalışır və fəal xarici siyasət yürüdülməsinin tərəfdarı idilər. Zadəganların Zemstvo məclislərinə cəlb edilməsi yeni feodal əyanlarının (orta və xırda feodalların, zadəganların) siyasi mövqeyinin güclənməsini göstərirdi.

Zemstvo məclisinin tərkibinə Boyar duması da daxil idi. Çar hakimiyyəti köhnə aristokratiyaya arxalanmadan dövləti idarə edə bilməzdi. Çünki həmin dövrdə boyar əyanlarının iqtisadi və siyasi mövqeyi hələ güclü idi.

İctimai quruluş. XVI əsrin ortalarından XVII əsrin ortalarına qədər olan dövrdə mərkəzləşdirilmiş Rus dövləti və onun təhkimli feodal quruluşu inkişaf etmişdi.

Əvvəllər olduğu kimi, iri feodal olan dövlət başçısı saray və qara camaatdan (çernotyaqlovlar) olan şəxslərin torpaqlarına malik idi. 1649-cu il Məclis qanunnaməsi feodal mülkiyyəti formalarını belə müəyyənləşdirirdi: saray torpaqları çarın və onun ailə üzvlərinin öz torpaqları olmaqla çara məxsus idi. Saray torpaqları və orada yaşayan kəndlilər feodalizmə xas olan adi üsullarla istismar olunurdu. Onlar biyar və ya töycü formasında mükəlləfiyyət daşıyırdılar. Qara camaat dövlətə vergi ödəyir və bir sıra başqa mükəlləfiy-

yətlər daşıyırdı. 1627-ci ildə saray torpaqlarının votçına və malikanə qaydasında verilməsi qadağan edildi.

Müxtəlif feodal qruplarının vahid silkdə birləşməsilə bərabər onun qapalı olduğu, başqa silklərə mənsub olan adamların (kəndlilərin, posad adamlarının, keşişlərin) imtiyazlı silkə keçməsinin qeyri-mümkünlüyü müəyyən edildi. Torpağa sahib olmaq feodalların silki imtiyazına çevrilirdi. Feodallar başqa imtiyazlara da malik idi. Onlar vergi ödəməkdən və mükəlləfiyyət daşımaqdan azad idilər; cinayət və prosessual hüquqla nəzərdə tutulmuş imtiyazlardan istifadə edirdilər. Onlar prikazlarda məmur vəzifəsi tuturdu.

Feodal sinfini köhnə feodal əyanları olan boyarlar və xidmət adamları sayılan zadəganlar təşkil edirdi. "Boyar adı çar tərəfindən verilmiş saray rütbəsinə çevrilmişdi. Yeni şəraitdə boyarların hüquq və imtiyazlarının məhdudlaşdırılması prosesi davam edirdi. Belə tədbirlərdən biri oprıçnina idi.

1565-ci ildə İvan Qrozni bütün torpaqları iki hissəyə böldü: Zemstvo (adi) və oprıçnina (xüsusi) torpaqlarına. Oprıçnina torpaqlarına müxtəlif knyaz-boyar aristokratiyasının torpaqları daxil edildi. Onlara oprıçnina olmayan torpaqlarda xidmət etmək şərt ilə çar tərəfindən yeni torpaqlar verildi.

Bu tədbir köhnə feodal əyanlarına vurulmuş güclü zərbə idi. Beləliklə, onların iqtisadi mövqeyi xeyli zəiflədi. Müsadirə olunmuş torpaqlar xidmət adamlarına keçdi. Nəticədə, malikanə feodal torpaq sahibliyinin əsas formasına çevrildi. Oprıçnina kəndlilərin istismarını gücləndirdi, mükəlləfiyyətlərini artırdı və onların istifadəsində olan torpaqları azaltdı.

Votçına torpaq sahibliyi şərti idi. O, çara xidmət etmək şərti ilə verilirdi. Votçına sahibi (eləcə də malikanə sahibi) şəxsən hərbi xidmət etməkdən başqa, torpağın həcmindən asılı olaraq müəyyən sayda silahlı adam verməli idi.

Keçmiş knyazlara məxsus olan qədim votçinalara sərəncam vermək hüququ məhdudlaşdırıldı. Çarın icazəsi olmadan bu cür torpaqları satmaq qadağan idi. Onları dəyişdirməyə, cehiz verməyə və vəsiyyət etməyə icazə verilmirdi. Əks təqdirdə sahiblik müsadirə olunurdu.

Malikanə sahiblərinin hüquqları genişləndirildi. Müəyyən olundu ki, müharibə zamanı öldürülmüş və ya itkin düşmüş şəxslərin malikanələri onların arvadı və uşaqlarına çatırdı. Bu cür sahibliyin irsən keçməsi qaydası bərqərar oldu. Malikanəni votçinaya dəyişmək və cehiz vermək olardı. Onları votçinaya çevirməyə də icazə verilirdi.

Xidmət adamları (zadəganlar) votçına torpaq sahibliyi əldə edə bilərdilər. İstər boyarlar, istərsə də zadəganlar malikanə torpaqlarına malik idilər. Sonralar zadəganlara votçına hüququ əsasında torpaqlar verildi. Bu da votçına və malikanə sahibliyinin yaxınlaşmasını, başqa sözlə desək, boyarların və zadəganların vahid silkdə birləşdiyini göstərirdi. 1649-cu il Məclis qanunnaməsi bu prosesi rəsmiləşdirdi.

Kilsə iri torpaq sahibi idi. Ruhanilərin geniş torpaqları var idi və onlar immunitet hüquqlarından istifadə edirdilər. Kilsə, eyni zamanda nəhəng siyasi və ideoloji qüvvə idi. Ruhanilər ölkədə öz siyasi nüfuzunu daha da artırmağa çalışırdılar. 1589-cu ildə Rusiyada patriarxlıq təsis olundu və rus kilsəsi müstəqillik əldə etdi. Patriarx kilsə məclisində seçilir, sonra isə çar tərəfindən təsdiq olunurdu. Patriarxlığın təsis edilməsi kilsənin siyasi hakimiyyətə olan iddiasını gücləndirdi. XVII əsrin I yarısında çar Mixail Romanovun atası Filaretin, sonra isə böyük nüfuza malik olan kilsənin iqtisadi və siyasi mövqeyini gücləndirməyə, onun dünyəvi hakimiyyət üzərində üstünlüyünü bərqərar etməyə çalışan Nikonun patriarxlığı dövründə bu meyl daha da gücləndi. Lakin bu mübarizə çar Aleksey Mixayloviçin qələbəsilə başa çatdı.

1649-cu il Məclis qanunnaməsi ruhanilərin və monastırların imtiyazlarını məhdudlaşdırdı. Kilsəni dövlət hakimiyyətinə tabe edən tədbirlər həyata keçirildi. Onlar üçün ticarət və sənətdə müəyyən məhdudiyətlər tətbiq edildi.

Kilsə yurisdiksiyası da məhdudlaşdırıldı. Artıq ruhanilər tərəfindən törədilmiş adam öldürmə, quldurluq, siyasi cinayətlərə kilsə məhkəmələrində deyil, dövlət məhkəmələrində baxılırdı. 1649-cu il Məclis qanunnaməsi kilsə və din əleyhinə olan cinayətləri müəyyənləşdirdi. Dinlə bağlı olmayan işlər üzrə ruhanilər üzərində məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən dövlət orqanı kimi Monastır prikazı təsis olundu.

Lakin göstərilən məhdudiyətlərə baxmayaraq, ruhanilər imtiyazlı silk olaraq qalırdı. Onlar geniş torpaq sahibliklərinə və təhkimli kəndlilərə malik olmaqla bir çox mükəlləfiyyətlərdən azad idi. Ruhanilərin həyatı və şərəfi daha ciddi qorunurdu.

Kəndlilər. XVI əsrin II yarısı - XVII əsrin I yarısında kəndlilərin təhkimli halına salınması prosesi gedirdi. 1550-ci il qanunnaməsi "Yuryev gününə dair 1497-ci il qanunnaməsinin maddələrini təkrarlayırdı. Kəndlilər üçün vahid tərək etmə müddəti göstərilirdi: Yuryev günündən (26 noyabr) bir həftə əvvəl və həmin gündən

sonrakı bir həftə ərzində (tədricən “Yuryev günü ləğv olundu). Opriçnina təhkimli kəndlilərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Onlar malikanə torpaqlarından qaçıb kilsə və monastır torpaqlarına getməyə məcbur olurdu. Bunun nəticəsində malikanələrdə işçi qüvvəsinin qıtlığı yaranırdı. Buna görə də 1580-ci ildə kəndlilərin çıxıb getmək hüququ ləğv edildi. 1597-ci il fərmanına əsasən sahibkar öz yanından qaçan kəndliləri və xolopları ancaq 5 il müddətində axtarıb geri qaytara bilərdi.

Kəndlilərin təhkimli halına salınmasının getdikcə güclənməsi 1606-1607-ci illərdə İ. Bolotnikovun başçılığında üsyana səbəb oldu. Kəndli müharibəsinə cavab olaraq təhkimçilik daha da gücləndirildi.

1649-cu il Məclis qanunnaməsi kəndlilərin təhkimli halına salınması prosesini başa çatdırdı. Kəndlilər torpağa təhkim edildikləri üçün sahibkar onları torpaqla birlikdə sata və şəxsiyyəti üzərində sərəncam verə bilərdi. Feodallar kəndlilər üzərində polis nəzarəti hüququna malik idi. Mülkədarın borcları kəndli əmlakı hesabına ödənilə bilərdi.

Feodal, təhkimli kəndlinin nikah məsələsini də həll edirdi. Kəndlilər qaçdıqları müddətdən asılı olmayaraq ailəsi və əmlakı ilə birlikdə keçmiş ağasına qaytarılırdı. Qanunnamədə bildirilirdi ki, təhkimçilik qaydaları eyni ilə bütün kəndlilərə - dövlət və saray kəndlilərinə, votçına və mülkədar kəndlilərinə, ruhanilərə və monastırlara məxsus olan kəndlilərə şamil edilirdi. Kəndlilərin torpağa və feodala təhkim olunması irsi vəziyyət kimi rəsmiləşdirildi.

İstismar olunan əhali kütləsinə xoloplar və asılı adamlar da aid idi. Xolopların sayı getdikcə azalırdı. Qəbalə - yazılı surətdə bağlanmış xüsusi müqaviləyə əsasən daimi köləlik idi. Müqaviləyə uyğun olaraq borclu öz borcunu faiz ödəməklə və ya xidmət etməklə faizlərini ödəyirdi. Mülkədarlar öz xoloplarını və qəbalə adamlarını torpağa oturmaq bilərdilər. Belə olduğu halda onlar təhkimli kəndlilərə yaxınlaşdı.

Şəhər əhalisi. XVI-XVII əsrlərdə Rusiyada şəhərlərin sayı keyli artır, ticarət və sənətkarlıq inkişaf edir, manufakturalar əmələ gəlirdi. Bununla əlaqədar olaraq, şəhər əhalisi çoxalır və təbəqələşmə baş verirdi. Şəhər əhalisinin yuxarı təbəqəsini təşkil edən şəhər əyanları bir sıra imtiyazlara malik idi. Onlar posad əhalisindən töycü yığır, Zemstvo məclisinin yığıncaqlarında iştirak edir, zembalarını seçmək hüququna malik idi. İri tacirlər (onlara “qonaq deyilirdi) torpaq mülkləri ala, “dum dyakı rütbəsi əldə edə bilərdilər.

XVI əsrin sonu - XVII əsrdə “qonaq rütbəsi çar tərəfindən iri tacirlərə verildi. Bu ad bir sıra imtiyazlarla bağlı idi. Bütün bunlar şəhər əyanlarının siyasi nüfuzunun artmasını göstərirdi. Qanunların mənafeyini yüksək tuturdu. Belə ki, 1550-ci il qanunnaməsində “qonağı təhqir etmə üstündə 50 rubl cərimə cəzası nəzərdə tutulurdu. Halbuki həmin hərəkət boyara qarşı törədildikdə təqsirkar cəmisi 5 rubl məbləğində cərimə olunurdu. XVII əsrin ortalarında şəhər əhalisinin bir qismi “posad adamları adlanırdı. Bunlara sex təşkilatları olan “qonaq, “mahud və başqa sotnyalar da aid idi. “Qonaq və mahud sotnyası tacirlərdən olurdu. Onlar, əsasən şəhər əhalisinin sənətkarlıqla və ticarətlə məşğul olan hissəsi idi. Çar hakimiyyəti onların üzərinə ticarətin təşkili və əhalidən töycü yığmaqla bağlı vəzifələr qoyurdu.

Dövlət quruluşu. XVI əsrin ortalarında çar IV İvanın dövründə keçirilmiş mühüm islahatlar dövlətin mərkəzləşməsi istiqamətində atılmış tarixi addım idi. 1549-cu ildə üzvləri çar tərəfindən təyin olunan “Seçilmiş rada (və ya “Yaxın дума) təsis olundu. Çar dövlət idarəçiliyi ilə bağlı mühüm məsələlərdə Seçilmiş rada ilə məsləhətləşirdi. Seçilmiş radanın təsis olunması Boyar dumasının rolunu azaltdı. IV İvan Seçilmiş radaya arxalanaraq ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən mühüm tədbirlər həyata keçirdi. Hər şeydən əvvəl, ordu yenidən quruldu və bununla da atıcı alayın əsası qoyuldu. 1550-ci il Qanunnaməsi kimi ümumdövlət feodal məcəlləsi tərtib edildi. Zemstvo məclisi adlı mərkəzi silki nümayəndəli orqan təsis olundu, yerli idarəçilik sahəsində Zem və Qub islahatları keçirildi. Mühüm mərkəzi idarəçilik orqanları olan prikazlar inkişaf etdirildi və s. Bu islahatlar dövlət idarəçilik aparatının gücləndirilməsinə, zadəganların mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə yönələrək hakim feodal sinfinin, ilk növbədə, zadəganların mənafeyinə xidmət edirdi.

Mərkəzləşdirilmiş dövlətin formalaşmasına oprıçnina siyasəti kömək etdi. Böyük “oprıçnina ərazisi çar sarayı və məmurlar tərəfindən idarə olunurdu. Çar hakimiyyəti oprıçnina korpusuna (xüsusi qoşun olan oprıçniklərə) arxalanırdı. Bu cəzaverici orqan vasitəsilə IV İvan həm öz əleyhdarları (boyar aristokratiyası), həm də feodal zülmünə qarşı çıxış edən xalq kütlələri ilə mübarizə aparırdı. Oprıçninanın sosial dayağını boyar aristokratiyasına məxsus olan torpaq və kəndliləri ələ keçirməyə və öz siyasi nüfuzunu artırmağa çalışan xidmətdə olan xırda zadəganlar təşkil edirdi. 1564-cü ildə müəyyən edilmiş oprıçnina 1572-ci ilə qədər qüvvədə oldu. Oprıç-

nina bir tərəfdən ölkənin iqtisadiyyatını sarsıtdı, digər tərəfdən isə çar hakimiyyətini möhkəmləndirildi və köhnə feodal əyanlarının (knyaz-boyar aristokratiyasının) mövqeyini zəiflətdi.

1547-ci ildə Rusiyada dövlət başçısının titulu dəyişdi və o, çar adlandı. Dövlət başçısının titulunun dəyişməsi siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Əsas məqsəd monarxın hakimiyyətini möhkəmlətmək və müxtəlif knyazların dövlət başçısı olmaq iddiasına son qoymaq idi.

Çar qanunvericilik, idarəçilik və məhkəmə sahəsində geniş hüquqlara malik idi. Lakin çar dövləti təkbəşinə deyil, Boyar duması və Zemstvo məclisi ilə birlikdə idarə edirdi. Çar vəzifəsi irsən keçirdi. XVI əsrin sonunda çarın Zemstvo məclisində təsdiq olunması (seçilməsi) qaydası müəyyən olundu.

Mərkəzi idarəçilik. Əvvəllər olduğu kimi, Boyar duması çarın yanında daimi fəaliyyət göstərən orqan idi. O, çar ilə birlikdə qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirir, xarici və daxili siyasətə aid məsələlərin həllində iştirak edirdi. Dumanın iclaslarını çar özü çağırırdı. Boyar Dumasının qərarı “Boyar hökmü (priqovor) adlanırdı.

Oprıçnina illərində Boyar Dumasının rolu xeyli zəiflədi. Tərkibində zadəganların sayının çoxalmasına baxmayaraq Duma əvvəllər olduğu kimi hələ də boyar aristokratiyasının dayağı idi. Boyar dumasında şəhər əhalisinin yuxarı təbəqəsinin nümayəndələri də - ticarət əyanları, “qonaqlar iştirak edirdilər. Çar hakimiyyətinə qarşı müxalifət mövqeyində duran (xüsusilə, IV İvanın dövründə) Boyar duması Rus dövlətinin mərkəzləşməsinə mane olurdu.

IV İvanın dövründə dövlət idarəçiliyində mühüm rol oynayan Zemstvo məclisləri çağırılmağa başladı. Bu orqanı təşkil etməkdə məqsəd gündən-günə güclənməkdə olan xalq hərəkatına qarşı mübarizədə hakim feodal sinfinin bütün təbəqələrini birləşdirmək idi. Silki-nümayəndəli orqan kimi çıxış edən Zemstvo məclisi dövlət hakimiyyət və idarəçilik orqanlarında feodalların yuxarı təbəqəsi olan boyarların sıxışdırılması hesabına zadəganların və tacirlərin rolunun artmasına imkan verdi.

Zemstvo məclislərinin tərkibi Boyar dumasından, ali ruhaniyərdən, zadəganlardan (xüsusilə, paytaxt zadəganlarından) və şəhər nümayəndələrindən ibarət idi. Lakin zadəganlar burada üstünlük təşkil edirdi. Zemstvo məclisləri xüsusi çar qramotası əsasında çağırılırdı. Məclisdə müzakirə olunacaq məsələlər çar və Boyar duması tərəfindən müəyyən edilirdi. Burada xarici siyasət, maliyyə,

qanunvericilik kimi mühüm dövlət əhəmiyyətli məsələlər həll olunurdu.

Zemstvo məclisinin iclasları silklər üzrə ayrılıqda keçirilir və hər bir silk müzakirə olunan məsələyə öz münasibətini rəy formasında bildirirdi. Ümumi qərar isə məclisin bütün tərkibinin iştirakı ilə çıxarılırdı. Zemstvo məclislərinin qərarı yekun sənəd olan hökümün (priqovorun) çıxarılması ilə nəticələnirdi. Çar bu qərarla he-sablaşmaya da bilərdi.

Hələ XV əsrin ortalarında meydana gəlmiş mərkəzi idarəçilik orqanları olan prikazlar silki-nümayəndəli monarxiya dövründə də inkişaf edirdi. Artıq XVI əsrin II yarısında prikaz idarəçiliyi dövlət idarəçiliyinin bütün sahələrini əhatə edirdi. Prikazların başında bo-yar və ya dyaklardan ibarət hakimlər dururdu. Prikaz idarəçilik sistemi çar hakimiyyətini möhkəmləndirmək naminə yaradılmışdı.

Prikazlar yalnız inzibati orqan deyil, həm də məhkəmə orqanı idi. Müxtəlif təyinatlı prikazlar fərqlənirdi. Məs. bir qrup prikaz ümumdövlət miqyasında idarəçiliyi həyata keçirirdi: böyük saray prikazı, mehtərlik prikazı, elçilər prikazı, poçt prikazı və s. Tarixi mənbələr XVI əsrin əvvəllərində Moskvada cəmişi ona qədər mərkəzi prikaz olduğunu bildirir. İkinci qrup prikazlar müəyyən ərazi dairəsində fəaliyyət göstərirdi. Bunlar Nijeqorod, Vladimir, Qaliç, Qazan, Sibir və başqa prikazlar idi. Bəzi prikazlar, məsələn, Böyük xəzinə prikazı maliyyə funksiyalarını həyata keçirirdi.

Yerli idarəçilik. Silki - nümayəndəli monarxiya dövründə yerli idarəçilik sistemini də yeni şəraitə uyğunlaşdırmaq tələb olunurdu. Bununla əlaqədar olaraq, yerli idarəçilik sahəsində islahatlar keçirildi. "Dolandırma sistemi ləğv edildi. Onların əvəzində qub və zem özünüidarə orqanları yaradıldı. Bu orqanlar məhkəmə fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla bərabər polis funksiyalarını da həyata keçirirdilər. Yerli orqanlar quldurları axtarıb tapmalı, onları mühakimə və edam etməli idi.

Qub özünüidarəsinin qub izbası¹ deyilən orqanı fəaliyyət göstərirdi. Onun başında yerlərdə zadəganlar, ruhanilər və xidmət adamları tərəfindən seçilən **Qub ağsaqqalı** dururdu. İlk vaxtlar Qub izbaları cəza orqanları kimi çıxış edirdi. Sonralar isə onlar idarəçilik funksiyalarını da həyata keçirirdilər. Qub qramotaları çarın

1. - "Qub" termininin dəqiq izahı yoxdur. Bu halda dairə, müəyyən inzibati vahid, "izba" isə dəftərxana, divanxana kimi başa düşülürdü

adından verilirdi. XVII əsrin II yarısında Qub orqanlarının fəaliyyəti məhdudlaşdırıldı, onların üzərində mərkəzi hökumət orqanlarının nəzarəti gücləndi, sonuncular hətta yerli orqanların bəzi vəzifələrini də öz üzərinə götürdülər.

XVI əsrin ortalarında Zem islahatı da keçirildi və zem özünüidarə orqanları yaradıldı. Bu orqana nümayəndələr posad əhalisindən və qara camaatın varlı hissəsindən seçilirdi. Zem orqanlarına zem ağsaqqalı başçılıq edirdi. Bu orqanların səlahiyyətləri yalnız posad adamlarına və kəndlilərə şamil edilirdi. Zem nizamnamə qramotaları zem orqanlarının təşkili qaydasını və onların səlahiyyətlərini müəyyən edirdi. Onlar çar tərəfindən verilir, maliyyə, məhkəmə və polis sahələrində yerli zem orqanlarının funksiyalarını tənzimləyirdi. Zem izbası qəzalarla birlikdə şəhər ərazisini, bəzən ayrıca volostu əhatə edirdi.

Qub və zem islahatları yerlərdə silki-nümayəndəli orqanların yaradılmasına gətirib çıxartdı və mərkəzləşdirilmiş dövlətin möhkəmlənməsinə kömək etdi. Yerli idarəçilik orqanlarının yenidən qurulması yerli hakimiyyət aparatının və cəmiyyətin siyasi həyatında zadəganların rolunun güclənməsi prosesinin başa çatdığını göstərirdi. Qub və zem özünüidarəsinin təşkili posad adamlarının yuxarı təbəqəsinin də mənafeyinə xidmət edirdi.

XVII əsrin əvvəllərində yerli idarəçilik sistemində yenidənqurma işləri aparıldı. Voyevoda-prikaz idarəçiliyi təşəkkül tapdı. Bir çox qəza və şəhərlərə voyevodalar təyin olundu. Onlar yerlərdə hərbi və inzibati hakimiyyətə malik idi. Voyevodalar vergilərin yığılmasına və mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, məhkəmə və polis işləri ilə məşğul olur, öz ərazilərində silahlı dəstələrə komandanlıq edirdi. Onlar tədricən Qub və zem özünüidarələrini özlərinə tabe etdirdi.

Silki nümayəndəli monarxiya dövründə silahlı qüvvələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Həmin dövrdə zadəgan alayları yaradıldı. 1556-cı il Xidmətə dair qanunnaməsinə görə zadəganlar xüsusi siyahı üzrə hərbi qulluğa çağırılırdı. Zadəgan özü hərbi qulluğa getmədikdə oğlu getməli idi. Çağırış üzrə gəlməyənlər cəzalandırılırdı. Muzdlu adamlardan təşkil olunan daimi atıcı qoşunun yaradılması da başqa bir yenilik idi.

Lakin atıcı qoşunun yaradılması hələ nizami ordunun təşkil olunması demək deyildi. XVII əsrin əvvəlində daimi alaylar (reytar, draqun, topçu və s.) yaradıldı. Yeni daimi və nizami ordunun əsasını qoymuş bu alaylar özünün yaxşı təlimi, intizamı və mütəşəkilliyi ilə seçilirdi.

XVII əsrdə bəzi sərhəd qəzalarında kəndlilərdən ibarət dra-qun alayları yaradıldı. Sərhədlərin qorunmasında kazak dəstələrin-dən istifadə olunurdu.

Məhkəmə. Dövlət məhkəmələri, kilsə və votçına məhkəmə-ləri fəaliyyət göstərirdi. Çar məhkəməsi ən yüksək məhkəmə orqanı idi. Yerli məhkəmələrin qərarlarından şikayət əvvəlcə prikazlara, sonra isə Boyar dumasına və çara verilə bilərdi. Kilsə məhkə-mələrinə Mitropolit məhkəməsi, sonralar isə patriarx məhkəməsi və patriarx prikazları da aid edildi. Votçına məhkəmələri təhkimli kəndliləri mühakimə edirdi.

Məhkəmə hakimiyyəti idarəçilikdən ayrılmaısqdı. İnzibati funksiyalara malik olan müxtəlif orqanlar, məs. prikazlar məhkəmə hakimiyyətini də həyata keçirirdi.

Zem, malikanə və s. xüsusi səlahiyyətli prikazlar var idi. Bun-lar ancaq eyni xarakterli işlərə baxırdılar. Məsələn, malikanə prika-zında yalnız malikanə torpaqlarına aid işlərə baxılırdı. Qub və zem idarələri də məhkəmə funksiyasını həyata keçirirdilər.

HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Hüququn mənbələri. Bu dövrdə dövlətin ictimai-siyasi qu-ruluşunda baş vermiş dəyişikliklər hüquqda da öz əksini tapdı. Həmin dövrdə hüquq inkişaf edir və çar qanunvericiliyinin rolu ar-tırdı. Çarın Boyar duması və Zemstvo məclisləri ilə birgə qəbul et-diği qanunvericilik aktları, habelə onun təkbaşına verdiyi çar fər-manları fərqlənirdi.

Hüququn mühüm mənbələrinə 1550-ci il qanunnaməsi, 1649-cu il Məclis qanunnaməsi və b. aid idi.

1550-ci il qanunnaməsi votçinalardan, qub və zem idarəçili-yindən, cinayət və prosessual hüquqdan bəhs edir. Cəzanın ağırlığı zərərçəkmişin sosial mənsubiyyətindən asılı idi. Təhqirə aid maddələr buna misal ola bilərdi.

Stoqlav adlı külliyyat 1551-ci ildə kilsə məclisi tərəfindən qə-bul olundu və əsasən kilsə hüquq normalarını əks etdirirdi.

Yeni şəraitdə külliyyatlara daxil edilməyən normativ aktların sistemləşdirilməsinə diqqət artdı. Nəticədə, prikazların fərman ki-tabları meydana gəldi. Bu cür fərmanlarda hüququn müxtəlif sahə-lərinə aid normalar öz əksini tapırdı. Məsələn, Malikanə prikazının fərman kitabı votçına və malikanə torpaq sahibliyi ilə bağlı məsə-lələri tənzimləyirdi. Zem prikazının (Moskvanın məhkəmə-polis

idarəsi idi) fərman kitabı posad əhalisindən yığılan vergi məsələlərinə aid müddəaları əks etdirirdi. Göründüyü kimi, prikazların fərman kitabları qanunvericiliyin inkişafına xeyli təsir göstərirdi.

Rus dövlətinin mühüm hüquq abidəsi 1649-cu il Məclis qanunnaməsidir. Rus feodal hüququnun ən böyük məcəllələrindən biri sayılan həmin qanunnamə 25 fəsildən və 967 maddədən ibarət idi. Onun mahiyyəti dövlət hüququnu, mülki hüququ, cinayət və prosessual hüququ əhatə edirdi. Burada malikanə və votçına torpaq sahibliyindən bəhs olunur, kəndlilərin təhkim edilməsi prosesinin başa çatması, posad adamlarının vəziyyətində baş verən mühüm dəyişikliklər göstərilirdi.

Mülki hüquq məsələləri, xüsusən feodal torpaq sahibliyinə aid məsələlər Qanunnamənin "Malikanə torpaqları haqqında XVI fəslində və "Votçınalar haqqında XVII fəslində əsaslı surətdə əks olunmuşdur. Həmin fəsillərdə feodalların torpaq və kəndlilər üzərində hüququ qanunvericilik qaydasında əsaslandırılırdı. Torpaq üzərində feodal mülkiyyətinin Çar domeni, votçına və malikanə formaları olduğu göstərilirdi.

Çar özünün domen torpaqlarından daim boyarlara və zadəganlara payladığı üçün onun həcmi getdikcə azalırdı.

Məclis qanunnaməsində votçınanın imtiyazlı torpaq sahibliyi olması bir daha vurğulanırdı. Votçına sahiblərinin hüquqları mülkədarların hüquqlarından daha geniş idi.

Malikanədən fərqli olaraq votçınanı satmaq (malikanə prikazında qeydə alınmaqla), girov qoymaq, bəzi məhdudiyətlər olmaqla vəsiyyət etmək olardı.

Məclis qanunnaməsində girov hüququ tənzimlənirdi: girov qoyulmuş torpaq qalırdı. Torpaq borc verənin sərəncamına keçdiyi halda, ondan alınan məhsul borc faizinə hesablanırdı. Daşınar girov əmlak mütləq borc verənin sərəncamına keçirdi. Lakin o, girov əmlakdan istifadə edə bilməzdi. Qanunnamədə servitutlardan (özgə əmlakına məhdud şəkildə malik olmaq) bəhs edilirdi. Məsələn, başqa şəxsə məxsus olan meşədə ov etmək, balıq tutmaq hüququndan və s. danışılırdı.

Öhdəlik hüququ. Öhdəliyin iki növü: könüllü öhdəliklər və zərərvermədən irəli gələn öhdəliklər fərqləndirilirdi. Məsuliyyət öhdəliyi yerinə yetirməmiş şəxsin özünə qarşı deyil, onun əmlakına qarşı yönəldilirdi. Öhdəlik üzrə məsuliyyət hələ fərdiləşdirilməmişdi. Ər-arvad, valideyn və uşaqlar bir-biri üçün cavabdeh idilər. Ağanın öhdəliklərinə görə onun təhkimli kəndliləri məsuliyyət da-

şayırdı. 1558-ci il fərmanına əsasən borclu şəxsin borc verənin tam xolopuna çevrilməsi qadağan edildi. O, yalnız müəyyən müddətdə borcunu ödəyəne qədər kreditorun hakimiyyəti altında ola bilərdi. Məcburi qaydada bağlanan müqavilələr (zor gücü, aldatma, sərxoş vəziyyətdə) etibarsız sayılırdı.

Müqavilələrin yazılı formada bağlanması geniş yayılmışdı. Məclis qanunnaməsində alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama və başqa müqavilələrdən bəhs olunurdu.

Vərəsəlik hüququ. Vəsiyyətnamə yazılı surətdə bağlanırdı və miras qoyan şəxs tərəfindən imzalanmalı idi. Şəxs savadsız olduqda vəsiyyətnaməni şahidlər imzalamalı və o, kilsədə təsdiq olunmalı idi. Torpağın irsən keçməsi qaydasına xüsusi diqqət verilir. Torpaqla bağlı vəsiyyət azadlığı məhdud idi: torpağı kilsəyə və monastirlərə vəsiyyət etmək qadağan edilirdi; ata-baba və bağışlanmış votçinaları, habelə malikanələri vəsiyyət etməyə icazə verilmirdi. Satın alınmış votçinanı və daşınar əmlakı vəsiyyət etmək olardı.

Bağışlanmış və ata-baba votçinaları vəsiyyət edən şəxsin nəslindən olanlara keçirdi. Oğlan övladları olmadıqda qızlar varis sayılırdı. Malikanələr oğlan övladlarına irsən keçirdi.

Ailə-nikah hüququ. Nikah kilsədə bağlanırdı. Stoqlavda nikah yaşı müəyyən edilmişdi. Oğlanlar 15, qızlar isə 12 yaşdan nikaha daxil ola bilərdi. Nikah bağlanarkən tərəflərin iradəsi nəzərə alınmırdı. Bunun üçün onların valideynləri arasında razılığa gəlmək kifayət idi. Təhkimli kəndlilərin evlənməsi üçün feodalın razılığı tələb olunurdu. Nikah kilsə tərəfindən ər-arvadın hər ikisinin və ya onlardan birinin yazılı tələbi ilə pozula bilərdi. Kişi ailədə tam hakimiyyətə malik idi. Arvadını öldürmək üstündə kişi qamçılama cəzasına məhkum edildiyi halda, ərini öldürən arvadı diri-diri yerə basdırmaq yolu ilə öldürürdülər. ər arvadın əmlak münasibətləri onların əmlakının ümumiliyi ilə səciyyəli idi. Arvadın razılığı olmadan ər onun cehizinə sərəncam verə bilməzdi.

Cinayət hüququ. O dövrün qanunvericiliyində cinayətin ümumi anlayışı verilmirdi. Lakin Məclis qanunnaməsinin mahiyyətindən görüldüyü kimi, cinayət dedikdə çar iradəsi əleyhinə əməl, qanunu pozma başa düşülürdü. Bu da məhkəmə-inzibati orqanların fəaliyyətində özbaşınalıq üçün şərait yaradırdı.

Cinayət qanunvericiliyinə qəsd, ehtiyatsızlıq və təsadüf anlayışları məlum idi. Lakin onların arasında dəqiq fərq göstərilirdi.

Qanunnamədə zəruri müdafiə və son zərurət nəzərdə tutulurdu. Məsələn, ağanın və ya özünün əmlakını müdafiə edərkən adam öldürən şəxs cəzadan azad edilirdi. İştirakçılığın köməkçilik və təhrikçilik formaları göstərilirdi. Təkrar və ya dəfələrlə törədilən cinayət daha ciddi cəzalandırılırdı. Qanunnamədə sui-qəsd və bitmiş cinayət fərqləndirilirdi.

Yeddi yaşa qədər uşaqlar və ağıldan kəm olanlar qanunvericilik qaydasında cəzadan azad edilirdilər. Həddi-buluğa çatmamışlar, kor, kar, lal və s. kimi fiziki cəhətdən qüsurlu olan şəxslər üçün cəza müəyyən qədər yüngülləşdirilirdi. Cinayət törətmək üstündə bütün şəxslər, o cümlədən xoloplar da məsuliyyət daşıyırdılar.

Məclis qanunnaməsində cinayətlər müəyyən sistem üzrə göstərilirdi. Birinci yerdə din əleyhinə olan cinayətlər, ikinci yerdə isə dövləti cinayətlər dururdu. Bu cür cinayətlərə dövlət hakimiyyəti və şəxsən çar əleyhinə olan əməllər aid idi. Cinayət hüququ normalarında çarın ali hakimiyyəti əks olunurdu. Monarxi təhqir etmə, onun səhhətinə zərər vurma və b. əməllər ağır cinayət sayılırdı. Hətta adi niyyətə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdu. Xəyanət və qiyam da ağır cinayət sayılırdı.

Qanunnamədə idarəçilik əleyhinə olan cinayətlər (möhürü saxtalaşdırma, saxta pul düzəltmə və s.), hərbi cinayətlər (hərbi qulluqçunun xəyanət etməsi, döyüş meydanından qaçma, fərarilik və s.), məhkəmə hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər (yalan and içmə, yalan şəhadət) reqlamentləşdirilirdi.

Qanunnamə şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərə (adam öldürmə - onun ağırlaşdırıcı halları olan nökrin öz ağasını, arvadın öz ərinə öldürməsi aid idi) və onun bir növü olan bədən xəsarətinə, habelə təhqiramiz ifadə və hərəkətə görə məsuliyyət nəzərdə tuturdu.

Əmlak cinayətləri qrupuna oğurluq - əmlakı gizli yolla talama, soyğunçuluq - əmlakı zorla ələ keçirmə, quldurluq - zərərçəkmişin həyatı və səhhətinə qəsd etməklə bağlı soyğunçuluq aid idi. Bu qrup cinayətlərə həmçinin dələduzluq, özgə əmlakı məhv etmə, yanğın törətmə daxil idi. Qanunnamədə əxlaq əleyhinə olan cinayətlərdən də (məs. vasitəçilik) bəhs olunurdu.

Cəzanın əsas məqsədi hədə-qorxu idi. Təsadüfi deyil ki, ölüm cəzası və cismani cəzalar geniş yayılmışdı. Bu cür cəzalar ictimaiyyətin gözü qarşısında həyata keçirilirdi.

Məclis qanunnaməsi 35 halda ölüm cəzası nəzərdə tuturdu. E-dam cəzası boynunu vurma, asma, suda axıtma kimi sadə və yandırma, boğazına qurğuşun əridib tökmə, şaqqalama, təkərləmə və s. kimi ixtisaslı üsullarla icra edilirdi.

Burnu, qulaqları, əlləri kəsmə, gözləri çıxarma, döymə, həbs və sürgün kimi cəza növləri də mövcud idi. Şərəfsiz elan etmək cəzası əsas etibarlı ilə boyarlara və zadəganlara tətbiq edilirdi. Cərimə və əmlak müsadirəsi mövcud olsa da, geniş miqyasda tətbiq olunmurdu.

Proses. Cinayət prosesi ilə mülki proses arasında dəqiq fərq qoyulmamışdı. Əmlak mübahisələrinə və xırda cinayət işlərinə baxmaq üçün ittiham-çəkişmə prosesi (məhkəməsi) tətbiq olunurdu. Maraqlı tərəf ərizə verməklə proses (məhkəmə) başlayırdı. Bu mərhələdə tərəflər barışıqda proses başa çatırdı. Məhkəmə danışıq şifahi aparılırdı. Yazılı sübutların (məs. rəsmiləşdirilmiş sənədlərin) əhəmiyyəti artdı. Vaxtı ilə geniş yayılmış sübut növlərindən biri olan döyüş öz əhəmiyyətini tədricən itirirdi. Xaçı öpmək mülki işlər və xırda cinayət işləri üzrə sübut növü sayılırdı. Mühüm sübut növlərindən biri də şahid ifadələri idi.

Qanunnamədə “ümumi istinad və “təqsirlilərin istinadına rast gəlinirdi. Onlar da sübut növü idi. “Ümumi istinad hallarında hər iki tərəf eyni şahidlərə istinad edirdi. Onların uyğunlaşdırılmış ifadələri işin həlli üçün əhəmiyyətli idi. “Təqsirlilərin istinadı zamanı maraqlı tərəf şahidlərə istinad edirdi. Onların verdiyi ifadələr tərəfin verdiyi ifadə ilə üst-üstə düşməli idi. Əks təqdirdə həmin tərəf işi uduzmuş sayılırdı.

Geniş yayılmış sübut növlərindən biri axtarış idi. Onun iki növü: “ümumi axtarış və “elliklə axtarış fərqləndirilirdi. “Ümumi axtarış cinayət faktları ilə bağlı bütün əhalidən sorğu keçirməkdən ibarət idi. “Elliklə axtarış qaydasında cinayətin törədilməsində şübhəli olan şəxs barədə yerli sakinlər dindirilirdi.

Axtarış prosesi geniş yayılmışdı. Xırda cinayətlər istisna olmaqla bu proses bütün cinayət işləri üzrə tətbiq olunurdu. Məclis qanunnaməsinə görə, axtarış zərərçəkmiş tərəfin məlumatı olmadan dövlət orqanlarının təşəbbüsü ilə başlanırdı. İş üzrə aparılmış istintaq nəticəsində hökm çıxarılırdı. Axtarış prosesində işgəncədən geniş istifadə olunurdu.

5. RUSİYADA MÜTLƏQ MONARXİYA

(XVII ƏSRİN İKİNCİ YARISI - XVIII ƏSR)

RUSİYADA MÜTLƏQ MONARXİYANIN YARANMASININ İLKİN ŞƏRTLƏRİ. XIII əsrdən XVII əsrə qədər Rusiyanın əlverişli dəniz və çay sahilləri yox idi. Bu vəziyyət Rusiyada məhsuldar qüvvələrin inkişafına və onun İngiltərə, Fransa və Hollandiya kimi qabaqcıl Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqəyə girməsinə mane olurdu.

XVIII əsrin birinci rübündə Rusiyanın Baltik dənizinə çıxması ilə əlaqədar olaraq daxili və xarici ticarət inkişaf etdi. Kənd təsərrüfatı bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırıldı. Ağır sənaye inkişaf etdi.

Beləliklə, kənd təsərrüfatının bazarla daha çox əlaqələndirilməsi, sənətkarlığın, daxili və xarici ticarətin inkişafı, ölkədə burjuva münasibətlərinin meydana çıxması və vahid Ümumrusiya bazarının təşkili Rusiyada mütləqiyyətin yaranması üçün mühüm ilkin şərtlərdən idi.

Digər ilkin şərt nisbətən zəif olduğuna görə burjuaziya ilə mülkədarlar arasında sinfi ziddiyyətlərin çox ciddi xarakter almayıb, əksinə zadəganlarla kəndlilər arasında sinfi mübarizənin həddindən artıq kəskinləşməsi hesab edilə bilər. Belə ki, Stepan Razinin, Kondrati Bulavinin başçılığı altında, habelə digər kəndli müharibələri və şəhər üsyanlarından ehtiyat edən feodallar çıxış yolunu dövlətin mütləq monarxiya formasına keçməsində görürdülər. Feodallar mütləqiyyəti xalq kütlələrini itaətdə saxlamaq, onlar tərəfindən baş verən üsyanların qarşısını almaq üçün ən əlverişli vasitə hesab edirdi.

Rusiyada mütləqiyyətin yaranması prosesini sürətləndirən bir amil də xaricdən olan hücum təhlükəsinin qarşısını almaq zərurəti oldu. Nəhayət, XVIII əsrin II yarısında Rusiyada daimi ordunun yaradılması, kilsəni özünə tabe edən mərkəzləşmiş güclü dövlət aparatının təşkili, çar hakimiyyətinin zadəganlardan asılı olmaması kimi bir çox hadisələrin mütləq monarxiya quruluşunun meydana çıxmasına təsir etdiyini nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

İctimai quruluş. I Pyotr (1672-1725) hakim sinfin müxtəlif qruplara bölünməsinə aradan qaldıraraq, onların hamısını eyni hüquq və vəzifə əsasında vahid zadəganlar silkində birləşdirdi. «Vahid vərəsəlik haqqında» 1714-cü il fərmanına görə malikanə ilə votçi-

na torpaqları arasındakı fərq ləğv edildi. Zadəganların malik olduqları torpaqlar arasındakı fərq aradan qaldırıldı. Zadəganların sahib olduqları torpaqların hamısı daşınmaz əmlak adlandırılırdı. 1731-ci ildə həmin fərman ləğv edildi.

Daşınmaz əmlak (torpaq) daha əvvəlki kimi ölənin oğullarından birinə keçməyib onların arasında bölüşdürülməyə başlandı.

«Rütbələr haqqında 1722-ci il cədvəli»nə əsasən orduda, donanmada və mülki işlərdə bütün vəzifələr 14 dərəcəyə bölünmüşdü. Hərbi və mülki vəzifələri irsən tutmaq qaydası ləğv edildi. Vəzifəyə keçənin şəxsi bacarığı və qabiliyyətinə fikir verilməyə başlandı. Bu qayda başqa silklərin ayrı-ayrı nümayəndələrinə vəzifə tutub, əvvəlcə şəxsən, sonra isə irsən zadəganlıq rütbəsi almaq imkanı verdi. I Pyotrın vaxtında zadəganlar 15 yaşından qocalana kimi hərbi qulluqda olmalı idi. 1730-cu ildə müəyyən olunmuş qaydaya görə zadəganlar ordu sıralarında 20 yaşdan başlayaraq 25 il qulluq etməli idilər. «Bütün rus zadəganlarına sərbəstlik və azadlıq bəxş edilməsi haqqında» III Pyotrın 1762-ci il manifestinə görə zadəganların icbari hərbi və mülki xidməti ləğv edildi.

Zadəganlara verilən bütün hüquq və üstünlüklər 1785-ci il imtiyaz vərəqəsində əks olunmuşdu. Həmin tarixdən etibarən zadəganlar imtiyazlı silk kimi rəsmiləşdirildi. İmtiyaz vərəqəsinə əsasən zadəganlar hər cür vergi, mükəlləfiyyət və cismani cəzalarından azad edilirdi. Zadəganlıq rütbəsi arvada və övladlara keçirdi. Onlar şəxsi və əmlak toxunulmazlığından istifadə edirdilər. İmtiyaz vərəqəsinə görə, məhkəmənin qərarı və çarın təsdiqi olmadan heç kəs zadəganlıq rütbəindən məhrum edilə bilməzdi. Zadəganları yalnız onların özlərindən olan hakim mühakimə edə bilərdi.

Bu dövrdə Rusiyada çox böyük üstünlüklərdən istifadə edən və cəmiyyətdə güclü siyasi təsirə malik olan silklərdən biri də ruhanilər idi. Pravoslav ruhaniləri I Pyotrın tədbirlərinə maneçilik törədirdi. Buna görə də hökumət ruhanilərin iqtisadi və siyasi gücünü zəiflətmək üçün tədbirlər görməyə başladı. Hər şeydən əvvəl, kilsənin gəliri və xərclərin üzərində dövlət nəzarəti müəyyən edildi. 1701-ci ildə kilsə torpaqları ruhanilərdən alınıb dövlət orqanlarına verildi. Bu dövrdə şəhər və kənd əhalisinin vəziyyəti haqqında da bir sıra fərmanlar verildi.

I Pyotrın əmrinə görə keşişlər və bir çox kiçik ruhanilər lazımlı olduqda orduda qulluğa və müxtəlif mükəlləfiyyətlərə cəlb edilirdilər. Pyotr hökuməti monastır və kilsələrin pul və hər cür qiymətli şey ehtiyatını alıb hərbi məqsədlər üçün sərf etdi. 1762-ci ildə III Pyotrın fərmanına əsasən dini idarələrin torpaqları Sinodun

idarəçiliyindən alınmış çar hökumətinin sərəncamına verildi. 1764-cü ildə isə onlar dövlət mülkiyyətinə çevrildi. Beləliklə, çar hökumətinin gördüyü tədbirlər nəticəsində rus pravoslav kilsəsinin iqtisadi və siyasi mövqeyi ciddi surətdə zəiflədi.

Şəhər əhalisinin hüquqi vəziyyəti 1721-ci ildə I Pyotr tərəfindən baş magistrat haqqında verilmiş rəqlamentlə müəyyən edildi. Bu qanuna əsasən şəhər sakinləri vətəndaşlar adlandı. Vətəndaşlar müntəzəm, yəni daimi yaşayanlar və qeyri-müntəzəm, yəni müvəqqəti yaşayanlar qruplarına bölünmüşdülər. Müntəzəm vətəndaşlar öz növbəsində iki gildiyaya ayrılırdı. Birinci gildiyaya - bank sahibləri, iri tacirlər, hakimlər, əczaçılar və rəssamlar, ikinci gildiyaya isə xırda alverçi və sənətkarlar daxil idi. Qeyri-müntəzəm vətəndaşlar qrupuna şəhərlərdə yaşayan qara fəhlələr və muzdlu qulluqçular aid idi. Bunlar birinci qrup vətəndaşlardan fərqli olaraq şəhər özünüidarəsində iştirak hüququndan məhrum idi.

Şəhər əhalisinin hüquqi vəziyyətini müəyyən edən mühüm aktlardan biri də şəhərlərin 1785-ci il imtiyaz vərəqəsi olmuşdur. Həmin imtiyaz vərəqəsinə görə şəhər əhalisi altı dərəcəyə bölünürdü. 1-ci dərəcəyə şəhərdə evi və ya yaşayış yeri olanlar, yəni meşşanlar, 2-ci dərəcəyə isə öz növbəsində üç gildiyaya ayrılan tacirlər daxil idi. 3-cü dərəcəyə sənətkarlar, 4-cü dərəcəyə başqa şəhərlərdən gələnlər və xaricilər aid edilirdi. 5-ci dərəcəyə 50 min rubldan artıq kapitalı olanlar, yəni məşhur vətəndaşlar, 6-cı dərəcəyə isə posad adamları - yəni xırda kommunal müəssisələrin sahibləri daxil idi.

1785-ci il imtiyaz vərəqəsinə görə meşşanlara sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olmaq hüququ verildi. Məşhur vətəndaşların və I, II gildiyaya tacirlərinin fabriklərə, zavodlara, dəniz və çay gəmilərinə sahib olmaq hüququ var idi. Üçüncü gildiyaya tacirləri və posad adamları yeməxana, mehmanxana və hamamlara malik ola bilərdi.

Şəhər əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən zəhmət adamları həm vergi verir və həm də müxtəlif növ mükəlləfiyyət icra edirdi. Onlar nə torpağa sahib ola bilər, nə də şəhər özünüidarə orqanlarına seçilə bilərdi. Özlərinə isə cismani cəzalar tətbiq edilirdi.

Əhalinin 1718-ci ildə siyahıya alınmasından sonra vergi daha əvvəlki kimi hər həyət başına deyil, hər bir adam üçün müəyyən edildi. I Pyotrun 1719-cu ildə adambaşına vergi qoymaq tədbiri nəticəsində şəhər və kəndlərdə müxtəlif növ azad əhali kütləsi hesabına təhkimli hala salınanların sayı həddindən artıq çoxaldı. O zaman Rusiyada kəndlilər altı dərəcəyə bölünmüşdü. Birinci dərəcəni çara məxsus olan kəndlilər, ikinci dərəcəni isə çar saraylarının

təsərrüfatında çalışan kəndlilər təşkil edirdi. Buna görə də ikincilər saray kəndliləri adlanırdı. Saray torpaqları və saray kəndlərini idarə etmək üçün 1797-ci ildə xüsusi udel departamenti yaradılmışdı. Elə həmin tarixdən başlayaraq saray kəndlilərinə udel kəndliləri deyilməyə başlandı. Üçüncü dərəcəyə kilsə və monastır torpaqlarındakı kəndlilər aid idi. Belə kəndlilər onları və çalışdıqları torpaqları idarə edən iqtisadi kollegiya deyilən orqanın adı ilə iqtisadçı kəndlilər adlandırılırdı. 1786-cı ildə iqtisadi kollegiya ləğv edildikdən sonra iqtisadçı kəndlilər hüquqi vəziyyətlərinə görə dövlət kəndliləri ilə bərabərləşdirildilər.

Fabrik və zavod sahibləri tərəfindən mülkədarlardan və xəzinədən (dövlətdən) satın alınıb orada işlədilər kəndlilər dördüncü dərəcəyə daxil idi. Bunlara possession kəndlilər deyilirdi. Possession kəndlilər zavoda təhkim olunduqlarına görə onları zavodla birlikdə satmağa icazə verilirdi.

Beşinci dərəcəyə xırda qulluqçuların nəslindən olub, başlıca olaraq şəhərlərin kənarlarında yaşayan kəndlilər aid edilirdi. Birhəyətlilər adlanan həmin kəndlilər vergi verir və müxtəlif mükəlləfiyyətlər icra edirdilər. Birhəyətlilər hüquqi cəhətdən dövlət kəndlilərindən fərqlənmirdi.

Altıncı dərəcəyə kəndlilərin əksəriyyətini təşkil edən təhkimli mülkədar kəndliləri daxil idi.

Mülkədar təhkimli kəndlilərə istədiyi kimi sərəncam verirdi. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, mülkədarın təhkimli kəndlini satma, bağışlama, dəyişmə, girov qoyma, vəsiyyət etmə hüququ var idi. 1760-cı il qanunu mülkədara öz kəndlisini Sibirə sürgün etmək, 1765-ci il qanunu isə katorqa işinə cəlb etmək hüququ vermişdi. Mülkədar kəndliyə istədiyi cismani cəzayı verə bilirdi. Onların işinə dövlət məhkəməsində yalnız adam öldürmə hallarında baxılırdı. Radişevin sözləri ilə desək, mülkədar kəndli üçün qanunverici, hakim və bu qərarın icraçısı idi.

Dövlət quruluşu. XVII əsrin II yarısında Rusiyada artıq mütləq monarxiyanın qurulmasına baxmayaraq, Zemstvo məclisi və Boyar duması kimi nümayəndəli monarxiyanın qalıqları hələ də saxlanmışdı. I Pyotrun vaxtında həmin orqanlar ləğv edildi və mütləqiyyət daha da möhkəmləndirildi. Rusiyada mütləqiyyət zamanı hökmdar dövləti ancaq hakim sinfin, xüsusən onun özünü əhatə edən zadəganların yuxarı hissəsinin mənafeyinə uyğun olaraq idarə edirdi. Buna görə də XVIII əsr monarxiyasını məmur-zadəgan monarxiyası adlandırmaq olar. Mütləqiyyət ilk dövrlərdə mütərəqqi

rol oynasa da, XVIII əsrin II yarısından etibarən o yaranmaqda olan burjuva münasibətlərinə uyğun olmayıb məhsuldar qüvvələrin sonrakı inkişafına əngəl törətməyə başladı. Belə bir şəraitdə sinfi mübarizəni yumşaltmaq və beləliklə də hakimiyyət başında öz ömrünü uzatmaq üçün çar hökuməti hiylə işlədərək ticarət, sənaye, marif və sair sahələrdə guya «xalqın xeyrinə» bir sıra tədbirlər görməyə başladı. Belə siyasət tarixdə «maarifçi mütləqiyyət» adlanır. Rusiyada həmin dövr Yelizaveta Petrovnanın (1741-1761) və II Yekaterinanın (1762-1796) hakimiyyət illərini əhatə edir. Əlbəttə, «maarifçi mütləqiyyət» təkcə Rusiyaya xas olan hal deyil, bu, Avstriya, Prussiya, İsveçrə və başqa ölkələrdə də olmuşdu.

Ali hakimiyyət və idarəçilik orqanlarından danışarkən ən əvvəl imperator hakimiyyətini qeyd etmək lazımdır. Şimal yürüyüşündən sonra 1721-ci ildə senat və sinod I Pyotra imperator adı verdi. Bunun Rusiyanın beynəlxalq aləmdə böyük dövlət kimi tanınmasında da əhəmiyyəti var idi. I Pyotra qədər Rusiyada çar hakimiyyəti irsən atadan oğula keçirdi. XVII əsrdə vəliəhd olmadığıda Zemstvo məclisində seçilmə qaydası müəyyən edilmişdi. Lakin I Pyotrün dövründə 1722-ci ildə qəbul edilmiş «Vəliəhdlik haqqında nizamnaməyə» görə imperator istədiyi şəxsi özünə varis təyin etmək hüququ qazandı.

Çara nisbətən imperatorun hakimiyyəti daha geniş idi. Bütün dövlət idarə orqanları ona tabe idi. Ali inzibati hakimiyyətlə bərabər imperator ölkədə qanun vermək hüququna malik olan yeganə vəzifə sahibi sayılırdı.

Məhkəmə hakimiyyətinin başçısı kimi bütün hökm və qərarlar onun adından çıxarılırdı. İmperator sinod vasitəsilə həm də ali kilsə hakimiyyətini icra edirdi. Pyotr Senatın hüquqlarını genişləndirdi.

I Pyotr 1711-ci ildə Prud yürüşünə gedərkən dövləti idarə etməyi özünün yaxın adamlarından yaratdığı orqana - Senata həvalə etmişdi. Həmin səfərdən sonra Senat Rusiyada daimi fəaliyyət göstərən dövlət orqanı oldu. Senatın tərkibi imperator tərəfindən təyin olunan 9 senatordan ibarət idi. Senat qanun layihələrini hazırlayıp, onları müzakirə və sonra da elan edirdi. İmperator olmadığıda o, qanun verə bilərdi. Senat həm də ali idarəçilik orqanı idi. O, prikazların, onların ləğvindən sonra isə kollegiyaların və yerli idarələrin fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Birinci instansiya məhkəməsi kimi senat siyasi cinayətlərə və yüksək vəzifəli şəxslərin işlərinə, apellyasiya instansiyası kimi isə ədliyyə kollegiyası və malikanə prikazının qə-

rarlarından verilən şikayətlərə baxırdı. Senatın qərarından şikayət etmək qadağan idi. Onun qərarını yalnız imperator ləğv edə bilərdi.

Senatın nəzdində nəzarət funksiyasını həyata keçirən oberfiskal adlı xüsusi vəzifə təsis olunmuşdu. Oberfiskal (O, 1723-cü ildən sonra baş-fiskal adlandırıldı) özünün yerli fiskalları vasitəsilə vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Pyotrdan sonra özünü doğrultmadığı üçün fiskal vəzifəsi ləğv edildi. 1722-ci ildə başda baş prokuror və onun köməkçisi ober prokuror olmaqla Senatın nəzdində prokurorluq təsis edildi.

Kollegiya və "nadvornı deyilən məhkəmələrinin nəzdindəki prokurorlar baş prokurora tabe idilər. Fiskallardan fərqli olaraq prokurorluq mərkəzdə və yerlərdə dövlət idarələrinin fəaliyyətinə açıq nəzarət edirdi. 1731-ci ildə Senatın nəzdində siyasi cinayətlərin istintaqı və mühakiməsi ilə məşğul olan gizli axtarış idarəsi yaradıldı. 1762-ci ildə onun əvəzində gizli ekspedisiya təşkil edildi. Puqaçov, Radişşev və başqalarının istintaqını həmin orqan aparmışdır.

I Pyotrdan sonra Senat tədricən öz siyasi əhəmiyyətini itirməyə başladı. II Yekaterina 1763-cü ildə Senatı daha da zəiflətmək məqsədilə bir-birilə əlaqəsi olmayan 6 departamentə böldü. I Pavel isə Senatı inzibati funksiyadan məhrum edib sırf məhkəmə orqanına çevirdi.

I Yekaterina feodal zadəganlarının arzusu ilə 1726-cı ildə öz yaxın adamlarından 6-8 nəfər üzvdən ibarət tərkibdə Ali məxfi şura adlı bir orqan yaratdı. Şura daxili və xarici siyasətə aid mühüm məsələləri həll edirdi. Onun razılığı olmadan imperator qanun qəbul edə bilməzdi. Senat və Sinod da şuraya tabe edildi. Baş prokuror vəzifəsi ləğv edildi. 1730-cu ildə Anna İvanovnanın dövründə Ali məxfi şura ləğv edildi və çar mütləqiyyəti bərpa olundu.

Rusiyada mütləqiyyət dövründə mövcud olan mərkəzi dövlət orqanlarından biri də 1731-ci ildə cəmi 3 nazirdən ibarət tərkibdə yaradılan Nazirlər Kabinəsi oldu. 1741-ci ildə Yelizaveta Petrovna Nazirlər Kabinəsini ləğv edərək Senatın əvvəlki mövqeyini bərpa etdi.

I Pyotrın dövlət quruluşu sahəsində gördüyü tədbirlərdən biri də mütləqiyyət zamanı artıq mövcud vəziyyətə cavab verməyən prikaz idarəçilik sisteminin əvəzinə kollegiyaların təsis edilməsi oldu. Cəmi 12 kollegiya təşkil edildi. Onlardan üçü, yəni hərbi adminiraltey və xarici işlər kollegiyaları ən mühümü sayılırdı. Kollegiyaların hamısının quruluşu eyni cür idi. Kollegiyanın tərkibi prezidentdən, vitse-prezidentdən, 4-5 nəfər müşavirdən və 4 nəfər asəsdən ibarət idi. Kollegiyanın prezidenti birbaşa, vitse-prezident

isə senatın təqdimatı ilə çar tərəfindən təyin edilirdi. Qalan üzvləri isə senat təyin edirdi. Hər bir kollegiyanın nəzdində onun fəaliyyətinə nəzarət edən əvvəlcə fiskal, sonra isə prokuror var idi. Mütləq monarxiya zamanı kollegiya kimi mərkəzi idarə orqanı yaratmaqda məqsəd hakim sinfin qarşısında duran yeni vəzifələrin həyata keçirilməsini təmin etmək idi.

Dini işlər üzrə mərkəzi idarə orqanı Sinod adlanırdı. Onun tərkibi imperatorun din xadimləri içərisindən təyin etdiyi 12 nəfər üzvdən ibarət idi. Sinodun sədrini də imperator təyin edirdi. Sinodun nəzdində öz dəftərxanası və işçiləri ilə birlikdə ober-prokuror fəaliyyət göstərirdi. Sinod mühüm məsələləri imperatorun təsdiqinə verirdi. Sinod bütün Pravoslav kilsəsinə rəhbərlik etməklə bərabər dini idarəçiliyi həyata keçirirdi.

Yerli idarəçilik sahəsində I Pyotorun tədbiri 1702-ci ildə qəzalarda qub özünüidarə funksiyasını voyevodalara həvalə etməkdən ibarət oldu. Hər bir qəzada 2-4 nəfər üzvdən ibarət seçilmiş zadəgan şurası yaradıldı. Voyevodalar qəzanı həmin şura ilə birlikdə idarə edirdi O zaman Rusiyada 319 qəza var idi. Qub özünüidarə sisteminin ləğvi yerli idarəçilikdə elə bir ciddi dəyişikliyə səbəb olmadı. Buna görə də I Pyotr Hökuməti 1708-ci ildə ölkədə 8 quberniya yaratdı, 1719-cu ildə quberniyaların sayı 10-a çatdı. Sonralar isə 20-yə çatdırıldı. Quberniyalar əyalətlərə, əyalətlər isə qəzalara bölünürdü.

Quberniyaya çar tərəfindən təyin edilən qubernator başçılıq edirdi. O, quberniya ərazisində idarəçilik və məhkəmə işlərini həyata keçirməklə bərabər, həm də orduya komandanlıq edirdi. Qubernatorun vitse -- qubernator deyilən köməkçisi və dəftərxanası fəaliyyət göstərirdi. Qubernatorun yanında quberniya zadəganları tərəfindən 8-12 nəfər üzvdən ibarət heyətdə seçilən Landrat şurası vardı. Şura iclasında səsvermə zamanı qubernator iki səsə malik idi. O, əslində çox vaxt şura ilə hesablaşmayıb, quberniyanı təkbaşına idarə edirdi. Quberniya idarəsində məhkəmə, maliyyə, təchizat və saray torpaqları üzrə idarəçiliyi həyata keçirən məmurlar fəaliyyət göstərirdi.

Əyalətlərdə idarəçiliyi voyevodaların başçılığı altında zemstvo dəftərxanası həyata keçirirdi. Voyevodaların vergi və tədarük toplamaq, rekrut işləri və s.məsələlər üzrə müavinləri olurdu.

Qəzaların başında zadəganların içərisindən seçilən Zemstvo komissarı dururdu. Onun da kiçik komissarlar deyilən köməkçiləri var idi.

Sıfı mübarizənin kəskinləşməsi və 1773-1775-ci illər kəndli müharibəsi ilə əlaqədar II Yekaterina yerli idarə orqanları sahəsində islahatlar həyata keçirdi. Belə ki, hər bir quberniya təqribən 300-400 min, qəza isə 20-30 min əhalini əhatə etməli idi. Yeni qaydaya görə Rusiyada 40 quberniya yaradıldı. Bir qədər sonra onun sayı 51 oldu. Ona görə ki, inzibati ərazi vahidi kimi əyalət ləğv edildi. Bu tədbiri həyata keçirməkdə məqsəd polis idarəçiliyini əlverişli hala salmaq və fiskal nəzarətini gücləndirmək idi.

İslahata görə hər bir quberniyada dəftərxanası ilə birlikdə quberniya idarəsi yaradıldı. General qubernatorun və ya qubernatorun başçılıq etdiyi həmin idarənin tərkibinə quberniya üzrə ən mühüm dövlət müəssisələrinin başçıları daxil idi.

Qəzalarda bütün inzibati və polis idarəçiliyini həyata keçirən Zemstvo məhkəməsi yaradıldı. Onun tərkibi kapitan ispravnikdən və iki iclasçıdan ibarət idi. Qəzanın başında isə müvafiq surətdə kapitan ispravnikin funksiyasını həyata keçirən komendant dururdu. O zaman seçilən yerli idarə orqanları və vəzifəli şəxslər öz fəaliyyətlərini çar məmurlarının nəzarəti altında həyata keçirirdilər.

Ölkədə sənaye və ticarəti inkişaf etdirmək və bununla əlaqədar olaraq şəhər əhalisindən alınan vergini artırmaq məqsədi ilə I Pyotr hökuməti 1699-cu ildə şəhər islahatı keçirdi. İslahata əsasən şəhərlərdə əhalidən vergi yığmaq, onları mükəlləfiyyətə cəlb etmək işlərinə baxan, habelə məhkəmə funksiyasını həyata keçirən burqamistr dəftərxanası təşkil olundu. Dəftərxananın tərkibinə seçkili burqamistr palatası daxil idi. 1720-ci ildə burqamistr palatasının əvəzinə Baş magistrat yaradıldı. Dəftərxananın əvəzinə isə magistratlar təsis olundu.

II Yekaterinanın 1785-ci il fərmanına əsasən tacirlərin mənafeyinə uyğun olaraq şəhər özünüidarəsi xeyli genişləndirildi. Belə ki, o, dərəcələrə bölünmüş şəhər əhalisinin hər bir dərəcəsiindən yığıncığa nümayəndə göndərirdi. Həmin nümayəndələr öz aralarından şəhər duması seçirdilər. Duma isə əhalinin bütün dərəcələrindən bir nəfər olmaq şərti ilə 6 üzvdən ibarət, tərkibində daima fəaliyyətdə olan altı səsli дума seçirdi. İstər ümumi, istərsə də altı səsli дума şəhər başçısının rəhbərliyi altında şəhərdə abadlıq, ərzaq və qayda-qanunun qorunması məsələlələrinə baxırdı.

Xarici hücumların qarşısını almaq və daxildə xalq hərəkatının öhdəsindən gəlmək üçün I Pyotr hökuməti hərbi cəhətdən zəif hazırlanmış və siyasi cəhətdən etibarlı olmayan atıcı alayları və qeyri-nizami zadəgan suvari qoşun növlərini ləğv etdi. Rekrut mükəlləfiyyəti qaydasında vahid daimi ordu yaradıldı. Rekrut qaydası-

na görə şəhər və kəndlərdə hər 20 ailə bir nəfər əsgər verməli idi. Orduda xidmət müddəti ömürlük idi. Ordunun-zabit heyəti ancaq zadəganlardan olmalı idi.

XVIII əsrin birinci rübündə Rusiyada hərbi-dəniz donanması da yaradıldı. Hərbi işlərin bütün ağırlığının zəhmətkeşlərin üzərinə düşməsinə baxmayaraq, Rusiyada mütəşəkkil milli ordu və hərbi dəniz donanmasının yaradılması hər halda mütərəqqi hal idi. Ordu da dəyənək intizamı mövcud idi.

Ali məhkəmə hakimiyyəti çara məxsus idi. Ən çətin və dolaşq işləri Senat çarın təsdiqinə göndərirdi. Bir çox işlərə çar təkbaşına baxırdı. Məsələn I Pyotr 2 min nəfər atıcını üsyanda iştirak etdikləri üçün özü təkbaşına ölümə məhkum etmişdi.

Senat Ədliyyə kollegiyasının işlərindən verilən apellyasiya şikayətinə baxırdı. O , özü bilavasitə senator və sair kimi yüksək vəzifəli şəxslərin cinayətlərinə baxırdı.

Xüsusi ali məhkəmə orqanı olan ədliyyə kollegiyası quberniya “nadvornı məhkəməsi üzrə apellyasiya məhkəməsi idi. Lakin bir sıra işlərə birinci instansiya kimi özü baxır və həm də imperiyanın bütün məhkəmələrini idarə edirdi. Başqa kollegiyalar məhkəmə orqanı kimi öz məmurlarının vəzifə cinayətlərinə baxırdı. Quberniyalarda qubeniya hakimləri var idi. 1719-cu ildən etibarən birinci instansiya və aşağı məhkəmələr üzrə apellyasiya instansiyası kimi fəaliyyət göstərən “nadvornı məhkəmələri yaradıldı. 1727-ci ildə həmin məhkəmələr ləğv edildi və onların funksiyası qubernatorlara keçdi.

Şəhərlərdə aşağı məhkəmələr təşkil edildi. Onlar da əyalət və şəhər məhkəmələrinə bölünmüşdü. 1722-ci ildə aşağı məhkəmələr ləğv edildi. Onların əvəzinə voyevodalar və asesorlardan ibarət əyalət məhkəmələri yaradıldı. III Pyotrun dövründə torpaq işlərinə baxmaq Votçina kollegiyasına tapşırılmışdı. Deyilənlərdən başqa, o zaman Rusiyada silki və xüsusi məhkəmələr də var idi. Hərbçilərin işlərinə alay məhkəmələri və general hərbi məhkəməsi baxırdı. Yepiskoplar din xadimlərinin işlərinə baxırdı. Onların qərarından şikayət Sinoda verilirdi. Şəhər əhalisinin cinayət və mülki işlərinə şəhər magistratları baxırdı. Ağır cinayət işləri və siyasi cinayətlərdən başqa təhkimli kəndlilərin işlərinə bilavasitə mülkədarlar özləri baxırdı.

XVIII əsrin II yarısında Rusiya imperiyasının I Pyotr tərəfindən yaradılmış məhkəmə sistemində dəyişiklik edildi. Belə ki, II Yekaterina dövründə yerli idarəçiliyi məhkəmədən ayırmaq, onların işlərinə zadəganları cəlb etmək sahəsində müəyyən təşəbbüs

göstərildi. Zadəganlar üçün bir hakim və iki iclasçıdan ibarət tərkibdə qəza məhkəməsi, habelə apellyasiya məhkəməsi kimi cinayət və mülki işlər üzrə iki departamentdən ibarət ali Zemstvo məhkəməsi təsis olundu.

Məşşanlar üçün yaradılan silki məhkəmə hər bir qəzanın mərkəz şəhərində yerləşən şəhər magistratından və apellyasiya instansiyası sayılan quberniya magistratından ibarət idi. Dövlət kəndliləri üçün qəzalarda aşağı divan, quberniyada isə yuxarı divan məhkəməsi təşkil edildi. Bundan başqa hər quberniyada cinayət və mülki işlər üzrə ayrıca məhkəmə palatası yaradıldı. İmperiya üzrə ali məhkəmə Senat idi.

XVII və XVIII əsrin əvvəllərinə kimi şəhərlərdə qayda-qanunun gözlənilməsi işlərinə voyevodalar, Moskvada isə Zemstvo işləri prikazı baxırdı. Quberniya islahatından sonra polis funksiyası qubernator və komendantlara həvalə olundu. 1718-ci ildə Peterburqda polismeystr işləri üzrə dəftərxana yaradıldı. General polismeysterin başçılıq etdiyi həmin dəftərxana şəhərin təmizliyinə, yanğından mühafizəsinə, qaçan kəndlilərin tutulması və s. kimi işlərə baxırdı. Bir qədər sonra Moskvada da ober-polismeysterin başçılığı altında dəftərxana təşkil edildi. Qalan şəhərlərdə və kənd yerlərində polis funksiyasını qubernatorlar, voyevodalar, Zemstvo komissarları, ağsaqqallar, yüzbaşılar və onbaşılar həyata keçirirdilər. Sınıf mübarizəsinin kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq 1773-cü ildə Rusiyada bilavasitə qubernatora tabe olan 23 polismeyster idarəsi təşkil edildi. 1782-ci ildə polis nizamnaməsi qəbul olundu. Həmin nizamnaməyə görə şəhərlərdə polis upravası yaradıldı. Onlar qayda-qanunun gözlənilməsi və abadlıq işlərinə baxır, cinayət işlərinin təhqiqatını aparır, zadəganlardan başqa qalan silkdən olan cinayətkarlara cismani cəza tətbiq edirdilər. Polis upravası xırda cinayət işləri və 20 rubla qədər dəyəri olan mülki işlər barəsində məhkəmə funksiyasını həyata keçirirdi.

Hüququn inkişafı. Rusiyada XVIII əsr ərzində 1649-cu il Qanunnaməsi qüvvədə oldu. Hətta I Pyotr 1714-cü ildə xüsusi fərmanla məhkəmələrə öz fəaliyyətlərində həmin qanunnaməni rəhbər tutmalarını təklif etdi.

O zaman rus hüququnun mənbəyi sayılan nizamnamə, reqlament, fərman və manifest adı altında bir çox qanunlar verildi.

Nizamnamə - hər hansı bir idarə sahəsinin fəaliyyətini nizamlayan qanunlar külliyyatı idi. Bu cür külliyyatlarda maddi və

prosessual hüquq normaları da əhatə olunurdu. XVIII əsrdə ilk dəfə 1716-cı il Hərbi nizamnaməsi verildi. Həmin nizamnamədə, nəinki ordunun təşkili və fəaliyyəti qaydasına, habelə hərbi cinayət hüququna və cinayət prosesinə aid normalar var idi. 1720-ci ildə Dəniz nizamnaməsi qəbul edildi. Nizamnamədə dəniz xidmətini icra edərəkən törədilən cinayətlərdən bəhs olunurdu. 1729-cu ildə veksəl haqqında, 1782-ci ildə isə ədəb qaydaları barədə nizamnamələr verildi.

I Pyotr tərəfindən kollegiya və sair kimi yeni yaradılan idarələrin təşkili və fəaliyyət qaydasını müəyyən edən qanunlara **reqlament** deyilirdi. Reqlamentlərdə bəzən cinayət hüquq normaları da əhatə edilirdi. 1720-ci ildə verilmiş Baş reqlamentə görə Rusiya imperiyasının bütün idarələrində qulluq qaydası müəyyən edildi. Bir il sonra verilmiş dini reqlamentə əsasən sonralar Sinod adlandırılan dini kollegiyanın tərkibi və fəaliyyət qaydası müəyyən olundu.

Çar tərəfindən müxtəlif məsələlər barədə və bəzən müvafiq vəzifəli şəxslərin səlahiyyəti barədə verilən akta **fərman** deyilirdi. Bu cür mühüm fərmanlardan «Vahid vərəsəlik haqqında» 1714-cü il və «Rütbələr haqqında» 1722-ci il fərmanlarını göstərmək olar.

Manifestlərdə lazım gəlmiş zaman əhaliyə müraciət formasında imperatorun iradəsi ifadə edilirdi. Məsələn, zadəganların icbari xidmətinin ləğvi barədə 1762-ci ildə manifest verildi. Kilsə əmlakının müsadirəsi barədə də manifest verildi.

XVIII əsrdə çar hökuməti rus hüququnun məcəllələşdirilməsi sahəsində təşəbbüs göstərdi. Məsələ ondadır ki, təkcə I Pyotr tərəfindən üç mindən çox, II Yekaterina tərəfindən isə 6 minə qədər qanun verildi. Buna görə də II Yekaterina 1766-cı ildə «Yeni qanunnamənin tərtibi haqqında» komissiyaya tapşırıq verdi. Həmin tapşırıq hazırlanarkən o, XVIII əsr Fransa maarifçisi Monteskyenin «Qanunların ruhu haqqında» əsərindən, habelə İtaliya kriminalisti Bekariyanın «Cinayət və cəzalar haqqında» əsərindən istifadə etmişdi. Tapşırıqda Rusiya üçün mütləqiyyət hakimiyyətinin zəruriliyi, hakimiyyətin bölünməsi və sair məsələlər əsaslandırılırdı. Lakin təhkimçilik hüququnun ləğvi və onun məhdudlaşdırılması (yaxud yumşaldılması) barədə heç bir söz deyilmirdi. 1766-cı ildə Qanunnaməni tərtib edən komissiyanın toplanması barədə manifest verildi. Komissiyanın tərkibinə təhkimli kəndlilərdən başqa bütün silklərin, habelə Senat, Sinod və sair kimi kollegiya və dövlət idarələrinin nümayəndələri daxil idi. Ayrı-ayrı ictimai qrupların nüma-

yəndələri arasındakı fikir ayrılığı nəticəsində komissiya ümumi rəyə gələ bilmədi.

Mülki hüquq. “Vahid vərəsəlik haqqında 1714-cü il fərnannına əsasən malikanə torpağı ilə votçina torpağı eyniləşdirildi. Bir qədər sonra zadəganların torpaq mülkiyyəti “daşınmaz əmlak-votçina» adlandırıldı. XVIII əsrin ortalarından fabrik və zavodlar da daşınmaz əmlak qrupuna aid edildi. Daşınmaz əmlakı satmaq və ya girov qoymaq qadağan idi. O, ancaq irsən keçə bilərdi. Torpağı yalnız xüsusi ehtiyac nəticəsində özgəninkiləşdirmək olardı. Lakin 1731-ci ildə vahid vərəsəlik haqqındakı fərman ləğv edildikdən sonra həmin məhdudiyyətlər də aradan qaldırıldı. XVIII əsrin birinci yarısından etibarən yeraltı sərvətlərdən istifadə ciddi surətdə məhdudlaşdırıldı. Pyotr yeraltı sərvətlərin dövlətə aid olduğunu qeyd etdi. Hətta bir sıra meşə sahələrinin də dövlətin olduğu elan edildi, onlardan gəmi və körpülərin tikintisində istifadə edilirdi.

Zadəganların tələbi ilə II Yekaterinanın dövründə daşınmaz əmlakdan istifadə sahəsində olan həmin məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı. Beləliklə, zadəganlar nəinki torpaq mülkiyyətinin, həm də yeraltı sərvətin və meşə təsərrüfatının tam sahibi oldular. Onlar daşınmaz əmlak üzərində sərbəst sərəncam vermək imkanı qazandılar.

Həmin dövrdə Rusiyada həm daşınar, həm də daşınmaz əmlakı girov qoymaq olardı. Girov müqaviləsi yazılı formada iki nəfərdən az olmayan şahidin iştirakı ilə icra edilirdi. Silah, dövləti geyim, özgə əmlakı və s. girov qoyula bilməzdi.

Qanunvericilik müqavilədə iştirak etmə hüququ olmayan şəxslərin dəqiq siyahısını müəyyən edirdi. Bura həddi-buluğa çatmamışlar, ruhi xəstələr və israfçılar aid idi. Belələrinin adından onların qəyyumları çıxış edirdi. Müqavilə həm şifahi, həm də yazılı formada bağlanırdı. XVIII əsrdə Rusiyada dəyişmə, alqı-satqı, əmlak kirayəsi, şəxsi icarə, podrat və tədarük, borc, saxlanma və s. müqavilə növlərindən istifadə edilirdi.

XVIII əsrdə Rusiyada **ailə-nikah hüququ** sahəsində ciddi dəyişiklik baş verdi. Belə ki, 1702-ci ildə Pyotr hökuməti nişanlanma qeydiyyatını ləğv etdi. Kilsə nişanlanması saxlandı. Nişanlanmanı evlənmədən 6 həftə əvvəl icra etmək olardı. 1775-ci il fərnannına əsasən nişanlanma və evlənmə eyni vaxtda icra edilə bilərdi. Nikahı qeyd etmək din xadimindən asılı idi.

Vahid vərəsəliyə dair fərmana əsasən nikah yaşı oğlan üçün 20, qız üçün 17 müəyyən edildi. Lakin kilsə çox vaxt həmin qayda

ilə hesablaşmayıb nikahı daha kiçik yaşdan qeyd edirdi. 1774-cü ildən nikah qeydiyyatı üçün ən aşağı yaş həddi oğlan üçün 15, qız üçün 13, son yaş həddi isə hər iki tərəf üçün 80 il müəyyən edildi. Nikahın etibarlılığı üçün əsas şərtlərdən biri nişanlananların qarşılıqlı razılığı idi. I Pyotr cərimə hədəsi ilə məcburi nikahı qadağan etdi. Lakin bu qaydaya çox vaxt əməl olunmurdu.

Nikahın pozulması üçün əsas tərəflərdən birinin ömürlük sürgün cəzasına məhkum edilməsi və ya xəbərsiz itkin düşməsi, sağalmaz xəstəliyə tutulması, zina etməsi və ya hər ikisinin rahibliyə getməsi və s. ola bilərdi.

Həmin dövrdə qanunvericilik ər-arvadın şəxsi və əmlak münasibətlərində ciddi dəyişiklik etmədi. Qadın ailədə hüquqsuz vəziyyətdə olmaqla kişiyyə tabe idi. Hərbi nizamnaməyə görə kişinin arvadını döyməyə hüququ var idi. Bu halda o ölərdisə, kişiyyə adam öldürmək üstündə nəzərdə tutulandan yüngül cəza verilir.

XVIII əsrdə Rusiyada himayəçilik institutu təsis olundu. Şəxs 14 yaşdan 17 yaşa qədər qəyyumun, 17 yaşdan 21 yaşa qədər isə himayəçinin razılığı ilə öz əmlakı üzərində sərəncam verə bilərdi.

Həmin dövrdə Rusiyada vərəsəlik sahəsində «Vahid vərəsəlik» fərmanı əsasında mühüm dəyişikliklər edildi. Daşınmaz əmlak oğlan övladlarından birinə, o olmadıqda isə qızlardan birinə vəsiyyə edilirdi. Qızlar da olmadıqda daşınmaz əmlak həmin ailənin qohumlarından birinə vəsiyyə edilə bilərdi. 1731-ci ildə «Vahid vərəsəlik haqqında» fərman ləğv olunduqdan sonra daşınmaz əmlaka oğlanla bərabər qız da vərəsə ola bilərdi. Qız daşınmaz əmlakın 1/14 hissəsini, daşınar əmlakın 1/8 hissəsini alırdı. Qalan əmlak isə oğullar arasında bərabər surətdə bölüşdürülürdü. Ölən arvadı daşınmaz əmlakın 1/7, daşınar əmlakın isə 1/4 hissəsini alırdı. Ölən övladı olmadıqda onun valideyni vərəsə ola bilərdi.

Cinayət-hüquq normalarının ilk pyotr sistemləşdirilməsi «Hərbi artikul yaradılarkən həyata keçirildi. Hərbi artikul 24 fəsildən və 209 maddədən ibarət idi.

I Pyotr qanunvericiliyinə görə cinayət əməli qəsdən, ehtiyatsızlıq və təsadüf nəticəsində edilə bilərdi. Qəsdən edilən cinayətə görə ehtiyatsızlıq nəticəsində edilən cinayətdən ağır cəza nəzərdə tutulurdu. Təsadüf nəticəsində edilən cinayət üçün cəza verilmirdi. O dövrün qanunvericiliyinə görə nəinki cinayətkarların özü, onun arvadı, uşaqları və qohumları da cəzalandırılırdı. Yanğın zamanı oğurluq və soyğunçuluq cinayətində təqsirkar bilinənlərin özləri ilə bərabər arvadı və uşaqları da sürgün edilirdi. Yalnız 1782-ci ildən etibarən cinayət əməli üçün fərdi məsuliyyət müəyyən edildi. Ruhi

xəstələr cinayət cəzasından ya tamamilə azad edilir, ya da yüngül surətdə cəzalandırılırdı. XVIII əsrin I yarısında uşaqlar öz əməlləri üçün cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmirdilər. Lakin onların neçə yaşdan məsuliyyətdən azad olunması barədə qanunda konkret göstəriş yox idi. XVI əsrin II yarısından 10 yaşa qədər uşaqlar və valideynləri mülkədar tərəfindən cəzalandırılırdı. 10 yaşdan 15 yaşa qədər olan uşaqları şallaqlama, çubuqla döyülmə ilə əvəz edildi. 1649-cü il Qanunnaməsinə görə sərxoşluq nəticəsində cinayət edilməsi yüngülləşdirici hal kimi qiymətləndirildiyi halda, hərbi nizamnaməyə görə sərxoşluq vəziyyəti ağırlaşdırıcı hal hesab edildi.

XVIII əsrdə Rusiyada cəzanın məqsədi hədə-qorxu, qisas alma və cinayətkarı cəmiyyətdən təcrid etmədən ibarət idi. Kilsə qanunnaməsinə görə ölüm cəzası 35 halda verilirdi. Halbuki 1716-cı il hərbi nizamnaməsinə əsasən həmin cəza 122 halda nəzərdə tutulurdu. Ölüm cəzası boynunu vurma, asma, güllələmə (ancaq hərbiçiləri) kimi sadə və odda yandırma, şaqqalama, boğazına metal ərintisi tökmə kimi xüsusi üsullarla icra edilirdi.

Donanmada işçi qüvvəsinə ehtiyac olduğu üçün çox zaman Pyotr ölüm cəzasını katorqa işi və sürgünlə əvəz edirdi. Belə sürgün cəzası müddətsiz və müddətli ola bilərdi. Yelkən meydana çıxandan sonra cinayətkarlar donanmadan azad edilib mədən və qalalar tikmək işlərinə cəlb edildi.

Cinayətin aşağıdakı növləri var idi: 1) **dini cinayətlər** - sırasına kafirlik daxil idi. Belələrinin ya dili kəsilir, ya da boynu vurulurdu. Ovsunçuluq, cadugərlik və büt-pərəstliyə görə cinayətkar ya yandırılır, ya həbsə salınır, ya da döyülürdü.

Dövlət cinayətlərə görə ölüm cəzası verilirdi. Bunlardan başqa, vəzifə cinayətləri, hərbi cinayətlər, idarəçilik və məhkəmə qaydası əleyhinə olan cinayətlər, əmlak cinayətləri, şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər, ailə və əxlaq qaydaları əleyhinə, habelə digər cinayət növləri də məlum idi.

I Pyotr məhkəmə prosesində çəkişməni ləğv edib tərəflərin fəallığını heçə endirməyə çalışırdı. 1697-ci il fərmanına görə tərəflər ancaq soruşulan suala cavab verə bilərdi. 1716-cı il Hərbi nizamnaməsinə əlavədə məhkəmə prosesinin qısa qaydası göstərilirdi. Həmin qaydaya görə proses ya tərəflərin şikayəti üzrə, ya da hakim özünün təşəbbüsü ilə başlanırdı. Cavabdeh prosesə məhkəmənin tələbi ilə çağırılırdı. Məhkəmə prosesi gizli aparılır və danışıqlar yazılırdı. Nizamnaməyə əlavədə göstərilən qaydaya görə tələbkar iddia ərizəsini yazılı surətdə verirdi. Cavabdeh də öz etirazını yazılı bildirirdi. Həm cinayət və həm də mülki işlərdə tətbiq edi-

lən bu qayda süründürməçiliyə səbəb olurdu. Buna görə də I Pyotr 1723-cü ildə «Məhkəmə forması haqqında» fərman verdi. Fərmana görə dövlətə xəyanət, üsyan, imperatoru təhqir etmə və s. kimi işlər istisna olunmaqla qalan işlərə ancaq açıq və şifahi proses qaydasında baxılmalı idi. Yeni qaydaya görə iş maraqlı tərəfin ərizəsinə əsasən başlanılırdı. Prosesdə iddiaçı ardicillıqla öz tələblərini söyləyir, cavabdeh isə ona cavab verirdi. Məhkəmə katibi tərəflərin hər birinin danışqlarını ayrı-ayrı dəftərlərə yazır və hər kəs o biri tərəfin danışığı yazılan dəftəri imzalayırdı. Beləliklə, XVIII əsrin I yarısında Rusiyada prosesin iki forması mövcud idi. Onlardan biri üstünlük təşkil edən istintaq prosesi, digəri isə o qədər də əhəmiyyətə malik olmayan çəkişmə prosesi idi.

XVIII əsrin II yarısından etibarən istintaqın aparılması forması böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. II Yekaterina məhkəmə haqqında xüsusi fərmanla məhkəmə prosesinin şifahiliyini onun yazılı forması ilə əvəz etdi. Məhkəmədə nəinki müttəhimə, həm də şahidlərə işgəncə tətbiq edilirdi. Bu metod zadəganlara yalnız adam öldürmə və dövləti cinayətlərdə ittiham edildikdə tətbiq olunurdu, digər işlərdə onlar işgəncədən azad idi. O, başlıca olaraq qara camaata, kəndli və sənətkarlara tətbiq edilirdi.

Əsas sübut növü etiraf idi. Yazılı sübut növü daha çox mülki işlərdə əhəmiyyətli idi. Bədənə xəsarət vurulmasında, xüsusən bıçaqla vurma hallarında məhkəmə-tibbi ekspertizanın rəyi tələb edilirdi. Nəhayət, sübut növlərindən biri də müttəhimin and içməsi idi. Bu, başqa sübut növü olmadıqda tətbiq edilirdi. Kifayət qədər sübut toplaya bilmədikdə hakim müttəhimi şübhəli şəxs hesab edirdi. Hökm yazılı formada çıxarılır və hakimlər tərəfindən imzalanırdı. Mülki işlər üzrə qərardan şikayət yuxarı məhkəməyə, cinayət işləri üzrə hökmdən şikayət isə işə baxan məhkəmənin tabe olduğu hərbi rəisə verilirdi.

XVIII əsrin II yarısından etibarən müəyyən edilən yeni qaydaya görə məhkəmənin mülki işlər üzrə qərarından və xüsusi ittiham üzrə qaldırılan xırda cinayət işləri üzrə hökmdən tərəf 7 gün ərzində işin yuxarı məhkəməyə göndərilməsi barədə hakimdən xahiş edə bilərdi. Yuxarı məhkəməyə apellyasiya şikayəti üçün isə bir illik müddət müəyyən olunmuşdu.

Cinayət məhkəmələrinin hökmündən maraqlı tərəf şikayət verə bilməzdi. Cinayət işləri yuxarı məhkəmə orqanı tərəfindən yalnız təftiş qaydasında yoxlanıla bilərdi.

XXI FƏSİL

QIZIL ORDA DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU (XII-XV ƏSRLƏR)

XII əsrin sonlarında müasir Monqolustanın ərazisində hələ vahid xalq və dövlət kimi formalaşmamış, monqol dilinin müxtəlif ləhcələrində danışan bir çox monqol-tatar tayfaları yaşayırdı. Səhrada yaşayaraq köçəri həyat tərzini sürən həmin tayfalar maldarlıqla məşğul olurdu. Onların geniş torpaq sahəsi, mal-qara və qoyun sürüləri var idi. Tayfalar ovçuluq və baliqçılıqla məşğul olurdular. Meşə monqolları adlanan bu tayfaların bir hissəsi şimalda - tayqada yaşayırdı. Onların əsas məşğuliyyəti baliqçılıq və ovçuluq idi.

XII əsrin sonu, XIII əsrin əvvəllərində monqollarda qəbilə-tayfa münasibətlərinin dağılması və sinfi cəmiyyətin formalaşması prosesi gedirdi. Tayfalara başçılıq edən yerli zadəganlar təbəqəsi meydana gəldi. Tayfalar arasında toqquşmalar baş verir və tayfa ittifaqları təşəkkül tapırdı. Gedən proseslər nəticəsində bir sıra dövlətlər meydana gəldi. Dövlətlərin başında xan dururdu.

Həmin dövlətlər arasında baş verən müharibələrdə fərqlənən Teymurçin qələbə çaldı. O, bütün monqol-tatar tayfalarını öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə nail oldu. Bundan sonra 1206-cı ildə o, xaqan, yəni ümumi monqol xanı seçildi. Ona "böyük xan mənası daşıyan Çingizxan adı verildi. Beləliklə də, monqol-tatar tayfalarında erkən feodal dövləti yarandı və Qaraqum şəhəri həmin dövlətin paytaxtı oldu.

Yarandığı ilk gündən monqol-tatar dövləti qonşu xalqları istila edərək varlanmağa can atırdı. Çingizxanın başçılığı altında istila siyasəti yürüdən monqol dövləti güclü ordu yaradır və qonşu ölkələr üzərinə yürüşlər təşkil edirdi. Bu da köçəri aristokratiyanın mənafeyinə uyğun idi. Çingizxan və onun varisləri Çin, Orta Asiya, Qafqaz və Şərqi Avropanı işğal etdilər.

Çingizxanın ölümündən sonra 1227-ci ildə ali hakimiyyət onun övladlarından biri olan Ugedeyə keçdi. O, sonuncu feodal qurultayında xaqan seçildi.

Hələ Çingizxanın dövründə imperiya onun dörd oğlu arasında bölüşdürülmüşdü. Monqollara tabe olan torpaqlar ulus adlanırdı. Ugedey öz qardaşı Hucimenin oğlu Batı xanı böyük qoşunla qərb ölkələri üzərinə göndərdi. XIII əsrin 30-40-cı illərində Batı xanın yürüşləri nəticəsində İrtışdan tutmuş cənubi Qara dəniz düzənliklərinə, Krıma, Qafqaza, Orta Asyanın bir hissəsinə qədər olan ərazidə Qızıl Orda adlı dövlət (Rus mənəblərində bu dövlət məhz belə adlanırdı) yarandı. XIII əsrin sonunda Orda dövlət ümumimperiya hakimiyyətindən ayrıldı.

Rus knyazları Qızıl Orda xanına tabe olaraq onlara xərac verirdilər. Rus torpaqları öz knyazları vasitəsilə idarə olunurdu. Qızıl Orda xanları rus torpaqlarına öz xüsusi hakimiyyətinə malik, lakin Qızıl Ordadan vassal asılılığında olan hərbi və vergi mükəlləfiyyəti daşıyan siyasi muxtariyyət kimi baxırdılar. Tatar xanları Rus dövlətinin işveç və alman işğalçılarından qorunmasında, rus mədəniyyətinin mühafizəsində mühüm rol oynadılar.

Özbək xanın və Canıbəy xanın dövründə Qızıl Orda qüdrətli dövlətə çevrildi. Onun dövlət aparatı, hərbi və inzibati məhkəmə aparatı təşəkkül tapdı, islam dini dövlət dininə çevrildi. Lakin Qızıl Orda dövlətində feodallar arasında daim daxili mübarizə və çəkişmələr olduğuna görə o, möhkəm deyildi. Bundan başqa, əsarət altına alınmış xalqların işğalçılar əleyhinə apardıqları fasiləsiz mübarizə də Qızıl Orda dövlətini sarsıtdı. Belə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, təkcə 1360-1380-ci illərdə Qızıl Orda dövlətində 20 xan dəyişmişdi. 1380-ci ildə rus xalqı Kulikova döyüşündə qələbə çaldı. Bu döyüşdə Dmitri Donskoyun başçılığı altında rus ordusu Qızıl Orda qoşununu məğlub etdi. XIV əsrin sonunda Qızıl Orda dövləti süqut etməyə başladı. 1502-ci ildə Qızıl Orda dövləti dağıldı. Onun dağılması nəticəsində Qazan, Həştərxan, Sibir, Krım və s. kimi bir sıra müstəqil xanlıqlar meydana gəldi.

İctimai quruluş. Qızıl Orda dövlətində yaşayan xalqlar iqtisadi və mədəni cəhətlən müxtəlif səviyyədə idi. Xəzər dənizi düzənliklərində köçəri maldarlıqla məşğul olan türkdilli qıpçaqlar yaşayırdı. Qıpçaqlar və monqol-tatarlar feodal münasibətlərinin ilkin pilləsində olduğu zaman Qızıl Ordanın tərkibində olan Orta Asiya, Qafqaz, Krım ərazilərində ticarət və feodal münasibətləri daha yüksək inkişaf səviyyəsində idi.

Qızıl Orda feodal dövləti idi. Onun iqtisadi əsasını torpaq, otlaq, heyvanlar üzərində feodal mülkiyyəti təşkil edirdi. Feodallar arasında asılılıq münasibətləri mövcud idi. "Ağ sümük olan feodal sinfinin ən yüksək pilləsində Qızıl Orda xanı və şahzadələr (xan uşaqları, nəvələri, nəticələri və s.) dururdu. Köçəri aristokratiyanın yuxarı təbəqəsi iri feodallar qrupuna aid idi.

İkinci qrupa bəylər (türk titulu) və nayonlar (monqol titulu) daxil idi. Onlar iri feodalların əksəriyyətini təşkil edirdi. Bu cür feodalların külli miqdarda mal-qarası var idi, onlar qəbilə və tayfa başçısı, habelə sonunculara aid olan torpağın sahibi sayılırdı.

Orta feodallar qrupuna daxil olan tarxanlar dövlət aparatında bir o qədər də yüksək vəzifə tutmayan feodallar idi.

Feodal sinfinin ən aşağı qrupuna daxil olan nöqərlər öz ağalarının yaxın ətrafını təşkil edir və onun sərəncamında idi.

Monqollarda əvvəlki din şamançılıq idi. Feodal münasibətləri inkişaf etdikcə onun yerini Orta Asiyada və Volqaboyunda ən çox ya-

yılmış mütərəqqi islam dini tutdu. Qızıl Orda dövlətində islam dini mühüm rol oynayırdı. Müsəlman ruhanilərinin xüsusi rolu var idi. Qızıl Orda feodalları islamı qəbul edir və xalq kütlələri içərisində yayırdılar. Özbək xanın dövründə (1312-1340) islam dini Qızıl Ordanın rəsmi dini oldu.

Feodal asılılığında olan əhali “qara sümük adlanırdı. Qızıl Orda dövlətində köçəri maldar əhalisinin əksəriyyətini “qaraçı deyilən sadə xalq təşkil edirdi. Onlar fərdi təsərrüfat ilə məşğul olan köçəri ailələr halında yaşayırdı. Qaraçılar bəylərin tabeliyində olan qəbilə və tayfaların tərkibində idi. Onlar hər il feodallara müəyyən miqdarda iri buynuzlu mal-qara verməli, feodalların xeyrinə müxtəlif mükəlləfiyyətlər, o cümlədən, hərbi mükəlləfiyyət yerinə yetirməli idi. Dövlət məmurlarını və hərbi əsirləri saxlamaq, onlara ət vermək və s. qaraçıların borcu idi. Hərbi qənimət bölüşdürülərkən onun kiçik bir hissəsi qaraçılara verilirdi.

Orta Asiya, Krım və s. yerlərdə yaşayan kənd əhalisi sobançı və ortaqqı deyilən iki qrupa bölünürdü. Sobançı adlanan birinci qrup kəndlilər öz istehsal alətləri ilə feodal torpaqlarını becərən və sonuncularından asılı vəziyyətdə olan kəndli icma üzvləri idi. Ortaqqı kəndlilər isə öz torpaq və avadanlığından məhrum olunmuş, ağır şərtlər əsasında mülkədarların torpaqlarında çalışan və istehsal etdiyi məhsulun yarısından çoxunu sahibkara verən kənd icmasının müflisləşmiş üzvləri idi.

XIII - XIV əsrlərdə Qızıl Orda dövlətində şəhərlər inkişaf edir və şəhər əhalisi formalaşırı. Şəhər əhalisi əsasən məmurlardan, sənətkarlardan, xırda tacirlərdən ibarət idi. Şəhərlilər də iri feodallardan asılı vəziyyətdə idilər.

Qızıl Ordada qul əməyindən də istifadə olunurdu. Qullar cəmiyyətin ən aşağı təbəqəsi sayılırdı. Kələliyin əsas mənbəyi əsirlik idi. Lakin onlar əsas istehsal qüvvəsi deyildi. Qullardan əsas etibar ilə ev təsərrüfatlarında istifadə edirdilər. Kənd təsərrüfatında çalışan qullar isə tədricən kəndlilərin ya sobançı, ya da ortaqqı növünə çevrilirdi. Qızıl Orda dövlətində qul ticarəti geniş yayılmışdı.

Dövlət quruluşu. Qızıl Orda dövləti monqol-tatar feodal zadəganlarının hərbi-inzibati birliyindən ibarət idi. Dövlətin başında güclü despotik hakimiyyətə malik olan xan dururdu. Xanın ətrafını təşkil edən köçəri aristokratiyanın yuxarı təbəqəsi xanın yürütdüyü siyasətə təsir göstərir və onun fəaliyyətini istiqamətləndirirdi. Mühüm əhəmiyyətli məsələləri (xanın seçilməsi, yürüşlərin planlaşdırılması, müharibə və sülh məsələləri və s.) həll etmək üçün Qızıl Orda xanları feodal qurultayları çağırırdılar. Qurultayda xan nəslindən olanlar, nayon və bəy kimi yüksək ad daşıyan iri feodallar iştirak edirdilər. Qurultay məşvərətçi orqan sayılırdı. Bununla belə, bir çox hallarda dövlət əhəmiyyətli məsələlər barədə qərarlar xan tərəfindən ona yaxın olan sa-

ray əyanlarının iştirakı ilə qəbul olunurdu. Qurultayda hakim təbəqəyə mənsub olan qadınlar da iştirak edirdi.

Mərkəzi idarəçilik orqanları dövlət başçısı, saray əyanları, müxtəlif idarə və məhkəmə orqanlarından ibarət idi.

Dövlət idarəçiliyində xanın ən yaxın köməkçisi vəzir idi. O, mərkəzi idarə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edirdi.

İdarəçiliyin ayrı-ayrı sahələri üzrə divanlar fəaliyyət göstərirdi. Dövlətin xarici və daxili işləri, dövlət xəzinəsi divanlar tərəfindən idarə olunurdu.

Qızıl Orda dövləti dörd ulusa bölünmüşdü. Ulus əmirləri yüksək vəzifəli şəxs sayılırdı. Əmirlərdən böyüyü bəylərbəyi (ordunun baş komandanı) titulu daşıyır və xandan sonra birinci şəxs sayılırdı.

Mərkəzi idarəçilik orqanları sistemində mühüm vəzifələrdən biri ordunun təchizatı ilə məşğul olan bakaul vəzifəsi idi. Yüksək vəzifəli şəxslərə - bakaula tabe olan temnik (on minlik dəstə komandiri), sonunculara tabe olan minbaşı (minlik dəstə komandiri) və digərləri aid idi.

Yerli idarəçilikdə baskak və darğa vəzifələri mühüm yer tuturdu. Onlar əsasən maliyyə məsələləri ilə məşğul olurdular. Onların vəzifəsi vergiyə cəlb olunan şəxslərin siyahısını tərtib etmək, təyin olunmuş vergilərin toplanmasına nəzarət etmək, toplanan vergiləri xanın xəzinəsinə çatdırmaqdan ibarət idi. Onbaşı, yüzbaşı, minbaşı və temniklərdən ibarət baskak hərbi-siyasi təşkilatı yaradılmışdı. Baskaklar ölkədə asayişə və mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edirdilər.

Qızıl Orda dövlətinin hərbi təşkilatı onluq prinsipinə əsaslanırdı. Əhali onluğa, yüzlüyə, minliyə və on minliyə bölünmüşdü. Əsas qoşun növü süvari dəstə idi. Orduda dəmir intizam, yaxşı mütəşəkkillik, yüksək peşəkarlıq, böyük döyüş təcürbəsi, düzgün təşkil olunmuş kəşfiyyat və qəfil hücum etmə hökm sürürdü. Bütün bunlar hərbi üstünlük əldə etməyə imkan verirdi.

Məhkəmə. Xan dövlətdə ali hakim sayılırdı. Yerlərdə məhkəmə hakimliyətini vilayət və hərbi hissə rəisləri həyata keçirirdi.

Qızıl Orda dövlətində məhkəmə işlərinə baxan divan-yaraqqı fəaliyyət göstərirdi. Bu divanın başında baş hakim dururdu. Yerli məhkəmələr aşağı məhkəmə instansiyası sayılırdı. Burada az təhlükəli işlərə baxılırdı. Yerli hakimlərə yaraqqı deyilirdi. Məhkəməyə müraciət edən tərəflər hakimə və onun mirzəsinə xüsusi vergi verməli idi. Dinlə əlaqədar olan cinayət işlərinə qazı deyilən müsəlman hakimləri baxırdı. Onlar öz fəaliyyətində şəriəti rəhbər tuturdu. İstər yaraqqılar, istərsə də qazılar yerinə yetirdikləri vəzifədən əldə etdikləri qazanc hesabına iri torpaq sahiblərinə çevrilirdilər.

Hüquq. Qızıl Orda dövlətində hüququn mənbələrinə: Qızıl Orda xanlarının qanunverici sərəncamları - fərmanlar, yerli hökmdarlara

verilən göstərişlər və s.; monqol qanun və adətlərinin külliyyəti sayılan Böyük Yasa (Böyük Yasa 1205-ci ildə Çingizxanın göstərişilə tərtib olunmuşdu. Onun yalnız müəyyən hissəsi bizə gəlib çatmışdır. Böyük Yasa, monqollar müsəlman dinini qəbul etdikdən sonra da qüvvədə olmuşdur); şəriət (şəriət normaları əsasında din əleyhinə olan işlərə baxılırdı); adət hüququ aid idi.

Mülki hüquq sahəsində Böyük Yasadan ancaq bir maddə bizə gəlib çatmışdır. Bu da vərəsəlik hüququna aiddir. Həmin maddəyə görə vərəsələr arasında miras aşağıdakı qaydada bölünürdü: başqa oğullarına nisbətən ölən böyük oğluna çox pay verilirdi. Kiçik oğluna isə vərəsə payı olaraq ancaq ev əşyaları çatırdı. Mirasın qalan hissəsi o biri oğullar arasında bölüşdürülürdü.

Ailə və nikah münasibətlərini adət hüququ tənzimləyirdi. Adətə görə arvad satın alınır. Məbləğ böyük olduğuna görə onu toplamaq üçün xeyli vaxt tələb olunurdu. Buna görə qızlar yetkin yaşında ərə gedirdi.

Cinayət hüququ. Yasa qanunları olduqca sərt idi. Hətta cüzi bir əməl üstündə ölüm cəzası verilirdi. Böyük Yasada cinayətlərin xüsusi növü kimi xəyanətdən bəhs edilirdi. Yerli hökmdarlar qonşu dövlətlərlə heç bir əlaqəyə girə bilməzdi. Əks təqdirdə onlara ölüm cəzası verilirdi.

Döyüş zamanı yoldaşına yardım etməmək hərbi cinayət sayılırdı. Öz yoldaşını döyüş meydanında qoyub qaçan şəxs ölüm cəzası verilirdi. Əsirlikdən qaçan da həmin cəzaya məruz qalırdı.

Böyük Yasa at oğurluğuna xüsusi əhəmiyyət verirdi. Atı oğurlamış şəxs həmin atı qaytarmalı və üstəlik on at verməli idi. Müqəssirin atı olmadıqda, o, öz uşaqlarını verməli idi. Uşaqları olmadıqda isə təqsirli şəxs "qoyun kimi kəsilməli idi.

Heyvanların kəsilməsi qaydasını pozma, qəsdən yalan danışma, cadugərlik, adam öldürmə və sair əməllərə görə də ölüm cəzası verilirdi.

Bununla belə, bəzi xırda cinayətlərə görə bir qədər yüngül cəza tətbiq olunurdu. Bir qoyunu oğurlayan şəxs oğurladığı əmlakı qaytarmaqla cismani cəzaya məruz qalırdı.

Ölüm cəzası müxtəlif vasitələrlə: beli sındırma, "qoyun kimi kəsmə, kəndirle boğma və atlara bağlayıb hissələrə parçalamaqla həyata keçirilirdi.

Məhkəmə prosesi haqqında geniş məlumat yoxdur. Şəxs törətdiyi əməli etiraf edərsə, o, cəzalandırılırdı. Etiraf əldə olunmadıqda isə işgəncədən istifadə olunurdu. "Allah məhkəməsindən - müxtəlif sınaqlardan, andıcmədən, təkbətək döyüşlərdən və s. istifadə olunurdu.

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz _____ 3

I BÖLMƏ QULDARLIQ DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

I FƏSİL QƏDİM MİSİR

1. Qədim Misir dövlətinin yaranması və inkişafı _____	9
2. İctimai quruluş _____	16
3. Dövlət quruluşu _____	21
4. Hüququn əsas cəhətləri _____	26

II FƏSİL QƏDİM BABIL

1. Mesopotamiyada dövlətin yaranması və inkişafı _____	35
2. İctimai quruluş _____	37
3. Dövlət quruluşu _____	41
4. Hüququn əsas cəhətləri _____	45

III FƏSİL QƏDİM İRAN

1. İran ərazisində dövlətlərin yaranması və inkişafı _____	58
2. İctimai quruluş _____	59
3. Dövlət quruluşu _____	61
4. Hüququn əsas cəhətləri _____	62

IV FƏSİL QƏDİM HİNDİSTAN

1. Hindistanda dövlətin yaranması və inkişafı _____	68
2. İctimai quruluş _____	71
3. Dövlət quruluşu _____	74
4. Hüququn əsas cəhətləri _____	77

V FƏSİL QƏDİM ÇİN

1. Çin dövlətinin yaranması və inkişafı _____	89
2. İctimai quruluş _____	94
3. Dövlət quruluşu _____	98
4. Hüququn əsas cəhətləri _____	104

VI FƏSİL QƏDİM YUNANİSTAN

1. Qədim Yunanıstanda dövlət və hüququn ümumi səciyyəsi _____	112
2. Afina quldarlıq dövləti _____	115
3. Afina hüququnun əsas cəhətləri _____	136
4. Sparta quldarlıq dövləti _____	145

VII FƏSİL QƏDİM ROMA DÖVLƏTİ

1. Qədim Roma dövlətinin yaranması və inkişafı _____	159
2. Roma respublikasının ictimai və dövlət quruluşu _____	166
3. Respublikanın süqutu və imperiyaya keçid _____	178
4. Roma imperiyasının ictimai və dövlət quruluşu _____	184

VIII FƏSİL ROMA HÜQUQU

1. Roma hüququnun əsas inkişaf mərhələləri və mənbələri _____	195
2. Ən qədim dövrün Roma hüququ _____	201
3. Klassik və postklassik dövrlərinin Roma hüququ _____	209

II BÖLMƏ FEODAL DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

IX FƏSİL İRAN DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. İran feodal dövlətinin yaranması və inkişafı _____	219
2. İctimai quruluş _____	223
3. Dövlət quruluşu _____	228
4. Hüququn əsas cəhətləri _____	230

X FƏSİL ƏRƏB XİLAFƏTİ

1. Ərəb xilafətinin yaranması və inkişafı	238
2. İctimai quruluş	241
3. Dövlət quruluşu	244
4. Müsəlman hüququn əsas cəhətləri	246

XI FƏSİL BİZANS DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. Bizans dövlətinin yaranması və inkişafı	253
2. İctimai quruluş	255
3. Dövlət quruluşu	257
4. Hüququn əsas cəhətləri	260

XII FƏSİL TÜRKIYƏ DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. Türkiyə dövlətinin yaranması və inkişafı	267
2. İctimai və dövlət quruluşu	270
3. Hüququn əsas cəhətləri	275

XIII FƏSİL ÇİN DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. Dövlət nadel sistemi. İctimai quruluş	288
2. Dövlət quruluşu	291
3. Hüququn əsas cəhətləri	292

XIV FƏSİL HİNDİSTAN DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. İctimai quruluş	297
2. Dövlət quruluşu	302
3. Hüququn əsas cəhətləri	304

XV FƏSİL YAPONİYA DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. Yaponiya dövlətinin yaranması, inkişafı və ictimai quruluşu	306
--	-----

2. Dövlət quruluşu.	311
3. Hüququn əsas cəhətləri.	315

XVI FƏSİL ERKƏN FRANK DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. İctimai və dövlət quruluşu.	324
2. Barbar pravdaları.	330

XVII FƏSİL FRANSA DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. Senyorluq monarxiyası.	336
2. Silki-nümayəndəli monarxiya.	340
3. Mütləq monarxiya.	344
4. Hüququn əsas cəhətləri.	347

XVIII FƏSİL ALMANIYA DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. X-XIII əsrlərdə Almaniyanın ictimai və dövlət quruluşu.	354
2. XIV-XVI əsrlərdə Almaniyanın ictimai və dövlət quruluşu.	357
3. Mütləq monarxiyanın səciyyəvi cəhətləri.	360
4. Hüququn əsas cəhətləri.	363

XIX FƏSİL İNGİLTƏRƏ DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. Erkən anqlosaks feodal monarxiyası dövrü.	370
2. Senyorluq monarxiyası.	374
3. Silki-nümayəndəli monarxiya.	378
4. Mütləq monarxiya.	385
5. Hüququn əsas cəhətləri.	389

XX FƏSİL RUSIYA DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

1. Qədim Kiyev-Rus dövləti. Hüququn əsas cəhətləri.	397
2. Rus dövləti və hüququ feodal pərakəndəliyi dövründə (XII əsrin əvvəli-XV əsrin ortaları).	409
3. Mərkəzləşmiş Rus dövlətinin meydana gəlməsi. Hüququn inkişafı (XV əsrin ortaları - XVI əsrin ortaları).	411

-
4. Silki-nümayəndəli monarxiya dövründə Rusiyanın dövlət və hüququ (XVI əsrin ortaları - XVII əsrin ortaları)._____ 425
5. Rusiyada mütləq monarxiya (XVII əsrin II yarısı - XVIII əsr)._____ 439
-

XXI FƏSİL
QIZIL ORDA DÖVLƏTİ VƏ
HÜQUQU (XII-XV ƏSRLƏR)

MƏSUMƏ MƏLİKOVA, ELBƏY NƏBİYEV**XARİCİ ÖLKƏLƏRİN DÖVLƏT
VƏ HÜQUQ TARİXİ**

Azərbaycan dilində.

Bakı - 2005

Nəşriyyatın direktoru: Nigar Əlibəyov
Nəşriyyat redaktoru: Cəmil Əlibəyov
Buraxılışa məsul: Azyiynət Səyavuş qızı
Kompüterçi: Tahirə Nəsirova
Kompüter dizaynı: Vaqif Nadirov
Yığılmağa verilmiş 07.10.2004.
Çapa imzalanmış 15.07.2005.
Şərti çap vərəqi 29. Sifariş № 355.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 2000.

*Kitab "Nurlan" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

E-mail: nurlan1959@rambler.ru

Tel: 497-16-32; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

Qiyməti müqavilə ilə.